

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

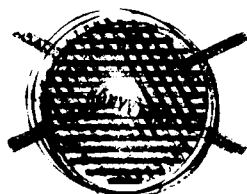
KILENCZEDIK KÖTET.

1900-IK ÉVFOLYAM.

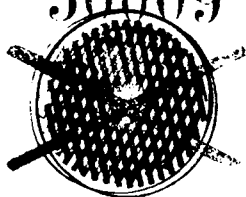
BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1900.

50009

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
Emlékbeszéd Szász Béla felett. — <i>Hegedűs Istvántól</i>	1
University Extension. (V.) — <i>Dr. Schneller Istvántól</i>	26
Swift Jonathan, a bölcseész és politikus. (II.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	44
A béke-probléma megoldásának egyik módja. (V.) — <i>Kemény Ferencztől</i>	62
A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	81
John Ruskin. — <i>Várnai Sándortól</i>	89
Az Aphrodite-ábrázolás a görög művészet kezdetén és fénykorában. (I.) — <i>Malonyay Dezsőtől</i>	105
IRODALOM: Agrár tanulmányok. — A katolikus irodalmi renaissance. — A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a föld-birtokviszonyokkal	119

MÁSODIK SZÁM.

A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	145
Az Aphrodite-ábrázolás a görög művészet kezdetén és fénykorában. (II.) — <i>Malonyay Dezsőtől</i>	162
Swift Jonathan, a bölcseész és politikus. (III.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	181
Jellem és tudomány. — <i>Dr. Sárffi Aladártól</i>	201
Az akarat problémája a görög gondolkodásban. (I.) — <i>Dr. Jauicsek Józseftől</i>	217
A választói jog reformja. (I.) — * * *	229
IRODALOM: Bevezetés a bölcseészetbe. <i>Dr. Gál Kelemen</i> . — Az átöröklés és nemi különbség biochemiai elmélete. <i>Dr. Pekár Károly</i> . — <i>Stein</i> : An der Wende des Jahrhunderts. <i>Dr. Szlivik Mátyás</i> . — Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. <i>V. S.</i> — Auf Deutschlands hohen Schulen. <i>V. S.</i>	255

HARMADIK SZÁM.

	Lap
A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége. (III.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	321
Az Aphrodite-ábrázolás a görög művészet kezdetén és fénykorában. (III.) — <i>Malonyay Dezsőtől</i>	351
Swift Jonathan, a bölcsező és politikus. (IV.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	376
Az akarat problémája a görög gondolkozásban. (II.) — <i>Dr. Janicsk Józseftől</i>	414
Ruskin. <i>Dr. Lázár Bélától</i>	437
A választói jog reformja. (II.) — * * *	455
IRODALOM: <i>M. von Brandt</i> : Die ichnesische Philosophie und der Staatsconfucianismus. — A serdülés társadalmi szerepe Marro szerint <i>Dr. Pekár Károly</i>	479

NEGYEDIK SZÁM.

A külügyek intézése és Magyarország nemzetközi egyénisége (IV.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	497
Swift Jonathan, a bölcsező és politikus. (V.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	516
Az akarat problémája a görög gondolkozásban. (III.) — <i>Dr. Janicsk Józseftől</i>	551
Morus Tamás és Bacon Ferencz. (I.) — <i>Dr. Acsay Antaltól</i> .	563
Gondolatok Greguss Mihály munkáiból. Közli: <i>Id. Pekár Károly</i>	595
IRODALOM: P. Volkmann: Einführung in das Studium der theoreti- schen Physik. <i>Dr. Horváth József</i> . — Vierkandt: Naturvölker und Kulturvölker. <i>Dr. Szlávik Matyás</i> . — Száz év a magyar művészet történetéből. V. S . .	611

*

EMLÉKBESZÉD SZÁSZ BÉLA FELETT.¹

(1843. ápril 23. - 1898. júl. 7.)

Azon férfiúnak, kinek emlékét a rohanó idő e röpke órájában a baráti szeretet hűségével fölidézni óhajtom, kegyetlen sors jutott osztályrészéül. Óriási munka bírása évekkel előbb törte össze, mintsem földi pályáját bevégezte volna. Emberi tehetetlenségünknek megrázó példája. Midőn Aischylos egyik tragédiájában Oidipus két sarja egymás keze alatt esik el, fölbangzik a karének siralmában az a feledhetetlen gondolat, hogy a *Végzet* ült diadalt és állított diadalemléket a két testvér sirjára. Ugyanezt lehetne elmondani a vándor patriota, Szász Károly két nagynevű fiáról, Domokosról és Béláról, kik egy év alatt követték egymást. Pedig e két testvér oly mély szeretettel és odaadással forrt egybe, mint a mely ádáz gyűlölettel tört egymás ellen a regevilág ama két hőse, kiknek sorsát a lángeszű görög tragikus örökölte meg. De azért a fájóbb rész Bélának jutott.

Ő, ki a szabadakarat híve volt a bölcsészetben, már első értekezésében, melylyel *A tudalom kérdése* cz. alatt a Beneke-Mihályi-féle képzet-gyarap elmélet ellen az öntudat fensőbbisége érdekében föllépett, midőn 1865-ben maros-vásárhelyi tanszékét elfoglalta és ezt védte utolsó nagyobb beszédében is, melyet mint a kolozsvári Ferencz József tudomány-egyetem rectora tartott 1890-ben, a legsúlyosabb kór vaskapcsaival lőn éveken át a szenvedések sziklájára lánczolva, hogy Prometheusi kinokat szenvedjen. Mintha saját állapotát festette volna le egyik költeményében e pár sorban:

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság ülésén.

Érzéketlen tengés szivben, főben, agyban,
Mint a föld is alszik, mikor téli fagy van.

Tehetetlenné vált ő, a tetterős. Szilánkká tört össze akaratereje. Rendre kellett éreznie azt a legkegyetlenebb hangulatot, mely egy gondolkodó, egy szerető és egy hívő lélekre szakadhat, mely egy tizenegy gyermekkel megáldott atyára nézve kétségbeejtő, hogy erőtlentül hull ki a toll kezéből, hogy életveszély nélkül csatasorba nem állíthatja gondolatait. Az élet sebesültjeként kinos elhagyatottságban nézte az élet küzdelmét. Különben is hányszor, de hányszor érezte élete java erejében is, hogy a végzet kikerülhetetlen békókkal nyugözi le szabad lelkét: az élet súlyos feladata, a családfenntartás nehéz kötelessége félbeszakíttatja vele nagyszabású terveinek megvalósítását, mely alapokon nyugvó egyéniségének kiépítését.

Mily bensőleg érezhette át az ő kedves költőjének, szellemi kalauzának, Longfellownak, egy tőle remekül visszaadott költeményét, melynek címe: *A mi félben maradt.*

Bár a lelked rátevéd :
Egy s más végzetlen marad,
Valami van félbe' még,
Várva, míg fölkel a nap.

Ágynál. lépesön, küszöbön
S odakünn a kapunál,
Feddve, kérve, szembe jön
S mint a koldus ottan áll.

Mikor 1897-ben Szász Bélát utólszor látogattam meg . . .
e koldusok ólálkodó serege vette körül.

Elöttem állt Longfellow törpéje.

S te csak állsz, miként ama
Mesés törpe emberek.
Kik — éjszak mondáiba' —
Vállon tartják az eget

A bevégzetlenség fájó érzése nyomasztó volt akkor. De most, midőn műveit újból meg újból átolvastam: annál szentebb kötelességet vélek leróni, ha emlékét fölújítom. Szeretnék benső Énjébe hatolni. Ezt a *genius*-t választom kalauzomul. Nem azt, ki a görög művészet felfogása szerint lefelé fordítá fák-

lyáját, midőn meghalt az, kibén „halandó isten“-ként lakozott; de a *genius immortalis*-t keresem: és ezt megtalálom költészetében, irodalmi működésében, mely iránt való elismerését társaságunk azzal fejezte ki, hogy már 1869-ben tagjai sorába választá.

Megkísérlem költészetének vezérfonalán összefűzni gondolatait, fölépíteni egyéniségét. Mint rombadőlt templom oszlop-sorából megmaradt falaiból, fölépíthetjük képzeletben az egészet: az ő egyéniségét fölépíteni megkísérlem. Kísérletem nehéz, de lelkesít az a mély részvét, melyet sorsa bennem fölkeltett, az a rokonérzés, mely a bölcselmi gondolkodás terén hívő társává avat és a baráti szeretet, mely ellenállhatatlanul vonzott hozzá még akkor is, midőn a közéletben eltérő felfogás választott el tőle; vonzott az ellentétes delejáram törvényeként, engem, kit ő szelíd és jóindulatu humorával „lánglelkű ifjú barátom“-nak nevezett még utolsó találkozásunk alkalmával is, hozzá, a higgadt gondolkodóhoz, ki prózájában türelmesen építé föl nagyszabású körmondatait, melyeknek útvesztőjén át egyenes irányban mindig tiszta öntudatossággal vonult keresztül logikus gondolkodásának, kiforrott eszméinek Ariadne fonala.

Az én megemlékezésem az ő külső életének hű képét nem adhatja: sokfelé ágazó, mondhatni briareusi száz karral végzett tevékenységének részletes elbirálása elől tartózkodom: itt e Társaságban egyéniségének szebb valóját, igazi én-jét akarom rajzolni; ez tette őt nemcsak e Társaság koszorújára érdemessé, de egyéni életének e része: *pars melior vitabit Libitinam*.

Tevékenységének többi ágával szolgált nemzetének, egyházának, családjának s barátainak; de a *bölcselő költő* és a *költő-lelkű bölcsész*: ez a mi Szász Bélánk.

*

Szász Béla, ki 1840. évi ápril 23-án Nagy-Enyeden született, legifjabb sarja volt annak a Szász családnak, melyet a híres Szász Károly, az ékes akjú tanár, tudós és államférfi, a br. Wesselényi Miklós táborának mondhatni leglelkesebb és legmunkásabb tagja, a nagynevű vándor patrióta, a szabadságharcz idejében államtitkár, később egyszerű tanár és író alkotott a fenkölt lelkű Münstermann Francziskával. ki férjétől nem vagyont, de szent hagyományt örökölt, melyet hiven megőrizve

ültetett át tehetséges gyermekeibe, kikben férje emlékeztét megifjodva élte át. Csodálatos mély hatást tudott gyermekeire gyakorolni és az isteni gondviselés megengedte érne, hogy egy messzire kiterjedő család közös tisztelete tárgya legyen. Hat gyermekkel maradt el özvegyen 1853-ban. kik közül a legnagyobb, Károly, 24 éves, a legkisebb, Béla, 13 éves volt. Megható módon örökíti meg Béla azt a gyászt, mely serdülő korába nyúlik be.

Szegény anyánk, ki özvegyiséged
Gyászárt békén se hordhatád,
Mert oh! a könny legjobban éget,
Ha el kell nyomni folyamát!
Ki tenkeserved eltítkolva
Az árvákét enyhítgeted:
Most állasz, mint az író szóla,
Mint szőlő-tő ha megszedik.

Ez édes anyával benső meghitt viszonyban a legkisebb fiú élhetett leghosszasabban:

A hat közül a legkisebbik
Im' hát az is már el-kiszállott . . .
A fészek, mely zajongott eddig,
Most elhagyott-némára válik.

mondja elborongva, midőn ő rak magának új fészket, puhát, meleget. Ez édes anya felé röpité gondolatát jénai szerény lakásának ablakából, midőn gymnasialis tanulmányai végeztével e külföldi egyetemet látogatta meg.

Ne hagyjátok ki e verset,
Mely egy ablakról énekel,
Egy ablak, de mely homlokomról
A borut gyakran úzi el;
De melyből látom, ha a postás
Hozza jó anyám levelét -
S a kinek sok öröme minden,
Annak e kevés is elég.

1863/64-ben Jénába, majd 1864/65-ben Utrechtben veté meg úgy vallásos világnézetének, mint bölcselmi fölfogásának alapját. Pap vagy tanár készült lenni, mint a régi protestáns iskola szellemében e két foglalkozás egybeolvadt.

Elküldi lelkét a távolba, hogy az elhagyott anyát körül-
röpködjé, meg-megvigasztalja. Midőn az életben magára hagyatva
az ébredő szenvedély kísértő alakját rajzolja Fotograf-album cz.
verscyclusában . . . mint egy védő, óvó angyal, az édes anya
képe lebeg elébe :

Kinek párja, de sohasem támad —
Áldja meg az isten jó anyámat !

És édes anyjához siet vissza 1865 nyarán. Megilletődéssel
lép a szent asszony szobájába, melyet kincstárnak néz :

Ez a kincstár — szinaranyval
Van e kis szoba tele :
Hatvan évnek szerzeménye
Fehér hajnak ezüst fénye
Anyám haján rakva le.

Ketten őrzik e kincset : ő, ki tiszteletben tartá az özvegyi
fátyolt és :

A másik, a ki rég elment már,
Képe ott van a falon —
De ki, hogyha kérdjük : merre ?
Sírja mélyéből kikelve,
Kézen fogva jobbra von.

Mily nemes, mily elpusztíthatatlan ethikai alap egy lángoló
ifjú szívben egy ily anya képe és egy oly atya emléke. Nem is
akar tőle megválni. Vágyai netovábbja, hogy egy kis hajlékban
együtt éljenek. Ő legyen a pap . . . és

Eljárunk templomba s a nép majd kijövet
Köszöntve suttogja utánunk : „Az öreg
Tisztelendő asszony“ — s tán egyszer megérjük,
Otthon ifjú papné jön majd ki elébünk . . .
Akkor nemcsak hárman lakunk, hanem négyen.
Békés boldogságban, boldog békeességben.
Akáczaink lombja sűrűdik, egyre nő,
Meg se látszik a szomszéd temető . . .

Igen, az élet körül fonja a mult emlékeit friss reménnyel.
Az akácza lombja boldog családot takar be és elfedi a temetőt.
Az ifjú álomnál tiszszerezen többet váltott be a való. Óh, nem

négyen, de tizennégyen alkottak egy családot, midőn Szász Bélához költözött egy más özvegy, nejének anyja: Mentovics özvegye . . . De a jó anya egy sorscsapástól sujtott másik gyermekének lett vigasztaló anyja. Megérdemelte, oly sok súlyos szenvedés árán váltá meg azt a huszonötágú koronát, melyet költő fia nyújtott neki, midőn megszületett a 25-ik unoka.

Trombita zengés, lobogó lengés
Nem hirdeti ez ünnepet,
De azért te ülsz trónodon fent és
Mi térden hódolunk veled,
Koronájával mit ér a herceg,
Azon csak *tizenegy* az ág --
Te, hozzá képest büszkén viselhet'd
Huszonöt ágú koronád . .

E koronából e tizenegy ágat a Szász Béla gyermekei alkották.

Látni a Szász Béla lírájának mily állandó hurja a fiúi szeretet. Élete bizonyítá, hogy e fiúi szeretet a gyermekkorában megsíratott édes atya emlékét is őrzi: átvette édes anyja szíven keresztül. Mi volt ez örökség?

A köz szellem élénk átérzése, a közélet tevékenységébe az ékesszólás erejével, a széleskörű műveltség tudásával, a hazaszeretet lángolásával és az egyház szabadsága iránti hűséggel való részvét.

És itt csábít az a rendkívül gazdag tevékenység képe, melyet Szász Béla kifejtett 1865 óta, midőn Maros-Vásárhelyre tanárnak választották 1893-ig, midőn az idegbántalmak oly veszélyes jelleget öltöttek, hogy a közélet teréről rendre vonult vissza. Ott látjuk mindenütt, mint hatalmas szónokot, kinek erős hangja, valóban a homerosi jelzőt a βῆρυ ἀγαδός-t érdemelte ki. Homeros a csatakiáltásban erős férfiúban festi a hőst, kinek harsány hangja másokat bátorít, míg maga az elsők sorában küzd. A közélet minden jelszava harsogott az ő ajkán. 1890-ben Kolozsvárra megy, politikai lapot: a Kelet-et alapítja, melyet öt év múlva más szerkesztőnek ad át, de ugyan e lapnak, mely két ízben is nevet cserél, mindvégig vezérczikkezője, fáradhatatlan munkatársa lesz. Ott van mindenütt, hol a közélet szövetét szövik. Kivált egyházában valóban egyetemes előadó, mondhatni minden

ügyben. Az ugyanez időben alapított *Protestáns Közlöny*-ben oly termékeny munkásságot folytat, hogy bámulni lehet: mint bírta el azt a munkát, mely több embert igényel és mindenütt annyit dolgozott, mint ha csak annak az ügynek szentelte volna életét. Testvére Szász Domokos püspökségét előkészíté, majd mikor ez nagy tervek fogadalmával és ezeknek megfelelő erős akarattal emelkedett püspöki székébe: a jó testvér volt a jobbkez: ő volt a társadalmi agitátor, ő volt a szellemi munkás első sorban. És ezt akkor tévé, mikor már egyetemi tanári széket foglalt el és ezt vasszorgalommal egy egész élet szakadatlan munkásságával szerzett tudásával igyekezett valóban betölteni. Csábit, mondom, e nagy mező. Hiszen csak 1881-ben, mikor az egyetemes zsinat össze-forrasztá az öt egyházkerületet, mily óriás munkásságot kellett kifejteni, hogy az erdélyi egyházi alkotmány megmentett autonóm szervezetét a király által szentesített törvények szellemében úgy idomsítsák át, hogy az egykori fejedelmi egyház intézményei meg ne rendüljenek. Folytonos czikkezés, folytonos törvényalkotás, szakadatlan előadás, szónoklás, buzdítás, feddés, erőteljes küzdelem abban a nagy egyházi küzdelemben, melyet Szász Domokos merész tervei magában az egyházban földézték.

Óh itt a központban gyakran mily igaztalanul ítélik meg a vidék szellemi életét! Hány oly nagy egyéniség, mely egy-séges munka körben szellemóriásá nőhetett volna, porlik szét, vagy építi be lelkének javát abba a kultúrába, mely védő fal az idegen nemzetiségek ellenében, Gyakran gúnynyal említik a vidéki nagyságokat; de e vidéki nagyságok áldozatát nem ítélik meg mindig igazságosan. A kultúra összes törekvése egy maroknyi *honoratior-osztály* minden tagját igénybe veszi. Az aristocratia a legjobb, a legnemesebb, kiváltságolt helyzetében oda adja forintjait: de az agitálás, de az aluszékony nemzeti öntudatnak folyton ébren tartása, de a közszellem irányítása mégis többnyire a vagyontalan *honoratior-osztály* hazafias kötelességévé válik.

Csábit e mező bemutatása . . . de némi melancholia vesz rajtam erőt. Mennyi drága szellemi kincset épít bele egy-egy oly alak mint Szász Béla, hogy az az erdélyi kultúra ne csak fentartassék, de nemzeti öntudatba menjen át. Mint a néprege része szerint Déva falaiba az építő mester eleven építé bele fele-ségét: nem egy nagyrahivatott szellem van beépítve abba a drága erdélyi kultúrába.

Ha ennyit mondok : csak azért teszem, hogy azokat a félbe maradt talakat megértessem, melyekből Szász Béla egyéniségét : az ő igazi valóját fölépíteni ígertem.

Az atya hagyományához való hűség ragadta a közeletbe ; de édes anyjának elmélyedésre hajló benső élete, gyászának költészete volt az első forrás, mely Szász Bélát költővé tette, bölcses-
elemre hívta el.

* * *

Vissza kell térnünk Jenába.

Két tanára volt bölcsészeti gondolkodására döntő befolyással. Az egyik Fischer Kuno, kinek Faustelőadásai-ról lelkes leveleket intéz testvérbátyjához Szász Károlyhoz, ki e levelek legérdekesebb részét közzétette a Budapesti Szemle 1865. évi folyamában ; a másik *Fortlage Károly*, kiről 26 év múlva is, 1890-ben rektori beköszöntő beszédében, melyet bölcsészeti világnézete hitvallása gyanánt lehet tekinteni, mint mesteréről emlékszik meg hálás szívvel. Fischer a mély lelkű ifjában fölfedezte a bölcsészetre termett elmét ; biztatta, bátorította és jó néven vette tőle, hogy Fichte fölött tartott ünnepi beszédet lefordította. E beszéd megjelent a Sárospataki Füzetekben. Mi volt a bölcsészeti álláspont? „*Tapasztalathól kiinduló theistikus speculativ philosophia*“, mint maga formulazza. Kantot tekinté mesterének ; de mély vallásos meggyőződése a „gyakorlati ész“ postulatumát *theistikus* irányban elégité ki, valamint e postulatum kielégítése indította a három nagy idealistát : Hegelt, Fichtét és Schellinget metaphysikai rendszerük megalkotására, sőt ha be nem vallva is és bár a lángész bámulatos bonezoló erejével és romboló szenvedélyével is a nagy trias bírálója Schoppenhauer is e postulatum alapján emelte az *akaratot* objectiv hatalommá. Távol esik tőlem, hogy itt a Szász Béla bölcsészeti gondolkodását tudományos alapon tárgyaljam? Erre nem e hely alkalmas és nem én vagyok rá hivatva, de az eszményi fölfogás erkölcsi hatását és költői ihletét tagadni nem lehet. Óh az a sokszor kigúnyolt idealismus ! Fichte *En*-je : mily üres semminek tűnik föl a realistikus irányú, a pozitív tudás adathalmazában a világrejtélyt már megfejtettnek hívő bölcsék és bölcselkedők szemében. és hogy a gúny még igazoltabbnak láttassék, akkor diadalmaskodott az eszményi irány Németországon, mikor a nemzet politikai hatalma összetört

és maga a megaláztatások kálvária útján járt. És ez a *senmi*: *erős*-nek bizonyult, mert az ős german erő erkölcsi hatalmát fejezte ki. A Fichte-ünnepek után egy pár évre következett Königrätz is azóta 30 év telt el és Németország politikai hatalma hihetetlen mérvet öltött.

Mintha a charlottenburgi Lujza-királynő-szobor ajkán nem a nemzeti bánat lemondása, de a diadalmas szellem mosolya lebegne!

Ez eszményi világnézet mély alapokon nyugvott Szász Bélában: a költői egyéniség alaprétegét alkotó, tehát a szívben gyökerezett. Ez tette őt bölcselő költővé. Mintha a világnézet szülemelését fejezné ki a *Természet* cz. költeményében. Körülfogja a természet csodás hatalma: érzi a lények csodás körforgását, melybe bele sodor érzéki valónk és a melyből kitör eszményi vágyunk. Megérteni, megfejteni törekszik.

— Oh szent titkoknak olvashatlan könyve,
Csodás, bűbajos, rejtélyes belül:
Hiába' várom, egy sugár ha jönne,
Mely ez ábrákra, fényt terjesztve, süt!
Ha egyes szóknak már-már oldva titka,
De egy betű hiányzik s hasztalan!
Mint széthull a láncz, kezem bár szorítja.
Ha csak egyetlen szem is hja van...

De az elmélyedő költőt fölveri melázásából egy kunyhó előtt újjongó gyermekereg.

Megszólal a templom harangja lágyan.
A rejtély nyitva s én letérdelek

Igen: az Isten közellétét érzi a természetben, ezt érezte a gyermekekben, ennek hangja szólalt meg a falu harangjában. Mert hiszen a vak esélyek e világa, az erők e végzetes csata-tere, melyben élet és halál viaskodnak, melyben semmi el nem vész, de minden átalakul, melyben az egyéni életnek nincs létjoga: a mindent alkotó porszemként sodorja tova az idő forgataga... mily fenséges egységbe olvad át, mint egy aranyháló fogja egybe a széteső világokat, ha Isten lételet teszszüik világnézetünk alapjává: ez aranyháló szálait az emberi szellem érzi sejtelmével, pirkadó öntudatával, énjével, mert hisz az aranyháló

szálait az Isten a mi lelkünkön bocsátja keresztül vagy inkább a gondolkodó ész rejtélyes gyökérszála ez aranyhálóba fogózik.

Ki végig olvassa Szász Béla szellemi vezérének Longfellownak költeményeit: mindenütt érezzük e finom háló fénylő ragyogását, mely e rejtélyes világot elárasztja: lelkünkbe hitet, reményt és szeretetet olt, mely érzelmek megváltó hatalmakká válnak. Midőn Szász Béla Longfellow verseit fordította: érezte e meleget, mely szívének legbensőbb életfolyamát alkotá. Hogy ezt mily mélyen átérezte: arról beszédes tanú az az értekezése, melylyel 1884-ben az Akadémiában székét elfoglalta. *A reflexív és vallás-erkölcsi elem a költészetben s Longfellow* volt ezime az értekezésnek, mely mélyreható fejtegetéseibe a positiv bölcsezszt álláspontja ellen vív a meggyőződés erős érvelésével, hitét is védelmezi, sőt követeli a bölcseészeti elemet; jobban mondva bölcseészeti világnézetet a költészet számára. Álljunk meg e pontnál: mert az a nyíltság, melyre meggyőződésem kötelez, szólásra kényszerít. Mi magyarok a bölcseészetet kevésre becsüljük. Egy Erdélyinek, Vandrának, Hetényinek, Szontaghnak, Kerkápolynak, Molnár Aladárnak, Mihályinak, és más istenkegyelméből megáldott bölcseelőeknek nagyon szűkkörű hatásuk volt. A bölcseészeti eszmék iránt, melyek pedig a világnézet megalkotásának alapját vetik meg, hihetetlen közönyt tanusít a mi józan magyar eszünk, melyre olyan nagyra vagyunk. Ennek hatása sehol sem bosszulja meg jobban magát mint költészetünkben, mely az utolsó tíz évben napról-napra szegényebb eszmékben. A magyaros zamat, a népies színezet, a vers-kritikákban majdnem kizárólagos dicséretes tulajdonná avatott *hangulat*, a felkapott divatos jelszók ügyes fölhasználása, a politikai áramlatok és divatok szónokias formába öntött kifejezése, a közönség tetszésének meghódolás, a könnyűség és érdekesség a legújabb párizsi áramlat allure-je, mely az új világnézet látszatát igyekszik játszani, a népkedély tengeréből kidobott, de nem fölkatartott egy-egy drága-gyöngy keretbe foglalása: ime költészetünk újabb iránya. Bölcseészeti eszméktől, mélyebb reflexióktól ideges félelemmel tartózkodik a költő, ki a közvélemény koszorújára áhítozik. Az újabb nemzedék előtt szinte képtelenségnek tűnhetik föl, hogy az igazi szellemóriások az élet és világ-felfogásába *egyéni* világnézetet vittek bele és e világnézet motívumait a bölcseészek hatása alatt teremték. Göthe és Spinoza, meg Schiller és Kant, mint legújabbban is Heinemann, nagyszabásu

Goethe könyvében adatokból is kimutatja (328. és köv. 489. és köv. lapokon). Hugo és Leroux meg Quinet, a francia dráma és a francia bölcselem közt szoros kapcsolat van, de hogy idegen talajra ne menjek; a mi Bessenyeink és az encyclopaedisták, közt szoros szellemi rokonság létezett. Csokonayknak a lélek halhatatlanságáról írott fenséges elegiáját az angol deisták szelleme sugallja. Kölceynk bölceleti műveltsége az antik bölceletből táplálkozik. Az angol költészetben Shakespeare tanulmányaira érdekes világot vet, hogy Hamletot Wittenbergában járattja iskolába, Byron, Shelley, Moore, Tennyson és Wordsworth bölcselmi képzettsége és a régi görög költészet kimeríthetetlen gondolatvilágában való tájékozottsága meglepő, majdnem megszégyenítő. Ugyanazt lehet Lamartine, Musset, Heine, Hammerling költészetéről elmondani. Nálunk Vajda Péter költői prózája, Vajda János szertelen, de a távlatot a végtelenségre nyitó lantja távolról sem tettek oly hatást, mint oly nemzeteknél tettek volna. melyeknél a közgondolkodás szellemi szintje emelkedettebb. Vörösmarty legmélyebb költeményei tettek legkisebb hatást. Pedig Petőfi megmutatta, hogy *Kelet* népének mily mélységes hangulata, a világfelfogásban mily külön egyénisége van.

Költészetünk legöntudatosabb nagysága Arany János újjongó örömmel fedezi föl Madáchot. Érezte, hogy a bölcselmi eszmék iránti érdeklődés kapcsolhat egybe a nyugati cultura eszmeáramlatával. Midőn bemutatja az Ember tragédiáját, így szól: „Más nemzetek irodalmában több a gondolat, az általános emberi, nálunk sok a faji s egyedi aprólékosság, képzelmi üres beszéd“. Madách maga beköszöntő értekezésében ugyanezt a gondolatot fejezi ki még erősebb, mint határozottabb formában: „Homeros hőskölteményében, így szól, korának egész tudása befoglaltatik. Nem csak a tragikusok, de a dalköltők és Görögország minden bölcséinek világnézetét feltárják előttünk, sőt a bohókásnak látszó komikus Aristophanes tréfáiból is száz neme a legkomolyabb tudásnak csillámlik elő. Az újabbak közül egy Dante, egy Milton, egy Shakespeare, egy Göthe néhány vékony kötetbe annyi ismeretkincsét rakott le, hogy az azokat aknázók serege egész könyvtárakat képez immár. Említhette volna Pindáros mély vallásosságon és nagy bölcsészeti tudáson nyugvó lyráját is, melynek mélysége csodálkozással tölti el a mai kor olvasóját. Horatius levelein, szatirán és ódáin mély bölcsészeti tanulmány érzik. Ugyan ő a vallást

az ész költészetének, a költészetet a szív vallásának mondja. Mi természetesebb, minthogy a két nem egymásnak fáklyáján gerjeszse lelkesülése lángjait“. „Meg is maradt — folytatja — minden korban élénk érzése annak, hogy hit és költészet elválatatlan ikrek, a delej egymást kiegészítő két külön sarka s a művészetek újjászületése korában ismét a hit volt, mi a festészetet, építészetet és zenét ihleté.“ Szász Béla bizonyosan azon messzi távlat hatása alatt, melyet a Fischer Kuno előadásai tártak föl előtte, nem csekély hazafias elborulással mondja: „Ha összehasonlítom hazánkat Németországgal, — nem is a tudomány terén — csak a nagy nemzeti költők méltatásában és ismeretében: el kell pirulnom. Itt, mondhatni, nincs művelt ember, ki legalább Lessing, Schiller, Goethe alapos értésével ne dicsekedhetnék; a nálunk annyit gúnyolt német tudósok, philosophok, theologusok, természetbuvárok, matematikusok stb. előadásaikban, műveikben széltüben idézik nagy költők mondásait.“ „Nálunk — teszi hozzá — magukat ilyen művelt, sőt tudós embereknek tartó egyének szánakozó mosoly nélkül nem is beszélhetnek a philosophiáról. Nálunk philosophus annyit jelent, mint — ha nem is mondom — bolond, de legalább phantasta, ki amaz ismeretes görög bölcs szerint, míg a csillagokat vizsgálja, a gödörbe esik.“ A mit a 24 éves ifjú mond, mélyebb megokolással újból kifejezi akadémiai székfoglalójában 1884 okt. 6-án tartott beköszöntőjében. Idézzvén *Dowden Eduard*-tól (*Studies in literature* 1883.) a következő gondolatot: „A nagy költő azért nagy s azért nyert hatalmat az emberek szelleme fölött, mivel elevenen fölfogta a világ némely kiváló tényét s az élet egynémely főtanulságát, hatalmas benyomást nyervén ezekből. *(O hát mélyen össze van kapcsolva az igazsággal s a maga módja szerint kutatja az igazságot)* — így kiált föl: „Shakespeare költészetét nem a legmélyebb bölcsesség és valläserkölcsei hatalom emeli-e a lét legmagasabb értékei közé?“ És én megfordíthatom ezt a mondatát: „A mennyi a pozitív tudomány munkájában az ő, ha tetszik, Igazságnak nevezett Istenéből lakozik, abban a mértékben mélyed benne a tudomány vallássá, ép úgy mint a képzeletek segédkezése által tudománya művészetté magasul“ — és merem állítani: a mennyi a külvilág igazságából a képzelem műveibe beépítetik: annyi törvényét mutatja visszatükrözve az emberi szívben. Az Isten az emberi szív prizmáján át tükrözteti a világrend

fenséges alakját. Mély igazsággal mondja Szász Béla: „csak a kikben Isten áldott adományaképen arányos egységben olvadtak egybe mind e tényezők, lehetnek ama kiválasztottjai az emberiségnek, a kik mint látnok-művész bölesek

„Az idők csarnokának keltik
Léptökkel föl visszhangjait.“

(Longfellow : A nap lejárt.)

Oly szoros kapcsolatot lát költő és bölcsész közt, hogy így nyilatkozik: „Kant philosophiája nem a legfenköltebb vallás-erkölcsi és költői elemeket foglalja-e magában“ és hivatkozik a kötelességhez szóló dithyrambusszerű fölkiáltására; hivatkozhatott volna Aristotelesnek az *Erény*-hez írott dithyrambjára is, Fenséges is Kant-nak a Kötelességhez intézett eme fölfohászkodása: „*Kötelesség!* te fonséges nagy név, te nem hordozasz magadban semmi olyast, a mi behízelt volna, de nem is fenyegetsz semmi olyannal, a mi a kedélyben természetes visszatetszést keltene és azzal rémitene, annak érdekében, hogy az akaratot megindíthassa, hanem csupán olyan egy törvényt állítasz föl, a mely önmagától hatol bele a kedélybe s magának, még az akarat ellenében is tiszteletet — ha engedelmességet nem is mindig — szerez; a mely előtt minden hajlam elnémul, ha mindjárt alattomban ellene hatnak is — hol van a te magadhoz méltó eredeted és hol találjuk meg nemes származásod gyökerét, mely a hajlamokkal minden atyafiságot büszkén elutasít magától és a mely gyökérből való származás elengedhetetlen föltétele annak az értéknek, melyet az emberek egyedül csak maguk adhatnak maguknak“.

De e fenséges felkiáltás különös érdeket nyer Szász Béla életében. Akkor intézi e szózatot az ifjúsághoz, midőn rectori beszédében a szabadakarat védelmére kel, dr. Korányi Frigyes azon rectori beszédében elfoglalt álláspontja ellen, melyet a budapesti egyetem újjaalakításának 107-ik évfordulója ünnepén tartott (1887-ben), hol a szabadakaratot physiologia álláspontjáról fogva föl „az emberi agykéreg olyan ingerületének tudatra jutása gyanánt tünteti föl, a mely a képzeteket kísérő érzetektől kiindulva akkor, midőn az érzetösszeg impulsussá fokozódik s tevékenységbe jut“ . . . az ifjúsághoz intézi akkor, midőn maga a kötelesség teljesítése közben már-már összeroskadt és az újabb mathematico-physikai elméletek irodalmának felhasználásával igye-

kezett egész életén át hitvallásként követett eszményi álláspontját az ifjúságnak útravalóul adni. Mennyire örült azon adatoknak, melyeket dr. Farkas Gyulától kapott, a fény és villamosság tüne-
ményeire vonatkozó legújabb elméletekre nézve, melyek az aether-
nek, mint hypothetikus anyagnak fölvételével a valódi *anyag* mi-
voltával való ellenkezését érintik!

Egy pár évre rá meglepte az agybántalom. És hogy mily mély gyökeret vert a kötelesség vallásos szeretete lelkében. legyen szabad családi meghitt életéből egyetlen intim mozzanatot fölemlítenem, melyet egyik családtag leveléből tudtam meg.

Midőn már munkabírása megbénult, bámulatos türelemmel óvta magát minden izgalomtól és lelkiismeretesen tartózkodott a munkától. Egyszer hallja, hogy leányai maguk közt beszélnek. új ruha kellene. Nem szól semmit, észrevétlen ellopózik hazulról, egy kolozsvári paedagogiai intézet élén álló jó barátjához fordul és tőle munkát kér, hogy maga is könnyítsen a ház terhén... Lelkének a gyötrelmes betegségtől ádázul megtépett hurjain a *kötelesség* fenséges accordja csendült meg tisztán, hallhatóan.

Ez erkölcsi ihlet maga költészet, A *poéta* szót úgy értel-
mezi, hogy az valóban *alkotó*-t jelent (mert a görög ποιητής-nek ez az értelme), az emberi szellem műveinek alkotója, segít a világ egész képét áttekintenünk. Szépen mondja: „A mennyiben az emberi alkotó eszméi összeesnek az isteni teremő eszméivel, annyiban örököt és tökéletest alkotott ő is, míg a mennyiben az emberi szép alkotások az örökkévalóság és tökéletesség nél-
kül szűkölködnek: nem az örökkévalóság és tökéletesség lételét czáfolják, hanem az ember korlátozottságát bizonyítják“.

És így fogja fel az egyes művészetek jelentőségét. Hogy mennyire mélyíti a költői világnézetet e felfogás: az bizonyí-
tásra nem szorul. A phantasta üres tartalmatlanságát, a realista vastag eszmétlenségét kerüli el az igazi *vates*.

Ilyennek tekinti Longfellowot, ki nem vész el a philoso-
phiai elvont gondolat-kör határozatlanságában, a túlhajtott idealis-
mus ködalakjaival nem kápráztat; a reflexió és vallás-erkölcsi világnézet elemei nem külön vált adagok szerint foglaltatnak alkotásaiban, hanem átszűrődve-fonódva olvadnak a tartalomba át és a képzelem varázsleplén úgy csillannak keresztül, mint a kristályüvegen a villam-ív sugarai.

Saját eszményét rajzolta le, melyet valósítani törekedett

költészetében. E felfogást szépen megvilágítja az Ember tragédiájáról tartott előadásában, melyeket 1873/74-ik év első felében tartott nagy hallgatóság előtt, melyben nők is számosan vettek részt. Méla borongással olvastam át ez előadások kéziratának elsárgult lapjait, valamint az 1879-ben tartott Hamlet-előadásait is. Mennyi gondolat, mennyi érzés, mily messzi távlat teszik tartalmassá ez előadásokat, melyek hogy irodalmi formát nem öltöttek, aesthetikai irodalmunk valódi veszteségének mondható. Érdekes az az eltérő felfogás, melyet az Ember tragédiája alapeszméjére, kivált Lucifer alakjának magyarázatára kifejt Arany felfogásával szemben. Lucifert nem világtényezőnek tekinti, de az emberi fejlődés egyik motorának: az emberi lélek dualismusának megszemélyesített képviselője gyanánt. A bölcselmi költés veszélyes zátonyaira mutat mindenütt. „Minél általánosabb a fogalom, annál inkább veszít sajátosságából s így költőiségéből.“ „Az Ember tragédiájának Ádámja minél inkább Ádám, annál kevésbé Pharaó, Miltiades, Sergiolus, Tankred stb.“ „Az egyes tragédiák a költészet tárgya, az összes tragédiák a philosophiáé.

És épen a vallásos keretben találja Madách lángeszű művének legköltőibb mozzanatát. Mert „az Ember tragédiáját az istenség fogalom keretébe foglalja s a rész szerint való tragédiákból ez isteni eposzt alkotja egybe, melybe a fatum szintén cselekvőleg nyul bele s mintegy legfensőbb intéző juttatja célzatos terv szerint végmegoldásra az alapeszme hordozóját: az embert“.

E pár gondolatát főként azért idéztem, hogy rámutassak Szász Béla finom aesthetikai érzékére, mely megóvta őt attól, hogy bölcselmi irányától elragadtatva, a határvonalat a költészet és bölcsészet közt eltéveszsze.

A Hamlet-előadásokban szintén megvonja a vallás, bölcsészet és költészet közt a határokat. A vallásos világnézet naiv hiszékenységgel oldja meg a földiek és égiek problémáit. A philosophia a valóságot akarja megfogni. A költészet e két mozzanatot egyesíti. Remélem nem túloztam a költészetben a bölcséleti és reflectiv elemek jelentőségét. Az idő vihara a mi alkotásainkban a mennyi tartalmatlan ürességet talál, azt nyomtalanul elfujja: de a mi magvat lel, azt megőrzi még az egyiptomi sírok mélyén is, honnét e magvak előkerülvén, a gondolkodó szellemnek újabb gyönyört és táplálékot nyújtanak.

Igen, nem vész el, a mi gyöngy van . . . nem, ha a nép kedélye mélyén is rejtőzik. Szász Bélát, a bölcsészt, a psychologust megragadta az a kincs, melyet ép annak a népnek kedélye rejtett magába, mely Indiából kiindulva, bebarangolta a nyugati országait, a nélkül, hogy a cultura hódító hatalma alá hajtotta volna féktelenül vad szívét. E nép legjobban érzé magát nálunk. hisz dalainkat vevé át hegedűjére és a mi sirva-vigadó lelkünk tolmácsa lett. Értem a cigány népet. Az az értekezés, melyet Szász Béla „*A rom költészetből*“ cz. alatt közölt a Budapesti Szemle 1881-ik évi folyamában, melyet éppen Társaságunknak mutatott be, egyike a legszebb tanulmányoknak. Szász Béla fölfogta azt a mély jelentőséget, melyet képvisel nemcsak a népsychologia eme legújabb ága a sociologiai kutatásoknak, de maga a népköltészet buvárára nézve is a cigány nép mondáinak, mondókáinak, tréfáinak, dalainak kutatása. Hiven szegődik *Leland* nagyszabású művének, melyet az angol cigányokról írt, álláspontjához, mely szerint csak azt szabad a további okoskodások alapjául elfogadni, mi egyenesen a cigány nép ajkán él és mit a cigány nép lélek termelt. Tisztelettel kel fölemlíteni dr. Meltzl Hugó kolozsvári egyetemi tanár és Wislocki gyűjteményeit, melyet elég megbízható anyagnak ismert Szász Béla, hogy az angol cigányok költészetéhez a mi cigányainkét is csatolja. Szász Béla nagy számmal fordítá a különböző gyűjtemények legszebb darabjait és mondhatni, hogy költeményeinek 1883-iki kiadásában e darabok nagy értéket képviselnek. Ha e versekhez fűzött elmélkedését elolvassuk az említett értekezésben: bizony csak fájlalnunk kell, hogy ilyenmű kutatásait nem folytatta. Mily érdekes psychologiai párhuzamot von a nép-lélek őstermészeti hangulata és a művelt lélek közt; rámutat arra a ragyogó hidra, mely óriási szakadékot áthidalja és nem más, mint a költészet. A népkedély naivsága, önkénytelen megnyilatkozása: az ősember hangja, és Szász Béla diadalmasan fogja föl e hangot, mely az ő theistikus philosophiáját váratlanul megerősíti. Mily találó észrevételbe foglalja egybe kutatásai eredményét. „Sok kezdetleges tapogatózás, de néha egy-egy biztos fogás, mely igaz gyöngyöt merít föl a mélyből, a legnagyobb mélységből: az emberi szívből s egy másik világ: a képzelem világa megalkotva a rideg való feledtetésére, azok által, kiket az út minden kavicsa. a sörény minden tövise kíméletlenül folyton emlékeztet e rideg

valóra.“ Waitz nem veszi fel a cigányokat a természeti állapotban levő népek sorába, de mint az átmenet mozzanatát élő nép: felette fontos és érdekes, mert a cigányok magukon hordozzák elmosódó jellemvonásait a természeti s már fölcillanó ismertető jeleit a cultura állaspontjára jutott népeknek.

Ha Leland gudlói közül az egyikben a kis cigány leány arra kéri bátyját, hogy ne ölje meg a méhet, kövel ne dobálja a varjút és el ne tapossa a csigát, mert a méhben, a varjúbán és főként a csigában a maga sorsát látja, mert hisz a csiga is hátán hordja a sátrát . . . Szász Béla mély meghatottsággal jegyzi meg: „Mintha csak a buddhismus általános száanalom szava nyilatkoznék e darabban, mely az egyetemes ugyanazon-ság, egylényegűség alapján kíván minden hívőtől részvétet minden élő és élettelen iránt, miután abban is én szenvedek és bennem is az szenved“. Csakugyan a régi sanskrit nyelv a szá-nalmat *Dāya* név alatt személyesíti és a sanskrit költészet gnoma gyűjteménye, melyet Böhtlingk állított össze három kötetben, mindegyre visszatér az egyetemes *Száanalom* magasztalására.

Mily váratlan találkozás van az egyik cigány dal és Szász Béla költeményének hangulatában:

A virágra rá ne lépj —
Halld csak, mint eseng feléd:
„Hagyj a szép tavaszban élnem,
Nem véd senki fagyban, télben
S én is, mint te, elhagyott
Árva kis cigány vagyok“.

Szász Béla is az útszéli porból fölszed egy eltiprott ibolyát:

Kora tavasz korán hősugara
Kiesalt, te hívő pillangó-ara
S míg völegényed várod: im terád
Talál az áros és letép s elád!

Haza viszi az ibolyát, kis leányának adja:

Kis lánykám megszárit s könyvébe rejt,
Sorsod fölött tán egy-két könyvet ejt . . .
— Ó is virág és óh! ki tudja most:
Nyíló szirmán majd minő láb tapos . . .

És e ponton hajolhatunk át Szász Béla költeményeinek méltatására; mert azt a világnézetet, melynek mintegy keletkezését rajzoltuk, csodás következetességgel látjuk e költeményekben megnyilatkozni.

* * *

Legszebb bölcselmi költeménye: „Tout comprendre c'est tout pardonner“, mintha azt a fájó mosolyt okolná meg, melyet magam is vettem észre ajkain, midőn valamely ügy lelkesedésre ragadt és ajkamon beszédessé vált az eszmék iránti rajongás. Allegorikus párbeszédet sző a költő és a világ közt. A pessimista lélektanát adja ő, ki oly benső hittel csüngött a családi örömekön, ki oly önfeledten adja esérébe szívét egy szerető szivért. A *refrain* bepillantánunk enged a csalódott szív tátongó mélységébe . . . A világnak, ki elítéli azt, ki vele együtt nem lelkesedik, azt mondja: értse meg, hogy mennyi hitében csalódhatott az, kinek ajka szélén fájó gúnymosoly lebeg:

Hány kinban telt éj viharától
 Borulhatott szemére fátyol
 S a végzet mennyi tördöfése
 Éré, míg megtört ajka széle.

Pedig ugyanez ajkáról mondja:

Talán ez ajkak bársony széle
 Hallgatva is áldást beszéle,
 S a szerelem méztengeréből
 A gyöngyöt csók-hálón szedé föl.

Mélyen szerető szive legboldogabb pillanatában is érzi, hogy árny borul homlokára, eszébe jut Polykrates gyűrűjének meseje s kérdi rajongással szeretett nejétől:

S hát ennyi kincsessel megrakodva
 És hát e dús-boldog napokba?
 Ne légyen homlokom setét?

Nejének, Mentovich Ferencz bájos leányának, az ő Julesájának, kivel a legboldogabb házasság életet élt, egy egész verscyklust szentel, melynek legszebb darabja *Csöndesen* cz. költeménye. Ebben a legédesebb boldogság méze csordul ki szívéből:

Édes elmélyedés, édes odaadás;
Gondolat nélküli édes gondolkodás;
Édes, csöndes élet, vágy és küzdés nélkül,
Melyben azt se' tudod, ha virrad, setétül?

A szív változatlan, édes halk verése,
Mint szellőben bongó hárfa rezdülése;
Édes, földre szállott égbeli mennyország:
Édes, végnélküli örökkévalóság!

De a bölcsész lelke sejti, tudja, hogy ily álom-élet a
földön csak a szerelem mámorában lehet . . .

Ne csodáld, kicsinyem, hogy ily szótlan vagyok,
Ha ajakad csókol, ha szemed rám ragyog,
Ha szived szívemen, ha kezéd kezemben
S hogy minden napomat némán elmerengem;

álmodozó gyermekhez hasonlítja lelkét:

Csöndesen, csöndesen, hogy föl ne költsetek!

Óh, érezte, éreznie kellett „a gondolat magányát“, mint
Longfellow a nagy elmék sorsát rajzolja *Pandorájában*, melyet
költőnk mesteri hűséggel és forma tökélyvel fordított le.

A temetőben játszó gyermekeket lát: ez elég arra, hogy
melyen bepillantson az élet tragédiájába, hiszen

Játszó gyermekek vagyunk mind,
Temető-kert a világ . . .

De vallásos áhítata sohasem hagyja el. *Új bútor* című
kedves versében az új bútor a bölcső . . . keresi a bethlehemi
csillagot . . .

. . . Itt van! Az anya kicsinyét
Nézi vállamra hajolva;
S míg ajakán mosolya csillog,
Pilláján ott ragyog a csillag,
Egy köny-csepp serked alóla . . .

Mindig ez egyetemes lét láncszemét látja a gyermekben.
Midőn ez. versét így végzi:

De most, midőn látom kiesinkben
 A végtelenség első láncszemét:
 Most csönd! érzem, mosolyg az Isten
 S rajtunk legelteti boldog szemét.

Íme, mint nyilik meg a bölcselmi mélység örvénye! A *gyermekben*, mindig a *gyermekben*, mint láncszemben rezdül meg a létezés egész láncolata. A *gyermek* cz. költemény vete-
 kedik Hugo Viktor *Les enfants* cz. gyűjteményébe fölvet legszebb költeményeivel, de leginkább Longfellow „Gyermekek“ cz. költeményének hangulatával rokon. Ha Longfellow így dalol:

Mert mit ér minden bölcseségünk
 S mért irnánk könyveket,
 Ha ajkatok egy csókja érint
 S szemetök ránk nevet.

Szász Béla:

Egyetlen napsugár, mely a sötét élet
 Árnyékos völgyébe vigaszunkra tévedt,
 Mely reményt csillogtatsz a szegény embernek,
 Jöszte a szívemre édes kicsi gyermek.

Őh érdemes is a gyermeket szeretni, mert

Megfizet, ne aggródj', édes mosolyával,
 Mennybéli származás, mosolya is rávall;
 Megfizet gömbölyű karja ölelése,
 Bíboros ajaka csókba csorgó méze.

Egy fővárosi barátjának, ki hírnévvel, dicsőséggel biztatja,
 azzal felel, hogy őt hívja lakába, hol

Könnyű terhe békés napjaimnak
 Még könnyebbé lesz egy szív kebelén
 S az édes ábránd karjaiba ringat
 El-elbukó gyűgyögő gyermekem.

Mindenütt, a legapróbb mozzanat alkalmat ad neki, hogy vallásos áhitatát vagy a létezés nagy egészére irányzott gondolatát kifejezze, vagy legalább megpendítse. Mint a tengeri kagyló-

ban bűg a tenger zúgása: Szász Béla lyráján mélységes világnézete végig bűg.

Mily jellemző példa erre a *Kalvárián* cz. szerelmi dala. Virágos tavaszi napon a nyilatkozni nem merő szerelemmel csordultig tele szívvel fogja meg az ő szerette kedves kezét. Egy öreg anyó szembe jön és mondja: Dicsértessék . . . A szerelmes pár öntudatlan kezet szorítva mondja: Mindörökké.

— Kis kápolna kis tornyában
Megszólal a harang lágyan,
Ott van a pap az oltárnál . . .
Hátha épen mi reánk vár?

De bölcselmi felfogása, reflexiv iránya leginkább megnyilatkozik hazafias ódáiban és nagyobb szabású költeményeiben, így a *Látomás*, a *Szobor*, *Bábel tornyok* cz. költeményekben és a melyet legelőbb kellett volna említenem, a *Szabadelvűek* cz. szatirájában, melylyel e Társaságban székét elfoglalta 1869-ben. Ő a politikai torzalkodás megújultán elborul és vért s ismét vért lát, mely annyiszor áztatta e szegény haza földjét a *pártviszályok* miatt. Lelkében átéli a szörnyű jeleneteket, melyek a magyar történet gyászlapjairól lángbetűkkel rémítenek és mély ebusulással kérdi:

Vajh, lesz-e még több ünnepe e világnak?

mintegy rázendítve a *Vén cigány* egyik fenséges sorát. A *Szoborban* Széchenyi, Kossúth és Deák küzdelmét megragadó erővel önti egy allegorikus képbe, melyet lelkében a Petőfi *Ledőlt szobra* kelthetett. A földméhe vemhes mélyéből egy kincseket érő szobor-anyagot vet ki. Ez anyagból az őserővel felruházott magyar nemzet eszményi alakját kezdi kivésni Széchenyi . . . A lelkes tanítványt elragadja a tűz

enged lángoló hevének
S veti a köre a pörölyt
Es vakmerészen vési, vágja,
A mester jó, borzadva látja
Koczkán egy élet terveit.
Agya, szemei lánggal égnek —
Lát vérözönt — s ostora égnek.
Bomlott kaczajjal felkiált.

Majd Deák veszi kezébe a szobrot. A költő teljes hittel és bizalommal kiált föl :

Óh, nézd e kar, e mell, e fő !
 A formátlan idomba szökken,
 Szellem gyúl föl a drága kőben,
 — Népem ! miénk a szép jövő !

Erős Deák-párti érzelve az alkotmányos élet megindulása után keletkezett küzdelemben keserű szatirával tör a szabadelvűek ellen, kik demokratikus erények nélkül, kapaszkodó nagyravágyással koldulják a népszerűséget, hogy az első alkalommal czim- és pénzvágyukat kielégíthessék.

E szatira felolvasása egy Társaságunk évkönyveiben páratlan jelenete idézett elő. Tóth Kálmán felszólalt e szatira iránya ellen, melyben politikai czélzatot látott. Szász Károly és Gyulai keltek védelmére. Egyik ujság így védelmezi Szász Bélát ; „Véleményünk szerint a költőnek mindig joga van társadalma ferdeségeit ostorozni, csak ostora legyen jó s oda üssön vele, a hova *kell*“. Csakugyan jellemző tény, hogy míg a szabadságharcz előtt a szatira éle a szabadság érdekében az uralkodó osztályokat ostromolta úgy versten, mint prózában, a költészet minden műfájában, az alkotmányos korszakban a szatira épen ellenkező irányt vett. Legsikerültebb szatiráink a szabadság visszaélései ellen fordulnak.

A *Bábel tornyok* ugyanaz a műfaj és stíl, mely a Századok legendájában fordul elő. Szembeállítja egy az ékiratokból előkerült chaldeai monda után rajzolt Bábel-építést: a népeket egyesítő világkiállítási palota építését. A nyelvekre szakadt népek a munkában egymást megértik.

Közös volt a munka, közös hát a pálma
 S népek és királyok mindegy sorba állva
 Hirdetik egy ajkkal szent, szent munka dicsét.

De fordul a gondolat-áram. Azt a közhirt, hogy a bécsi kiállítási palota vasvázát a czár az orosz hadsereg téli táborául megvette, kitör és erőteljes hangon átokba tör ki a czári hatalom ellen, mely az emberiség egységét újra megbontja.

Megbomolva nyelve, szétszakadjon néped!
 Vájjék koldus-rongygyá biborod foszlánya,
 Kössön ellenséged kért kegye hálára,
 Későn, későn jőjjön érted a halál el
 S ajkad szakadatlan nyögje: Bábel, Bábel!

Tompát, ki elnémult, megható alakban esengve kéri, hogy most, midőn már az idő jobbra fordult, hallassa diadalénekét és fojtsa el borongó búját.

Hallasd a diadal büszke
 Harsány, újjongó énekét
 S méltó dálnok! ki ezt kiküzdte
 A Nagynak méltón zengd nevét!

E nagy fölött ő tartott emlékbeszédet a kolozsvári egyetem gyászünnepe 1876-ban. Erdély Deák Ferenczét: gróf Mikót pedig ennek szobra leleplezése alkalmával oly ódával magasztalta, mely legértelmesebb és legmagasabban szárnyaló ódáink közé tartozik.

Az epikai elbeszélés plastikus tisztaságát, tárgyias nyugalmat nem bírja. A *Szegény ifjú asszony* és *Az elátkozott dalai* a cselekvényt drámai elevenességgel, élettéljes közvetlenséggel nem rajzolják. Képei, hasonlatai mély gondolatait tükrözik és nem a cselekvény képét szemléltetik. Elbeszélő költészet terén is van azért egy kitűnő alkotása: *Harmincz pénz*, mely a szavaló ifjúság kedvelt darabja.

A lelkiismeret furdalásában megbomlott Judás szenvedését erőteljes balladává dolgozta föl. Mélységes gondolatai néha a forma korlátait áttörik, mint prózája túlterhelt és néha fárasztó. Pedig oly tiszta formaérzék ritka költőben található. Bizonyítják műfordításai, melyeknél nem a könnyűt, de a lehető legnehezebb feladatokat kereste. Nemcsak Longfellow *Pandorá*-ja tele a rímekben gazdag angol nyelv legzengzetesebb rövid soraival, de *Hood* és *Poe Edgar* legrythmikusabb verseit csodás tisztasággal és tartalmi hűséggel adta vissza. Szép prózai fordításaiban (Thackeray Esmond Henrikje, Négy György) Beöthy Zsolt jellemzése szerint, melylyel akadémiai ajánlatában Szász Béla fordításairól megemlékezik, „finom ízlésű, tiszta nyelvű, jeles stílusának bizonyult”.

Az Akadémia nagyobb művek fordításával is megbízta. Így fordította le Stuart Milltől: *A deductiv és inductiv logica rendszerét* három kötetben, Mac Karthy művét a jelen század angol irodalmáról. Munkabírása megbénult korában is dolgozott. El nem felejttem azt a jelenetet, midőn láttam Borszéken 1893 nyarán, mint bajoskodott Du Bois Raymond beszédeinek fordítgatásával. Arcza kipirulva, fején jeges borogatás és mégis dolgozott. Társaságunk 1897-ben adta ki tőle Longfellow költeményeiből cz. gyűjteményt, mely öntudatos terv szerint választott darabokat tartalmaz. Valóban remek fordítások. Ő már megtört kedvvel nem bírta élvezni a megjelent mű írói örömét.

De az óra sürget. A tárgyból nem, de az időből kifogytam. És most, midőn nagy munkásságában a pihenő órát keresem: akaratlanul egy versében rajzolt kép és egy nagy művész festménye jut eszembe. A festmény Kaulbachtól: *Az anyai szeretet*. Ki látta, fölismeri benne Szász Béla *Hajnali kép*-ét. A költő, midőn a nap fényözönt áraszt ablakára, fölébred, csatládját látja még álomba merülve:

Anyjok feje pihen karán,
A többi mind körülle, véle.
Vegyest a fiú és a lány,
Mint Hetevény hat kis csibéje.

A piezi keblén álmodik:
Félig még szájában a bimbó;
Most is mosolyg, oly boldog itt,
Mint méh, a rózsza kelyhén ringó...

Elragadtatással röpít fohászt Istenéhez;

Művész! Ki ilyet alkotál
Szálljon dicséret szent nevedre!

Igazad volt, feledhetetlen barátom! Szálljon dicséret az
Úr nevére. S ha Longfellowoddal szóltál magadban:

ha a sir beföd
Mi lesz e gyermekekből? Mi lehet
Sorsuk, a kik most rám tekintenek
Segélyre várva?...

én is Longfellowoddal felelek, most, hogy sírdombod alatt pihensz :

E föld azé, ki később érkezik
S mindenki lel, mint mi, erőt, reményt!

Fiaidnak csak hitvallásod jelszavát mondom: *Kötelesség!*
a lányoknak csak ennyit: a jó Isten, az árvák atyja él.

Megdicsőült szellem! Fogadd kedvesen az emlékezet virágai-
ból kötött szerény koszorúmat: tudom, hogy büszkévé tesz az,
hogy e koszorút a Kisfaludy-Társaság nevében áldoztam el nem
muló emlékednek.

Hegedüs István.

„UNIVERSITY EXTENSION.“

— Befejező közlemény. —

III. Az University Extension mozgalma hazánkban.

E munka eddigi kerete és eredeti terve az U. E. mozgalmanak hazánkban való történeti megalapításának, előkészítésének tárgyalását kívánná. S tényleg e célból szétküldött nyomtatott kérdő ívek útján szerettem volna jelenünk ily irányú rokon törekvéseit bemutatni. A szétküldéssel is tett ígéretnek azonban — a feleleteknek részben való elmaradása miatt is — nem tehetek eleget s így azoknak, kik nagy és fáradságos utánjárason nyugvó feleletekre méltattak, mindaddig lekötelezett adósa maradok, míg a nyert anyagot méltányolva fel nem dolgozom hazai social-paedagogiai törekvéseink történetéről szóló tanulmányomban. Egyelőre csak utalok arra, hogy Fáy András, Széchenyi, Brunszwik grófné, Teichengraeber nem hiába gondolkoztak, fáradoztak, hogy a mi nagy Eötvösünk meggyőződése, a mely szerint „nemzetünk jövője csakis a kulturának kérdése“ — szállóigévé vált, a melyet legilletékesebb helyről különösen a millenniumi ünnepélyek alkalmával hirdettek, — hogy ugyancsak nagy Eötvösünk elve, mely szerint a kultura érdekeit társadalmi úton kell első sorban művelni, minden centralistikus áramlatok daczára még ma is sok vezető egyéniségben hatásos, — utalok arra, hogy mai nap alig van város, a melyben az U. E. guerillacsapatai, az egyes szállongó előadások nem ráznák fel közönségünket a szellemiek iránti közönyéből; utalok arra, hogy Berzeviczy kezdeményezésére már a 80-as évek elején a coburgi szövetkezethez hasonló volt készülőben az írók és művészek társasága

útján; utalok arra, hogy nálunk is megindultak alkotmányunk visszaállítása után azonnal Türr és Irányi indítására és részben vezetésével a felnőttek oktatását célzó tanfolyamok s hogy kormányunk is ily tanfolyamok létesítésén fáradozik, azokért áldoz; utalok arra, hogy az U. E.-t közvetlenül előkészítő *sorozatos* előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ily előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyári munkás nép számára rendszeresítette a sorozatos előadásokat; utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kulturpolitikusunk, ki social-politikai kérdések iránti érdeklődésemet immár majdnem 30 évvel ezelőtt először keltette fel s jelenleg is hazai viszonyainkat illetőleg szívesen támogatott tanácsával — György Aladár közművelődési csarnokok létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztosítani s azt nemcsak egyes napokra (ünnep- és vasárnap), hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni; ¹ utalok egyes kath. legény-egyletekben is divó sorozatos előadásokra s a protestáns irodalmi társaságnak Budapesten a socialismusról tartott sorozatos előadásaira, de különösen a „Szabad Lyceum“ tudományt és ismeretet terjesztő társaságra, a mely a berlini Humboldt-akadémia, illetőleg „Victoria Lyceum“ módjára főleg művelt hölgyközönség előtt tartja sorozatos előadásait, melyet, tekintettel annak nagy jelentőségére, épen az U. E. szempontjából nem elég egyszerűen felemlíteni.

Már csak azon körülmény is, hogy a „Szabad Lyceum“ előadói részben egyetemi tanárok s továbbá azon tény, hogy a sorozatos előadások különböző tudományos szakcsoportokat ölelnek fel és az előadások rendezésében nemcsak állandóság, hanem cél tudatos vezetés is érvényesül, ² a „Szabad Lyceum“ tevékenységét egészen határozottan a tágabb értelemben vett U. E. kere-

¹ L. György Aladár: „Népünk nevelése“ czimű röpiratát, a melyben az országos bizottság szervezetére és teendőire vonatkozó javaslatát is közli. A megemlített „People Palace“ és ismertetett „Cooper-Union“, a Nyström által alapított svéd „Arbetare institute“, a drezdai „Volkswohl“ stb. intézményekre tán utalhatok György Aladár céljának megvilágosítása érdekében.

² L. különben a „Szabad Lyceum“ tudományt és ismeretet terjesztő társaság programját. 5. l.

tébe helyezi; a szűkebb értelemben vett U. E. köréből azonban kizárja azon körülmény, hogy ez intézmény semmiféle összefüggésben sincs a tudomány-egyetemmel, hogy az előadók majdnem kétharmad része nem egyetemi tanár, hogy a hallgatók csak a művelt osztályhoz s ezek közül is főleg a nők köréhez tartoznak s hogy az állandó jegy ára (3 frt), valamint az egyes előadási belépő-jegy (20 kr.), a munkás és iparos osztályhoz tartozók számára még ma sem olcsó. A „Szabad Lyceum“ 1893/94-ben 22 sorozatos, többnyire 6 órás előadást tartott és pedig átlag 60—70 hallgató előtt, a kiknek négyötöd része hölgyekből állott. Az előadások ezóta évenként számban emelkedtek, úgy hogy az 1897/98-iki program szerint 53 előadást tartottak 205 órában, nevezetesen 13 egy órás, 4 két órás, 7 három órás, 4 négy órás, 7 öt órás, 17 hat órás és 1 tiz órás előadást; azonkívül vezettek 4 tanfolyamot (művészetek története, a német irodalom remekeinek olvasása, matematika és kettős könyvvitel), heti egy órában november hó 15-től márczius hó végéig. Az előadások szakok szerint a következőképen oszlanak meg: 15 előadás 51 órával az irodalmi, történelmi és művészeti osztályra; 6 előadás 25 órával a természettudományi, műszaki és matematikai osztályra; 11 előadás 25 órával a jog- és társadalom-tudományi osztályra és 1 előadás 6 órával a kereskedelmi ismeretek osztályára. A program még négy, egyenként 5 órás, tehát összesen 20 órás sorozatos előadást — melyeket a magyar tanítók kaszinójában tartottak egyesek különböző szakból — említ meg a szakcsoportokon kívül; e szerint az előadások összes száma 57, az óráké 225. A „Szabad Lyceum“ az előadások száma tekintetében egészen tekintélyes helyet foglal el a sorozatos előadásokat rendező társaságok között s hazánkban az U. E.-nek mostani alakjában ha nem megvalósítója is, de mindenesetre útegyengetője.¹

¹ A tényleges hazai kulturális állapotainkat, a mennyiben azokat különösen a társadalom egyesletek útján létesíti, kimerítően és érdekesen megvilágosítja Sándor József: „A magyar közművelődési egyesületek.“ Kolozsvár, 1896. — czímű, a millenniumra írt művében. Számos adatot közöl, de a kultúra eszményét s annak megvilágosítására alkalmas különböző eszközöket igen tanulságosan bemutatja Berzeviczy Albert: „Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül“ czímű értekezésében. L. Budapesti Szemle 1897. júniusi 246. sz. 331—350. II.

Valóban sajátos, hogy nálunk is 1896-ban, a midőn Közép-Európában mindenfelé tárgyalták az U. E. ügyét s midőn mi hazánk ezer éves fennállásának ünnepét ülve ez ország minden részéből a tanügyi congressusra seregeltünk: épen e millenniumi congressuson emelkedett ki a tárgyaltak sorából Berzeviczy közoktatási program beszéde mellett Gaál Jenőnek az „University Extension hazánkban“ című értekezése három indítványával. A fejlődésben érvényesülő individuaciónnak, a munka felosztásának törvénye veszélyezteti a nemzet egységét. Szükséges ennek ellensúlyozása érdekében, hogy a társadalom jobbjai az emberi és a társadalmi lét legfőbb kérdéseire nézve egyesüljenek. E problema nyitját az angolok megtalálták. Hogy az U. E.-ben mikép: ezt Gaál Jenő, különös tekintettel az 1894-iki londoni congressus tárgyalásaira, kimutatja s feltünteti azt, hogy épen nekünk magyaroknak nemzeti, demokratikus szempontból és a termeléssel járó individualis elkülönülés ellensúlyozása céljából irodalmunk fejlesztése s tudomány-egyetemünk iránti érdeklődés érdekében az U. E.-re szükségünk van. Hasznát veszi ez intézménynek az egyetemet végzett egyén, ha tudományát népszerűsítve feldolgozza és a különböző néposztályllyal érintkezik; hasznát a tanár is, mert a leereszkedő szeretet munkáját benső meglegedés és tisztelet kíséri, maga a tudomány-egyetem pedig nemzeti missiót teljesítve, tekintélyében óriásilag emelkedik.

A megvalósítás tervezete centralistikus olyannyira, hogy a budapesti egyetem és műegyetem mellett még meg sem említi a kolozsvárit. A budapesti egyetem tanácsai választanak egy központi közeget, a melybe minden vidéki centrum egy-egy tagot küld. Ily vidéki központok ott alakítandók, hol főiskola, valamely felső szakiskola, kiváló tudományos testület van, vagy a hol a lelkes hallgatóság buzgón és áldozatkészen felkarolná azt. A közép pont vezeti a mozgalmat, gondoskodik az előadók képzéséről s kezeli a magyar University Extension pénzügyeit. Ezen központ létesíti a vidéki közép pontokat, velők állandó összeköttetésben van s azok működése felett gyakorolja a felügyeletet. „Az egyetemi szellemet az országos, a helyi viszonyok követelményeit a vidéki központ képviselné.“

Az országos központ magja (?) legfőlebb huszonnégy tagból áll és a kültagokkal együtt választja az ügyek állandó intézésével megbízandó és kellőleg díjazott végrehajtó bizottságot. Kiterjesz-

kedik még az előadások tárgyára, melyet a hallgatók érdeklődése jelöl meg, a felügyelet módjára, előadókat képző seminariumokra, előadók képesítésére, a helyhatóságok, az állam teendőjére s mindezek alapján indítványozza, mondja ki az egyetemes tanügyi congressus, hogy:

1. az egyetemi oktatás czélszerűen szervezendő kiterjesztését az angol University Extension mintájára mindenhova, a hol az iránt érzék, érdeklődés és áldozatkészség nyilvánul, nagyon szükségesnek tartja;

2. elérkezettnek véli az időt, hogy annak meghonosítására hazánkban komoly kezdeményezés tétessék;

3. e végből a saját kebeléből bizottságot küld ki, melynek feladata az lesz, hogy a mozgalmat megindítsa, nevezetesen a budapesti tudomány-egyetem és a műegyetem tanácsát annak megnyerje, a közoktatási ministeriumnál útját egyengesse és az egész országban minden erre alkalmas ponton annak eszméje iránt élénk érdeklődést keltsen és működését szakadatlanul folytassa, míg csak az országos középpont megalakulásával az egész ügy intézését annak gondjaira nem fogja bízhatni.¹

A tanügyi congressus szakosztálya az indítványt elfogadta, egy előkészítő bizottságot választott a budapesti tudomány- és műegyetem tanárai sorából azon megbizással, hogy egészítse ki magát a kolozsvári egyetemre való tekintettel is.

A bizottság tudtommal nem működött; mindenesetre azonban nem úgy, hogy a jelzett irányban a mozgalom tényleg meg is indult volna. Ezen veszteglést szerencsének tartom, mivel az U. E. ügyét *egyetemi* ügynek tartom, a mely országra kiható nagy jelentőségű ugyan, de nem országos, központilag szervezendő ügy. A tudományos testület autonom szervezésében látom a kezességet, hogy működésében is csak a tudomány szempontja érvényesül. Ezért is nem az egyetemi tanács, — a mely évről-évre változik s nevezetesen Kolozsvárt a dékánok választásánál szokásos sorosság tekintetbe vétele következtében a képviseleti rendszert nem fejezi ki tisztán, de meg különben sem ismerheti az arra való egyéneket úgy, mint a fakultás saját tanerőit — hanem a fakultások képezik azon testületet, a mely megválasztja,

¹ L. e nagy értékű felolvasást a Budapesti Szemle 1896. deczemberi 240-ik számában.

ellenőrzi az U. E. választmányát. A tanács a választmány és a fakultások közt felmerülő differentiák esetében fölöttes hatóságként szerepel. A rector felfelé az ügy képviselője. Ugyancsak az egyetemi autonomia s az U. E. ügyvezetésénél szükséges következtetesség, egyenletesen építő tevékenység a kültagok működését a választmányi gyűléseken a tanácskozás körére és nevezetesen a külső központok szervezésére és rendező tevékenységére szorítja.

Ezen — nézetem szerint igen fontos — elvek Gaál Jenő szervezeti tervezetében nem érvényesülnek, miért is szerencsének tartom, hogy az ez alapra helyezett előkészítő bizottság ily irányban nem is működött s még nagyobb szerencsének, hogy az ügyet jelenlegi vallás- és közoktatásügyi ministerünk Wlassics Gyula erélyes keze ez alapról leemelte 1897. nov. 15-én kelt 69,798. számú, az egyetemek és műegyetem, tehát a kolozsvári tudomány-egyetem tanácsához is érkezett leiratával.

Már a tanügyi congressus főiskolai szakosztályában sürgette Lechner Károly lelkes helyesléssel fogadott felolvasásában („Az egyetemek és a társadalom“) az egyetemnek törvény útján való autonom szervezése mellett, az egyetemek nagyobb hatáskörét a társadalmi szerveződés munkájában — annak biztosítását, hogy a tudomány góczpontjai művelhessék a magasabb eszményeket és a nemesebb erkölcsöket; kívánta az egyetem számára ama tekintély megszerzését, melynek segédelmével megvalósíthatja culturalis missióját.¹ Berzeviczy Albert pedig már említett felolvasásában („Az ismeretterjesztés eszközei az iskolán kívül“) az University Extension megvalósítását okvetetlenül szükségesnek mondja és pedig nemcsak a fővárosban, hanem épen főleg a vidékre kiterjesztve és hazai viszonyainkhoz alkalmazva az „*egyetemek* szellemi vezetése mellett“ (L. 349.).

Wlassics ministerünk ezen gondolatokkal összhangzásban, de meg ministersége kezdetén hirdetett tanügyi és kulturpolitikai elvei értelmében kiindulva hivatásunkból, melynélfogva a nyugot művelődési mozgalmaival lehetőleg lépést kell tartanunk, másrészt ama meggyőződéséből, a mely szerint az ezen intézmény

¹ L. Budapesti Szemle 1897. szept. 249. sz. — Az egyetem hivatását finoman megejtett diagnosis alapján tűzte ki az 1897 98. tanévet megnyitó rectori beszédében.

(U. E.) létesítését és felvirágoztatását kívánó okok nálunk is — és pedig talán még fokozottabb mértékben — fennállanak: ezen intézmény meghonosítását hazánkban tervbe veszi azon nagy fontosságú kijelentéssel, hogy véleménye szerint *a fővezetést főiskoláinknak kellene kezökbe venni*. A minister úr leirátában ezen elvi jelentőségű kijelentésén kívül irányító véleményét még az előadókra és a működés terére és módjára fejezi ki, az elsőre nézve megjegyezvén azt, hogy kívánatos, hogy „ne csak főiskolák, hanem egyéb fokozatos iskolák tanárait, sőt hazánk értelmiségének más foglalkozást gyakorló tagjait is megnyerjék, kik valamely szakban való kitűnő tudásuknál és vonzó előadási képességüknel fogva e feladatra kiválóan alkalmasoknak látszanak“. — Az U. E. működésének „tulajdonképeni tere *nem a székesfőváros*, hanem a *vidék* lenne, a hol a társadalmi élet vezető elemeinek bevonásával talán *helyi érdekeltségek volnának alakítandók*, a melyeknek hivatása az lenne, hogy a helyi körülmények szerint kívánatos előadási tárgyak megfelelő megválasztásában, valamint az érdeklődésnek felkeltésében és ébrentartásában működjenek közre“.

Ezen megjegyzések az U. E. mozgalmának finom megfigyelésére vallanak és e mozgalom sikeres alakulása okainak és feltételeinek nyomozásán alapulnak s mint ilyenek az ügygyel komolyabban foglalkozó részéről irányítókul bizonyára elismertettek. Meglepő azonban az U. E. működése terének megszorítása, illetőleg a székesfővárosnak e körből való kiemelése. Némileg — de csak némileg — értjük ezt, tekintettel a „Szabad Lyceum“ sikeres működésére; igazoltnak azonban e kivételt nem látjuk. A „Szabad Lyceum“ ténykedése szűkkörű. Budapestnek igen nagy közönsége van, a mely az U. E. érdeklődésének körébe bevonandó. — Továbbá pedig a „Szabad Lyceum“ tudományt és ismeretet terjesztő társaságnak jelenlegi ténykedését is legkevésbé sem zavarja, hanem ellenkezőleg egyszerűsíti, ha a társaság nem kénytelen minden egyes előadót külön felkeresni, vele megállapodásra jutni, hanem ha mindezt elérheti, ha az U. E. választmányával egyszerűen tudatja az előadás tárgyára és az előadók személyére vonatkozó kívánatait és e kívánatok létesítését maga a választmány eszközli. A „Szabad Lyceum“ az U. E.-nal szemben határozott egyéni jellegű központtá válik, a melyet az U. E. választmánya lát el kívánt előadókkal. Igen ferde hely-

zetbe kerülne épen a budapesti tudomány- és műegyetem, ha működése elég jónak találtatnék a vidékre, de feleslegesnek a székesfővárosra nézve.

A minister leiratában végül felhívja az egyetem tanácsát, hogy az U. E. meghonosítására irányuló terve és az annak fogadtatására szolgáló leginkább célirányos módok kérdéseben véleményét mielőbb kimerítően fejtse ki.

Az U. E. ügye, legalább a sorozatos előadások tartásának ügye, a kolozsvári egyetem előtt nem idegen, a mennyiben, ha nem is az egyetem, de igenis annak egyik fakultása, a matematikai és természettudományi fakultás már a 80-as években éveken át tartott a helybeli polgárság részéről sűrűn látogatott sorozatos előadásokat a természettudományok köréből. Az előadások ingyenesek voltak, továbbá csakis a fakultás tanárainak megállapodásán s nem ily irányú szervezkedésen alapultak s így igen természetesen sem az egyetem, sem a fakultás állandó intézményévé nem váltak. U. E. ily szervezkedés nélkül, az U. E. intézményének a tudományegyetem szervezetébe való beillesztése nélkül valódi értelemben nem létezik.

Erről és pedig csakis erről van szó, ez ügyben való állásfoglalásra van az egyetemek tanácsa felhiva.

A kolozsvári egyetem tanácsa az ügyet leszállította az egyes fakultásokhoz. A bölcselet-, nyelv- és történettudományi kar rendes ülésén tárgyalván ez ügyet, Csengeri Jánosnak az ügy mellett való felszólalására — Csengeri János, Schneller István, Szádeczky Lajos tanárokból álló bizottságra bízta az ügy tanulmányozását és az arra vonatkozó javaslat elkészítését. A bizottság jelentését, javaslatát történeti bevezető szavakkal 1898 január havában tartott két kari ülésen Schneller István adta elő. A kar vita nélkül egyhangúlag elfogadta a bizottság javaslatait s elnöksége útján is kifejezte abbeli kívánatát, hogy e jelentés, nevezetesen az U. E.-re vonatkozó történeti bevezetés kinyomattassék. Ezen kívánat szolgált alkalmi okul az U. E. mozgalma történetének e megírására s old fel az illetéktelenség vádja alól, midőn tanulmányom befejezéseként magát a jelentést a javaslatokkal és alapszabály-tervezetével együtt ezennel közlöm.

Bizottsági véleményes jelentés.

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister úr ő nagyméltósága 69,798. min. szám alatt tudomány-egyetemünk tanácsát az University Extension ügyében állásfoglalásra és okadatolt véleményének előterjesztésére szólítván fel, s egyetemünk rectora a tárgyalás rendje értelmében az ügyet 355. rectori szám alatt karunkkal is mielőbbi véleményes jelentés tétel végett közölven: alólirott bizottság az 1897. nov. . . ez ügyben is tartott gyűlése jegyzőkönyvének . . pontja értelmében nyert megbízatásának a következőkben igyekszik megfelelni:

Nézetünk szerint az University Extension mozgalmának hazánkba való átvezetése örömmel üdvözlendő és pedig nemcsak azért, mivel a mozgalom a kultur-nemzeteknél rohamosan terjed s kiváló szellemek e mozgalmat helyeslőleg üdvözlík és kísérik. hanem objective azért is, mivel e mozgalom állami és társadalmi életünk demokratikus alapjaival szoros összefüggésben áll. Ha azt akarjuk, hogy demokratikus államszerkezetünk ne legyen ámitó: úgy gondoskodnunk kell arról, hogy hazánk minden polgára tudatosan és szabadon gyakorolja polgári jogait. Csak az ideális érzülettel járó tudás emel fel e szellemi szabadságra. Ha, azt akarjuk, hogy a társadalmi és a birtok-ellentét éle ne az erőszak útján és pedig a kultúra folytonos és teljes veszélyeztetéseivel csakis eltompuljon: úgy arról kell gondoskodni, hogy az alsóbb néposztályok emeltessenek fel s így ismerjék el az egyéniség értékével az egyének javait is és ez alapon jussanak el annak tudatára, hogy a külső érzéki vagy történetileg megmerevült erő fölött áll a szeretettel leszálló és a kulturkincesek szabad megosztásában érvényesülő erkölcsi és szellemi solidaritásnak ereje.

Kétszeresen áll ez *hazánkra* nézve, a mennyiben a *nemzeti* szempont is határozottan követeli a demokratikus alapon nyugvó kulturállamot. Magyar nemzetünk létkérdése nagy Eötvösünk szerint egyszerűen kulturkérdés. Nem azon kulturának kérdése, mely épületekben és kiállításokban a társadalom kiváltságolt tíz ezreiben mutatósan jelenetkezik, mert ezen kultúra inkább internationalis, mint nationalis — hanem azon kultúra kérdése, a mely a haza földjéhez kötött népünk rétegéig lehatol, keres-

kedőink, iparosaink lelkét áthatja úgy, hogy e kultúra mindenütt tudatos, lelkesült hazaszeretetben s ennek alapján a polgári jogok szabad gyakorlatában, a polgári hivatással járó kötelességek jó kedvű teljesítésében, a polgártársak hasonló irányú, bár sajátos törekvéseinek kész elismerésében érvényesül. Az ily kultúra minden szó és mesterkedés nélkül mindig assimiláló hatású, az ily kultur-nemzet mindig emelkedett lélekkel és teljes bizalommal néz a jövőbe.

Ezen kulturális és nemzeti mozgalomnak természetes vezetője a *tudomány-egyetem*. A tapasztalat is igazolja e tételt, a mennyiben legalább egyes egyetemi tanárok kezében van az U. E. Lipcsében, egyetemi tanárok egyesülete: Brüsszelben, Münchenben, Schweizban s egyes amerikai egyetemeken s végre tisztán az egyetem szervezetébe van betagolva Chicagóban, az angol egyetemeken, valamint Bécsben, nemkülönben így tervezik az U. E.-t Berlinben is.

De a tapasztalattól eltekintve is az egyetem van hivatva az U. E. ügyének vezetésére. Az egyetem ezen kötelezettsége alól nem vonhatja ki magát, mert ezt ép úgy az *ügynek*, mint az egyetemnek érdeke kívánja tőle.

Az ügy érdeke megkívánja azt, hogy midőn a tudomány népszerűsítését akarjuk: e mozgalom vezetői, a népszerűsítés eszközöi a tudomány iránt ne csak érdeklődjenek, hanem a tudománnyal magával, mint önczéllal foglalkozzanak s személyileg is át legyenek hatva az igazság kutatásának emelő hatásától és hogy végre ezen önczélú és felemelő kutatásban s ennek eredményei professiójában semmiféle melléktekintet, akár vallási vagy politikai tekintet őket meg ne zavarja, illetőleg ne akadályozza. Az egyetem ezen kutatásnak, ezen professionak hivatásszerű tere. Továbbá így kutatva lehetetlen, hogy fel ne tűnjék a kutatás bármely terén egy szerves egésznek a képe, a melyen belül minden értékes egyes az egészek típusát vagy szellemét ugyan, — de mégis egyéniesítve fejezi ki; lehetetlen, hogy ne keletkezzék annak tudata, hogy minél tökéletesebb valamely organikus egység, annál inkább differentiálódik, úgy hogy az uniformistól, az egyenlőségtől való eltérés a tökéletesebb felé való közeledés.

S ha ez az ismeret nemcsak külső, hanem mint minden a mi a hivatásszerűvel összefügg, a tudós személyiségével egy-

beforrott tényező: úgy ismét lehetetlen, hogy ki ne fejlődjék egy oly világnézet, a mely a családtól fel az államnak complikált testéig is ne lsson ezen egészekben is *szerves* egészeket, a melyeknek egyes szervei, tagjai csak annyiban bírnak értékkel, a mennyiben az egésznek szolgálnak; a melyeknek tagjai is azonban magukban is annál inkább értékesülnek, minél sajátosabb, egyéni módon fejezik ki az egész szellemét.

Ezen theoretikus tudatnak gyakorlati követelménye pedig az, hogy senki se akarjon magában, magáért élni, hanem úgy érezze magát értékesnek, a mennyiben valamely erkölcsi testületet szolgál, azt odaadólag szereti, a mely adaadó szolgálatban azonban ne mondjon le egyéni sajátos voltáról, mert azt az egésznek annál inkább fogja szolgálni, szeretni s viszont ő az egészre nézve is annál értékesebb lesz: minél sajátosabban, egyénibb módon szolgálja ezt, minél inkább bír ez alapon önérettel, önállósággal. Ezen egyéniségre támaszkodó önérett és önállóság tekintettel a differentiáló szerves egészre azt követeli, hogy másban is keressük ezen egésznek szolgáltató sajátosságot, egyéniséget és távol attól, hogy azt értékétől és javaitól megakarnók fosztani: épen azt az erőteljes és minél tökéletesebb egész érdekében ismerjük el, méltányoljuk és sajátos fejlődésben erőnkől telhetőleg szeretettel támogassuk.

Ezen tudat és e tudaton nyugvó érzület az igaz demokrátiának személyi alapfeltétele, a mennyiben a demokratia által a mindenkire nézve követelt önértékesítésnek *lehetősége* csakis ott lesz valóvá, a hol van egy sajátos én, ennek tudata, érzete, tehát öntudat, önérett; a hol ezen önértékesítésnek a szerves egészhez való tartozás alapján van jogosultsága, a hol minden másban az egésznek szolgáltató egyéni elismertetik s fejlesztetik.

Midőn tehát a tudományos kutatás benső szükségességével ily világnézetre és ily alapérzületre vezet s midőn épen az egyetem e kutatás színhelye: akkor az igaz demokratiai alapon nyugvó kulturállam létesülése érdekében tudományt terjesztő mozgalomnak jobb gondozója és vezetője nem lehet, mint maga az egyetem.

Az egyetem továbbá azért is, mivel az egyetem szervezete, személyzete a napi hullámzásoknak aránylag a legkevésbé van alávetve. Az egyetem hivatása az objectiv kutatást követeli; a törvényhozás pedig az igaz kutatás természetének megfelelőleg

a tanszabadságot külsőleg is biztosítja. Szüksége van a népnek arra, hogy nemzeti múltját, jövőét, csalódásait, de reményeit is, a jelen társadalmi és politikai viszonyait épen az ámitók és felforgatók csábító és mótelyező hirdetéseivel szemben oly megvilágosításban lássa, a melyet a mindennapi, pártos önző érdekek el nem homályosítanak, meg nem zavarnak s a mely világhosszúnak erejét a hazának és a mindennek felett álló igazságnak meg nem vesztegethető szeretetéből meríti.

Szüksége van a népnek, a társadalomnak oly vezérekre, kiknek segítségével a feltudás által elvesztett s a hit parancesszávára ismét fel nem idézhető egységes világnézetre és ezen alapon nyugvó éltető és boldogító erkölcsi ideálra eljuthat. Angliában, Amerikában, de Schweizban és Ausztriában ilyenekül fogadja a nép. a társadalom az U. E. előadóit, tanítóit s bizonyára a kormány is, mely nem valamely pártot, hanem a nemzetet, a népet igazán képviselő, a társadalmat a nemzeti genius egyesítő szellemében vezeti: e tanítók működését minden erejéből támogatni fogja.

Végre pedig legalaposabban s leghatásosabban akkor szűnénének meg azon éles ellentétek, melyek jelenleg a társadalmat a demokráciának hangsúlyozott elve ellenére is annyira elkülönítik s egy önző és értelmetlen socialismus alapján irigységet s gyűlölséget szítnak a társadalmi osztályok közt: ha a szellemi téren kölcsönösen megértik egymást azok, kik épen e téren állanak egymástól legtávolabb. mert igaza van Schmollernek, midőn azt mondja, hogy „minden socialis baj végső alapja nem a birtok aránytalanságában, hanem a műveltség ellentétében rejlik“ s Rambaudnak, hogy „a tudatlanságból származik a gyűlölet“.

A tudomány-egyetemnek épen ezen pártok fölé emelkedő hivatása és a napi hullámlásokkal szemben elfoglalt szilárd állása, ez alapon nyugvó megbízhatósága s a reá bízott ügyeknek mind ez által biztosított egyenletes, fejlesztő vezetése igen természetesen ellenzi azt, hogy az U. E. ügyének vezetését bárminő egylettel megoszssa.

De nemcsak az U. E. ügyének, hanem az egyetemnek érdeke is kívánja, hogy az egyetem vegye kezébe az U. E. vezetését. Van, kik ezt kétségbe vonják. A *német* nyelven előadó Thomasiust, a popularizáló Wolffot Lipéséből, illetőleg Halleből a sokkal kevésbbé híres egyetemi tanárok kiűzték s ma is sokan a tudomány népszerű-

sítésében a tudomány veszélyét látják. Du Bois Reymond, Helmholtz, Virchow, Gneist, Holendorff, Schmoller, M. Müller, Pfeleiderer a leginkább kiváló német egyetemi tanárok popularis alakban is terjesztették elő tudományukat. miáltal annak értéke nem csökkent, tanári működésük sikere nem szenvedett kárt. Nem könnyű a tudomány népszerűsítése. A tudomány népszerűsítésére csakis az képes, ki teljesen uralkodik ismereteinek anyagán s ki a népnek nyelvét, képzetvilágát ismeri. Az elsőt minden tudósnál tudománya érdekében feltételezzük; a másik kellék birtoka a tudományos ismeretnek e nyelvre, e képzetvilágra való átfordítása egyenesen nagy előny a professorra nézve, a mennyiben az ily professor esoterikus előadásai is könnyebben megérthetőkké válnak.

De van ezen közvetlen professori előny mellett még egy másik. A tudomány ugyanis a kultur-nemzetek közös kincse, közös kapesa; azért is a tudománnyal való foglalkozás természetesen az internationalis jelleg ápolója, miért is ép a tudomány-egyetemekre nézve létezik azon veszély, hogy a tudós is magától a néptől, nemzetétől elszigetelődik s az egyetem a nép és társadalom szemében idegenszerű intézménynek tűnik fel. Az idegenszerűt bámulhatjuk, de nem szeretjük s ezért is annak befolyást sem engedünk. Minden növény annál virulóbb, minél életteljesebben érintkeznek gyökerei a föld talajával s a növényre s annak gyümölcsére annál szívesebben áldozunk, minél inkább tudjuk azt, hogy saját kertünk terménye. A tudománynak nem becsülése, az egyetemi tanárnak társadalmilag értéke szerint el nem ismert állása a legszorosabban azzal függ össze, hogy az egyetemi tanárok az egyetem fellelgyarába visszavonulnak s a nép és társadalom inkább a tanárok félszegségeit ismeri, mintsem, hogy tudományos életük hatását tapasztalná. Az U. E. a tanulmányozás gyümölcseit és a tudományos munkásság etbikai, személyi hatását mutatja be egy mindinkább táguló körnek, úgy hogy az egyetem nemcsak phrasis szerint, hanem tényleg azon világitótoronynya válik, a melyből a sugarak közvetlenül, semmiféle közeg által el nem homályosítva fel- és lehetnek a társadalom minden rétegébe, mindenütt éltetőleg, irányítólag.

A tudomány-egyetem ily működése igen természetesen önmagától társadalmi, kulturális, nemzeti hatalommá válva, kivívja maga részére — a töle eddig legalább hazánkban megvont — társadalmilag elismert, méltányolt állását.

Hogy az U. E.-t mikép véljük betaglalhatónak a tudomány egyetemes szervezetébe: erről beszámol a mellékelt alapszabály-tervezet.¹

Mindezek alapján I tekintettel arra, hogy az U. E. ügyét a kultur-nemzetek majdnem kivétel nélkül melegen felkarolták s e téren bámulatos sikerre utalhatnak; tekintettel e mozgalom nagy jelentőségére ép úgy kulturális, mint különösen hazai nemzeti szempontból s végre tekintettel arra, hogy e mozgalomnak helyes irányú, egyenletes és fokozatos fejlesztését csakis a

¹ Az University Extension alapszabály-tervezete:

1 §.

Az University Extension *feladata* a tudományos műveltségnek és az ezzel járó komoly gondolkozásnak és szellemi önállóságnak felkeltése, illetőleg fejlesztése mindazokban, kik vagy már nem, vagy mindeddig épenséggel nem tartozhattak az egyetem kötelékébe. E feladat megvalósításának egyik következménye a socialis ellentétnek alapjában való kiegyenlítése.

2. §.

E czélt szolgálják:

1. az *egyetemen tartott publikumok*, melyeket ezentúl nemcsak egyetemi polgár, hanem bárki más is hallgathat, a ki az illetékes dékáni hivatal részéről a hallgatandó tárgy megjelölésével, saját nevére díjtalanul kiállított látogatási jeggyel bír;

2 *rendszerint 6 órás előadási cyclulok*, melyek bármely tudománykört, vagy annak egy organikus részét népszerű előadásban bemutatják;

Jegyzet: a) Az előadási anyag jóeleve egy kifejtő programmban (syllabus) közlendő.

b) Kivánatos, hogy az előadás után - akár kérdő szekrény alkalmazása útján, akár közvetlenül tett kérdések alapján - eszmecsere fejlődjék ki az előadók és hallgatók közt; a mennyiben esetleg ez még nem volna tanácsos, legalább az kívánatos, hogy a megjelölt módon nyert kérdésekre az előadó a következő előadásában kifejtőleg feleljen.

c) Kivánatos, hogy vidéki előadási-cyclusok tartása alkalmával az előadott tárggyal foglalkozó vándor-könyvtár is álljon a hallgatók rendelkezésére.

3. *Ismeretek és ügyességek elsajátítását célzó tanfolyamok*, melyek az előismeretekben mutatkozó hiányt pótolják, vagy a hallgatók és a helyzet szükség érzetét elégitik ki (nyelvek, írás, olvasás, számolás, házi ipar);

4 szünidei szakszerű cursusok az egyetemen illetőleg annak intézetein.

tudomány-egyetem vezetése biztosítja s másrészt tekintettel arra, hogy e mozgalomnak a tudomány szervezetébe való felvétele ép úgy a professori működés sikerére nézve, mint az egyetemnek és tanárainak társadalmi állására nézve csakis fokozó és emelő hatású lehet:

Indítványozzuk, hogy a kar határozatképen mondja ki; hogy

1. a kar a maga részéről a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister Úr Ö Nagyméltóságának az U. E. ügyében tett kezdeményező lépéséért elismerő hálás köszönetet mond;

3. §.

Az U. E. ügyeit az egyetem külön organuma által vezeti.

4. §.

Az organum az „University Extension választmánya“, melynek tagjai: a) hivatalból a rektor vagy helyettese, b) titkos szavazással 3 évre történő választás útján a 4 fakultásnak 2—2 képviselője. Alakuló ülésre megválasztásuk után a rektor hívja egybe a bizottság tagjait, kik a megbízás tartamára magok közül az elnököt s az egyetemi tanárok sorából titkárt választanak. A megbízatás lejártá után a választmány minden tagja újra megválasztható.

5. §.

A választmányi tagság tiszteletbeli állás. Csak a titkár részesülhet — ha az U. E. viszonyai ezt megengedik — évi díjazásban.

6. §.

A választmány önállóan intézi ugyan az U. E. ügyeit, de elkészült évi munka-tervét és az évi működésről szóló jelentését tudomásul vétel, illetőleg észrevételek megtevése céljából közli a fakultásokkal. Ha az esetleges észrevételek az ügy- és pénzkezelés módjára, helyességére vonatkoznak s a választmány felvilágosítása után is fentartatnak: az egyetemi tanács dönt, esetleg vizsgálatot rendel el és ennek alapján ítéletet mond, a mely döntés és ítélet ellenében a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerhez felebbezhet a választmány.

7. §.

A helyi viszonyokra való tekintettel az ügy érdekében akár jelentkezés, akár a nélkül is megválaszthatja a választmány egyhangú szavazással *kültagokat* azokat, illetőleg azon erkölcsi testületeket, kik vagy a melyek az U. E. működésével rokon tevékenységet fejtenek ki vagy pedig az U. E működését akár erkölcsileg, akár anyagilag hathatósan támogatják

A kültagok évenként legalább kétszer t. i. a programm előkészítése és a sikerről való beszámolás alkalmából értekezletre meg-

2. a kar a maga részéről az U. E. intézményének a tudomány-egyetem szervezetébe való felvétele mellett és pedig a mellékelt alapszabály-tervezet értelmében állást foglal;

3. tekintettel az ügy természetes, egyenletes fokozatos fejlődésének követelményére, az U. E. működését egyelőre csak arra kívánná szorítani, hogy az egyetem székhelyén a téli időszakban (október 15-től december 15-ig és január 15-től hús-vétig) sorozatos előadások és a nyári szünetekben különösen a középiskolai tanárok szakképzettségének fokozása érdekében szün-

hivandók A kültagok az U. E. érdekeinek képviselői a társadalomban s nevezetesen a felovasásokat rendező külön bizottságnak tagjai.

Az említett két értekezletre, valamint bármikor, ha az ügy érdeke kívánja, meghivandók mindazok, a kik az évi cyclusokban mint tanerők közreműködtek vagy közreműködnek.

8. §.

A választmány külön hivatalos pecsétje alatt levelez, a miniszteriummal azonban csak az egyetem rektori hivatala útján érintkezik. A levelezést az elnök ellenőrzésével a titkár végzi.

9. §.

Az előadási cyclusok, illetőleg tanfolyamok tartására a választmány szólítja fel a tanerőket, rendszerint egyetemi tanárokat.

10. §.

A tanerők díjazásban részesülnek, a vidékre utazóknak azon kívül úti költsége megtérítettik. A díjazás összegét a választmány az egymű előadásokra és tanfolyamokra nézve egyenlően állapítja meg s megállapodásait az illető tanerőkkel a program végleges megállapítása előtt közli.

11. §.

Az előadásokon vagy a tanfolyamokon részt venni óhajtók a választmány megállapította díjért belépti jegyet kapnak. Egyesületeknek leszállított árú jegyeket ad a választmány. Szegények ingyen jegyeket is kaphatnak E jegyek azonban névre szólnak és minden egyes előadás alkalmával lebélyegeztetnek. A volt ingyenesek közül új sorozatra csak az kaphat ingyenjegyet, a ki az első cyclus előadásait rendesen látogatta.

12. §.

Az U. E. rendes jövedelmei:

1. alapítványok és a tőke kamatai,
2. belépti díjak,
3. adományok,
4. az állam és más erkölcsi testületek részéről biztosított évi segélyek.

idei szaktanfolyamok tartassanak s ajánlatosnak véli, hogy azon értekezletre, a mely a sorozatos előadások ügyében határoz --- tanácskozások céljából meghivassanak azon egyletek képviselői is, a melyek eddig előadásokat rendeztek ;

4. az U. E. vidéki intensív működését Erdélyre szorítja ugyan, de azon esetben, hogyha bármily egylet, községi hatóság vagy egyes egyén valamely sorozatos előadásnak egy megnevezett tanár által való tartását kívánná és e tanár ez előadási cyclus megtartására vállalkozik — feltéve, hogy a nevezett egye-

13. §.

Az összes jövedelem néhány — az első évtizedben 20 — százaléka tőkésítendő, a többi részével pedig a választmány szabadon rendelkezik, esetleg az egyes alapítványok utasítása értelmében.

14. §.

A pénztárt külön elkönyveléssel az egyetemi quæstor kezeli. Kiadások csakis a rektortól láttamozott elnöki utalványra eszközölhetők

15. §.

A pénztárt és a számadásokat évenként a választmánynak egy bizottsága megvizsgálja. A megvizsgált számadásokat pedig a soros (minden évben más fakultás felülvizsgálja. A tett észrevételre nézve a 6. §. irányadó.

16. §.

Az alapszabályokat akár a választmány, akár bármely fakultás kezdeményezésével, de csakis mind a négy fakultás és a választmány közös egyetértésével lehet megváltoztatni, illetőleg kiegészíteni.

Ha mind a négy fakultás ellenzi a változást : az alapszabály módosításának nincsen helye.

Ha bármelyik tényező, akár a választmány, akár csakis egy fakultás a módosításhoz nem járulna : ez esetben a függő kérdést véglegesen az egyetem tanácsa dönti el

17. §

Az alapszabályok, valamint azok módosítása csak azon esetben jogérvényesek, ha azokat a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium megerősíti.

18. §.

Ha a választmány külső kényszerítő körülmények miatt tevékenységét nem folytathatná, vagy pedig az U. E. ügye iránti közöny miatt működésében szünetelés állana be : az U. E. tőkéjének, valamint alapítványainak jövedelme — feltéve, hogy az alapítók másképp nem rendelkeztek — tőkésítettik mindaddig, míg kedvezőbb viszonyok beálltával az egyetem szervezett választmánya útján az U. E. működését az alapszabályok értelmében ismét folytathatja.

sület, hatóság vagy egyén az utazással járó és előre megállapítandó költségi többletet maga fedezi — hazánk bármely helyén tart sorozatos előadásokat.

II. Tekintettel továbbá arra, hogy az U. E. intézménye a mi társadalmi viszonyaink közt állami anyagi segély nélkül alig volna megindítható s különben is más államokban, is a hol a kifejlődött társadalmi élet alapján magán-társulatok útján indult meg e mozgalom, mégis az állam ez intézményt tetemes évi összeggel így Anglia a spiritus-adó egy részével, Dánia 320.000 koronával, Ausztria a bécsi U. E.-t 12.000 koronával gyámolítja — tekintettel továbbá arra, hogy közoktatásügyi magas kormányunk az ügy kezdeményezése által már az ügy iránt jóindulatának adott kifejezést:

indítványozzuk, hogy a kar az ügy életképessége érdekében nemcsak kíváncsnak, hanem hazai viszonyainkra való tekintettel okvetlen szükségesnek mondja ki, hogy a magas kormány az U. E. céljaira egyetemünknek legalább évi 4000 forintot utalványozzon.

„Ces idées flottent dans l'air, comme ces nuages, qui peu à peu s'amassent, s'épaississent, pour se resondre en pluie bienfaisante“¹ Legyen ez nálunk is így.

Dr. Schneller István.

¹ Leclerc: „Le role social des Universités. Paris, 1892. 63 l.

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉS SZ ÉS POLITIKUS.

— Második közlemény. —

HARMADIK FEJEZET.

Sir William Temple.

Az 1688-iki angol forradalom, mely a Stuartokat végleg elűzte Angolország trónjáról, egyúttal egy addig előkelő állású és roppant befolyású politikust is végleg leszorított a cselekvés színteréről: Temple Vilmost. E férfival bővebben kell foglalkoznom, mert Swift jellemének fejlődésére senki oly hatást nem gyakorolt, mint Sir William. jó és rossz értelemben alig köszönhetett másnak annyit Swift, mint Templenek. S ámbár Macaulay a Templeről írt tanulmányában, melyben itt-ott Swiftől is megemlékszik. azon véleményét fejezi ki, hogy Swift írói fölényét kortársai felett főleg a Templevel folytatott hosszú és bizalmas viszonynak köszönheti, bátor vagyok azon ellenvéleményben lenni, hogy Swift Templenek végtelenül kevés jót, de végtelenül sok rosszat köszönhetett.

Milyen volt Swift, a míg 1689-ben Temple udvarába nem került, ezt némileg csak a „Hordó meséjé”-ből állapíthatjuk meg. Milyen önzővé, kapzsivá, rideggé, haszonlesővé, gögössé és alázatossá lesz a Moor-Parkban töltött tíz év alatt, — meg látjuk alább. A fiatal Swiftre — talán akarata ellenére — rányomta a bélyeget Temple Vilmos, s magához hasonlónak tette. Ebben pedig nem sok köszönet volt.

Macaulay, ki annyi harmadrangú írónak és politikusnak szentelt külön tanulmányt, nem írt Swiftől másképp, mint csak mindig melleleg és mindig igaztalanul. Nem nagy kára az angol irodalomnak, hogy Swifttel behatólag, külön tanulmányban nem foglalkozott: nem lett volna iránta igazságos, de tanulmánya esetleg megvesztegeti vala a közvéleményt s a „szegény Jonathant”

ferde világításban állítja honfitársai köztudatába. Templerről irt tanulmányában többi között így ír Swiftről:

„Sir William udvarában egy különös, különöz és kellemetlen fiatal irlandi is élt, ki teljes ellátásért és évi 20 fontért irnokul szolgált. a szolgák asztalánál étkezett, urának dicsőítésére rossz verseket költött s egy nagyon szép, sötét szemű lánnyal váltott szerelmes pillantásokat, lady Giffard szabálányával. Temple meg sem álmodta, hogy e szolga rút külseje oly lángészt rejt, mely egyaránt alkalmas irodalomra és politikára, oly lángészt, mely egykor egész királyságokat fog megrázkódtatni, hol milliók kacaját, hol dühét kelteni föl s oly emlékezőseket hagyand hátra, melyek csak az angol nyelvvel együtt enyészhetnek el . . .“

A hány sor, annyi valótlanág. Először is Swift teljességgel sem volt kellemetlen modorú egyén, különösen akkor, midőn Templehez került. Összes életirói megegyeznek abban, hogy modora, az iskolából hozott szögletenesset leszámítva, tisztességes, és úri társaságba illő volt. „A rút külső“-nek ép ellenkezőjét lehet Swiftről állítani: magas termetű, igen jó testállású, szabályos, mondhatni szép arcú férfi volt, kinek nem hiába ígért Vilmos király lovas-kapitányi rangot. Azonban a köztudatban Swift mint kis, púpos, kellemetlen arcú emberke él, összetévesztetvén Popepal, ki tényleg az volt, hozzá még satirikus költő, Swift kortársa, barátja s műveik is közös kiadásban jelentek meg. Szerelmes pillantásokat Stellával (mert róla lehet itt szó) azért nem válthatott még ekkor (1689-ben), mert Stella mindössze hat éves volt, mikorra pedig Swifffel egymást megértették, úgy hogy Stella őt falusi parochiájára követte, Sir William régen a Westminster sirboltjában porladozott. De Johnson Eszter (Stella) nem is volt Temple nővérének cselédje, mert Temple törvénytelen leánya lévén, a nagy úr udvarában kivételes helyzete és meghatározatlan állása volt. Csak annyi igaz tehát Macaulay állításából, hogy Swift lángész volt, kinek írói alkotásai csak az angol nyelvvel együtt enyészhetnek el, azonban ennél tovább mehetünk, mert a világ minden művelt nyelvének olvassák és csodálják Gullivert, tehát ez csak az összes művelt nyelvek elpusztultával enyészhetnek el.

Annál kitünőbben jellemzi Macaulay a skartba tett nagy urat. Rossz szívűnek nem tartja, csak igen fegyelmezett érzel-

műnek, kinek mindig nagy gondja van a külső illemre s mint politikai játékos kis nyereségekre dolgozik, mert a kockázatokra nincs bátorsága. Hideg ember, kit erényesnek sem lehet nevezni, mert ehhez az érzelmenek némi melegsége szükséges. El nem árulta s el nem nyomta hazáját, de nem is merészelt érette semmit; különösen saját állását sohasem kockáztatta. Lehetőleg mindenkivel jól akart lenni s ezért csak olyankor mert fellépni, midőn tudta, hogy az állam érdekei, az udvar tervei-vel és a tömeg szenvedélyével egy úton haladnak. Ha szerencsésen elért valamit, azt sohasem kockáztatta, hanem inkább visszavonult gyáva óvatossággal könyvei, gyümölcsei és spárga-ágai közé, várva újra a kedvező pillanatra, midőn újabb nyereségre előcsúszhatik. Tőle ugyan nyöghetett nemzete a legnagyobb elnyomás alatt, ő azt nem érezte se közvetlenül, se közvetve, tehát nem tett hazájáért semmit; valamint akkor sem, midőn az a forradalom lángjaiban égett. Bárminemű szomorúságot vagy sanyarúságot tűrni, borzadály volt neki, ellenben az élvezetet igen szerette. Mulatságos olvasmányt képeznek jajgatásai, midőn diplomatai útai a koci kissé megzötyögteti kegyelmes csontjait, vagy véletlenül szalmazsákon kell hálnia, avagy hideg télen közszolgálatban utaznia. Saját teste körül forog egész léte, ezt ápolja s a dicsőségre is csak önzésből és határtalan hiúságból vágyódik. E mellett igazi gögös nagy úr, ki a végtelenségig lenézi a nálánál alacsonyabbakat, a szolgálatára rendelteket pedig határtalan szeszélyeivel és kiméletlenségével halálra gyötri. Ez utóbbi tulajdonsága miatt Swift két ízben hagyta el Temple udvarát, de mind a kétszer újra visszatért hozzája.

Arany János egy „akadémiai papírszelet“-re egy hosszadalmas felolvasás alatt azon szójátékot írta, hogy mindenki neve elvész az idő homokjában, csak kettőé marad meg örökre: „Der Denker und der Henker“, — azaz a nagy gondolkozó és a hadvezér, ki ezeket vitt a vágóhídra. Temple egyik se volt e két foglalkozási osztály egyénei közül. Mint gondolkozó és író, bármennyire tisztelték is korában nagy politikai befolyása miatt, semmiféle maradandó becsű művet nem hagyott hátra. Macaulay azon ítéletet mondja róla, hogy teljességgel nem volt gondolkozó, csak jó megfigyelő s ezért ugyanazon időközben írt két munkája közül az egyik, melyben gondolatokat keresnénk, mert ezíme „Tanulmány a kormányzatról“, bírálója szerint „igen

gyermekes“ (exceedingly childish), a másik azonban, egy egyszerű jelentés a németalföldi viszonyokról, „a maga nemében mestermű“ (masterpiece in its kind). E körülményt annak bizonyítására hozom föl, hogy a Swift későbbi korból származó műveiben lévő politikai gondolatok tulajdonjogát megvédjem azon föltevés ellen, mintha ezeket Swift Templetól sajátította volna el, vagy Temple irodalmi hagyatékából adta volna ki saját dicsőségére. Nem vitatom azonban, hogy Swift az ő éles megfigyelésében a módszert ne nyerhette volna Templetól, ez azonban másodrangú tehetség.

De nem volt Temple Vilmos hadvezér sem, mert ehhez a személyes bátorság hiányzott belőle, hasonlólag a meggyőződés ereje, mely őt valamely ügyhöz, vagy személyhez egészen az ádáz pusztítás dühös indulatáig csatolhatta volna. Egészben teljesen erkölctelen, erélytelen, közömbös, önző, taplószívű lény volt, ki férfikorára teljesen elveszté mindenben való hitét, napról-napra és mindig magának élt s a bármi áron elérhető langyos békességet többre becsülte mindennél a világon. Látszott rajta, hogy Horatius filiszterszerű ódáját becsüli legtöbbször az „aurea mediocritas“-ról s életét a szerint rendezi el. Ha alkalmá nyílik hiúságát nyilvános szerepléssel kielégíteni, fellép és ministerséget vállal, vagy egy rossz könyvet megír (lásd alább a „Phalaris levelei“ cím alatt lefolyó tollharcz leírását), de mihelyt borulni kezd az ég, ő szépen szárazra vonul.

Temple régi előkelő családból származott, melynek tagjai esupa állami főhivatalnokok voltak. Atyja Irland kancellárja volt, maga Vilmos 1628-ban született. Mint fiatal gavallér látta maga előtt I. Károly király drámáját, a parlament és a király óriás harcát, de nem volt lelke és bátorsága arra, hogy bármelyik pártra álljon. Kötelessége lett volna a király lovagjai közé állani, hisz családja mindig királyi szolga volt, azonban Cromwell vas derekú dandárja nem igen volt tekintettel az előkelő születésre s letaposta Nasebynál a királyi udvar legillatosabb gavallérjait is. Temple 21 éves volt, midőn Cromwell leüttette I. Károly fejét s így már meglehetősen érett észszel láthatta, mily rövid idő alatt mily nagygyá nőtt Angolország e brutális, de becsületes politikus vezetése alatt. Megtanulhatta e „sans phrase“-politikustól, hogy a valódi nagyszabású politika csakis igen kiméretlen lehet s hogy a milliók valódi érdekeit csak úgy bizto-

síthatjuk, ha az ezek életével és vérével nem fukarkodunk. Cromwellnek Irlandban elkövetett szörnyetei azonban Templet — úgy látszik — elriaszták a nagyszabású politikától, mert lagymatag természete nem szerette a vérontást.

Harmincz éves volt, midőn a nagy Protector sirjába dőlt. Két év alatt megsemmisült Cromwell Richard gyarló vezetésében ez a vas- és vérpolitika, melyet atyja létesített. Monk tábornok könnyedén állítá vissza a régi kényuralmat s a parlament tagjai, kik I. Károly kivégeztetésére szavaztak, elmentek, hogy térdelve kezet csókoljanak a kivégzett fiának, II. Károlynak. A visszaállítás oly hirtelen történt, hogy a parlament még a királyság lényegesen megváltozott helyzetét se tisztázhatta s II. Károly úgy vette át az uralmat, a mint azt atyja legjobb korában gyakorolta s ott akarta folytatni, a hol atyja a „Grand Remonstratation“ korában (1641.) elhagyta. A nemzet pedig fáradt volt arra, hogy erőyes harczot folytasson a világ legerkölcstelelenebb uralkodója ellen és csak parlamenti csatározásokban harczolt az udvar ellen.

A legfeszettebb korszak vezérpolitikusa, diplomatája, minis-tere volt hosszú ideig Sir William Temple. Első politikai szereplése 1665-re esik, midőn mint követ Münsterbe megy. Egészen 1663-ig élt Irlandban atyja oldalán, mint fiatal házas és léha nagy úr, kinek az élvezeten és időtöltésen kívül más dolga nincs. Ekkor kerül vissza Londonba s az erkölcselenségének tetőpontján dözsölő udvar körében tölt el két évet. Lord Arlington külügyminister ekkor őt Németalföldre küldi diplomatai kiküldetésben, majd onnan, baroneti rangot nyervén, a brüsszeli követi állásba lép át. Templenek itt kiváló diplomatai sikerei voltak, a mennyiben megnyerelvén de Witt kormányzó őszinte becsületesége által, királyának a Németalfölddel kötendő véd- és daczszövetséget ajánlá és sürgetéseinek azon eredménye volt, hogy 1667 decemberében csakugyan megnyerte egy sürgönyben II. Károly király beleegyezését, minek alapján a szövetséget de Wittel létre is hozta.

Világosan kimutatható Sir William diplomatai pályájából azon föltevés teljes képtelensége, mely szerint Temple lett volna voltaképen Swift Jonathan atyja s a kettőjük közötti viszonyt, másrészt a költőnek Johnson Eszterrel, Temple természetes lányával kötött házassága boldogtalanságát is ez indokolná. Temple

Vilmos 1667-ben Hágában és Brüsszelben tartózkodott. Swiftné pedig nem hagyta el Angolország területét ez idő alatt. (E kérdésről különben alább, midőn Swiftnek Johnson Eszterhez való viszonyát kell tárgyalnom, bővebben nyilatkozom.)

Még fényesebb sikere volt Templenek az, hogy az angol-holland szövetséghez Svédország hozzájárulását is megnyerte s a „hármasszövetség“ név alatt ismert, világtörténelmileg is legelső északi szövetséget létrehozta. Ennek éle Franciaország ellen irányult s Angolországnak súlyedő tekintélyét a szárazon és a tengeren akarta helyreállítani.

Temple Hágában időzését arra is fölhasználta, hogy Vilmos oráni herczeggel, Károly király kis-öcsésével bizalmasabb viszonyba lépjen, daczára annak, hogy a herczeg a de Witt kormányzata ellen párthiveivel együtt folytonos ellenzékét képezett. E bizalmasságot azonban oly ügyes modorral leplezte el, hogy sem a kormányzó iránta nem hidegedett meg, sem a herczeg (a későbbi angol király) a hivatalos hatalommal fentartott nyílt barátságot rossz néven nem vette. Az ilyen kétszínű szerepre igen alkalmas volt Temple, ki fő pártolójának, Lord Arlingtónnak, ez egész életén át képmutató, zsaroló, pénzért mindenre képes és vagyonát csupa tisztátalan úton összekapart államférfiúnak őszinte tisztelője volt.

Egészen 1670-ig tartózkodott Temple Hágában, mint Anglia nagykövete a szövetséges állam kormányánál. Ezalatt azonban Londonban kellemetlen dolgok történtek: a „Cabal“-ministerium és Károly király külön kamarillája¹ elhatározták, hogy a hármasszövetséget fölbontják és Franciaországgal szövetkeznek Németalföld elfoglalására. Ez meg is történvén, Temple 1671-ben visszavonult az ügyektől. A két szövetséges király roppant kudarcra volt ez esztelen politika eredménye s ez igazolta Temple diplomatiái és politikai belátását. Egymásután' buktak meg kormányok és államférfiak, a bekövetkezett balsiker az angol politikusok nagy részének feneketlen alávalóságát mutatta be. Az ügyek élére lord Danby, Templéné rokona került s a sima Arlington, ki

¹ Az első alkotmányos uralkodó, ki „kamarillá“-val kormányoz, II. Károly volt. Rendszerré fejleszté ki ezt és Európában elfogadottá tette III. György király 1765-től kezdve. E kamarilla-rendszerről érdekesen ír Todd „Parliamenti kormányrendszer“ cz. műve I. köt. 70. s köv. lapjain.

most is megmaradt társai bukása után a kormányban, tudtára adta Templenek, hogy hatezer fontért eladja neki az egyik ministeri állást. Temple barátai szívesen összeadták volna a nem megvetendő összeget, hogy Sir William ministerré lehessen, azonban Temple maga bizonytalannak tartá a politikai helyzetet arra, hogy ily drágán vásároljon ministerséget. Elfogadta tehát a másik megbízást, hogy Németalfölddel külön kössön békét a szövetséges XIV. Lajos megkérdése nélkül. Senki erre oly alkalmas nem volt, mint a Hágában igen kegyelt Temple, ki 1674-ben utazott oda s hosszas fáradozásokkal bírta csak a következő évben a nymwegeni congressust, melybe azonban az összes hadviselő feleket belevonta, létrehozni.

Sir William tehát a gondviselészerű államférfiú szerepét adhatta, ki eddig mindig csak jót tett hazájának. Nem csoda hát, ha tekintélyben Anglia legelső politikusai fölé emelkedett. Midőn 1677-ben rövid időre hazament, a király a legnyájasabban fogadta s kijelenté, hogy hajlandó a miniszterség vételárának felét helyette lefizetni, Temple nagy köszönettel utasítá vissza ez ajánlatot: a békekötés még nem történt meg, a helyzet még mindig bizonytalan volt. Terve jelenleg az levén, hogy Mária hercegnőt Orani Vilmos herczeggel házas frigyben egyesítse, újra Hollandiába kellett utaznia, hol aztán 1678-ban végleg nyélbe üté Anglia nevében a nymwegeni békekötést s 1679-ben végre létrehozta a saját terve szerinti kormányt, melynek hollandi mintára 30 tagja volt, tizenöt tárczás és ugyanannyi tárczanélküli minister, ez utóbbiak az ország leggazdagabb embereiből összeválogatva.

E plutocraticus alapokon egybeállított kormány azonban nem tudott tartósságra szert tenni. Csupa veszekedés volt minden ülése, mert semmi érdekközösség nem kötö össze a gazdagokat s az ármányok végtelen sorozata indult meg. Temple csakhamar megszökött saját szörnyszülöttétől s 1680-ban atyja egykori állását, az irlandi alkanczellárságot fogadta el. Így már népszerűtlenné vált társai közül kihúzódván, az azokra esett gyűlölet nem érte őt: a mi jó volt e rövid kormányzatban, mind neki tulajdonították, a mi rossz, mind társainak. Midőn aztán e kormányzat összeomlott s a tory-párt annak egyes tagjait vád alá helyezte s azok közül Shaftesburynak, kora egyik legelvetemültebb emberének (kit Butler és Dryden költők egyaránt a legnagyobb gyűlö-

lettel bélyegeznek meg verseikben) Hollandiába kellett menekülnie, Russelnek a vérpadon, Essexnek, Monmouthnak a Towerben halnia. — Temple, ki idejében meghátrált, dicsfényben állott a közvélemény előtt. A király kegyét ugyan elveszté, de visszanyerte saját kényelmét sheeni kastélyában s hidegen nézte társai vesztét. Még egy-két év telt el s a mit ő előre látott, a nagy harez a sötét II. Jakab és az angol nép között kitörvén, a forradalom a Temple közvetítése útján angol feleséget nyert Orani herceget ültetvé Anglia trónjára III. Vilmos név alatt.

Ez évben tölté be Sir William hatvanadik életévét. Elment ugyan Londonba, új uralkodójának, régi barátjának Hollandiából kezét csókolni, de tisztelettel visszautasítá a neki följajlott ministerséget. Politikai szereplése végleg lejárt, most már végleg csak az irodalomnak akart élni, enlékiratokat szerkeszteni és tudományos dolgozatokat írni. Swift Godwin, az ír főügyész, kivel jó viszonyban állott még Dublinban, saját kísöcsét, Jonathant, az ügyes tollú fiatal papjelöltet ajánlá titkáru, hasonlólag Swift édes anyja is, ki Templével rokonságban volt, fiát lady Temple pártfogásába ajánlván, Jonathan 1689-ben belép Sir William udvarába, irnoki, komornyiki és egyéb ilyen belső cselédi minőségben. Nagy uraknál a velük nem egyenrangú, vagy velük rokonságban nem álló alkalmazott, mind csak cseléd, — mennyivel inkább az volt Templénél, ki nagyobb úr volt magánál az új királynál is. Hiszen Vilmos király gyakorta eljött a surreyi grófságban fekvő Moor-Parkba, hogy az agg baronetet meglátogassa és gazdag politikai tapasztalatait saját javára igénybe vegye. Todd állítása szerint III. Vilmos saját ministere volt, de sürü látogatásaiból Templénél látszik, hogy alig cselekedett valami fontosabbat Temple tanácsa nélkül.

Hogy Temple a Londonhoz közelebb fekvő Sheen helyett visszavonulása helyéül a jóval távolabb eső Moor-Parkot választá, annak szomorú története volt. Vilmos királynak ministerül maga helyett fiát ajánlotta, ki igen rövid ideig vezette is az ir ügyeket. Midőn azonban egy rossz tanácsa balul ütött ki s a tapasztalatlan ifjú a király haragját várhatta volna, ez elől a halálba menekült. Az elkeseredett szülők ekkor határozták el, hogy London-tól távolabbra húzódnak. Sir William sohasem ment többé a fővárosba, lady Temple pedig 1694-ben ott halt meg Moor-Parkban. Látogatót is alig fogadtak, mylord csak multja dicső-

ségén merengett s nyilvánosság elé egyetlen egyszer lépett a „Phalaris levelei“ fölötti polemikiában.

Moor-Park leírását, hol Swift ifjúságának legszebb éveit, kevés megszakítással teljes évtizedet töltött, ugyancsak Macaulay adja sokszor idézett tanulmányában. „Ezen, akkor kiválólag félreeső helyen élte le Temple élete hátralevő részét. A levegő itt jót tett neki. A talaj termékeny volt és igen alkalmas ilyen kísérletező kertésznek és gazdának. A földeket olyan kínos szabályossággal osztotta be, a milyennel a Sir William által úgy bámult haarlemi és hágai virágágyak voltak. A Surrey dombjairól eredő gyönyörű patak környezte az uradalmat. De egy egyenes csatorna, melyet egy terrace szegélyezett s mely a kertet áthatása, azon kor festői érzékű egyéneit leginkább bírhatta csodálkozásra. A lakóház kicsi volt, de csinos és kényelmes, a környék gyengeneppességű. Templehez nem jártak látogatók, néhány jó barátja kivételével, a ki nem röstelt húsz-harmincz mérföldet utazni, hogy őt láthassa s néhány idegen, kit a hármasszövetség szerzőjéhez a kíváncsiság hozott.“

Midőn Swift egy pár hónapi gyalogolás után, mely idő alatt a nép legsós rétegeivel bő ismeretséget kötött, Moor-Parkba érkezett, ott Temple által, ajánló leveleire való tekintettel, szívesen fogadtatott; már a mennyire ilyen nagy úr oly semmiség iránt, mint akkor Swift volt, figyelmet tanusíthatott. Swift önéletrajzában azt állítja legalább, hogy Temple iránta előzékeny volt, sőt midőn a köszvény bántotta és e miatt a királyt sem fogadhatta, azzal is megbízta, hogy ő Felségét mulattassa. Swift bizonyára feltárta már ekkor pártfogója előtt gazdag szelleme tárházát s a kinoktól gyötört nagy urat humorával többször megnevettette, a miért is Vilmos király mellé saját helyettesül őt rendelte Sir William. Ha lehet Swift önéletrajzi adatának hinni, Vilmos király egy ilyen alkalommal megtanította Swiftet arra, miként kell a spárgát hollandi módon vágni s megígérte kísérőjének, a humoros baccalaureusnak, hogy lovas-kapitányává kinevezi, ha kedve van a katonáskodáshoz. Nem csoda, ha ennyi kegy nyilvánítása Swiftet vakmerő reményekre bátorította, melyeket azonban Vilmos király teljességgel nem valósított meg, még 1700-ban sem adván — midőn Swift Temple hátrahagyott műveit kiadván, ezeket a királynak ajánlái — se pénz, se plébániát.

Hogy Temple és irtoka között eleinte a viszony teljességgel nem lehetett szívélyes, bizonyítja az, hogy Swift két év múlva duzzogva otthagyta a nagy urat, a soha vissza nem térés jó szándékával. Azonban csekély pénze fogytával kezdette észrevenni, hogy a bohème-élet nem neki való s bár igen nehezére esett, egy alázatos, töredelmes levélben visszakoldulta magát gazdája kegyébe. Temple nem volt az az ember, ki haragot tudott volna tartani, visszahívta Swiftet s ezentúl nagyobb figyelemben is részesíté. Viszonyuk most már szívélyesebbé vált, most lett igazán titkárává Templenek, ki őt azzal is kitüntette, hogy egy ízben a királyhoz is elküldé tolmácsaul. Az uralkodó ugyanis oly szándékkal volt, hogy a parlamentet három évensé változtatja át s erre vonatkozólag kérte Temple tanácsát. Az agg politikus, míg egyrészt levélben a terv ellen nyilatkozott, Swiftet azzal bizta meg, hogy szóval is fejtse ki érveit a király előtt. Vilmos fogadta Temple követét, de Swift gyöngé ékesszólással bírhatott, mert a királyt nem győzhette meg terve helytelenségéről.

Még egy ízben hagyta ott Templet Swift, midőn az neki az Irlandban fekvő connori egyházmegyében levő kilrooti papságot kieszközölte. Capel lordhoz, Irland helytartójához intézett levelével. A csekély javadalmazású és még csekélyebb számú hívekkel bíró papságot azonban alig foglalta el Swift, már ott érte Temple levele, melyben udvarába hívja őt, felszólítván, hogy engedje át pénzért másnak e helyet, Temple majd jobb állással kárpótolja. Az agg államférfi egyrészt igen hozzászókött Swift társaságához, másrészt szüksége volt Swift tollára, mert a „Phalaris levelei“ körül támadt polemiában csúfos vereséget szenvedett Bentley Richardtól, kora legnagyobb philológusától. Swift egy satirikus iratával vett részt e harcban, a „Könyvek csatájá“-val, mely ura sebeit édes hizelgéssel gyógyítja be, de Bentleynek annál kevésbbé ártott, mert Temple halála után csak őt évvel jelent meg, addig pedig kéziratban forgott.

Ezzel Temple elismerte Swift szellemi kiválóságát és vele ezentúl mint benső bizalmasával bánt. Swift jóformán egész nap Temple társaságában volt s megtanulta tőle a kormányzat titkait s azon gazdagon szőtt ármányok ismeretét, melyek II Károly hosszú uralkodása alatt oly bizonytalanná tették a politikai helyzetet. Azt lehet mondanunk, hogy Swiftet ekkor képezte ki Temple a pusztá társalgás útján azzá a mély belátású elméleti állam-

férfivá, kit benne később megismerhetünk s ébreszté föl benne a politikai becsvágy olthatlan szomját. Tőle nyerte Swift a nagyúri modort, mely őt később az ország sorsának intézőivel egyenlővé teszi, a végtelen gögőt, melyet később a legelőkelőbbekkel is éreztet s néhány oly államtudományi útbaigazítást, melyeknek később jó hasznát vette. A whig- és tory-politika tekervényes ösvényein Temple vezetése alatt járdalt s a biztosságot is, melylyel a köpenyegforgatást később oly gyorsan tudta eszközölni, tőle tanulta. Önzőnek, szívtelennek, haszonlesőnek lenni és mindig saját érdekei szempontjából nézni a dolgokat, — szintén Templetől tanulta meg Swift.

Sir William Temple 1699 jan. 27-én halt meg, Swiftre hagyván művei kiadásának kötelezettségét s valami csekély legatutmot. Kötelező ígéletén, hogy a kilrooti papságért jobbat szerez titkáranak, uri módon túltette magát. Johnson Eszterre, ki benne atyját veszté el, ezer font örökséget hagyott. Swift nehéz szívvel hagyta el Moor-Parkot s Londonba ment, hol nagy bajjal kiadhatta Temple műveit, de a királytól se kapván semmit, kénytelen volt lord Berkeleynél vállalni házi káplánságot, a míg jobb állása akad. Az aranjúezi szép napoknak vége volt...

IV. FEJEZET.

„Phalaris levelei.“

Racine, „Iphigénie“-je 1675-iki első kiadásában védelmébe veszi az antik írókat azon támadások ellen, melyekben kora kritikusai részesítik őket, kik az újabbakat a régiek fölé helyezni iparkodtak. A naivitásokban bővelkedő előszó kiválóan Euripidest s ennek „Alkestis“ czímű színművét védi meg s a többi között a következő vallomást is tartalmazza: „Örömmel ismerem el, azon hatást tekintve, melyet színpadunkon az akár Homeros, akár Euripides után általam költött darabok elérnek, hogy a jó ízlés és értelem minden században ugyanaz marad. Páris ízlése azonos teljesen Athénével . . .“ stb.

S a francia classikus nem veszi észre, hogy ő nem Homeros és nem Euripides után költ. hanem XIV. Lajos udvarának ízlése szerint csinál görög tárgyú francia darabokat, melyeket a királyi színészek parókában, selyemharisnyában és csattos cipő-

ben játszanak el. Egész belső világa e daraboknak francia és udvari, csupán a nevek vallanak idegen tárgyra. S írja e naiv előszavát abban az évben, midőn Dryden, a legnagyobb angol költőként szerepelhet és Shakspeare Mirandáját (a Vihar-ban) s Milton Évját (Az elveszett paradicsomból irt drámában) kéjleányokká változtatja át, mert a „minden században ugyanazon jó izlés és értelem“ ebben találja tetszését. Két évtized se választja el Milontól s a szűz Évát már kéjhölgygé teszi a „jó izlés“.

Abban azonban igaza van Racinenek, hogy Euripides nem szorul védelemre az új írókkal való összehasonlításban, valamint a többi nagy hellent se kell féltenie attól, hogy XIV. Lajos kortársai elhomályosítják. Az Iphigénie megjelenését megelőző évben mondá ki Boileau megdönthetlen igazság gyanánt a régiek fölényét az újabb írók felett. a jó izlés (bon sens) és értelem (raison) dogmáját állítva föl a költők legfőbb zsinórmértéke gyanánt s Racine, ha nem is lett volna Boileaumak testi-lelki barátja, úgys föltétlenül meghódol ez elméletnek, mely az ő műveit, a kiválólag bon sensből és raisontól telített drámákat jeleseknek ítélte. Nem így azonban Perrault a meseíró, ki 1688-ban a „Parallèle des anciens et des modernes“ cz. könyvében egész vakmerőséggel és Boileau korlátlan tekintélye elleni egyenes lázadással jelenté ki, hogy ő a modern írókat többre becsüli a görögöknél és rómaiaknál. Az ebből támadt harez áthatolt a calaisi csatornán is, hol Oxford és Cambridge csakhamar hivatásának tartá, hogy e kérdésben állást foglaljon.

Az oxfordi egyetem dékánja Aldrich, szakmájára nézve theologus és az államvallás buzgó apostola, az ó-kori nyelvekben való járatlansága folytán a keze alatt levő classica-philologus ifjakat használta fel a saját neve alatt megjelent görög és latin kiadványok sajtó alá rendezésére. Az előkelőbb származású ifjakat, kiket ily inasi szolgálatra nem mert fölszólítani, arra buzdította, hogy hasonló classikus-edítiókat nyomassanak s így többi között Orrery gróf fiát, a fiatal Boyle Károlyt is rábirta arra, hogy a „*Phalaris levelei*“ czím alatt ismert férczművet, melyet már a XV. században e kor legnagyobb tudósa Politian és később Erasmus is hamisításnak mondott, új kiadásban boesássa közre. E munka a Julianus korabeli görög nyelvet utánozza s nem egyéb, mint pedans irálygyakorlatok gyűjteménye, melyeket a

későbbi scholastikus szokás szerint egy-egy régi nagy író neve alatt adtak ki. Ezt a férczművet Phalaris agrigenti fértiú neve alá dugták, ki öt századdal a keresztyén időszámítás előtt volt tyrannusa ama kis városnak, s a kiről csak annyit tudunk, hogy az emberek megsütése is kedvtelése közé tartozott, irodalommal azonban nem foglalkozott. A tudományok újjáéledésekor ezt is előhúztá valamelyik XV. századbeli nagyképű pedans s kiadta: mire Politian és Erasmus a mű értéktelenségét kimutatták.

Az oxfordi Christ-Church igazgatója azonban — Temple könyvének hatása alatt — Boyle által latin fordítás kíséretében kiadatta e férczművet, melynek régi kiadását megtalálta az egyetem poros disznóbőr-kötései között. A számos egyéb tudományos baklövés között e kiadvány is elcsúszott volna, ha Boyle az előszóban gúnyos kifakadást nem intéz Bentley Richard, a királyi könyvtár igazgatója ellen, kitől valami régi kéziratot kölcsön kért, de valami félreértés folytán azt jelentették a fiatal gróffiúnak, hogy Bentley nem hajlandó e kéziratot neki átengedni. Ez utóbbi körülmény ugyan nem felelt meg a valóságnak, de a másik igen, hogy Bentley a „Phalaris levelei“-ről megvetőleg, azon kritikusokról pedig, kik magukat ezek által félrevezettették, kicsinylőleg nyilatkozott. Boyle ennélfogva Bentleyre tett oly megjegyzést, melyet az szó nélkül nem hagyhatott. Egy rövid értekezésben kimutatta, hogy „Phalaris levelei“ nyomorult agyra valló hamisítványok, s az új kiadás teljesen értéktelen. Boyle, mint fiatal kezdő tudós, félrevezetve a Christ-Church nyegléi által, hiábavaló dologra pazarolta tehetségét, melyet Bentley szívesen elismer, csak azt sajnálja, hogy a tudományok iránti szeretetét, melylyel tudatlan tanárai visszaélnék, érdemtelen tárgyakra pazarolja.

A cambridgei tudós megvető nyilatkozata lángra gyújtá Oxfordot s a tollharez kitört. Boyle Károly gyöngye legényke volt arra, hogy a reformatio óta fellépett legnagyobb philologussal harezra keljen s ezért nevelőjének, Atterbury Ferencznek kellett kiállania, több oxfordi tanár segítségével — persze Boyle neve alatt. Válaszuk élczekben és gorombaságokban gazdagabb volt, mint elmeélben s Bentleynek arra adott alkalmat, hogy két évi munka után bámulatra méltó tanulmányban mutassa ki igazságát s a kérdést örökre eldöntse.

Aldrich és Boyle Phalaris-kiadásának indokául voltaképen Temple egyik kis műve szolgált, melyben Perrault fönnebb hivat-

kozott gondolatát felkapva, nagyúri könnyűséggel jelenti ki, hogy részeről a modern írókat fölébe helyezi a régieknek. „Régi és modern tudomány“ („Essay on antient and modern learning“) című művében, melyet moor-parki magányában írt Perrault befolyása alatt, oly csodálatraméltó felületességet árul el, mely hitelét az író-világban föltétlenül megsemmisítette volna, ha nem az a grand signeur, a ki volt, s a kitől az irodalomra nézve megtiszteltetésnek tartották, hogy egyáltalában ezzel foglalkozik. Így többek között az általa oly igen nagyrabecsült modern írók közül kifelejtí az angol Chaucert, a „Canterbury Tales“ genialis szerzőjét, Spensert a „Fairy Queen“ költőjét, Shaksperet, és Milont; az olaszok közül Dantét, Petrarkát, Ariostot, Tassot; a francziák közül Pascalt, Bossuet-t, Molièret, Corneillet, Racinet és Boileaut; a spanyolok közül Lope de Vegát és Calderont stb. Lehet különben, hogy e kifelejtés szándékos volt, miután különösen a francziák, a régieknek oly lelkes tisztelői voltak, Milont pedig, a királygyilkost, a „Defensio pro populo anglicano“ szerzőjét, nem akarta tollára venni. A mellőzöttek helyére beiktatta oly írókul, kik szellemi fölénye a régi görög és római írók felett kétségtelen: Paolo Sarpit, Guevarát, Philip Sidneyt, Seldent, Voituret, Bussy Rabutint, — csupa oly nagy alakot, a kikről ma már alig tud valamit az irodalomtörténet. E mellett voltak szerencsés és szerencsétlen ötletei is. Az előbbiek közé tartozott, hogy az egyik északi Sagában fönmaradt Ragnar Lodbrok-éneket (a kincsörző sárkánykigyó megöléséről) kiváló költői alkotásnak itéli s így jóval Percy püspök előtt hívja fel a szakértők figyelmét az északi költészet esoda-alkotásaira; s hogy Don-Quijotét az újkori alkotások között első helyre teszi. A szerencsétlen ötletek közé pedig az tartozott, hogy az Aesopus meséi czim alatt ismert gyarló byzanczi gyártnmányt és Phalaris leveleit hiteleseknek és csodálatraméltó alkotásoknak jelenté ki. Az ő tekintélyére támaszkodva adta ki Boyle a férczművet s Bentley közel ezer lapig terjedő válaszában, mely igazán megsemmisítő volt, Temple is tönkre volt téve, mint tudományos tekintély. Könyve, mely két évig közbeszéd tárgyát képezte s mely nem hiányozhatott a művelt angol gavallér vagy úrhölgy asztaláról, most sutba került s a nagy férfiún szánakozva mosolygott mindenki, ki Bentley új könyvéről csak hallott is.

Temple ugyan eleinte válaszolni akart Bentleynek, de ennek

lehetetlenségét belátván, beírte azon kijelentéssel, hogy „ilyen bárdolatlan, aljas és buta pedanssal nem akar harczot folytatni“. Persze nehéz lett volna Bentley ellen megvédelmezni olyan hallatlanul bárgyú állításokat, mint az, hogy Lykurgus Indiából hozta a Sparta számára általa szerkesztett törvényeket, hogy Orpheus tanulmányutakat tett és ezeken oly tudományra tett szert, milyenre egyetlen kortársa sem: hogy Pythagoras huszonkét évet töltött Egyiptomban s itt tudóssá avattatván, még tizenkét évet tanult Babylonban s a mágusok közé fölvétetett, hogy a régi görög bölcsek megjósolták a földrengéseket és járványok bekövetkezését stb. stb. Ezek nevetségessé váltaival okosabb volt Templenek hallgatnia s a Bentleynek válaszolást Swiftnek engedni át, kit jórészt e czélból édesgetett vissza a kilrooti plébániából.

Swift egyszerre felismerte, hogy Bentleyvel se tudományban, sem az igazság vitásában nem mérkőzhetik. Folyamodott tehát azon tehetségéhez, melyben ő volt az erősebb s megírta a „*Könyvek csatája*“ című gúnyiratát, mely eleinte kéziratban forgott, majd 1704-ben egy kötetben jelent meg a Hordó meséjével s még egy töredékkel.

E könyvecske (melynek rendkívül hosszú angol czímével nem fárasztom az olvasót) Swift jellemének árnyoldalaát megdöbbenőleg mutatja be. Nincs az az alacsony hízalgés, melylyel el ne halmazná urát, a vén hiú Templet s az azóta gróf Orreryvé lett Boyle Károlyt, kit iskolásfiú-tudásával fölébe helyez — legjobb tudata ellenére — Bentleynek, ki ellen viszont a legmocskosabb kifejezések egész özönét zúdítja. Minden eszköz jó neki, hogy az igazság ellen fölhasználhassa s adáz szolgálalkúsággal kap azon, hogy ura sértett hiúsága sebére gyógyírt önthessen.

E kis mű előszavából s az ezzel együtt kiadott Hordó meséje ajánlásából („Az utókor ő királyi Fenségének“) látjuk Swift indokát, mely őt a „*Könyvek csatája*“ megírására bírta. Szerinte Temple művére Wotton Vilmos (ez Swiftnek egyik költött alakja, ki műveit magyarázza, mint ezt a Hordó meséjében láttuk) adott ki becsmérelő könyvet, melyhez Bentley írt függelékét. „E vitában az egész város megütközött azon durvaságon, melylyel a fönnemlített két tiszteletreméltó úr oly nagyérdemű és fényes jellemű férfiúval, mint Sir William Temple, elbánt és pedig a nélkül, hogy erre provokáltattak volna.“

Tehát nem az igazság vezérli irónkat fölléptében, hanem

azon külső körülmény, hogy a nagytekintélyű úr, kinek ő titkára, azon tudományos kérdésben, melyet oktanulnival fölvetett, csúfos vereséget szenvedett azon tudóstól, ki viszont e támadásra kénytelen volt az őt személyileg ért sérelem miatt válaszolni. S e feladatban kora legnagyobb tekintélyű politikusát nem mellőzhette a nélkül, hogy félig pörvesztes ne legyen. Mert ha Boyle Károlyt s illetve Atterburyt és társait izekre tépi is, mindenki azt mondja, hogy „hát a nagy Templet miért nem csáfolta meg? Úgy-e ezzel nem mer megmérkőzni?”

Swift tehát távol jár az igazságtól indokában, midőn az ok nélküli megtámadtatást hozza fel. Belőle itt nem az igazságot kereső író, hanem a Templenek alárendelt szolga beszél, ura érdekében csűrve-csavarva, ferditve. S látjuk majd élete egész pályáján, hogy az igazmondás csak annyiban ér előtte valamit, a mennyiben föltett célja elérésére segíti, de a hol az nem célravezető, habozás nélkül választja az ellenkezőt. Az angol egyház akkori nevelési rendszere hozta azt magával s a Templevel éveken át folytatott összeköttetés: ezek nyomtak Swiftre oly eltörülhetlen jelleget, melyet egész életén le nem moshatott magáról. A *politikus* megölte benne a *jellemet*, ez azonban megbosszulja magát rajta és megmérgezvén életét, boldogtalanná teszi az *embert*.

Swift életírói könnyedén siklanak át e kis műve felett, futólag megemlítvén Bentley ellen intézett támadását s hogy nem tudományos érvekkel harczol a nagy tudós ellen, mert erre való gyöngeségét maga is érezte, hanem csak kigúnyolta. Nem venném rossz néven, ha csak kigúnyolja vala, mert a gúny jogosult e földön minden emberrel szemben, mert együnk sem oly tökéletes, hogy a gúny ne férhetne hozzá. A mit azonban Swift Bentleyvel tesz, az nem gúny, hanem magas fokú jellemtelenség s ugyanez a Temple és Orrery gróffal szemben mutatott ebi alázatosságnak hizelgése is.

A korabeli angol íróknál szokásos hosszadalmas bevezetés után előadja szerző, hogy a királyi könyvtárban, melynek Bentley az igazgatója, a különböző polczokon álló régi és modern könyvek között rendetlenség keletkezett, mert a könyvtárnok összevissza dugdosta őket, többek közt Descartesot Aristoteles mellé, Platót ellenben Hobbes, Virgilt pedig Dryden mellé dugta. A könyvek azonban tudomással bírnak már a Phalaris körüli vitáról

s az újak támadásra készülnek a régiek ellen és összeszedik híveiket. A régiek is visszavándorolnak eredeti helyükre s pár hívet is visznek magukkal az újak közül, pl. Templet, mely „a régiek között nevedezett fel s hosszabb ideig társalgott velük. Az újak közül a régiek ezt szerették legjobban s ez legkiválóbb harczosuk volt“.

Ép ekkor a könyvtár egyik ablakának sarkában egy pók leskelődött hálójában, de a törött ablakon becsapódó méh megtépte hálóját. A két állat között a Swift korabeli irodalom hangján folyó, mosdatlan százú vita keletkezik, melyben mindkettő a maga művét magasztalja. A méh az általa összegyűjtött méz kellemességét és viasz hasznosságát, a pók pedig saját iparművészeti ügyességét, melynek végzésére nem szorul idegen anyagra. (A kellemes méh persze Temple, a rút pók pedig Bentley.) A vitába beleszól a polczról Aesopus; megjegyzésére kitör a könyvháború.

Csatarendben sorakoznak föl a könyvek: a régiek vezére Homéros, Pindaros és a többi régi classikus; segédcapataié Temple és Vossius. Az újaké Cowley (gyarló poéta), Descartes, Guicciardini, Regiomontanus stb. Momus, az újak atyja, félti a harctól gyermekeit s azért az ellenséges istennőhöz, a Kritikához, folyamodik, ki aztán az öregek ellen segítségül Wottont és Bentleyt küldi el. Ez istennő leírása oly undorító, hogy azt alig lehet ma már olvasni. Ezek aztán felbiztatják az újakat s a véres harcz megkezdődik, az újabb könyvek elhullanak a régiek súlyos csapásai alatt, összesen Virgil és Dryden (Virgil-fordító és Swift nagybátyja) egyeznek ki egymással.

Bentley segítségükre siet: „Az újak között egy sem volt ily ocsmány külsejű, mint ez. Hosszú volt, de ormótlan, széles, de erőtlen és idomtalan. Szerelvénye legalább száz, össze nem illő darabból állott s járás közben csörömpölt, tompán és hangosan, mint a bádogdarab, melyet a szél a toronyról ledob. Sisakja megrozsdásodott vasból volt, rostélya rézből, ezt azonban lehellete benyirkosította. gáliczczal vont be, miből az epe sem hiányzott. Ajkai mérges fekete tintától tajtékzottak, mikor a haragtól vagy méregtől tüzlött. Jobbjában cséplőt tartott és (hogy támadó fegyvere se hiányozzék) baljában egy éjjeli edényt, tele bélsárral“.

Swift legtöbb jellemzője megegyezik abban, hogy a Könyv-

vek csatáját“ igen szellemesnek találják, Macaulay meg épen sok humort, melyet az istenek adományoztak neki, talál Swift könyvében. Én sem a szellemességet, sem a humort nem találtam meg, csak a legvisszataszítóbb ízléstelenséget és hazugságot, mely teljesen méltatlan Swifthez.

Hazug akkor, midőn Templet a régi írók egyik vezérévé teszi, mert hiszen épen Temple emelte az újakat a régi írók fölé, tehát a helyeket csalárdul cseréli el Swift s Bentley helyére állítja Templet, hogy a józan ész rokonszenvét biztosítsa számára. Viszont Bentleyt, kinek egész élete az ókori classikusok bámulatában telt el, így beszélgeti: „Ha ti (az új írók vezérei) gazkölykök, bolondok, kurafiak, átkozott gyávák, zavaros eszű buták, tudatlan tuskók, engem tettetek volna meg vezérettekül, azok a szemtelen kutyák ott . — (a régiekre mutat) — már rég ki lennének verve a csatatérről“ stb. E szavak után idéetlen szájaskodások következnek, majd Bentley neki indul, hogy az ó-kori írókat megtépje. Phalarisig és Aesopusig jut, kiknek el akarja lopni fegyverzetét, mert annyi bátorsága nincs, hogy rájuk törjön; de megijed az alvó hősektől és rémülten fut el a csatatérről. E közben Wotton összetűzött Boylelal, ki lándzsát dob feléje. Ez átüti Wottont s a segítségére siető Bentleyt is s a két szövetséges, mint az egy nyársra húzott két szalonka hal meg, egyesülve a halálban . . . Swift művének tehát vége is hazugság, mikor Bentleyt tünteti föl legyőzöttnek, ki pedig az iskolástudományú gróffiu mögé rejtőzött egész Christ-Churchöt semmivé tette művével.

Kevés műve van Swiftnek, mely rá ennyi homályt borítana, mint a „Könyvek csatája“. Szellemtelen, durva, mosdatlan, minden ízében hazug mű, mely azonban nemcsak saját korában tetszett, de még másfél század múlva is, mint ritka szellemes, elmés, humorisztikus mű emlegettetik. Mennyire csekély ember lesz itt Swift, midőn legjobb tudata ellenére igaztalan ügyet véd, holott mily nagy az ő satirája a „Könyvek csatája“-val egyidejűleg irt és kiadott „Hordó meséje“-ben, hol öntudatos igazság vezetői tollát.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA.

— Befejező közlemény. —

XI. Nemzeti nevelés és európai műveltség; nemzetközi iskolák.

1. Nem minden rossz, a mit más népek nagy fiai gondoltak és tesznek s ha annak színe-javát hasznunkra fordítjuk, okkal senkisémmé vádolhat nemzeti szellemünk megrontásával. Még a legerősebb nemzeti érzés mellett is kell, hogy meglegyen a fogékonyság és a képesség idegen szellemű javak és eszmék asszimilálására. A nemzeti nevelés, sőt a nemzeti génusz sem követeli meg azt, hogy mindent ócsároljunk, a mi nem hazai. Én tehát úgy gondolom, hogy az igaz hazafiban is elfér a nemesebb értelemben vett, hogy úgy mondjam „honosított európai.”

Íme ebben rejlik a modern nyelvek jelentősége. A ki *egy* nyelven szolgálja hazáját, hazafias cselekedetet végez. Kevésbé hazafias volna, ha hazánk érdekeiért *több* nyelven küzdünk? S ezért méltán ítélnének-e el bennünket azok, a kik kénytelen-kelletlen csak anyanyelvükön tudnak? Vajjon nem épen a kisebb nemzetek-e azok, kiknek az európai nyelvek ismerete egyértelmű fennállásuk és előrehaladásuk biztosítékával? Mert hiszen pl. nekünk is minden erőnkől arra kell törekednünk, hogy a magyar intelligencia virága a világintelligencia színe-javának értékesítésével mozdítsa elő a magyar kulturát.

Szóval: ha a legnagyobb nemzetek nem is éreznék szükségét annak, hogy tőlünk tanuljanak, viszont mi nem lehetünk el a nélkül, hogy az ő fejlődésüket és vívmányaikat meg ne ismerjük. Miért, hogy mindig és mindenütt csak a nagy patrio-

tákat állítják az ifjúság szeméi elé, azokat, a kik csak *egy* országot, hazájukat szerették s nem egyúttal azokat is, a kik a többi nemzetektől sem tagadták meg létezésüknek jogosultságát és a kiket kosmopolitáknak csúfolnak. — Érdekes és hazánk történelmére és kulturájára tanulságos munkát végezne az, a ki megírná a „magyar európaiak“ (nem pedig kosmopoliták v. internaczionálisták) monographiáját.

A humánus és békés eszméknek terjesztése egyébiránt inkább egyesek jóakarától és az egyéni buzgóságtól függ, mintsem alaki és administratív rendszabályoktól. Az akciót rég meg kellett volna kezdeni, mert az üdvös behatás nyomban megindulhat a hívők részéről. „Hiszed-e te nevelő, tanító, tanár, hogy Isten, a gondviselés, a természet azt akarja, hogy e földön béke uralkodjék?“ — „Hiszem.“ — „Menjetek hát az iskolába, a nép és a család közé és munkálkodjatok ezen ige szellemében!“ — Igen, ne áltassuk magunkat és ne téveszszük egy perczig sem szem elől azt, a mi legfontosabb és legbiztatóbb e kérdésben. azt t. i., hogy az iskolák és a tanítás reformja a legszorosabban fűződik a *tanítók és tanárok reformjához*. Ez voltaképen a probléma helyes és alaposabb fogalmazása. Ők hirdetik az igét és csepegtetik a gondolatokat és az érzelmeket a gyermeknek olyannyira fogékony elméjébe és szívébe; rajtuk fog mulni, az ő hibájuk, bűnük lesz, ha a jövő nemzedék ugyan-ezen partikuláris eszmékkal és szétválasztó érzelmekkel nő fel, a helyett, hogy a valódi emberségben és az igazi türelmességben haladna előre a távoli végczél felé.

*Rois, c'est votre devoir, et prêtres (maîtres!) nous le sommes
Non pas pour diviser, mais pour unir les hommes.*

C. Delavigne: „Louis XI.“; III, 10.

2. Ismeretes, hogy már a középkorban voltak olyan kiváló iskolák, pl. a párisi egyetem, melyeket a világ valamennyi nemzetségéhez tartozó ifjak kerestek fel. Ezen üdvös szokás napjainkig fenmaradt, időről-időre azonban kevésbé öröndetes zavarok kerültek felszínre. Ezeknek egyike 1884 december havában Párisban esett meg, midőn az orvosi-egyetemi pályadíjakat külföldi ifjak nyerték el. A „*Journal des Débats*“ (decz. 24.) külön cikkben foglalkozott ezen eseménnyel, melyben a nemzetköziségnek mindinkább fokozódó szükségére utalva, a franczia deá-

kokhoz a következő okos szavakat intézte: „Önök nem kevésbé tehetségesek mint amazok, dolgozzanak tehát annyit mint ők, ha lehet többet s önöké lesz a pályadíj. Avagy ezen országban a szellemi készség és befogadás kisebb volna mint bárhol egyebütt? Bátorság és munka tehát! ha nagyobb erőfelfejtés szükséges, annál jobb, és néhány kedvezmény elvesztéséből még nem származik nagy baj. Ha az idegeneket egyetemeinkről el is tiltjuk, ugyanezt másutt nem tehetjük meg. De nemcsak azért kell hozzászokni ahhoz, hogy mellettök és vállvetve dolgozzanak, hanem azért is, hogy el ne maradjanak mögöttük, ha majdan más téren találkozunk velük. Ezt a nemes és békés küzdelmet nem kezdetni meg elég korán“. — Ezen alkalomra vonatkozik még a következő ugyanesak szabadelvű nyilatkozat: „Mind bizonyosabbá válik, hogy az ó-világ szűkké lett. Az ipar és a technika haladásai azt eredményezték, hogy a termelés mindenütt nagyobb a fogyasztásnál. A művelt országok új érdekek meghódítására vetették magukat: a küzdelem heves lesz, de alig kikerülhető. Ne árnitsuk magunkat, a győzelem itt is azon bátraké, a kik sohasem pihennek, hanem azon vannak, hogy a tudományokban a legjobbat, az iparban a legolcsóbbat teremthessék meg. A népek közti korlátok végleg lehullottak és visszaállításuk örültséggel volna egyértelmű“.

Ez az eszményi út azonban tévesen értelmezett tan- és tanítószabadsággal nem követhető. Jogos kifogás alá esik tehát Wuarin L., ki a francia akadémia (*des sciences morales et politiques*) által jutalmazott pályaművében¹ a tanítás teljes szabadságát követeli oly értelemben, hogy bárki szabadon gyakorolhassa e foglalkozást, ott és úgy, a hogy neki tetszik s a nélkül, hogy képességeit köteles volna egy állami felügyelet alatt álló vizsgálaton beigazolni. — Ily valósággal „szabados“ eljárás ellen nem tiltakozhatni elég erőlyesen.

Ugyanazon hajlam, vágy és szükség, mely a tudomány embereit nemzetközi tudományos egyesületek alkotására ösztönözte, buzdított és birt rá egyes tanférfiakat és nevelőket, hogy nemzetközi iskolákat alapítsanak. A nemzetközi tanítók és nevelés, a nemzetközi iskolák és nevelő-intézetek megannyi modern

¹ *L'Etat et l'Ecole ou des devoirs et des droits de l'Etat en matière d'enseignement et d'éducation* (Paris, 1885.).

vívmány: a józan és értelmes emberek elmélkedésének és meggyőzésének eredménye.

Ide tartozik az angol „*International Education Society*“ által 1866-ban Londonban alapított *Albion International College*, melynek első igazgatója a híres dr Schmitz L. volt. Ezen intézet célja, hogy az ifjakat ne csupán Angliában, hanem más európai államokban is kiképezze, a mit úgy ér el, hogy növendékeit, miután néhány évet a londoni „*International College*“ anyaintézetben töltöttek, rövidebb v. hosszabb időre oly rokon és vele összeköttetésben lévő intézetekben helyezi el, melyek Német- és Franciaországban állanak fenn. Ezen eléggé egyszerű eljárás révén az ifjak nem csupán a három fő modern nyelvet sajátítják ei, de megismerkedvén a többi népek szokásaival és erkölceivel, ezekhez alkalmazkodni is megtanulnak. (V. ö. A. Oppler cikkét az angol iskolákról a bécsi „*Zeitschrift für das Realschulwesen*“ 1878. évf.-nak 720. f. lapján; ugyanott olvassuk, hogy a londoni intézetnek vagy 300 különböző nemzetiségű növendéke volt.)

További érdekes adatokat nemzetközi iskolákról és nevelési törekvésekről Dr. L. Wiese „*Deutsche Briefe über englische Erziehung*“ (I. és II. Berlin, 1877.) cz. művében találunk. Mint például I. 197. l.: British and foreign school society (alap. 1805). — II. 90. l.: A londoni híres St. Paul's school Colet J. alapító szándéka szerint „A free school to all natives or foreigners, of what country whatsoever, none being excluded by their nativity . . .“ — 105. l. f.: Az utolsó német-francia háború kitörése előtt francia részről megpendítették azt az eszmét, hogy a német tanárjelölteknek a cluny-i seminarium felajánlott látogatásának fejében francia jelöltek nem látogathatnának-e egy német seminariumot? . . . Az 1862-iki párisi világkiállítás alkalmával Eugène Rendu pendítette meg nemzetközi iskolák felállítását, a mint azt Angolországra Cobden tervezte. Az eszményi cél nem érte be a nyelvek tanulásával, hanem az ifjúságban kötött személyes baráti kapcsolatok révén a balvélemények eloszlatását és az európai béke állandósítását is célozta. Egy nagy részvénytársaság volt alakulóban, mely négy helyen: Oxford, Páris, München, Róma vagy Flórencz, létesített volna teljesen egyöntetű szerveztű tanintézeteket, melyeket az ifjak 11-ik életévüktől 18-ig látogattak volna akképen, hogy minden két évben új intézetbe

vándoroltak volna. Nagyon is értjük, hogy ily merész terv ellenzőkre talált, sőt nehézségekbe is ütközött, melyek főleg sovínistikus és anyagi természetűek voltak.

Az újabb békemozgalom még egy oly nemzetközi intézményt létesített, mely sokban emlékeztet a nálunk divó „gyermekcserére“. Bernben külön iroda alakult¹ a végből, hogy támogatóul és közvetítőül szolgáljon oly családoknak, melyek iskoláztatás czéljából gyermekeiket kölcsönösen kicserélni óhajtják. Rokon ezzel, de kevésbbé merész s mindenkép ajánlatos ezen gyermekcserének a szünidők tartamára való korlátozása, mely úgy, mint az előbbi, legalább a külföldön mind jobban terjed.² Ugyanezen eszméláncznak távolabbi, jövődő szemei a nevelők és tanerők nemzetközi kicserélése.

Itt van helyén az ú. n. „állandó és nemzetközi nevelőbizottság“ (*Conseil permanent et international d'éducation*) felémítése, melyet Molkenboer H. alapított, a ki propaganda czéljából 1885. október óta egy három: francia, német és angol nyelven megjelenő „Értesítő“ (*Journal de Correspondance*) adott ki és számos egyéb cikkben is sürgette³ a „maradandó nemzetközi nevelő-tanács“ felállítását. Jóllehet ez a terv nem volt képes egészében megvalósulni, újabban határozottabb alakban ismételve felmerült és „*Union internationale entre les membres de l'enseignement supérieur*“ czímmel az 1900. évi párisi felső iskolaügyi congressus napirendjére is ki van tűzve.*

¹ *Bureau Confidentia*, directeur A. Gugger.

² *Echange d'enfants d'une famille dans une autre à l'étranger pendant les vacances* (I. *Arbitrage entre Nations*, Paris, 1897. decz. szám.).

³ Molkenboer H. — Bonn terve „*Bleibender. internationaler Erziehungsrat*“. — Elementarschulen („Magazin“ 1885. febr. 7. 94. lap.) Molkenboer H.: Die Notwendigkeit und die Möglichkeit einer kräftigeren Zusammenwirkung der Völker auf dem Gebiete der Kinder-Erziehung (Köln und Leipzig, 1882.). Vorschlag zur: Erziehung eines B. J. E.'s. — „Der bleibende Internationale Erziehungsrat“ v. H. Molkenboer. Autorisierte Übersetzung aus dem Holländischen v. C. Spielmann. Wiesbaden (1891. 19 lap.) — Über die Gründung eines Internat. Erziehungsrates v. H. Molkenboer—Bonn (Allgemeine Thüringische Schulzeitung 1887, 26—28 sz.) — 1888-ban magyar nyelven is megjelent egy erre vonatkozó ily című nyomtatvány: „*Felhívás*. Nemzetközi tanácsunk. Az abban való részvételnek növekedése különféle országokban“.

⁴ L. „Tanárok világszövetsége“ (Tanáregy. Közl., 1900, 17. sz. f.).

XII. A tudományok és a művészetek mint positiv erők.

*The chief glory of every people arises
from its authors. Johnson.*

1. A polgárosodott világ minden nappal jobban hasonlít egy mérhetetlen „gazdasági államhoz“, melynek különböző részei, szorosabbra fűzve a csereviszony és a hitel révén, ma már kevésbbé idegen viszonyban állanak egymáshoz, mint a minőben még alig pár év előtt ugyanazon királyságnak egyes tartományai voltak. Ma az untalan idézett, kifejlődött közlekedési állapotok és a kereskedelem szabadsága azt eredményezték, hogy a világ az egész világot táplálja és belőle táplálkozik. Ez nem csupán anyagi értelemben, hanem a szellemi dolgokat illetően is áll, mert a tudományok és a civilisatio nemzetközi jellegét ma már elvitatni nem lehet: az eszmék, az ismeretek és a kultúra világjellegűek. „Le style n'est pas, comme *la pensée, cosmopolite*; il a une terre natale, un ciel, un soleil à lui“ (Chateaubriand). A művelődéstörténet mindegyik ismerője el kell hogy fogadja azt a tételt, melynek értelmében a közműveltség valamennyi vagy legalább a legtöbb nép munkálkodásának eredménye,¹ igaz, hogy nem egyenlő arányban és sikerrel. A tudományok tehát nem ismerhetik el a nemzetek korlátait (a nemzeti ségbelieket éppen nem) és a szellem az egész emberségnek közös birtoka és talaja, melynek megmunkálása mindannyinak egyaránt joga és kötelessége. „Minden népnek legfőbb dicsősége íróitól származik“ (Johnson).

Ha igaz Lamartine azon tetszetős állítása, hogy az eszmék alkotják a szövetségeket,² akkor a népeknek egymás közti szövetkezésére sohasem létezett a mostaninál több biztosítékot nyújtó és szilárdabb kapcsolatokkal kínáló korszak. A társulási ösztön és az a törekvés, hogy közös cselekvés céljából az

¹ Az 1900. évi párisi nemzetközi felsőbb iskolaügyi congressus meghívójában többek közt azt olvassuk: „que notre civilisation moderne suppose la coopération de tous les peuples aux diverses oeuvres qui sont l'objet de leurs plus généreuses aspirations“.

² „Les vraies alliances ce sont les idées“ (La France parlementaire, II, 313.).

emberek nagyobb tömegekbe egyesülnek, az emberrel vele született. E hajlam, vágy és képesség legerősebben a művelt népek-nél nyilatkozik meg.

Az a meggyőződés, hogy az igazi erő a *társulásban*, a szövetkezésben rejlik, mind nagyobb tért hódít. Hogy ez az elv sem új, bizonyítja a következő néhány idézet: „Alig képzelhetjük el, hogy mire képesek az állandóan egy cél felé irányuló és szövetkező erők (Lammenais). — Az egyesülés összekapcsolja az elszigetelt egyéneket és a szövetkezés révén sokszorosítja az erőket (Laboulaye E.). — A társulás a szabad ember ösztöneinek egyike (Chevalier M.). — Ha a nagy társadalmat jól kormányozzák, nem alakulnak különleges szövetkezetek (Voltaire). — Az egyesülés éltet, a különválás bénít (Toussenel)“. — Ezen s más hasonló nyilatkozatokból világosan következik, hogy az emberiségnek legnagyobb ereje a társulásban rejlik s hogy a modern kultúra problémái csak ennek segítségével oldhatók meg sikeresen.

Ezen világelv és természeti törvény érvényesülését látjuk nem csupán a háborúnak, de a békés intézmények fejlődésében is.

Ha figyelemmel végig nézünk a tudományos egyesületek és általában a kulturális intézmények fejlődésén,¹ vigasztalást és reményt merithetünk tér és tárgy tekintetében tapasztalható terjeszkedő előrehaladásukból, mely természeti, hogy ne mondjuk matematikai törvényeket követ. A társadalmi és szellemi társulásnak következő alapvető törvénye vonható le belőlük: Az egyesülés alakjai folyton földrajzi és tárgyi értelemben vett magasabb rendű egységekben nyilvánulnak. A tegnap városi (községi) egyesületei helyébe ma országos szövetségek léptek, melyeket holnap világ-szövetségek fognak felváltani. S minthogy ezt semmi földi hatalom nem képes feltartóztatni, a tudományokat és az ápolásukra hivatott egyesületeket joggal tekinthetjük az *ő. b.*-hez vezető elsőrendű pozitív erőkné. Az emberiség jövődő boldogulásának legsajátabb érdekében reméljük, hogy azon tervek.

¹ Ezekről egy eredeti kutatásokon alapuló összeállítást adtam a „*Projet et Plan d'une Académie Universelle Internationale*“ cz. sajtó alatt levő művemben, a hol az olvasó egy *világakadémia* tervezetének keretében az itt röviden jelzett eszméknek és elveknek bővebb kifejtését és megokolását találja, számos nemzetközi adat kíséretében.

javaslatok és vállalkozások, melyeknek célja az ismereteknek világszerte való terjesztésével az embereknek türelmességre és humanitásra való nevelése és a balvéleményeknek eloszlása útján az erkölcsöknek oly átalakítása, mely végeredményben az emberi nemnek valódi testvérisülésére vezetne — hála érte eleve a fenkölt szellemeknek — a jövőben sem fognak hiányozni.

A jelentkező új századnak egyik legsürgősebb teendője, hogy a főiskolákon külön tanszéket állítsanak a nemzetközi intézmények és a békeügy részére is. Ennek csirájával találkozunk a párisi *Collège libre des Sciences politiques* cz. intézményben, melynek 1899. évi előadási sorozatában ilyenek is foglaltatnak: A tudomány és a nemzetköziség (Ch. Richet) és Fejlődés a béke felé (G. Moch). — Még tovább megy egy másik indítvány, mely egyenesen „a béke és a haladás ministeriumának” felállítását sürgeti (l. Ein Ministerium für Frieden und Fortschritt v. M. Adler: DWN, 1899. 361—74. l.).

Ezen nyilvánulások keretébe tartoznak még a nemzetközi vagy világ-congressusok, a hol az egész emberiséget érdeklő kérdésekről tanácskoznak együttesen és a haladás minden ágában.¹ A társulás ezen szerencsés és új nyilvánulásai alkalmat nyújtanak a művelt népeknek arra, hogy kölcsönösen megismerjék és kieseréljék eszméiket a közös jólét, a polgárosodás és a bármely irányban érvényesülő szellemi mozgalom alapvető elveinek előmozdítása körül. Úgy látszik, hogy az értelmi kölcsönözlet iránti szükség ösztönszerűleg rejlik az emberekben és a dolgokban, mert bárhova is pillantsunk: anyagi, erkölcsi és szellemi téren mind gyakrabban találkozunk oly törekvésekkel, melyek tömörülés útján igyekeznek elősegíteni az egyéni munkát. Általános az óhaj és a szükség az egyén szűk korlátainak tágítására és egy hatalmasabb szervezet megteremtésére, mely amannak helyébe lépve, mindenkivel és mindennel szembe szállhat és az összes befektetések dús és eddigelé nem tapasztalt gyümölcsözésével váratlan termékenységet eredményez.

¹ Szerző régóta gyűjti az idevágó anyagot, mely feldolgozva valóságos *lexikonát* adná a nemzetközi dolgoknak. — A következő mű: Das Ideal des ewigen Friedens und die sociale Frage v. L. Stein (Berlin, Reimer 96, 65 lap) befejezésül számos nemzetközi intézményt sorol fel.

Ily szellem lengi át E. Quinet tanulmányait, melyek közül több „*Allemagne et Italie*“ cz. könyvének bevezető részébe ment át. Meggyőződése, hogy a modern szellemeknek egyesülniök, minden erejüket összpontosítaniok kell, ha végleg fel akarnak szabadulni a középkor: „a nagy sir“ nyúga alól, melybe egy erős és hatalmas párt a nemzeteket ismét vissza akarja temetni. A pozitív tudomány kosmopolitikus, a metafysika, azoknak, a kiknek tetszik, akár nemzeti lehet. Csak egy valódi köztársaság létezik, s ez a tudományoké. — D'Israeli I. csattanósan utal a népbölcseségnek a közmondásokban megnyilatkozó analogiájára és benső összefüggésére és azon családi jellegre, mely gyakran synonym kifejezéseket ölt („*Curiositiés of Literature*“ a Quarterly Review és Revue Britannique 1876. évf. I. részében, továbbá „*Nemzetközi hasonlatok*“ Egyet. Philologiai Közlöny 1898. évf.).

A dolgok ily állapota mellett s tekintettel ezen erkölcsi vívmányok nemzetközi jellegére, mindenesetre feltűnő és épen nem örömdetes, hogy előkelő tudósokkal is találkozunk, a kik a nemzeti partikularismus szolgálatába szegődnek és minden alkalmmal készek ezt vagy azt a vívmányt nemzetük becsülete (!) számára lefoglalni. Azon két beszédben, melyet Jules Ferry 1882-ben és 1883-ban a „*Congrès des savants des départemens*“ alkalmával mondott, véleményem szerint ugyancsak erősen hangsúlyozta a kizárólagos nemzeti nevelést és a szűkebb haza eszményét. Ily elvek terjesztésével nem igen lehet a *revanche*-nak folyton kísértő rémét kiküszöbölni, hanem igenis csakhamar elérhetni a *Ligue patriotique* hirhedt *décalogue*-ját.

Természetes, hogy minden ily kényes nyilatkozat csakhamar erős visszhangra talál s hogy a nemzeti szűkkeblűség e kölesönhatása idővel elmérgesíti az állapotokat. „A Sorbonne köteleessége — mondá Lavissee a faculté des lettres ünnepélyes évi megnyitásakor 1888. nov. 5-én — Franciaországot megvédelmezni a rajnántúli egyetemi tanárok tudós rágalmai ellen, a kik győzelmükben nem tudnak nagylelkűek vagy akár csak igazságosak lenni. Oly történeti iskola alakult amott, a mely országunk ócsárlásában terjeszti az önkényes tévhiteket és tanítványaival elhithetni igyekszik azt, hogy a határ átlépésével a civilisatióból a barbárságba merül, mint az az európai kutató, a ki hajójáról Zanzibár partjaira száll. Az ellenünk irányuló politikai szövetkezésnek méltó büntársa lett ezen erkölcsi szö-

vetkezés. Az új Sorbonne hivatása, hogy élére álljon ezen szövetség ellen irányuló mozgalomnak.“

Nem kutatom, mennyiben igazoltak e vádak, de sajnosan be kell ismernem, hogy mindkét fél átlépte az erkölcsi és szellemi semlegesség határát s egy általános emberi gyengeség hatása alatt a tévedéseket a szomszédnak tulajdonítja. A kosmopolita századot Franciaországban inkább mint bárhol, a sovínista század váltotta fel; Voltaire-t detronisálta Derouléde.

2. *A művészetről.* Egy másik elsőrendű nemzetközi erő a képzőművészetekben rejlik, melyeknek kiváló szerepét a közmívelődésben ma már egyetemesen elismerik. „Ha egy nemzet ismeri a művészeteket, és ha idegenek nem igázzák le és nem szórják szét, könnyen feltámad romjaiból és biztosan újjászülélik“ (Voltaire: *Essai sur les mœurs*). A művészeteknek ezen egyetemesen finomító és művelő hatásán kívül, itt egy másik, közvetetlenebb befolyásukról is meg kell emlékeznünk, arról, a mely a műalkotásokat tárgyuknál fogva megilleti s mely ezeket az ő. b. és az emberi eszmék valóságos (életlen) apostolaivá avatja. Mint a következő adatok igazolják, a békebarátok újabban mind inkább meggyőződnek a művészetekben rejlő eszményi fegyverek célirányos voltáról és értékesítésüknek különböző módjairól és eszközeiről congressusaikon is tanácskoznak. A nálunk is napirenden levő művészi oktatás keretében, a hazafias személyek és tárgyak szemléltetése mellett, talán ennek is helyet kellene szorítani.

Néhány, a békét szolgáló műalkotás:

Les grands artisans de l'arbitrage et de la paix“. *Danger* nagy festménye az 1898. évi párisi Salonban (562. sz.). Kicsinyített mása külön füzetben jelent meg, melyhez Quesnel tanár

¹ Repertorium. (Breme, L. A.): De l'influence des sciences et des beaux-arts sur la tranquillité publique, Paris, 1802. — Vischer Th.: Der Krieg und die Künste, Stuttgart, 1872. — Bartalus I.: A művészet és a nemzetiség, Budapest, 1876. — A Revue Encyclopédique Larousse f. é. 322. sz. „La guerre et la paix“ czimen a háborút írásban és képen mutatja be; tanulságos volta miatt melegen ajánljuk e füzetet (ára 50 cent.). — Bloch orosz államtanácsos a párisi kiállításra a háború multját, jelenét és jövőjét szemléltető múzeum bemutatótárást tervezi, melyet majdan Európa különböző fővárosaiban is be fog mutatni.

írt magyarázó szöveget.¹ — Alberto *Play Rubio* „Le a fegyverekkel“ cz. festménye az 1899. évi párisi Salonban. — *Verescsagin*: Képsorozat az orosz-török és a francziáknak oroszországi hadjáratából. — J. J. L. *Ten Kate* hollandi festő (Epe): „Der Friedenstempel“ czímen egy múzeummal kapcsolatos béketemplomot tervez: ugyanott „az utolsó ágyú“ cz. hatalmas képterve. (Bővebbet e művésről és műveiről l. DWN. 1898:118. és 388. l.). *Ten Kate* a hágai békekonferencia alkalmával egy tiz festményből álló béke-képcziklust állított ki (DWN. 99:106. l.). Tőle való a következő katalógus is: Catalogue of the Pictures, Sketches and Drawings for the promotion of International Peace (Epe, Holland) — G. N. *Dani* „Europe at peace“ cz. érme (War against war: 99. febr. 10.). — R. *Kowarzik* ezüst érme az osztrák békeegyesület tagjai részére (N. Fr. Pr. 99. febr. 12.). — *Böcklin* A. nagy festménye „Der Krieg“ (München, 1899.); leírását l. DWN. 1897:459. l. — *Max* Gabriel allegorikus képe „Der Weltfriede“ (P. Ll. 99. jún. 1.). — *Hansen-Jakobsen* dán szobrász „Militarismus“ cz. szobra az 1899. évi párisi Salonban. — *Senyey* Károly „Béke“ csoportja Budán az új királyi palotán. — Béke a czíme egy oratoriumnak, melynek szövegét Björnson írta és a melyet Grieg fog megzenésíteni. — A legújabb, Oroszországban alakult békeegyesület eszméinek terjesztése érdekében falragaszokhoz folyamodott, melyek a leszerelés és a béke főbb elvei mellett Verescsagin „A háború apotheozisa“ és vagy 100 békeapostol képét mutatják stb. stb. — Szóval egy „béke-album“ számára már is elegendő anyag gyűlt össze.

¹ A hatalmas kép tárgyának eszméje Labbé úrtól ered; ugyan-csak tőle való ez az ajánlás: Ce tableau est dédié à la Russie.

XIII. Pillantás a múltba és a jövőbe.

Boldogok a békességre igyekezők
mert azok Isten fíjainak mondatnak. —
Én pedig *ezt* mondom néktek: Szeressé-
tek ellenségiteket, áldjátok azokat, a kik
titeket átkoznak, jól tegyetek azokkal,
a kik titeket gyűlölnek: és imádkozza-
tok azokért, a kik titeket háborgatnak
és kergetnek titeket.

Máté ev. 5:9, 44.

Minden, a mi a természetben történik: következmény, vagyis
okozati összefüggésben áll, s ezen egyetemes törvény alól még
a történelmi események sem vonhatják ki magukat. Elmésen
mondja Hegel, hogy a történelem a kénytelen (erőszakos) szük-
ségek sorozata, melyeknek egyenlegét az erkölcsi és a szel-
lemi haladások teszik. A jelenkor egyenlege így fejezhető ki:
Nem mondhatjuk, hogy a kiválóan művelt emberek száma ma
nagyobb volna, mint régebben s ugyanez áll a nagy szellemek-
ről. Ámbár tehát alig észlelhető haladás a személyekkel kapcsola-
tos erkölcs tekintetében, ennek ellenkezőjét tapasztaljuk az
emberiség erkölcsét illetően.¹ Ez a két fogalom: nemzeti jelleg
és állami kialakulás nem függenek össze szükségképen. A nem-
zetek elkülönítése ma már nem valósítható meg, mindannyian
tagjai a nagy európai koncertnek.

A háborúra, mondják, szüksége van az embernek, és az
ö. b. nem egyéb ábrándképnél, utópiánál. S mégis, ha egy pil-
lantást vetünk a történelemre, meggyőződhetünk arról, hogy a
társadalmi fejlődés, nemzedékről nemzedékre, lassan, de állandóan,
mind jobban halad e végcél felé. Mikor az emberek kezdetleges

¹ Ugyanezt az emberiségi hitvallást Goethe „Goldenes Zeit-
alter“ című imígy fejezte ki:

Ob die Menschen im Ganzen sich bessern?
Ich glaub'es, denn einzeln,
Suche man, wie man auch will.
Sieht man doch gar nichts davon.

állapotukból kiléptek, az egyéni akaratot a családalapítás korlátozta. Később, községek és államok alakulásával az egyéni akarat korlátozásának elve újabban haladt. Ezen az úton ma már odáig értünk, hogy kisebb államoknak csaknem lehetetlen háborút viselniök. Csak egy lépés van még hátra: a valódi nemzetközi (nép-) jognak megteremtése és elfogadtatása. Ezen egyetemes és megdönthetetlen törvényeket és jogot az összes nemzeteknek ép úgy el kellene ismerniök, mint a hogy egy ország törvényeit elismerik a lakosok. A nemzet-egyéneket, ha másként nem lehet, a nemzet-tömegek kényszeríthetik e törvényeknek tiszteletben tartására.

Ezen eszményi állapot azonban hosszas, fáradságos előmunkálatokat feltételez: a társadalomnak nemzetközi és humánus nevelését, mely csak lassan és fokozatosan valósítható meg, mert minden haladás egy korszak kedvező mozgalmából és káros visszahatásaiból eredő különbségnek minősíthető. A végeredmény csak a részlethaladások összegeként képzelhető, hasonlóan a differenciálélekből kialakuló integrálhoz. Ugyanígy fog az évek és évszázadok béketörekvéseinek differenciál eredményeiből majdan maga az örök béke egésze létrejönni. Gyors eredményt, máról holnapra való megoldást itt hiába várunk és ne reméljünk, mert a milyen magasztos és eszményi a cél, ép oly hosszú és göröngyös az út, mely hozzá vezet. Ez az út pedig, még a végső állomástól el is tekintve, az emberiségnek valóságos erkölcs-nemesítő folyamata, maga a *világmorál*, mely a béketörekvéseknek örök időkre megadja és biztosítja a jogosultságot.

„Kétséget sem szenved, hogy késő utódaink a legrégibb kornak történelmét, melynek okmányai számukra régóta veszendőbe mehettek, *csak azon szempontból fogják becsülni*, mely őket érdekli, t. i. abból, *hogy népek és kormányok világpolgári szándékkal mit használtak vagy ártottak.*“ (Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, vége felé). A nagy német bölcselőnek ezen világtörvény jellegű tétele nagy megnyugvásunkra és buzdításunkra lehet, mert a benne rejlő igazság mintegy már e földön igazságot szolgáltat egyének és népek humánus törekvéseinek és tetteinek. Hogy használjunk vagy ártsunk-e? a választás nem lehet kétséges, de ismételve az összforrásra utal, a nevelő-oktatásra.

Ha az államok a közoktatásügyre, a nevelésre (m. p. a

felnőttkére is) fordítanak azon mesés összegeket,¹ melyeket ma még a fegyverkezésre pazarolnak, akkor az átok nyomába áldás lépne. De ez még gondolatnak is szép, jöllehet régibb keletű vágyakozás. Fichte-nek eszméjét elevenítette fel Fouillée A., mikor a következőket írta: „Az a nemzet, mely a nemzedékeknek szellemi és erkölcsi fegyverkezésére felét fordítaná annak, a mit ma a katonai fegyverkezésekre költenek, ezzel mesés fölényt biztosítana magának a többiek felett“.

Tanulmányunkban alig szóltunk a hadviselés költségeiről és áldozatairól, melyek pedig oly annyira szembeötlők. Hogy a háborúk közgazdaságilag mekkora kárt okoznak, mily tőkét emésztenek fel minden egyenérték nélkül, még ha győzelemmel végződnek is, azt már a múlt században meggyőzően mutatta ki Smith Ádám.² Azóta a háborúk ugyan mitsem veszítettek káros voltukból, még sem tagadható, hogy javulás mutatkozik, noha időszakonként visszaesésektől megzavarva, de mégis úgy, hogy egy-egy korszak a megelőzőnek felette áll. Minden ellenkező törekvés daczára, az emberiség a jobb felé hallik és halad, és ma már a nagy nemzetek a természet meghódításán fáradoznak, a mi biztosabb nyereséggel kecsegtet. Állandó haladásról tanuszkodnak az állam- és a népjog, úgyszintén a közművelődés: a keretek kiszélesednek, mind jobban megközelítik a tökéletesség magasztos eszményét és eljő az idő, mikor az emberi szellem, mely Mme de Staël szavai szerint csigavonal alakban indul, békében öleli át az egész emberiséget.

Mi nem áztatjuk magunkat sem az egyik, sem a másik irányban, de hitünk és reménységünk egy szebb és jobb jövő

¹ Hivatalos összehasonlító adatokat l : La Paix par le Droit 1899. p. 107. f., guerre et instruction), a gothai Almanachban és Bloch „A háború jövője“ cz. művében.

² Adam Smith: Inquiry etc. of wealth of nations, 1776. — Recherches sur la nature et sur les causes de la richesse des nations, par A. Smith. Traduction du comte G. Garnier, avec commentaires, etc. 2 vols. Paris 1843. — H. Roesler: Sur les principes de la théorie économique de A. Smith. 2. éd. Erlangen 1871. — Újabb forrásmű Bloch államtanácsos idézett nagy munkájának IV. kötete: *Die ökonomischen Erschütterungen und materiellen Verluste des Zukunftskrieges: Kosten des bisher geführten Kriege; Ausgaben für den künftigen Krieg.*

felé fordul, mert a népek legjobbjai és a legnagyobb világszellemek mindenha a mi táborunkban voltak és lesznek.

Ha mindenki kötelességét teljesíti s hiven követi e szavakat :

*Und gedächte jeder wie ich, so stünde die Macht auf
Gegen die Macht und wir erfreuten uns Alle des Friedens.*

(Goethe : Hermann und Dorothea.)

úgy majd csak bekövetkezik az az aranykor, melyről a nagy britt költő Tennyson az 1862-iki kiállításra írt kantátéjában így énekel :

Népek, félre a vámokkal,
Az egész földgömb a tiétek ; felszabadulnak
Földek és tengerek, mint a lég.
Szereljétek le hajóitokat, bontsátok le váraitokat,
S cseréljétek ki a BÉKE dús áldásait.
A munka törvényei alól egy halandó sem ment,
De mindenki részes az emberiség testvéri asztalán,
Melyre hívólag int a természet
Pazarul osztván az élet virágait és gyümölcseit !

* * *

Bizony, mondom, még eljő az idő, mikor nem minket fognak bolondoknak tartani, a kik az ember oly eszményi fogalmáért küzdöttünk, melyben az ERŐ (ész) mellett ott legyen a JÓSÁG (akarat) is . . .

XIV. Függelék.

1. A nemzetközi békecongressusoknak a tanítás és a nevelés körül kifejtett működése.

Hogy a tíz év előtt írt pályamunkámban megpendített eszme és ajánlott megoldás mennyire felelt meg a közös szükségletnek, érzésnek és felfogásnak, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a békebarátoknak évenként ismétlődő nemzetközi ülésein mind nagyobb mértékben szerepel-

tek azonos és rokon eszmék és javaslatok, a mint az a következő hiteles kimutatásból kitetszik.¹

A zárójelbe foglalt évszám az illető congressus keltére utal, mint pl.: 1. Paris 1889. — 2. London 1890. — 3. Róma 1891. — 4. Bern 1892. — 5. Chicago 1893. — 6. Antwerpen 1894. — 7. Budapest 1896. — 8. Hamburg 1897.

A főbb eredmények a következő pontokba foglalhatók össze.

Általános nevelés és oktatás. A szülők felkéretnek, hogy gyermekeik nevelésénél tartsák szem előtt azon helyes elveket, melyek egyúttal a béke művének javára válnak. Tekintettel az ifjú kedély fogékonyságára, különös figyelmet érdemelnek az elbeszélések és az ifj. játékok (1890). — Minthogy a háborúkat rendszerint hamis világításban mutatják be az ifjúságnak, a tanítók figyelmeztetendők befolyásuk és felelősségük nagyságára és buzdítandók arra, hogy a tanulóságot egyrészt a béke művének és barátainak tiszteletére oktassák, másrészt kellően szemléltetésék azon veszteséget és nyomort, mely bármely (szerencsés vagy szerencsétlen) háború természetes következménye (1890). — A 2-ik congressus az iskolai katonai gyakorlatok ellen foglal állást, melyet üdvösebben mentőgyakorlatokkal lehetne helyettesíteni (1890). — A 6-ik congressus ezt a tanulók utazásaival és vándorlásaival egészítette ki (1894). — A vizsgáló-bizottságoknak bő alkalmuk nyílik az ifjúsággal a béke eszméjét megkedveltetni (1890). — A békeegyesületek mozdítsák elő a béke szellemében szerkesztett könyveknek és füzeteknek az iskolákba való bevezetését, mert ez igen fontos eszköz azon tévedések, balvélemények és álokoskodások czáfolására és eloszlatására, melyeket a háború hívei hangoztatnak (1889). — A ministerek felkérendők, hogy mozdítsák elő oly tankönyvek írását és terjesztését, melyek ezen irányzatnak megfelelnek, hogy pályadíjakkal buzdítsanak ilyen taneszközök megteremtésére, hogy lehetőleg szaporítsák a társadalmi tudományok (sociologia) tanszékeit, melyeknek hivatásuk, hogy a hallgatósággal a mai társadalmat megismertessék és helyes fogalmakkal lássák el a polgár- és embertársnak köteles-

¹ Az első nyolcz nemzetközi békecongressus határozatait, tárgyi vonatkozásaik szerint csoportosítva, megfelelő „Tájékoztató” kíséretében a berni központi békeiroda három nyelven (német, francia, angol) külön is kiadta.

ségeiről (1890). — A béke híveinek kötelessége a modern nyelvek és irodalmak tanulása és megismerése érdekében a legszélesebb propagandát kifejteni, mert ez nem csupán társadalmi szükség, de hathatós erkölcsi eszköz nemzetközi viszályok elsimítására (1894). — A nemzeti békeegyesületek a berni irodának küldjenek jelentéseket arról, hogy a békére irányuló nevelési törekvések mennyire vannak elterjedve országuk elemi és középiskoláiban (1891).

Elemi oktatás, tanítók. A tanítók maguk között alakítsanak iskolai békeszövetségeket, melyeknek a tanítók és a tanulók körében minél számosabb hívót kell szerezni (1889). — Kiindulva azon meggyőződésből, hogy az emberszeretet, testvériség és béke eszméinek leghatásosabb eszköze ezeknek beojtása az iskolában, főleg már az elemi iskolában, a nép- és a középiskolák tanítóihoz fordul azon felhívással, hogy tanítványaikkal ismertessék meg az emberi együvértartozás, a választott bíróságok és a béke alapelveit, melyek egyúttal a modern paedagogia elvei is. A közoktatásügyi ministerek megkeresendők az iránt, hogy az iskolák tantervében és a néptanítók oklevelében a hazaszeretet ápolásán kívül, mint nevelési tényezőnek, hely jusson az emberszeretetnek; hogy ez külön szabályzat és utasítás keretében jusson kifejezésre és hogy nyilvános felolvasások útján a tömeg erkölcsi érzése nemesbüljön (1890). — A kormányok és a közoktatásügyi főhatóságok figyelme felhivandó a következő, az elemi iskoláknak szánt és az International Arbitration and Peace Association részéről 1250 frankkal jutalmazott pályaműre: „*Paix et guerre*“ par Sève (ára 60 cent.).

Középső oktatás. Igazgatók és tanárok ismertessék meg a tanulókkal a választott bíróságok elvét és alkalmazásait (1889). — A közoktatásügyi ministerek megkerestetnek az iránt, hogy *a)* az erkölestan tananyagába a felebaráti szeretet és kötelességek lehető nagy terjedelemben vétessenek fel, *b)* a földrajz tananyagában a néprajz (ethnologia) helyet nyerjen, *c)* a történelem tanítása reformáltassék [l. IX. fejezet 59. l. f.] (1890).

Felsőbb oktatás. A népjobban tanárai felkéretnek, hogy egyetemi és főiskolai előadásaikban nagyobb tért szenteljenek a választott bíróságok ügyének. Az illető kézikönyvekben a viszályoknak választott bíróságok útján elintézett esetei külön fejezetbe foglalandók össze (1889). — Kíváncsok, hogy Európa és Amerika

főiskolai polgárainak körében oly szellem és hangulat ápoltsassék, mely tisztelettel és barátsággal viseltetik idegen nemzetek iránt. E végből szükséges, hogy minden egyetemi szervezete és tanulmányi rendje oly értelemben módosíttassék, hogy az egyetemi polgárok tanulmányaik károsítása és vizsgálataik hátráltatása nélkül léphessenek át egyik egyetemről a másikra, a mi a különböző nemzetiségek személyes érintkezése révén a kölcsönös bizalmatlanság és nemzetközi előítéletek eloszlatását eredményezné. — Az egyetemi polgárokhoz felhívás intézendő a végből, hogy a békemozgalomban működjenek közre és alakítsanak kebelükben is egyetemi (főiskolai) békeegyesületeket. — A világ nagyobb egyetemein felváltva és évente nagygyűlés és testvéri ünnep tartandó; ez utóbbin az egyetértést és a nemzetközi együttműködést dicsőítő pályamunkák (prózában és költői alakban), valamint testgyakorlatok szerepelnének; amazon a békemozgalom és propaganda eszközeit vitatná meg (1891). — A közoktatásügyi ministerek megkerestetnek az iránt, hogy utasítsák a történelem tanárait arra, hogy ne azon eseményeket részletezzék, melyek alkalmasak a népek közötti gyűlölséget támasztani és ápolni, hanem a fősúlyt azon tények időszerű magyarázására fektessék, melyek a polgári és a politikai életben a legnagyobb haladást létesítették (1890). — Párisban nemzetközi főiskola alakult 1893), mely nagy szolgálatokra van hivatva a békére való nevelés körül. Revideáltatja a tankönyveket, melyekből kiküszöböli mindazt, a mi a háborúskodást kedvező világításban tünteti fel s utal a társadalmi rendnek s a népek egymás közötti viszonyának helyes alapjaira. — Kivánatos, hogy a főiskolákon külön tanszékek állíttassanak a nemzetközi egység és egyetértés, valamint a népjog és a választott bíróságok tanának részére (1893—94).

(A többi tárgyunkkal összefüggő congressusi határozatokat közvetlenül az illető fejezeteknél és pontoknál idéztük.)

2. *Békemozgalmak Magyarországon.*

Az első szerény s egyúttal eredménytelen kísérlet egy Magyar Békeegyesület megalapítására tudtunkkal 1888-ból való és a „P. Lloyd“ febr. 9. számának tanúsága szerint az akkor Budapesten időzött híres angol békebarát, Hodgson Pratt

névéhez fűződik, a ki az angol „International Arbitration and Peace Association“ küldöttként jelent meg és társadalmunk néhány előkelőségét értekezletre hívta meg.

A következő kezdeményezés 1894-ig váratott magára s kinyomatott alapszabályokkal¹ igyekezett nyomot hagyni; valósággal azonban csak 1895. decz. 14-én alakult meg a „*Magyar szent korona országainak békeegyesülete*“, melynek alapításáról és kezdetben rendkívül buzgó működéséről a kiadott első (és eddig egyetlen) „Évkönyv“ számol be, mely 1897-ben jelent meg 61 lapnyi terjedelemben e sorok írójának szerkesztésében. A magyar nyelvű békeirodalom még igen szegény s kezdetleges s főleg alkalmi czikkekre szorítkozik. K a n t-nak alapvető és örökbecsű értekezése „*Zum Erigen Frieden*“ (1795) e bölcselőnek rokontárgyú kisebb értekezéseivel együtt bevezetéssel és magyarázatokkal ellátva a M. T. Akadémia kiadásában megjelenő „*Philosophai Írók Tára*“ számára már sajtó alatt van. Ugyanott adom a magyar békeirodalomnak bibliographiáját első kísérletként.

¹ A „Magyar Békeegyesület“ Alapszabályai Temesvárott, nyomtatott Csendes Jakabnál 1894, 11 lap.

² Tudtommal az egyetlen nagyobb, önálló magyar békemű Dessewffy Marcellnek n é m e t nyelven megjelent e című könyve: *Beiträge zu einer Doctrin des menschlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtszustandes* (Pest, 1861. 365 lap; Breitkopf és Härtel lipcei nyomdájából).

Kemény Ferencz.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Első közlemény. —

Az állam mint az ember eszméjét sajátos, különös alakban megvalósító, bizonyos ember-typust előhozó legmagasabb rendű közület, uralkodó erejét, hatalmát két irányban érvényesíti az emberi ama különös alakjának megvalósításában és pedig egyfelől saját tagjaival, az uralmának legközvetlenebbül alávetettekkel szemben, másfelől társaival, a vele hasonló nivóra emelkedett emberi közületekkel: az idegen államokkal szemben.

Alattvalóit, a polgárokat legfelsőbb hatalmával kényszeríti arra, hogy az emberi eszme bizonyos sajátos, koronként változó felfogást mutató megvalósításához, melyet az állam elfogad, hozzájáruljanak, magatartásukat a szerint irányítsák. Itt az állami uralom, hatalomkör elvileg határtalan. Nem így azonban a vele egyenrangú emberi közületekkel: más államokkal szemben, miután itt az állami uralom csak addig terjed, hogy az emberi ama sajátos alakban való megteremtésében minden idegen befolyás a vele egyenrangú közületek részéről távol tartassék. Itt az állami uralom más államok hasonló uralma által van korlátozva, mert a mint nem tűrheti egy állam sem souverain hatalmának más állam részéről való csorbitását, úgy viszont neki is respektálni kell a hasonló niveaura emelkedett egyéb emberi közületek ama jogát, hogy életüket minden idegen befolyást kizáró önrendelkezéssel irányíthassák.

Az állami hatalomnak e kettős iránya áll tehát előttünk, de az irányok, bár ugyanazon egy souverain hatalomnak kifolyásai, hatásaikban lényegesen különböznek egymástól. Amott az állam fensőbbisége, itt annak egyenrangúsága, paritása más álla-

okkal jelenkezik. A mennyiben az állam az államok társaságában az emberi eszme egy különös alakját előhozni képes, erre hivatott s alkalmas közületnek elismertetik, tehát egyenrangúnak a hasonló többi közületek által s mennyiben az állam mint ilyen önállóan jelentkezik a többiek sorában, mint önálló uralom a többiek között, előáll az, a mit az állam nemzetközi egyéniségének nevezünk. E nemzetközi egyéniségnek az állam amaz ügyek önálló intézése által ad kifejezést, melyek az államok mellőzhetlen érintkezései során felmerülnek s mely ügyeket általában a külügyek neve alatt ismerünk. Ez ügyek intézésének eszközei változók voltak a történelmi államfejlődés különböző szakáiban s változók ma is az állami élet igényei szerint. Míg korábban a fegyveres erőszak kapcsán jelenkező hadüzenés és békekötésben merül ki az államok minden nemzetközi érintkezése, meg a hadviselésre vonatkozó szövetségek kötésében, addig ma a nemzetközi érintkezésnek békés módjai, eszközei praedominálnak, miután a kulturális fejlődéssel párhuzamosan az államoknak mind jobban be kell látni, hogy vannak és pedig nem kis számban az emberi életnek, együttlétnék oly feladatai, melyeknek teljes mérvben megvalósítása egy állam erejét meghaladja s azok csak az államok békés megegyezései, közös megállapodásai által valószínűsíthetők meg (elég utalni a közegészségügyi, kereskedelmi, a szellemi tulajdont védő stb. nemzetközi megállapodásokra).

Valamely emberi közületnek az államok társaságában egyenrangúként, hasonlóan elismertként helyet foglalása, nemzetközi egyéniségének kidomborodása kétségtelen kifejezője teljes államiságának, a nélkül azonban másrészt, hogy valamely ily közületet csak azon okból, mert az államok társaságában önállóan nem jelenik meg, más államokkal való érintkezésben nemzetközi egyénisége nem külön, önállóan, hanem esetleg más államok nemzetközi egyéniségével együttesen jelentkezik, meg kellene fosztanunk az állami minőségtől.

Elég e tekintetben több államkapcsolati alakra utalnunk. Az amerikai államok az 1777-iki confoederalionalis alkotmány szerint csak államok szövetségét képezték, tehát a souverainitás az egyes államoknál kétségkívül csonkítatlanul megmaradt s ennek daczára az egyes, szövetségbe lépett államok külön nemzetközi egyéniséggel nem bírtak, a mennyiben a külügyek intézése (a confoederalionalis artikulusok II. 4. és 7. §-ai szerint), némi

fentartásokkal a szövetségre ruháztatott. Hasonlóképen nem bírtak az egyes svájci cantonok külön nemzetközi egyéniséggel a Napoleon által adott, 1803. február 19-iki ú. n. mediationsacte értelmében, miután a külügyek intézése, a háború és béke joga, szövetségek, kereskedelmi szerződések kötése, a követségi jog, a cantonok e részbeni teljes kizárásával a szövetségre ruháztatott. A cantonoknak mindezen ügyek kifejezetten kivétettek hatáskörükből, bár ezen államkapcsolat szintén csak államszövetséget képezett. Némely államtudományi író a külön, önálló nemzetközi egyéniség kidomborodását annyira lényegesnek tartja az állami létre, az állami színvonal elismerésére (így Freeman s utána Holtzendorff), hogy szövetséges államnak is — a hol tehát új, valóságos állam jó létre az államok kapcsolata következtében — csak az olyan államkapcsolati alakokat bajlandó elismerni, melyeknél a külügyi képviselet kizárólagossága, egysége, a kizárólagos háború- és békejog, szerződéskötési és követségi jog megvan a szövetség részén. De a történeti tapasztalás szerint a mint voltak államszövetségi jellegű államkapcsolatok a külügyek intézésének egységével, úgy másrésről voltak szövetséges állami jellegű államkapcsolatok is a külügyek intézésének egysége nélkül a szövetség részéről. Így bizonyára a mai német birodalomnak szövetséges állami jellegét se rontja le ama körülmény, hogy a birodalmi alkotmány az egyes tagállamoknak saját (nem birodalmi) ügyeikben a szerződéskötési jogot meghagyja és pedig akár egymás közt, akár idegen államokkal. E mellett követküldési joga van nemcsak a birodalomnak, hanem az egyes tagállamoknak is, előbbinek a birodalmi ügyekben, utóbbiaknak a birodalmi competentíán kívül eső ügyekre. Mindezek daczára senkitől sem vitatott, hogy az új német birodalom szövetséges állam, tehát a kapcsolat valóságos állam.

Látjuk tehát mindezekből, hogy az állam külön, önálló nemzetközi egyéniségének határozott kidomborodása nem oly következmény a souverain létre, mely nélkül az állami minőség egy bizonyos emberi közülettől megtagadható lenne. De másrészt kétségtelenül áll a tétel, hogy ha egy emberi közület mint önálló tényező elismertetik az államok társaságában, melylyel azok szerződésekötést kötnek, az emberi életnek egy-egy állam által elszigetelten meg nem oldható, csak közös erővel eszközölhető feladataira nézve érintkezésbe lépnek, képviselőit elfogadják s

ilyeneket küldenek, az ily közületet mindenesetre államnak kell tartanunk s az önálló nemzetközi alanyiség, egyéniség kidomborítása mindenesetre az államiságnak kiváló attribútuma marad.

A modern államfejlődés a köz ügyeinek ellátásában azt a nevezetes fordulatot hozta létre, hogy míg előbb, a fejedelmi személyes uralom érvényesülését, vagy éppen az abszolutizmusnak kisebb-nagyobb fokát mutató kormányzati rendszer mellett az, a mi a köz javának, közérdeknek tartatik, egyetlen személy, a fejedelem által határoztatott meg, addig a modern állam általánossá tette amaz alapelv érvényesítését, hogy a közjónak nem elég egy ember tudatában élni, bár az az állami életműködés egyes irányait magában a legösszefoglalóbban egyesíti is, hanem a közjó, közérdek tudatának az egyesek, a polgároknál is kell meglenni, ezek közreműködése által az állami akarat kiképzésében kell megvalósulni. Mert csak így lehet várni, hogy az, a mi közjóként állítatik oda, valóban az lesz és csak ez felel meg az ember, mint szabad, önrendelkező lény természetének is.

Az állam életének más államokhoz való viszonyában irányítása maradt azonban ép ama tér, melyen a fejedelem a köz eszméje által áthatott modern államalakulat mellett is leginkább megőrizte előbbi jogállását, megtartotta az állami élet irányításában előbb egész általánosságban, a belügyekben is helyet foglalt túlsúlyát, bár a nemzettagok befolyása egészen itt se mellőztetik. De miután az államfő ez egységes nemzeti személyiség kifejezője, a külügyekben, hol az államnak önálló személyiséggént kell fellépni, még a köztársasági intézmények se zárkózhattak el attól, hogy e részben az államfőre bizonyos jogokat ruházzanak.

Ugyanis miután a nemzetközi érintkezésben az államnak önálló személyiséggént, egységként kell fellépni, képviseltetni s ezen egységet csak egy fizikai személy, az államfő működése adhatja meg, de másrészt az olykor szükséges gyors, energikus elhatározás is csak így biztosítható, a parlamentek közreműködésének a külügyi viszonyokban kisebb térre kellett szorítkozni, mint az állam többi, belügyeinek intézésénél. Az állam által bizonyos esetekben más államokkal szemben tanúsítandó magatartás, a nemzetközi érintkezés vezérelvei, vagyis köznyelven külpolitikája, a hadviselés vagy békekötés kérdése már csak azért se vonhatók általában egy soktagú tanácskozó testület, a parlament működési körébe, mert ezen kérdések nyilvános megvitatása ma-

gának az államnak se lenne érdekében. De az állam bizonyos kérdésekben való lekötésének: a szerződések létesítésének előzményei, az erre irányuló tárgyalások, alkudozások szintén nem lennének egy soktagú tanácskozó gyülekezet, a parlament által vezethetők.

Az állam más államokhoz való viszonyának rendezése tehát csak az államfő jogkörébe utalható, bár nem maradhat kizárva a törvényhozás szerve az erre gyakorlandó befolyástól sem. Ezt pedig a parlament a nemzetközi viszonyok intézése eredményének utólagos tudomásulvétele és helybenhagyása által eszközli, nevezetesen a nemzetközi szerződéseknel, melyek az állam souverain elhatározását gyakran hosszabb időre megkötik, tehát e szempontból s a mennyiben az államra, tagjaira kötelezettségeket rónak, a törvényhozó testület közreműködése nem mellőzhető, sőt azok érvénye egyenesen a parlament részéről való elfogadástól tetetik függővé. Különösen fenforog ennek szüksége olyan szerződéseknel, melyek az állam pénzügyi megterhelését idézik elő vagy éppen az államterület változtatásával vannak kapcsolatban. Befolyást gyakorol továbbá a parlament mindezen ügyek vitelére már előzetesen is, részint költségmegszavazási jogánál fogva, a mennyiben ugyanis esetleg megtagadhatja az általa nem helyeselt nemzetközi actiókra kívánt költségeket, részint pedig a végrehajtó hatalom kezelőinek e részben is ellenőrzése által; a parlamentáris kormányzati rendszerű államban még az az által, hogy ezen ügyek vitelére nézve is kifejezheti kívánságait és végső sorban oly ministeriumtól, melynek nemzetközi ügyekben az államfőnek adott tanácsok, javaslatok által tanusított magatartását nem helyesli, bizalmát megvonhatja, vagyis a nemzetközi ügyek vitelének bizonyos irányát lehetetlenné teheti.

Köztársaságokban a törvényhozó testület befolyása ezen ügyekre még inkább kiterjesztetik, így a hadizénés egyenesen a kamarák előleges beleegyezésétől tetetik függővé.

Az állami akaratnak más államokkal szemben végső sorban érvényesítője, az állami souverainitás leghatékonyabb eszköze és megvédője, a külügyek intézésének fegyveres eszköze: a szervezett állami karhatalom, hadsereg az örökös államfővel bíró államban ugyanazon okból rendeltetik közvetlenül az államfő vezénylete alá, mely a nemzetközi ügyeknek a fejedelem által való intézését követeli, t. i. hogy csak egy fizikai személy képes a

hadsereg feletti rendelkezésnek a szükséges egységet megadni. Alárendeltetik továbbá azért, nehogy a végrehajtó hatalom a hadsereg feletti rendelkezés által az állam beléletében túlsúlyra tehessen szert a törvényhozó hatalom felett.

De a törvényhozás szerve és így a nemzet a hadügytől, valamint a háború és béke jogától se maradhat egészen kizárva. És pedig nemcsak azért, mivel a haderő fentartása az államra jelentékeny pénzbeli terheket ró, melyek megszavazása a törvényhozó testületre tartozik; nemcsak azért, mert a hadsereg egybeállítása az állampolgárookra különös kötelelességekkel, az állam védelmi érdeke a magánjogok (dologi jogok) korlátozásával jár (beszállásolási, előfogati köteletség, a magántulajdon korlátozható a védelmi, erődítményi építkezések érdekében stb.), tehát nemcsak a személyi és dologi katonai terhek szempontjából, hanem azért is, mivel a hadviseléssel kapcsolatos vér- és pénzáldozat, esetleg az államterületnek a hadviselés folytán helyet foglaló változása az államot leglényegesebb érdekeiben érinti.

A modern alkotmányok általában a fejedelmi, illetve államfői jogkörbe utalják a hadüzenés és békekötés, valamint a diplomatiái intézés jogát, bár a nemzeti befolyásnak is több-kevesebb tér engedtetik. Magában Angliában a hadüzenés és békekötés joga a korona praerogatíváját képezi, de a parlament befolyását erre is kiterjesztette. Általában lehetetlen volna itt oly hadviselés, melyet a parlament helyeslése nem támogat. A parlament számtalan alkalommal döntőleg közbeszólt a háború és béke kérdéseiben, sőt III. György alatt épen a parlament egy határozata volt az, mely lehetetlenné tette az amerikaiak elleni háború folytatását. Ugyanis az 1792. márczius 4-ki határozat szerint a ház kinyilatkoztatta, hogy a király és az ország ellenségeiként fogja tekinteni mindazokat, a kik azt tanácsolnák vagy bármiféle eszközök által oda igyekeznének, hogy a fellázadt gyarmatok fegyveres erővel leveressenek. A svéd alkotmány 13. cikke szerint a háború és béke tekintetében meg van adva a királynak a jog, hogy határozzon, a mint az állam érdeke legjobban megkívánja, azonban előzetesen ki kell kérnie az államtanács véleményét s minden államtanácsos köteles ez alkalommal álláspontját előadni, a mi jegyzőkönyvbe vétetik. Hasonló határozmányt tartalmaz a vele personalis unióban levő Norvégia 1814-ki alkotmányának 26. cikke. A belga alkotmány 68. cikke a királynak adja meg

a hadüzenés és békekötés jogát: a németalföldi alkotmány 56-ik cikke szerint pedig ugyancsak a királyt illetik meg ezek a jogok, de tartozik a kamarákat azonnal értesíteni, megadván nekik azokat a felvilágosításokat, a miket az állam érdekével és biztonságával megegyeztetetőknek tart.

A nemzeti befolyás kevésbé érvényesül egyes más államokban; így Poroszországban, valamint Olasz- és Spanyol-, valamint Görögországban és Dániában, hol az alkotmány szerint a fejedelem üzen hadat és köt békét, a parlament csak ama felvilágosításokat kívánhatván, miket a végrehajtó hatalom az állam érdekében közölhetőknek vél.

Az 1852-iki francia alkotmány az államfőre ruházta a hadüzenés jogát és az 1870-iki alkotmány se hozott létre változást e tekintetben. Azonban az 1875 július 16-iki törvény szerint a köztársaság elnöke csak a kamarák előzetes beleegyezésével gyakorolhatja a hadüzenés jogát. Az amerikai Egyesült Államokban pedig csak a congressus üzenhet háborút.

A nemzetközi szerződések tekintetében e monarchikus államok rendszerint a fejedelemre ruházzák a szerződések megkötését megelőző tárgyalások, alkudozások, negotiatiók vezetését, megkötését, esetleg még ratificálását is, mindenesetre fentartván azonban a parlamentnek a jóváhagyási jogot az olyan szerződések tekintetében, melyek az államterület változását idézik elő. Így a belga alkotmány szerint (68. cikk) a király köti meg a béke-, szövetségi és kereskedelmi szerződéseket, tartozván azonban a kamaráknak azonnal jelentést tenni erről, mielőtt az állam érdeke és biztonsága megengedi, csatolván ezen jelentéshez a szükséges felvilágosításokat. A kereskedelmi szerződések és olyan szerződések, melyek az államra terhetek rónak vagy az állampolgárokat közvetlenül terhelnék, csak akkor érvényesek, ha a kamarák azokhoz hozzájárulásukat adják. Ezenfelül ki van mondva ugyancsak az alkotmányban, hogy minden lemondás az államterületről, minden csere útján változtatása annak csak törvény által állapítható meg. A németalföldi alkotmány 57. cikke szerint a királyra bízatik az alkudozás és a ratificálás mindennemű nemzetközi szerződések tekintetében, köteles lévén azokról a parlamentet értesíteni, a mint csak lehetséges. De olyan szerződésekhez, melyek az államterület változását idézik elő, vagy törvényszerű jogokat módosítanak, a kamarák approbációja szüksé-

geltetik. Az olasz alkotmány szintén kiköti a kamarák hozzájárulási jogát az olyan szerződések tekintetében, melyek az állam pénzügyi megterhelésével járnak vagy az államterület változtatásával; egyebekben a nemzetközi szerződéskötési jog a királyt illeti meg. Az 1876-iki spanyol alkotmány pedig (55. cikk) csak külön törvény hozása által engedi meg a királynak, hogy az államterület egy részét elidegeníthesse, vagy elcserélhesse, hogy egy idegen államterületet incorporálhasson, hogy támadó háborúra vonatkozó nemzetközi frigyot, vagy oly nemzetközi szerződést köthessen, mely az állampolgárokat közvetlenül kötelezi vagy egy idegen hatalom részére segílyt czéloz biztosítani. A portugál alkotmány szerint az államterület megváltoztatását előidéző szerződések a parlament általi jóváhagyást igényelnek. Hogy ama szerződések, melyek az államra vagy az alattvalókra különös terheket rónak, csak a parlament általi jóváhagyás után hajthatók végre, ez az álláspontja a porosz-, dán és görög alkotmányoknak is. De a svéd, valamint a norvég alkotmány csak az államtanács véleményének előleges kikérését írja elő az uralkodó részére köteleességül, egyébiránt a külhatalmasságokkal való viszonyok rendezését a fejedelmi jogkörbe utalja. — Az új francia köztársaság az elnökre ruházta a nemzetközi szerződések tekintetében a negotiatiót és azok ratificálását (az 1875 július 16-iki alkotmánytörvény 8. cikke), tartozván a kamaráknak tudomást adni azokról, mihelyt az állam érdeke és biztonsága megengedi. De a békeszerződések, a kereskedelmi és olyan szerződések, melyek az állam pénzügyi megterhelésével járnak, valamint azok, melyek az állampolgárok jogait s külföldöni tulajdonjogait érintik, csak akkor lesznek definitívek, ha azok a kamarák által megszavaztatnak. Ezenfelül az államterületnek mindennemű változtatása csak törvény útján történhet. — Az amerikai Egyesült-Államokban pedig az elnököt a senatus köti meg a nemzetközi szerződések véglegesítése tekintetében. Ezek már előzetesen is a senatus hozzájárulását igénylik, definitívek pedig csak akkor lesznek, ha a senatus által kétharmad többséggel elfogadtatnak. A szövetségi törvényhozó szerv hatáskörébe van utalva a nemzetközi szerződések megkötése a svájci szövetségben.

Dr. Balogh Arthur.

(Folyt. köv.)

JOHN RUSKIN.

Nem amolyan szürke theoretikus tűnt le századunk egéről — melynek oly sokáig disze volt — a most elhunyt *Ruskin*-ban. Rendkívüli gyakorlati érzéssel megáldott műbölcselő, a szépművészetek lelkes és alapos kutatója, új és töretlen utakon járó társadalmi psycholog, mindez egyesült a kiváló angol tudósban, kinek szavát néma tisztelettel fogadták mindenütt több mint fél-századon át, a hol a művészettörténelem nagy korszakai, örökbecsű remekei tanulmányozása körében józan és biztos kritikai tájékozást kerestek. Mert Ruskin szemei láthatatlan dolgokat fedeztek fel, figyelme belemélyedt a legapróbb részletekbe a művészet tárgyai vizsgálatánál, de egyúttal mellőzve minden pedáns rendszer-kergetést, oly egyszerű és világos szavakban fejezte ki nézeteit, hogy már egyszerűségével és világosságával meggyőzött mindenkit ítéletei, benyomásai helyességéről. Alapjában véve a legtökéletesebb impressionalista, a ki a dolgokat úgy magyarázza, a mint azok egyéni felfogása közvetlenségében jelentkeznek, annak daczára vagy talán ép azért nagy igazságoknak vált hirdetőjévé, melyek alapjában reformálták és új alapokra fektették a művészet kritikai bölcséletét.

Carlyle-ra emlékeztető erős, drastikus stylben magyarázza meg Ruskin a művészi ízlésre vonatkozó nézeteit, melyeknek conclusiója az ő lapidaris formulázásában, hogy minden aesthetikai tetszés, minden művészeti gyönyör egyszerűen annak szerete, a mi megérdemli, hogy szeressék — tehát lényegileg jó és erkölcsi tulajdonság. Azaz, hogy akkor, ha helyes irányban van vezetve. Mert minden képen, festményen vagy szobron kapni,

nem erkölcsi tulajdonság, de a jó iránti ízlés igenis az.¹ Csak azt a kérdést kell valakihez intézni: „mit szeretsz leginkább?“ „Mondd meg, mi tetszik neked legjobban s megmondom, ki vagy?“ „Lépünk az utczára s kérjük meg a legelső nőt vagy férfit, mi-ben leli kedvét? s ha őszinte választ ad, testét-lelkét megismerjük. „Te ingadozó járású, rongyos fráter, mit szeretsz?“ „Pipát és egy pohár pálinkát“. Ismerlek. — „Te gyorsan siető, esinos főköttös asszonyka, mit szeretsz leginkább?“ „Jól ellátott házat, tisztán terített asztalt, férjemmel szemben egy helyet s keblemen gyermekemet“. „Jól van, ismerlek“. — „Aranyhajú kedves' lányka, azokkal a szelid szemekkel, mit szeretsz legjobban?“ „Kanárimat s egy sétát az erdőn, a hol virágokat szedhetek“. — „Mocskos kezű, alacsony homlokú kis ficzkó, mit szeretsz?“ „Kövel dobálni verebekre s gombosdít játszani“. „Jól van, ismerjük mindannyit. Mi szükség kérdezni?“

A művészet tárgyi szempontjairól szólva ellenben, mindene-kelőtt azokat a feltételeket vizsgálja Ruskin, a melyek annak tartós eredményeit és hatását biztosítják, és akkor arra a meggyőződésre jut, hogy a művészetek a valóságban erőre vagy tekintélyre csak azzal a törekvéssel tehetnek szert, ha halhatatlanságukat valamely magasztos és fenkölt vallás, vagy az önzetlen hazaszeretet, vagy végül a szabad nemzeti élet szolgálatában értékesítik. Szerinte a művészetek sohasem lehetnek helyes úton, ha belső rugóik, indokaik nem helyesek.

Ez azonban nem teszi azt, hogy a czél és indok helyessége vagy igazsága önmagában elég volna a művészi hatás előidézésére. Sőt elismeri Ruskin, hogy a legtökéletesebb művészi egyéniségeknél sem állhat az értelem az *ösztön* fölött, legfeljebb mellette. Minden jó alkotásnak ez a főkelléke; minden emberi művészet első sorban ettől, azután bizonyos szerzett technikától, végül a tudástól és a gondolkodástól iskolázott képzelő erőtől függ. De a művészi érzés közvetlenségét semmi sem pótolhatja, valamint a madár sem theorizál fészke építése felett, s ha megépítette, nem kérdkedik vele. A legnagyobb dalnok sem énekel kevesebb, hanem inkább több ösztönszerűséggel, mint a csalogány.²

A mire súlyt fektet Ruskin, az az, hogy minél tökéle-

¹ Modern Painters.

² Sesame and Lilies.

tesebb egy művészet, annál inkább egy egész nép műve az. Bebizonyítja ezt a művészeti irányok különböző korszakából merített példákkal, habár egy másik munkájában¹ a mellett argumentál, hogy eddig csak három tökéletes művészeti iskola létezett; az athéni, mely feladatául tűzte az emberi test formáját a legnagyobb tökélyvel adni vissza; a florenczi, melynek czélja volt az emberi kedélyindulatok hullámvázának hű visszatükrözése az arc kifejezésben és mozdulatokban, s a velenczei, mely a fény és árny hatását kutatta a tárgyakra s különösen az emberi idomokra.

Az athéni iskola művészeti végeztelját, az emberi test természetes formáját, az Elgin-féle gyűjtemény híres Theseusában látja legtökéletesebben kifejezve. Az olasz iskola legszebb typusa gyanánt Rafael „Disputa del Sacramento“-ját említi, a pszichológiai kifejezés igazságával, míg a Louvre remek „Kánai menyegzője“ Veronesetől a szín, fény és árnyéknak az emberi csoportozatokra, az architektúrára, szobabútorokra és ruházatra való hatása szempontjából tűnik ki.

Úgyanezen művében a művész subjectiv egyéniségét is tárgyalja Ruskin; vannak olyanok, a kik a művészeti élvezetet a színekben és vonalakban keresik, a nélkül, hogy abban valami igazságot akarnának hirdetni; és vannak viszont, a kik mindenekelőtt egy igazságot akarnak szolgálni, mielőtt a színek és vonalak által gyönyörködtetnének. Más szavakkal: vagy az érzéki benyomást helyezik első sorba s az igazságra vagy éppen nem, vagy csak másodsorban fektetnek súlyt; így az arabok és hinduk, vagy pedig, mint Fra Angelico és más nagy európai festők, mindenekelőtt csak igazságot akarnak kifejezni, az érzéki hangulat-keltést csak járulékosnak tekintve. India művészete jellemző példa az előbbire; bármily gyöngéd és finom, de van egy figyelemre-mértő tulajdonsága, mely minden más művészettől megkülönbözteti: hogy t. i. sohasem szemléltet természetes tényt. Kompozícióit vagy semmitmondó színfoltokból és hullámvonalakból állítja össze, vagy ha élő lényt akar ábrázolni, azt szörnyszerű túlzással és torzítással teszi.

Frappánsul fejti ki Ruskin az idealista (nála inkább purista), naturalista és sensualista közötti különbséget és párhuzamba

¹ The two Path.

állítja őket az aratókkal, s úgy találja, hogy a puristák a tiszta bűzát veszik, a sensualisták a polyvát és szalmát. ellenben a naturalisták mindent elkaparitnak s egyikből kalácsot sütnek, a másikat fekhelyül használják.

Közelebbről megvilágítva, nem látjuk-e, kérdi, hogy minden, a mi előttünk ártalmasnak tetszik, a világegyetemben bizonyos üdvös és szükséges eredményekkel jár? A vihar, mely feldúlja a vetést, kideríti a nap sugarait a még el nem vetett magvakra; a tűzhányó, mely egy várost eltemet, ezer mást véd a pusztulás elől.

De a csapás azért nem kevésbé borzasztó, habár megtanultuk is, hogy szükségkép létezik. Felfoghatjuk egy oly lélek gyötrelmét és érzékenységét, a mely a fenyegető pusztulás elől menekülni akar, s képzeletében oly világot alkot, melyben a békét semmi sem zavarja. az ég derűlten ragyog, a tenger nem tombol, levél meg nem fakul, virág el nem hervad. Ámde mégis nagyobb az az ember, a ki egyenlő lélekkel néz a gyönyör és borzalom váltakozó képeire, a ki, habár épen úgy örül a napsugaras égboltnak, hasonló szeretettel néz a felhőkre, melyek a hajnalt eltakarják. De mindkettőjük fölött magasan állna az, a ki bajnak, betegségnek önmagáért örülne, a ki naponkint táplálkoznék a természet eltorzulásából s az emberiség szenvedéseiből, a ki az öldöklő és szánó angyal jobbján ülne kárörömmel.

*

A „Crown of wild Olive“ és „On the old Road“ című műveiben Ruskin azt az észleletét fejtegeti, hogy az építészet minden szép alkotása tiszta, derült atmospherájú városokba volt tervezve, kertekkel és nyílt terekkel ellátott városokba, a hol tarka népszivaj és derült béke uralkodott, s a melyeket azért építettek, hogy az emberek bennök boldogan éljenek. Ellenben nincs építészet ott, a hol a városok kéményfüstbe burkolóznak, mely minden ékítményt bizonyos távolságban láthatatlanná tesz s aztán koronával von be; a hol csak árúraktárak és boltok láthatók, melyek ugyanazt a szerepet játszzák, mint magánháznál a pincze és éléskamara; a hol az emberek czélja nem az élet, hanem a munka, s a melynek legfőbb épületei a gépházak. Nem lehet szó építészetről ott, a hol az utcák nem életvidor nép köz-

lekedési eszközei, hanem a nyomorgó proletárság vezető csatornája; a hol, ha valamely pont felé igyekeznünk, máshová taszítanak; a hol az élet csak átmeneti stadium, minden teremtmény csak egy atom az emberi porfellekben, szállingó polyva, melyet földalatti tunnelek és szelelőlyukak dobálnak ide-oda.

„Velence kövei“-ben ép azt akarta az író bebizonyítani, hogy a góth építészetnek eredete a tiszta nemzeti hit és a házas erény, mely mindenben olvasható, a mit teremtett. Viszont Velence renaissance építészete a titkon tova harapózó nemzeti hitetlenségből s a házas erények elhanyaglásából vette eredetét.

Minden jó architektura — mint Ruskin kiemeli — hívő és erényes nép alkotása és már lényegénél fogva vallásos. Nem egyházilag vallásos — teszi hozzá, — mert az emberek a vallást nem úgy szokták felfogni, mint a mi őket illeti, hanem mint valami lényegesen papi intézményt. Mihelyt hallják, hogy valami a vallástól függ, azt képzelik, hogy a papságtól is kell, hogy függjön. De Ruskin több helyt ismételtlen jelezte a különbséget a kettő között s kifejtette álláspontját e tévedéssel szemben. A jó építészet tehát, az ő értelmezése szerint, nem a papság, hanem a világiak hitközösségéből bontakozik ki.

Következésképp nem is a dicső dómok építői teremtették meg a góth architektúrát. Hanem megteremtették a munkás polgárok és harszias királyok karjai. Ott kelt az életre, a hübérúr várában, a polgár utcáján. A szerzetes csak eszközül használta babonája támaszául. Mikor ez a babona egy szép agyrémmé lett; mikor Európa legjobb szívei hiába epedtek és álmodoztak a kolostorokban, s tévelygő fanatizmusban és haszontalan háborúkban áldozták fel önmagukat a keresztes hadjáratok alatt: akkor emelkedett a gothika is legszebb, legfantasztikusabb és végül legesztelenebb ábrándozássá.

Ruskin szerint tehát minden nagy nemzeti építő művészet egy nagy nemzeti vallás eredménye, annak iránymutatója. Az európai nemzeteknek három nagy vallása volt: a görög, mely a bölcsesség és hatalom istenének hódolt; a középkori, mely az ítélő és vigasztaló Istent imádta; s a renaissance, a mely a szépség és kevélység istenét emelte oltárára.

E három vallásos irányzaton megy sorban végig Ruskin, hogy jellemezze a megfelelő kor építési stíljét is. Athéne kész fegyveresen ugrott elő atyja fejéből. Aegise, a kigyó-övezte palást,

melybe, mint legjobb szobrai mutatják, balkarja burkolva volt, s pajzsán a Meduza-fő, annak a legmagasabb tudásnak borzalmát és fájdalmát ábrázolják, a melyek úgyszólván az embert kővé változtatják; annak a tudásnak, mely a felnőtt ember szívét a gyermek szívétől keserűség, fájdalom és zordonság által választja el. Mert a féltudás félelmet, veszélyt, megvetést idéz elő, míg az Athéne által nyilvánított tudás erőt és örömet kölcsönöz, a miért is feje olajággal van koszorúzva s keze a győzhetetlen dárdát tartja.

Ilyen fogalommal bírtak a görögök a legfőbb istenségről; nálok minden műfaj a derült, nyugodt, ellenállhatatlan tudás ez ösztönéből fakadt. Mint férfiak fogtak munkához, hogy mindenkor tartós és bevezetett művet alkossanak, nem valami mély elmerüléssel vagy a földöntúli lét reményével, hanem hajthatatlan eltökéléssel és mérsékelt erőmegfeszítéssel. Mert tudták, hogy ballépés ellen nincs vigasz, bűn ellen nincs bocsánat. S a görög építészet ragyogó fokot ért el, tisztán kiszabott és szigorúan betartott határok között.

Erre következett Európában a nagy keresztény hit, mely kiváltképen a vigasztalás vallása volt. Ennek nagy tanítása a bűnbocsánat, miért is gyakran előfordul, hogy a kereszténység bizonyos korszakai alatt részben a bűnt és betegséget magát dicsőítik, mint hogy ha a gyógyítás szentsége annál többet nyerne, minél több a gyógyítani való. E tan gyakorlati eredménye a művészetre nézve az állandó elmélkedés a bűn és betegség s az azoktól való megtisztulás vélt eszközei felett. Tehát oly építészet áll előttünk, mely a vágy és borongás vegyes érzelméből támad; részben ünnepélyes, részben dús, mely minden szükségletünkhöz s minden képzelődésünkhöz hozzáilleszkedik s azon arányban lesz erős vagy gyöngy, a mint mi magunk erősek vagy gyengék vagyunk. Ez minden építészet közt a legközönségesebb, ha közönséges emberek alkotják; legnemesebb, ha nemes lelkek teremtik életre.

Az olasz művészettörténet Ruskinnál egyfelől harcz a babona és a naturalismus, másfelől az önmegtartóztatás és a sentimentalismus közt. A mennyiben a naturalismus győz a babona fölött, mindig haladás áll elő; a mennyiben a szűziességet győzi le az érzékiség, vége a művészetnek.

Mit ért Ruskin a babona alatt? — megmagyarázza „On the old Road“ című műve egyik fejezetében: „A babona minden időben és minden népnél egy oly szellem félelme, a melynek

emberi szenvedélyeket és cselekvéseket tulajdonítanak; a melyre bizonyos helyeken gondolnak, más helyeken nem; mely bizonyos helyeket megszentel, másokat nem; mely némelyek iránt barátságos, mások iránt nem: mely a neki szentelt figyelem, vagy a tőle megvont hódolat szerint örül vagy haragszik; mely általában az emberi örömmel szemben ellenséges indulatú, de melyet meg lehet vesztegetni, ha ez örömek egy részét feláldozzuk neki, hogy másik részét megengedje.“ Ez Ruskin szemeiben a babona, bármily *credo* diszitse is. A vallás ellenben oly szellemben való hit, melynek jósága minden művére kiárad, mely a hálátlanok iránt is jóságos és mindenütt jelenvaló, tehát sehol sem kell keresni és sehol sem kell kerülni. A ki előtt minden lény, idő és dolog szent, a ki nem javaink tizedét s a hét hetedik napját követeli tőlünk. hanem egész bírásunkat, éltünk minden napját s legbensőbb lényünket. Nyilvánvaló, hogy itt Ruskin a kijelentett vallások ellen foglal állást.

Az elfajult pápaság ellen két ellenfél vette föl a harczot: a protestantismus Németországon és Angliában s a rationalismus Francia- és Olaszországban. Amaz a vallást megjavítani, ez eltörölni akarta. A protestantismus megtartotta a vallást, de elvetette Róma eretnkségeit s ezzel együtt művészetét is. a mivel azonban ártott, Ruskin szerint, karakterének. Mivel értelmi ereje egyik legnemesebb körében nem érvényesülhetett, megbénult és befolyása lényegesen csekélyebb körre szorult. Sőt Ruskin nagyon valószínűnek tartja, hogy a reformatio műve megfeneklése is ennek a tévedésnek a következménye volt.¹

A rationalisták épen megfordították a dolgot. Megtartották a művészeteket és elvetették a vallást. Ez a rationalista művészet az, a mit közönségesen renaissance-nek neveznek. Jellege a pogány rendszerekre való visszatérés, melyeket nem azért vesz föl, hogy általok a kereszténységet megszentelje, hanem hogy magát azoknak, mint utánczó és tanítvány, alárendelje. Giulio Romano és Poussin Miklós állnak itt a festészet élén, s Sansovino és Palladio az építészetén.

De minden irányban rohamos bukás és hanyatlás lön az eredmény. Hamisan fölfogott, langyos, tartalmatlan érzékiségű mythologia lépett a keresztény tárgyak helyébe, hogy oly em-

¹ Velence kövei. I.

berek kezében, mint Caracci, megszenstelenüljön. Erő és méltóság nélküli istenek, az erdő balzsamát nélkülöző satyrok, ártatlanságukat veszített nymphák, emberiesség nélküli emberek kerültek a vászonra s izléstelen márvány effectusok töltötték meg az utcáikat. A tévelygés mind alacsonyabbra nyomta alá a szellemi színvonalat, míg végre kereszténység, erkölcs, szellem és művészet egyszerre hanyatlottak el s Itália összeomlása, a francia és angol forradalmak előidézték a II. György korabeli művészeti állapotokat.

*

Érdekesek Ruskin tanulmányai a meztelen testről s az emberi test anatómiájáról, a mint azokat az „Eagle's Nest“-ben tárja fel olvasói előtt. Nyíltan szembeszáll azzal a babonával, mintha Görögország erkölcsi ereje a testi szépség és testi erő iránti cultusán alapult volna. Még merészebb az a tézise, hogy a növények, állatok és emberek anatómiai tanulmánya a plastikai művészetnek teljességgel árt. Különösen az a szokás, hogy az emberi testformák kezelésénél azok anatómiai alkotására ügyeljenek, nemcsak hátrányos, de egyenesen lealacsonyító, s továbbá, hogy ha az emberi alak fedetlenebb, mint azt az egészségi és illemkövetelmények megkívánják, a meztelen test tanulmánya még minden iskolának, mely arra adta magát, hátrányára vált.

Kell-e — kérdi Ruskin — botanikát tanulnunk, hogy egy fát, — vagy geológiát, hogy egy követ lerajzoljunk? Felelet rá, hogy: nem. Csak azt kell törekedni képen és szoborban feldolgozni, a mit valósággal látni óhajt az ember. Már pedig a ruházat klimatikai szükségessége úgyis meggátolja, hogy a test teljes körvonalaiban álljon előttünk, vagy hogy tökéletesen naiv érzéssel szemlélhessük. A ki egy élő Madonnát akar festeni, mi szüksége tudni, hogy hány bordája van? Holbein az emberi váznak *par excellence* festője és mindamellett festett haláltáncza és metszett haláltáncza skelettjeinél mitsem törődik azzal, hogy hány bordájoknak kell lenni. Ő első sorban az arcot, azután a testet tanulmányozta, az anatómiáról azonban tudni sem akart. Pedig holt Krisztusával alig hasonlítható valami össze.

Dürer már szorgalmasan tanulmányozta az anatómiát, könyveket írt róla és az emberi test arányairól s hogy hogyan kell a húst

festeni. De használtak-e vajjon tanulmányai művészetének? Ruskin szerint épen nem. „Fortuná“-ja, „Ádám és Éva“-ja egész erejét érvényre juttatják — igaz; férfiúi és női testformákat rajzol ben-nők, csont- és izomrendszerök, mozgólataik és emésztési szerveik pontos ismeretével. Sőt tudja az optikát is, a refractio és reflexio titkát. Nos hát, a koponya és a lencse minden tudományával képes-e egy szemet megrajzolni?

Ott van Melanchthon arczképe. Dürer, a helyett, hogy, mint Holbein, a tudatlan, az arczot nézte volna csak, a szoba ablakát veszi szemügyre; látja, hogy négy keresztrostélyá van, s tudományszerűen megállapítja, hogy Melanchthon szemében a fénysugár az ablaktól jövő reflex kell hogy legyen. Úgy is dolgozza ki, de szerencsétlenségére nemcsak Melanchthonhoz nem hasonlít, de nem hasonlít senkihez se a földön.

Holbeinnak igaza van — folytatja Ruskin — nem mivel generalizál, hanem mivel igazabban rajzol. Dürer azt rajzolja, a miről tudja, hogy ott van. Holbein pedig csak azt, a mit lát. Ebben áll a kettő között a különbség. Nem azért nem kell egy szemöldök minden szál szőrét megrajzolni, mivel szükség általánosítani, hanem mivel nem lehet látni. Egy mázoló vagy anatomus megszámlálhatja a szőrszálakat, de hogy mily kevéssé lehet azokat látni, ezt tudják a legnagyobb mesterek: Carpaccio, Tintoretto, Reynolds és Velasquez. Dürertől csak három arczképünk van kora nagy embereiről, de egyik sem jó, bár lelkét dolgozza ki, hogy a satyrok patáit, közönséges némberek és söpredék férfiak torzvonásait, sörteit megrajzolja.

Épen azért nem győzi hangsúlyozni Ruskin, hogy igazi művész csak az lehet, a ki nemcsak azt szemlélteti, a mit lát, de becsületesen bevallja azt is, a mit nem lát. Sehol sem fejt ki ezt oly meggyőző részletességgel, mint a „Mornings in Florence“ Giotto fejezetében, a Santa Croce Galileo síremléke szőnyegdraperiájáról szóló tanulmányában. „Ha csak egy modern *trick* lenne ez — írja Ruskin — az ember a mint a síremlékhez ér, így kiáltana föl: „Istenem, milyen gyönyörű szőnyeg! nem is olyan, mintha kőből volna, az embernek kedve volna fölemelni és kiporolni.“ De valahányszor ilyen mondásra érezzük ragadtatva magunkat egy faragott draperia felett, biztosak lehetünk abban, hogy a szobormű rossz. Pusztá időpazarlás és ízlésrontó dolog ránézni is. Semmit sem oly könnyű márványban utánozni, mint

egy draperiát. Mindennap lehet ilyet faragni és pedig oly finoman, hogy a márvány tökéletes híven adja vissza a redőket. De ez nem szobrászat, ez csak kézi ügyesség. Soha nagy szobrász nem faragott és nem is fog faragni csalódásig hű draperiát. Sem kedve hozzá, sem ideje. Talán inasa megteheti.

„Ha azonban szüksége van rá, hogy főtárgya egyszerűségét gazdag háttérrel lássa el — az ornamentális vonalak labirinth-jával — hogy enyhítse a kifejezés szigorát: akkor szőnyeget, fát, rózsabokrot ép oly részletesen kidolgoz, mintha természetesek volnának, rojtjaikkal, leveleikkel, tüskéikkel, de mindig a díszítési forma kedvéért, sohasem az utánzatért, s annak daczára hűszszorta nagyobb szabatosággal és finomsággal fogva föl a vonalakban a természetes karaktert, semmint a pusztá másoló.“

Ezt nevezi Ruskin épen művészi látásnak, szemben a természetes látással. Mert szerinte például a ragadozó állatok a mi fogalmainkhoz képest nem látnak. Szemeiket egyszerűen vonzza valamely tárgy, mint például a macskáét egy labda. Tekintetök rátapad zsákmányukra, mintha ellenállhatatlan vonzerő bilincselné le. Ha a macska valakinek hizeleg, nem néz rá, mintha szive a hátában és talpaiban volna, nem a szemeiben. Hozzánk dörgölődzik, hozzánk simul, de egy órahosszat szólhatunk hozzá a nélkül, hogy szemét ránk emelné. Tovább menve a teremtmények létrejöttán, p. o. az őzig, kutyáig, lóig, már több szelidséget találunk tekintetökben, míg végre az emberiség nemes szemei szívünkig hatolnak s emberi lényünkön keresztüllátnak.

*

Ruskin rendszere nem egy bevégzett egész, de minden sorát tántoríthatlan igazságérzet, a legtisztább emberszeretet és finom művészi érzés lengi át. Nem egy törekvése a mai viszonyok közt gyakorlatiatlannak, megvalósítása utopikusnak látszhatik, de jelzik azt az irányt, a melyet az emberi társadalom fejlődésének vennie kell, ha önmagát fenn akarja tartani. Mert a lealázó munka-megosztás és productiv technika már is azzal fenyegeti, hogy lelketlen termelő géppé alacsonyítsa le s mindannak feláldozásával, a mi az életnek ingert kölcsönöz s a lelket fölmagasztalja, kulturánkat megfoszsa a magasabb rendű feladatok iránti érzé-

kétől. Hogy ezt a rendeltetését neki visszaadja, azért küzdött Ruskin egész életén át lankadatlan kitartással.

Régibb műveiben, így a magyarul is megjelent „Velence kövei“-ben is néha valósággal puritánul hangzó vallásos dissertatiókra bukkanunk; ezeket azonban Ruskin későbbi éveiben őszintén tévedésen alapulóknak jelentette ki, bevallva, hogy „egy szekta bornirt doctrináiban növekedett“ s azért a történelmet oly fonákul olvasta, a mint azt a szektáriánusok szokták olvasni. Föl is tette magában, hogy ifjúkori munkáit átdolgozza; ezt a tervét azonban nem hajthatta végre.

Egy másik ellenvetés, mely méltán illetheti Ruskint, hogy túlságosan moralizál. De be kell ismerni, hogy morálja nem a levegőbe épített kártyavár, hanem az élethez való őszinte szeretetében gyökerezik. Művészettana nem abstract fogalmakon alapszik, hanem az emberiség által az idők folyamán szerzett tapasztalatokon. Természetesen, nála minden művészi alkotás egy bizonyos morális gondolatot tételez föl, azt a gondolatot, hogy az emberi természet eredetileg valami szép és nemes, nem pedig közönséges és visszataszító. Ez úgyszólván sarkétele Ruskin egész filozófiájának. Az emberi természet előtte végtelen; végtelen magasságra emelkedhetik és feneketlen mélyre is süllyedhet; de alapvonása mégis a fenkölttségében való hit.

Az 1869. évben a woolwichi tűzér-tisztikar előtt tartott felolvasásában élesen és drastikusan domborította ki az emberi természet e két ellentétes polusát, két példában, melyek közül egyik a „London“ hajó kapitánya, a ki matrózaival kezét szorítva, így szólt: „Isten veletek, én utasaimmal el fogok veszni“ — s ezzel az emberi természet alaptulajdonságának adott kifejezést. Nem vallásos motivumból tette, nem is, mivel jutalmat remélt, vagy a büntetéstől való félelemből, hanem azért, mivel embernek tudta magát. Ellenben a második példa, melyben egy, a derült Angliában élő anya két éves gyermekét odaadja, hogy míg ő kint vár, egy vánkos alatt megfojtsák — nem az ember alaptermészetéből fakadó példának látszik előtte.

De egyúttal Ruskin a fajelökelőség és a testi fejlettség fogalmához köti az erkölcsi jó eszméjét. Mert tényleg — úgy mond — a tökéletesebb fajtypus az, a mely emberszerető és igaz; ellenben a mily arányban a tiszta race-t lealacsonyítjuk, azon arányban esünk a kegyetlenség és alatomosság fogyatko-

zásaiba. Bizonyítja ezt a „generous“ és „gentle“ („nemes“ és „finom“) tulajdonságjelzőkkel, melyek eredetileg csak nemesített tiszta fajt jelentettek, holott ma már a tiszta vérrel egybefüggő gyöngéd és szeretetreméltó magaviselet erényeit is jelzik.

Elhhez képest a minket környező valóságot emberi lényünkkel természetes összhangba hozni — ez képezi minden magasabb fejlődés előfeltételét is. „Bizonyosak lehetünk abban — mondja Ruskin — hogy ha a minket környező való lények szépek, szépek fognak lenni a képzelem szüleményei is minden magasabb műveltségű emberi lélekben; mint a hogy az istenek és hősök alakjai álmunkban és fölfogásunkban nemeseek voltak már, mielőtt a fazekas kezében meggyúrt agyag, vagy az emberi test aranyban és elefántesontban feldolgozott mintázata olyannak tűntette volna föl. Ezért Ruskin egész művészettanának kimeríthetlen alaptémája a népek magasabb kiművelése összes cselekvésformáik célszerűen tudatos rendezése által.

• Úgyde Ruskin nem csinál titkot abból a meggyőződéséből sem, hogy a világhistória tanúsága szerint eddig a magas fejlettségű városi élet minden culturának hanyatlásával járt együtt. Gondoljunk csak — úgymond — a mult civilizatiók nagy szellemi centrumaira: Ninivére, Babylonra, Tyrusra, Jeruzsálemre, Athén, Alexandria, Karthago, Byzancez és Rómára. Mindig ilyen nagyvárosok lettek a magasabb embertípusok temetőivé. A megifjodás mindig a föld rögeből kelt ki. Mindaz, a mi kiváló, a természethez legközelebb álló néprétegekből sarjadzott ki, a melyeket azért alsó néprétegeknek szokás nevezni. Ha a nagy szellemek biographiáját tanulmányozzuk, úgy találjuk, hogy azok többnyire ott termettek elő, a hol a szülők vagy összülők az érzékerősítő munkákhoz állottak közeli vonatkozásban. A nagyvárosok nem táplálják az idegeket és izomzatokat, hanem pusztítják.

Nem tagadja Ruskin, hogy az emberiség sokat köszönhet a gépeknek, mert azok segítették az emberi munka átkát bizonyos fokig elenyésztetni. Mert ne feledjük, Ruskin átoknak tart minden munkát, mely a test ép fejlődése lehetőségét, a külalak szépségét s a lélek egészséges fejlődése törvényét, a külső erő szépségét elsatnyítja. De ép azért átkosnak tartja a gépek uralmát mindenütt, a hol az a magasabb fejlődés lehetőségét megbenítja, bármekkora legyen is pillanatnyi anyagi előnye. Mert

nincs más gazdagságunk, mint az élet; az élet, mely minden erőt magába zár: szeretetet, örömet, csodálatot.

Már egy félszázad előtt előre látta Ruskin a testi és szellemi elfajulást, melynek be kell következnie, s mely kikerülhetlenül el fog harapózni, míg csak a mai gépi munka meg nem szűnik az embereket kicsiny élettörredékekké morzsolni s a tömegek életleheletét fűtőszerrül használni a gyári füst táplálására. Az orvoslásnak, Ruskin művészeti elmélete szerint, a munkából kell kiindulni, mert minden nevelésnek ott kell kezdődnie; az, a mit hiszünk és gondolunk, nem oly nagyfontosságú, mint az, hogy mit alkotunk és hogyan alkotjuk. Van egy constructiv és egy destructiv munkanem, úgy egész családoknál, mint népeknél. A mi látszólagos gazdagságot szerzünk pénzben, az gyakran igen drágán van megvásárolva húsban és vérben, s a jövő generációk kell hogy megszenvedjék.

A dolog természete hozza magával, hogy mindig csak csekély száma az embereknek juthat el a teljes szépség és szellemiség kifejtésére. De Ruskin azt hiszi, hogy mikor e czélt akarjuk elérni, magától értetődleg minden alárendelt nemből is, mely e kiválástól függ, az egészséges emberek legnagyobb száma kell hogy előálljon. Mert egy nemzet olyan, mint egy vezetőköttel összefűzött hegymászó-csoport. Ha egyik elbukik, a többieknek kell fölemelniök, vagy mint holt terhet maguk után czipelniök, a mi nem veszélynélküli rájuk nézve.

Ha azoknak a családoknak történetét tanulmányozzuk — folytatja Ruskin — melyekből mindazok a hatalmas egyéniségek támadtak, a kiknek a történelemben minden haladás köszönhető: akkor rendszerint megerősítve látjuk azt, hogy működésük őseréje, az izom és ideg, legfőképp igénytelen körökben képződött, többnyire ott, a hol a munka alapja a falusi étellel összefüggött. Hatalmas egyéniségek, mint Luther, Cromwell, Shakspeare és sok más államférfi, művész és költő, többnyire nem a városi járdák, hanem a föld röge productumai. Mert szépség és szellemi bevégeztség, úgy a családoknál, mint a népeknél, csak szigorú, egészséges életmód által szerezhetők meg. Mint Ruskin oly szépen mondja, a természet örök törvényeinek való emberi engedelmességnek alkotják bérét, habár csak az unokák aratják le azt, a mit az ősök vetettek.

Mindezek után a Ruskin-féle művészeti elmélet tízparan-

csolatának első pontja az, hogy egy nép fokozatosan emelkedő, szakadatlan neveléséhez szükséges, hogy szigorúan keresztülvitt foglalkozásoknak legyen alávetve. Ezek a foglalkozások pedig, melyeknek célja az összes testtagok és érzéki képességek kifejlesztése, főleg kézimunkából kell hogy álljanak. Mezei kézimunkából és ipari kézimunkából, mert ezekből bontakoznak ki, helyes vezetés mellett a szépművészetek.

Tehát csak a táplálkozási anyagokat termelő országoknak áll hatalmában, Ruskin szerint, nemesített emberfajt állítani elő, mert ők az urak és minta-országok, holott azok, melyek élelmi czikkeiket mind nagyobb arányban cserélik be mechanikus termékekért, időfolytán kénytelenek lesznek tönkrementni. Természetesen az nincs kizárva, hogy egyik ország élelmi szereit más éghajlatú élelmi szerekkel cserélje be, p. o. gabonát narancsért stb.; de semmi szín alatt sem szabad, hogy egy egész vidék vagy ország tiszta mechanikus termelési módra adja magát.

De — kérheti az olvasó — hogyan menekedjünk meg a gépek uralmának vaskarjai közül? Hát Ruskin erre is megfelel. Az emberi célokra szükséges gépeket szél és víz hajthatná. De minden tisztán mechanikus foglalkozást, még ha a levegőt nem is rontják meg, a környezetet nem dísztelenítik is el, lehető szűk határok közé kell szorítani, mert legbensőbb természetük szerinti tendenciájuk az, hogy emberi voltunkban lealázzanak. Bebizonnyítja, hogy az emberi nemesedés legmagasabb fokai ott érettek el, a hol az oly lealázó, gépies munkákat rabszolgákra bízták. Minthogy pedig a rabszolgaság politikailag el van törölve, tehát magas fejlettségű nemzeteknél a rút és mechanikus foglalkozások büntetés vagy megpróbáltatás jellegével kellene, hogy bírijanak. Büntetéseknél kellene végezniök a munka minden veszélyes és súlyos nemeit, különösen bányákban és kohókban, hogy ezzel lehetőleg megmentsék tőlük az ártatlan népességet. A csupán durvább, de nem mechanikus kézimunka egy részét, különösen a földművelést, a magasabb osztályoknak kellene végezni. Mert testi épség, elegendő változatosság és nyugalom a szellemi feladatokhoz, ily munka nélkül nem érhető el. (L. Tolsztoj és a favágó Gladstone példáját.) Az alárendeltebb munkakörök végül, főleg gyárakban — ha a társadalmi életviszonyok egészségesek és összhangzatosak — azokra kell hogy essenek, a kik jobb foglalkozásokra alkalmatlanok.

Ruskin ragyogó tolla talán még többet tett a képzőművészetek népszerűsítésére, mint annyi mély gondolata, melylyel eredeti és nem ritkán bizarr nézeteit támogatta és megokolta. A természeti leírásnak valóságos remekét produkálja többek közt a hírneves angol festő Turner egyik legszebb és leggenialisabban megkomponált képe, a „Gálya“ magyarázatában. Íme, hogyan írja le a művész lelkében megfogant tárgyat, a pathos megkapó erejével s az intuitív lélek sugallatszerű közvetlenségével. „Alkonyat van az Atlanti oceánon, tartós zivatar után. De a vihar részben elült s a szakadozott és zuhogó esőfelhők biborvonalakban gomolygnak tovább, hogy aztán elmerüljenek az éj ürébe. A tengernek a festménybe foglalt egész felülete két roppant hullámgerincezre van osztva, az egész oceánnak nem magas vagy egy helyben álló, de alacsony, széles emelkedésével, mintegy viharkinzott kebléből előtörő mély sóhajjal. E két gerincez közt az alkony pirja a hullámtetkőn siklik végig, rémes, de magasztos fénybe vonva azt, melynek mély ragyogása aranyban ég és vérben fürdik. A kietlen hullámvölgy egész hosszában a torlódó habok tátongva törnek utat és komor, fantastikus alakzatokat öltenek, miközben kísérteties árnyakat vetnek hátul a megvilágított tajtékra. Nem zúdulnak egyszerre mindenfelől, hanem három-négy együtt, zord csoportokban, vadul összeölelkezve, a mint az áradat üzi és hajtja, örvénylő forgatagok áruló közeit hagyva maguk közt, itt zöld lámpafény csillámában, amott a hunyó nap aranyát verve vissza, vagy az égő felhők határozatlan körvonalaitól festve borzalmas szíűre, a mint biborpiros sugarakban törnek meg rajtok s a nyugtalan hullámok zajlását fokozzák kóválygásaikkal. A bibor és kék szín s az öblös hullámtarajok fakó árnyai belenyulnak az éj párázatába, mely hidegen és alatomosan, mint a halál árnyéka, kúszik a hajó felé, a mint az a tenger villámlásai közepette vergődik előre, vékony árboczeit vérvonalakban írva az égboltozatra s kérlelhetlen halálra szánva a rettenetes zűrben, mely iszonynyal tölti el az égboltot s lángözönét elvegyíti a napsugárral, hogy messzse széjjel szórja a hullámsírok hömpölygő barázdáiba.“

Ez a styl, a szemléletnek ez az erőteljessége adja vissza leghívebben Ruskin írói egyéniségét. Az ő műbírálata nemcsak magyarázta, de ki is egészítette azoknak az alkotásoknak tökéletességét, melyeknek tanulmányozására szentelte elméje rend-

kivüli erejét, fogékony lelke gazdag tapasztalatait s az örök szép eszményei iránti nemes inspirációját. Egészen új alapokra fektette ő ezáltal korunk művészetbölcseletét, megtisztítva azt a formalismus sallangjaitól s a józan és természetes gyakorlati értelem jogait állítva helyre a művészi elme alkotásai megítélésénél. De társadalom-philosophiai fejtegetései is a legbecsesebb szellemi örökségek egyikét hagyták hátra a jövő generációk számára, melyeknek gondolkozására nem fog hatás nélkül maradni az a hyperaesthetizáló philosophiai irány, mely Ruskinnál a természet ősprincipiumaira való visszatérésnek szülő eszméje s egy szellemi és intellectualis eudaemonismusnak organikus kiinduló pontja.

Várnai Sándor.

AZ APHRODITE-ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN. ¹

— Első közlemény. —

A szerelem istennője Görögországban. — A kezdő korszak. — A legendák és a történelem. — A xoanák és Dédálosz. — Az ázsiai hatások. — Az asszíriai modor és az egyiptomi stíl hatása a görög művészetre. — A keleti görögök. — A számoszi, naxoszi, khiói és krétai képfaragók. — A dór iskolák. — Az attikai iskola. — Szittyoni Kanakhosz. — A szerelem istennőjének első görög ábrázolási. — A troádi bálványok. — A kykládok és a mykenéi korszak. — Aphrodite jelképei és attribútumai. — Aphrodite ábrázolásai. — Az arkhaikus korszak Aphroditéja. — A lyoni szobor. — A knid kincstár Aphroditéja. — A ptóoszi és déloszi szobrocskák. — A marseillei bálványkák. — A cserepek. — A kamiroszi szobrocskák és a rhóduszi művészet. — A görög félszigeten gyártott szobrocskák. — Az attikai és beóciai gyárak Aphroditéi — A görög arkhaizmus terfoglalása. — A kyrénébeli, szicíliai és phoeniciai cserepek. — A képirás és különféle alkalmazásai. — Mi jellemzi a VI. század görög művészeit?

Aphrodite első, valóban plastikus ábrázolásait csak hosszú századokkal a Phtiotisból érkezett törzsek letelepedése után faragták Görögországban.

Tiele véleménye² szerint nem kizárólag semitikus istenség Aphrodite; az összes árják imádták a szerelem és szépség egy istennőjét s Freya, Vénus, Anahata, Lada megannyi alak- s név-

¹ Részlet szerzőnek: „Istar. Az ó-kori képfaragás Istar—Aphrodite Venus köré csoportosított története“ cz. művéből.

² „Over vreemde bestanddeelen in der Grieksche mythologie“. 545—578. 1.

változásai csak annak a nagyon régi női istenségnek, melyet árják, sémiták és khámok közösen imádtak a fajok szétválása előtt. Tielenek igaza lehet s véleménye nem változtat ama tény igazságán, hogy az Aphrodite-cultus keleti elemekből alakult ki Hellasban.

Nincs terünk sorraszedni itt a modern tudomány arra vonatkozó véleményeit, hogy milyen eredetűek voltak a pelargok lakta területekre özönlő s Hellast alapító törzsek; történelmük s vallásaik vizsgálata is túlmesszire elvinne bennünket jelen munkánk kitűzött céljától s különben is oly tömérdek e kérdések monografiája, hogy egyszerű összegezésük kötetekre terjedne. A görög mythologia és vallási felfogás se szorul e keretben bővebb tárgyalásra, — térjünk egyenest tárgyunkra, nézzük, mint alakul a görög művészet, hogy kellően méltathassuk a mi isten-asszonyunk különféle ábrázolásait.

Soha nép az igazságokra költőibb szálakból fátylakat nem szőtt, mint a görög; minden őshagyományuk megannyi szép mese és csábító metaphora. Művészetüket is, természetesen, legendás lényeknek köszönhetik, legalább is varázslóknak, mint a lykiai kyklopsok, a Kréta szigetéről Cyprusba és Rhódusra telepedett telkhinek, az idai daktylok, kiket maga a nagy phrigiai isten-asszony tanított meg az érez földolgozására; — ilyen legendás ösatyja a görög képfaragásnak Dédálosz (Δαίδαλος), „a művészet Uliisses-e“. ¹ Mykené falait a kyklopsok építették, „emelyüvel, mérőruddal és kalapácsal“, mint Euripides írja; a kyklopsok építették Herakles nevelővárosának, az argolisi Tiryusnak falait is, melyeket (Palaea Nauplia) Schliemann ásátott ki 1884-ben, ők faragták az oroszlán-kaput és az argosi gorgonéjont.

Dédálosz, mint neve („készítésben ügyes“) mutatja, szintén mythikus alak. A hagyomány szerint ő volt, ki életet adott a fából faragott alakokba. „A szobrok, melyeket csinált — írja a szicíliai Diódórosz (IV. 76.) — élő lényekhez hasonlítottak; láttak és jártak. Ő volt az első, ki szemeiket kinyitotta és föloldotta lábszáraikat s karjaikat“. Pausanias is megemlékezik a szobrokról, volt sok s nyilván különböző nemzedékek szobrászai alkották, de a kiket azután egynek vettek a legendás Dédálosz elnevezés alá.

¹ Brunn: „Geschichte der griech. Künstler“ I. k. 22. l.

Legendás alak a korinthusi fazekas, Bútádész (Βούταδης) is: a rege szerint az ő leánya Kóré (Κόρη) volt az, ki egy este körülrajzolta a falon szerelmesének árnyékát, melyet a mécsvilág vetett oda, Bútádész pedig kitöltötte agyaggal a körvonalakat s példáját esakhamar követték a képcsinálók.¹

A modern korok kérlelhetlen kritikával vizsgálódó tudósai nem érték be a szép regékkel s ma már tudjuk, hogy ama művészet is, melyet Phidias (Φειδίας) és Praxiteles (Πραξιτέλης) remekei minden egyéb művészetek fölé emeltek, lassú, tapogatózásokkal kezdődő fejlődés eredménye; tudjuk, hogy többé-kevésbé utánzásokkal, az ázsiai és egyiptomi elemek fölhasználásával kezdődik a görög művészet. „A Folklore népies hagyományaira támaszkodó legújabb mythologisták szerint, a görög vallási mythosok egy még teljesen barbár korszakban alakultak. Minden nép át kell, hogy haladja e korszakot civilisatióra ébredése előtt; nincs különbség a busmannok vagy a hottentották inventiói és ama őshellénekéi között, kik elképzelték Zeus bikává változását s el Apollo küzdelmeit a pythoni kígyóval. Bizvást alkalmazhatjuk ezt az elméletet a művészetek történetére is; minden faj, még az is, mely utóbb remekműveket alkot, a vad népek műveihez hasonló kísérletekkel kezdi művészetét.”²

A görög műalkotások őseinek kétségkívül a Troászban s az Égei tenger kykládjain lelt ama műemlékeket tekinthetjük, melyeket találóbb elnevezés híján „görög pelarg” műveknek hívunk s azon árja népek után maradtak reánk, kik valaha Kis-Ázsia partjait s az Égei-tenger szigetsoportjait lakták a történelem előtti időkben. Túlnyomó bennük a keleti elem.

A görög művészet őse az a barbár, de keleti motivumai daczára már sokkal eredetibb jellegű művészet is, melyet a mykenéi korszak művészetének nevezünk. E korszak a XV. és XII. század közé helyezhető s kereteiben egész kis civilisatio fejlődött, melyet a dór invázió sodort el teljesen.³

A következő korszakot mély sötétség borítja; leleteink e nyilván átmeneti, a IX. századig terjedő korszakból, nincsenek.

¹ *Plinius*: „N. H.” XXXV. 151.

² *Pottier*: „Les Statuettes de terre cuite dans l'antiquité” — 9. l.

³ *Loeschke és Furtwaengler*: „Mykenische Vasen” — 11. l.; *Schuchhardt*: „Schliemann's Aufgrab.” — 349. l.; „Ομηρος Ἰλιάς” — IX 141.: XIX. 115.

A IX. századtól kezdve már szólhatunk Hellas új lakosainak valamelyes, embriószerű művészetéről, mely két század folyamán életképessé fejlődik s a VII. század vége felé megjelennek az első kőbe faragott szobrocskák. Az igazi művészi bimbózás kora a VI. század, melyet két érdekes és jól elkülöníthető korszakra oszthatunk: a primitív és az arkhaikus korszakra. A primitív korszakból valók a déloszi és számoszi női szobrok, a ténéai Apollo (Louvre), a selinonti templom metopjai; az arkhaikus korszakot jellemzik: a Louvreban látható „Apollon de Piombino”, mely valószínűleg Kánakhosz didymoji Apollójának másolata, az athéni Akropolis-múzeumban őrzött női szobrok és az éginai templom alakjai.

Az első, plastikai igényekkel fellépő isten-ábrázolások a xoánák (ξόανα), e nagyolva faragott fadarabok, a hieratikus alakok őstípusai, melyeknek leírását szicíliai Diódórosz adja (IV. 76.). Képzeljünk egy hengerded fadarabot, rajta egy csukott szemű, fejfélévé formált bunkót s két, a törzshöz lapuló meredt kart; néha még a karok s a szemek se voltak jelezve. Az „istenség eme hüvelyei“ fehérre vagy vérpirosra voltak festve s drága kelméből adtak reájuk köntösöket; egy számoszi inscriptio a lehető legkomolyabban sorolja fel egy ilyen isten-bábu (κοσμός τῆς Θεοῦ) ruhatárát.¹

Bizony, a nagy görög költők és művészek ősei is fétisisták voltak: a homéroszi időkben már civilizáltak, de mythosaikon, ritusaikban s társadalmi intézményeiken érzik még a primitív barbárság. Őseik vándorlásairól bizonyosat már alig tudnak, de még emlegetik az emberiség vad korát. Euripides egyik tanítványa, Moskhión (Μοσχίων) így ír: „Valóban, volt egy idő, igen, volt idő, midőn az emberek úgy éltek, miként az állatok, a hegyek barlangjaiban laktak és sziklahasadékok között, hova a nap soha el nem látogat. Ők nem hasogatták ekével a földet és megületett a gyöngébb, hogy étel gyanánt szolgáljon az erősebbnek”.² És így vélekedtek a költők s a bölcselkedők is.³

A közhit szerint az ős xoánák az égből hullottak s a ten-

¹ V. Kochler: „Athen. Mittheil.“ — VII. 1882. 367. l.

² V. Preller: „Ausgewählte Aufsätze“ — 206. l.

³ Πλάτων törvényei — 677., 680.; Ἀριστοτέλης politikája — II. 8—21.

ger vetette őket partra. A szentségükbe vetett hit oly szilárd volt, hogy nem ingott meg teljesen akkor se, midőn a templomok már telve voltak remekművű istenképekkel.¹ Jellemző, hogy azokat, kik elsőlül változtattak a xoának irgalmatlan merevségén, csudatévőknek tekintették; pedig a csuda ugyancsak kis munkából állott, kinyitották a csukott szempillákat, lábat faragtak a test tuskójából s fölemelték a törzshöz ragadt karokat. De hát ez a kevés is elegendő volt, hogy a hívők megelevenedetteknek higgyék istenképeiket s hálával viseltessenek érte; a csudatévők-ből tömörítette a hagyomány Dédalosz mesés alakját s az így átformált xoána typusa kánont képezett, melytől a következő korszakok képfaragói el nem tértek volna. E kánon révén eshetett csak meg, hogy a pythiai Apolló xoanonjának egyik felét külön megkészíthette Théodórosz (Θεόδωρος), a másikat is külön a számoszi Teléklés (Τελέκλης)²

E szobor-csírák mivoltáról még hivebb fogalmat nyerhettünk a régi xoának másolatai révén; ilyen másolatféle volt a déloszi Artemis, vagy ezen Artemis cserépmásolatai, vagy pedig a vázák gyermekfirkaszerű alakjai és azok a naiv ákom-bákomok, melyek a Louvre néhány nagyon régi márványtöredékein láthatók. Artemist Homolle találta még Déloszban; egy VII. századbeli naxoszi képfaragó műve s hű másolata márványban a régi xoánonnak. (A British Museum-ban is van egy kőből faragott xoanon-másolat; Attikában, Rhamnus közelében lelték.) A déloszit így írja le maga Homolle:³ „A márvány, talapzatától a vállakig, egy lapított oszlophoz hasonlít; az oldalak, jobbról s balról, le vannak gömbölyítve; az elő- s hátsó rész párhuzamos síkot képez. Az öv két egyenlőtlen részre osztja a testet; az alsó rész, mely hosszabb, lassanként vékonyulva halad a lábaktól föl a csipőig — melyek legömbölyödnek az öv alatt — a felső rész, fordított irányban szélesedik fölfelé. A vállak szélessége egyenlő a talapzat szélességével. Jobbról s balról két meredt,

¹ A xoána-cultusról: J. Martha „Les sacerdoces athéniens“ — IV. fejt. 2. §.; Curtius: „Inscripfen und Studien zur Geschichte von Samos“ — 10. l. 6. sz.

² Θεόδωρος — I. 98.

³ Homolle: „De antiqu. Dianae simulacris“ — 15. l. I. kpt. és „Bulletin de Correspondance hellénique“ — III. k. I. kpt.; Brunn: „Denkmaeler der gr. röm. Sculptur“. — 57. sz.

függélyesen a testhez szorított léczszerű faragvány: — a karok. A fej, kiszögellő részeiben lesimitott, csapott tetejű gulához hasonlít, melyhez még hasonlóbbá teszi a halántékokra lapított s a vállakra nyúló haj“.

A művészet és ízlés fejlődöttebb korában egy-egy primitív xoánára márványból faragott fejet, kezeket és lábakat alkalmaztak (ἀκρολιθός). Pausanias írja (IX. 13. 4.), hogy Polüdórosz (Πολυδόρος) bronzzal vont be egy thébai xoánát. Így iparkodtak plastikusabbá tenni esetlen bálványaikat, melyekhez, bár formátlanságuk hovatovább sértette művészi érzéküket, vallási hagyomány kötötte őket; a papság csak akkor egyezett a xoánák illetén átalakításába, akkor se szívesen, midőn a bálvány korhadni kezdett.

Hogy a fabálványok gyártása meddig volt szokásban, nem tudjuk, de nyilván sokáig, mert a kőfaragók művein megérzik még a későbbi korokban is a xoánák hatása, a Dédálosz-féle kánon. Már túl voltak a primitív korszakon s ügyesen bántak a márvánnyal, mégis feltalálható istenségeik szobrain az ősi meredség. Jellemző, hogy egy primitív kő-fétist találtak a déloszi Apolloszobor lábai alatt; Thespiében egy ilyenfajta követ (ἀγρὸς λιθός) Érósz ősi ábrázolásaként őriztek.¹ Pausanias a xoánákban s a durván faragott kő-fétisekben látta a hellén theologia legősibb emlékeit,² de nyilván valami áhítatos káprázat hatása alatt állott ő is, azt állítván, hogy daczára arkhaizmusuknak s bizarrságuknak, „valami természetfölötti“ áradt Dédálosz szobrairól. Porfiriosz, kinek aesthetikája se egészségesebb, mint philosophiája, szintén úgy találta, hogy az istenség fogalma jobban érvényesül a régi ábrázolásokon, mint az újakon.³ Athénajosz viszont följegyezte, hogy midőn metapontinusi Parmeniszkosz, ki megesküdtött, hogy nevetni sohase fog, Leto déloszi szentélyében járt, olyan komikus hatással volt reá az Apollo anyját ábrázoló formátlan fabálvány, hogy daczára esküjének, hangos kacajra fakadt.⁴ De hát a nép, bármit írjanak a hellén társadalom némely apologistái, a görög nép csak úgy ragaszkodott babonáihoz, mint

¹ Παυσανίας: IX. 27. 1.

² Παυσανίας: II. 4—5.

³ Πορφύριος: II. 18.

⁴ Ἀθηναῖος: XIV.

más népek s üdvösségét nemzedékről-nemzedékre apái bálványainál kereste. A primitív szent köveknek voltak még ájtatos híveik Lukiánósz idejében is, ki kiméretlen gúnnyal ostorozta őket s K. u. 39-ben még szerepelt a vallási szertartásokban a xoána.

A mykenéi, de kivált a spártai ásatások az bizonyítják, hogy az ázsiai befolyás már az úgynevezett „görög-pelarg“ korszak vége előtt észlelhető a görög dolgokon; a kykládokon talált festett vázák is arról tanuskodnak, hogy a XIII. és XII. századbeli káriai fazekasok Phoeniciából került motívumokkal dolgoztak, már pedig tudjuk, hogy a dóriaiak éppen ezen vidék ércművesei révén tanultak meg bronzsal bánni. Végül, rég bebizonyított tény, hogy a mykenéi akhájok sűrűn érintkeztek a phoeniciai kereskedőkkel, a phoeniciai kereskedők pedig raktárakat tartottak az Égei-tenger szigetjein s a peloponézusi partokon, elárasztva a görög városokat mindenféle plastikai ábrázolásokkal, melyek között volt elég egyiptomi eredetű holmi is. Hát hogyne gyakoroltak volna hatást a műtárgyak Hellas primitív mestereire s kételkedhetünk-e, hogy mintákat is válogattak közülök?

A megelőző fejezetekben elmondottuk, milyen volt Phoenicia és Cyprus művészete, nyilvánvaló, hogy révükön is megismerkedhettek az assyr s egyiptomi stíllel a görögök. Mindazonáltal az assyr stílt, teljes tisztaságában és változatosságában Kis-Ázsia ismertette meg Hellas-szal s nagyon valószínű, hogy ez oldalról a khéták voltak, már jó korán, a közvetítők. A jón művészek ott nevelkedtek a ninivita művészek alkotásainak körében, s viszont, ők nevelték a keleti Görögországgal állandó összeköttetésben élt Korinthus művészeit. Kétségtelen, hogy a görög művészeten észlelhető exotikus hatások között az assyr hatások a legmélyebbek; az assyr domborvésetek, emlékkövek, zománczott cserepek, edények, szövetek és szőnyegek motívumai azok, melyekből legtöbbször vettek kölcsön díszítőmányaik motívumai közé a görög primitív művészek és kézművesek: a palmetták, a rozetták, a két bimbó között nyíló lótosz-virág, az állat-alakok, a khimerikus állat-típusok, például a griff, a szárnyas-alakok, köztük Artemis, melyet tévesen minősítettek perzsának. (Ezen Artemis nem más, mint kissé mindig keleties jellegűnek maradt interpretációja ama szárnyas Anathnak, melyről szólottunk a kellő helyen. Hellasban köntös gyanánt egy ujjatlan, hosszú khitont adtak reá s két kezével egy-egy állatot fojtogat. Az Olympiában

eszközölt ásatások folyamán egy tipikus ilyen ábrázolást találtak: egy bronzlap, melyre domborműszerűleg van kikalapácsolva az istennő alakja s valószínűleg a VII. század végén készült.) A modern kutatások minden vonalon igazolják az assyr hatások e predomináns voltát s igazolják, hogy nem annyira a phoeniciai közvetítések, mint inkább Kis-Ázsia ama népeinek révén kapta a görög művészet, kik „urai valának a Komanán és Tarzuson keresztül Ninivébe és Babylonba vezető kereskedelmi utaknak.”¹

Mi több, a kezdkorbéli görög diszítók teljesen ázsiai módra osztották be s helyezték el diszitményeik motivumait, hogy úgy mondjuk, rovincsolva, egymás fölé helyezve ábrázolták a jeleneteket. Az emberi alak ábrázolói is az assyr iskola tanítványai, strukturáik elhanyagoltak, szívesen túlozták az izomzatokat és sok fölösleges gondot fordítottak a másod- s harmadrangú részletekre.

Bár korcsult átalakulásaiban jut inkább hozzájuk, az egyiptomi modor se volt hatás nélkül a fogamzó görög művészetre. A hagyományok szerint erősen nyilvánult a hatás a primitív xoánákon s a követő korok számos fa-szobrain; Pausanias ilyenekül (VII. 6.) említi a *χόανα αἰγόπρια*-kat s a Herakles, Hermes és Theseus szobrokat, melyeket a messeniai testgyakorlótérén látott. Pausanias állítását támogatják szicíliai Diódórosz² adatai is: „A régi egyiptomi szobrok rythmusa (a rythmus alatt nyilván magatartás és mozdulat értendő) ugyanolyan, mint a Dédálosz készítette görög szobroké“. E rythmust, melyet a hieratikus merevség jellemez, jókor utánózták a cyprusiak, mint azt a megelőző fejezetben láttuk s kétségkívül általuk és phoeniciaiak révén jutott át Görögországba. Egyiptomi motivum a görög művészetben a sphinx, bár átalakították s testarányain változtattak; egyiptomi az emberfejű madár: a Harpyák, Thamas és Elektra leányai — Aelló, Podarge és Kelaeno; Egyiptomban az emberfejű sólyom képviselte az „élet szellő“-jét s plastikai ábrázolásaiban, ritus szerint, olyan neművé tették, mint a milyen nemű volt a holttest, melylyel együtt temették el, — a görögök, legalább is az európaiak, szintén gyászbálványul használták, de teljesen nőiesítették a typust. Midőn I. Psamétik alatt a VII. szá-

¹ Gerhard: „Ueber die Kunst der Phönicier“ — II. k. des Ges. Akad. Abhand. — 1—21. l.

² Διόδωρος: L. 97.

zadban, Egyiptom megnyílt a görögök előtt, művészi kvalitásaik sokkal izmosabbak voltak már s technikai tudásuk sokkal biztosabb, semhogy előnyöknél egyébbel járhatott volna reájuk nézve a pharaók grandiosus művészetének ily közelről való tanulmányozása. Az arkhaikus korszakban számos mű készült egyiptomi módra, de a görög képfaragók már a test-arányok tökéletesítésére töreksenek.

Itt kezdődik az eszményítés felé irányult iparkodás a görög művészetben.

A görög művészet csak a VI. században szabadul korszakot jelző módon az idegen hatások alól; nem mintha az összes keleti elemek egyszerre takarodnának ki belőle, de ekkor történik a belső egyesülés a keleti elemek s a valódi görög szellem között, ekkor emésztí meg a görög művész azt, a mit idegenből előnyére megtanult. A milói vázák diszitményei például keletiek maradnak, de a rajtuk látható alakokon, legalább is a symbolismus nélkülúlieken, már mutatkozik az ethnikus jelleg; egyiken ott van Apollo és Artemis úgy, hogy fölismerhetjük bennük a Phidias korabeli Apollót és Artemist.¹ Minden valószínűség szerint, hasonló lehetett a diszítés a Kypszelidák híres fogadalmi szekrényén is, mely a régiségtudósok hozzávetései szerint a XXX. olympiád korában készült; e szekrényt a korinthusi tiránus, Kypszélosz utódjai ajánlották föl Olympiában, Kypszélosz szerencsés megmenekülésének emlékére; Kypszéloszt anyja úgy mentette meg a halál elől, hogy egy, e szekrényhez hasonló bútorba bujtatta; Pausanias leírása után ismerjük, ki látta az olympiai Hérájonban: diszítésének alakjai czédrus-fából voltak faragva, arannyal s elefántsonttal kirakva, egyik jelet azt ábrázolta, mint ragadja el Aphroditét Ares.²

A VII. század második felében alakulnak az építészeti rendszerek s ekkor létesülnek az iskolák, melyekből a szobraikat valóban emberi hasonlatosságra faragó művészek kerülnek ki. Csakhamar eltűnnek az utolsó keleti reminiscenciák is, a művészek technikai készsége gyarapszik, vésőkezelésük könnyű, simulékonyabbá lesz s az ábrázolt formák is, mintha valami zsibadtságból ébrednének. A diadalmas athléták szobrait kell

¹ Couze: „Melische Thongefaessee“ - IV. képeslap.

² Παυσανίας: V. 17—18.

faragniók s így kénytelenek a lehető legközvetlenebbül tanulmányozni a mezítelen emberi testet, meg kell ügyelniök az emberi arcz kifejezésének változatait.

A szobrászat ilyenén fejlődésével lépést tart a váza-festők haladása is, nemesednek az érczművesek s az agyagmintázók dolgai, a samosi érczöntők műveit például, nagyrabecsülik egész Görögországszerte. A hagyomány szerint a samosi Rhoékosz és fia Théodorosz találták volt föl a formába öntést, illetőleg a bronz-öntést s talán tanítványuk volt a khiói Glaukosz, ki módját találta az érczforrasztásnak.

És csak ekkor vált valóban lehetségessé az istenségek méltó ábrázolása, nem csupán mert ekkor léptek a művészek a technikai eljárás teljes birtokába, de mert körülbelül ekkorra érett meg a görög epikai költészet is, hű kifejezője az egész nép vallási érzelmeinek és aspiratióinak, a poesis, mely megállapította az istenek belső, mondjuk erkölcsi s külső, azaz physikai típusait, mely a képfaragók elé vezette eszményi alakjaikban, de már élve, mozogva és cselekedve az isteneket, hogy ime — adjatok hát testet márványból nékiök!

Iparkodtak is a szobrászok, már a VII. században s kísérleteik, hogy kifejezést, életet öntsének a kőbe, szinte meghatók az ő naivságukban. Végre a VI. század elején siker koronázza a szakadatlanul iparkodó, czéltudatos, becsületes munkát, megszületik a valóban művészetnek nevezhető görög művészet. Művészet! Hányszor kerestünk e szó helyébe valami egyebet az eddigi fejezetek folyamán, hogy kellő értékét megőrizzzük a görögök számára . . .

Körülbelül hat század tellett belé, míg magára talált a görög művészet, hogy most azután megkezdje eredeti, erős s végre remek alkotásainak sorozatát.

Ismerjük a keleti görögség néhány művészenek a nevét. A samosiakat már említettük; Byzés (Βύζης), Energosz (Ενέργος) fia Naxosban volt hires; Khióban élt Mélasz (Μέλας), ki egész érczöntő dynastiát alapított, érczöntő volt a fia Mikkiádész (Μικτιάδης), az unokája Arkhémosz (Ἀρχημόης) s az L. olympiád idején élt dédunokái: Athénisz és Bonpálosz (Ἀθήνις, Βονπάλος). Déloszban ásatott ki Homolle egy Nikét, mely Arkhémosz, Athénisz és Bonpálosz műve.¹

¹ „Bulletin de corresp. hellén“ — 1879. 393. l. VI—VII. képeslap.

Ez időtájt telepedtek át Kréta szigetéről Szykionba: Dipojnosz és Szkyllisz (Διποινος, Σκυλλίς); tanítványaik voltak Hégiolosz és Théoklész (Ήγιολος, Θέοκλης), a lakóniai Dontász és Doryklidász (Δοντας, Δορυκλιδας), a rhégioni Kléarkhosz (Κλεαρχος) és egy khariteseket tartó Apolló szobrának szerzői: Tektaeosz és Angélion (Τεκταεος, Ανγελιον); a samosi iskolából e tájban érkezett Éginába az érezöntő Szmilisz (Σμιλίσ). Lakóniában az agyagmintázó Szyadraszt és Khartaszt (Συαδρας, Χαρτας) a samosi Théodórosz (Θεοδωρος) oktatta; kissé később élt Magnesiában Bathyklész (Βαθυκλης).

Az attikai szobrászat később kezd elevenedni, mint a peloponézusi, midőn az athleta szobrok száma már tekintélyessé gyarapszik, csak a LX. olimpiád táján kezd lüktetni a művészi élet Athénben, akkor emelik monumentális épületeiket. Hála ezen építkezéseknek, az attikai iskola csakhamar versenytársává erősödik a dóriai iskolának, mert nines, a mi hathatósabban serkentené a képfaragó művészeket, a mi tehetségüket egészségesebben fejlesztené, becsvágyukat inkább élesztené, mint a szobrászok diszító közreműködésével előre számot vetve tervezett építkezések. Az attikai iskola egyik első képviselője, a legenda szerint, magának Dédálosznak tanítványa, de kit a jóniaiak neveltek: Endojosz (Ενδοιος); neve is mutatja szigetszármazását; nevével egy LX. olimpiád korabeli föliraton találkozunk.¹ Az attikai iskola kezdő művészei és Pizisztratidesz kortársai: Gorgiasz, Arisztion, Kallonidész, Episztémon (Γοργιας, Αριστιον. Καλλονιδης, Επιστημων). Az attikai iskola második korszakát képviselik: Anténorosz, Kritiosz, Nezsztész, Hégiász (Αντενορος, Κριτιος, Νεσιςτης, Ήγιας); Hégiász volt Fidiás első mestere. Lukiánosz adatai szerint Hégiász művei szikarak és szárazak voltak, épen mint a régi attikai szónokok beszédei, megérzett rajtuk a munka és az erőfeszítés. Az emlékek, melyeket e korszakból birunk, igazolják a szamozatai szónoklatmester hasonlatát, e korszak műveinek arkhaismusa alatt azonban már érzik a formák és körvonalak összhangra csoportosulása, mintegy sejtelme a következő korszak remekeinek. „Kivételt nem ismerő törvénye az a művészet-törtérianak” — írja Collignon² — „hogy a nagy korszako-

¹ „Gorpus inscript attic.” — I 477.

² Collignon: „Manuel d'archéologie græque”. — 144. l.

kat mindenha a megelőző korszakok mestereinek türelmes munkája készíti elő; nem igaz az, hogy a lángész virágzik ki olyan váratlanul. Az arkhaikus szobrászok, a hogy mi látjuk őket, valóra törekvők (réalistes) voltak; Winckelmann nem ismerte őket s csak így mondhatta róluk, hogy „Folyton az ideál felé törekedvén, nem a természetet másolták, de inkább egy általános elfogadott rendszert követve dolgoztak“. Sőt ellenkezőleg, mi se szomszédosabb a természettel, mint épen e korszak márványai; az arkhaikus mesterek a természetet másolták s ha keresnünk kellene valahol a valódi görög típust, kétségtelenül ama ó-stilű márványokon találhatnánk reá, melyeknek még túlzásai is az ábrázolás hűségét igazolják. Ezért méltó az arkhaizmus a tüzetes tanulmányozásra; az önmagát kereső lángész jellegének analizálásával lehet élénkebb gyönyörűség s mily élvezet reátalálni ama még érezhető erőfeszítések alatt, melyek alkotásait az őszinteség oly nagy bájjával ruházzák föl“.

Szóval, az V. századtól kezdve, a hellén művészet alkotásain a maga tisztaságában érvényesül a jón és a dór szellem. A dór iskolákat, Spártát, Szikyont, Argoszt és Korinthust az erélyes, kifejező formák iránti előszeretet jellemzi. Fakturájuk határozott, széles. A jón iskolák az arányok harmonijába szerelmesek. Fakturájuk gyengéd, hogy úgy mondjuk, kedves. Mindazonáltal azonos a szellem, mely a különféle iskolák alkotásaiból árad felénk s a bennük uralkodó összhang, a típusok rokonsága egyaránt alkotó művészeik fajközösségéről tanuskodik.

A szikyoni mesterek közé tartozik a képfaragó Kánákhosz (Κανάρχος), unokája valami Arisztoklésznek (Αριστοκλής), ki a LXIV. olympiád táján került Cydoniából a Peloponézusra. Ez a Kánákhosz készített egy ülő Aphrodite-szobrot, melyről megemlékezik Pausanias: ¹ aranyból és elefántesontból volt, fején a pólosz, egyik kezében mákvirág, másikban alma. Elképzelhetjük, hogy körülbelül milyen lehetett, vizsgálván Kánákhosz didymoji Apollójának másolatait. Ilyen másolatok: a British Museumban lévő bronz, az úgynevezett „Payne-Knight“ és a Louvreban őrzött „Piombino“; ezek után ítélve, Kánákhosz tüzetesen tanulmányozta alakjait, szobrainak kivitele pedig erélyes, helyenként a nyersségig kemény.

¹ Πausanías; II. 10. 4.

Semmi nem maradt reánk azon argosi Agélajdász (Ἀγέλαϊδας) művei közül, ki 515 s 455 között számos szobor-csoportozatot faragott s Myron (Μύρων), Polyklétos (Πολύκλετος) és Fidiás mestere volt. Csupán Pausanias¹ följegyzései révén ismerjük a korinthusi három szobrász: Diyllosz, Amykláeosz és Khionisz (Διλλος, Αμυκλαεος, Χιονις) nevét s annyit tudunk róluk, hogy közösen faragtak egy fogadalmi csoportozatot! Számos kiváló tagja volt az alkotásaiban erősen dór jellegű éginai iskolának is: Kallon, Glaukiász, Anáxagorász, Kallitelész, Szimonosz, Szynnoon, Ptolikosz, Szerámbosz és Théoproposz (Καλλον, Γλαυκίας, Αναξαγορας, Καλλιτελης, Σιμωνος, Συννων, Πτολικος, Σεραμβος, Θεοπροπος) a nevezetesebbek azok közül, kiket az autorok gyakrabban említenek. Az éginai iskola legjelesebb alkotása az Athéna templom díszítése volt.

Éginai Aphroditére még eddig nem találtak a kutatók.

Midőn a szerelem istennőjének cultusa átkerült Hellasba, valószínűleg vele együtt importálták ama cyprusi és phoeníciai ábrázolásait is, melyek első görög fa-, kö- és agyag-alakjaihoz mintául szolgáltak. Ilyen keleti bálvány lehetett a cythérai és spártai fegyveres Aphrodite („Várostok tábor — mondá Lykurgus a spártaiaknak — imádjátok Aphroditét, de fegyveres legyen ő is“ — írja Plutarkhosz), ilyen az az ó-Athéna, melyet a lindosi dórok imádtak Rhódusban.²

A hissarliki ásatások alkalmával találtak egy primitív ólom szerelem-szobrocskát, de rögtön látszik rajta, hogy idegen gyártmány: tisztára a kaldeai Istár-typus, mezítelen, kezait emlíi alá szorítja, ágyékán ott a háromszög. Valószínűleg a khétek és a ptériaiak hordták Troádba az ilyen bálványokat.³

Aphrodite eddig talált legrégibb görög ábrázolásainak (mi lehetett a neve akkor?!) nyilván a Kykládokon lelt bálványokat tekinthetjük. Kis márvány-, mész- és csontlapokra vésett kezdetleges, durva alakok ezek s nem kevésbé durvák és kezdetlegeseek az istennő agyagból mintázott ábrázolásai se: nagy részük mezítelen, buja s kövér, mint a primitív Istár, nemi vol-

¹ Παυσανίας: X. 13. 7.

² Παυσανίας: III. 53. 1; III. 15. 10; 'Ηρόδοτος: II. 182.

³ Sayce bevezetése Schliemann Trójájának francia kiadásához: XVIII—XX. 1; továbbá *Shliemann*: „Troy and its remains“; „Ilios, the city and country of the Troyans“.

tuk gondosan jelezve van, de kezeik, ha vannak, nem az emlőkkel babrálnak, ezek a mellükre fonják karjaikat, fejükön pedig — az arcot csak az orr jelzi — se hajzat, se egyéb főveg nincsen.¹

Egy másik, érdekes typus, az anya-Aphrodite, mely csecsemőjét a fején hordja.²

Valamely olyan kisebb körnek dolgozó helyi ipar gyártmányai lehetnek ezek a typusok, mely mintáit Syriából kapta s egyetmást változtatott rajtuk. Duemmler³ véleménye szerint a Kykládokon nyitott primitív sirokban lelt holmik egy olyan átmeneti civilisatio productumai, mely a hissarliki és mykenéi civilisatio között létezett, de hogy mily népe lehetett e civilisatio, arra maig sines még válasz. Annyi bizonyos, hogy ezek az apró ábrázolások egytől-egyig ázsiai jellegűek s ilyenek a Mykenében talált, arany- s üveganyagból formált dajka-isten-asszonyok is. Az aranyból levőnek a fején egy galamb van s így nyilván Phoeniciából kerülhetett Mykenébe;⁴ viszont azonban, egyéb holmik, kivált a tisztán ornamentális diszitéűsek, jellegzetesen eredetiek.

Spárta környékén találtak fehér mészkőből faragott dajka-istenasszonyokat; mezítelenek, de nem szorítják emlőiket, kezeik a felső mellizmokon vannak, a nélkül, hogy karjaikat, mint a kykládi bálványok, összefonják.⁵ Formáik egyben bestiálisak s komikusan nehézkesek.

¹ *Lenormant*: „Les premières civilisations — II. k. 376. l.; *Newton*: „The Edimburg Review“ — 242. l.; *Ross*: „Archaeol. Aufsaetre“ I. 53.; II. 492.

² *Gerhard*: „Abhandlungen“ — XLIV. képeslap, 3. ábra.

³ „Mittheilungen von den griechischen Inseln“ a „M. V. Mittheil. Athen“-ben, IX. 15—46.

⁴ *Schliemann*: „Mycènes“ — 260. l. 267. ábra; a *Loeschke* és *Furtwaengler*-féle „Mykenische vasen“ XIII. szerint a legrégibb mykenéi sirok a XV. vagy XIV. századból valók.

⁵ „Athen. Mittheil.“ — 1891. 52 l.

Dr. Malonyay Dezső.

(Folyt. köv.)

IRODALOM.

Agrár-tanulmányok.

(*Die Agrarfrage. Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirthschaft und die Agrarpolitik der Socialdemokratie. Von Karl Kautsky. Stuttgart. Verlag von J. N. W. Dietz Nachf. 1899.*)

A német marxismus hivatalos apologetája ebben a munkájában gyűjtötte össze évek hosszú sorára terjedő rendszeres kutatásai eredményét az agrársocialismus politikája föltételeiről és lehetőségéről, miután, mint maga vallja be előszavában, meggyőződött róla, hogy Marx deductiói az agrárpolitika terére a maguk eredeti mivoltukban egyszerűen át nem vihetők. hanem új formulákat kell keresni a socialis politikának a mezőgazdasági munkások körében is népszerűvé tételéhez. Ugyanezt a fordulópontot látjuk a francia guesdisták magatartásában is, a kik, hogy a választási agitatók számára megnyerjék maguknak az alapjában conservativ földművelő lakosság nagy zömét, kénytelenek voltak az úgynevezett „faczipős“ socialismushoz folyamodni (socialisme en sabots), a mit a mi viszonyaink közt csizmás socialismusnak nevezhetnénk.

A socialdemokratia, tudjuk, kezdetben nem sokat törődött a paraszttal. Marx a parasztosztályt olyannak tekinti, a mely a haladó cultura hatása alatt menthetetlen pusztulásnak van szánva. Ez az oka, hogy a német socialdemokratia nem akart a szó polgári értelmében demokrata néppárt lenni; nem világboldogító evangéliumot akart hirdetni, mely minden néposztály ellentétes érdekeit kiegyeztetni segítsen. Osupán az osztályharcz eszköze kívánt lenni, s azért a nagyvárosi proletárság szervezése vette igénybe kezdetben minden figyelmét. Megvárta, míg a gazdasági fejlődés a vidéken is előkészíti a talajt s míg a kisbirtok és nagybirtok harcza itt is az elsőnek kiszorításá-

val fog végződni, a mikor aztán könnyen reméllette a vidéki népeséget is, mint tiszta proletár pártot, meghódítani.

Nagy sajnálatára azonban *Kautsky* is kénytelen bevallani, hogy a mezőgazdasági kisbirtok koránt sincs oly gyors eltűnésben, mint a hogy várni lehetett volna, s a nagybirtokrendszer is csak lassan foglal tért, ha ugyan nem veszíti épen el eddigi posztóit. Ennélfogva az egész marxista theoria, a melyre a socialisták reményeiket építették, alapjában hamisnak bizonyul a mezőgazdasági termelésre alkalmazva; ez pedig maga után kellene, hogy vonja nemcsak a socialdemokratia eddigi taktikája, de leglényegesebb alapelveinek is gyökeres felforgatását.

Előre látta ezt az éleseszű Werner Sombart boroszlói tanár is, mikor legutóbbi időben többek közt így nyilatkozott: „Ha vannak a gazdasági életben oly létkörök, melyek a socializálódás processusának nincsenek alávetve, nincsenek pedig azért, mert itt a kis üzemforma a körülményekhez képest nagyobb jelentőséggel bír s életképesebb, mint a nagy üzem: mi történjék akkor?” Természetesen nem történhetik egyéb, mint kettő közül valamelyik: vagy demokratáknak lenni s a kisbirtok védelmét is belevonni a programm körébe s ezzel aztán eltérni a collectiv termelés kitűzött céljától, vagy pedig megmaradni proletároknak, megtartani a collectivismus régi ábrándját s akkor aztán kizárni a mezőgazdasági elemeket a mozgalomból.

Ez alternativa előtt találta magát már évekkal ezelőtt Volmar is, mikor a német socialdemokratia scissiójára az első lépést megtette; ez lebegett Franciaországban Guesde és követői szeme előtt, mikor a neo-collectivismus új irányát proclamálták a kisbirtokok védelmével.

Szerencséjére a socialismusnak, vannak módok még az elvi ellentétek áthidalására a gyakorlati agrárpolitika terén. Ezeket keresi *Kautsky* is, midőn előadja egyfelől a mezőgazdaság fejlődését a kapitalistikus társadalomban, másfelől a socialdemokratia agrárpolitikáját, a socialistikus mezőgazdaság elemeit, különös tekintetet vetve a vidéknek a város által való kiszípolozására s a tengerentúli élelmi cikliversenyre és export-iparra.

A paraszt életmód lassú átalakulását a modern nagyipar hatása alatt jellemzetes vonásokkal rajzolja meg *Kautsky*. Rámutat arra, hogy a vászon-zubbonyt és az állatbőröket hogyan váltották fel a posztóruhák, a boeskort hogyan szorították ki a bőreszímák. Épen úgy mérlegeli a militarismus befolyását is az életmód gyökeres megváltoztatására, a midőn a mezei népesség fiait a városokba csábítva,

őket a városi viszonyokkal és igényekkel megismertette s ezáltal ezt a fejlődést jelentékenyen elősegítette. Másrészt a gyapot-ipar kifejlődése, mely oly olcsó pamut-szövetek előállítását teszi lehetővé, lassan-lassan jelentéktelen arányokra szorította vissza a házi használatra szánt len termelését, sőt néhol egészen el is nyomta.

Így vált a paraszt azzá, a mit ma értünk alatta, a mi azonban nem volt kezdetben, tudniillik csupa mezőgazdává. De minél inkább azzá vált, minél inkább végbement az ipar és mezőgazdaság elkülönződése, annál jobban eltűnt a parasztság életének az az önállósága, biztonsága és kényelmessége, a melyet még Sismondi is észlelt itt-ott a szabad pórnál.

De ez még nem volt minden. A paraszt mind nagyobb függésbe jött a piactól s nem volt módja az évek hanyatlását megakadályozni. A jó aratás egyenesen csapás lett rá nézve. 1821--22-ben, midőn a francia gazdák egy harmaddal szaporább termés mellett egy hektárnyi termésért csak 200 frankot, azaz egyharmaddal kevesebbet kaptak, mint 1816--17-ben, méltán fejezhette ki sajnálkozását a király a kamara előtt a felett, hogy semmi törvény sem képes az aratások bőségéből eredő károkat orvosolni.

Már pedig — folytatja Kautsky — minél távolabbiak és nagyobb kiterjedésűek voltak a piacok, melyek számára a gazda termelt, annál lehetetlenebbé vált rá nézve közvetlenül a fogyasztónak adni el, annál inkább rászorult a közvetítőre. Ellenben a mit rossz aratás, tűz és fegyver nem volt képes elérni, azt megtették most a mezőgazdasági piacok válságai, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a parasztot megfoszsszák életforrásaitól, földjétől és telkétől s hogy tökéletes proletárrá tegyék.

Világos azonban az is, hogy minél függőbbé vált a paraszt a piactól, annál több pénzre volt szüksége. Tehát minél nagyobb volt az az élelmiezzik-felesleg, melyet előállítani és eladni volt kénytelen, annál több földre is volt szüksége, családja nagyságához viszonyítva és egyenlő termelési föltételek mellett, hogy szükségleteit fedezze. Ámde a már adva levő termelési módot tetszése szerint nem változtathatta meg és birtokát sem szélesbíthette ki tetszése szerint. Ellenben módjában állott ott, a hol igen nagy volt, ezt megszorítani, a munkaerő feleslegét az apai fedél alól idegen szolgálatba küldeni béresnek, katonának, vagy városi proletárnak, sőt Amerikába is, hogy ott új otthont alapítson. Így radikálódott természetszerűen a paraszt-család.

Ugyanezt az eredményt vonta maga után a háziipar eltünése is, mely szintén döntő súlylyal nehezedett a mérlegbe arra nézve, hogy a paraszt háztartás tagjainak számát a minimumra reducálja, nehogy henyéket kelljen télen át táplálni. Ennél sokkal olcsóbbba kerül kisegítő munkaeőket, bér munkásokat alkalmazni, kiket csak a leg-erősebb munkaidőben szükség foglalkoztatni s bármikor el lehet bocsátani, ha nincs rájuk szükség többé. Úgyde az ily munkások szolgáltatják aztán a proletarizált parasztok nagy számát, a kik mellékkere-set után kénytelenek nézni.

Igy vezeti le nagy vonásokban Kautsky a paraszt existenciák teljes felforgatását már magának a városi kapitalistikus termelési módnak kifejlődéséből.

Ámde nem csupán a paraszt kézműiparnak, magának a gazdálkodási rendszernek is hadat izent a városi ipar és a modern paraszt gazdaság kifejlődése. Láttuk, hogy az ipar felvirágzása mennyire szaporította a paraszt pénzszükségletét, ez ép úgy fokozta a parasztosztály életerejét szíví feudal-nemesség és a modern állam pénzszükségleteit is. Azt is láttuk, hogyan lett kényszerítve a paraszt e miatt élelmi cikkekkel eladásra produkálni, a mire nézve a gyarapodó városokban nyílik piac. Már ezáltal is erős rázkódást szenvedett az eddigi gazdálkodási rendszer, mely arra volt számítva, hogy önmagát kielégítse.

A tápláló anyagnak folytonos elvonása és a városokba való felhalmozása azonban, a melyeket a föld nem kapott vissza az istállóból, teljesen ki kellett hogy meritse és elszegényítse. Mi több, Kautsky legalább 300 millió tallerra, egy milliárd márkára becsüli Poroszországban a földtehermentesítés után kárpótlásul a parasztály által a nemességnek és kincstárnak fizetett összeget is.

Nem szabad felednünk azt sem, hogy a legelőföldnél ugyanakkora területen sokkal bőségesebb takarmánymennyiséget szolgáltatató némely takarmánynemeknek meghonosítása maga után vont a felszántott legelők egyrésznének szemtermelés alá vonását is a marhaállomány csökkentése nélkül, sőt annak egyidejű szaporítása mellett. Már most az istálló-takarmányozás mellett így fölszaporított marhaállomány ismét több trágyát és igavonó erőt engedett s ennél fogva természetszerűleg a talaj jobb megművelését tette lehetővé. Tehát nemcsak a gabonaterület növekedett, hanem annak a területnek átlagos hozadéka is.

A kapitalistikus termelési mód — mondja Kautsky — tömeges

termelésen alapulván, világos, hogy tömeges szállítási eszközökre is van szüksége, és pedig nem csupán termékei kivitele czéljából. De az természetes, hogy a kapitalistikus nagyipar több nyersterményt fogyaszt el, mint a mennyit szomszédsága nyújthat, valamint nagyobb embertömegeket is koncentrál, mint a mennyit ugyanaz a szomszédság táplálhat. Ámde a nyerstermények és élelmiszerek többnyire csekély specifikus értékkel bírnak, nagyobb súly és terjedelem mellett csak kevés munkát tartalmaznak, azért csupán különösen olcsó szállítási eszköz képes belőlük nagyobb tömegeket messzebb távolságra juttatni, a nélkül, hogy a költségek rengetegre szaporodnának.

Ilyen olcsó tömegszállítási eszköz volt a kapitalistikus termelés-mód kezdő idejében a vízi út. Ép azért a kapitalizmus első kifejlődése tenger mellékre vagy különösen kedvező vízi utak közelébe esett. Úgyde a kapitalistikus termelésnek nem csupán a szállítás olcsóságára, hanem gyorsaságára és biztonságára is szüksége volt. Minél gyorsabban fordul meg a tőke, annál kisebb tőkét szükséges valamely vállalatban kielőlegetni, hogy azt bizonyos fokon tartsa meg az ember, annál nagyobb fokot érhetni el egy bizonyos tőkével. Ha valaki árúit Manchesterből Honkongba küldi, nagy különbség, ha annak árát három hónap vagy pedig egy év alatt kapja meg. A ki tőkáját egy évben négyszer forgatja meg, annak haszna, egyenlő föltételek mellett, négyszerre nagyobb lesz, mintha csak egyszer teszi.

Azonfelül minél gyorsabb a forgalom, annál nagyobb távolságokban keresheti valaki vevőit, annál inkább kiszélesítheti piacát, a nélkül, hogy a vállalatba fektetett tőkáját szaporítsa, vagy annak visszatérülését lassítsa. Még tovább menve: minél gyorsabb a közlekedés, annál kevesebb készletre van szükség nyersanyagokból is, hogy az üzem állandóan fentartassék. Ebben a vonatkozásban is a közlekedésügy javítása azt eredményezi, hogy adott tőkével többet lehet teljesíteni, vagy ugyanazt a teljesítést kisebb tőkével elérni; végül pedig, hogy a beszerzési források körét ki lehet szélesíteni.

Egészen hasonló módon hat vissza a forgalom nagyobb biztonsága is, mert csökkenti a pénz- és anyagkészlet mennyiségét, a melyet a vállalkozónak készen kell tartania, hogy a piac vagy a szállítás tekintetében előállható zavarok ellen vértézve legyen.

Természetesen azonban úgy a forgalom gyorsasága, valamint biztonsága tekintetében a vízi közlekedés, akár vitorla, akár vontatás vagy evező segítségével történjék, sok kívánnivalót hagy hátra. A esatornák, folyók télen befagynak, a tengert viharok háborgatják s a

szélségsend vagy a kedvezőtlen szelek még többet ártanak a kereskedőnek; csak a gözerő igába hajtása tette lehetővé azoknak a tömegszállítási formáknak megteremtését, melyek a kapitalistikus termelést a vízi utaktól függetlenné teszik, ezt a continensre is átviszik s az egész világot egy óriási méreteket öltött nagyipar piaczává változtatják.

Így váltak a vasutak a nagy tőke úttörőivé először Amerikában, az elszakadási háború óta, azután Európában is, segítve a stratégiai tekintetek előtérbe nyomulásától. A legutolsó 45 év vasútvonal-hálózata növekedéséből a kiváló angol statisztikus, Giffen, a következő táblázatot adja angol mértföldekben (1609 méter) kifejezve, földrészenként:

	1850.	1860.	1870.	1880.	1890.	1895.
Európa . .	14.551	33.354	64.667	105.429	141.552	155.284
Amerika . .	9604	33.547	58.848	109.521	212.724	229.722
Ázsia . .	—	844	5118	9948	22.023	26.890
Ausztrália .	—	350	1042	4889	13.332	13.888
Afrika . .	--	278	956	2904	6522	8169
Összesen	24.155	67.393	130.631	232 691	305.143	433.953

Mint látható ebből, az európai vasúthálózat 1870-ben a világ összes vasúthálózatának felét tette ki, holott 1895-ben már csak harmadát. Ez idő alatt vonalainak hosszát majdnem megötszörözte, míg ellenben az amerikai vasutak megkétszerezték hosszukat, a többi három világrész pedig épen megharmincszorozta.

Jannasch adatai szerint hasonló mélyreható felforgatást okozott a vasút a hajózásban is. A világ legfontosabb hajózó népei induló és érkező hajóinak tonnatartalma volt:

	<i>tonnasúly</i>
1872-ben (38 állam)	52,908.900
1876-ban (45 „)	100,754.700
1889-ben (41 „)	287,965.100
1892-ben (41 „)	313,393.100

Ellenben a vasúti és hajószállítás költségei folyvást csökkenek. Sering szerint a gabonaszállítás átlagos díjtételei Chicagótól New-Yorkba tettek bushel-enként:

	<i>vízi út</i>	<i>vasút</i>
1868-ban . . .	24.54 cent	42.6 cent
1884-ben . . .	6.60 „	13.0 „

New-Yorkból Liverpoolba gőzhajón átlag a gabonaszállítás került bushel-enként :

1868-ban	14.36 centbe
1884-ben	6.87 „

Azóta természetesen még jobban estek a szállítási díjak. — A „Yearbook of the United States, Departement of Agriculture“ 1896-iki füzeté szerint fizettek egy bushel gabonáért New-Yorkból Liverpoolba :

	<i>január</i>	<i>június</i>
1885-ben	9.30 cent	5.00 cent
1890-ben	11.13 „	3.75 „
1896-ban	6.12 „	4.00 „

Vasúton pedig száz font gabona szállítása Chicagoból New-Yorkba került :

1893-ban	25 centbe
1897-ben	20 „

A szállítási ügynek ily fejlődése természetesen alaposan meg kellett hogy változtassa az európai mezőgazdaság helyzetét is. Láttuk, hogy a mezőgazdasági nyerstermények aránylag csekély specifikus értéket képviselnek, azaz nagy térfogat és súly mellett viszonylag kevés emberi munkát tartalmaznak, mint p. o. a burgonya, széna, tej, gyümölcs, sőt a gabona és hús is. Sokan ezek közül el sem bírják a hosszabb utat, mint a hús, tej, némely gyümölcs- és zöldségfaj. Primitív szállítási eszközöknél a szállítás jelentékenyen megrágitotta ezen czikkek árát, sőt bizonyos korlátolt távolságon túl lehetetlen is volt ez. A városi piacz élelmiszerrel való ellátása ily körülmények közt többnyire helyi érdek maradt s a közvetlen szomszédos vidékre szorítkozott. Ez a városi fogyasztók kizsákmányolásának monopoliumával bírt s bőven élt is azzal. Az eredmény az lett, hogy a legtávolabb eső vidékekről való szállítás költségeinek magassága, a melyekhez még a városi szükséglet ellátása céljából fordulni lehetett, a közelebb eső földbirtokok differentialis járadékát magasra fölverte. Sőt az élelmi czikkek szállítása kiterjesztésének növekedő nehézségei, egy bizonyos határon túl lehetővé tették még az abszolút földjáradéknak fölesigázását is.

Maga a vasutak építése a dolgok ez állapotán nem sokat változtatott, a míg az csak iparilag fejlett országokra szorítkozott. A városi piacz elé az élelmi czikkek beszerzésének új forrásait nyitotta

ugyan meg, de csak olyanokat, melyek hasonló föltételek között termeltek, mint a városokhoz közelebb fekvők. Mindenekfölött azonban a vasutak arra voltak alkalmasok, hogy a városi piacot rendkívül kiterjeszszék. mert csak általuk vált lehetségessé a nagyvárosok oly rohamos népesedése és rendkívüli kiterjedése, melylyel korunkban találkozunk. Nem vonták maguk után a földjáradék hanyatlását sem, ellenkezőleg, a vasútépítkezések kezdetétől a 70-es évekig, a földjáradék Nyugat-Európában mindenütt rohamosan emelkedett. A vasutak hozzájárultak ahhoz, hogy a földbirtokosok száma gyorsan szaporodjék, a kik részt akartak venni ebben az emelkedésben.

Másképp hatnak a vasutak gazdaságilag hátrább maradt országokban. Ezek is alig vezettek az élelmi czikkekben való túltermelésre mert azon arányban, a mint az élelmi czikkekkel való ellátást megkönnyítették, egyúttal a városok fogyasztási piaczeit is kiterjesztették, szaporították az ipari népességet, mely a tengerentúli verseny nélkül nem szaporodhatott volna úgy föl az utóbbi évtizedekben. Nem az elsörendű fogyasztási czikkek tömegének e versenye vált az európai mezőgazdaságra nézve válságossá, hanem azoknak termelési föltételei. Ezeknek nem kellett viselni azokat a terheket, melyeket a kapitalistikus termelési mód ró az európai mezőgazdaságra: föllépéssökkel a piacon lehetetlenné tették jövőre az európai mezőgazdaságnak a kapitalistikus termelési móddal járó terheket a fogyasztókra áthárítani; magának kell azt viselnie s ebben áll a mai agrár-krízis.

Az angol parlament agrár-bizottságának 1897-iki zárójelentése is rámutat arra, hogy Szibéria százmillió hektárnyi gabonaföldjével vasútja által megnyílt a világpiacnak, azonkívül északról, délről, keletről és nyugotról is mind mélyebben hatolnak a vasutak Afrika belsejébe, s végül Khinának vasutak által való megnyitása is ma már csak idő kérdése. Igaz, hogy Khinában egyelőre a vasutak által inkább az elsörendű életfentartási czikkek behozatalának, semmint kivitelének fokozása várható, de India példája mutatja, hogy ott is, mint emitt, a vasútépítés előbb-utóbb a háziipar romlását, a parasztság eladósodását, a nagy töke felvirágzását, s ezzel, nyomor és inség kísérete. mellett, mégis csak a mezőgazdasági östermesztmények kivitelének emelkedését fogja maga után vonni. Hisz Indiában is állandó inség uralkodik, s azért mégis évenként 20 millió mázsa gabonát s 20—30 millió mázsa rizset exportál India.

A katolikus irodalmi renaissance.

Az utolsó húsz év alatt a római katolikus egyház mind nyilvánvalóbbá tette azt a törekvését, hogy a tömegek érzelmeihez, gondolkozásához közelebb igyekezzék férkőzni, ha nem is egy úgynevezett *új-katholicismus* eszméi fölkarolása által, a mint némelyek szerették volna hinni, de legalább a középkor eszményeihez való fokozatos visszatérés, intézményeink, gondolatvilágunk láthatatlan, mediaevizálása árnyában. A katolikus dogmákban minden kor talál valami csábítót, fölfedez bizonyos elemeket, melyek képzeletét és figyelmét könnyen megragadják. A lélek harcza az érzék és a testiség ellen, a kötelesség harcza az emberi indulatokkal, az eredendő bűn és a megváltás gondolata, mindez alkalmas arra, hogy az erkölesi és társadalmi mozgalmak irányítása mellett az alkotó művészetet is inspirálja. Különösen az analitikus regény száraz observatiói elleni természetes visszahatás egy neme ébresztette életre újabban az angol irodalmi genius puritán fel fogásában a keresztény-katolikus dogmát, mint a művészi inductio aesthetikai forrását. Sőt nemcsak a regényirodalomban, de más irodalmi termékekben, mint p. o. levelezésekben, önéletrajtokban is — hogy csak Ruskin és Rosetti újabb levelezéseit említsük — meglehetősen hódít újabb időben Angliában az exegesis, a homiletika, a hit-térítés. Papok, lelkészek, rabbinusok stb. képezik a főalakjait ennek az irodalomnak, melyet az a kis írói csoport — melynek Matthew Arnold volt az irodalmi dictatora s Ruskin az aesthetikai pápája — egyre újabb tehetségekkel szaporít. Ezek közé sorakozott legutóbbi időben Humphrey Ward asszony és George Moore is.

Ward asszony pedánsabb, szárazabb, vagy — mondjuk ki egyenesen — kevésbbé művészi lélek az ő vetélytársánál. Catholicismusa csupa theologiai fejtegetés, mintha nem is léteznék rá nézve a cultus annyi csillogó külsősége, érzékekre ható decoratív és emotionalis eleme, mysticismusa. Szürke okoskodások akadémius theziseibe burkolja alakjai eleven élete hiányát s humora is inkább groteszk: egy-egy legyeket fogdosó abbé jellemzésében merül ki, a kedélyi élet finomabb árnyéklatai visszaadására való magasabb hivatottság nélkül.

Pezsgőbb és igazabb világot tárnak elénk George Moore alakjai az ő liturgikus regényei keretében. Nagyvilági hölgyek, sujtásos urak, elegáns és szellemesen társalgó abbék váltakoznak bennök a római ritus tarka és érzéki látványosságai élethű festésével. Az emberi lélek

complicáltabb viszonyai felfogása, természete ellentétes vonásainak magasabb erkölcsi és művészi egységbe való összeforrasztása, a való élet közvetlenebb inspirációjával hatnak reánk, mint Ward asszony abstract bábjai. Evelyn Inez például az asszonyi jellem legkülönbözőbb és legellentmondóbb tulajdonságainak egyénített' összetétele, ki épen úgy a század gyermeke, mint az isten utáni vágyódás megismerésének, ép úgy érzi a magába szállt csendes szemlélődés, mint az élvsovár világiasság ösztönét s a kettőből mintázódik ki plasztikusan igaz emberi alakja.

„Halbeck of Banisdale“ — ez a czíme a Ward asszony legújabb irányregényének, mely katechizáló iránya ellenére roppant hatást keltett az angol olvasó közönségben. Halbeck egy elméleti rajongó, a ki minden vagyonát a papoknak és apáczáknak adja s mikor hitbuzgalma összeütközésbe jön emberi érzelmeivel, melyeket Laura iránt iránt érez, elhatározása úgy oldja meg lelki kételyeit, hogy nem veszi nőül azt, a kit szíve egész erejével szeret, hacsak nem tér át a katolikus vallásra. Laura is szereti Halbecket, de inkább megöli magát, mivel nem imádkozhatik úgy, mint ő. A psychologia minden törvényét halomra dönti itt Ward asszony, mert hogyan lehet elég lelki ereje egy regényhősnőnek meghalni azért, a kit szeret, ha nincs elég ereje élni érte, daczára vallási meggyőződéseik eltérésének. A felekezetiesség ily döntő erkölcsi motivumul való elfogadását csak a hitgyűlölség századai sötét elfogultságával lehetne némileg megindokolni, a hol az ellentétek a politikai és társadalmi élet minden érintkezési körére kihatnak és nemzedékről nemzedékre szálló családi viszálykodások és előítéletek mély medrét ásták meg; de tisztán dogmatikus tekintetek, tisztán intellectuális momentumok ily elhatározásokra nem szolgáltathatnak lélektanilag megokolt alapot.

Anglia északi vidékének egy ősi kastélyában elvonultan élve mutatja be az író a hőst, Halbecket, miután huga pénzéért nőül ment egy felkapaszkodott szerencsefíhoz. Egy leányuk van, Fountain Laura, egy megrögzött agnosticista. Mikor aztán Fountainné betegen elszegényedve visszatér fivére kastélyába, Halbeck beleszeret Laurába. De az emberi szenvedélyek pathetikus nyelve helyett theologiai érvelések, a szentháromságról folyó tudós vitatkozások elé vezet Ward asszony, ezek töltenek meg egész oldalakat regényében ott, a hol a meseszövs fordulatot fejlesztését várnók az alakjai lelki állapotából kifolyó cselekvés által.

Szerencsésebb Ward asszony a mellékalakok festésében és a

leírásokban, melyekben éles megfigyelés nyilatkozik meg; így Laurának Mason asszony és Hubert fia iránti gyöngéd kiméletében, a ki szintén imádja s a kit meglátogat a gyárban, melynek felügyelője. Ekkor jön a katasztrófa, egy árván maradt kis leány személyében, a kinek ápolása buzgalmától elragadtatva, Laura lekésik a vonatról s minthogy már beesteledett, nem marad előtte más választás, mint vagy kitenni magát Hubert pórias és alkoholikus italok által feltüzelt szerelmének, a ki kész őt szekerén hazavinni, vagy pedig egyedül vágni neki az éjszakának. Az utóbbit választja.

„Elindul — írja Ward asszony — a nélkül, hogy az utat tudná; tévovázik, könyeit elfojtva lépdél, kerítésekbe botlik. Képzete fantomokat rajzol elébe, Hubert árnyékát véli látni, a mint utoléri és nyomon követi. Egymásba rótt építő-állványok gerendái mögé búvik. Kendőjében didereg, és a nedves hideg ellenére, mely környezi, elalszik végre. Pedig három mértföldnyire kell még mennie, mielőtt Banisdale-t elérné; a nap már megaranyozza a fák lombozatát s visszaadja a bátorságot Laura szívébe, s mire hat órát üt, kimerülten rogy össze a kastély rácsozata előtt.“

Kitűnő genre-kép a fukar, fanatikus vén pórnök, Mason asszony is, a ki senkire sem nézhet a nélkül, hogy egész litániákat ne vagdaljon fejéhez az ammonitákról és amalekitákról.

Már George Moore nagyobb művészi tökélyvel tudja egyeztetni a theologizáló irányzatot az élet költői festése kívánalmaival, s nem csupán controversista és evangélista, mint Ward asszony. Első kötete, a „Mere Accidents“, melyet nyomon követett „Esther Waters“, „A modern lover“ és „A Mummer's wife“, George Moore-nak az angol realista regényirodalom legelső munkásai közt biztosított helyet, míg legújabb műve már az impressionálismusnak is hódol s bizonyos vallásos erotizmus levegőjében tetszelegve ver hidat Cythere és a sekrestyék világa közt.

Könyvének hősnője, Evelyne Inez, egy brit „Consuelo“, a ki alkalmat ad rá az írónak, hogy az egyházi ritus elszibbasztó szertartásszerűségei közt sétáltassa meg libertinusi tollát a katolicizmus érzeki és érzékfölötti vallásának zenei és képzőművészeti mámorában. Együttal ürügyül szolgál a szerzőnek arra is, hogy elmondja nézeteit a katolikus vallásról; a gyónásról, melyet a leghathatósabb reactivának tekint a test sensualismusa ellen; a formai egyenlőség uralmáról, melyről azt mondja: „Az élet drámája ugyanaz a pápánál és a cipésznél. Mindezt bámulatosan intézi Róma, oly szinpadiasság

kifejtésével az egyházi pompában, hogy még a böleselő is elveszti benne fejét“.

A jó Inezt, a szent József-kolostor orgonistáját annyira leköti partitúrája, hogy nem hallja azokat a sóhajtasokat, melyeket leánya tehetségei és bájai ébresztenek körülötte. Nagy meglepetéssel hallja Bartolótól, hogy Evelyne egy szép mylorddal, Lord Owen Astierrel kötött ismeretséget, kinek milliói biztosítani fogják Inez kisasszony hangjának a magasabb iskolai képzést s azután kétségkívül a párisi opera ragyogó pályáját.

Mint atyja igazi leánya, Evelyne is jobban érdeklődik művészete mint udvarlói iránt. Szerelmeskedései inkább csak szellemi gimnasztikák, egy művészete szempontjából értékesíthető tanulmánykör, melynek határait őrizkedik túllépni, tudva azt, hogy a művésznél gyakran a játék is lelke kiegészítő részévé válik, s az előadás izgalmai, ha átnyúlnak a mindennapi életbe, a tehetségnek ártó kalandokba sodorják.

Szenvedélyes véralkatánál fogva, mely ép oly hirtelen lobbanékony a szerelemben, mint a lelkesedésben, Evelynnek elég egy gavallér „monsignore“ önző kedveskedése s néhány apáczaestvér hizelgő érdeklődése, hogy egy világfájdalmas pillanatában öltözőjét a czellával cserélje föl — *ad maiorem Dei gloriam*. Bármily hidegek a kolostor falai, de nem érzéketlenek a világi dicsőség iránt, mely egy fényes összeköttetésből sugárzik vissza rájuk. A „testvérek“ kényeztetése, hódoló ünneplése diadallá varázsolja Evelyne Inez lemondását a világról. Igaz, hogy eleinte csak rövid visszavonulásról van szó, de a kérdőjel, melyel a regény végződik, gyanítani enged, hogy Evelyne vissza fog térni „apáczáihoz.“

Egyike a legmegkapóbb jeleneteknek, mikor a kolostorban Johanna Mária testvér, egy rajongó zenebarát, a ki még sohasem hallott világi zenét, elbűvölve hallgatja Evelynnt a körülötte sorakozó fiatal testvérek közepette. A szürke fátylak egész felhőt képeznek; a művésznő lelke szinte lángra gyúl a dalban, s a kis apáczaák szüntelen óh! és ah! kitéréseit csak a novitiusok zavara mérsékli, kik megdöbbenve tapasztalják, mily hurokat érint lelkökben ez a szenvedélyes hang.

Lassankint mind beljebb csalogatva e mozdulatlan tó vizébe, melyben minden apácza egy-egy csukott nenuphar-bimbót jelképez, Evelyneben a szinpad mámora a mystikus incantatióknak enged helyet. Isteni vágyaktól részegül meg és kegyes lelki gyakorlatokban merül

ki. Mindezt azzal a sejtelmes és sokatmondó frázissal fejezi be George Moore, hogy Evelynben, mielőtt még a mysticismus győzedelmeskedett volna a műzsán, előbb a műzsa diadalmaskodott a nőn. Ez a lelki problema szolgáltatja a kulcsot Moore egész regényéhez: a művészet és vallás által megtisztuló női lélek rajzához.

Ha a modern angol regény theologiai irányzatát észleljük Ward asszonynál, bigottan ájtatos aesthetizáló szellemét látjuk proclamálva George Moore-nál, viszont Gissing annak humanitarius tendenciáit képviseli s moralizáló céljait állítja előtérbe. De nem elégszik meg azzal, mint Dickens, hogy jelezze a bajt s az emberi és társadalmi igazságtalanságok megtorló geniusának alakját öltse magára; ő az őszintén és milyen átérzett testvériség hangján szól a szívhez. Elvonultatja szemeink előtt a világ mindne nyomorát, a kopottan főséges bohème-eket, kiknek örök typusát Biffenben tárja elénk, a naiv és önismeret nélküli hősben, a ki éhségét Aeschylus verseivel küzdi le, s miután a regény, melyen húsz évig dolgozott, megbukott, patkányméreggel zsebében, a zöldelő fák alatt, az „Afrikai nő“ Selicájának utolsó pillanatait álmodja végig.

Senkisék mulja felül az újabb regényirodalomban Gissinget az élet tragikumai festésében. Öblös hangú demagógok, a társadalom elzüllöttjei, szerelemtől megtisztult hetaerák — az emberi nyomor egész hadserege vonul föl előttünk Gissing tolla nyomán. Nincs a kornak az a betegsége, melyet ép oly közről ne tanulmányozott volna, mint a kapaszkodó látszatnak idegölő tépelődéseit, melyek a mindenki által sejtett nyomor eltakarására irányuló megfeszített munka boldogtalan áldozataival töltik meg a tébolydákat.

Jönnek azután az alkoholismustól tönkretett férjek és család-apák, a kétségbeesés betegei, kiknek megtörte szívét a családfentartás gondja s vadúl szomjazzák a feledést. Városról városra vándorló családanyák, férjvadász leányok, kik mindent föltesznek egy koczkára, míg atyjok verejtékes homlokát kétes üzleteken töri egy-egy félre-eső iroda piszkos barlangjában. Mikor aztán egy nap a sir vagy a börtön árnyéka ráborul apjuk meggörnyedt, fáradt testére, az élet forgataga elnyeli őket is, s ifjúságuk leverte szirmai kegyetlenül beletapossa az utcák sarába.

Gissinget olvasva, Daudet jut eszünkbe, éppen úgy, mint Daudet-t olvasva, Dickens. De ez csak a philanthropikus világnézet közössége mindhármok közt, melyet különbözőképen módosít az egyéni temperamentum szemüvege. Gissing nem rendelkezik Dickens költői humo-

rával, sem Daudet finom pszichológiai érzékével, teremő genie-jével, de mindkettőnél mélyebben, vigasztalanabban hatol bele a bűn erkölcsi szeméjébe, a nyomor fertőző penészébe. Legjobb regényében, a „New Grub Street“-ben, nemcsak Biffon alakja a legmeghatóbb bohémetypus, a kit az irodalom ismer, de mesteri rajz a londoni utcák szennye, iszapja is, melynek milieu-jébe állítja hőjét. Ritkán veti az erkölcsi harmoniának egy békítő sugarát a társadalom elbukottjainak komor vergődéseire, ritkán övezi kivivott diadal gloriájával a nyomor szenvedőinek győzelmesen feltörő alakjait, mint egy piaczi Magdolna rajzában, a ki a szerelme nagyságából meritett önbecsülés tántoríthatlan erejével türt megpróbáltatások hosszú sorozatán át végre megtalálja önmagában a támaszt, mely kiemeli a salakból, a melybe gyermekkorra óta odadobva volt.

Egy fiatal, ideális lelkű író szerepeltet Gissing így, egy eltiprott női lélek megváltójaként. Ida, a leány, huszonöt-éves korában talál rá, s a nemes gondolkozású ifjú mindent elkövet, hogy a leány lelkébe elhintse az erkölcsi megtisztulás magvait. És fogékony talajra is lelt Idánál. Szerencsétlenségre a társadalmi kötelek, melyek Waymark-ot — így hívják az ifjú embert — a magasabb osztályokhoz fűzik, megint szétválasztják őket s Waymark ép akkor értesíti Idát házasságáról, mikor ez már a kötelesség útjára készül térni. A csapás lesújtó, de az elhagyatott nőnek most már elég ereje van, hogy mindennel dacoljon. A szerencse véletlenül mosolyog is rá, váratlan vagy birtokába juttatja, s Ida hőiesen megy sorsa elébe. Bármily fájdalmas a szakítás, elfogadja s ezentúl a szegények gyámolítására adja magát. Évek múlnak el a válás után, a mikor a két elvált szerető újra találkozik; Waymark házassági terve füstbe ment s most már semmi sem állja útját, hogy egymáséi legyenek.

A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtok-viszonyokkal. Írta *Beksics Gusztáv*. Budapest. Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társulat kiadása. 1899. Ára 1 frt 60 kr.

Beksics Gusztáv, a szapora tollú publicista a fentebbi czim alatt foglalta megint össze évek hosszú sora alatt írt vezér- és újság-cikkeit. Államregénynek szeretnők nevezni ezt a legújabb kötetét, de alighanem csalódnánk, mert szerző nem annak szánta. Cselekvénye nincs, alakjait nem látjuk a színen mozogni, csak a phantasia szertelensége vall Morus Tamás és követői utopistikus irányára. Ennélfogva akarva, nem akarva, azok közé az irodalmi termékek közé kell soroznunk a könyvet, a melyeknek célja a tudomány szigorú methodusával taglalni a politika, statistika és sociologia nagy általános kérdéseit s igazságokról győzni meg, melyek fajunk és nemzetünk tanulmányozásában ismereteinket előbbre viszik s komoly törvényhozási actiók kiinduló pontjaiul kínálják fel magukat.

Csakhogynem ebből a szempontból éppen nem hizeleghetünk Beksicsnek azzal, hogy célját érte volna. Nem tántoríthat meg ebben a meggyőződésünkben a napi sajtó triumfatori harsonája sem, melylyel Beksics könyve megjelenését, mint egy állammentő gondolat megnyilatkozását zengte. Sőt odáig megy vakmerőségünk, hogy habozás nélkül sajnálkozni tudunk rajta, hogy akadhatnak egyesek, a kiknek a nyugodt kritika eszközeivel kevésbbé fegyverzett gondolkodását Beksics könyvének monstruosus tévedései egyenesen mystifikálhatják — és sajnálkozni azon, hogy ha már megírta könyvét a szerző, miért nem versben írta meg, miért küldi a tudományos meggyőzés praetensiójával a világba.

Beksics úr egész egyénisége idegen a tudományos író szerény és komoly objectivitásától. Fogalma sincs róla, mennyi önmegtagadásra, mily igazságszeretetre, mekkora jóhiszeműsége van szüksége annak, a ki semmi egyebet nem szolgál, mint az igazság ügyét. Hány ragyogó eszmét, hány hamis fényű, csillogó ötletet dob ez félre közönnnyel, nehéz, önzetlen munkájában, megvetve népszerűséget, olesó feltűnést és dicséretet, ha lelkiismerete kételyeket enged férközni következtetései helyességéhez és praemissái megbízhatóságához. Beksics nem az a temperamentum, mely kellő higgadtsággal rendelkezni ehhez a hálátlan munkához. Előtte praeconcupiált képek lebegnek, melyeket lelkesedése és rajongása chaotikus világából gyúr idomokba

s nem sokat törődik azzal, hogy phantasmagoriái létképességét a tapasztalat és valóság próbájában is kimutassa. Axiomái merőben levegőben függenek s éppen azért nemzetboldogító törekvései az álmok és doctriának hig régióiból nem igen jutnak érzékelhető testi létezéshez.

„Fél évtized óta áljandóan figyelmeztetem a magyar politika és publicistika vezéreit, valamint a közvéleményt a magyar politika téves irányára!“ Ezekkel a nagy grandezzával ejtett szavakkal vezeti be Beksics munkáját. Furesa, valóban furesa! Mi, a kik Beksics úr politikai vezérezikkirói és képviselői működését némi figyelemmel kísérjük, sohasem tapasztaltuk, hogy ő valaha komolyan ellentétbe helyezkedett volna a hivatalos politikai factorok irányával és akaratával. De legyen úgy, a mint ő mondja. Ámbár úgy tudjuk, hogy a nemzetiségi kérdés socialgazdasági térre való átjátszásához valamicskét Bismarck is konyitott, sőt idehaza is már röpiratok foglalkoztak a dologgal, jóval Beksics úr ébredése előtt. De hát nem ez a lényeges. Szívesen elismerjük, hogy Beksics *is* rámutatott már „Question Roumaine“ című munkájában azon faji erők lényegére, melyek segítségével a nemzetiségi kérdés megoldható; valamint egy másik munkájában az adatok igazi tömegével kimutatta, hogy az assimilatiótól hiába várjuk nemzeti problémáink megoldását, s ebben culturpolitikánk, mely a súlypontot a magyar faj lakta vidékekről áthelyezte a nemzetiségi vidékekre, azon téves hitben, hogy a tótokat, románokat stb. pusztán iskola segítségével beolvaszthatjuk — egészen hibázott.

De a mi már ezután következik, az csakugyan egészen Beksics phantasiájának szüleménye. „Használjuk fel — úgy mond — a magyar faj azon tulajdonságát, hogy sokkal szaporább (!!!), mint a hazai nemzetiségek.“ Egyrészt tehát a magyarság numerikus megszorításával, másrészt culturai kifejtése által akarja békés úton s aránylag gyorsan érni el a célzt: a magyar nemzet és állam végleges megszilárdítását.

„Ügyde — teszi hozzá — a magyar faj szaporodásának fenntartása okvetlenül megköveteli a birtokviszonyok átalakítását is, vagyis azt, hogy a kötött birtok az Alföldön és a Dunán túl tért adjon népünk fejlődése számára. Különösen szükséges, hogy az alföldi és részben a dunántúli hitbizományok természetellenes (!!!) helyükről, a rónák szántóföldjeiről, természetes régiójukba, az erdő- és bányagazdaság körébe költözzenek át.“

Szóról-szóra idéztük a fentebbiekben Beksics gondolatmenetét,

nehogy szándékos félremagyarázással vádolhasson bárki is. De minden kétséget kizár Beksics felfogásának valódi értelme felől az maga már, hogy könyve 46-ik lapján ismételve is kiemeli, hogy az általa ajánlott új nemzeti alap megnyilatkozó tulajdonságának *ő a magyar faj terjeszkedő képességét, azon nagy szaporodási erőt tartja, melyet a magyarság kedvező gazdasági viszonyok közt mutat.*

Világos ebből, hogy Beksics a *nagyobb szaporodási arányban* látja a magyarság részéről azt a kat-exochén tulajdonságot, mely őt az államalkotó harcok versenyében a többi fajok fölött kiváltságos erőkkel ruházza fel, számára a túlsúlyt biztosítja. Ugyanazon anyagi feltételek közé állítva, a gazdasági és szellemi cultura hasonló fokán, Beksics szerint a magyar faj fokozottabb prolificentiája kétséget nem tűrőleg constatalható.

Íme ebben áll Beksics első és hihetetlenül naiv tévedése. Ő a szaporaságot egyszerűen biológiai jelenségnek tekinti, mely a fajok viszonylagos szervezeti tulajdonságain alapszik. Előtte egyik faj potenciája a szaporodásra nagyobb, mint a másik, s így elég, ha ugyanazon törvényhozási intézkedések hatása alá helyezzük népese-
dési politikánk különböző factorait, az eredmény nem az lesz, mintha a viszony számlálót sokszorozzuk s a számok viszonylagos értéke változatlan marad, hanem ellenkezőleg, a nagyobb számlálóval bíró szám progressive emelkedik a kisebbéhez képest. Ha ez állna, úgy a művelet természetesen nagyon egyszerű volna s a magyar faj számbeli túlsúlyának kérdése pár évtized alatt eldöntött dolog lehetne. Csak-hogy az a baj, hogy Beksicsen kívül ezt a tételt nem fogadja el egyetlen statisztikus és demographus sem, sőt a fajbiológia egyenesen megmosolyogja Beksics úr merész hypothesiseit, mert az élet- és fejlődéstani kutatások egyetlen adata sem támogatja azt a föltevést, mintha egyik faj már szervezeti képességénél fogva, tisztán genetikai alapon szaporább volna a másíknál

Egészen másrendű közvetett okok hatnak a szaporodás tényőre s a természetnek az a nagy igazságtalansága szerencsére sohasem valósul, hogy egyik faj pusztán yers természeti ösztönénél, physikai dispositiói szerencsébb összetetalálkozásánál fogva számbelileg elnyomhassa a másikat. Nem azt jelenti ez, hogy a népese-
dési politika mester-
kelt eszközeivel az egy politikai területen élő fajok erőviszonyait ideig-
óráig megváltoztatni ne lehetne, de ennek föltétele sohasem a faj öröklött physiologiai tulajdonságaiban, hanem complicáltabb eredetű erkölcsi és gazdasági okokban található meg. Helyesen mondja

Levasseur (La Population française. Paris, 1892. III. 183. 1): „l'état des esprits est plus puissant à cet égard que l'état physiologique“.

A Malthus-féle elmélet teljes igazsága érvényesül abban a két tényben,, mely a népesedési mozgalomnak mintegy kétfelöli negatív és pozitív határkövét jelzi. Az egyik az, hogy egy nép szaporasága rendszeren csekélyebb mérvű. mint a milyen lehetne physikai és gazdasági föltételeire való tekintettel, a mit ugyancsak Levasseur így fejez ki: „Si les classes aisées sont moins prolifiques que les classes pauvres, c'est qu'elles sont plus prévoyantes“. A másik pedig az, hogy a gabonaárak alakulása és a születések száma közt tapasztalhatólag bizonyos állandó arány van. Ez a két momentum szabja meg a népesedés gazdasági factorai részéről a minimumot és maximumot, ennek keretébe illesztendő be az emberi társadalmak életének minden materiális tünete, a sociálpolitikai reformok czélszerűségének minden kritikája.

De Beksics be sem vonja vizsgálódása körébe a szaporodás és terjeszkedés életfolyamatának e nagy állandó törvényeit. Előtte mindez egy „quantité négligeable“. A nagy agricultur átalakulásnak, a termelési és megélhetési viszonyok gyökeres megváltozásának, a mely elé a modern Magyarországot akarja állítani programjában, gyakorlati kihatása eshetőségeit számba sem veszi, alkalmazhatóságát az eredmények szempontjából nem is mérlegeli. Vajjon a nagy latifundiumok földarabolása, ugyanakkor, mikor a magyar faj birtokterjeszkedése elé vont gátakat lerombolja s egy kisbirtok-rendszer mesterséges kifejlődésének válik természetes hordozójává, a mezőgazdasági termelés mai alakjának erőszakos megváltoztatásával nem hordaná-e magában egy oly válság magvait, mely a gabonaárak felszöktetésével egyenesen a szaporodásra hatna végzetesen vissza? Vajjon az úgynevezett „petite culture“ megfelelné-e egyáltalán Magyarország természeti és éghajlati viszonyainak? Mindezek csak kérdések, melyeket fölvetünk, a nélkül, hogy eldöntésére ily incidentaliter vállalkozni mernénk. De hogy Beksics magának föl sem veti, azt mutatja, hogy a gazdasági és népesedési politika igazi organikus kapcsolatáról s ezeknek a magyar fajpolitika alapprincipiumához való szoros viszonyáról vajmi *felületes fogalmai vannak. Őt a magyar faj abszolút nagyobb szaporodási képességének hamis kiinduló pontja ragadta magával, s ennek tarthatatlansága pozitív kimutatásával minden következtetése halomra dől.

A magyar faj erői intensivebb kifejtése s ezzel kapcsolatosan

szaporodási és terjedési képességének természetes fokozása — ez képezi tehát Beksics előtt a magyarság jövőjének nagy problémáját. Késérő ébredése ez egy oly publicistának, a ki nem utasíthatja el magát a legutóbbi évek politikai eszméi és törekvései történetében legalább is azt a morális felelősséget, a mely az uralkodó párt támogatásában kifejtett propaganda és nem ritkán a szenvedélyességig menő agitatio ügyének fentartás nélküli szolgálatából szükségképen áll elő. E politika teljes bukása tudatának szomorú resignatiója csendül meg Beksics bevezető fejtegetéseiben, legalább is abban a vonatkozásában, mely a magyarosítás politikája, a nemzeti asszimiláció terén kifejtett actio eredményeit illeti. Csak az szolgálhat vigasztalásunkra Beksics túlsötét kritikájában, hogy valamint a közkormányzat tényei sohasem oly gáncs- és kifogásnélküliek, a milyeneknek az officiozus sajtó magasztalja — megfordítva nem is mindig oly sötétek és elítélésre méltók, a melyeknek a párthatalom bacchanáliáiból ocsudni kezdő lelkiismeret katzenjammere, hogy ne mondjuk, a bálványait összetörni kész convertitaság túlbuzgalma festik.

Abban igaza lehet Beksics Gusztávnak, hogy hiba történt, végzetes hiba, nemzeti politikánk nyomdokainak eddigi kijelölésében. De a hiba okait teljességökben feltárni ő nem elég őszinte. A közélet psychológiája mélyebb tüneteibe, melyek társadalmi kialakulásukat előkészítették, belebocsátkozni nem mer. Pedig mi gátolja, hogy elszánt kézzel tépje szét a hamis tanok és az öröklött balhit ama mesterkélt tákolmányát, a melybe mint egy Procrustes-ágyba rendszeresen segítette belefeszíteni a magyar nemzeti öntudat élő testét egy kis látkörű politika, melynek csenevész gondolata a magyar állameszme organizálásában csak bukásra vezethetett.

„Nagy baj az, — úgy mond Beksics — hogy a logikai sorrendet megfordítottuk s ez vezethető vissza az új Magyarország meg-alapítóinak hibás fölfogására; nagy baj, hogy előzménynyé tettük a következményt. Assimilálni a modern korban, a hol minden érzület közt legerősebb a nemzetiségi érzés, csak a cultura által érintett kis tömbökkel szemben lehet. Mi az elenyésző kisebbségekkel próbáltuk beolvasztani a nagy tömegeket. Nem vitatkozunk — folytatja — a kérdés fölött: vajjon a magyar fajban nagyobb vagy kisebb asszimiláló erő van-e, mint más fajokban. De habár fajunkban végtelenül több beolvasztó képesség lenne is, mint más nemzetekben, a mi pedig épen nem áll, a nemzetiségi tömegeket még akkor sem olvaszthatná be, mert e tömegek kívül esnek a magyarság régióján. Előbb meg kell

növelnünk a magyar kisebbségeket, meg kell növelnünk egyáltalán a magyar fajt, hogy nagy többséggé legyen a nemzetiségek irányában. Akkor a nemzeti politika egyedüli alapjává tehető a cultura és assimiláló politika. De a kiegyezés idején és azóta ezt a politikát tenni a magyar nemzeti politika alap gondolatává, nemcsak hiba, hanem szerencsétlenség volt.

„Az iskolának és culturának még idegen fajok irányában is nagy hatása van, ha ellenséges nemzeti önérzetbe nem ütközik. A kulturai hatások ép azért voltak nagyok az ókorban s középkorban, a midőn a faji öntudat s büszkeség létezett ugyan, de ez vagy nem képezett nemzeti önérzetet, vagy pedig nem párosult culturával. A rómaiság beolvaszthatta a gallusokat s egyáltalán a kelta provinciákat, mert itt nem talált culturát. Appollinaris Sidonius római műveltségénél fogva büszkén vallotta magát rómainak, ellenben Róma a meghódított görög tartományokat sohasem tehetette latinná, sőt inkább maga vette föl a görög műveltséget, a nélkül, hogy nyelvét föláldozta volna.

„A nemzetiségi eszme virágzó korszakában egyáltalán lehetetlen nagyobb tömegeket pusztán iskola s cultura által assimilálni, ha e tömegekben csak legkisebb nemzeti öntudat is van. *A cultura ez öntudat rejtőző csíráit nem hogy megfojtaná, hanem inkább kifejti.* Iskola s cultura csak ott hatnak beolvasztólag idegen fajokra, a hol ezek vagy kisebb töredékekben léteznek, vagy semmi műveltséggel és nemzeti érzülettel nem bírnak. A magyar faj közé ékelt nemzetiségi törmelékeket iskola és cultura által igenis be lehet olvasztani. E tekintetben szép eredményeket értünk is el. Viszont iskola és cultura által megmenthetők a nemzetiségi tömegek közé ékelt magyar tömbök. De maguk a nemzetiségi tömegek nemcsak be nem olvaszthatók, hanem a cultura inkább kifejti nemzeti öntudatukat.

„A cultura tehát kétélű fegyver. A nemzet alkotó részévé tesz oly idegen elemeket, a melyekbe beviheti a nemzeti érzületet is. Így teszi a magyar nemzet alkatrészévé a megmagyarosodott németeket, ruténeket, részben tótokat s a Dunántúl apró néptörmelékeit. Ellenben felfegyverzi ellenünk a nemzetiségi öntudattal bíró fajokat, mint a románok legnagyobb részét s a tótság több régióját. *Ha magyar nemzeti öntudatot nem olthatunk román honfőúrsainkba s ha gazdasági eszközökről idején nem gondoskodunk, a cultura Erdélyből Csehországot csinál nekiünk.* Cseh embrió bontakozhatik ki Felső-Magyarországot egy részében is. És akkor kikerülhetlenül foederalismusba jutunk.“

Hogy ezt elkerüljük, épen ezért Beksics szerint olyan több-

ségre van szükség a kormányzati politikában is, mely „tud szükség esetén hajlani a helyzetek nyomása alatt, a nélkül, hogy elpatanna“ (17. l.). Szerinte a transactiók ezen rendszere szoros kapcsolatban áll a parlamentáris rendszerrel. Még vezércikkben is megdöbbenene ez a cynikus okoskodás. Komoly, tudományosan gondolkozó embereknek szánt könyvben egyenesen megbotránkozást kelt. A legridegebb és legönzőbb párturalom hangja ri ki e sorokból, mely azt tanítja, hogy nem szabad és felvilágosult emberek kell, hogy gyakorolják a politikai vezetést, a kik a hatalmat meggyőződéseiknek alárendelik, hanem üres, lelketlen bábok, a kik a szerint fordítják a köpenyt, a mint a szél fúj. Minden fordulatot, minden következetlenséget igazol az opportunismus. A pártok harcza nem egyéb, mint egy lassú felszivódás az uralmon levő többség soraiba, egyetlen politikai erény az abdicatio. Persze ezzel Beksics a nemzetiségekre céloz, a melyeket „szilárd többség nélkül csak folytonos concessiók árán lehetne kormányozni s visszagondol a Deák-párt hanyatlásának korszakára, a hetvenes évek elejére, a mikor Miletics és Polyt annyiszor felrázták az ország nyugalmát. „Ha nem jön a fusio — úgy mond — ellenben tovább tart a *Deák-párt zuhlése*, a nemzetiségi kérdés okvetlenül parlamenti transactiók tárgyává lesz.“ „Tisza Kálmán elvitázhatalan érdeme — folytatja — hogy a parlamenti consolidatio által akkor visszaszorította a nemzetiségeket.“

Kissé kellemetlen véletlen, hogy a régi Deák-korszak fölött gyakorolt ezen kritikával majdnem egy időben kénytelen Beksics úr a boulevard-lappá vedlett „Nemzet“, a „Magyar Nemzet“ 1. száma megnyitó hasábjain a „Deák alkotásaihoz való hű ragaszkodást“ zengeni megint. No de hát ez csak ama „koronként való megifjodás“, ama „különböző módszerek“ rovatába írható. a melyekről oly katedrai humorral elmélkedik Beksics a politikai pártok viszonyait illető fejtegetéseiben. Beksics úr megint belemártotta magát a politikai megifjodás vizébe s most oly fürgén dicséri az új aerát, mint valaha. Az ő philosophiai tekintete a változó viszonyok, a közélet mély kavargásai közt is az egyedül állandót, a változatlant keresi s elég szerencsés mindig megtalálni azt a fix-pontot — önmagában. Mert minden csak *módszer* kérdése, egyedül a párt az örök, a mindig változó és mindig önmagához hű, mindig más és mindig ugyanegy. A párt a nemzet, a párton kívül nincs ország, nincs jog és nincs boldogulás.

Legfeljebb még a liberalismusról lehet szó, a mit Beksics a pártállam eszméje nélkülözhetetlen kísérőjéül elismer a magyar poli-

tikában. Sejtelve sincs arról, hogy a liberalismusról ott szoktak legkevesebbet beszélni. A hol igazi szabadság van. Nincs szó, nincs gondolat, a melynek nevében annyi visszaélés történt volna, mint Magyarországon az officiozus publicistika tollába rozsdásodott eme liberalismus nevében. Mi azt gondoljuk, hogy egészséges nemzetek életében a szabadelvűség csak eszköz lehet, nem cél, nagy és egyetemesebb célok elérésére; de jaj annak a nemzetnek, a mely a liberalismust nem azért akarja, mivel az a nemzeti politika összhangzatos érdekeit szolgálja, hanem csak azért, mert éppen liberalismus. Az ily nemzet előre lemond arról, hogy — mint a történelemben annyi példáját láttuk már — alkalom adtán éppen a conservativ eszmével mentse meg a szabadelvű haladás érdekeit, azzal fedezze a reactio által megtámadott szabadelvűséget. Vagy tagadhatná-e Beksics, hogy Angliában a Stuartok romlott kormánya alatt a conservativ felsőház volt éppen az, mely a közszabadságokat védte egy corrumált parlamenti többség ellen? Másfelől bizonyos liberalismus avult tradícióihoz való ragaszkodás nem a legmakaesabb conservativismus-e? A pártélet törvényei szerint a történeti pártok programjaiban foglalt, egykor talán legszabadelvűbbeknek tetsző eszmék is idő folytán anachronismusokká válnak. Nevök fenmarad, politikai czégérré válik, de tartalmuk elsorvad s bizonyos ó-liberalismus divatját mult rongyává fakul. Csak az előítélet vak terrorismusa, a füleinkbe ordított frázisok együgyű félelme köt még az ilyen liberalis babonához.

Beksics mindig egyike volt ezen szabadelvű „reklam“-politika legádázabb szóvivőinek. Pedig bármilyen fontos elvi kérdések legyenek is a liberalis vagy conservativ politika kérdései, azokat a nemzeti élet egész organismusának gerinceivé tenni sajnálatos tévedés. A magyar államiság sorsát nem szabad elválhatatlanul összekötni sem a liberalismus, sem a conservativ eszmével. Liberalismus és conservativismus parallel szervei a politikai társadalmak életműködésének; a ki egyik szervét kiirtja nemzeti önrendeltetésünknek, az annak egész idegrendszerét bénítja meg. Mindkettőn túl az állami feladatok egységesebb conceptiójára van szükség. Sem a párturalom monopoliuma, sem a szabadelvűségi dogma egyoldalúsága nem tehet képessé a nemzet összességében rejlő erők teljes kifejtésére; a magyar állam történeti léte mennyire összezsugorodva, mennyire megesonkítva jelenik meg a pártpolitikus ama szűk horizontjában, melyet Beksics nyit előttünk. A fajlélek élő conservativ ösztönei, a nemzeti szellem természetzi evolutiójának örök törvényei sokkal magasabb rendű szem-

pontok, mintsem hogy azokat egy párt elvei kizárólagos dominiumába lehetne utalni. A parlamentaris állam fogalmának teljes fejtetőre állítása az, a mit Beksics képvisel, beismerése annak, hogy Magyarország parlamenti önkormányzata nem alkotmányában összeforrt népei erejéből foly, hanem csak egy feltételes conjunctura kedvező alkalma, egy roskatag épület, melyet csak a közélet hazugságainak, a politikai államművészet humbugjainak egy összefüggő rendszere tarthat és támogathat ideig-óráig. Alkotmányunk igazi szellemének teljes félreismerése, eszményiesebb és nemesebb motivumainak könyörtelen kiküszöbölése ez az úgynevezett „real-politikusi“ álláspont, melynek alaptétele: egyesek által kormányozni az egészet, a helyett, hogy az egész által kormányoztassanak az egyesek.

A mi Beksicsnek munkájához csatolt statisztikai táblázatait illeti, azok teljesen értéktelenek, bizonyító erejük semmi sincs a statisztikai tudomány szempontjából. Egyszerű kimutatások azok, melyekből hiányzik a sociologus mélyebb fölfogása, a bonyolult élet-tünetek egymáshoz való viszonyában biztosan eligazodó tájékozás, a logikai analysis. Beksics mindenütt csak a nyers szemléltetésnél marad, de nem hatol be a társadalmi alakulások mélyén működő erők dynamikájába, a tények okozatos összefüggésébe. Még ott is, a hol a dunántúli református magyarság faji propagatiója csökkenésére mutat rá (57. lap) elkerüli figyelmét egy oly közismert tény, mint a dunántúli magyarság körében hódító kétgyermekrendszer.

De lehet-e — kérjük — egyáltalán megbízható népesedési statisztikát adni azon elemi factorok ismerete nélkül, melyeket a morálstatisztika nyújt? Beksicsnél sem a házasságkötések, sem a bevándorlások száma nem szerepel a kimutatásokban, csak brutto eredményeket és burokratikus rovatkitöltéseket nyújt. Holt schémák ezek, melyekből hiányzik a tudományos feldolgozás tartalma s nem alkalmasak arra, hogy a legislatio munkájához támaszpontul szolgáljanak.

Hogy csak az utolsó táblázati kimutatást vegyük alapul, mely Magyarország nemzetiségi viszonyait most és 50 év múlva tünteti fel, — ime, hogyan jár el Beksics. Fölveszi az egyes geographiai területeknek 1880-ban és 1890-ben konstatált népesség-számát, *anyanyelvre való tekintet nélkül* s aztán megállapítja a tíz évi szaporodás perzentjét szintén a brutto-népességből. Azután sorra veszi a magyar, oláh vagy tót anyanyelvűeket ugyanazon két évről, mindkettőt százalékban fejezve ki, mely a brutto-népességhez viszonyul. Például

Magyarországon a Dunabalpartnak 1880-ban volt 1.742,287 lakossága, 1890-ben pedig 1.879,515; a szaporodás tehát 1880-hoz képest 8%. E népességszámból 1880-ban magyar anyanyelvű volt 435,340, vagyis 25%, 1890-ben pedig 519,588, tehát 27.7%.

Már most mennyi a magyar anyanyelvűek tényleges gyarapodása tíz év alatt? Vajjon nem egyedül helyes volna-e azt mondani, hogy a 25% és a 27.7% közötti különbséget, azaz 2.7%? De Beksics nem így gondolkozik. Ő azt mondja, annyi a magyar anyanyelvűek tényleges szaporodása, a hány perczentjét mutatja a magyar anyanyelvű lakosság e két időpont közti különbsége az első időpont lélekszámának. Így hoz ki a Duna jobbpartján is a magyar anyanyelvűeknél 3.5% szaporodás helyett 12.6%-ot, a Duna—Tisza közénél 5.3% helyett 26.8%-ot, a Tisza jobbpartján 4% helyett 15.7%-ot, a balpartján 3.8% helyett 21.4%-ot, a Tisza—Maros szögében 2.5% helyett 29.3%-ot, az erdélyi vármegyékben 2% helyett 14.8%-ot — s a szoros értelemben vett Magyarországon összesen 3.7% helyett 19.3%-ot.

Ezt a számítást nagy óvatossággal kell fogadnunk. Nem tekintve ugyanis azt az egész véletlen körülményt, melyről Beksics mitsem tud, hogy az 1890-t megelőző népszámlálásnál a beszélni nem tudók külön rovat alatt vétettek föl s csak tíz évvel később, utólag vétettek be anyanyelv szerint, a mi az egész statisztikai összeállítást megfosztja szilárd alapjától, világos, hogy a Beksics perczentua cziójának semm pozitív értéke nincs, mert *kisebb lélekszámnál a csekélyebb szaporulat is nagyobb százalékot representál, mint nagyobb lélekszám mellett a nagyobb szaporulat*. Így, tovább is a Dunabalpartnál maradva, arra az abnormis eredményre jutunk, hogy a 435,340 magyarajkúnak elég volt 84,218 lélekkel szaporodnia tíz év alatt, hogy a szaporodási arány 19.4%-ot adjon ki Beksics szerint (bár megjegyezzük, hogy ez a számítás is magasabban van felvéve 1—2%-kal) — holott ugyanazon idő alatt 1.076,931-nyi tótságnak 180,123 fővel való szaporulata csak 10%-nyi szaporodást tesz ki ugyancsak Beksics számítása szerint.

De még ha elfogadnók is állandó értékkitelvőnek ezt a perczentuácziót, tagadnunk kell, hogy ez a fajok propagatív ereje mellett bizonyítana, mert föl kell tennünk, hogy a házasságok száma kisebb és nagyobb népszám közt nem egyenletesen oszlik meg, hanem bizonyos csökkenő irányt követ a nagyobb népességhez viszonyítva. Ez összefügg a megélhetésre való kilátások csökkenésével. Ha Beksics a statisztikai tudomány finomabb nuanceaival dolgozna, akkor nem

adhatna szaporodási statisztikát házassági és születési statisztika nélkül. Valaminthogy a halálozási statisztika látszólag kedvezőbb arányát idézheti elő p. o. a gyermekek csekélyebb száma, ép úgy hathatnak a szaporodási exponens alakulására is oly arithmetikai tényezők, melyek magával a propagatív erővel összefüggésben egyáltalán nincsenek, mint p. o. épen a halálozás kisebb aránya, a mi azonban még épen nem jelent statisztikai értelemben szaporodást.

De Beksics számadatai a csoportosítás methodusától eltekintve is megbízhatatlanok. Oly eltéréseket, minőket a kötött birtokok perczentje megállapításánál látunk könyvében, midőn p. o. Somogymegye kötött birtokait az 58. oldalon 34·88%-nak, a 100. oldalon már csak 30·43%-nak veszi fel, Jász-Nagykún-Szolnokét pedig amott 20·44%-nak, itt 17·81%-nak, sőt Veszprémét amott 37·49%-nak, emitt pedig 31·77%-nak — nem szabad megengedni egy komoly tudományos munkában. Mit mondjunk ahhoz még, hogy Fehérmegye kötött birtokszázalékát egy helyt 24·11%-nak, másutt pedig csak 17·75%-nak, vagy Szatmárét egyszer 30·67%-nak, másutt 23·50%-nak, Krassóét pedig amott 83·65%-nak, itt 62·84%-nak veszi föl?

Ép oly nagyjában odavetettek Beksicsnek a tényekből vont következtetései is. Erőnek erejével bizonyítani akar valamit s a mellett elkerülik figyelmét oly tények, mint a szaporodásnak erkölcsi és gazdasági okai, melyek legelső sorban döntenek. Nincsenek gyermekek, mert nem akarnak gyermekeket: ez első sorban és mindenek fölött az akarat ténye — tehát minden oly törvényhozási intézkedés, mely az emberi akaratot befolyásolhatja, sokkal inkább módosítólag képes hatni a szaporodási hajlam fokozására vagy elrettentésére, mint bármely physikai tényező. Beksics megelégszik azzal, hogy a kötött birtokrendszert okolja a születések száma csökkenésével egész általánosságban, holott könnyű volna ép az ő adataiból is konstatálni, hogy a hol p. o. a kötött birtok nagy része községi tulajdon, ott a szaporodási arány mindjárt kedvezőbben alakul, például Erdélyben és a Tisza balpartján. De az 58. lapon közölt táblázatos kimutatása is a kiválóan magyar és földmívelő vármegyék születési arányának, egyenesen ellene bizonyít Beksics theoriájának s kétségen kívül helyezi, hogy más okok, mint a kötött birtok perczentje kell, hogy közrehasznának a szaporodási arány hullámzására.

Az 56. lapon azt bizonyíttatja Beksics Erdélyre való utalással, hogy „minél kevesebb magyar lakik valamely oláh vidéken, annál kisebb ott a népszaporodás”. Ez így nincs tudományosan formulázva,

mert negatív észleletek nem bírnak sociologiai jelentőséggel. De különben is ellene mond ez állításnak az 55. lapon közölt táblázatban Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér és Szolnok-Dobokamegye példája, melyekben már a magyarság perczentje növekedése daczára is a születések aránya csökken.

Nem látjuk tehát egyáltalában kimutatva Beksics alaptételének igazságát, mintha a magyar faj propagatív ereje már physiologice nagyobb volna más fajokénál. A mi az értékkicsերélésnek erre alapított egész elméletét illeti, értve alatta a latifundiumok áthelyezését az ország erdős és hegyes vidékeire, hogy helyt adjanak a magyar nép birtokterjeszkedésének, — az eszme merészsége még nem jelenti annak életrevalóságát is. Szerintünk ez nemcsak egyszerű értékkicsերélés, de társadalmi osztály-kicsերélés is volna egyúttal. A sik és termékeny rónák mindig ki fogják hívni a latifundialis törekvéseket. Az eredmény legfeljebb az volna, hogy egy új birtokaristocratia emelkedéséhez nyilna út, a régi megsemmisülésével, a nép alsóbb rétegeiből, de éppen nem bizonyos, sőt majdnem valószínűtlen, hogy ezt a processust a magyar faj számbeli megerősödése kísérné, azon egyszerű oknál fogva, mert a föld éhe nem előmozdító, hanem korlátoló tendenciával bír a szaporodásra.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Második közlemény. —

Magyarország, mint minden időben souverain állam, külügyeit önállóan intézte jog szerint az alkotmányfejlődés egész folyamán. Alkotmányos állam lévén e mellett, nem maradhatott kizárva a nemzet befolyása sem a nemzetközi viszonyok intézésében. A Habsburg-uralom kezdetéig nemzetközi egyénisége is teljesen kidomborul, mint az államok társaságában egyenrangúnak elismert fél szabályozza más államokkal szemben állami viszonyait.

A nemesség közjogi állása, a souverain hatalomban kezdettől fogva részesedése, a souverainitásnak király és politikai jogokkal bíró nemzet (nemesség) közt való megosztása, a királyi hatalomnak bizonyos fokig szerződéses természete eredményezték, hogy ámbár a hadüzenés és békekötés joga a király felségjogai közé tartozott, ez korlátlanul még sem ruháztatott reá. A hadüzenés joga a királyt korlátlanul nem illethette, mert az a nemesi szabadságot érintette. A nemesi jogok leglényegesebbike az adómentességen, személyes függetlenségen és birtokjogon kívül az, hogy a nemesek csak honvédelmi háborúra kötelezhetők a király személyes vezérlete alatt. Támadó háborút tehát nem folytathat a király a nemesség fegyveres erejével királyi hatalmánál fogva. A király hadüzenési és békekötési jogát élénken illusztrálja Kálmán nyilatkozata Vitali-val, a velencei dogeaval szemben, mondván, hogy békeajánlataira azért nem felelt eddig (1101), mert úgy van meggyőződve, hogy a béke nem lenne elég erős, ha az egész ország tanácsának beleegyezése nélkül köttetnék meg (si sine totius regni Consilio factum esset) (L. La-

dányi G.: A magyar királyság alkotmánytörténete, I. 55. l.). Nem hiányzanak ugyan egyes, önkénykedésre hajló fejedelmek részéről már ez időben sem törekvések, a nemességet a nemesi szabadság ellenére külföldi, támadó háborúban való részvételre kényszeríteni. Így tesz már II. István oroszországi hadjárata alkalmával. Az aranybulla, mely bevezető részében világosan kimondja, hogy nem új jogokat, szabadságokat ad, hanem megadja újból a szent király által megalapított szabadságot, mely e szerint csak a királyi hatalom erősödése által szükségessé vált újabb kötés a királyság és a nemzet közt — 7. pontjában megállapítja, hogy ha a király az országon kívül akar sereget vezetni, a királyi szabad szolgák (nemesek) ne kényszeríttessenek vele menni, hanem csak az ő költségén és midőn hazajön a hadjáratból, ne vethesse őket hadbírótság alá; ha pedig ellenséges sereg jönne az országra, mindnyájan tartoznak hadba menni. Ha a király az országon kívül akar hadsereget vezetni, a várispánok mindnyájan tartoznak vele menni az ő költségén. Az ellenállási záradék erejénél fogva pedig minden büntetéstől való mentesség mellett ellenállhattak a nemesek a királynak, ki ez ellen vétene. A Hármaskönyv I. részének 9. címében a nemesség négy fő és kiváltságos jogai közt szintén főlemlíti, hogy a nemesek csupán csak az ország védelmére tartoznak katonáskodni. III. Endrének 1291-iki törvénye, mely a nemzetnek a fő kormányzó organumokra (nádor, országbíró, tárnok és kancellár) való befolyását biztosítja, 10. cikkében hasonlóképen a külhatalom részéről megátadztatás esetére állapítja meg, hogy a nemesek tartoznak a király mellé állani s őt segíteni. Ha a király valamely külföldi ország elfoglalására indul, akkor csak pénzeért tartozik a nemesség vele menni (11. cikk).

Nem utaltatott a békealkudozások és a békekötés ügye sem korlátlanul a király jogkörébe, hanem ezekre a nemzetnek (a nemességnek) befolyása világosan elismerve s biztosítva volt. Kétségtelenül mutatja ezt a Mátyás és Frigyes császár közt folytatott diplomatiái alkudozás és békekötés lefolyása.¹ Az 1462-iki országgyűlés meghívójában utal a király ezen békealkudozásokra

¹ Mátyás kiterjedt diplomatiái érintkezéseire nézve l. Fraknói V.: Mátyás király magyar diplomatái cz. értekezését a „Századok“ 1898—99. évi folyamában.

s a békefeltételeknek a rendek által leendő tárgyalására, midőn azt mondja: „— kedvelt hívünk János váradi püspök a császárhoz menvén, azzal bizonyos alkudozásokat folytatott mind az ország szent koronája, mind a két ország közt fenforgó viszályok tárgyában“ stb. Mátyásnak 1463-iki nyilatkozatából kivehető, hogy a rendek módosították a békefeltételeket, utalván azon barátságos egyezségekre, „melyet János váradi püspök Jeromos krétai érsek jelenlétében kezdett ő felségével és a mely az e tárgyban Budán tartott országgyűlés főpapjai, bárói és nemesei által bizonyos módosításokkal el is fogadtatott“ stb. Az 1464-iki tolnai országgyűlés elfogadja a békeszerződést. A tolnai országgyűlés rendei Frigyes császárhoz intézett levelükben azt mondják, hogy ámbár terhesek a feltételek, mégis elfogadják azt a török ügy miatt és ezen megegyezésüket ki is jelentették a pápa legatusa előtt, sőt a biztosokat is kinevezték, kik a békeszerződést megkössék és az okmányokat kicseréljék. A rendek által a szerződés kötelező erejének elismerése tárgyában kiadott okmány szerint „elismervén, hogy a békebiztosok az általunk nekik adott utasításhoz képest és felhatalmazás értelmében járván el, az ország és mindnyájunk hasznára, ennél fogva az ő általuk tett ígéreteknek megfelelni szándékozván, mindazon intézkedéseket, szerződéseket, a melyeket ők egyfelől Frigyes császár ő felsége, másfelől a mi felséges urunk Mátyás és Magyarország közt kötött egyezés és béke tárgyában tettek, intéztek úgy urunk a király, mint a maguk nevében, a mit ekként elhatároztak, pecsétjökkel megerősítettek, azt minden részben, pontban, záradékban elfogadjuk, jóváhagyjuk és az általuk tett rendelkezéseket, mint szintén az azokról alkotott okmányokat köztanácskozás után teljes indulattal és szabad akarattal megerősítjük s közülünk a nagyobbaknak pecsétjével is megerősítjük“. Megjegyzendő azonban, hogy a békeszerződés az országos törvények sorába be nem iktattatott (L. Ladányi i. m. I. 315. s köv. l.). És az Ulászlót megválasztó országgyűlésen Ulászló párthivei azt a választ adják a császár követének, hogy ámbár tudva van előttük a béke, melyet Mátyás kötött a császárral s noha tudják, hogy némely főurak s nemesek is elfogadták azt Fehérváron, de azt is tudják, hogy ezek kevesen s csak azok voltak, kik mint biztosok közreműködtek, de az országos rendek nem egyeztek bele (L. Ladányi i. m. I. 379. l.)

A nemzet egyes elemeinek a király e felségjogait korlá-

tozó nemzeti befolyásban való részvétele különböző mértékű volt az Árpádházi és vegyes dynastiák korában, miután a nemességnek küzdenie kell a főurak ama törekvésével, hogy a királyt uralkodói jogai gyakorlásában csak ők korlátozzák, mely törekvésüknek az utóbbiak az alkotott törvények bizonyága szerint nem egyszer érvényt is szereztek. Így II. Ulászló felavatási levelének 7. pontjában azt igéri, hogy a császárral semmi szín alatt semmi alkudozást nem folytat, ki nem egyez a főpapok és bárók akarata nélkül és ha az találna történni, hogy ezek tanácsa és akarata szerint helyreáll az egyezség, azt, a mit ekkor nyer, legyen az föld vagy pénz, vagy akármi, mindörökre Magyarországhoz, ennek koronájához kapcsolja. Ha pénz lenne az, a főpapok s bárók tanácsa és akarata szerint fordítja az ország hasznára s az ő megegyezésük nélkül semmi szín alatt sem rendelkezik róla. — Itt tehát a királyt ez uralkodói jogaiban korlátozni csupán a főneméseknek adatik meg. Holott az Ulászló és Miksa császár közt, az utóbbinak a magyar koronára formált örökösödési igénye miatt támadt háborút befejező békeokmány „a főpapok, bárók és nemesek, mint az egész ország képviselői, elfogadásával és jóváhagyásával“ létrejöttek mondatik.

A magyar alkotmánytörténelem nevezetes intézkedéseket mutat fel már az Árpádházi és vegyes dynastiák korában arra nézve, hogy a fejedelem korlátlan személyes uralma kizárassék. Ezek amaz intézkedések, melyek a királyi tanácsot létrehozták, az 1298. évi országgyűlésen alkotott 23. t.-cz., mely a királyt mindenben az országgyűlés által három hónapra választott tanácsosainak hozzájárulásához köti; az 1498. évi 7. t.-cz., mely rendeli, hogy a király a tanács rendes tagjain (primás, nádor, országbíró, tárnokmester, kanczellár, bán, vajda) kívül az ország főfontosságú ügyeinek tárgyalásakor a 16 köznemesi rendű tanács-tagból is mindig hívjon be nyolczat; az 1507. évi 5. t.-cz., mely szerint a király mindent, mi az ország ügyeit érdeklí, ezután mindig a tanács tagjainak és más tanácsosainak tanácsa szerint tegyen és a mit azoknak tudta és beleegyezése nélkül tenne, az egyszerűen érvénytelen legyen. Ez utóbbi törvényeziknek czélzata világosan az volt, hogy miután az Ulászló és Miksa császár közt kötött béke az örökösödés kérdését a legközelebbiről érinté, a király tanácsosainak hozzájárulása nélkül mit se tehessen e tekintetben sem. Különben Ulászló egyúttal cseh

király lévén, a nemzet már a hitlevélben kikötötte (10. pont), hogy mikor Magyarország és az ez alá rendelt részek ügyeiről lesz szó, a király csak magyar tanácsosokkal fog tanácskozni és határozni s idegeneket nem bocsát a tanácsba. Az 1518. évi 17. t.-cz. pedig határozottan kimondja, hogy követségeket, akár a külállamokhoz, akár itt benn egyesekhez, csak a tanácsosok megegyezésével küldhet a király.

Arra az esetre, ha a király együgyű vagy hanyag lenne, az 1485. évi 8. t.-cz. a nádorra ruházza a hatóságot az idegen államok küldötteit meghallgatni s nekik választ adni.¹

Kétségtelen mindezek szerint, hogy az Árpád-házi és vegyes dynastiák alatt, ámbár a fejedelem bírt a hadüzenési és békekötési s követségi joggal, ezen felségjogokat is a rendek közreműködésével gyakorolhatta; a mint kétségtelen másfelől, hogy Magyarország bírt ezen időszakban teljesen önálló nemzetközi egyéniséggel, ezen egyénisége teljes mérvben kidomborodott, ámbár királyai olykor más országban is uralkodók voltak. Királyai mint egy teljesen különálló, független, souverain állam képviselői személyesítették kifelé az államot. Ez önálló nemzetközi egyéniség politikai súlya következett ama kiváló helyzetből, melylyel Magyarország ez időben az európai államok társaságában bírt, melynél fogva a magyar királyok a keleti uralkodók közt a római császárok után az első helyet foglalták el. Királyaink valódi souverain mivoltát élénken állítják élénk I. Mátyásnak 1481-ben III. Frigyes császárhoz intézett eme sorai: „Iratik nekünk, hogy Frigyes császár a mi urunk s mi alárendeltjei volnánk; azonban a római szent birodalomban mindenki tudja, hogy mi csupán Csehország részéről vagyunk neki alárendelve; de a mi Magyarországot illeti, mely mindig szabad volt és soha a szent birodalomhoz nem tartozott, habár a császárt méltóságra nézve felsőbbnek tekintjük, de uralomra nézve magunkat vele egyenlőnek tartjuk”.

Magyarország külügyeinek a nemzeti befolyás melletti, ön-

¹ Az 1485-iki ú. n. nádori czikkelyekre nézve Fraknoi V. („Századok” 1899. VI. füz.) Kovachich nyomán *Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitialium*, Pest 1820.) ama nézetnek ad kifejezést, hogy azok törvényerőre sohasem emelkedtek s szerinte azokban csak egy, az 1486-iki nádorválasztó országgyűlés számára szerkesztett emlékirat áll előttünk.

álló intézése s az ország önálló nemzetközi egyénisége azonban háttérbe kezd szorulni mindjárt a Habsburg-uralom kezdetével. Az alábbiakban külügyeink kezelésének és nemzetközi egyéniségünknek alakulását a Habsburg-uralom alatt fogjuk vizsgálat alá venni és pedig azon három főidőszak szerint, melyre alkotmányfejlődésünk e tekintetben is felosztható, vagyis 1526-tól a nőági örökösödés megállapításáig: 1723-ig; 1723-tól a modern alkotmány első alapjait megvető 1848. évig; azután az 1848-iki alkotmányos állapot, végül az 1867-iki legújabb lényeges alkotmánymódosítás alapján lesz a külügyek intézése s az ország nemzetközi egyénisége vizsgálat alá veendő.

*A külügyek intézése és az ország nemzetközi egyénisége
1526-tól 1723-ig.*

Az ország rendei 1526 december 16-án Ferdinánd ausztriai főherceget választották meg Magyarország királyává. Az 1547. évi V. t.-cz. szerint pedig „az ország karai és rendei nemesak ő felségének, hanem fiutódainak is uralma és hatalma alá minden időre magukat alávetették“; ez által tehát meg volt állapítva a választással vegyes örökösödés a Habsburgház javára. Magyarország ezután mindig ugyanazon személyt választván királlyá, egész a fiági elsőszülöttségi rendszert kimondó 1687. évi II. t.-czikkig, ki a ma Ausztria nevezete alatt ismeretes tartományokban és országokban uralkodott, állandó kapcsolatba jött ezekkel s ama kapcsolat létesült Magyarország és az ausztriai háznak az osztrák örökös tartományokból és a cseh korona országaiból álló birtok-komplexuma közt, mely történeti personaliónak nevezetik.

Ez az összeköttetés jogi tartalommal ugyan nem bírt, Magyarországnak, mint saját törvényei szerint igazgatandó, önálló és független államnak souverainitását jog szerint nem befolyásolta. A viszony azonban nagy befolyással volt az országnak külpolitikájára, miután lehetetlen volt, hogy a magyar király más külpolitikát kövessen, mint a minőt mint osztrák tartományúr azon egyéb birtokai szempontjából is követendőnek látott; sőt miután a Habsburg-ház tagjaira nézve elismert örökösödéssel vegyes választás épen az ez időben leginkább fenyegető török hódításokra való tekintettel lett elfogadva s a török terjeszkedés-

nek megakadályozása nemcsak specziális magyar érdeket képezett, hanem főfontosságú volt az osztrák tartományírra is ama birtokai szempontjából, a közös veszély fenforgása az önálló magyar külpolitikának megszűnését vonta maga után, ami az adott történeti viszonyokból következett. E mellett azonban mindjárt bekövetkezett Magyarország nemzetközi egyéniségének háttérbe szorulása is, a minek már épen nem kellett volna a fennálló közjogi viszony folytán előállani.

Közjogunk szerint a külügyek intézése, vagyis a háború és béke, a követségek és nemzetközi szerződések kötésének joga fejedelmi jogot képezett ezen időszakban is. Ide vonatkoznak az 1622:XX. t.-cz. 1. §-a, valamint az 1625:XII. t.-cz., melyek büntetést állapítanak meg azokra, a kik cum Turcis vel quibuscunque aliis, clam vel palam perniciosos Tractatus instituere, Legationes suscipere — praesumerent. (Ezt renoválja a következő időszakban az 1723:IX. t.-cz. 2. §-a.) Azonban felette számos rendelkezéseket találunk Corpus Juris-unkban, melyek a nemzeti befolyásnak igen tág teret nyitnak mindezen dolgokban.

Nevezetesen az 1608. k. e. II. t.-cz. kimondja, hogy a király az ország tudta és beleegyezése nélkül Magyarországon és kapcsolt részein háborút ne indítson (Quandoquidem Dei beneficio, tam cum Ungaris, quam etiam cum Turcis, pax et reconciliatio inita est: §. 1. Ideo ut eam quoque Sua Regia Majestas observet, observarique faciat, nec sine praescitu, et consensu Regni, in Ungaria, et Partibus sibi annexis, ullum vel bellum moveat, vel militem extranem introducat). Ugyanezt renoválják később az 1613:V., 1618:II., 1622:II. és 1659:I. t.-czikkek s ugyanezen korlátozása a királynak a háború indítása tekintetében befoglaltatik II. és III. Ferdinánd, valamint I. Lipót felavatási levelében is.

A békekötésre nézve hasonlóképen nagy számban találunk rendelkezéseket, melyek értelmében a király a nemzet befolyása nélkül ne kezdjen béketárgyalásokat. Így már az 1536:I. t.-cz. (De transactione pacis. Art. I. Quum Status et Ordines Ungariae, hoc tempore nihil magis, quam Regni partitionem, inter Regiam Majestatem, et ejus adversarios futuram timeant: §. 1. Pro eo evitendo, Majestas Sua, sine scitu Consiliariorum suorum Ungarorum, tractatus pacis nequaquam transigat.) Az 1546:IV. t.-cz. szerint, ha jövőben a törökkel akár a béke, akár fegyverszünet

kérdésében tárgyalni kell, a felség erre alkalmas magyarok tanácsával éljen. Az 1547: II. t.-cz. meghatározza, hogy a törökkel mily feltételek mellett köttessék meg a béke. Az 1553: III. t.-cz. a békétárgyalásoknál a magyar tanácsosok közreműködésének szükségét hangsúlyozza (Art. 3. §. 1. Et de hujusmodi expeditione, aliisque negotiis ad defensionem et conservationem Regni pertinentibus, tractatusque induciarum, inter Majestatem ejus Regiam, et Principem Turcarum, firmandarum; cum Consiliariis suis Ungaricis, quoque tempore conferre; et de eorum consilio, quae Regni hujus sui salutem, et commodum concernant, suscipere, et exequi). Az 1567: I. t.-cz. 5. §-ában kéri a rendek az uralkodót, hogy a török fegyverszinet tárgyában alkudozásokat vigyen az új szultánnal. Az 1569: XXXVIII. t.-cz. szerint ama két magyar tanácsos, kiknek ettől fogva állandóan a királyi udvarban kellett lenni, a hadügyekben is meghallgatandók (§. 2. Ac proinde ad minus duos, videlicet unum Ecclesiasticum, alterum vero saecularem ex Majestatis Suae Consiliariis Ungaricis, Aulam continue sequi debere, quo Majestas ejus, illorum opera, in rebus citis Ungaricis, Justitiam, et jura, libertatesque Regni concernantibus, uti possit: §. 3. Cum quibus etiam de Regni bellici rebus, ubi necessitas postulabit, se collaturam). Az I. Rudolf és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem közt kötött békeszerződésnek (Tractatus Transylvanicus) a rendek által leendő elfogadását maga az uralkodó kívánta, a mint ez azt elfogadó 1595: LVI. t.-cz. 56. articulusának szavaiból kitünik (Denique quia Sua Majestati Caesareae, atque Regiae benigne visum est, ut Sua Majestas, medio certorum suorum Consiliariorum, cum illustrissimo Domino Principe Transylvaniae, certis conditionibus foedus iniret, ac superinde certi quidem Articuli, inter suam Majestatem et ipsum Principem Transylvaniae confecti sunt; postulatque Sua Majestas, ut Status et Ordines Regni iisdem Articulis assentire velint: §. 1. Ideo eosdem Articulos fideles Status et ordines Regni, obedienter acceptantes, illos praesentibus eorum Conditionibus inserunt et pro ratis, gratisque admittunt). A Rudolf, illetve megbízásából Mátyás főherczeg és Boeskey István erdélyi fejedelem közt kötött bécsi békét (1606) becikelyezi az 1608. k. e. I. t.-cz. Nevezetes ezen békeokmány különösen annál fogva, hogy azzal kapcsolatban Magyarország és Csehország rendei egymással közvetlenül szövetséget kötöttek a

vallásszabadság és a béke fentartása tárgyában, hogy „az ő fel-
ségével s a szomszéd országokkal kötött ezen egyezséget fenn
fogják tartani, minek nagyobb hiteléül nevék aláírásával s pecsét-
jökkel megerősített levélben biztosítják a magyarok Csehország
rendeit s viszont a csehok Magyarország rendeit“.¹ Az 1614-iki
linczi béke-delegáció alkalmával pedig a magyar országgyűlés
küldöttsége magának az uralkodónak kívánságára tanácskozik az
osztrák tartományi rendek választmányával a béke fentartása
ügyében.² A III. Ferdinánd és I. Rákóczy György közt kötött
linczi békeszerződést pedig az 1647: V. t.-cz. Az 1681: IV.
t.-cz. rendelete szerint a török béke (és egyáltalán minden ma-
gyar ügy) cum Consilio Ungarico tractentur et concludantur az
1608. k. e. II. t.-cz. a diploma 3. és 13. pontja, az 1613: XXV.,
1630: XXIX., 1635: XXVIII., 1655: L. és az 1559: VIII. t.-cz.
értelmében. A 2. § pedig még azt is megállapítja, hogy a béke-
szerződésnek pontjai a megyék által közhírré tétessenek (solen-
niter per Comitatus publicentur).

A Corpus Juris idevágó rendelkezéseinek kétségtelen tanu-
sága szerint befolyással bírt az országgyűlés a követ-küldési jogra
is, a mennyiben részint közvetlenül adott megbízást több, diplo-
matiai természetű ügyben, diplomai megbízással küldötteket
rendelt és pedig nemcsak az osztrák tartományokhoz, hanem
más külállamokhoz is; részint pedig a külön magyar követek
küldését megállapította és szorgalmazta. Határjavítási ügyekben
közvetlenül rendel az országgyűlés biztosokat az 1554: XIII. és
1563: LX. t.-czikkel; hasonlóképen hadi segélyért az osztrák
rendekhez az 1609: LXVIII. és 1655: XVII. t.-czikkel. Az
1613: XLIII. t.-cz. szerint az uralkodó nevezi ki ez utóbbiakat
a rendek sorából, de az utasítást nekik az országgyűlés adja.
Az 1596: LX. t.-cz. szerint a lengyel szövetség ügyében az
országgyűlés kebeléből lesznek követek küldendőek, a rendek
maguk neveznek küldötteket (2. §.) s a királynak tetszésére
bizzák, hogy ezekből vagy más magyar tanácsosaiból válaszszon
(3. §.) — A követségek díjazásáról gondoskodik az 1548: XXIII.,
1557: V. és 1593: XIII. t.-cz. Végül a tizenhárom szepesi város
visszaváltása ügyében Lengyelországba küldendő követeket neve-

¹ Ladányi i. m. II. köt. 90. l.

² Szalay: Magyarország története, IV. köt. 496. l.

zik ki az 1630:XXVII., 1635:LXVII., 1638:XXXIX., 1647:LXXII. és 1649:XXVIII. t.-cikkek.

Az 1618:XXXVII. t.-cikkkel kezdődik meg ama törvények sorozata, melyek a török követségeknél a császári követ mellett egy külön magyar követnek kiküldését és funkcióját megállapítják, illetve ezen megállapítások valóságos keresztülvitelét oly sokszor sürgetik. Az 1630:XXXVI. t.-cz. szerint úgy magánál az ottomán portánál, mint más helyeken felállítandó török követségeknél kell ily külön magyar követnek lenni. Az 1635:XXVII. t.-cz. rendeli, hogy ha a törökkel béketárgyalások kezdetnek, az is a külön magyar követ útján vezetessék. Az 1647:LXXIV. t.-cz. szerint a felség oratora mellé küldendő magyar követnek amazéval egyforma tekintélye és jogköre legyen (*aequali auctoritate et potestate*) s az 1649:VII. t.-cz. szerint a császári követ a magyar követtel vagy residenssel az ügyeket *communi voto et consilio tractet, ac promoveat*; ha török részről követség jön, vagy az országból a portához követség küldetik, ez a nádornak tudomásával legyen. Ugyanezen tárgyban intézkednek az 1638:III., 1655:L., 1659:XIV., 1662:IV., 1681:IV., 1687:VIII. és 1715:XLI. t.-cikkek, renoválván a fentebbi határozatokat. Az 1638:III. t.-cz. különösen megállapítja, hogy a magyar követ a magyar tanács által megfelelő utasítással láttassék el; az 1655:L. t.-cz. rendelete szerint (2. §.) a császári követ utasításába beveendő, hogy *omnia Negotia et Consilia, Regnum hoc partesque eidem annexas concernentia, cum Legato et Residente Ungaro communi voto tractet, et promoveat*; az 1681:IV. t.-cz. 3. §-a újból sürgeti, hogy a császári követ mellé született magyar követ küldessék *cum aequali in Negotiis Ungaricis, tractandi auctoritate*.

*

A nemzeti befolyás érvényesítése a külügyeknek a király személyére ruházott, de általa korlátlanul nem gyakorolható intézésénél, mint a fenti számos renovatiókból is kitűnik, szakadatlan küzdelem tárgyát képezte, bár ismételten elismert és megerősített nemzeti jogokról volt szó; tagadhatatlan, hogy törvénytárunknak ép azon rendelkezései maradtak mindig csak a papiroson letett biztosítékokként, melyekre az évek hosszú során át legtöbbször visszatértek. Mert a renovatiók ép az eredeti rendel-

kezelések figyelmen kívül hagyását jelentették leggyakrabban az uralkodók részéről. A nemzet azonban csak annál szívesebben ragaszkodott mindahhoz, mit egyszer már törvényei közé sikerült bevétenie. I. Ferdinánd már az 1538-iki nagyváradi béke megkötésénél figyelmen kívül hagyta a törvényt, midőn a békét nem magyar tanácsosok közreműködésével kötötte meg, mi ellen a rendek hevesen kikeltek. Az 1546-iki országgyűlés szintén felpanaszolta, hogy a követség tudtuk és hírük nélkül küldetett a törökhöz s azt mondták, kedvezőbb békét lehetett volna elérni, ha ő felsége néhányval a magyarok közül, kik a török viszonyokban jártasabbak, előre közli s az ő tanácsuk szerint adatja meg a követek utasítását.¹ Ugyanez ismétlődik azonban a fejedelem részéről az 1547-iki öt évi békeszerződéssel.² Viszont azonban az 1556. január 1-jére egybehívott országgyűlést a király világosan a béke tárgyában való határozás végett gyűjté egybe. „Nem tudjuk belátni, hogy a szultán kívánatának miként tehesünk eleget — mondja 1555. november 13-iki levelében — az ország rendjeinek tanácsa és beleegyezése nélkül, azért akarunk értekezni veletek, mint a kiknek sorsáról és fenmaradásáról, sőt életéről van szó.“ Ám a nemzeti befolyás ezután is következetes mellőzésben részesül. Az 1562-iki békeszerződés megkötésekor a nádor emel panaszt, hogy a béke-alkudozások ismét magyar tanácsosok közbejötté nélkül vezettettek. Magyar befolyás teljes mellőzésével köti meg az uralkodó az 1606-iki zsitva-toroki békét a törökkel, mely békeszerződés ugyan Corpus Jurisunkban szintén benfoglaltatik, de az szabályszerűen becikkelyezve nem lett, bár későbbi törvények rá hivatkoznak és érvényesítését kívánják. (Így az 1613:XXXV. t.-ez. : Supplicans Status et Ordines, ut Sua Majestas, eundem tractatum, in absentia ejusdem Majestatis, per Dominum Palatinum cum adjunctis sibi Comissariis, juxta Pacificationem cum Turcis ad Sitva-Torok factam, in effectum deduci curet.) Az 1618-iki országgyűlés is erősen emlegeti a sérelmek sorában a békekötésnek a rendek tudta és beleegyezése nélkül történetét. De különösen nagy elégtelenségre adott alkalmat, midőn az 1664-iki vasvári béke, melynek megkötésénél nem Magyarországnak a török uralom alól leendő fel-

¹ Horváth M. : Magyarország története, IV. köt. 207. l.

² Ladányi : i. m. 30. s. köv. l.

szabadítása, hanem az udvari politika szempontjai szolgáltak irányadóul, ismét kizárólag az uralkodó idegen tanácsosainak közreműködését látták a rendek. Hozzájárult ehhez, hogy a király csupán az ország főurait hívatta fel Bécsbe, hogy tudtokra adja a béke pontjait s azokat mintegy az ország nevében velük elfogadtassa. E békepontok, mint a Bécsbe az ismételt hívásra felment néhány magyar főúrnak az uralkodó minisztere előadá, ugyanazok, melyeket az 1662-iki országgyűlés megállapított, némely oly különbségekkel, miket a mostani idők természete kíván. De a békeszerződés a törvényhozás által be nem czikkelyezett s az 1681-iki országgyűlés sérelmi pontjai közt rámutatnak a rendek a béke törvénytelen megkötésére, kifejtván annak az országra igen káros következményeit is részletesen. Egyébiránt a békekötés ellen a király magyar tanácsosai határozott óvást szándékoztak emelni, a mi azonban elmaradt. Az 1699-iki karlovitzi béke megkötésénél szintén mellőztetett a magyar befolyás, mit a bekövetkezett Rákóczy-mozgalomban hangoztatnak a szövetekezett rendek egyik legekleatásabb sérelem gyanánt. Kétségtelen egyébiránt, hogy a fennállott törvények világos rendelkezéseivel ellentétben álló mindezen tények az ország jogát e tekintetben se semmisíthették meg.

*

Ila már most tüzetesebben tekintetbe vesszük, hogy miként volt kezelendő jog szerint ezen időszakban a külügyek intézése, illetve a fent idézett törvényes megállapítások által teremtet jogi helyzetet construálni akarjuk, akkor a következőket kell mondanunk.

A külügyek intézését, tehát a hadüzenést és békekötést, a nemzetközi szerződések, szövetségek és a követküldés jogát a magyar alkotmány e korszakban is ugyan a király személyére ruháztatnak tekintette. Mivel azonban alkotmányunkban állandó alapvet képezett, hogy „Magyarországban a királynak minden joga szintúgy törvényen alapszik, mint a nemzet jogai s a legfőbb hatalmat is a törvény adta a királynak“,¹ továbbá a fentartott felségjogok természetéből folyólag, ezen jogok gyakorlásának

¹ Deák Ferencz beszédei, III. köt. 458. l.

módozatai szintén nem voltak kivéve az országgyűlés hatásköréből, mint azt a fentidézett törvényes rendelkezések egész sorozata eléggé igazolja. Hogy a külügyek legfőbb vezetése a királyi illette, kétségtelen; közjogi műveink, a 61-iki országgyűlés második felirata által, a kiegyezési törvény tárgyalásai során ismételve elismertetik. „Említetik továbbá a legmagasabb királyi leiratban — mondja az 1861-iki országgyűlési felirat — a külügyek egysége és hogy az uralkodó család trónra lépte óta Magyarország a külföld irányában soha külön képviselve nem volt. Vannak hazánkban is oly fejedelmi jogok, miket magára a király személyére ruházott az alkotmány. Mivel pedig a magyar király egyszersmind az örökös tartományoknak is fejedelme, természetesen, hogy az ily jogokat mind Magyarországra, mind a többi tartományokra nézve ugyanazon fejedelem¹ gyakorolja. Ilyen fejedelmi jog a magyar királynak azon joga, miszerint a külhatalmak iránti viszonyokat — vagyis a külügyeket — legmagasabb királyi hatalmával intézi. Törvényeink, névszerint az 1608. évi II-ik s 1681. évi IV-ik törvényezikkek kikötötték ugyan, hogy a háborúnak és békének kérdései, különösen Törökországra nézve, a magyarok befolyásával tárgyalassanak; a háború Magyarországon és kapcsolt részeiben, az ország tudta és beleegyezése nélkül meg ne indíttassék; a békekötésnek pontjai az ország gyűlésével közöltessenek; a fényes Portánál a császári residens mellett magyar residens is tartassék s az a császári residenssel egyenlő hatalmú legyen. — A külügyek legfőbb vezetése és intézése azonban magának a fejedelemnek kezeibe volt letéve s az ország erre vonatkozólag is legfőbb biztosítékát az adó és katonaaállítás meghatározásának jogába helyezvén, csak azt akarta, hogy a külügyek tárgyalásánál a magyaroknak is legyen befolyásuk.“

Ugyanesak Deák Lustkandl elleni ismeretes iratában így nyilatkozik e tekintetben: „A külügyek vezetése — a törvényhozás köréhez szorosan nem is tartozhatott; de tartoztak igenis az arra szükséges eszközök, különösen a katonaaállítás s az adó megajánlásának joga, melyet Magyarország is alkotmányszerűleg mindig gyakorolt s melyet legfőbb biztosítéknak tekintett. — Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy a katonaujczok meg-

¹ Helyesen értve: ugyanazon személy (de más fejedelem).

ajánlásánál, törvény szerint joga van a magyar országgyűlésnek azt kívánni, hogy a küldölgök fenforgó körülményeiről értesíttessék és csak ezen értesítés után ereszkedik a megajánlás kérdésének tárgyalásába“. ¹

Hogy a külügyek vezetése a törvényhozás köréhez nem tartozott és nem is tartozhatott, természetes, miután e vezetés egységes eljárást feltételez, mire csak egy személy képes és a vezetésnek magához ragadását az országgyűlés nem is igényelte soha (egyetlen egyszer történt e részben kísérlet a későbbi korszakban, miről alább lesz szó); de igényelte azt, hogy ezen legfőbb vezetésre befolyjon. Kétségtelen, hogy a fent idézett törvényes rendelkezések egy némelyikének megállapítására az akkori különleges viszonyok voltak befolyással, mi által a törvény intenciója szerint más magyarázatot nyer, mint a minőt annak általában a szavak pontos értelme szerint tulajdonítani lehetne. Áll ez a hadviselési jog korlátozását kimondó ama törvényezikre, melyek értelmében a király a rendek előzetes tudta és beleegyezése nélkül háborút ne indítson. Az ország jelentékeny részének a török általi elfoglaltsága, ketté válása, a háború súlya, a kedvezőtlen feltételek mellett megkötött fegyverszüneti és békemegállapodások mindenesetre eléggé indokolták a rendek azon kívánását, hogy a háború viselése előzetes tudtuk és hozzájárulásuk nélkül helyet ne foglalhasson. Másrészt nem egy esetben maguk a rendek kérik az uralkodót a hadviselésre.

Törvényeink értelmében a honvédelem kötelezettsége meg volt osztva a király és a nemesség közt, úgy azonban, hogy a hon védelmére első sorban a király van kötelezve, kinek e célra saját bandériuma és meghatározott jüvedelmei állanak rendelkezésre, míg a nemesség segítségére van a királynak a hon védelése körüli kötelességei teljesítésére. Ez utóbbi célra szolgálnak a zászlós urak és nemesek megyei bandériumai, továbbá a telekkatonaság, melyet a főurak és köznemesek jobbágytelkeik száma után voltak kötelesek kiállítani (portalis insurrectio), míg végső esetben a király hívására személyesen is felkelni tartoznak. Azonban a Habsburg-uralkodók legelseje: I. Ferdinánd már megválasztatása előtt arra kötelezi magát, hogy zsoldos hadakat is fog tartani, mely célra az országgyűlés hadi segédelmet aján-

¹ Adalék a magyar közjoghoz, 151. l.

lott fel (mely hadi adónak, illetve egyáltalán adónak nem nevezhető, miután változatlan maradt e korszakban is az alkotmányos alapelv, hogy az ország megvédése mindennemű kültámadással szemben első sorban a király kötelessége s miután a a nemes ember adót királyának, egyik sarkalatos joga alapján, nem fizethetett, a pénzbeli szolgáltatás megállapítása e célra csak a segély természetével birhatott). Az idegen segélycsapatok beözönlése által azonban, melyeket Ferdinánd nem annyira az országnak a török uralom alól leendő megszabadítására, mint inkább saját trónöröklési igényének támogatására, az ellenkirály és hívei leküzdésére behozott, a hadügy jellege befolyásoltatott. Ezen idegen katonaság, zsoldos csapatok ellen ügyszólván szakadatlanul hangzanak ez időtől kezdve az országgyűlések sérelmi felszólalásai, nem kevésbbé irányulnak azok ellen számtalan törvényezikjeink tiltakozásai s erélyes követelései is, hogy azokat az országba a király engedelem nélkül be ne hozza, illetve a már bent levőket eltávolítsa. Igaz, hogy magukkal ezen zsoldos csapatokkal a király háborút nem viselhetett s miután az országgyűlésnek a hadügy körébe tartozó jogosítványai érintetlenül fenmaradtak, sőt számtalan újabb törvény által megerősítést nyertek, a nemzeti befolyásnak csönkulása jog szerint be nem következett. Nem változtatott ezen ama körülmény sem, hogy az országnak a török uralom alól leendő megszabadítása, illetve a török terjeszkedésnek gát emelése nemcsak specziális magyar érdeknek, hanem az egész kereszténység érdekének tekintetvén, már mindjárt a Habsburg-uralom kezdetén hadi célokra más idegen, nevezetesen a német birodalmi rendek pénzbeli segélyének kieszközlése vétetik fogamatba. Kétségtelen azonban, hogy a török részről fenyegető veszély állandósága, ennek nemcsak Magyarországra, hanem az uralkodó többi országai s tartományaira való kiterjedése, a magyar álláspont, mely (mint nem egy törvényünk bizonyítja) főleg az osztrák tartományok hadi segélyét e veszély ellenében nemcsak elfogadhatónak tartotta, hanem azt több ízben szorgalmazta is (s nevezetesen a horvát végvárak fentartását egyenesen e segélyre utalta, azon indoklással, hogy azok megvédése az osztrák tartományoknak is érdeke), a török elleni védelem közösségének s így a külügyek e részbeni közösségének, ha formaszertint elismerésére nem is vezetett e korszakban, mindazonáltal ez érdekközösség fenforgása a külügyek

intézésének alakulására jelentékeny befolyással volt, mint azt az alábbiakban előadni fogjuk.

A hadviselés, mint a külügyek intézése nem békés eszközének jogát túlnyomó részben a királyra ruháztottnak, illetve az országgyűlés e részbeni beleszólásának jogát csekélyebb körre terjedőnek tekinti közjogi íróink közül különösen a sok tekintetben tekintélyként idéztetni szokott Cziráky; mondván, hogy az 1608-iki t.-cikket nem lehet másnak tekinteni, mint Mátyás személyes lekötelezésének s így ezen törvénynek, valamint az azt renováló, fentidézett későbbi törvényezikkeknek szelleme s vezérlő gondolata azt feltételezi, hogy az ellenség az országban legyen vagy kapcsolt részeiben, tehát csak ily esetben (mint volt a török hódoltság idejében) volt kötve a király a rendek előzetes tudtához és beleegyezéséhez a háború indítás tekintetében; valahányszor azonban arról volt szó, hogy a király az ország határain kívül indítson háborút, soha se tekintette magát kötve a rendek beleegyezéséhez.¹

Virozsil szerint, a ki közjogunkat (természetesen az 1867-iki alkotmánymódosítás mellőzésével) még leginkább tette hozzáférhetővé külföldi államjogi írók körében s ezért leggyakrabban használt forrásul szolgál a régibb, latin nyelven megjelent közjogi művek mellett — a külügyek intézése általában kizárólag a királyt illeti, a rendek közreműködése nélkül, ha csak különös pozitív rendelkezések e részben kivételt meg nem állapítanak, illetve ha csak ennek ellenkezője specziális törvényekből ki nem mutatható.²

Fejtegetései oda concludálnak, hogy a törvényes megállapításoknál fogva nem ok nélkül történik következtetés arra, miszerint ezen külső felségjogok gyakorlása nem a királyt egyedül, hanem csak a rendek közreműködése mellett illetik meg, azonban

¹ *Conspectus juris publici Hungariae.* 632. §. *Jus belli gerendi. . . quo vix respexerunt, qui pollicitationem ibi contentam a Mathia Archi-Duce, Hungaris obnoxio, per se solum factam fuisse, et ad Successores minime pertinuisse existimarunt.* — 633. §. *Spiritus enim, ac tenor ipse praecitatum legum, — hostem in Regno existare supponit; atque de bello duntaxat in Regno, et Partibus adnexis non movendo cautelam extendit.* — 635. §. *Quoties bellum regiis unice sumtibus extra Regnum movebatur, Principes nostri nunquam se crediderunt ad consensum Ordinum restrictos.*

² *Das Staats-Recht des Königreichs Ungarn, II. köt. 81. l.*

ha ama törvények létrejötteinek körülményeit figyelembe vesszük s a dolgot elfogulatlan kritikával tekintjük, akkor mégis el kell ismernünk, hogy ezen külső felségjogok törvényszerű korlátozására elegendő támpontot nem találunk. Ezt bizonyítja az is, hogy a hadviselésre vonatkozó rendelkezések a királyi felavatási hitlevelekben később, nevezetesen III. Károlytól kezdve, nem foglaltatnak. Továbbá ama törvényes rendelkezések indoka (ratio vel causa legis) abban rejlett, hogy a nemesek személyes és pénzbeli hozzájárulása nélkül háború nem volt viselhető, minek megállapítása csak országgyűlésen történhetett, világos ennél fogva, miért kívántatott ezen felségjog gyakorlásánál a rendek beleegyezése, előzetes hozzájárulása.

A hadviselés tekintetében a fentidézett törvényes megállapítások kétségtől csak az országban és annak kapcsolt részeiben indítható háborúra nézve kötik meg a király kezét, külháborúra azok nem vonatkoznak.

Dr. Balogh Arthur.

(Folyt. köv.)

AZ APHRODITE-ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN.

— Második közlemény. —

Úgy az arkhaikus, mint a primitív korszak folyamán, az istenségek ábrázolása conventionális maradt, nyilván babonás rettegés is vegyült az ősi istenképek iránt tanúsított eme ragaszkodásba, a tény az, hogy még a VI. század némely ábrázolásain is találunk némi cyprusi jelleget.

Aphrodite görög symbolumai: a myrtus; a nemi termékenység fogalmának jelzésére alkalmas gyümölcsök, alma s az ezermagvú gránátalma; de kivált a dúsan termékenyítő állatok, a kos, a bak, a nyul s a parázna veréb és galamb. Aphrodite némely temploma körül ájtatos tisztelettel tenyésztették a galambokat; Eryxben külön ünnepségekkel bucsúztak tőlük, midőn vándorútra keltek Lybia felé s ünnepeltek akkor is, midőn visszatértek Szicília partjaira. Nemcsak a galamb, a kos is ázsiai symbolum, képét megtaláljuk a cyprusi érmeken. A sertés is Aphrodite állatja volt, de csak Argosban és Thessaliában, egybeült megvetették s épen Aphrodite végett, hisz egy vadkan ölte meg az istennő szerelmesét, a szép Adoniszt;¹ az Adonisz-cultus különben is csak utólag és lassan terjedt el az alsóbb néposztályok körében, eleinte csupán a beavatottak inkább titkolt vallása volt.

A kezdő korszakok felöltöztetett Aphroditéinak ruházata egy hosszú köntös, testhez tapadó ingecske és a számtalan

¹ Ἀφροδίτης: III. 49. és 96.; Στράβων: IX. 438.; — épen a sertés-áldozatok révén nevezték Aphrodite nagy ünnepét „ἑορτήρου“nak az argosziak.

redőjü khiton. Körülbelül olyan lehetett a primitív korok Aphroditéja is, mint az a Samosban talált Héra, mely jelenleg a Louvre tulajdona; facturája után ítélve, a VI. század első felében faraghatták;¹ a test oszlopszerű (κίονοειδές ἄγαλμα), de a ruharedők már elismerésre méltó finomsággal vannak kezelve.

A lyoni museumban őrzött, úgynevezett „marseillei Aphrodite“, egyike ama ritka szobroknak, melyeket az V. századot megelőző korszakból bírunk; ez is csak töredék. Az istennő haja kibontottan omlik le a hátra, elől két hármass fonatú, göndörödő fürtbe van fésülve, fején vájt pólosz, ruházata olyan, mint fennebb jeleztük; jobb karját melle felé emeli s kezén galamb pihen; arcának éginetikus mosolya sokkal lágyabb s emberibb, mint a cyprusi ábrázolásokon látott mosoly. Minden tiszta görög e szobor-töredéken. Lenormant a British Museum lykiai termében őrzött s a LX. olimpiád korából való Brankhidesz-szobrok kortársának, a jón művészet alkotásának minősíti.²

Haladást jelez ábrázolásainak emberiesedése felé az az Aphrodite, mely az „École française“ ásatásai folyamán került elé 1894-ben s állítólag a „Knid kincstár“ frizéről való. Apolloval és Artemis-szel van ábrázolva s a csoportosítás is nagyon szerencsés. Látni fogjuk a következő fejezetben, hogy maga Fidiás is méltányolta s némileg utánozta e csoportosítást. „Mintha megtalálnók már“ — írja Collignon³ — „a kincstár frizén azt a könnyedséget, családiasságot, mely oly ellenállhatlan bájjal ruházza föl a Parthénon isteneit. Fidiás érdemei egy cseppet se kevesbednek, a vázlatból ő tökéletes képet csinált! De semmi se bizonyíthatja jobban, hogy még legnagyobb korszakaiban is, mennyivel kevesebbet törődött a görög művészet az inventióval, mint a stíl tökéletességével“.

Szóval, az archaikus korszak Aphroditéit bizonyos szer-tartásos kellem jellemzi, melyből nem hiányzik itt-ott, a keleti ábrázolásokon sehol nem tapasztalt, öntudatos szemérem, szinte szüziesség se. Természetesen, a mily arányban emelkedett a papság szellemi niveauja, oly arányban iparkodtak, legalább egyes helyeken, némileg nemesíteni Uránia cultusát. Pausanias írja

¹ P. Girard: „Bulletin de correspondance hellénique“ — 1880

² „Gazette archéologique“ — 1876. 133. l.

³ Collignon: „Histoire de la sculpture grecque“ — II. k. 61. l.

(II. 10., 4.), hogy a szikyoni szentélyben az áldozati szolgálatot egy szűz teljesítette.

Talán Aphrodite az a mészkő-szobrocska is, melyet Beotiában, a ptóosz Apollo-templom helyén találtak. Feje s láb-szárai letörtek, a megmaradt törzsön lenyúlva lógnak a karok; a nehézkes, nyers, szögletes formák után ítélve, e töredék abból a korszakból való, mikor még inkább csak fából faragták a szobrokat; az athéni museumban van (2. szám), magassága 0.42 m.

Nyilván Aphroditét ábrázolja az a xoána-mintára, márványból faragott déloszi töredéklelet is, melyet Homolle ismertet.¹ Xoána-másolat, de legömbölyítve, szinte nyárspolgáriasítva; bár hiányzanak a karok is, de a megmaradt csontok után ítélve, a balkar a mellre nyúlt s így besorozhatjuk az Aphroditék közé.

A Marseilleben talált apró mészkő-bálványkák közt is akad néhány, melyek az ülő Aphrodite tipikus alakjához hasonlítanak; egyiken eliptikus aljban végződő hosszú tunika van; egy másik valami symbolikus állatot, nyilván oroszlánt tart a térdén. a mi azonban a helyett, hogy igazolná, csak még kétségesebbé teszi a szobrocska Aphrodite voltát, mert az oroszlánt csakúgy alkalmazták Deméter, mint Aphrodite attributumá gyanánt. E szobrocskák kis-ázsiai eredetűek s lelhelyük után ítélve, a Massiliát alapított phokéaiak faragványai.

A cserépgyártás Görögországban is, mint Ázsiában, lassú fejlődésen ment keresztül. A Jóniában, Attikában, Beotiában, Argolisban s egyebütt talált ős cserépábrázolások megannyi időtlen, kavics-, tuskó- s kürtöszerű bálványkák, melyekből fokozatosan alakulnak csak ki a formás szobrocskák, előbb a fej, utána a test; a test is lassanként mozdul, előbb a karok, azután a lábak válnak el a törzstől s még utóbb emelkednek csak valamelyes naivul próbálgatott mozdulatra. A meredt testre vetett ruha idővel lágyul csak szövetté s kezd vetni hovatovább kecsesebb redőket. Itt kezdhethünk csak szólani plastikáról s a korszak, midőn az agyagmintázók, a koroplastok működése némileg már kezd a teljesen durva bálványgyártás színvonalán fölülemelkedni, a VII. század végére, illetve a VI. század elejére esik.

¹ „De antiquissimis Dianae simulacris deliacis“ — 20 l.; III. képslap.

Mielőtt azonban fokozatos fejlődésének phasisait sorraszednők, vegyük szemügyre a rhódusi agyagéteményeket.

E szigeten a XI. század táján telepednek le a mégáriai gyarmatosok s a dór Althaimenész (Ἀλθαίμενης) vezette krétaiak kiszorítván a phoeniciaiakat, a sziget csakhamar hellén központtá lesz. A phoeniciai civilizatio azonban mély nyomokat hagyott s a rhódusi tradíciókban megellejük még akkor is, midőn a sziget művészete már fölszabadult a phoeniciai hatások alól. E tradíciók szerint a sziget őslakói a nagy isten, a nap fiai voltak, utódjaik, a héliádok alapították Lindoszt s a híres kamiroszi és ialyssosi templomot.¹ Művészek már a messze régi időkben voltak Rhódus szigetén s ügyességükről legendák keringtek. Az első szobrászok az antidiluviális korszak félisteneinek fajából kerültek ki s a esodatevő erejű bálványokat, melyeket ezek faragtak, áhitattal őrizték.² Halandó utódjaik a lindosi Athéna kegyeltjei voltak s hála az istenasszony kegyeinek, „fara-gott szobraik az utakon jártak”.³

Tevékeny, bátor nép volt a rhódusi dór, cserekereskedése már a VI. században élénk volt Egyiptommal, de művészetük jellegére ez az egyiptomi érintkezés se gyakorolt jelentékenyebb befolyást, mint a phoeniciai stílus; a különös inkább az, hogy a rhódusi ipar primitív gyártmányai a mykénei ösleletek típusaira ütnek.⁴ Vázáik és tálaik festményei az agyagszobrocskák s minden egyéb rhódusi holmi barbár, de határozottan eredeti jellegű. Az a néhány meztelen, zománczozottan égetett agyag dajka-istenasszony, melyeket a kamiroszi sirokbán találtak, minden kétséget kizárólag phoeniciai gyártmány s kívülről kerültek a szigetre.

A rhódusi agyagmintázók, mihelyt úgy a hogy fejet tudtak construálni alakjaiknak, rögtön nyitott szemeket adtak a fejre, még pedig ferde metszésű szemeket, mosolyt az ajkakra s hosszú fürtökbe csavarintották a haját; késlekedés nélkül kezdik redőzni alakjaik ruházatát is. Mindez teljesen rokonszerű az arkhaikus görög művészettel. Említsük meg még azt is, hogy a rhódusi dórok, épen mint európai testvéreik, a lehető leg-

¹ Διόδωρος — V. 56.

² Στράβων — 654.; Διόδωρος — V. 55.

³ Όμηρος: Ίλιάς II. 670.; Πινδαρος: Όλυμπ. VII. 52.

⁴ Newton: „Proceedings of the Soc. of Antiquaries“ — 1877. május 17.

szerencsésebb módon alakították magukévá azt, a mit idegenből kölcsönöztek.¹

A Kamiroszban talált kezdetleges gyurmányok közt van néhány női típus, melyek a szerelem istennőjét ábrázolják. Némelyek valóságos embryók, például a Louvrebán látható 24 és 25. számúak, melyeken a szemek és az emlők apró, az alakra tapasztott agyag-galacsinokkal vannak jelezve, a karok is olyan agyagból sodrott apró hurkák, a milyeneket kenyérbélből gyur a gyerekember; a 26. számú, bármily primitív, egyik kezével az emlőjét fogja; a 27. számún sincs egyéb emberi, csak az arc, ha ugyan szabad arcznak neveznünk azt a valamit, a mi az alakok felső végén ilyesmit akar ábrázolni. Valamennyi nagyon keménynyé égett agyagból van gyurva, az agyag színe violás-vöröses, magasságuk 0·16 — 0·19 m. közt váltakozik.² A British Museumban is van számos ilyen apró bálvány.³

Jelentékeny haladásról tanuskodnak már az arkhaikus jellegű agyagszobrocskák; mintázó lappal készültek s mi főként jellemzi őket, minden oldalról, még alsó részükön is, zártak. Egy kis lyuk az alapot képező lapon, egyéb nyílás nincsen rajtuk. Akad néhány Aphrodite is e korszak üreges belsejű ábrázolásai között; a sirokban találták s minden valószínűség szerint a VI. századból valók. Nyilván a szerelem istennőjét ábrázolja az a fej is, mely a Louvre gyűjteményének 35. számú darabja; agyaga elég kemény, narancs-vöröses színű, magassága 0·08 m.;⁴ fakturája kiváltképen gondos, fátyollal borított stephanos van rajta, hegyes szögletbe futó szemei ferde metszésűek, mosolygó szája jó közel esik az orrhoz, mely hegyes; az áll kissé előre szökellő; nyilván valami ülő Aphroditének a töredéke, mert hasonló típusú feje van a négyszögletes támlájú széken ülve ábrázolt, melléhez galambot szorító istenasszonynak. Kevésbbé kifejező az állva ábrázolt alak. (Ilyen a 36. és 37. számú a Louvrebán,

¹ A rhódusi agyagábrázolásokra vonatkozólag: *Alb. Dumont*: „Les céramiques de la Grèce propre“ — III. fejj.; vonatkozó képek a *Salzmann*-féle „Fouilles de Camiros“-ban.

² *Henzey*: „Figurines antiques“-jében, a XIII. képeslapon látható a 24. és 25. számú (2), s a 26. és 27. (1).

³ *Synopsis of British Museum*, second vase room., part. II., table, case H, 53. l., Nro 28, 29. stb.

⁴ *Henzey*: I. m. — XI. képeslap, 3. ábra.

melyek kettős mintázó lappal készültek; agyagjuk narancs-vöröses, magasságuk 0·20 és 0·25 m.¹ Az istennő karjai meredten lapulnak a testhez, a kezek ökölbe szorítvák, mint az egyiptomi gyász-szobrocskái; az arc azonban hasonlít az ülő alak arcához, sőt mintha derültebb volna; a hajzat két kis fűrtbe van emelve a homlok fölé, csigákban ér le a vállakra s hullámos csomóban terül szét a háton, emlékeztetve ama etruszk-csoportozat hajviseletére, mely a cervetribeli cserép-koporsón látható (ne feledjük, hogy már a VIII. századtól kezdve alapítanak apró gyarmatokat — Parthénopé, Elpia stb. — az itáliai partokon a rhódusiak); az ügyesen kezelt ruházat egy köpeny, mely a bal vállon van redőzve s egy hosszú tunika, melynek körben megyen szét az alja. E jellemző apróságokon kívül maga az arczkifejezés is erősen igazolja, hogy e szobrocskák ugyancsak görögök.

E korszak legművészebb Aphroditéje az, mely egy keeses mozdulattal gyűri föl köntöse csücskét. Apró redőjű jón tunika van rajta, félig visszahajtott paplannal s a tunikát keresztesen tartja össze a vállon; egyik kezében ott a hagyományos galamb; a lágyan mintázott arc bizonyos szelid kacérságot fejez ki. A British Museumban három kitűnő példánnyal van képviselve e típus,² a Louvreban is látható egy (38. szám), de sokkal silányabb, mint a londoniak.

A rhódusiak néha váza-nyílásszerű koronát adtak az imént jelzett típusú szobrocskák fejére; ez esetben természetesen nem volt nyílás a szobrocska alján. E szoborvázák élénken színezettek. A Louvreban három ilyen példány (39., 40., 41. sz.) van.³

A rhódusi cserepek közt is akad néhány istennő-ábrázolás, melyeknek azonosságát bajos megállapítani. Ilyen a British Museum ama példánya, melynek térdein egy jelképes oroszlán látható; valami sir-védő istenség, kétségkívül, de viszont azt se szabad felednünk, hogy e czélra szolgált a rhódusiak mystikus. ifjan és szűzen elhalt Alektronéja vagy Elektryonéja is, viszont, mint a hellének egyáltalában, ők is azonosították akárhányszor Perzéfont a gyász-Aphroditével.

A rhódusi Aphroditék arczkifejezése rendesen mosolygó,

¹ Henzey: I. m. — XII. k. l. — 4. ábra.

² Synopsis: second vase room. past. II. 99. l. Nro 15.

³ Henzey: I. m. — XIII. k. l. — 4 ábra.

magatartásuk nőies, azonban mégis van rajtuk valami ridegség, melyet némi jóindulattal méltóságnak is minősíthetnénk. A kivitel túlságosan józan, inkább a mesterember hideg közönye, mint a lelkesen dolgozó művész melegsége érzik rajtuk. Nem egy barbár képgyűrű munkái már ezek, de viszont nem is a salakmentes görög művészet alkotásai. A rhódusi szobrok s a marseillei bálványkák közt van valami családi hasonlatosság; e családi hasonlatosság nyomaira akadunk ama, a Louvrebán őrzött emlékkövön is, melyet Girard talált Samiosban. Henzey¹ teljes elismeréssel adózik a rhódusi cserépszobor-mintázóknak, kiváltképen kiemelve a rhódusi leleteken nyilvánuló egységet, minek magyarázata abban rejlik, hogy megannyian ugyanazt az egy típust fejlesztették; nem olyan zagyva keveréke ez a mindenféle stílusoknak, mint a milyenre a phoeniciai leletek nyujtanak példát; viszont, ez az egyöntetűség korántsem jelent mozdulatlanságot, olyan durva egyhangúságot, milyennel a régi cyprióta gyártmányok szolgálnak. A rhódusi mintázók plastikai érzéke lassan, de biztosan fejlődik, alkalmazkodási képességük kiváló, kezdődő iparuk primitív kísérleteiből pompásan bontakoznak ki a görög arkaikus formák felé. Technikájuk egyöntetűen tökéletesedik stílusukkal s az egymásra következő korszakok divatjának változatos alkotásait oly logikus lánczat, a haladásnak oly folytonossága kapcsolja össze, hogy egyet se vehetnénk ki a sorozatból úgy, hogy hiját meg ne éreznők. Ha egy-egy alak — mint Salzmann véli — tradicionálissá vált is, a művészet maga nem ácsorgott, egyre talált új motívumokat, hogy kielégítse a fejlődő ízlést.

Csakúgy mint Nyugat-Ázsiában s Egyiptomban, Rhódusban is szolgáltak halotti talizmánok gyanánt a cserépalakok.

Számos rhódusi cserépre találtak az észak-phoeniciai partokon s konstatálták, hogy az agyag, melyből gyártattak, teljesen azonos a phoeniciai műhelyekben alkalmazott agyaggal. Persze, élénk vita támadt eredetük fölött. A tény az, hogy a rhódusi agyag merőben azonos a phoeniciai agyaggal s az agyagverés módja is hasonlított: az is nyilvánvaló, hogy a phoeniciai kereskedők figyelmét nem kerülték el a rhódusi gyártmányok s megakadtak belőlük, mihelyt szemrevalókká kezdtek lenni. Maguk

¹ Henzey: „Figurines antiques“ — 221. l.

a rhódusiak is szaporán kereskedtek, a kamirosi gyártmányok piacra találtak nemcsak Hellasban, de Szigiliában és Itáliában is.

Az Jalyssosban talált cserépalakok merőben hasonlítanak a kamirosiakhoz,¹ valamint a samosi és miletosi égetmények is sokban emlékeztetnek a rhódusi gyártmányokra, miből azonban korai volna messzebbmenő következtetéseket vonni addig, míg a görög-ázsiai metropolisok eredményesebben át nem lesznek kutatva.

A rhódusi és a szomszédos szigetek „keleti görög arkhaismusa“ szerencsésen hatott az úgynevezett korinthusi iparra s már-már bizonyított tény, hogy a lehető legelőnyösebb módon gyakorolt befolyást az etrusk művészetre is.

Az európai görög vidékeken mindenfelé bőségesen gyártották a cserépszobrocskákat; voltak gyárak Attikában s Beotiában, jeles a tanagrai, volt Lokrisban s a Kykládokon. Az athéni ásatások révén tömegesen kerültek elő a cseréptöredékek.

A primitív korszakbeli érdekesebb példányok kivált a tanagrai és tégeai sirokból kerültek elő. Ezek is, mint a többi őspéldányok, nyers formákban gyurt bálványkák, megannyi naivul furcsa typus, díszítésük révetegül kezdetleges csikozás; egy-egy adag sodrat, melyre egy hüvelyknyomással lapította volt ki a primitív mester az arcot s galacsinokból rakott szemeket és emléket alkotására; megtaláljuk barbár agyagutánzatait az amúgy is barbár xoánáknak, például az athéni akropolis 'Αθηνα πολιας-ának s a léczlaposra faragott faképeknek, mint a milyen a samosi Héra volt. A Louvrebán is van néhány ilyen bálvány, ülő s állóalakok, ragadozó madár csőréhez hasonló orrokkal, az orczipák közelébe festett karikák jelzik a szemeket. Említsünk meg egyet,² azt a lapos figurát, melynek fején kalathos van s jón tunikájára lombkoszorú és két triton van festve, ezen jelvények lévén gyakorta adva Aphroditénak is.

Az arkhaiskus korszak belül vájt mintázatainak kezd jelentkezni az élet; az athéni múzeumban³ gazdag gyűjtemény van

¹ *Synopsis* of the British Museum. Tirst vase room. case 11—12, 9. l.

² *Henzey*: I. m. XVII. kl. 1. ábra; sárgás agyag; magassága 0.155 m.

³ *Martha*: „Catalogue des figurines en terre cuite du musée de la société archéologique d'Athènes“.

ezekből s köztük három Aphrodite-typus. Az első állva ábrázolja az istennőt, a lábszárak hengerszerű hüvelybe vannak fogva, a karok testhosszant ragadnak. Másodiknak vehetjük azt, mely „lépve” ábrázolja, jobbját az emlő magasságáig emeli s galamb vagy valami virág van a kezében, baljával pedig kissé fölemeli talárszerű tunikáját. Harmadik az ülő-alak, trónusfélén ül, karjai testhez szorítva, kezei a térdein, abban a nyugalmas és ünnepélyes pózban, mint a Brankhidesz-féle szobrok, melyet a görögök εἰδρωος-nak neveztek. E harmadik typust variálták, van olyan, mely csúcsos fővegű gyermeket tart a karján, olyan is, mely szoptat; némelyiknek ölében ott a symbolikus oroszlán. Az istennő rendes öltözete a hosszú tunika és a diploidion, feddisze a polos vagy a stephanos és a fátyol; haja, legtöbbször, ketté van választva. A sírok számára, amulettek gyanánt gyártották e szobrocskákat, legalább is a IV. századig. A VI. században lesznek igazán koroplastokká, élő lényekhez hasonló alakokat mintázó művészekké (χοροπλασται) a fazekasok. Alakjaikban kevés ugyan még az eredetiség, de a fejen van kifejezés s mozdulataikban élet; a következő korszak teljes mintázóval készült Aphroditéi között pedig valóságos kis remekművekre találunk.

Még hozzátételleg is bajos a régies külsejű cserepek korát meghatározni; a tömeg híven ragaszkodott a hagyományos régi modellekhez, épen mint xoánáihoz s a régi típusokat szorgalmasan gyártották a fazekasok mind a pogányság végeig. Ime, a művészet hazájában is, a tömeg csak olyan volt, mint a mai, mint mindenütt és mindenha: a szokás és a hagyomány vak cselédje. A kor meghatározása tehát szinte lehetetlen s legfeljebb stílcsoportokba oszthatók a cserépleletek. Az isten-ábrázolások azonosságának meghatározása se kevésbé kényes. A „lépő” Aphrodite magatartását használták néha az Artemis- és Athéna-ábrázolásokon is (például a delosi Artemis és az athéni akropolis arkhaikus Athénája); az ülő typus gyakran Démétért ábrázolja s nem Aphroditét; azt se kell felednünk, hogy e kis szobrocskák tucatszám gyártott iparczikkék voltak s a koroplastok nem igen vesződtek az egyes példányokkal, az alkalmazott kézművesek azzal a közönnyel gyurhatták mintába az agyagot, melylyel a kézművesek többsége dolgozik: sebesen és mentől többet. Valószínűleg maguk a hívek se válogattak túlságosan s tulajdonképen akkor vált el, hogy melyik istenséget

ábrázolja a kis agyagszobrocska, midőn áldozatul vitték egyiknek vagy másiknak, ha Démétérnek, hát Démétér, s Aphroditét, ha Aphrodite kapta.

Aphrodite ábrázolásai a legszámosabbak. A VI. század végétől kezdve evidens a koroplastok művészi törekvése, a kivitel minden tekintetben gondosabb, némelyik valóságos képfaragói ambíciókkal dolgozik, szobrot akar csinálni, alakjának arányait szoborszerű méretekben gyarapítja, mások viszont megmaradnak a szokott keretekben, apró fogadalmi és gyászbálványokat gyúrnak, de eltérnek a hagyományos régi mintáktól s kecsesebb, tetszőbb alkotások felé törekszenek.

A görögök exportja nem csupán a kész cserépszobrocskákra terjedt, mintázólapjaikat is széthordták a Földközi-tenger összes partvidékeire s így lel magyarázatot, hogy a görög koroplastok alkotta típusokat megtaláljuk a messze szigeteken. Kis-Ázsiában, Sardiniában, Sziciliában és Itáliában.

„A kyrenai cserepeken“ — írja Henzey¹ — „nem találunk nyomára semmiféle ódon hatásnak, kivált pedig nem ama hatásoknak, melyeket a helyi iparra a szomszédos Egyiptom és Karthago gyakorolt. A gyár tisztára görög, úgy eredete, mint relatiói s gyártmányainak jellege révén. Daczára Kyréna aránylag régi fondatiójának (631.), cserépszobrot gyártó műhelyeiben, melyeknek berendezése nyilván nem nagyon régi, az arkhaismus csak elvétve nyilvánul“.

Sziciliában már a VII. századtól kezdve mély nyomokat hagy a görög művészet; erről tanuskodnak a léczlapos, ékkövekkel diszitett bálványok, melyeket Agrigentumban találtak. (A rhódusiak a VII. században jelentkeznek Gélában (690.) s azután Agrigentumban (582.), a VII. században alapítják a megáriaiak Sélimontot s a messéniaiak a khalkisákkal Himerát; a VIII. század végétől a sziget keleti partját görögök lakják.) Aphrodite megarai, kamarinai, sélimonti ábrázolásai mind hű s cseppet se megvetendő utánzatai az azon korbéli görög mintáknak.²

Az ázsiai partokon — mint már említettük volt a IV. feje-

¹ Henzey: I. m. — 22. l. egyik legcsinosabb kyrenai arkhaikus Aphrodite, e mű II. képeslapján a 40. ábra: kezében almát tart.

² Kékulé: „Die Terracotten von Sicilien“. — I., V. és VII. k. l. 1—19, 54. és 55. ábrák.

zetben — az észak-phoeníciai gyárokra gyakorolt átalakító hatást a görög arkhaismus; az ott mintázott alakok nagy része merőben görög (például a Louvrebán őrzött 209. és 210. számú lelet), köntösük a finoman redőzött jón tunika s a termetre visszahajtott peplos; egyik kézben ott a galamb, másik a köntöst emeli. Mindkét gestus csalhatatlanul Aphroditét jellemzi.¹ Charakteristikusan éginétikus a Louvre 211. számú példánya; köntöse mint a megelőzőké, fején azonban vájt polos van; melléhez szorított jobbájában valami almafélét tart, baljával peplosát emelinti; magassága 0.13 m.; agyagja sárga.

Néhány szót a képírásról is.

Míg a szobrászok mindinkább a valóság, vagy jobban mondva a természet felé fordultak, hogy az emberi testet mintázva, összhangot és igazságot vigyenek alkotásaikba, a festők se maradtak mögöttük, az emberi test hű ábrázolására, de egyben dekoratív hatásra törekedtek. A régi források szerint Korinthus a képírás bölcsője s fejlődésnek a VII. századtól kezdve lendül. Dédálosz rokonának, a legendás Eukheirnek (Εὐχαιρὺς vagy Εὐχαιρος) hatása alatt, ki, mint Dédálosz, szintén kívülről került Korinthusba; Plinius szerint: Eukheir s a mesés Eugrammosz (Εὐγραμμας, ki szép vonalakat húz) 655 táján az etrusiai Tarquinii-be kísérté a korinthusi Démaratoszt, kít hazájából Kypszéosz tyrannus üzött ki.² Tény az, hogy a vázákra festést nagy régen gyakorolták a Kykládokon és Mykenében s csak elhanyagolták a dór inváziót követő első századok folyamán. A fejlődő civilisatio megbeesült minden művészetet, munkát adott a képíróknak is. A talált festett vázák után ítélve, a görög keramista képírók egyiptomi eljárást követtek, de nagyon elmésen és ritka tapintattal. A VII. századtól kezdve az épületek falain is kapnak munkát a festők; Olympia közelében volt egy szentély, melynek falára Athéna születése volt festve, állítólag valami Kleanthész (Κλεανθής) műve, és egy griffen ábrázolt Artemis, melyet korinthusi Aregón (Αρεγών) festett. Plinius említ egy csodálatra méltó újítót, Eumarészt (Ευμαρής), ki a VI. század első felében élt s Anténorosz szobrász (Αντενορος) atyja volt; újítása főként abban

¹ *Henzey*: I. m. — XII. kl. 5. ábra; a 209. Tortózus környékéről való, magasságuk 0.26—0.22 m.; agyagjuk narancsvöröses.

² *Plinius*: H. N. XXXV. 12—43.

nyilvánult, hogy a női testeket, megkülönböztetésül a férfiak testétől, fehérre festette, hasonló színmegkülönböztetéssel jelezték a nemeket az egyiptomiak is. Eumarész nyilván vallásos jelene-
teket festett, de bizony a régi szerzők e tekintetben nem szól-
nak róla. Ezen korszakban keleti Görögország templomai, csak-
úgy, mint az európai görög templomok, freskókkal voltak díszítve,
az lepte meg Cyrus hadnagyának, Harpagosznak perzsáit, midőn
a lydiai jón gyarmatot, Phokéát zsákmányolták (544.). Ugyan-
csak e század második felében találta meg a Korinthus melletti
kléonésbéli Kimon (Κίμων) a skurzt (κατάγραφα), ő kezdett
súlyt fektetni az alakok izomzatára s ő vette észre, mennyi
festőiség rejlik a helyesen rendezett redőkben. Az ő korában,
520 táján, s hatása alatt kapott nagy divatra a polikhrámia
és ekkor kezdik a váza-díszítők vörösen festeni fekete alapra
alakjaikat.

Tudtunkkal az V. századot megelőző korszakból való fes-
tett díszítmények között nincs Aphrodite-ábrázolás, egyet kivéve.
A flórenczi „vase Francois, e szép amphora, az arkhaikus kor-
szak közepéről való; komoly stílusban tartott díszítményei három
zónába vannak osztva az amphora kelyhén s festmények díszítik
nyakát, lábait, sőt fogantyúit is; az ábrázolt jelenetek között
van. Árész mellett egy Aphrodite-profil, szebben díszített egy
sines a fekete alakú holmik között; Klitiász képiró (Κλιτίας)
műve, aláírása ott van a fazekas aláírása mellett: ΕΡΓΟΤΙΜΟΣ
ΕΠΟΙΕΣΕΝ ΚΛΙΤΙΑΣ ΜΕΓΡΑΦΣΕΝ — ilyen a felirat,
mely kellően szétszedve: „Εργοτίμος ἐποίησεν, Κλιτίας μ' ἔγρα-
ψεν“. (Így szokták volt jelezni a fazekas és képiró collaboratió-
ját; midőn a fazekas maga végezte a díszítő munkáját is, neve
után oda tette: ἔγραψεν καὶ ἐποίησεν“.)

Íme, így multák fölül a hellének már a VI. század végén
művészi tanítóikat. Hévvél szerették az életet s kezeik közt
életre keltek az ősök meredt bálványaik; ritka érzékük volt a
harmonia iránt s ezen érzékük ösztönzése alatt kél kifejezővé
bálványaik alakja, arcza és az arczra eddig ismeretlen mosoly
derül. Ők nem tekintették holmi ideographiának a szobrászatot,
se pedig merőben decoratív elemnek az emberi alakot. Kitünő
megfigyelői a természetnek, hogy is érték volna be a készen
kapott motívumok szüntelen és szolgálai ismétlésével!... A ki-
fejezés, a magatartás és a gesztus — e hármas úton töreked-

tek az ember hű ábrázolására. „A mai művészi alkotások végtelen változatosságának közepette“ — írja Pottier¹ — „bajos megértenünk, mennyi nehézséggel járhatott a primitív plastikában egy-egy testmozdulatnak, bár a legtermészetesebbnek, megteremtése. A modern művész nem óvakodhatik eléggé, hogy valamely általánosan ismert típus megismétlését ne kövesse el, hogy ne utánozzon. A kezdő korok képfaragóit nem igen fenyegette ilyen veszedelem, de egyéb, ennél keményebb nehézségekkel kellett megküzdeniök. Miként fejezzék ki, hogy jár vagy szalad az alak? Hogyan adjanak szárnyat az istennőnek s miként mutassák meg, hogy a légben repül? Vagy, a mi pedig egyszerűbb, miként válaszszák el a karokat a testtől, egyik lábszárat a másiktól, hogy az egész egyensúlya meg ne zavartassék? Ezekre az egyszerűnek tetsző kérdésekre évek hosszú során át folytatott tanulmányozás és kísérletezés révén sikerült csak választ kapniok. A görög szellem egyik legbecsesebb kvalitása az, hogy módszeresen és lassan halad, meggondolatlan elhamarkodással nem veszélyeztetni szerzett eredményeit. Nem a lángész szerencsés véletlenjei, nem pillanatnyi ihletek révén jutottak Fidiás századának csodálatos alkotásaihoz: a türelem és a meggondolás avatta őket minden technikai eljárás és művészi formák diadalmas mesterévé“.

Az ázsiai művészek, mihelyt megküzdöttek a technikai nehézségekkel, nem is igen jutottak tovább, ábrázolásaik többé-kevésbbé sikerült bálványok maradtak mindvégig, a formák összhangzatos visszaadásáig emelkedni nem tudtak. A görögök, mihelyt belétanultak a „mesterségbe“, csaknem rögtön művészi alkotással szolgáltak. Nyilván gazdagabbak voltak tehetség dolgában is, többségük oka azonban mégis egyebütt keresendő és bár okulnának ezen minden idők s minden népek művészei: — mihelyt saját szárnyaikra tudtak kelni, nem volt ama pillanattól kezdve más mesterük, csak a *Természet*.

*

¹ E. Pottier: „Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité“ — 33. lap.

Az V. század Aphroditéja. — A művészet Hellaszban és Jóniában az V. század elején. — A lykiai domborművek. — Az argoszi és athéni iskolák. — Az arkhaizmus utolsó képviselői. — Kalamis. — A nagy korszak mesterei; aesztetikájuk és műveik. Myron és a valóra törekvés. — Polyklés és az arányok méretei. — A Kánon. — Az amyklai templom Aphroditéja. — Fidiás. — A vallási eszmék. — Az eszményi szép. — A nemes stílus. — A remekművek. — Az olimpiai Zeus talapzatának Aphroditéja. — A Parthenon diszitményei. — Aphrodite a Parthénonon. — A szobrok színezése. — A Thézejon Aphroditéja. — Fidiás iskolája és az újabb irányok. — A drámaiság keresése és az arkhaizmussal kaczerkodó módor. — Alkaménész és a „kertek Aphroditéja“. — Az előkelő idealismus. — A fréjusi Aphrodité. — A berlini Aphrodité. — A bronz szobrocskák. — Öntők és mintázók. — A tükrök Aphroditéi. — A cserépszobrocskák. — A hellaszi gyárak Aphroditéi. — A kittioni görög gyárak. — Uránia és Pandémosz. — A könyves Aphrodité. — Aphrodité és kísérő-női. — A rhódusi gyár hanyatlása. — A kyrénei műhelyek virágkora. — Az eryxi érmek. — A festők és a váza díszítők. — A Hiéron-féle kehely. — Aphrodité a nemtők menetében. — Az V. század Aphroditéjának jellemzése.

Hogy a művészetüket rajongva szerető, a formák szépségével valóságos kultust üző görög művészek mily végtelen tisztelettel viseltettek a természet igazságai iránt, kitűnik ama gondból is, melylyel az emberi test arányait s annak anatómiáját tanulmányozták. Az arkhaikus korszak művészei kijelölték a követendő utat s a következő korszak híven meg is maradt azon.

Az orkhésztra és a gümnázion, az igazi Hellaszt nevelő eme két kiválóan nemzeti intézmény, már a megelőző századok folyamán virágzott s hasonlíthatlan széppé fejlesztette a görög testet, a testet, melynek edzése és ápolása szinte szenvedélyévé vált minden görögnek. Hogy is fordulhatott volna méltóbb téma felé a képfaragás! . . . A szép, a legszebb emberi test ábrázolása, — ez lett a művészet főfeladata s feladatát dicsőségesen meg is oldotta az V. század közepe táján. „A művészet, mely ércből, fából, elefántcsontból vagy márványból alkotta szobrait, lassanként, fokanként és kellő távolban kíséri nyomon az élő szobrot képező nevelést. Lépést azonban nem tartanak; jóllehet egykorúak, e két század folyamán a művészet alantabb marad s csak egyszerű másoló. Az igazságra törekedtek, mielőtt a másolásra gondoltak volna; a valóságos test iránt érdeklődtek, mielőtt a lemásolt test iránt érdeklődtek volna; megalakították a

khórust, mielőtt márványba faragták volna. A phisikai vagy erkölcsi modell mindig megelőzi a műalkotást, melyben ábrázolásra lel, bár csak kevésel előzi meg; szükséges, hogy a mű létesülésének pillanatában, mindenek emlékezetében hiven éljen még a modell. Összhangzatos és tömörödött ekhó a művészet; minden tisztaságának és teljességének birtokába épen ama pillanatban jut, midőn erejében fogyatkozni kezd az élet, melynek viszhangja.¹

Az V. század a szobrászati remekművek kora. Hellasz erejének nemes öntudata lelkesítette, a győztes bizalmával tekintett jövője elé, életrevalóságának, erélyének s erkölcsi értékének dicsőségesen állotta ki próbáit, visszaüdvén a perzsákat, — most lép be a finomultabb civilizáció, az anyagi jólét korába, melyért megküzdött s melyet kiérdemelt, — és boldogan, teli örömmel kezd élni s életöröme túlmaradó tevékenységre készíti. Képzeltető ennél kedvezőbb milieu a művészetek számára?! . . .

A méd háborúk viszontagságai után a tulajdonképeni Görögország fontossága minden tekintetben gyarapodott. A kis-ázsiai partok s a szigettenger városait kegyetlenül megviselte a perza ellenségeskedés, művészetük is halálosan megszenvedett belé. Miletosz fölégetése, Khiosz és Lesbosz földulása után valósággal vándorútra kelnek, új hazát keresve, a keleti művészek. Egy részüket csábítja Hellász, főként Attika növekvő híre s dicsősége: az európai görög területeken telepsznek meg, jut közülök valószínűleg Macedoniába is, művészetük hatása érezhető Thesszáliában s Tházosz szigetén; — mások ellenkező irányba, Ázsia belsőbb vidékeire vonultak és a nagy Király szolgálatába szegődtek.

Épen e háborúságok okán kevés keleti-görög műalkotás maradt reánk az V. század elejéről; a mi maradt, azokon fülismerhetők amaz előkelő kvalitások, melyek már a megelőző korszak végét jellemzik. Hogy a jón művészet haladásáról kellő fogalmat alkothassunk magunknak, ne kerülje el figyelmünket a lykiai művészet.² A lykiai jelesebb művek, mint például a Hárpiák

¹ *Taine*: „Philosophie de l'art en Grèce.“ — 145. l. Megjelent magyarra fordítva az „Olcsó könyvtár“ 244. számú füzetében; fordította *Ferenczi Zoltán* dr.

² „Reisen in Lykien und Karien“, beschrieben von *Otto Bendorff* und *George Niemann*. (Bécs, 1884.)

sírhjának domborművei s a xanthoszi vésetek tisztára a görög arkhaismus jellegét viselik magukon. Lykiai Aphroditére eddig nem találtak.

Nincs Aphrodité amaz éginai iskola szobrai között se, melynek jeles képviselői Kallón (Καλλών) és Onatasz (Ονατας), legértemesebb alkotása pedig az Athéna-templom decoratiója. Egina szigetén is elakadt a művészi fejlődés azután, hogy az athéniek elfoglalták s néptelenné tették a szigetet (431). Híresek voltak az éginai öntvények, az „aeginetica temperatura“, mint Plinius nevezi; a „temperatura“ egyenértékű a görög „ζρρσις-szel s a réz és a czin bizonyos arányú keverékét jelenti; ¹ Plinius révén tudjuk különben azt is, hogy hasonló módon keverték a bronzot a szikyoni bronzművesek is.²

Hellászbán, 460-tól kezdve, az argoszi és athéni hatalmas iskolák emelkednek vezérsorba s mellettük eltörpülnek, számba se igen jönnek a többi művészi központok.

Argoszbán, valamint Sykionban és Eginában, főként ércművesek a szobrászok s így tanulják meg a kifejezés nemes egyszerűségét. Athén nagy súlyt fektet a kidolgozás kecses voltára, többet, semhogy mihamar süppedni ne kezdjen a modoroság ingoványaiban, — szerenesére, nyilván az éginai ércművesek hatása alatt, jökor észreveszi a veszedelmet s a fölfogás és kifejezés természetessége felé fordul. Ekkor jelentkezik a férfiaság s a komolyság a fejeken, szigorúbb előkelőség a vonalakban és a redőzetekben. Ekkor lép érettségének korszakába az attikai és peloponézusi művészet, a szobrászok minden nehézség nélkül hű mását képesek adni az emberi testnek; már ezután egyre éled a szobor, kifejező szerep jut a karoknak, a lábszárak elhelyezése olyan, hogy a test központi súlya egyik lábon nyugszik (Első, bátortalan példányai ezen állásnak ama két ifjú szobra, melyeknek egyike a római Sciarra palotában, a másik pedig a berlini múzeumban van; az argoszi és a sykioni iskolák jellege látszik rajtuk.), érzik a hús, szóval lélek van hát az alakokban.

Xerxes seregei mögött romokban maradt Athén; a plátéai és szalamini győzők sietve fogtak városuk újjáépítéséhez, hogy

¹ *Blumner*: „Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste“ — IV. 179. l.

² *Plinius*: N. H. 34, 75.

számtalanszor szebbé alkossák. Kimon (Κίμων) kezdte meg a hatalmas művet, melyet módosítva folytatott Periklés (Περικλέης). Hála Miltiádesz (Μιλτιάδης) fia buzgólkodásának, a Thészéjon s az Anaklések temploma elkészült, az agorát kitisztították, újra rendezték és megnagyobbitották; hatalmas munkálkodás kezdődött az Akropolison, hogy lerakják alapjait Athéna szentélyének. Ebben az időben működött az arkhaikus stíl mestere, Égiás;¹ ekkor Kritiosz (Κριτιος) a bronzműves, ki valószínűleg a Peloponézuson nevelkedett, stílusát tökéletesnek és szigorúnak minősíti Lukiánosz; Kritiosz tanítványai: Ptolikosz (Πτολικος), Amfión (Αμφίων) az athéni, Pizón (Πίζων) és a sykioni Damokritosz (Δαμοκριτος) és Néziotész (Νεζιοτης). Mindezen szobrászok nyilván részt vettek a megkezdett munkálatok dekoratív részében, modoruk átmenetet képez a VI. század arkhaismusa és a nagy stíl között.

Volt még kívülük is néhány érdemes képviselője az átmeneti arkhaismusnak: az argoszi Agélaidás (Αγελαιδας) és ennek fia Argeidás (Αργειδας); Azopodórosz (Ασοποδορος) és Athénádórosz (Αθηναθορος) Athénben; az éginai Onatasz (Ονατας) fia Kallitelész (Καλλιτελης); Pythagórasz (Πυθαγορας), ki számoszi volt, mint azt Olimpiában talált aláírásai igazolják,² művészi nevelése azonban dór, a rhégioni bronzműves Kléarkhosz nevele.³ Egyikük sem faragott olyan Aphroditét, melyről a textusokban említés történék.

Az arkhaismus utolsó alkotásainak az olympiai márványokat tekinthetjük. Tisztára peloponézusi jellegükön ne ütődjünk meg: Zeus templomát 456-ban fejezték be, tehát épen abban az időben, midőn az argoszi iskola fénykorát élte s nagyon evidens, hogy a homlokzatok díszítését az argoszi művészekre bízta. Így vélekedik Studniczka⁴ és véle Collignon is.

Ezen átmeneti korszak legjelesebb képviselője Kalamisz (Καλαμης) volt. Eredetéről nem tudunk semmit, egyetlen műve

¹ „Duriora et Tuscanicis proxima“ — *Quintilianus*: Just. orat. XII. 107.

² *Loewy*: Inscr. griech. Bildh. — 23, 24. sz.

³ Πανσανίας: VI. 4—3.; *Plinius*: Nat. Hist. 34—59.; Διολενής: „Λαέρτιός“ — VIII, 46.

⁴ „Roemische Mittheil.“ 1887, — 53. és 104. l.; „Mittheil. Athen.“ — XIII, 375. l.

se maradt reánk,¹ legalább olyasmi nem, melyről kétséget kizárólag megállapíthatnók, hogy az ő alkotása. Collignon hajlandó volna az athéni Dionüosz (Διόνυσος) színház közelében talált márvány Apollót Kalamisz művének tekinteni, de e véleményt egyéni ítéletén kívül egyéb adatokkal igazolni nem tudja. Ismerjük azonban nagyobb alkotásainak nevét: egy kolosszális Apollója állott Apollóniában, melyet később Rómába szállíttatott Lukullus; történik említés egy Athéna (Ἀθηνᾶ Νίκη) szobráról, a mantinea-bellek rendelték egy régi athéni xoanon mintájára; ő volt mestere amaz imádkozó gyermekek csoportozatának, melyet Agri-gentius ajánlott fel ex-vótóként olimpiai Zeusnak;² övéi az olimpiai bronzparipák, melyeket szirakuzai Hiéron rendelt; készített Kalamisz más paripákat is, melyeket nem kevésbbé dicsérték;³ ő volt mestere a sykioni aranyból és elefántesontból formált Aszklépiosznak (Ἀσκληπίος), a delfoszi Hermionénak, övé a tanagrai márvány Dionüosz és Hermész,⁴ a „segélythozó“ athéni Apolló, mely a 430-beli nagy pestis korából való,⁵ — ő volt mestere egy athéni Aphroditének is.

E Kalamisz-féle athéni Aphrodité alapzatát megtalálták az Akropolison, a Propyleák közelében,⁶ Kimon sógora, a dús-gazdag Lakkoplusztosz Kalliasz (Λακκοπλουστος) hódolt véle az istenasszonynak. „Nyilván azonosítanunk kell e szobrot“ — írja Collignon⁷ — „ama Szozandrával, melyet Lukiános magasztal. Elnevezésének különös volta végre elnyerte természetes magyarázatát: paródiája a vallásos jellegű „szotejra“, irgalmas, jelzőnek s a gunyoros közvélemény Kimont és sógorát Kalliaszt akarta véle megcsipni. Azt beszélték ugyanis, hogy Lakkoplusztosznak kellett hogy megfizesse, cserébe Kimon testvérének, Elpinikének kezeiért, a Miltiádesre rótt 50 talentomnyi birságot, melyet Kimon törlesztett. Így mentette meg bátyját a szép athéni leány;

¹ Brunn: „Griech. Künstler“ — I. k. 125. l.

² Πανσανίας: V. 25, 5.

³ „... exactis Calamis se mihi jactat equis“ — írja Propertius (III. 9. 19.); Ovidius: „Pontiques“ — IV. I. 23.

⁴ Πανσανίας: IX. 22. 1.; Müller Wieseler: „Denkmaeler der alt Kunst“ — II. Nr. 324. a.

⁵ Πανσανίας: I. 3. 4.

⁶ „Corpus inscript. Atticarum“ — I. Nr. 392.; Πανσανίας: I. 23. 4.

⁷ Collignon: „Histoire de la sculpture graeque“ — I. k. 400. l.

az igazi Szozandra tehát, az athéni gunyolódók szemei előtt, nem a szobrász Kalamisz faragta márvány Aphrodité volt, e jelző másfelé czélt.

Lukiánosz nagyon dicsérte e szobrot, „fönséges és discret mosolyát, köntösének könnyed és kecses elrendezését“, magatartásának előkelőségét egy tánczot lejtő szelíden hullámzó mozdulatához hasonlította. Lukiánosz lelkesülésének jogosult voltában nincs mit kételkednünk, mert más régi autorok is hasonlóképen nyilatkoznak Kalamisz művészetéről, kit kidolgozásának gondja, finomsága s bája révén Lüziász (Λυσιμαχ) orátorhoz hasonlít halikarnasszusi Dionyzius. Kalamisz dicsőségének telje 460 tájára esik; tanítványokat is kitünőket nevelt, a többek közt az athéni Praxiaszt (Πραξιμαχ), egyikét a delfoszi templom-homlokzat díszítőinek.

Dr. Malonyay Dezső.

(Vége köv.)

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSESZ ÉS POLITIKUS.

— Harmadik közlemény. —

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az udvari káplán és a falusi pap.

Az új évszázad keserű csalódással ajándékozta meg Swift Jonathant. Élete 34-ik évébe lépett és még mindig nem volt semmi. Tíz évig tartott szakadatlan megaláztatást azért türt Temple udvarában, hogy e szolgálatai útján megalapítsa szerencsését és elfoglalja Angolországban azon helyet, melyre tehetsége feljogosítja: Sir William azonban csak összes művei danausi ajándékával látta el őt, miből sem anyagi, se szellemi haszna nem volt, csak végtelen fáradság és utánjárás, hogy a magát túlélte agg államférfiú kétes becsű iratai számára kiadót találjon. A királynak ajánlott „hátrahagyott művek“ megjelentek és Swift kegyeletos szavakkal áldoz Temple emlékének az előszóban. „Istennek tetszett magához venni e nagy és jó embert“, — írja itt akkor, midőn szíve tele van keserűséggel az évtizedig tartott megaláztatás miatt. De a reménykedés kétszínűvé teszi: talán a király megemlékezik arról, hogy míg őt Temple udvarában látta, állásokkal biztatta s a könyv ajánlása közben a hű szolgának járó jutalom eszébe jut. Vilmos király azonban most igen feledékeny lőn, pedig Swift kérvényekben emlékeztette őt ígéretére. Hogy a várakozásban éhen ne haljon, kénytelen udvari káplánságot vállalni Lord Berkeleynél s a mitől már hite szerint megszabadult, újra abba esett bele. Újra csak cseléd volt, kivel rendelkeztek s ki a cselédek asztalánál étkezett, mert hiszen a nagy uraknál a nevelő, házi káplán, magántitkár és a

többi cseléd között egyéb különbség nincs, mint az, hogy azoknak nem ad bérruhát az uraság, míg a komornyiknak, kocsisnak, inasnak ad. Minő keserű tapasztalatokat szerzett itt, meglátjuk alant a XII. fejezetben, melynek tartalma „Utasítások a házi cselédség számára.“ E művét, bár jóval később írja meg, volta-képen itt lehetne tárgyalnunk, mert a benne felhalmozódott epét e két nagy úr udvarában gyűjtötte.

A lord Irland legfőbb biráinak egyike volt s udvartartásának főembere az ő politikai titkára Bush vala. Swift bizonyára irigységgel nézte, mint foglalja el e romlott ember azt a helyet, melyre ő volna való, mint zsákmányolja ki a lord helyzetét jogtalan vagyongyűjtésre, míg neki a lady előtt kell lapos, unalmas, kegyes elmélkedéseket felolvasnia az erkölcsök tisztaságáról, a lélek nemességéről, az anyagi javak hitvány voltáról és a gőg utálatos voltáról. S midőn a káplán kellő áhitattal felolvasta Boyle könyvének a gőgről szóló fejezetét a lady előtt, szívéből utálta e képmutatókat, kik alig bírnak magukkal a pöf-feszkedéstől, de ugyanakkor hangosan dicsérik a szép elmélkedést, melyben annyi igazság van.

Mennyire gyomrában lehetett Swiftnek Boyle Róbertnek a képmutatók számára írt könyve, bizonyítja az alábbi kis satira, melyet ez „Elmélkedések“ mintájára készített. A leglaposabb és legköznapiabb közhelyek gyűjteményéből kellvén neki naponként a lady lelki szükségleteit ellátnia, nem állhatott ellent az ördög incselkedéseinek s megírja azon kis remekművét, mely — véleményem szerint — a Berkeley-házból távozásának is oka lehetett. S mily kevésbé kellemes emlékek köthették úgy a Berkeley-, mint Temple-udvarhoz, láthatjuk „*Naplójegyzetek Stellának*“ című művéből (melyről alább bővebben szólok). Két helye igen jellemző a régi viszonyra vonatkozólag. Egyik a Temple-családról szól ekkép:

„Úgy tetszik, mintha Temple Jakabot (Vilmos unokaöccsét) és nejét láttam volna ma kocsijukban; de nem vettem róluk tudomást, mert örülök, hogy végleg leráztam magamról e familiát“.

A másik hely Berkeleyéről szól:

„Lady Berkeley írt nekem, az Isten irgalmára kér, hogy menjek el hozzájuk látogatóba s nyujtsak férjének, ki vizi-betegségben szenved, szórakozást. Én azonban nem mehetek s ezt holnap meg is írom neki“.

A mint azonban a naplójegyzetekből látható, Swift elme-
hetett volna egykori gazdájához, mert semmi sürgös dolga nem
volt, de ekkor már a hatalma tetőpontjához közeledő politikus
nem akart tudni azokról, kiktől tíz év előtt annyi megaláztatást
kellett elszenvednie. Már ekkor leskártol minden nem hasznos
ismeretséget, míg tíz év előtt boldog volt, ha ilyen urak szóba
álltak vele.

A Berkeley-udvarban töltött idő egyetlen becses irodalmi
gyümölcse a következő:

Elmélkedés egy seprűnyél felett.

— Tisztelendő Boyle Róbert „Elmélkedései“ mintájára. —

Íme ezen árva dorongot, melyet most diestelenül kus-
hadva láthattok azon elhagyott sarokban, teljes virágzó pom-
pájában ismerém egykor az erdőben: tele nedvvel, tele leve-
lekkel, és tele ágakkal, gallyakkal; de most hiába akar
mérközni az ember szorgos iparkodása a természettel, a ki-
száradt doronghoz hozzákötözvén az ágaknak zilált kötegét:
legjobb esetben is íme ellentéte annak, a mi egykor vala, fejjel
földfelé fordított fa, melynek koronája a földön hever, gyökere
pedig a levegőbe nyúlik, mindenféle piszkos szuka a kezébe
foghatja és söpörheti vele, s a végzet sötét szeszélye által
arra van kárhoztatva, hogy míg más tárgyakat tisztít, maga
moeskossá lesz s végül a cselédek szolgálatában csutkává
szétzsurolna, kidobatik az ajtón és utolsó szolgálatalul, tüzelő
gyanánt használtatik el. Ha ezen végig jártatom elmémet,
így kiáltok föl magamban: *Bizony, bizony, csak seprűnyél egy
halandó ember is!* Hatalmas erővel felruházva állítja be a ter-
mészet az embert az életbe, itt virágzott ő teljes pompájában,
fején saját haját hordván, ez észszel felruházott növénynek
saját külön lombozatát, a míg csak a mértékletlenség vihara
le nem szaggatá róla zöld gallyait s nem hagyá őt tépett,
szétzsurolt csutka gyanánt itt: ekkor álnok művészethez folya-
modván, parókat tesz föl, természetellenes hajkötegekkel büsz-
kélkedik, azt mindenütt hajporral szórja be, pedig az soha se
nőtt vala az ő fején. De vajjon, ha íme ezen seprűnyelünk
ilyen módon merne föllépni, büszkélkedvén azon nyirfagallyak-
kal, melyeket sohasem szült vala, s befödve mindazon porral,
melyet bár a legelőkelőbb úrhölgy szobája seprése közben

is szed vala magára, — nem találnók-e őt nevetségesnek és hiúságáért megvetendőnek? Bizony, bizony részrehajló bírái vagyunk saját kiválóságainknak és embertársaink hibáinak!

Ámde e *seprűnyél*, mondhatnátok, a feje tetején álló fa jelképe lehet, mondjátok azonban, mi más az ember, mint feje tetejére fordított teremtmény? Állati tulajdonságai mindig nyakára hágnak szellemi tehetségeinek, feje mindig ott szánt, a hol sarkainak kellene lennie s mégis minden hibáival egyetemben a világ megjavítója s a visszaélések megszüntetője akarna lenni, panaszok, bajok orvoslója, ki a természet minden zugában akarna söpörni, rejtett romlottságot napfényre hozni, hatalmas port verni fel ott, a hol az sohasem is vala, magára szedve ugyan szemetet, melynek elsöpülésével kérkedett: végnapjai azonban asszonyok rabszolgaságában telnek el és pedig legtöbbször olyanokéban, kik méltatlanok erre, míg végre csutkává tépve, mint íme testvére e seprű, szintén kirugatik az ajtón, vagy pedig mások melegedésére szolgáltat némi pislákoló lángot.

A költő egyetlen életírója se jegyzi föl, vajjon felovasta-e Swift a seprűnyél feletti elmélkedését a ladynek, némi változtatással Boyle elmélkedései után, a ki azonban a „Hordó meseje“ szerzőjének természetét ismeri, meg lehet győződve róla, hogy e furcsa elmélkedés a Berkeley-udvarban kézről-kézre járhatott s csakhamar megtalálta útját a ladyhez is. Swift nem magának írt, hanem másoknak s e paródia célja is bizonyára az volt, hogy a ladyt nagy szeretetéből a képmutató elmélkedések iránt kigyógyítsa. Végeredménye természetesen az lett, hogy Swiftnek távoznia kellett a Berkeley-udvarból. Miután azonban ő a lord mellé inkább befolyásaért és azon reményért szegődött, hogy jó állást nyer szolgálataiért, most az állást kérte. A lord szánt is neki valami jövedelmező papságot Irlandban, de ekkor előállott Bush titkár és ez állásért ezer font sterlinget követelt Swifttől. Ez éktelen dühbe jött e zsarolási kísérlet felett, mely a lord nevében követtetett el rajta és két mérges satírárt írt a lord és titkára ellen. Azon hírre, hogy ezeket Londonba küldi kinyomatás végett, a rémült Berkeley és titkára alkudozni kezdtek a satirikussal s végre kiegyeztek vele a *laracori* és *rathbeggini* eklézsia adományozása árán, mely a meathi egyházmegyében feküdt és elég jövedelmező volt. Habár ez távolról sem ért

föl a derryi esperességgel, melyre Swift eredeti alkuja a lorddal szólott, de maga Swift is meg volt eleinte elégedve vele, mint a hogy a legtöbb angol pap beérte volna ezzel, ha 34 éves korában megkaphatja minden kiválóbb egyházi szolgálat nélkül. Végre tehát úgy a hogy révpartra jutván, beköltözik a parochiába, berendezkedik, tesz-vesz ott s rábírná Johnson Esztert (később híressé vált Stelláját), hogy ő is Laracorba költözzék át s barátja háztartása vezetését vegye át. Stella, bár külön házban lakik s éjjelre hazajár, barátnőjével Mrs. Dingleyvel együtt minden idejét Swiftnek szenteli s vele mint a lelkész bevallott jövedöbelije, bizalmas viszonyt folytat; Swift háztartásában a háziasszony szerepét játsza, ebédek alkalmával az asztalfőn ül s miután Swift kedveért néhány komoly kérőnek kosarat adott, csak idő kérdésének tekinthető, mikor határozza rá magát barátja arra, hogy viszonyuknak az egyházi törvényesítést is megadja.

Úgy Swift önéletrajzában, mint életirói úgy szeretik föltüntetni a „Hordó meséje“ szerzőjét, mintha az valóban vallásos ember lett volna. Bármely oldalról vizsgálom is tetteit, e tulajdonságot sehogy se merem ráfogni. Ő a XVIII. századbeli francia encyclopaedisták előfutára s mint ilyen teljesen vallástalan, sőt atheista, kire azonban papi állása kötelezőleg rója rá a külső szertartások megtartását. Így látjuk, hogy háztartásában mindennap leöröli a szokásos imát, templomában minden szerdán és pénteken imádkozik, sőt Stellához intézett naplójegyzeteiben is eleinte mindig kegyesen Isten áldását küldi. Ez azonban csakhamar elfogy, — a satirikus unja a bizalmas levelezésben a külső komédiázást. A főérv azonban Swift teljes vallástalansága mellett korának abszolút vallástalansága, melyből ő se vonhatta ki magát s írásainak szelleme, melyből látható, hogy lelkében sohasem élt egyetlen kegyes gondolat sem. Az iskola, a hol nevelkedett, csak külsőleg tartá meg a vallás mázát, ott minegyikük lelki szemei csak az anyagi haszonra irányultak, s a mint ma a protestáns theologus csak azt tartja számon, melyik eklézsiának mennyi a jövedelme s a mint papját a püspöktől le a káplánig, más nem érdekli, mint a pénz és egyéb anyagi haszon, még inkább úgy volt ez Angliában, mely ország az újkor kezdete óta mindig a pénzbatalom alapján állott s melyben VIII. Henrik áttérése s az anglikán egyház megalapításának erkölcstelen oka végleg ledöntötte a vallást addigi talapzatáról.

Ha valaki, úgy Swift látta ezt tisztán, ki annyi egyénnel érintkezése közben egyetlen vallásos embert nem talált, de azt bőven tapasztalta, hogy az ügyes komédiást nagyra becsülik. A ki romlottságáért elítéli Swiftet, ne feledje el, hogy senkitől se lehet emberileg lehetetlent követelni, az pedig teljes lehetetlenség lett volna, hogy Swift egyedül legyen vallásos egy teljesen atheista országban.

De maga a köznép sem érezte szükségét a vallás gyakorlatának. Swift Laracorba azon jó szándékkal ment, hogy ott kegyes életet folytat s ha maga nem is vallásos, de híveit a vallás vigaszában bőven részesítendi. Olyan egyházi beszédeket akart tartani, hogy hire fusson a környéken s vasárnaponkint a hívek kérdezzék egymástól: „Kérem, tart-e ma a doktor prédikációt?“ s fulladásig töltsék meg a templomot, ha igenlő választ nyernek. Azonban a hívek teljességgel nem tolongtak vasárnaponkint a laracori templomba, a két hétköznapon pedig igen gyakran megtörtént, hogy midőn Swift fölment a szószékbe, más hallgatója nem volt, mint hű egyházfia, Roger, kihez aztán a következő bevezetésű egyházi beszédet intézte: „Kedves Roger, az Írás önt és engem kopár vidékre vetván . . .“ stb. s kiönté humora és satírája groteszk ötleteit kaczagató komolysággal.

De ha jöttek is hallgatói vasárnaponkint, annyira eltompult volt a vallásos érzés e nyomorult népben, hogy a templom nekik inkább testi pihenés, mint szellemi épülés helyéül szolgált, mit Swiftnek egyik híres egyházi beszédéből látunk, melynek alapigéül a templomban alvást választá. Pál apostol egyik hit-térítő beszéde alatt egy embert elnyomott a buzgóság s az a fatetejéről, hová felmászott, hogy jobban lásson, lezuhant és szörnyet halt. Az ilyen textusból gondolható, mit csinálhatott olyan satirikus, mint a „Gulliver“ szerzője.

De Laracor környékének társas érintkezése se lehetett különösen vonzó. A parasztság igavonó barom lehetett („dumb, driving cattle,“ — mint egy későbbi költő mondja), a környezet papsága haszonleső, kapzsi, hitetlen, az úri osztály pedig, mint akkor Anglia minden vidékén, iszákos, kiesapongó, baromi kedvtelésekben gyönyörködő. Shakspere vígjátékai megmutatják, milyen a vidéki Squire, Erzsébet korában; Smollet, Fielding és Sterne regényei pedig hű tükrét adják a Györgyök kora vidéki urainak. E két korszak teljesen megegyezik egymással. Milyen

helyzete van itt egy falusi papnak, elképzelhető. Swift élethíven írja le ezt egyik későbbi kis költeményében, melyhez az élettapasztalatot Laracorban merithette s mely költeménye megmagyarázza, mért vágyódik ki oly hamar parochiájából, hova pedig csupa jó szándékkal telve ment. A kis költemény így hangzik:

Egy falusi pap boldog élete.

E dolgok, pap, miket elmondok néked,
A püspök áldásánál többet érnek:
Asszonyt szerezz, ki sütni-főzni tud,
Lovat, mely két lovas alatt is fut,
Jó sört és szüz-dohányt, a mennyi kell,
Kepét, stólát holtnak se engedj el,
Járass bérmentve egy *potya-lapot*,
S ha ezt hetenként híven átdod
A földes úrnak, háláját kapod.
Nagy, bőrkötésű *Konkordántziát*,¹
Avult dolgokról szóló *krónikát*,
Néhány kötet vén *prédikációt*,
Mely mentül régibb s bambább, annál jobb;
Chrysostomust, de ezt csak gallér-présül,
A *Septuagintát*, melyből textus készül,
Három kötet „*Polyglott*“-ot, hegyőkbe
„*Zenth Pal leucelit*“, szintén bekötve.

Ki mindezzel bír, jól intézi éltét,
Ihat a földes úrral, feleségét
Közbotrány nélkül csókolhatja meg,
S az asztalánál rogyásig ehet.
Bőjtölhet péntekenként, hogyha tetszik;
Közlakomán, ha a kedv fölmelegszik,
Nagy tósztot mondhat egyházra s királyra;
Elmagyarázza, mit firkál ujságja;
Az egyházfit szidhatja, ha kevés
Garast hozott a zaeskós-esengetés,
Könyörghet pénzért minden alkalomkor, —
De ócsárolja, mit *Swift* ír, a doktor.

Satirájának a vidéki élet nem nyújtott eléggé méltó tárgyakat, mert érezte Virgillel, hogy ő is elmondhatja büszkén:

¹ „*Konkordántzia*“, a protestáns egyházi irodalomban a négy evangéliumban előforduló események változatainak összeállítása, többnyire szótár alakban. Ily művet magyarul Hunyady Ferencz superintendens, Fördös Lajos és mások írtak.

„Paulo maiora canamus“. Ha a vidéki pap élete még oly köznap volt is, talált ő abban oly humoros részeket, melyekre érdemes volt tintát és fáradságot vesztegetni. Ilyen dolgozata, melynek tapasztalatai e korra vallanak, habár később írta is meg, az „*Egy egyházi emlékiratai*“, s ez méltán sorakozik Börzsvíü történetéhez. Ez is az egyház körében élő egyének képmutatását állítja pellengérre, bemutatóván egy vásott, haszontalan, verekedő, nöcsábitó vidéki parasztleány gondolkozását, mihelyt egyházi minőségben bejut kis állásába. Egyszerre kegyes képmutatóvá válik, ki „lekeféltel lelke köntöséről ifjúkorának minden poros szennnyét.“ Járása, szemforgatása, beszéde, egész lénye megváltozik s előttünk áll Anglia ősi képmutatása egy egykori parasztsuhancz alakjában.

„Erős elhatározásommá érlelődött,“ — írja a jeles egyházi, — „hogy azt a sokféle romlottságot és tömérdek visszaélést kiirtom, melyek az egyház szent intézményébe beharapóztak.

„Első sorban is könyörtelen szigorral korbácsoltam ki a templomból az összes, oda bekoslató kutyákat, kivévén mindazonáltal a jámbor özvegy Howardné ölebecskéjét, mely igen jó nevelésü állat volt és sohasem vonyított a mise alatt.

„Másod sorban, mondhatnám szívtelen szigorral, melybe pedig szívem vérzett, míg cselekedtem, ragadtam ki a szegény gyerekek szájából a félig már megevett almát, melyet a szent egyházban akartak betorkoskodni. Valóban, szánalmat éreztem ez eljárásom alatt, mert gyermekkorom hasonló cselekedetei jutottak eszembe.

„Harmadszor, arczom veritékével és kezem tömérdek fáradságával simitgattam ki az egyház öreg bibliájában levő évtizedes számfületeket.

„Negyedszer, a templom székeit és padjait, melyeket elődöm minden három évben egyszer söpörtetett ki, én minden szombaton megsöpörtettem és letörölttettem.

„Ötödször és legvégül: a karinget tisztára megfoltoztattam, kimosattam, levendula közé raktam s koronként rózsavizzel is befecskendeztem. S így e tényeimért nagy dicséretet, sőt magasztalást is nyertem a környék papságától, mert sehol az egész kerületben ennyi gondot nem fordítottak az egyházi élet tisztaságára.“

Egész állás gondolkozása tükröződik az „egyházi emlékiratai“-ban, melynek kacagató részletei Swiftnek a korbeli kedélyállapotát derült színben mutatják be. Az egyházi egyúttal czipész és borbély is, ki csekély pénzért nagy foltokat rak az uraság eszmájára s ugyanannyiért köpölyöz és borotvál is. Egyszer még azon megtiszteltetés is éri, mint műtöt, hogy a nagyságos kisasszony „mindegyre rossz utakra tévedő kutyácskáját“ lehet szerencsés kiherélhetni. Egyházi állásából kifolyólag bibliai mondásokkal kuruzsol, kieszelvén, miféle zsoltárok elmondása melyik betegségre használ. Nagy elnézéssel emlékezik meg a törvénytelen születésekről s az elbukott nőkről, „hisz valamikor magam is ily bűnös lélek voltam“, — mondja áhitattal, ellenben megrója Willkins Margaréta asszonyt, „haszon nélküli edény“-nek nevezvén magtalanságáért, melynek folytán az egyháznak keresztelési stólat nem juttatott.

Jellemző kortörténeti adatul írja Swift, hogy egyházfja emlékirataiban 70 fejezet foglaltatik papjának híveivel folytatott dézsma- és stólapöreiről, melyből (a túlzásokat leszámítva is) láthatjuk, mily népszerűségnek örvendett az anglikán papság saját hívei körében s mennyire tartotta a köznép szükségesnek az egyházat és szolgálait. Összefügg e hely Swiftnek azon dolgozatával, melyet „a keresztyénség eltörlése elleni érv“ cím alatt 1708-ban írt s jellemző adat még (ha szintén túlzás is) az egyházi vallomása, hogy különböző gyűjtések alkalmával templomában „kilencz egyház javítására kilencz alkalommal eszközölt gyűjtés 2 shillinget, $7\frac{3}{4}$ pennyt, tűzkár által tönkretett 50 család javára eszközölt gyűjtések 1 shillinget és $\frac{1}{2}$ pennyt, árvizi gyűjtés pedig egy ezüst garast eredményezett, mely utóbbit a nagyságos asszony sajátkezűleg méltóztatott ajándékozni.“

A satirikus és pamphlet-író a voltaképeni történész. Az igazság sajátos hangja mindig kitör a túlzások alól is és a kutató könnyen kihámozhatja a valót belőlük. A görög világ valódi festője nem Thukydides, az atheneiek által tíz talentumon megvásárolt történész, hanem Aristophanes, kinek igazmondását nem lehetett pénzen elnémitani; a római történelem magasztalt Tacitusa elfogult pártember (és pedig a legélesebben kiemelkedő párt-emberek egyike), ellenben Juvenalis a valódi bíró, ki egyenlően oszt mindenkinek, érdeme szerint. Nagy Konstantin korának igaz festője Prokopius; a másik, nagynak kikiáltott zsarnok, XIV. Lajos

korát nem a maga idejében híres Boeklerus, vagy az idegen nyelvekre is lefordított Conringius történeti¹ műveiből ismerjük meg, hanem Sandraz de Courtil pamphletjeiből, kiválólág „Colbert végrendelete“ czimű művéből; e század francia történetének nem Thiers galandféreg-hosszaságú történelmi művei adják tükrét, hanem Rogeard „Labienus“-a s hogy még közelebb jöjünk korunkhoz: Magyarországot és Ausztriát az ötvenes években nem Meynert vagy Helfert műveiből, hanem Széchenyi lángeszű pamphletjéből a „Blick“-ből ismerjük meg a maga valóságában. Ezért merem állítani, hogy ha valaki Angolország történetét és főleg belső életét Vilmos, Anna és a két első György alatt alaposan meg akarja ismerni, csak Swift műveihez forduljon, mert ezekben találja meg a valódi Angliát.

Ezért rendkívül értékesek Swiftnek apróbb művei is, mert belőlük az ő Angliáját s abban a mai szívtelen, kizsákmányoló Angolország alapját ismerjük meg. Sokszorosan rámutatok majd alább a Swift korabeli Angolország s a mainak találkozására, melyből kiválólág a plutokratia szívtelen zsákmányolásai a szegény néposztályok rovására már a mi nagy satirikusunk korában kezdődnek meg s ő a legelső író a világon, ki e roppant nemzetgazdasági és társadalom-bölcsészeti kérdésre rámutat.

Swift gazdag szellemét a laracori papság ki nem elégítvén, igen éber figyelemmel kíséri a politikai mozgalmakat s már a következő 1701. évben jó alkalma adódik arra, hogy a politikai élet viharába belerohanjon s ez év kezdi meg azt a másfél évtizedet, mely Swift legszebb és legboldogabb korát képezi. Az irodalom számára nem ez volt az ő legtermékenyebb kora, de magára az íróra feltétlenül ez a legfontosabb, mert a politika vezető körei közepette élt s jóformán intézte Angolország ügyeit, mint felelősség nélküli miniszter, ki állásának csak előnyeit élvezi, terhei nélkül. Megindítja e korszakot azon tanulmánya, melylyel a modern parlamentarismus alapjait lerakja a hatalom hármas megosztásának eszméjében, melyet Montesquieu fejleszt ki rendszerré, hogy egész Európa bámulatát és elismerését arassa le a Swifttől lopott nagy gondolattal.

HATODIK FEJEZET.

Swift politikai szereplése.

A XVIII. század elejének legkevésbé gyümölcsöző s a népek érdekét, jogait leginkább sértő mozgalma a spanyol örökösödési háború volt. A sötét melancholiába sülyedt, gyermektelen és férfikora elején elhalt II. Károly spanyol király után megüresedett a spanyol trón s azzal együtt egész sereg mindenféle birtok uralma Italiában, Németalföldön és Indiában. Elsőrangú dinasztikus kérdés volt tehát úgy a Habsburgok, mint a Bourbonok számára, hogy e nagy birtokokat a maguk számára biztosítsák. Régi európai gyakorlat szerint az elhunyt király leányági rokonsága szerint emeltek igényt a sógorságban levő uralkodók, — az illető ország képviselőtének, vagy a nemzeteknek megkérdése nélkül. Még a király életében tisztázni iparkodik saját családja javára e kérdést XIV. Lajos, miután azonban előre látható volt, hogy a Bourbonok szertelen hatalmát a többi uralkodó nem lesz hajlandó gyarapítani e tömérdek birtok odaítélésével, Franciaország, Anglia és Hollandia egy semleges uralkodó személyében, a bajor választófejedelemében egyezett meg, hogy ha már Lajosé nem lehet a spanyol korona, I. József német császárra se szálljon, a különben is igen hatalmas Habsburgok uralmának öregbítésére. Midőn aztán a búskomor király halála bekövetkezik, a szövetségesek fegyverrel próbálnak érvényt szerezni e megállapodásnak s a boldogtalan háború, mely egész Európát lángba borítja, megkezdődik.

Angolország itt a beugratott, rászédett ostoba szerepét játszotta. Belemegy a harczba minden nyereség nélkül, elpazarol tömérdek pénzt és vért azon reményben, hogy talán majd neki is jut valami, holott az eredeti szerződés szerint, melynek érvényesítésére fegyvert fogott, a spanyol, hollandi és az indiai birtokokat a bajor választófejedelem, Lombardiát a Habsburg-ház, Siciliát pedig a francia trónörökös örökölte volna. E minden haszon nélküli eljárás azonban nem önzetlenség volt Anglia részéről, hanem egyrészt az angol államférfiak ostobasága, másrészt azon hátsó gondolata, hogy talán a keletkező háborúban sikerült a Spanyol-Indiából valamit elhalászniok. Az angol alsóház azonban, mely a közvetlen haszonhúzás alapján állott, élesen

támadta meg III. Vilmos kormányát, mely ilyen vállalatba belevitte az országot s első sorban Lord Somerst, a lord-cancellárt, Russel Edwardot Orford grófját, a tengerészeti ministert és Montague Károlyt Halifax grófját, a pénzügyministert. Mint az angol érdekek világos ellenségeit, vád alá akarja helyezni az alsóház e három államférfiút s ezek valóban szorongatott helyzetben vannak, midőn váratlanul segélyükre siet Swift az 1701. év nyarán kiadott első politikai röpiratával.

E műnek nagy hatása volt s elhárítá a fenyegető veszélyt a hatalmasok feje felől. Nagyobb fontosságú azonban az európai politikai irodalomra nézve ez irat a benne lerakott alapelveknél fogva. A mű ezíme a következő: *„Értekezés az athenei és római nemesség és nép közötti viszályok- és egyenletlenségekről; s arról, minő következményei voltak ezeknek a két államra.”* Fontosságára és Montesquieu elméletére gyakorolt befolyására először Harry Janssen mutatott rá egy kis iratban (1878.), melyre az ösztönzést dr. Teichmüller tanártól nyerte.

Nem lényeges dolog tárgyamra nézve, miként hasonlítja Swift Lord Somerst Aristideshez és iparkodik az angol államférfiút az igazságos nagy görög erényeivel felruházni; hasonlóan különbös az is, miként teszi meg Orfordot, a tengerészeti ministert Themistoklessé, a salamisi tengeri ütközet hőségé s a költői hajlamokkal és tudományos rokonszenvvel megáldott Halifaxot Periklessé, hogy ékesszóló magasztalással az alsóház dühe ellen megvédelmezze őket. Nagy tudományos készséggel megy végig Athén fénykorának történelmi eseményein s dióhéjban adja Róma történetét is a patricius- és plebejus-harcok keretében. Élénk a gyanúm, hogy e röpirat adta Montesquieunek a „Róma nagysága- és hanyatlásáról“ írott művéhez is az alapeszmét, a „Törvények szellemé“-ben először kifejtett hatalom-megosztás elvét azonban egyenesen Swift értekezéséből vette.

Az államban Swift három hatalmat különböztet meg, melyek az ó-kor minden szabad államában megvoltak. Első ezek közül „egy kiváló szellem, ki saját értékét és erejét az ország védelmében, vagy a közügyek intézésében otthon kitüntetvén, nagy befolyásra jut a nép előtt, a hadi vállalkozásokban vezérévé, vagy a belügyi tanácskozásokban intézővé válik“; — ez a fejedelem. A második természetes hatalmi osztály oly egyénekből áll, „kik nagy birtokokat szereztek, vagy következetes leszáрма-

zás útján őseiktől örökölték s azokkal együtt járó természetes tekintélyt is. Ezek gondolkozásban és véleményben folytonosan egyek levén és összhangzatosan működvén azon közös célra, hogy birtokaikat biztosítsák, mit leginkább úgy érhetnek el, ha külső támadások ellen készen állanak és otthon a békét biztosítják“ — alkotják a nemesek tanácsát, vagy senatust. A harmadik osztály végre a tömeg, melynek hatalma elvitázhatlan s ezt akár egyesülten, akár képviseleti úton gyakorolhatja.

Érdekes Swift felfogásában az arisztokráciának plutokratikus fölfogása, mely e művet speciális angol jellegűvé teszi. A három hatalomnak azonban folytonos egyensúlyban kell lennie egymással s ez „a hatalom mérlege“ képezi Swift eredeti gondolatát. A három hatalom szerinte egy nagy mérleg, melynek szárát a király tartja, míg két serpenyőjébe a felsőház és alsóház, azaz: a vagyonos nemesség és a népképviselőt helyezkedik el. A kormányzó hatalomnak, mely a mérleget tartja, erős-kezünek kell lennie, de bölcsnek is, hogy a két serpenyőbe a hatalmakat egyenlően ossza meg és egyik részt se engedje túlsúlyra jutni, mert különben fölbillen az állam jólléte és vizsály keletkezik.

Történeti példákban mutatja be ezentúl a szerző, mi minden baj származik abból, ha a hatalom mérlege elromlik, akár a mérleget tartó kéz gyöngesége, akár valamelyik serpenyőben levő hatalomtömeg túlsúlya miatt. Viszont ép oly veszedelem, ha a két serpenyőben levő hatalom elenyészőleg csekély a mérleget tartó kéz erejéhez képest, mert akkor ebből a tyrannis vagy despotismus keletkezik. S ezért Polybiussal tart, ki azt mondja, hogy a legjobb uralom a „regno, optimatium et populi imperio“-ból áll.

Nem kevesebb veszélyt rejt azonban magában a másik két esély is, ha t. i. akár az optimates a nép jogait kobozzák el (mire ismét számos példát idéz a két állam történetéből) akár pedig a nép veti föl magát a nemesség birájaként és ellenséges elfogultsággal ítél a főrangúak felett. Így történt — szerinte — a második pún háború ideje alatt Carthagóban, hol valami-fajta „dominatio plebis“, a nép uralma keletkezett s eredménye a kiválók (Hannibal és az őt támogató nemesség) cserbenhagyása s ennek folytán az egész állam tönkrement. Hasonló tünelemény jelenik meg Athénben, midőn a jelesek fölé kerekednek a nagyszájú timárok és cserzővargák s az általuk vezetett csöcselék. Ez az uralom a legveszedelmesebb, mert szükségszerűleg

maga után vonja az állam feloszlását, míg a másik kettő nem ily végzetes kimenetelű.

Most már eljutott Swift odáig, a hol saját nagyúri védenczei ügyéről, habár burkoltan is, szólhat s az alsóház támadásai ellen megvédheti őket. Minket ez azonban nem érdekel, mert ma már közömbös dolog, mi lett Somerssel, Orforddal és Halifax-szal. Fontosabb azonban az, hogy Swift elméletét jó negyven esztendő mulva Montesquieu teljesen átollózza és nagy művének legfontosabb alap gondolatává teszi.

Midőn Montesquieu az ellen kikél, hogy az ország nagyjait a nép ítélje el s arról beszél, hogy a nagyok a közirigységnek mindig czéltáblái szoktak lenni (XI. könyv, 6. fejezet „Az angol alkotmányról”), Swift szavait halljuk a francia munkából, mely pedig nem Lord Somers és társai védelmére volt írva. Midőn a görög népalkotmány sarkalatos hibájának azt tekinti Montesquieu, hogy a néptömeg a gyűléseken felebbezhetlen és változhatatlan határozatokat hozhatott rögtön, minden előkészítés nélkül, csak Swiftet írja ki, ki ugyanezt bizonyítgatja számos példával. S végül Montesquieu legszebb részének lényege voltaképen micsoda: az állampolgári szabadság biztosítása, mely teljesen Swiftből van átvéve.

Nagy ellenvetésül azt lehetne felhozni, hogy Montesquieu tovább fejleszté Swift elméletét, a mennyiben ő az állami főtevékenységet három hatalmi csoportra: a kormányzó, a törvényhozó és a bírói hatalomra osztja föl s ezeket különbözteti meg élesen egymástól. Azonban midőn Swift az alsóház bíráskodási joga ellen emel szót, mi mást cselekszik, mint óvást emel a törvényhozó hatalomnak a bíróival összekeverése ellen s így ebben is megelőzi Montesquieut. A francia írónak azért kellett élesen hangsúlyoznia a bírói hatalom elvételét a parlamentektől, mert Franciaországban a parlament nem törvényhozó, hanem bírói hatalom volt, míg Angliában a választott polgári és büntető bírák ítélkeztek. Hogy Montesquieu eszméje mily módon nyert megvalósítást a mai úgynevezett „bírói függetlenség“-ben, erre csak gúnymosolylyal nézne le Swift, látván, hogy a bíró kinevezése a végrehajtó hatalom műve és előléptetése is a végrehajtó hatalomnak tett politikai szolgálat jutalma a kontinensen mindenütt, csak Angliában nem.

Eszembe se jut azt állítani, hogy Montesquieu e szép és

nemes eszmékkel telt XI-ik könyvének minden gondolata Swift-ből volna ollózva. Hiszen ott van mindjárt a budget-jog megállapítása, mely Swiftnek eszébe se jutott s mely a francia író nyomán jutott bele az európai köztudatba, mint elsőrangú politikai tényező. Ott az a másik gondolat, mely a nemzeti hadsereg szükséges voltát hangsúlyozza, hogy a végrehajtó hatalom a hadsereg által el ne nyomassék. Hogy azonban a népszabadság biztosíttassék, a katonaságnak a nép között kell laknia és nem szabad kaszárnyákban, táborokban vagy hadi szállásokban elhelyeztetnie.

Marad tehát Montesquieunek magának (vagy annak, a ki az „Esprit des lois“-t írta) elég eredeti gondolata, ha a főszmét Swifttől vette is legszebb fejezeteihez. Viszont azonban méltányosan járt el a francia az angol íróval szemben akkor, midőn nem minden eredeti gondolatát vette át Swiftnek, így, hogy többet ne említsek, érintetlenül hagyja azon feltétlen igazságot is, mely, azt hiszem, Swift agyában keletkezett, hogy ötszáz, külön-külön igen okos ember gondolkodás nélküli birkatömeggé válik, mihelyt együtt tanácskozik és a kolomposok által vezetetti magát.

Swiftnek ez első politikai röpirata s mindjárt ezzel oly helyzetet teremt magának a politikai téren, mely egyetlen volt a maga nemében. Röpiratának hatása nem maradt el: a whig-kormányt megmentette, de egyúttal új alkotmányi biztosíték létesítésére kényszeríté az angol közéletet. A vád alá helyezett kormány ugyanis azon ténnyel mentegetőzött, hogy a francia-hollandi szövetséghez a király egyenes parancsára adta az angol nagypecsét szentesítését. Midőn tehát a felsőház Swift ékesszóló röpirata érvelése által meggyőzve, a vádlott kormányférfiakat fölmenti a kereset alul, az alsóház egyúttal azon alkotmányi biztosítékot követeli, mely aztán törvényynyé válik a felsőház hozzájárulásával, hogy a birodalom kormányzására vonatkozó *minden* ügy ezentúl a titkos tanácsban (minisztertanács) tárgyalandó s a határozatot minden ahhoz hozzájárult tag, felelőssége elismerésül aláírni tartozik a jegyzőkönyvben. Ezen intézkedést (mely azonban czélszerűségi szempontból hatályon kívül helyezettett) egy maig is érvényben levő határozat követte, ugyancsak az Act of Settlement című törvény záradékául, mely szerint a ministerek vád alá helyezését ne lehessen a királyi nagy pecsét alatt kiadott bocsánatadással megakadályozni. Azaz a királynak nincs

joga akár pertörléssel, akár amnestiával, akár a személyes beleavatkozás bármely tényével a ministereket jogos politikai bíróságuk elől elvonni.

Ily mélyreható alkotmányi intézkedéseket idézett elő Swift első röpirata, melyről nagyképű tudósok (még Hartpole Lecky is) kicsinylőleg szoktak nyilatkozni. S végeredményében e műnek és következményének volt köszönhető az egész európa-szerte általános politikai alapelvvé vált alkotmányos gyakorlat, hogy a korona minden tényeért a közügyek vezetésében a ministerek a felelősek s így akár a királynak a parlament által felelősségre vonhatása s esetleg elítéltetése, mint a parlamentnek a kormány által kijátszása azon czímen, hogy az a király személyes akarata volt, lehetetlenné válik. Mindebben s azon nagy elvben is, hogy a király ministereit mindig a többségből tartozik összeállítani, Swiftnek is volt része azon első röpiratával, melyben az addig zavaros alkotmányjogi eszméket tisztázni iparkodott.

A whig-kormány, míg egyrészt Swiftnek védelmeért jutalmat óhajtott biztosítani, e hatalmas tollat saját érdekében továbbra is érvényesíteni szerette volna. Azonban hirtelen közbejött Vilmos király halála 1702-ben s erre Anna királynő uralma, mely alatt Swift elmondhatta: „oleum et laborem perdidimus“. Az olyan, kiválóan férfiaknak való író és erős maró szellem sehogysem érvényesülhetett a mindent megörlő, elvtelen asszony-kormány alatt, mely a legnagyobb csapás minden országra nézve. E részben Swift igazi tragikai alak, kinek végzetes sorsát még házi baja is öregbíté.

Szerencsétlensége az volt, hogy saját hatalmas szellemének nem tudott ellentállani s 1704-ben nyomtatásban kiadta a „Hordó meséjét“, melyet Lord Somersnek ajánl ezen hízegő praedicatummal: „detur dignissimo“. Ez ajánlástól remélte, hogy célját eléri s a miniszterelnök útján határozott politikai álláshoz is jut. Célja pedig a püspökség volt, melynek útján felsőházi tagságot nyervén, tényleg részt vehetett volna a kormányzatban s nem csupán mint eddig, tanácsaival. A mű megjelenésével azonban céljának ép ellenkezőjét érte el: szellemességét mindenki elismerte, de mindenki meg is botránkozott rajta. Swift ügyes ellenségei kezébe adták e könyvet a királynénak, ki végtelen bosszúsággal olvasta el ezt s ezentúl hiába volt a ministerek minden javaslata, mely Swift előléptetésére célzott, Anna királynő

megkötötte magát és a „Hordó meséjé“-nek szerzőjére vonatkozó minden javaslatot konokul visszautasított. A gyöngé nő rendszerint igen makacs a saját rokon- és ellenszenveiben s Anna ez egyetlen dologban igen következetes volt, ha más mindenben ingatag is. Hozzájárult még a királynő ellenszenvéhez a yorki érseknek, dr. Sharpenak Swift iránti gyűlölete s így érthető, hogy a szerencsétlen költő nem érhetette el vágya teljesültét. De viszont az is bizonyos, hogy a whig-kormány, mely neki sokat köszönhetett, nem akarta őt ily nagy jutalomban részesíteni, s még mindig várt tollától szolgálatokat. Swift azonban az egyetlen whig-párti röpiratán kívül a Somers- és Godolphin-kormány érdekében más iratot nem tett közzé, elégnek tartván a jutalomra már ezt is. A kormány és a költő tehát sajátságos circulus vitiosusba jut, mindegyik a másiktól vár előbb valamit s egyik se tesz a másikért valami nagyobb dolgot.

Swift ezalatt belevegyül London politikai és irodalmi életébe és igen jól érzi magát abban. Nem sürgeti oly ádázul előléptetését, mint más csekélyebb ember tette volna, koptatván az előszobák küszöbeit és kunyorálgatva, hogy a királynéhez kézcsókra bocsáttassék, mert tudta, hogy ha püspökké lesz, az írói körökkel, lapszerkesztőségekkel és apróbb politikai klubokkal szakítania kell, pedig ez friss szellemének most életszükséglet volt. Laracori papságával keveset törődött: Stella és egy ispán jobban rendben tarták gazdaságát, mint ő maga tudta volna, a lelkeszi teendőket pedig ellátta egy káplán. Különben is, mint fennebb elmondottam, a hívek nem igen érezték szükségét a lelki vigasznak s hogy az egyházfinak papoljon, arra elég volt egy káplán is. Ideje a nagy politikusok és Will kávéháza között oszlik meg, amott a ministerek tanácsadója és ösztönzője, emitt a magáéhoz hasonló szellemű írók és a vad-geniek jó pajtása, ki szívesen elfelejti egyházi állása külsőségeit s részt vesz a pajkos irodalmi csínyekben is, melyek Angliában sohase voltak szokatlanok és ritkák.

Mindennapi társasága nevezetesebb férfait jórészt ismerjük: kora legkiválóbb írói azok. Addison József, a későbbi minister, Steele Richard, a „Tatler“ szerkesztője, volt lovaskapitány, Congreve, a vígjáték-író, dr. Arbuthuot, Prior Máté, Gay János („minden tekintetben a legbecsületesebb és legőszintébb ember, kit valaha ösmertem“ — írja róla Swift lady Germaine Bettynek),

Pope, kihez Swift különösen vonzódik, a legszellemesebb és leghetőségesebb emberek a Swift-korabeli Angliában. De nemcsak ezért szereti őket Swift, hanem azért is, mert e végtelenül romlott, aljas korban ez emberek legtöbbje igazi aranyjellem. Valódi enyhülés Swift számára, midőn a romlott, önző, haszonleső, megvásárolt politikusok után író társai körébe menekülhet, hol nem kell lakatot tennie szájára s mindig azon gondolkoznia, mint mondja az ellenkezőt, mint a mit gondol. Fesztelenül beszélheték meg itt az irodalmi és politikai eseményeket, foglaltak állást az egyes kérdésekben, állapíták meg a megírandó czikkeket, melyeket az akkor divatos morális folyóiratokba adjanak s ezenkívül vidám társalgásban tölték idejüket. Nem csoda, ha Swift mindig visszavágyódott e körbe s laracori papsága alatt többet időzik Londonban, mint otthon, hol esöndes parochiájában Johnson Eszter, a hideg anglikán nő és barátnője Mrs. Dingley képezik egyetlen társaságát ispánján és eselédjein kívül s a „kiválóan szeretett Roger“ egyházi képmutató unalmas sentenciáit kell hallgatnia. Minő unalom ez oly eleven, hatalmas szellemnek, mint Swift, ki bár benső viszonyban élt Stellájával (Johnson Eszterrel), érzéketlen volt a szerelem iránt s így viszonyuk alig lépte át a testvéri vonzalom korlátait.

Úgy látszik, londoni köre ösztönzésére bocsátá közre első kötetét, mely a „Hordó meséjé“-t s a „Könyvek csatájá“-t tartalmazta. Ezzel elfoglalja az első helyet az első szellemek között, de egyúttal bevágja előhaladása útját is. E kötet megjelenése (1704.) összeesik Toland János „Levelek Serenához“ czímű nagy feltűnést keltett pantheistikus irányú művével, melyet mintegy kiegészít, amaz a fennálló vallásokat, emez minden vallásos fel fogást alapjában támadva meg.

Toland korának egyik érdekessége volt. Már mint leydai biblia-buvár feltűnést kelt 1696-ban megjelent első művével, melyben a keresztyénséget a mysticismustól meg akarja tisztítani. Állítólag egy katolikus pap természetes fia volt s 1670-ben született: tizenhat éves korában áttér a protestáns vallásra, majd Edinburghban nyer magisteri fokozatot. Élete ez első művétől kezdve szakadatlan harcz a képmutatás és a keresztyénség tiszta elveinek elhomályosítása ellen s e harcz alatt észrevétlenül sodor tatik a materialismus és pantheismus felé. Mint Locke tanítványa. a keresztyénség elveit is a tiszta észből és megérthetésből magya-

rázza meg: a kinyilatkoztatás, szerinte, nem azért igaz, mert kinyilatkoztatott, hanem mert érthető. Minden elvetendő, a mi a tiszta értelemmel ellenkezik. Sem az értelemmel ellenkező, sem az értelem fölött álló nem foglaltatik a keresztyénség elveiben, melynek minden elve olyan, hogy ha talán mai eszünkkel fel nem fogjuk is, korunk előhaladtával világos lesz előttünk a szavak értelme. Ezenkívül tekintetbe kell vennünk, hogy némely kifejezés mystikus volta azon alapul, hogy a görög és római istentiszteletben a papok szándékosan alkalmazták a mysteriumokat, hogy hatalmukat ez által növeljék s az istenekkel való összeköttetésük színlelése által a tudatlan népet saját tiszteletükre kényszerítsék, — a bibliában tehát csupán e hagyományok adnak a szavaknak némi mysticismust. Az evangéliumban minden érthető; — a mi netalán nem volna érthető, az nem tartozik az evangélium lényéhez. Csak a bölcsesek és később az egyházatyák ferdítették és csavarták úgy el az evangélium legegyszerűbb tényeinek is értelmét (mint milyenek: a kenyérevés, a bor-ivás, a vízben megmosakodás, a víznek az ember fejére öntése stb.), hogy mindezekben nagy mysteriumokat keressenek, holott ezeket egyszerű emberek, a tény legegyszerűbb értelmében használták és viték végbe.

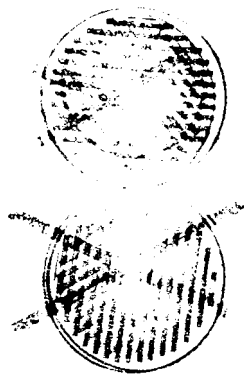
Toland könyve óriási esemény volt Angliában és Irlandban. Egész özöne zúdult ellene a czáfolatoknak, melyek tiltakoztak az ellen, hogy a vallás a tiszta ész ellenőrzése alá helyeztessék. A szószerkeken dühöngött a háború Toland ellen: katolikus és protestáns egyaránt kiátkozta őt s az ir parlament 1697 szept. 9-ikén egyhangú határozattal jelenté ki, hogy Toland „Christianity not mysterious“ czimű könyve nyilvánosan elégetendő a hóhér által Dublin piacznán, szerzője pedig, ki vendéglőkben és kávéházakban toborzott híveket nézetének, fogságba vetendő. Toland átmenekült Angliába s ott folytatta harezát.

Mellőzöm közbeeső műveit s csak a „Hordó meséjé“-vel érintkező pantheista szellemű könyvét említem fel. „Serena“, kihez őt levelét intézi, Sophie Charlotte porosz királynő, Leibnitz tudós barátnője volt. Irlandból menekülése után Toland európai körutat tévén, Hannoverbe s Berlinbe is ellátogatott, megismerkedett Leibnitzzel, ki őt a királynőnek bemutatta. A fejedelmi pártfogás alatt mérkőzött meg Toland a berlini theologusokkal tudományos vitákban, a nélkül természetesen, hogy a protestáns

orthodoxián (mely elleni harczában hetven évvel később Lessing is elvérzett) rést üthetett volna. Föltétlenül nagy hatása volt azonban Reimarusra, ki Toland művei nélkül aligha írta volna meg a „Wolfenbütteli töredékeket“, s kútfőként Tolandra vihető vissza Nagy Frigyesnek 1740. június 28-iki széljegyzete az „általános porosz polgári törvénykönyv tervezete“ példányán, mely a következő négy cikkelybe foglalja össze a vallásszabadság intézményét Poroszország számára: „1. §. A hit és benső isteni tisztelet nem képezik tárgyát kényszerítő törvényeknek. 2. §. Az állam minden lakosa teljes hit- és vallásszabadságot élvezzen. 3. §. Senki se tartozik az államnak felelősséggel vallási kérdéseket illető magánvéleménye tekintetében s nem tartozik erre vonatkozó szabványokat az államtól elfogadni. 4. §. Minden családapa belátása szerint intézheti házi istentiszteleteit.“ Nagy Frigyes e részben szellemes nagyanyjának s nagyanyja barátainak többet köszönhetett, mint Voltairenak, ki különben vallási tekintetben szintén Toland nyomdokaiba lépett és Swiftre támaszkodik.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

JELLEM ÉS TUDOMÁNY.

Nem ritka eset a tudomány történetében, hogy valamely vitás kérdés felfogásában több táborra oszló véleménynyel találkozzunk. Az efféle antagonizmus oka az egyéni felfogás sajátosságában rejlik s így jogosultsága a tudomány alfája óta igazolt. Különösen áll ez az elvont tudományok körében, hol csupán az egyéni külön vélemény megokolását kívánjuk meg, a benne való hitet pedig kinek-kinek a maga egyéni meggyőződésére bizzuk.

A homerosi kérdés olyan régi nyílt kérdés a világirodalomban, mely pro és contra folyton jut újabb és újabb bizonyítékokhoz, úgyhogy még ma se jutottak vele dülőre. — A Spencer-féle evolutio-elméletnek Letourneau által újabban az erkölcs-tanra való alkalmazása ellen a moralis öntudat hívei oly erősen tiltakoznak s oly elszánt harezra kelnek, hogy még gyaníthatólag is bajos volna megmondani, vajjon a mérges ethikai mérkőzésből melyik fél kerül ki győztesen? — Tudósaink egy csoportja nyelvünknek uralaltaji eredete mellett kardoskodik, a többiek ellenben töröktatár eredetét vitatják s ép úgy vannak közöttünk lelkes hívei Budenznek, mint Vámbérinek.

Ez ellentétes küzdelmek így folynak mindaddig, míg valamelyik vélemény minden kétséget eloszlató bizonyítékai előtt a másik önként le nem teszi a fegyvert vagy azt a szellemileg felülkerekedő fél erőszakkal ki nem csavarja a kezéből.

Némileg analog ezekkel a *Bacon erkölcsi reputációjára s ezzel kapcsolatban az ő tudományos megbízhatóságára vonatkozó kérdés is*, melyet itt szóvá tenni szándékozom.

A dolog így áll: Bacon magánélete, mely az ismeretes erkölcsi katasztrófával végződött, épen nem mondható szeplő-

telennek, úgyhogy a fölötté pálezzát törő erkölcsi közvélemény idővel abban az éles kérdésben domborodott ki: vajjon megbízhatunk-e egy olyan ember *tudományában*, kinek *jelleme* ellen a közérköles ítélőszéke elmarasztaló ítéletet hozott? *Igen* vagy *nem* — ez lehetne rá a legkurtább válasz, ha a dolog ezúttal olyan egyszerű lenne, a milyennek első tekintetre látszik, ámde a merev *igen* és *nem* közé a felfogás lehetőségének s a bizalom fokoztának árnyalatai is eshetnek s a végleges döntés előtt ezekkel előbb számolni kell. Bontsuk fel tehát a főkérdést erre a két mellékkérdésre:

1. Az erkölcsi beszámítás a közmoral szempontjából mit tud be bűnül Baconnak?

2. Milyen tudományt hirdetett?

Ezekben kell keresnünk és ha egyáltalában lehetséges meg is találunk azt a közvetítő fogalmat (a jellem és tudomány közötti tartalmi összefüggést), mely az előre bocsátottakból elfogadható conclusióhoz segít.

I.

Bacon életviszonyai sokkal ismeretesebbek, semhogy azokra itt bővebben ki kellene terjeszkednem. Tudjuk, hogy pártfogói, kitűnő tulajdonai, de még inkább királya személyes hajlamai folytán a legfőbb politikai méltóságokra emelkedik: főpecsétórré, kanczellárrá, verulami báróvá és végre St. Albansi viscounttá lesz. Itt állott politikai élete csúcsponjtján, „a gula magaslatán“, de jóformán alig száz óráig, mert a beiktatási szertartás után három nappal összeül a parlament, hol azt a kemény vádat emelik ellene, hogy mint bíró s mint a korona tanácsadója megvesztegethető. Bacon, bűne érzetében, a korona palástjába fogódzik és a király legerősebb érzelmeihez appellál, hogy ez kitegye magát érette s ez úton kimenekedjék a csávából. Hiába, Jakabnak szüksége volt a parlamentre s nem merte azt feloszlatni, inkább szabad folyást engedett az igazságszolgáltatásnak és feláldozta kegyenczét, azt tanácsolván neki, hogy vallja magát vétkesnek s az ítéletet, mint végső fórum, ő majd szelidíteni fogja. Bacon, mint a fűhöz-fához kapkodó bűnösök szokták, megragadta a feléje nyújtott szalmaszálat és szót fogadott királyának. A pecektől vele közölt bűnlajstromot átvizsgálja, összeveti lelkiisme-

retével s a megvesztegetésekre nézve írásban és szóval is bűnösnek vallja magát és lemond a védelemről.

A lordok ítélnék, még pedig példás szigorral, mert előre tudják, hogy ítéletük úgy se fog végrehajthatni. „Bacont 40,000 font pénzbírságra s a király tetszéséig tartó fogságra a Towerbe ítélték. Minden államhivatali vagy törvényhozói tisztségre képtelennek nyilatkoztatták; s egész életére száműzetett az udvar-környékéből.“¹ — A király azonban szavának állott. Bacon két nap mulva kiszabadult a Towerből, pénzbírsága elengedtetett, megjelenhetett az udvarnál és három év mulva már a parlamentbe is meghívták s az államtól 1200 fontnyi nyugdíjat kapott.

A gyors (és mondjuk: humanus szívvvel nyújtott) rehabilitálással visszakapott előnyöket azonban Bacon nem vette többé igénybe. Visszavonult birtokára, a hol haláláig kedvelt természet-tudományainak élt. Ezekhez annyira hű maradt, hogy valamivel halála előtt irt levelében se feledkezett el arról a leölt tyúkról, melynek conserválására irányult kísérlete „kitűnően sikerült“. Meghurczolt nevét, emlékeivel együtt, végrendeletében „az emberek könyörületességére s idegen nemzetekre és a jövő századokra“ bízta.

Bacon életirói, egyéni és politikai jellemének bírálói közül különösen két honfitársa válik ki: *Montagu* és *Macaulay*. Mondhatnám, hogy két párhuzamos életrajzot adnak, de nem két személyről egytől írva (mint Plutarchos görög-római életrajzai), hanem egy személyről kettőtől írva; mert míg az előbbi valóságos apologiát adott Bacon védelmére, addig Macaulay a lélekbuvár éles szemével vizsgálja Bacon jellemét. Nem igyekszik semmit se elleplezni, hogy a nagy tudós sokszorosan meghurezolt magánélete teljes világításban álljon a világ előtt. Montagu oly buzgón kardoskodik Bacon mellett, hogy túlbuzgósága és rajongása iránta szinte gyanussá válik előttünk. Ős vonása ugyan az emberi léleknek, hogy ösztönszerűleg a megtámadott védelmére kel, de Montagu ezt oly feltűnően és oly modorban teszi, mintha a „*rota Romana*“ szerepére vállalkoznék s ennek ő egy maga viselné a képét és mintha Bacont — ha nem is szentté avatni, de legalább is — erkölcsileg teljesen purificálni akarná. Ámde ott áll az utókor erkölcsi imputatio nagy perénél Macaulay, ki — hogy

¹ Macaulay: „Lord Bacon.“ 95. l. — Az alábbi idézetek szintén e munkából valók.

tovább fűzzük a hasonlatot — a diabolus rotae-t helyettesíti és a valóknak bizonyult tények döntő érveivel mutatja ki Montagu elfogultságát és vele Bacon bűnösségét. Ő képviseli Bacon tragoediájában a sophoklesi kart és bizonyos nyugvópontoknál prózai ellenverszakokkal törekszik ellensúlyozni Montagu apologistikus nézeteit.

Montagu az udvar gyöngeségének áldozatát látja Baconban, kit merőben ártatlannak tart és a kinek hibája csupán az volt, hogy önvallomásában „nagy hazugságot mondott és azért tartóztatá el magát ártatlanságának bebizonyításától, mert nem lehetett nem engedelmeskednie a királynak s kegyencének, kik saját önző céljaik miatt erőltették, hogy magát vétkesnek vallja“ (95. l.). Szerinte Bacon csak „azért nem bizonyítá be ártatlanságát, mert az udvar nem támogatta“, hogy a corruptio vétkének odiumát így magától teljesen elhárítsa. Ezzel ellentétben Macaulay szerint „az igazság valóban az, hogy az udvar nem merte támogatni, mert Bacon nem tudta bebizonyítani ártatlanságát“ (96. l.).

A bírói jellem fővonása örök időktől fogva az igazságszeretet volt, mely nem tűri a megvesztegetést. Valószínű tehát, hogy Bacon évszázában is ép úgy, mint ma a bírói becsületérzet nebántsvirága ez a morális pont lehetett s e körül még a komikus fülemile-perekben is erkölcsi visszatetszést szül bennünk a bíró részrehajlása. Szerecsent mos tehát Montagu, midőn azokkal a silány érvekkel akarja Bacon bírói reputációját megvédelmezni, hogy korában a bírák részéről általánosan szokás volt a felek ajándékainak elfogadása s ezt senki se tartotta megbecstelenítőnek és hogy a kérdéses ajándékokat nem vesztegetésképen fogadta el. Ily fokú hiszékenységre azonban bajos valakit suggerálni. Mert ha nem volt *bűn*, hanem hallgatagon megengedett *szokás*, ilyféle ajándékok elfogadása, melyekkel a felek a maguk részére úgy szólván megvásárolták a kedvező ítéletet; miért ítélték el épen Bacont, a nagyméltóságú tisztviselőt s az udvar kegyencét, kinek elítéltetését ily körülmények közt a korona tekintélye egész súlyával ellenezte volna? Vagy föltehető-e, hogy egy olyan megbízható erkölcsi gyülekezet, a minőnek az angol parlamentet rég időktől fogva ismerjük, bármily alapon nyugvó személyes természetű okok miatt egyenkint és együttvéve igaztalanul ítélt volna? Inkább kell hinnünk egy, mint sok ember bűnösségében.

De ne folytassuk tovább a vádaskodást.

A rendelkezésünkre álló életrajzi adatokból ma, a Bacon korától három évszázaddal hátrább eső korban körülbelül tisztán áll előttünk a bukott kancellár beszámítható nagyobb bűneinek lajstroma. Még ha a fiatal Buckinghammal szemben tanúsított csúszómászó magatartását és lealázó lábesőkját, mely Grillparzer agyalágyult Bánk bánjának szolgálékét juttatja eszünkbe — nem is sorozzuk szarvasbűnei közé, mert végre is személyes önérzetén kívül ezzel első sorban csak politikai méltóságát verte arezul: marad még elég arra, hogy Macaulay őt „hideg szívűnek és aljas elméjűnek“ tarthassa. Ott van a szerencsétlen Essex gróf irányában tanúsított hálátlan föllépése, mely elől saját carrière-je veszélyeztetése nélkül is kitérhetett volna. Essex „felhasználta erejét, hatalmát, tekintélyét és barátságát“ Bacon érdekében, ő meg viszonzásul először elvállalja ellene a fővádlo gyűlöletes szerepét, kivégeztetése után pedig még egy csúnya vádirattal is bemocskolja jótevője emlékét. Szinte kétségbe vonja az ember Montagu erkölcsi érzékét, mikor az állítja, hogy Bacon ezen eljárása nemcsak hogy menthető, „de sőt nagy bámulatót érdemel“.

Bűnösségének koronatanúja különben ő maga, midőn írásban és szóban beismerte, hogy mint Anglia lord kancellárja és első bírója *magát a megvesztegetésekben bűnösnek érzi és vallja*. Itt a hang is meg a kéz is kétségtelenül Ezsaué. Ezzel önnönmagát tette erkölcsi halottá, mint a hogy nem is mert többé visszatérni a tisztességes társadalomba.

Bűnös volt, nagy bűnös s bűnösségét ép úgy nem menti corruptált kortársainak hasonló bűnös volta, mint a hogy ma se fogadjuk el mentségül azt az érvet a rajtakapott zsebmeteszők részéről, hogy hiszen százan és százan foglalkoznak mások is ezzel a piszkos kenyérkeresettel. Ha azonban már kora, királya s a parlament is megbocsátotta neki nagy bűnét és hajlandó volt őt kebelébe visszafogadni, holott ők in flagranti érezték bűnös üzelmei erkölcsi súlyát: miért ne tehetnők mi is ugyanezt egy olyan emberrel szemben, ki a tudományt oly hatalmas lökéssel vitte előbbre s a ki iránt mi csak hálára lehetünk kötelezve. Végrendeletében a jövő századokra s az idegen nemzetek könyörületére bízta emlékét: mi tehát a humanismus nevében bocsássunk meg neki.

II.

Lássuk most igen röviden Bacon tudományos álláspontját.

Az ő korabeli philosophia minden inkább volt csak nem az emberi tudásnak rendszeres egységbe való összefoglalása; mert az idealismus karjaiba vetette magát és módszere már alapjában oly hibásnak bizonyult, hogy azzal nem volt lehetséges az okszerű kutatás, még kevésbbé az igazság földerítése.

A megismerés *teljesen mellözi a természetet*, melyet — úgy látszik — nem tart magához elég méltónak „s ennél fogva nem is csoda, hogy a tudományok nem tenyésznek, midőn gyökerrüktől el vannak választva.“ (Bacon szavai.) Szóval a tudomány stagnált, „taposó malom“ volt, mely polyvával rosta nélkül dolgozott; mozgott, de nem haladt és mindez arra birta Bacont, hogy egy oly új módszert ajánljon, mely munkával arányos eredményhez s azonfelül a tudományok rég óhajtott megújíhódásához: az instauratio magna-hoz is vezessen. Ez a módszer pedig az *inductio*, melynek — szerinte — *egyszerűnek, mindenkitől elfogadhatónak és tapasztalásból kiindulónak kell lenni.* Módszerének van negatív és pozitív oldala. Az előbbit a megismerés akadályainak, az idolumoknak fülismerése és kikerülése, továbbá a syllogizálás lehető mellözése jellemzi. Az utóbbihoz a *skepsis* szolgál átmenetül, mely azonban nem a megismerés lehetetlen voltát, hanem az addigi megismerés megbízhatóságát vonja kétségbe s azt követeli, hogy adataink, mielőtt az inductio műhelyébe kerülnek, ennek rostáján menjenek keresztül. A módszer pozitív oldala a Novum Organum II. részében tárgyalt tulajdonképeni inductio. Feladata az „interpretatio naturae“, czélja pedig a hasznosság és a haladás. Az inductiv tudós megfigyeli a természeti tényeket, a pozitív és negatív instantiákat. Az előbbieknél egyszerű felsorolása által állapítja meg a tapasztalati törvényeket, melyek — a negatívok teljes kizárása esetén — idővel természeti törvényekké is válhatnak. Az esetek összehasonlítása, illetve a tünetmények lényeges és lényegtelen föltételeinek megbízható elkülönítése folytán pedig eljutunk azokhoz a törvényekhez, melyek szerint a természet munkálkodik s melyeknek tudása már közel áll az universum emberileg lehető megismeréséhez. Ez a valódi inductio legegyszerűsebb útja, melyet azért Bacon a.

természettudományok egyetlen kulcsának nevez (clavis interpretationis).

Az indictio az egybevetésnél nem állapodhatik meg, hanem halad tovább és méhszorgalommal gyűjti össze most már az ismert természeti törvényeket. Kiválogatja közülök az együvé tartozókat, azokat szintén összehasonlítja, s így jut el a felsőbb törvényekhez. Ezeket ismét összehasonlítja, hogy belőlük újabb, még felsőbb törvényt alkosson, míg nem lehetőleg megállapítja azon általános és legfelsőbb törvényeket, melyek a természetben a fejlődést, átalakulást, teleologiai rendeltetést és a többi körülményt illetőleg érvényesek. Mindig gondos megfigyelésre, széleskörű tapasztalatra és éles kritikai észre van szükségünk, hogy soha egyetlen törvényt se ugorjunk át, mert az ily hiba romba dönti fáradsággal alkotott felsőbb törvényünket és a munkát elülről kellene kezdeni. Ezért ajánlja Bacon, hogy ólmot kössünk értelmünkre, nehogy képzelünk idő előtt repüljön a keresett törvények régiójába. Végül azután folytonos inductio útján, de csakis így, eljutunk a legfelsőbb és legáltalánosabb törvényekhez, vagyis a természetnek emberileg lehető megismeréséhez.

Ez az, a mit Bacon a „vera interpretatio naturae“-nek nevez. A mi még esetleg hiányzik, megadják hozzá a praerogativ instantiák s a természeti analogia, úgyhogy ezekkel a Bacon-féle inductióra a zárókövet tesszük le.

Látni való e vázlatból, hogy korunk egyetemesítő módszere mennyire össze van forrva Bacon inductiójával, kinek előrelátása prófétai ihlettséggel rámutatott a természeti tudományok azon igéretföldjére, hová az utána jövő századok pozitív megismerése el fog jutni. Maga bevallja, hogy módszerétől igen sokat vár, úgy annyira, hogy még valószínűleg jelentkező aggályait is elnyomta a remélhető sikert illetőleg. Azt az állítást ugyan, hogy módszerével a tudomány valaha eljuthasson a teremtes tervezetének mindent átkaroló fölismeréséhez: nem koczkáztatja meg,¹ de mégis oly igen sok munkát bízott a tapasztalatra, hogy ez azt — csupán az ő módszerét követve — a legélesebb

¹ Sőt, a „de regno hominis“ beszélve, így nyilatkozik: „Az utat kijelöltem, egy részét meg is jártam, a nehézségekkel megküzdöttem, a segédeszközöket feltaláltam: a többit az utódok- és századoknak hagyom. Ők tovább fognak haladni, de sohasem jutnak el a végcélhoz“.

kritikai megismeréssel se végezhetette el. Oka ennek módszere következő fogyatkozásaiban is rejlik: A hypothesisist mellőzi, a kísérletekre nem fordít elég figyelmet, a mathesisnek kevés érdeket tulajdonít, praerogativ instantiáit túlbecsüli s a deductiót nem méltatja eléggé. De hogy az inductio neki köszöni mai méltóságát s hogy a mai természettudományi megismerés az ő nevéhez fűződik — nem lehet tőle megtagadni.

III.

Most már feltehetjük azt a harmadik kérdést is, vajjon van-e Bacon jelleme és tudományos elvei közt olyan *tartalmi összefüggés*, mely szerint a jellemét terhelő erkölcsi bűn miatt tudományos reputációját is jogosan kétségbe vonhatnók?

Véleményem szerint *nincs* s így azt is kijelenthetem, hogy részemről föltétlen bizalommal viselkedem az ő tudományos jó-híszeműsége iránt.

De ne vágjunk eléje a conclusiónak.

Bacon munkái empirikus irányra vallanak, a minthogy tényleg úgy is történt, hogy ő a Plato-féle „levegőben kapkodás“ helyett a természetnek közvetlen, tehát tapasztalati megismerésére utasította a kutatókat. Egészen érthető tehát, ha elve a rationalisták részéről visszatetszést provocált. Az azonban, hogy eljárását saját felekezete az empiristák is megtámadják, mint a hogy ezt a nagy vegyész *Liebig* teszi¹ — már kevésbbé igazolható. Ezt látva önkéntelenül a mi nagy természetimádónk, *Vajda* Péter jut az eszembe, ki költő létére philosophus volt, de viszont mint bölcsész fölöttébb költői gondolkodásúnak bizonyult. Így jutott Bacon sorsára és se a költők, se a philosophusok nem sorozták őt az „igaz hívók“ közé.

Liebig támadásai Baconnak tudományát és jellemét egyformán érintik, sőt ez utóbbit talán még fokozottabb mértékben, mert azzal az egyéni idolummal fog hozzá inductiója megbírálásához, hogy Bacon jellemével már a priori eljátszotta a tudós szavahihetőségét. A tárgyi kifogások, melyek ellen *Greguss*

¹ Ide vágó munkájának czíme: „Ueber Francis Bacon von Verulam und die Methode der Naturforschung“.

Ágost már korábban megvédelmezte Bacon inductióját,¹ e helyen csak távolról érdekelnek bennünket, következőleg mellőzhetők. Annál fontosabbak azok, melyeket Bacon jellemével hoz összefüggésbe, sőt eredetüket egyenesen arra, mint forrásra vezeti vissza.

Így Bacon művei szerinte csupa compilációk, innen-onnan összeszedve és ismereteivel mégis úgy kérkedik, mint a mesebeli madár a pávatollakkal. szóval — egy *kalóztró*.

Liebig így általánosságban igen keményen ítél. Bacon maga is érzi, hogy főműve első sorban modern feldolgozása Aristoteles *Organon*-jának, ezért adta neki a *Novum Organum* czímet. Ő maga se tagadja, hogy kora minden ismeretét fölhasználta, a mi nem is lehetséges másként, mivel az ú. n. alapvető munkák ma is az összes, de elszórt szakismeretek tételeit felölelik, mint a hogy a philosophia is mindig az illető kor tudományos képét törekszik föltánni. A feldolgozás módja nyomja rá minden műre az *egyéni eredetiség bélyegét*, ezt pedig Bacon műveitől elvitatni nem lehet. Hivatkozom módszere szigorú bírálójára s az ő nyomós szavaival támogatom állításomat: „Bacon nem volt feltalálója e módszernek. Sőt nem is az első volt, ki szabatosan taglalta, habár kétségen kívül részletesebben taglalta, mint elődei. Nem először mutatta meg, hogy egyedül inductio által lehet új igazságokat fedezni föl. De ő volt az első, ki a csupán szó felett soká vitatkozó speculativ emberek eszét új és hasznos igazságok kutatására irányozta s ez által egyszersmind oly fontosságot és méltóságot adott az inductiv módszernek, milyennel az előtt sohase bírt. Nem ő készíté, nem ő fedezte föl, nem ő mérte meg és vette fel ezt az utat. De ő volt az első, ki a gazdagság egy kimerithetetlen bányájára hívta föl a közfigyelmet, mely egészen el volt hanyagolva s melyhez csak ezen az úton lehetett jutni s ez által azt eszközölte, hogy azon az úton, melyen azelőtt csak parasztok és házalók jártak, most már magasabb rangú utazók is járni kezdtek”.² Bacont tehát csak a rosszakarat vádolhatja egyenes plagiummal. Ma is érdemül tudjuk be, ha valaki egy-egy derék munkában egységes egészszé rója össze a szétesett sok töredéket, mint a rhapsodok tehették ezt vala-

¹ Tanulmányok. II. k. 404 l. „Bacon védelme Liebig ellen.”

² Macaulay: „Lord Bacon“. 164—65. l.

mikor az aeodok énekeivel s így véve a dolgot aláírjuk Macaulay azon állítását is, hogy „soha könyv nem csinált oly nagy forradalmat a gondolkodásmódban, nem döntött le annyi előítéletet, *nem adott annyi új eszmét*“ — mint a *Novum Organum*. E tekintetben tehát Bacon tudományos szavahihetőségét sem Liebig, sem más nem döntheti meg. A philosophia története rég ki is jelölte már számára a legelőkelőbb helyek egyikét, elnevezvén őt a *természettudományok újjászülőjének*.

Liebig másik vádja azt veti szemére Baconnak, hogy tudománya mindig az *utilitarismust* szolgálja. A hogy a magánéletben önző, telhetetlen és kapzsi volt, úgy tett a tudományban is, melyből csak és csupán hasznot akart látni, holott a tudománynak *öncélnak* kell lenni.

Igaz, hogy Bacon módszerének bevallott célja *használni az emberiségnek*, de — kérhetőnk — egészben véve nem az a célja-e ma is minden tudománynak, hogy boldogulásunkat előmozdítsa? Főleg nem ezt a célt tűzik-e ki a gyakorlati tudományok, melyeknek ő szolgálatában állott? Ugyan kinek jutna eszébe megróni Pasteurt azért, hogy antirabicussal szerezve első sorban használni akar a szenvedő emberiségnek? Az ipar érdekeit mohón szolgáló gyakorlatiasság eltereli a tudományt eredeti céljától, mert a feltalálás csábító ingere absorbeálja a tudomány valódi célját, az igazság kutatását: de meg is rójuk ezt mindazokban, kik a tudományt csak a mindennapi haszonért művelik. Csakhogy ezt szemére vethetné Baconnak egy modern Plato, de nem Liebig, ki tovább ment Baconnál, mert ő csak a vizsgálódás helyes módjára figyelmeztette kortársait és nem adott a *tudományra éhez*ő emberiségnek a tudomány segédelmével — hűskivonatot és nem tökéletesítette a műtrágya-ipart, mint Liebig. Közvetetlen egyéni haszna pedig, dús írói tiszteltdíjak alakjában, bizonyára nem volt annyi Baconnak, mint Liebignek. Ez okból nem is volt oka úgy eljárni, mint korunk sok fizetett tudósának, kik — bérbeadván tehetségüket — bizalmunkat a tudományos vívmányok iránt nemcsak lelketlenül kizsákmányolják, hanem próbára is teszik, elárasztván a piacot műborral, művajjal, életelixirrel és más egyéb efféle kotyvasztékkal, úgy a hogy ezt a Liebig segítségével tökéletesített vegytani boszorkánykonyhák egészségünk elpusztítására előállítják. Ez az eljárás a valódi szédelgés a tudománynyal, nem pedig

Bacon becsületes szándéka, kit hozzájuk képest ábrándos idealistának kell tartanunk.

Liebig a felhozott kicsinyes vádakat azzal tetézi, hogy ridegen megvonja bizalmát Bacontól, ki — szerinte — a tudós szavahihetőségét jellemének rozsdafoltjai miatt a tudomány előtt már a saját korában elvesztette — annak igazolásával azonban, hogy ez állítása több, mint szemszűrő egyéni (mondjuk: angol-ellenes német) animositas: egyszerűen adós marad. Vádol, de nem bizonyít.

Magától vetődik itt fel a kérdés, vajjon — tudós nevére támaszkodva — érezheti-e magát bárki is feljogosítva arra, hogy az objectív igazság árán olyan valaki fölött törjön pálezat, ki vele egyenlő rangú helyet vívott ki magának a tudomány történetében? Súlytalan véleményem szerint *nem*, vagy legalább is csak akkor, ha a megtámadottnak egyenesen szemébe vág-hatja, hogy jelleme ebben és ebben homlokegyenest ellenkezik elveivel. Ha X a politikai közmoral nevében tiltakozik az elvek hirtelen és érdek szerinti fölcserélése ellen s ő maga már rég ismert politikai köpönyegforgató; ha Y könyvet ír a családi nevelés egyedül boldogító voltáról és gyermekét a lelenezházba adja; ha Z magasztalja a nirvanát, hogy az emberi nem mielőbb kihaljon és ő maga háromszor is megnősül: gúnyt és nem meghallgatást érdemelnek, mert mást tanítanak és mást tesznek, mint azok, kik tele gyomorral dicsőítik a bőjtöt. Bacon nem került ilyen helyzetbe, mivel az a tudomány, melyet tusculanumába visszavonulva hosszú éveken át könyvekbe foglalt, nincs semmiféle összefüggésben politikai pályájával. A jellem és tudomány — ha szabad Leibnitz nyomán egy sántikáló hasonlattal élnem — egy ugyanazon emberben járó két órához hasonlít. Járhatnak pontosan együtt, ha az illető egyén jelleme nyer kifejezést tudományában és működésüket harmonia szabályozza. De járhatnak ez órák úgy is pontosan, ellenőrző lelki harmonia nélkül, ha a jellem feddhetetlen és nincs semmiféle tartalmi összefüggésben a tudománynyal, mely pl. a matematikai számok világát öleli fel. Ilyen két órának tekinthetjük Bacon jellemét és tudományát, azzal a sajnálatos különbséggel, hogy a jellem órája megbomlott, a tudomány órája pedig pontosan járt benne.

Az író én-jét nyomja rá műve szellemére. Nem is vonom tehát kétségbe, hogy az erkölcsi jellem tisztasága nagyban hozzá

járul valakinek tudományos reputációja emeléséhez, a mint ezt Deák Ferencz vagy Sokrates élete egyaránt igazolja. Sőt többet mondok: a politikai élet küzdőterén szereplő nagyoktól ezt a benső harmóniát meg is követeljük és pedig oly föltétlenül, mint a hogy Cato a nyilvános szónoktól megkívánta, hogy az „*vir bonus dicendi peritus*“ legyen, Quintilianus pedig csak a kifogástalan jellemű szónokot tartotta szavahihetőnek. Mit szóljunk azonban *Sallustiushoz*, kit mint kedvelt és követett történetírót ismer a világ, holott jelleme sok vonásban analog Baconéval? Sallustius fiatal éveiben megkezdett dorbézolásait férfikorában is folytatja, temérdek adósságot csinál, buja vágyainak kielégítésére férjes nőkre veti szemét és családi szentélyeket becsstelenít meg, úgy-hogy a censor a közmoral veszélyeztetése miatt vádat emel ellene és erkölcstelensége miatt őt ki is zárják a senatusból. Caesar azonban csakhamar rehabilitálja őt, quaestorrá teszi, visszaadja neki senatori méltóságát, később Illiriában parancsnokságot is kap, utóbb pedig numidiai helytartóvá teszi. Itt érzi csak magát valódi elemében és oly zsarolást visz véghez a provinciájában, hogy a vád alá helyezést csak a szerzett koncznak Caesarral való megosztásával kerüli ki s még így is maradt neki néhány milliója — öregségére, a mikor kegyes életre szánva magát visszavonult és megírta világhírű történelmi műveit. Ép itt van a bukkenő. A *Jugurtha*- és *Catiliná*-ban a római közállapotok szigorú erkölcsbirájaként lép föl és kiméletlenül ítél elevenek és holtak felett. Ostorozza a meglazult erkölcsöket, a senatorok pénzsóvárgását (*Romae omnia venalia esse!*), Jugurtha rablásait, Catilina feslett életét, a fiatalság ledér kicsapongásait, melyekből ő is busásan kivette a maga részét — és a világ ezt mind elhiszi neki, sőt úgy tiszteli, mint a legmegbízhatóbb auctorok egyikét.

Mit szólhatott ehhez Liebig? Hisz — trivialisan szólva — Bacon Sallustiushoz képest a boldogító „pénz“ összeharácsolásában csak egy szatóc, ki csupán elfogadta az ajándékokat és mi, Liebig egyetlen szavára, mégis pálczázt törjünk írói reputációja felett? Sallustiusnál szintén elromlott az egyik óra és e miatt tűzbe vessük talán a másikat is, mely pontosan jár? A mely eljárást vele szemben méltányosnak tartunk, azt Baconnal szemben már jogosnak követelhetjük annyival is inkább, mert ő műveiben éppen nem keresi mások szemében azt a szálkát,

mely az övében gerendává nőtt. Az inductio s a megvesztegetés sohase lesz oly erkölcsi párhuzamba állítható, mint a kort ostromozó történetírás s a Sallustius-féle bűnlajstrom, mivel az utóbbi esetben az öntudatos erkölcsbírói föllépés körülbelül olyan, mint mikor a sikkasztók ülnek törvényt a sikkasztók felett.

A kérdés több oldalú megvilágítása végett még néhány hazai példát is föl kell említenem.

Báró *Liszi* László, 17-ik évszázadbéli eposzírónk, „hatalmaskodás, rablás álpénzverés, erőszaktetel és gyilkosság“ miatt mint közönséges gonosztevő Bécsben lefejeztetett. Munkái, melyeket költői ihlettség, zengzetes nyelv, hazafias szellem és erkölcsi irányzat jellemez, „fájdalmas ellentétét tüntetik fel a polgári s emberi nemes érzület kifejezésének egy oly étellel, mely mindent felmutat, mi az erkölcsi érzést nemcsak sérti, hanem fölláztatja s undorodást gerjeszt.“¹ Lisztinek bűnös magánélete, „mely — Beöthy szerint — szinte kételkedést ébreszthet bennünk elméjének ép voltában“, túltesz Sallustiusén és Baconén, kiket a koronás fők még életükben rehabilitáltak s a kiknek élete végre is nem volt ily iszonyú módon: hóhér által örökre megbélyegezve, hanem csupán fényében elhomályosítva. S mi ennek daczára kénytelenek vagyunk az irodalomtörténet ítélőszéke előtt elismerni, hogy *Liszi* tehetséges költő volt és művei nem a legutolsó helyet foglalják el irodalmunkban. A szomorú ellentétet műveinek szeleme és emberi jelleme közt constataálnunk kell, de elismerésünket bizonyos határig ép úgy nem vonhatjuk meg tőle, mint Sallustiustól, annál kevésbbé, mert valószínűleg meghibbant elméje már a humanismus szempontjából is szálnalmat érdemel.

Kuthy Lajost az ötvenes évek hazafias közmorálja teljesen kiközösítette a társadalomból. Az egykor ünnepezt író gyűlölt, lenézett és megvetett alakká lett, csupán azért, mert az önkényuralom alatt hivatalt vállalt és neve alatt egy gyenge vers jelent meg annak tiszteletére, kinek emlékét ma a nemzeti kegyelet szoborral készül megörökíteni. Vajjon az akkori szenvedélyes közvélemény lesújtó ítéletét az *emberről* alkalmaznunk kell-e ma az *íróra* is?

Letűnt korok nagy alakjairól szólva a „de mortuis nihil, nisi vere“ elvét kell ugyan követnünk, de mégis úgy tetszik

¹ Toldi F.: „A magyar költészet kézikönyve“. I. r. 243. 1

nekem, hogy korunk felfogását és nézeteit nem mindig tanácsos retrospectiv a multa is szigorúan alkalmazni, hogy képzelt tekin-télyeket taszítsunk le műveikből emelt talapzatukról; mert a ki-fogásolt jellemfoltoknak valódi erkölcsi súlya csupán az illetők *életében lehet*. Haláluk után, plane évszázakkal később már veszi-tenek élességükből és mérlegelésük a korviszonyok közvetlen ismerete nélkül, nem is lehet teljesen megbízható. A morális ítélkezés se zárkózhatik el a logikai bírálat követelményei elől, azt pedig észszerűen még egy lángelmétől se várhatjuk, hogy az előttünk minden phasisában föl nem tárt magánéletről tárgyila-gosan, helyt állóan, de legfőképp igazságosan ítélhessen. A köz-tünk élő, törvényszékieleg elítélt, erkölcsileg compromittált vagy kétes jellemű tudósok *műveit* bírálván, tulajdonképen ezekre se volna szabad alkalmaznunk a jellemüket sujtó ítéletet, főleg nem, ha a benső kapocs, a tartalmi összefüggés hiányzik jellemük és munkájuk között. Ha azonban egyesek erre mégis feljogosítva érzik magukat és megteszik, eljárásukat a közvetetlenség erős erkölcsi visszahatásában is csak félig-meddig tekinthetjük iga-zoltnak. De ekkor is föltétlenül megköveteljük tőlük, hogy erkölcs-bírói vállalkozásukban ne az egyéni indulatokat, hanem a bíró részrehajlatlanságát vessék bele a mérleg serpenyőjébe. A tömeg szereti a sensatiós leleplezéseket s a tekintélyek meghurczolását; a higgadt jobb elmék azonban — kiknek szava a perben dön-teni szokott — rendszerint megvárják a felzavart víz leüllepé-dését és csak akkor ítélnék. Az igazság méltósága elvárhatja tőlünk, hogy inkább nekik, mint azoknak higgyünk, kik az első fölhevülés pillanatában egész a morális lynchelésig ragadtat-ják magukat.

Visszatérve Baconhoz, igen érdekes lélektani situatióként áll előttünk Greguss magatartása ebben a kérdésben, melyet — főczélja a Bacon inductiója ellen felhozott vádak megczáfolása lévén — csak mellékesen, oda vetőleg érint. Míg ugyanis aesthe-tikus létére derekasan megvédelmezi a collegájától csúnyán meg-tamadott természettudóst, úgy hogy Liebig előlránczigált vádjai összetörve hevernek előttünk: addig a jellem s a tudományos szavahihetőség kérdésében mégis *határozottan Liebig részére áll*, azzal a megokolással, hogy „az ember elméleti működése köz-ben sem vetkezik ki jelleméből, hogy ennélfogva jelleme képes hatni elméleti működésére is és a ki hamis, hiú, kérkedő, hálát-

lan, kapzsi, szóval erkölcstelen az életben, az a tudományos pályán sem lesz más. Ebből nem következik ugyan, hogy ily ember tudományos működése nem lehet üdvös és kitűnő; de igen is következik, hogy mivel hiúságának, önzésének s egyéb gonosz szenvedélyeinek rabja, e szenvedélyeket iparkodni fog tudományos működése által is kielégíteni, a mennyiben t. i. ebbeli működése alkalmat nyújthat szenvedélyei kielégítésére. Nem hihetem tehát, hogy a ki az emberek közt az élet mezején, aljasan, önzőleg és hazugan viseli magát, mihelyt íróasztalához ül egyszerre átalakuljon s — mint Macaulay mondja — tiszteletre méltó nagyravágyás, határtalan felebaráti szeretet s az igazság őszinte vonzalma dagaszsa keblét. Az erkölcsi törvények a tudomány gyakorlatában szintoly érvényesek, mint az életben s *erkölcstelen embernél tudományos kutatásaiban is fölteszem a rosszhiszeműséget.*“

De mintha hirtelen megbánta volna vallomását, néhány sorral lejjebb már így módosítja fentebbi szavait: „Ha valamely tudományos vizsgálatok értéke forog szóban, minden esetre magokat e vizsgálatokat kell tárgyilag megvizsgálni, nem pedig a lelki önt, mely azokat intézte“. Baconra vonatkozólag pedig kimondja, hogy „a tudományos érték meghatározásánál a lélektani kérdés . . . nem vehető számba és csak a másik, a természetből-csészeti, illetőleg logikai kérdésnek van súlya. E logikai kérdés a fenforgó esetben az, vajjon Bacon inductiója csakugyan oly haszontalan-e, mint Liebig mondja?“ Mikor azután végleg elbánt Liebiggel s kimutatta, hogy önmagával ellenkezésbe jöve és alaptalanul kisebbiti Bacon módszerét, viszonyvadul azt veti Liebig szemére, hogy „könyve voltaképp nemcsak Bacon ellen van intézve, hanem az a német tudomány hadüzenete az angol tudomány ellen, mint a mely, szörnyűség! mai nap is Bacon nyomain jár.“ — Greguss ez utóbbi szavaival fején találta a szöveget, mert Liebignél csak a kéz Ezsaué, a hang azonban Jákobé. Az az elkényeztetett és elbizakodott német alaposság vádaskodik itt az angol tudomány ellen, mely monopolizálni akarná a philosophiát. Láttuk ezt Mackenzievel szemben is, mikor a németek úgy szólván sárral dobálták meg az angol orvosi kart. Viszont, mikor a világgá kürtölt csodaszerrel, a Koch-féle tuberculinnal a német orvosi tudomány fiaskót fogott: mily zokon vették, hogy az angolok visszaadták a kölesönt kiméletlen német collegáiknak.

A tudományos világ érdemül tudta be Liebignek a vegytan oly népszerűvé tételét, hogy az még a szalonokba is utat talált magának, mint egykoron az encyklopoedisták tudománya: s íme ő bűnül rója föl ezt Baconnak! Hát nem a nemzeti irigység ló-lába ez?

Mit törődik az az elesigázott katona Liebig magánéletével, ki az ő systemája szerint készült húskivonattal csillapítja le éhségét? Jó lenne ez a húskivonat neki még akkor is, ha ő szintén Bacon sorsára jutott volna. A pangó XVII. század is így éhezett a tudományra s a Novum Organum élvezésekor alig is gondolt a neki azt nyújtó Bacon jellemére.

Mindent összevetve, a jellem és tudomány kérdését illetőleg részemről nem tartok Liebiggel, mert a tudós szavahihetőségét, ha tudománya és jelleme közt tartalmi összefüggést nem látok, kétségbe nem vonom. *Ha Bacon, mint ember erkölcsileg nem volt is megbízható, mint inductiv tudós teljes hitelt érdemel.*

Dr. Sárffy Aladár.

AZ AKARAT PROBLÉMÁJA A GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN.

— Első közlemény. —

I.

A görög nép nemzeti életének mindazon tényei, melyeket oly sokoldalú képességeivel kivivott, az élénk és változatos foglalkozások, a mélyen bevésődött tapasztalatok, az idegenből is folyton tápot nyerő tudvágy és — az erős faji érzetű önfentartás érdekében eszmélődő fejtegetésre kihivott — okoskodás által kifejlesztett s gyakorolt szellemi munkásságáról, ennek a közérdekeket szolgáló s így a különböző törekvések nagy hullámain verő nyilvánulásával s legtöbbször az eszme, tárgy és megvalósítás összhangjáról tesznek bizonyosságot. Ezen, az élethez olyanmennyire ragaszkodó, annak értékét felette becsülő nép, akárcsak hogy megmutassa mennyire, szereti önmagát, a legrégibb időtől származó emlékeit a homerosi költeményekben, a költői mythologiában, politikai alakulásokban épen eszmei plasticitásuk s értelmi megvalósíttatásuk és használatuk következtében nemcsak az emlékezethez, de egész élettörténetén át szívéhez mindjobban rögzítve — a platoni lelki halhatatlanságnak hite szerint — a nemzeti s az egyéni vágyak konzervatív éltető eleméül, a gazdagodó alkotó erő tipikus eszközeiül következetesen fogalomban tartotta. Ennek alapján biztosan állíthatni, hogy a görögöknek, a babonásan szertartásos rómaiakkal ellentétben, épen multjuk emlékeinek szabályul kínálkozó hatása miatt, absztrakt morális elveik nem voltak, hanem ilyeneket a nemzeti ideák hosszú útjain maga az egyén keresett.

Az érzelmek és akarat azon ereje, melyet úgy a természet-

fölötti: vallási, mint hazafias eszmék és a mindennapi fogalmak közvetlen érzékeltetése egymással való asszimilálódás útján a lélekbe szállított, az által, hogy a több elvet összefoglaló gondolatok a vallási s hazafias ünnepélyek által a reális étellel nemcsak összeköttetésbe, hanem érezhető összefüggésbe jutottak, az ész és értelem szövetkezése, együttes működése s egymást kiegészítő hatása következtében előidézett nagyobb munkásság folytán tevékenységében kiterjedtebb hivatású lett. Természetes, hogy az ész és értelem ezen munkaköreinek érintkezése, surlódása és új-új alakba való kijegeczesedése, egyéni szabadság által az akaratnak successiv associatio folytán nemcsak jelentős egyéni kidomborodását, simultán associatio¹ következtében erősödését, hanem úgy a társadalmi és állami életben, mint a művészetben és tudományban a görög nép — aránylag rövid, de annál mozgalmasabb életéhez képest — példátlanul sokoldalú és sokféle teremtő képességét is szülte. A harczi foglalkozások szüksége által teremtett s testi ügyesség és vitézség érdekében isteni eszmékkel összekötött nagy dicsvágygyal gyakorolt és költőileg megénekelte versenyek nemcsak a test aesthetikai formálására, erőinek kifejlesztésére, hanem az állami élet erkölcsi hivatásából kifolyólag, kellő cselekvési hajlamok működtetésére az alkalmat nyújtották és komoly gyakorlati elhatározások s tettek elszánt végrehajtására az önértéket is felemelték és megerősítették.

A görög ember gyakorlati célú foglalkozásokat többre becsülte az egyéni kedvteléseknél. Plutarchos Antisthenesről (Perikles 1.)² mondja, hogy, mikor neki Ismeniasról beszéltek, milyen híres fuvalózó, azt felelte: „De haszontalan ember, mert különben nem lehetne olyan híres fuvalózó“. S kétségtelen, hogy a vallási s hazafias eszmék az értelem feletti fölérendeltségük által addig, míg egyes philosophiai iskolák (cyrenaikusok, epikureusok s részben stoikusok) ezen viszonyt meg nem fordították, nemcsak az államkormányzat, a művészet s tudomány embereit ihlettel töltötték el s tehetségekkel ruházták fel, hanem

¹ Ilyen psychologiai folyamatra emlékeztetnek Sokrates szavai: (Platon Theaitetos 192 B.) „Lehetetlen, hogy valaki azt a mit tud, a mit érzékkel s a minek helyes képével bír, más valaminek tartsa, a mit szintén tud“.

² Eletrajzok Plutarchostól. Ford. Szilasi Móricz.

Odysseusékat, a marathoni és salamisi hősokeket is — a hazaszeretet utánzására méltatott szabályaiként — legnagyobb akadályokkal való szembezállásra és önfeláldozásra lelkesítették.

A történeti tudatnak, a hagyományoknak élénk ébrentartása következtében az eszmék: a dolgoknak ezen „ösképei“ egy részében, a jelen a multnak új alakú nyilvánulásra érett és hivatott folytatása volt. A politikusok, költők, philosophusok és történetírók egyánánt szeretettel hivatkoznak a multra.

Az ezen, a multat a jelennel összekötő magasabb fogalmak — különösen a vallásiak, a melyekből a közélet számos kútfejét és tényét eredeztették — úgy a közéletben felmerült adatok synthesise, valamint az általuk a lélekben létrejött érzélem — különösen az összesség szoros egyetértését amúgy is ki nem hívó események és a szilárd, állami folytonosságot képező institucziók létezése híján — oly talajul szolgált a szabad vizsgálódásra és eszmélődésre indított észnek és phantasiának, a melyből a szellemi gazdálkodásnak legszebb termékei fakadtak. Am egyrészt a nagyobb területet bejáró gondolatok által erélyesített léleknek alkotó ereje, másrészt az egymással összehozható tények konkrét, isteni személyekkel való összekapcsolásának szüksége — volt leginkább oka annak, hogy az egyes számos tanulssággal megtelített eszmék alakjai, ezen, az egyéni áttekinthetőséget nehezítő nagy megterheltségüknel fogva szobrokban, képekben s templomok belsejében már a testi szemlélet alá estek s a philosopháló értelem ítélőszéke elé — olykor fenségük rovására — kerültek. Phidias Zeus szobra ez istent nem valamely részleges és kisebb jelentőségű, hanem a hozzáfűződött sok eszme által méltóságban és tekintélyben megnövekedett komoly hatalmában, bár fenköltebb erkölcsi hivatásában csak sejtethőleg ábrázolta, úgy hogy Panainios ezért is méltán készíttette érezhette magát a kérdésre: hogy a művész azt mily példa után készítette. A mennyivel Phidias felemelte a kormányzó Zeus eszméjét ezen szobrával, hatás tekintetében annyival leszállította Praxiteles az Aphroditéét,¹ — az érzéki szerelem nyugtalanítására meztelenül ábrázolván ezt.

Am ezen, az érzékekre való hatás útján is a lélekre gya-

¹ L. Cherbuliez Viktor: A művészet és természet. (Ford. Geöcze Sarolta, Bpest 1893.) 9. és 10. l.

korlandó bővebb és divergálóbb ingerlés — lévén a nagy hírnévnek örvendő képzőművészet is az erősen egyénített gondolkodás és képesség, a specializálódó egyéni felfogások alkotására és követésére alkalmas csábító tanúbizonyság — a tudat tartalmából kiváló új s discursiv központok köré rendezkedő érzelmek arányainak összhangtalansága következtében, nem tömörítette egybe az isten eszméinek életét úgy, hogy az ettől életet nyert számos gyermeke egy eszmevilágnak házában kényelmesen elfért s egyetértésben megférte volna. Az elvált eszmék a bennük rejlő felvilágosodottabb ítéletek következtében, a szigorúbb és egyhangubb szülői gyámkodás alól kikerülve, nemzöikkel később csak az emlékezet fonalán közlekednek, azoknak neveit is mind ritkábban s új értelemben emlegetik, irántuk lassanként, különalakult természetüknél fogva kevesebb érdeklődést és tiszteletet tanúsítanak, úgy hogy nemsokára jogi kérdés keletkezik az örökség mértékére (pl. Athéna és Poseidon harcza az athéni uralomért), a hatalom területére nézve, forradalom tör ki s újból megkezdődik az elődök és utódok titáni küzdelme, melyet a görög nép szelleme legnagyobb forrongásának, átalakulásának idejében élő Aischylos, korának lelkéből merítve, Prometheusában, az akarat hatalmának és jogának védelmezésével oly fenségesen fejez ki. E tragoediában a kar mondja: „... új kormánytartók uralkodnak az Olymposon. Mert már új törvényekkel uralkodik Zeus törvénytelenül (ἄθετῶς), az azelőtt óriási dolgokat most megsemmisíti“.

A Hatalom Hephaistosnak, midőn ez a törzsrokon Prometheus, emberszerető jelleméért, erőszakkal a kietlen sziklához kötni vonakodik, így felel: „... mit szánakozol hiába? Miért nem gyűlölöd az istenség eme legellenségesebb istenét, ki a te ajándékokat előre odaadá az embereknek?“ S Prometheus a felette sajnálkozó karhoz így szól: „Készakarva, szándékosan vétkeztem, nem fogom tagadni. Magam találtam meg a bajokat, segívén a halandókat“.

A lelki erőnek ezen túlfejlett elszántsága és nyugtalansága, minél czéltudatosabb, annál feltörekvőbb és szilárdabb jelleme, mely magával tudta ragadni a legmagasabb gondolatot, legyőzni minden akadályt a viszonyok szülte egyéni tehetetlenség megbizonyosodásáig s a sorsszerű bukás mind nagyobb számú eshetőségeig, szenvedett gátlatásában visszatükröződik a költészet esz-

mélódó elegikus hangulatából¹ a tragoedia tárgyából, a φόβος-t és ἔλπιος-t keltő szelleméből, a szobrászat, részben a festészet s a monumentális építészet vallásos mondai kiindulásából, meg nem állapodott felfogásából s mindig az egyénítésnek alávetett kifejezés módjából, a vajdó tudásnak nagy hivatású törekvéséből.

Mindezek számos változatukban, a bevett eszmékkel együtt egyéni feladattá lett és egyesekre hárult, tehát annál terheesebb problémákról, nagyobb életküzdelmekről, az eudaimonizmus keresésének korlátozó körülményeiről s megtalálhatóságának bizonytalanságáról is tanuskodnak, azon sejtelmet ébresztve a szemlélőben, hogy nemcsak a szellemi, hanem az erkölcsi önfentartás törekvéseinek feltalált sok, de — a sophistika következtében — a gondolati szabadság folytán különböző útjai még nem elegendők a lélek vágyainak kielégítésére, hanem újakat és újakat kell keresni, a melyeken azonban a centrifugális közélet részéről támadó majd sebesülten legyőzhető, majd legyőzhetetlen s megbuktató akadályok a magán személyt kiábrándulásra (Herakles) s új eszmélődésre indítják, az állami embert pedig csalódásra (Perikles; Plutarchos, Perikles 12.) juttatják. Íme Athén szabadelvű törekvéseinek mindig nagyobb akadályul szolgál a konzervatív Spárta.

S ha tekintjük az antik tragikumot, mely kiváló egyének küzdelseinek és szenvedéseinek magasabb érdeklődést keltő rajzát adta úgy, hogy az egyén nemcsak bűnössége, vagy vétségessége folytán, de ezek nélkül is bűnhődik, igaz lesz előttünk, a mit Hesiodos (Erga k. Hem. 278. stb.) mondott:

Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρωτὰ θεοὶ προπάρουθεν ἔθνη καὶ
Ἀθάνατοι.

Sok összefonódó ismerettel, új gondolattal, szabad ítélő képességgel, életrevaló eszmével kellett az embert felszerelni, azokat gyakorlás által az egyéniségbe olvasztani s a termő földjüktől való elszakadás, abstrahálás s önállósítás következtében, a mythologiai cselekvényekbe vetett hit gyengültével, s így a gondolatok konkrét szemléletességének tűnedezésével, — mivel az istenek életének legtöbb mozzanata az emberi tényekkel azonosult s ez által az egyesek ereje iránti várakozás, az assimilálásnak ez esetben az emberi erők hatványozását emelő törvénye

¹ L. Cherbuliez Viktor i. m. 2., 3. l.

szerint megnövekedett, — bebizonyosodás végett nemcsak a köz-napi szükségérzetet kielégítő és látható, de a képzeletet is megragadó vállalkozásokban és tettekben, bár az czéloknak annál kétesesebb keresztülvitelében, kellett érthető kifejezésre juttatni, vagyis az eszméket a vallás épületének javítási idejére az érzelkelhető világban letelepíteni. S a nép épen ezért az emberi feladatok terhes volta s az egyéni sors változásai iránti tudvágyánál fogva a színházban, az ember végzetét akarván megismerni, már nem kiáltja οὐδὲν πρὸς Διόνυσον, hanem a γῶντι σαυτὸν-t magyarázza. Tettvágya pedig, a trójai, mindig elevenebben megörökített emlékü háború, bár sok viszontagságon átesett, mindazáltal halandó erőn túlmenőt merő s még haláluk után is az alvilágban munkával foglalkozó alakjaiban, a sok részben saját képzeletével szőtt homérosi költeményekből táplálkozó színművekben, ezeknek elszánt és kemény hőseiben, a multnak mindig hosszabbodó életű örökségével gazdagított közélet jelenségeiben, a szellem ilyenét megmaradásának sejtetésében nemcsak a czélok többféle irányait találta meg, hanem azokban egy a különböző helyekből különböző gyorsasággal hosszú és mély mederbe összeömlő s — perzsa háborúk lezajlás óta annál nagyobb mértékben összegyűlt — indító erők folyásának mozgó árját nyerte. Perikles joggal mondhatta, az athénai népnek, midőn ez tervét megváltoztatni akarta (Thukyd. II. 61. l.)¹ „... az, a ki veszedelem előtt meghátrál, ócsárlásra méltóbb mint az, ki szembe száll vele“ s alább, (u. o. II. 61. 4.): „De mégis, mivel egy nagy állam polgárai vagytok, s ennek megfelelő hagyományos elvek hatása alatt nevedtetek fel, kötelezve vagytok arra, hogy még a legnagyobb szerencsétlenségeket is nyugodt lélekkel tűrjétek s méltóságos állástokra homályt ne vonjatok, mert az emberek feljogosítva hiszik magukat annak ócsárlására, a ki a felőle táplált jó véleménynek gyöngélelküsből meg nem felel...“ A nép legnagyobb érzékenységének jele ez, mely arra bírja, hogy szerencsétlenségeiért Periklest okolja és a lakedaimoniakkal békét kötni hajlandó legyen. Ez eset még azt is bizonyítja, hogy a nép az egyéni képességekről — (szenvedéseiért ugyanis Periklest okolta) — sokat tartott. A pszichologiai igazság bebizonyulásának kell tehát vennünk, midőn látjuk, hogy a fejtegetett benyo-

¹ Thukydides, ford. Zsoldos Benő. Bpest 1887.

mások következtében erős szenvedélyekre hangolt lélek, az eszmének és a helyzetnek minél közvetlenebb befolyására, annál erősebben s gyorsabban, és pedig inkább saját szabálya, mint külső viszonyok törvényei, az időszerű közérdekek szerint, saját érzelmi és szellemi kielégítésére, cselekedetekben reagált.

A képességek lázas erőnyilvánításai közepette rövid idő alatt nem sejtett magas fokra emelkedett dór építészeti stílus — az „emberi test arányosságára és férfias tetterejére emlékeztető szerves összefüggésű szerkezetében“ és terhes s lényeges munkát végző oszlopaiban, a három tragédia író költészete a maga megindító tanulságaiban, a phidiaszi szobrok hatásosan kifejezett gondolatgazdagságukban, Sokrates élete az erkölcsi meggyőződés mélységében, valamint a közműveltségi állapotok igényein felül szárnyalt elme vívmányainak, azonképen hatásaikban a magánboldogság meghatározására igen fontos, de sok tekintetben meg nem hódíthatott köztudat elhagyatásának s így elmaradásának (Phidias, Sokrates halála) is bizonyosságai. S a görögök további életfolyása, ha nem is az egyéni akaratnak a közakaratba való olvadásáról, azonban mindenesetre az egyéni gondolkodásnak az egyezőbb közérdekek körébe igyekvő — habár eudaimonizmus szülte — terjeszkedéseiről, a közfelfogástól függő egyéni felfogásnak — a mint azt a peloponneszosi háborúk idejében s annak következményei folytán különösen a philosophia (Platon *Philebosa*, „Törvények“-je, Aristoteles kategóriái „*Ethiká*“-ja) mutatja — a közhöz való, a retorika eszközeivel is versenyző alkalmazkodásáról s ennél fogva folytonos alakulásáról tanuskodik, mely a szellemi nyilvánulás kitágult terén épen azért, a közönséges emberihez közelebb álló, a régibb alapján kiigazított újat s újat kívánt és teremtett.¹

Míntha a mélyebben kutató gondolkodás, a közfelfogást

¹ Aristoteles, ki a *ὅλη*-ről és *ἔδος*-ról a természet felfogásában azt a gondolatot kifejezte, hogy a természet, mint egész, az anyagnak szüntelen, fokozatos formává levése, a kimerithetlen ősalapnak örökkévaló élete a mindig magasabb és eszmei képzésekhez, etikájában (*Ethik. Nikom. libri. X. Michelet I. VI. 13*) az alkalmazkodás czélszerűségét jelzi ezen szavakkal: ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῆς ἰδέας εἰ γὰρ καὶ ἔστιν ἐν τῇ τῷ κοινῇ κατηγορουμένον ἀγαθόν, χωριστόν τι αὐτῷ καὶ αὐτό, ὁθλόν, ὡς οὐκ ἂν εἴη πρακτόν, οὐδὲ κτητόν ἀνθρώπων, νῦν δὲ τοιοῦτόν τι ζητεῖται.

tanítással helyesbiteni törekedve a javítás munkájának s a javulás folyamatának szükségképen lassú voltát belátta s csakhamar beismerte volna, hogy az ember énjének s boldogságának megmentése érdekében, az egyénnek csak önönmagára támaszkodó belátásából még sem érdemes magatartásának megszabására s elhatározására oly szigorú következtetést levonni s bölcsességének nagyszerű elveiért martirhalált szenvedni. Mintha ennél fogva az ember meg akart volna menekülni ama erős rugójától, mely az akaratot, erejét és kötelességén felül, a közelet számos akadályán át hajtotta s daczára a közüdvnek szentelt — bár kipróbálatlan s megítélhetetlen — törekvésének, az állam szempontjából csak kétes becsű, az egyén erkölcsösségére, műve és önmaga sorsára pedig bizonytalan eredményeket szülő tette képesítette s Aristophanes csipkedő muzsájának az anyagot szolgáltatva. Sokrates, a subjektív és objektív morál megtestesülése, kortársaitól szenvedett háládatlan megsértetése miatt, az eudaimonizmus érdekében mintegy negatív intésül szolgált a jövődöknök, hogy a subjektívizmusra, az egyén létjogára s ezért való harcra nagyobb súlyt fektessenek. Ezen subjektívizmus tényleg egyre növekszik — az észbeli munkásság mindjobban oszladozó jellegén kívül azon értelemben is, hogy az a gyakorlati életet nemcsak az epikureista, stoikus, cynikus philosophiában, hanem még Platonnál és Aristotelesnél is gondolkodó élettől és az akarat több tárgyától külön választja. Sokrates szerint lehetetlen, hogy az ember ne tegye a jót, ha azt ismeri; s tanításaiban a leggyakorlatibb útmutatásokat, hasznos tanulságokat nyújtotta. Platon — többekkel — azt vitatta,¹ hogy a tudásra nem haszonkereseti célból kell törekednünk, mivel az akkor az emberhez méltatlan mesterséges felszerelés, szolgáltság (βίανυσον, θητικόν, δουλικόν) volna, hanem részint önbecséért díszcért, ékességeért, részint az erény (= tudás) céljából kívánatos azt megszerezni. Ugyanő erősen hangsúlyozza, az indulatok korlátozásának szükséges voltát, a mit az epikureusok ἀταραξία-ja: ezen ἡδονῆς κατασθηματικῆς, a stoikusok ἀπαθεία-ja s a cynizmus még nagyobb jelentőségre emelt.

Platon a gyakorlási alapon álló nevelési elveivel kifejezni

¹ L. Willmann: Didaktik als Bildungslehre. Braunschweig 1894 I. 171.

akarja, hogy az ember az ἐπιστήμη-vel tökéletesített ismereteit, mielőtt azok szerint cselekednék, a közéleti szerepléstől tartózkodva tíz évi gyakorlással a σοφία, σοφροσύνη, ἀνδρεία és δικαιοσύνη erények szerint (Állam 2-ik és 7-ik könyve) harmónikusan olvassza lelkébe s csak akkor lépjen elő velők az államban; azonban a túlságtól mindkét tekintetben óvakodva, mert az ember akkor él a legboldogabban, ha a középértékű életet (Állam 619) — az Aristoteles által bővebben fejtegetett ἡδονή μεσότης-t — választja.

Az epikureusok, cynikusok szerint az ismeretekről le kell mondani s az állami élettől visszahúzódni. S épen az Aristoteles által műveletleneknek nevezett cynikusok voltak azok, kik daczára annak, hogy az ἐγκράτεια-t: vagyis a minden külsőtől való függetlenséget tanították s a ἡδονή-t (Antisthenes) elvették, legdurvább természeti ösztöneiket szemérmetlenül elégitették ki.

A szűkebb és tágabb ismeret ilyenformán csakugyan sokszor a hiúság disze, a gyönyörévezeteknek az ἀδύναμις-nak eszköze lesz, szemben a sokratesi tudásnak fontos és kiható rendeltetésével úgy állva szemközt egymással, mint az ión és korinthusi oszlop karesúsága, pihenő, veszteglő formai többoldalúsága, a dór oszlop testességével, egyszerűségével s czélszerűen kihasznált rendeltetésével. Az akaratában gátolást szenvedő lélek mélaságát kifejező régibb szobrok helyett az Aphrodite szobron a vágyaktól kevésbbé zaklatott nyugodtság nyer kifejezést. Ezt a megelégedettséget a viszonyokkal való megalkuvás szülte, a mi a nézetek, ismeretek, érzelmek, az akarat kiigazodását, ám a jellemnek változását, néha javulását is eredményezte. Euripides-nél a személyek jelleme, Aischylos és Sophokles személyeinek következetes jellemével ellentétben, ingatag, változó fejlődő. S Melanaos Agamemnonhoz e szemrehányó szavakat intézi:¹

Ám, hogy főparancsnok lettél, változék a modorod,
S régi jó barátaidnak jó barátja nem valál.
Hozzáférfíhetetlen lettél, elkorlátozád magad!
Már pedig nem illő, hogyha férfi, a ki nagyra tör.
Váltogatja viseletjét: leghívebb akkor legyen,
Ha szerencsés s jó barátin legkönnyebb segítnie.

¹ Euripides: Iphigeneja Aulis-ban (ford. Radó) 15. l. V. ö u. o. 20. l.

Ám az ész ezen úton haladva, éppen az akaratot határozottabb és szabályalkotóbb irányba terelő általános érzelmeiktől való idegenkedése következtében, nagyobb szabadságra és így többoldalú elméleti munkálkodás kifejtésének lehetőségére tett ugyan szert, de a nagyobb érdekeknek gyakorlati szolgálására képessége erejétörött lett, s éppen a közélettől való tartózkodás által különhatárolt munkásságának gyakorlásához szokván, a közérzelmek helyett lassankint erős individuális érzelmeket fejlesztett ki, úgy hogy az egyén önmagaszeretőbb s másokkal szemben erőszakoskodóbb lett, midőn a felveendő küzdelemben szellemi győzelemtől sokszor elesvén, kárpótlást anyagi élvezetekben keresett s a hivatottság tragikai fenségéből a közép s új komédia halárusában, szakácsában és tányérnyalójában az érzékiség által determinált szatirikus alakká súlydott.

Platon az uralkodónak megengedi (Állam 389 és 459.), hogy ez az alattvalók érdekében, a jó ideájának megvalósítására — mint az orvos gyógyítás végett — hazugságokhoz és ámtásokhoz, — melyek viszont az alattvalóknak nem engedhetők meg, — folyamodjék;¹ s szükségesnek tartja, hogy a törvény büntetéssel rettentse el ezeket a gonosztettektől (Törv. 862. D.).

Ugyanezen bölcsész azon tanítása ellenére, hogy a költők az istenekről csak jót költsenek, Euripides ezekről igen sok rosszat mond, s tragikuma szerint az egyén küzdelme büntelenségénél és vétségtelenségénél fogva, vagy bűnössége daczára is jóra fordul.² S így Platonnak a tragoediáról való nézete, melyet a szerinte legjobb állami szervezet köréből ki akar zárni, mert — mint mondja — a tragoedia tettetésre tanít az által, hogy létezőnek tünteti fel, azt a mi nem létezik (L. Állam 2. és 6. könyvét), egyéni jellegű maradt; hiszen éppen Platon idejében hozták az athénaiak Lykurgos szónok indítványára azt a határozatot, hogy a három nagy tragikus ércszobrai a színházban felállíttassanak s hogy műveikből a színészek ellenőrzése céljából hivatalos példány készítettségük.³

¹ Emerson Ralph Waldo (Az emberi szellem képviselői, ford. Szász K. 1894. 62. l.) méltán ütközik meg Platon ezen téves tanán.

² L. Pecz Vilmos: A gör. tragoedia története. Bpest. 1889. I. 141. l.

³ L. Pecz i. m. 157 és 353. l.

Íme az ellentét felfogásokban s ennek a közetkeztében a különböző nézetekkel megosztott általánosabb vélemények és meggyőződések divergálásában fenforgó akadályok a jónak úgy részleges, mint közös megvalósítására s az egyéni boldogság elérhetésére, melyre a görög ember történeti szerepének, tisztázódott eszméinek s fogalmainak tudatában mindig számot tartott. Platon Syrakusaeiben hiába iparkodik nagyszerű teoriáit megvalósítani s megírja a kevésbbé idealis szempontú „Törvények“-et.¹ Xenophon, Sokrates tanítványa, Athénben nem tudván eszméi szerint élni, mestere hazafias oktatásaival ellentétbe jutva a perzsa Kyros szolgálatába áll.

Az ész, értelem, tudás, meggyőződés, akarat és tett tehát még mindig nincsenek egymással s a közélettel összeforrvá; mintha ezért a megszorodott, bíráló követésre méltatott, de éles analízis által felbontott tanok sokaságuk, becsüknek kérdésessége következtében másrészt — a valamennyinek együttes elrendezésében és alkalmazásában bizonytalan, nem elég gyors és kiszámíthatatlan intenzitással ható benyomások fejlesztette — érzelmek elfogultsága és így a képességek korlátozottsága miatt elméletben, szónoklatban, politikai életben mélyebb barázdákkal elkülönülve megosztották volna hivatási és működési körüket, s legjobvártak volna, hogy férve meg egymással, a szólító körülményekben az emlékezetben jogaikat érvényesíthessék.

A sophisták, Sokrates, Platon, Aristoteles s más gondolkodók, a sok ellenmondás miatt² kétkedtek az ész legfélteke nyebben őrzött eszméinek: a mythologiai isteneknek igaz és helyes voltában. E kétkedés volt az a köszörűkö, melyen az értelem a maga fogalmait élesíté, ám még sok édességet, eltávolítandót hagyva rajtuk. A philosophia tana szerint a bölcs magában szeresse boldogságát: a léleknek békéjét és örömét. De hogyan? Hiszen az egyik szerint a gyönyör a legnagyobb rossz, a másik szerint a legnagyobb jó! . . Objektív igazsághoz, az élet harmóniájának helyreállításához tehát a sok elmefuttatás nem vezetett.

Eredménye ennek a skepticizmus lett, a melynek tana szerint az ember az indiai askéta tétlenség útját választja. Le kell

¹ L. Értekezésemet a gör. ethikai gondolkodás főbb eszméi. Eperjesi kir. kath. főg. Ertesítő 1898. 1—18. 1

² L. Theobald Ziegler: Geschichte der Ethik. I. 99. 100. 1.

mondania nemesak a tömeg előítéleteiről, hanem a philosophusok nézeteiről is. Erre való az ἐποχή: a mi ítéleteinktől való tartózkodás. A bölcsészet tehát erkölcsi czéljait nem valósíthatta meg s azért az elégedetlenséget, melyet az énnék ez által kellett s az utoljára az eklekticismushoz menekülő nyugtalansága okozott, nem szüntette meg. Így vezetett a mindig bonyolultabb tragikai cselekményű nemzeti μῦθος πεπλεγμένος a chaeroneai tragikumhoz. S nem csoda, ha Sophoklesnek, a demagognak a közérdekek mérlegelése alapján már előbb kellett azt a határozatot hoznia, hogy a tanács és a nép beleegyezése nélkül a philosophusok Athénben iskolát nem nyithatnak.

Dr. Janicsek József.

(Foly. köv.)

A VÁLASZTÓI JOG REFORMJA.

I.

Mióta érezhető áramlat ragadja a két világrész minden nemzetét a demokratikus eszmények, a választás alapján létesült intézmények felé, azóta a választói jog kérdése is mind fontosabb jelentőséget ölt, úgy szólván a modern társadalmak jövőjének sarkalatos kérdésévé vált. Így készült elő lassan és fokozatosan gondos tanulmányok és körültekintő előkészületek nyomán a választói jog reformja minden szabad államban. Hogy csak a fontosabb reformokat soroljuk elő: Svájcban a genfi, wallisi és neuchâteli kantonok alkottak 1892-ben, 93 és 94-ben új törvényt a választásról és szavazásról. Belgiumban az 1894 április 12-iki, június 28 és 29-iki törvényeket foglalták össze 1895-ben egy választási kodexbe és ennek dacára ma sem szűnt meg napirenden állni a választói jog még radikálisabb alapokra fektetése. Olaszország az 1895 márczius 28-iki királyi rendelettel hagyta jóvá a választási törvény „egyetlen“ új szövegét. Ausztria 1896-ban módosította megint választási törvényét, míg Portugália, Szászország és a Németalföld teljesen újjáalkotta a magáét.

Ez ösztönyszerű törekvések egyik főkútfeje az a mindinkább derengeni kezdő beismerés, melyet többé a legtúlzóbb optimisták sem utasíthatnak el maguktól, hogy a parlamentarismus nehéz krízisen megy át, a politikai és törvényhozó testületek színvonala mindinkább alászáll s a magánérdek mindig több hajlandóságot mutat a közérdek fölé kerekedni.

A politikai választások által a nemzeti souverainitás gon-

dolata törekszik érvényesülni. De érvényesülhet-e egyáltalán a nemzeti souverainitás választások útján? Ismerjük Rousseau azon nézetét, hogy nem; mert a souverainitás nem képviseltethető ugyanazon okból, melynél fogva el sem idegeníthető. Mert Rousseau elméletében a nemzeti souverainitás a közakaratban áll, az alapszerződés szerint csak az kötelezheti az egyeseket; arról pedig, hogy vajjon egy egyéni akarat megegyezik-e a közakarral, csak úgy győződhetünk meg, ha azt a nép szabad szavazata alá hocsátjuk. Mert a közakarat nem reprezentálható egyáltalán, az vagy ugyanaz, vagy más, de középút nincs. Mindezeknél fogva a népképviselők nem is lehetnek a közakaratnak tulajdonképeni képviselői, ők csak megbízottak, tehát semmit sem dönthetnek el véglegesen. Minden törvény, melyet a nép önmaga nem ratifikált, semmis és nem törvény.

Rousseau-nak ez a felfogása azonban önként foly abból a praemissából, mely szerint a souverainitás nála korlátlan parancsot jelent. Nála a társadalmi alapszerződés lényege az, hogy mindegyikünk a maga személyét és hatalmát közösen alárendeli a közakarat legmagasabb irányításának. Következésképp Rousseau szerint maga a közakarat is szükségszerűen a többség akaratából áll elő. „Ha egy törvényjavaslatot terjesztenek a népgyűlekezet elé, a mit kérdeznek tőle, nem annyira az, hogy vajjon helyeslik-e a javaslatot vagy visszavetik, mint inkább az, hogy vajjon megegyezik-e az a közakarral, mely az övék. Szavazásával mindenki arra nézve mond véleményt és a szavazatok összeszámolásából tűnik ki a közakarat határozata. Ha az enyémmel ellenkező vélemény győz, ez semmit egyebet nem bizonyít, mint azt, hogy csalódtam s hogy a mit közakaratnak véltem, az nem az.”

Más szavakkal, folytatja Rousseau, mint a hogy a természet minden embernek abszolút hatalmat ad tagjai felett, a társadalmi pactum is a politikai testületnek abszolút hatalmat enged minden övéi fölött és ez a közakarat által irányított hatalom az, a mit souverainitásnak nevezünk.

Csakhogy ha ez igaz, akkor egyedül a népnek van joga törvényt alkotni s ezt végrehajtani is; csak a népben testesül meg és pedig átruházhatlan módon úgy a törvényhozói, mint a végrehajtói hatalom. S Rousseau-nak valóban ez is az eszménye, csak gyakorlatatlansága miatt utasítja el. Belátja, hogy a szoros

értelemben vett valóságos democratia sohasem létezett s nem is fog létezni, mert a természet rendje ellen van, hogy a nagyobb szám kormányozza a kisebbet. Lehetetlen elképzelni, hogy a nép folyvást összegyűlve maradjon a közügyek intézése végett s könnyű átlátni, hogy e czélból nem lehet bizottságokat állítani be, a nélkül, hogy a kormányzat formája is meg ne változzék. Mindazáltal Rousseaura nézve a nép választottai nem képviselők, hanem csak megbízottak és egyetlen törvény sem érvényes a nép helybenhagyása nélkül.

Másképp alakul az okoskodás egész láncolata, ha mint Saint-Girons, fölveszszük, hogy a parancs joga nem a néptől, hanem Istentől ered, abban az értelemben, hogy az egy társadalmi szükségesség, minden társadalomnak providenciális törvénye. Csakhogy ez esetben, miután Isten senkit sem jelölt ki ezen hatalom gyakorlására, az, a ki a hatalmat a nép akarata nélkül kezeibe ragadja, jog nélkül cselekszik, egyetlen jogcíme az erő, mely nem kötelez engedelmességre.

Egy harmadik theoria szerint végre a választók nem ruháznak képviselőikre parancsolási jogot, a mivel maguk sem bírnak. Csupán azokat jelölik ki, a kik előttük legméltóbbaknak látszanak a felettük való parancsolásra, miután önmagától senkinek sines joga mások fölött az uralkodást önmagának követelni.

De ha ez így van, akkor az egyetlen észszerű kormányzati rendszer a képviseleti rendszer, melyben a hatalmat nem a nép gyakorolja képviselői útján, hanem a nép által választott képviselet. A választás ily szempontból nézve egy selectio, melynek czélja a legméltóbbakat és legképesebbeket kijelölni a hatalom gyakorlására. Ennek megfelelően a képviseleti rendszer a megválasztott bizonyos szellemi előbbkelőségét is föltételezi.

A közvetlen népuralom lehetetlensége a modern államok bonyolult viszonyai közepette különben is nyilvánvaló. Vegyük föl például az állami költségvetést, a vámtarifát. Lehet-e komolyan himni, hogy a választók nagy tömege alkalmas ily kérdések feletti határozathozatalra? Másfelől a választási megbíztatás és a mandátum természete közt sem szabad túlságos sok rokonságot keresnünk. A mandátum-szerződés, tudjuk, *ad nutum* visszavonható, holott a választott képviselő a törvény által előzetesen meghatározott időre választatik, a nélkül, hogy megbíztatását a választók egy-

hangú határozata is érvényteleníthetné. A mandátum tárgya magán-érdek s ezélja határozott, holott a választott megbízatása a köz-érdeket érinti s nem tür preciz körülírást. A mandatárius köteles a megbizótól kapott utasításokat követni, holott a választottnak egészen szabadnak kell lennie hivatása teljesítésében. A mandatárius felelős a mandanssal szemben a mandátum végrehajtásáért, ellenben a választott semmi tekintetben sem felelős a választóval szemben, ennek csak ahhoz van joga, hogy szavazatát a legközelebbi választásnál másra adja.

Lehet, hogy ezt aristocratikus kormány-rendszernek fogják mondani. De erre magával Rousseauval azt felelhetjük, hogy három neme van az aristocratiának: természeti, választott és öröklő. Az első csak egyszerű népeknek való, a harmadik a legrosszabb minden kormányzati forma közt, egyedül a második a jó, mert ez a szó tulajdonképi értelmében vett aristocratia.

Ha már most a választói jog fokozatos kiterjesztésének kérdését vesszük szemügyre, úgy tagadhatlan, hogy Európában ma már nemcsak a határozottan demokratikus állam-szervezetű Svájcban aratott diadalt az általános választói jog, hanem Belgiumban, Görögországban, Bulgáriában, Szerbiában, Spanyolországban s a német birodalomban is. Névleg létezik azonkívül Porosz- és Szászországban s Ausztriában 1896 óta, bár igaz, hogy ezekben inkább csak mint formai concessio. De a többi államokban is a census fokozatosan szállott mind alább, nevezetesen Angliában, Olaszországban, mely kettő valósággal még közelebb áll az általános szavazati joghoz, mint Poroszország és Ausztria; Amerikában pedig az általános szavazati jog mindenütt tényleg életbe lépett.

Nézzük először Svájcot, hol az általános szavazati jogot már az 1848 szept. 12-iki alkotmány szentesítette; az 1872 júl. 19-iki szövetségi törvény pedig kimondja, hogy szövetségi választásoknál és szavazásoknál szavazati jog illet minden hús évét meghaladott svájcit, a kit az illető kanton törvényhozása, melyben lakik, nem fosztott meg activ polgári jogaitól. Ezt az intézkedést megerősítette az 1874 május 29-iki alkotmány 74-ik cikkelye is.

A kantonok szervezetei közt typikus példát nyújt a kis Appenzell kantoné, a melynek 1876 október 25-iki alkotmánya

megállapítja, hogy a „Landsgemeinde“ vagy a kanton választó népének közgyűlése képezi a souverain főhatalmat. Választó pedig: a kanton ügyeiben minden polgára a kantonnak, a ki oda való illetőségű s minden megtelepedett svájci polgár. Községi ügyekben minden községi illetőséggel bíró lakos s a megtelepedett svájci polgárok. Részletes intézkedések szabályozzák azoknak szavazati jogát, a kik csak egyszerű lakhelylyel bírnak. A választói képesség a 20-ik évhez van kötve.

Fontos azonban, hogy a közgyűlésen való jelenlét és részvétel a munkálatok befejezéséig polgári köteleességet állapít meg s 10 frank birság sújtja mindazokat a polgárokat, kik elegendő mentség nélkül nincsenek jelen s nem vesznek részt a „Landsgemeinde“-ban kezdettől végig. Ez a „Landsgemeinde“, melynek elnöke az általa választott Landammann, a legfőbb választó és törvényhozó testület.

Mint láttuk, a lényegesen demokratikus szervezetekben a választói jog nem képez egységes és osztatlan jogot, melylyel minden lakos egyenlően élhet, hanem a választás vagy szavazás neve után alkalmazkodik. Meg kell különböztetni e szerint a szövetségi választásokat, a kantoni és községi választásokat s ez utóbbiak közt azokat, melyek a lakosokat közösen érdeklő ügyekre vonatkoznak, azután a tisztán csak a polgárok ügyeit érdeklő, vagy egyházi és iskolai jellegű választásokat, melyek mind különböző jogosultságot tételeznek föl.

A szövetségi választásokra vonatkozó intézkedések között elv az, hogy senki sem gyakorolhat politikai jogokat több mint egy kantonban. Kantoni és községi ügyekben a választói jogosultság három hónapi egy helyen lakás kimutatásához van kötve. A megtelepülés megtagadható vagy visszavonható azoktól, kik büntető ítélet folytán polgári jogaik gyakorlásától felfüggesztettek; továbbá azoktól, kik súlyos bűncselekmények miatt többször szenvedtek büntetést, valamint azoktól, a kik állandóan a közjótékonyosság terhére esnek, kiktől községük megtagadja az elegendő támogatást. Ellenben a kanton, melyben valamely svájci megtelepedni óhajt, sem óvadékot nem követelhet ezért, sem semmi terhet ki nem róhat.

Fentartotta a 47. § azt is, hogy egy szövetségi törvény fogja megállapítani a megtelepülés és a tartózkodás közti külön-

séget. Ez a szövetségi törvény 1877 márcz. 28-án be is terjesztetett, de a népszavazás azt ugyanazon év október 21-én 213,230 szóval 131,557 ellen visszavetette.

Általában azonban a választások közvetlenek a szövetségi választásoknál is s hogy valaki választói jogosultsággal birjon, svájci polgárnak kell lennie s 20 évet meghaladottnak. A választói képtelenség esetei szabályozását az alkotmány egyelőre a kantonokra bízta.

Egyebekben az államtanács 44 kantoni követből áll, minden kanton két követet választ, a megosztott kantonokban minden fél kanton egyet. A követek választási módját, mandátumok tartamát, díjazásaikat mindenik kanton függetlenül szabja meg és eltérőleg a nemzeti tanács tagjaitól, ezeket a követeket a kantonok fizetik.

Majdnem ugyanazon elvi alapokon történnek a kantoni és községi választások. Általános és közvetlen szavazati jog, melynek föltétele a betöltött 20 év, csupán Schaffhausen községi törvénye (1892. július 9.) követel az activ választói jog gyakorlásához 21 évet, de már a zugi 1894 január 31-iki alkotmány beéri a helyhatósági választásoknál 19 évvel. A szavazásra jogosító állandó lakás tartama, mint láttuk, általában három hó, de az aargai 1885 ápril 23-iki törvény ideiglenes tartózkodásnál svájciaktól hat hónapi helyben lakást kíván meg a kantoni választásokra és egy évet a községi választásokra. Az 1893 június 4-iki berni alkotmány pedig kantoni választásoknál nem enged választói jogot nem berni svájci polgároknak, csakis három hónapi megtelepedés vagy hat hónapi tartózkodás után.

A belga választási törvények még újabb eredetűek s az 1894 ápril 12, június 28 és 29, s az 1895 ápril 11 és szeptember 12-iki törvényekben foglaltatnak.

Az 1831 február 7-iki alkotmány 47. §-a a képviselőválasztási jogosítványt különböző censushoz kötötte, mely nem haladhatott meg 100 forint egyenes adót és nem maradhatott 20 forinton alul. Az ugyanazon év márczius 31-iki választói törvény a censust különbözően vette fel a városok fontosságához mérten. Brüsszelben, Antwerpenben és Gandban 80 frttal, Lütichben 70 frttal s így tovább egész 20 frtig. Ám az 1848 márczius 12-iki törvény mindenütt leszállította a parlamenti választási

tások censusát 20 frtra s nem követelte a lakóhely kimutatását. ellenben az activ választói kort 21 évre tette

E törvény első revisiója alkalmával, 1872 május 17-én, a választói qualificatio általános választásoknál akként módosított, hogy elég 1. belga születésűnek vagy ünnepélyesen honfiúsítottnak (*grande nationalisation*) lenni, 2. betöltött 21 évvel bírni, 3. a kincstárba egyenes adóban 20 frtot befizetni. Tartományi választásnál beérték egyszerű honfiúsítással és 10 forint censussal; községi választásoknál pedig 5 frttal.

Újabb codificatióban részesült a választói jog és eljárás az 1877 július 9-iki s az 1878 május 16-iki törvénnyel, mely befejezte a választási legislatio kiegészítését. Úgyde a választói képesség kérdése, legalább a törvényhozási választásoknál nem volt módosítható az alkotmány revisiója nélkül. Egyelőre tehát csak a tartományi és községi választói jogosultság bizonyos kiterjesztésére szorítkoztak s az 1888 augusztus 24-iki törvény. bár a censust nem ejtette el. de erre való tekintet nélkül megadta a választói jogot bizonyos képesítettséggel bíróknak, akár a törvényben felsorolt közhivatalnoki állapot, akár némely magánfoglalkozások vagy kiállott vizsgák és tanulmányok alapján.

Az administrativ választások jogalapjának ily kiszélesítése után a kormány nem maradhatott süket a politikai választások revisiójának sürgetéseivel szemben sem s 1892-ben, engedve a democrata-párt óhajainak, célba vette az alkotmány revisióját. Már a királyi trónbeszéd előre jelentette ezt. De a dolog nem ment könnyen. A kamara egymásután vetette vissza a választói jog módosítására vonatkozó javaslatokat; úgy az általános szavazatjogra vonatkozókat, mint Frére-Orbanét, mely azt az elemi tanulmányok kimutatásához kötötte. Végre is semmi sem maradt az összes javaslatokból. Az 1893 áprilisi zavargások s a munkás-sztrájk azonban sietteték a megoldást; ápril 18-án újra föl kellett venni a tárgyalások fonalát, mely végre az általános szavazatjog elfogadására vezetett Nyssen módosításával, a többes szavazattal, melyhez a senatus is csatlakozott. Így vívta ki a diadalt Belgiumban az általános választói jog oly időben, mikor a legerősebb conservativ többség és kormány állt az ügyek élén.

De garanziákat kerestek és találtak. Mindenekelőtt a választásra jogosító kort 25 évben állapították meg; legalább

egy évi állandó lakást követeltek meg ugyanazon községben s egy, sőt két pótszavazatot engedtek bizonyos életkor, családi állapot, vagyon és műveltség után.

Azonkívül a belga alkotmány szerint a senatusba ugyanazok választottak, a kik a kamarába. Az 1893-iki alkotmány-revisio ellenben följosogított oly törvény hozására, hogy a senatusi választók 30 évet betöltött egyének legyenek. Mi több, a senatusnak közvetve a tartományi tanácsok által választott tagjai is vannak, kettő minden oly tartományból, melynek népessége 500,000—1.000,000 lakosig terjed és négy azok részéről, melyeknek népessége meghaladja a milliót.

Az új belga választási rendszert a következő törvények egészítették ki még: Az 1894. ápril 12-iki törvény a választói lista elkészítésére vonatkozólag.

Az 1894 június 28-iki törvény, melynek tárgya a szavazási eljárás, az összeférhetlenség s a kamara üléseinek tartama és felosztása.

Az 1894 június 29-iki törvény a tartományi tanácsok felújításáról, mely szerint ezeknek tagjait a senatusi választásra jogosítottak választják, az utolsó senatusi választáskor érvényben volt listák alapján.

Az 1895. ápril 11-iki törvény, mely a községi választói listák összeállítását, s az 1895 szeptember 12-iki, mely a községi választásokat írja körül. Amaz kiterjeszti a községi választásokra is a tartományi és általános választásokra megszabott irányelveket. 30 éves kort, 3 évi helyben lakást követel meg s legfeljebb három pótszavazatot enged bizonyos életkor, családi állapot, önfentartási mód kimutatása alapján s végül első ízben szervezi az érdekképviselést némely városokban 4—8 póttag kijelölésével, kiket felerészben a munkaadók, felerészben a munkások, a munka- és iparkamarai tagok választanak. Emez megszabja a községtanácsi mandátum tartamát (hatról nyolcz évre), a választói gyülekezetek és választási irodák összeállítását, a választási eljárást s bizonyos fokig a kisebbségek arányos képviseltetése elvével is számol.

Ugyancsak 1895-ben a királyi rendeleteknek egy új sorozata is kiüldetett a képviselői, tartományi és községi választásokra vonatkozólag.

Ottó király megbuktatása és György király trónra lépte után *Görögországban* is törvénybe iktatta az 1864 november 16—28-iki alkotmány az általános szavazatjogot, kimondván, hogy a képviselők választása általános, *títkos* szavazással történik. Az ennek megfelelő választási törvényt 1864 november 19—december 1-én hirdették ki s az 1877 szept. 17—29-iki törvénnyel helyettesítették. A választóképeség a 21-ik évhez van kötve.

Majd *Spanyolország* tette magáévá 1869-ben Izabella királynő bukása után az általános választói jog elvét mindkét kamara választásánál, azzal a különbséggel, hogy a senatorok csak a közvetett úton, az általános szavazatjog alapján kijelölt delegáltakból és a tartományi kiküldöttekből álló választó kollegium által választatnak. XII. Alfonz restaurálása után visszatértek ugyan egyidőre a census-rendszerhez,¹ de már az 1890 június 26-iki törvény visszaállította az általános választói jogot minden spanyolra nézve, a ki legalább 25 éves, polgári jogai élvezetében van s valamely község kötelekébe fölvétetett vagy legalább két éven át ott lakott. A mi a senatust illeti, annak tagjai részint születésük vagy méltóságuk jogán, részint a korona által élet-hossziglan kinevezve vagy az állami testületek és az alkotmány által megjelölt bizonyos kategoriák legtöbb adót fizetői által választva² foglalnak helyet a törvényhozás felső házában. Az általános szavazatjog érvényes a tartományi és községi választásokra nézve is.

A *német* választási rendszer legérdekesebb példája az általános választói jog gyakorlati kivételének. Tudjuk, hogy a szövetségi tanács a szövetséghez tartozó államok képviselőiből alakul. Az 58 szavazat megoszlik az egyes államok közt; mindenik állam annyi képviselőt küldhet, a hány szavazata van. De ugyanazon állam képviselői csak egyértelműleg szavazhatnak.

¹ Az 1878 december 28-iki választási törvény 15. §-a, a szellemi qualificatio némely eseteit leszámítva, betöltött 25 évet s legalább 12 frt évi földadót vagy 25 frt kereseti adót követelt meg a választói lajstromba való fölvétel föltételeként.

² Ez utóbbiaknak spanyoloknak kell lenni, a kasztíliai törvény szerint nagykorúaknak, családfőeknek s a királyság valamely községében állandó lakással s nyílt házzal bírnok, polgári jogaik épsége mellett.

A Reichstag 397 helye is megoszlik a szövetséges államok között; de itt már az általános titkos szavazás dönt. Választó minden német polgár, a ki 25-ik évét betöltötte és nincs a törvény által kizárva. Census nincs, *sőt elvben az illetőség sincs törvény által kikötve*, elég, ha a ki valahol választói jogát gyakorolni akarja, a választás idején tényleg ott lakik. Csak a választói névsorba való beiktatás formalitásai tesznek szükségessé legalább egy havi tényleges ott lakást.

Tekintve már az egyes államokat, *Poroszország* az, mely legjobban felhívja a figyelmet. A porosz képviselőház általános, de két fokú választásból ered. Valósággal pedig a választói jog oly módon van kombinálva, hogy minimumra redukálódik a tömeg számbeli befolyása s a parlamenti testület összealkotásában inkább *a vagyoni és érdekképviselet* nyer kifejezést.

Az alkotmány 70. §-a szerint minden porosz, a ki 25-ik évét betöltötte s illetőségi vagy lakóhelyén municipális választói joggal bír, első fokú választó. Ámde a 71. §. hozzáteszi, hogy az első fokú választók három osztályba sorozvák, egyenes adóik arányában, úgy hogy minden egyes osztály az összes adóknak harmadát fizeti és minden osztály külön egy harmadát jelöli ki a választóknak. Ebből folyólag a gazdag választóknak sokkal nagyobb politikai befolyásuk van a szegény választókénál. Így például 1893-ban a porosz választási statistika a községi választások tekintetében következő képet mutatta:

	1. osztály	2. osztály	3. osztály
Berlin	5930	28,342	313,510
Magdeburg . . .	447	2,114	19,698
Köln	567	2,858	13,258
Elberfeld . . .	274	1,244	5,404
Aix-la-Chapelle .	312	1,156	5,300
Essen	3 ¹	393	3,650

Az 1893 június 29-iki törvény az osztályok új felállítását vette czélba, mely szerint az első osztály az adóösszegnek $\frac{5}{12}$ részét, a második $\frac{4}{12}$ részét, a harmadik $\frac{3}{12}$ részét foglalja

¹ Ez a csekély szám a Krupp-czég által fizetett óriási adóösszegben leli magyarázatát.

magában s így a második osztály egy része az első, a harmadik egy része pedig a második osztályba helyeztessék át. Az urak háza azonban vonakodott a régi törvény minden demokratikusabb szellemű módosításától.

Szászországban is, mint Poroszországban, az alsóház tagjait delegáló választók három osztályba vannak sorozva. Az 1831-iki alkotmány, illetőleg az ezen alapuló 1831 szeptember 24-iki törvény (melyet különben már az 1834 november 1. és 1839 márczius 7-iki törvény is módosított) a következő elveket állapította meg: Négy képviselői rend: nemesi birtokosok, városok, faluk, ipar- és kereskedelem (mint Ausztriában). Közvetlen választás az első rendbe. Kettős fokú a többi háromba. A választónak *keresztény felekezethez kellett tartoznia*, a képviselőnek pedig a kerülethez.

Ám az 1861 október 19-iki törvény eltörölte a felekezeti kikötést. Az 1868 deczember 3-iki pedig mindenütt életbe léptette a közvetlen választást. Külön képviselőt adott a városoknak és falvaknak, de eltörölte a nemesi birtokosok rendjét s a kereskedőket és iparosokét. A választói jog gyakorlását csupán valamely telek bírásához s a rajta lakáshoz vagy három márka egyenes adócensushoz kötötte.

Végre a socialismus növekvő veszélyének hatása alatt az 1896 márcz 28-iki törvény eltörölte a közvetlen választást s visszatért a censitorius rendszerhez porosz mintára. Mindazonáltal jelentékenyen kitágította az első fokú választói jogot, bevéve mindenkit, a ki föld- vagy jövedelemadót fizet, holott azelőtt három márka census volt szükséges.

Mint említettük, jelenleg itt is három osztályba vannak sorozva az első fokú választók a fizetendő föld- vagy jövedelmi adó szerint. Elsőbe tartoznak a legtöbb adót fizető első fokú választók, kik az összes adók egyharmadát fizetik, vagyis a kik legalább 300 márka föld- és jövedelemadót fizetnek; másodikba a közvetlen utánuk következők 38 márka minimális föld- és jövedelmi adóig, a kik az összes adók felét viselik; harmadikba az összes többi választók. Mindenik osztály külön egyharmadát választja a másodfokú választóknak.

Egyetlen példáját nyújtja *Bajorország* az összes német államok közt a *választói eskünek*, melyet úgy az első, mint a

másodfokú választó köteles letenni. Mert az 1881 márczius 21-iki törvény által módosított 1848 június 4-iki törvény itt is kétfokú, *títkos választást* hagy meg a képviselőházi választásoknál. Az előbb idézett törvény 5-ik §-a minden 21 éves bajor alattvalónak, a ki legalább hat hónap óta egyenes adót fizet, megadja az első fokú választási jogot. Egyébiránt az adó fizetésére, mely jövedelem, tökejjövedelem, ipari és föld- vagy telekadóból állhat, nincs határozott összeg kimondva: a rendszer tehát szorosan véve nem censitorius. Az első fokú választó alkotmányesküjének szövege a következő: „Én . . . esküszök hűséget a királynak, engedelmisséget a törvénynek s tiszteletet az állam alkotmányának. Isten úgy segítsen és az ő szent evangéliuma!” A másodfokú választók esküje ellenben, a kiknek már 25 éveseknek kell lenniök, így hangzik: „Esküszöm, hogy szavazatomat szabad és benső meggyőződéseim szerint úgy adom, a mint hasznosnak vélem az ország közjára, tekintet nélkül a fenyegetésekre, ígéretekre és parancsokra, melyekkel illethetnek s hogy nem fogadtam s nem fogadok el e czélból semmi adományt vagy ajándékot bárkitől és bármi czímen, sem közvetve, sem közvetlenül“.

Szervezetlen még és inkább csak névleges, mint valóságos az általános szavazatjog *Ausztriában*, hol a képviselőház szervezetére vonatkozó alkotmányt előbb az 1875 ápril 21-iki, majd az 1882 október 4-iki, az 1886 november 12-iki s legújabbán az 1896-iki törvény módosította és pedig a választói jog fokozatos kiterjesztése irányában, habár még mindig erősen censitorius jelleggel.

Az 1896-iki törvényt megelőzőleg a választóknak négy categoriája volt fölvéve: *a)* a nagybirtokosok és legtöbb adót fizetők, *b)* a városok, *c)* a kereskedelmi és iparkamarák, *d)* a mezői községek. Az *a)* categoria küldött 85, a *b)* categoria 99, a *c)* 21, a *d)* 129 képviselőt, továbbá a *b)* és *c)* categoriák együtt 19, tehát összesen 353 képviselőt.

Hosszas és elkeseredett agitatio után, mely az általános választói jog érdekében megindult, az 1896-iki törvény a képviselők számát még 72-vel szaporította és egy, ötödik választói curiát teremtett, mindazokkal, a kik eddig választói jogosultsággal nem bírtak s kiknek száma 3.000.000.

Persze a vívmány itt is meglehetősen platonikus maradt, mert a választandó képviselők száma tekintetében a viszony nem

változott. Az eddigi 353 képviselőt most is a régi választók, számszerint 1.730.000-en küldik a parlamentbe s ugyanők concurrálnak az új 72 képviselő megválasztásában is az új curiával. Tegyük hozzá, hogy az activ választóképességhez megkívántató életkor Ausztriában 24 év.

Nézzünk most *Olaszországra*, hol a senatus tagjait különböző categoriákból korlátlan számban a király nevezi ki élet-hossziglan (de csak 40 évet már betöltött egyének közül): a képviselőket ellenben az 1860 deczember 17-iki választási törvény határozata szerint eddig legalább 25 évet betöltött s legalább 40 lira adót fizető polgárok választották csak, a szellemi qualificatio ritka eseteit kivéve. Így jött létre az a tűrhetetlen helyzet, hogy *13 millió lakosból csak 605.000 volt a választói lajstromokba betérva*. E visszaállás orvoslására különböző reformkísérletek történtek, melyek aztán az 1882 január 22-iki törvényre vezettek, a mely az életkort 21 évre szállította alá, a censust pedig 19'80 lirára, a mellett a census nélküli, értelmiség alapján jogosultak körét is jelentékenyen kiterjesztette.

Így ma az 1882 január 22-iki törvény az alap, melyet az 1895 márczius 28-iki királyi rendelet egyetlen szövegbe-foglalt, míg az 1889 február 10-iki királyi rendelet a községi municipális törvény egységes szövegét hagyta helyben.

Az új törvény tehát a választási jog gyakorlásához megkívántató életkort 21 évre szállította alá s kimondta, hogy választásra jogosult minden olasz állampolgár, vagy törvény által jogosított, ha politikai és polgári jogai élvezetében van, *örni és olvasni tud* s a törvény által megkívánt föltételeknek megfelel.

Mik ezek a föltételek? A törvény 2-ik §-a megmondja. *A kötelező elemi oktatásról szóló törvényben megkövetelt vizsga*. Ennek igazolása alól föl vannak mentve azok, a kik bizonyos ezimkekkel bírnak, bizonyos diplomák birtokában vannak, bizonyos tisztségeket töltenek be vagy kitüntetésekert szereztek.

Másfelöl mindeme föltételektől eltekintve választó mindaz, a ki évenként 19'80 lira adót fizet, vagy lakbéréből, üzletéből ítélve bizonyos jövedelemmel rendelkezik.

Érdekes kiemelni, hogy a választói census beszámításánál tekintetbe vétetik az az adó, melyet az apa gyermekei birtoka után fizet, melynek haszonélvezete őt illeti, vagy a férjnek beszám-

mittatik az adó, melyet neje fizet, ágy- és asztaltól való elválás esetén kívül. Továbbá az özvegy vagy férjétől törvényesen elvált nő által fizetett egyenes adók beszámíthatók egyik általa kijelölendő fiúgyermek, fiunoka, dédunoka censusába. Azonképen a megkivánt választói censussal bíró apa *átruházhatja a választói jog gyakorlását egyik fiára, unokájára vagy dédunokájára* a saját kerületében, ha ő nem akarja jogát gyakorolni. Ily átruházás egyszerű, közjegyző előtti hiteles nyilatkozattal eszközölhető s bármikor ugyanoly formában vissza is vonható.

Portugáliában a választási legislatio újabban inkább visszacsúszást mutat. Ott az 1895 szeptember 25-iki rendelet és az 1896-iki május 21-iki törvény reformálta az eddigi választási rendszert, még pedig, mint a királyhoz terjesztett indokolás mondja, „tekintettel arra, hogy a parlamenti rendszer csaknem minden országban válságon megy keresztül, s hogy Portugáliában az egymást követő kormányok már is kénytelenek voltak a törvényhozói hatalom jogaiba avatkozni s ezzel megsérteni az alkotmány lényeges rendelkezéseit, holott az ily eljárás, mely alól egy párt sem képezett kivételt, s melyet a nemzet tűrt, az intézmények s különösen a választási törvény mély fogyatkozásairól rántja le a leplet“.

Elhhez képest az 1895-iki rendelet először is eltörölte a választott paireket, kiknek száma az 1885 július 24-iki törvény szerint 50 volt, a többi élethossziglan kinevezett 100 pair mellett s megállapította, hogy a pair-i kamara ezentúl a hivatalból meghívottakon kívül a király által kinevezendő 90 tagból álljon, a kiknek legkevesebb 40 éveseknek kell lenniök s némi kivételekkel a képviselőházba is megválaszthatóknak. A mi a politikai és administratív választásokat illeti, míg az 1878-iki törvény szerint census nélkül is választónak volt elismerve minden írni és olvasni tudó nagykorú (25 éves) ¹ portugáli polgár és *családfő*, a ki legalább egy évet meghaladó idő óta valamelyik felmenőjével, lemenőjével, nagybátyja, fivére, unokafivére vagy feleségével közös háztartásban élve, a család fentartását vitte — addig az 1896-iki törvény, habár leszállította is a választóképes kort 21 évre, de nem fogadta el többé a családfői állást a census

¹ Ez életkor csak kivételesen lett leszállítva az 1852-iki decretum által 21 évre bizonyos értelmi qualificatiók esetében.

helyett jogalapul, hanem a választói jogot írni és olvasni tudáshoz, valamint legalább 500 milreis (körülbelül 1 frt 40 kr.) évi egyenes adó fizetéséhez kötötte minden portugál polgárnál, a ki az ország területén lakik.

Meg kell említenünk még *Németalföldet* is, a hol az 1896 szeptember 9-iki választási törvény szintén felforgatta az 1848-iki censitorius rendszert, mely a választói jogot 160 frt maximális és 20 frt minimális adócensushoz kötötte, a helyi viszonyok figyelembe vétele mellett. Már az 1887-iki választási reform *majdnem megkétszerezte a választók számát* azáltal, hogy megadta a szavazati jogot minden 23 éves németalföldi lakosnak, a ki legalább 10 frt földadót, vagy megfelelő ingó-, vagy ajtóablak-adót fizet. Az 1896 szeptember 9-iki törvény végre ismét körülbelül *400,000-rel növelte a választók számát* (300,000-ről 700,000-re), midőn választói joggal ruházott fel minden 25 évet betöltött polgárt, a ki az alább felsorolandó kellékek valamelyikével bír.

1. Teljes egy év óta az adófizetők névsorába föl van véve (földadónál legalább 1 frttal) s *adóját legkésőbb márczius 1-éig lefizette*. A nő által fizetett adó a férj javára s ép úgy a kiskorú gyermekek által fizetett adó az apa javára beszámíttatnak.

2. Augusztus 1-től január 31-éig mint családapája vagy nőtlen ugyanazon községben lakik haszonbérlet alapján: *éven át egyszernél többször nem költözött* s a helyi viszonyok szerint a törvényhez csatolt táblázathoz képest változó heti lakbért fizetett.

3. Tulajdonjogi, haszonélvezeti vagy bérleti czímen *legalább 24 köbméter térfogatú hajót foglal el*.

4. Előző év január 1-étől a következő év augusztus 31-éig ugyanazon egyénnél bír alkalmazással vagy foglalkozással, bármely köz- vagy magánvállalatnál a törvény által megállapított, községek szerint váltakozó minimális bér vagy jövedelem mellett.

5. Február 1-én ugyanazon jövedelemnek megfelelő nyugdíj élvez valamely közintézettől s ez esetben a törvény értelmében kimutatandó összeg a bér- és nyugdíj cumulatív összegzésével állapítható meg.

6. Ugyanazon időben *az államadósságok terhére legalább 100 frt értékű kötvény tulajdonosa*.

7. Ugyanakkor legalább 50 frtról szóló *postatakarékpénztári könyv* birtokában van.

8. A szabad foglalkozásokhoz, köztisztviselői alkalmaztáshoz megkívántató diplomák valamelyikét megszerezte.

Csak röviden említjük *Dániát*, hol egyebekben csaknem általános szavazatjog van érvényben már az 1866 július 28-iki alkotmány értelmében, azzal az egyetlen megszorítással, hogy a választó polgárnak *feddhetetlen hírnevűnek* kell lennie s legalább egy év óta a kerületben laknia; továbbá *Svéd- és Norvégországot*, melyek közül alábbi körülbelül évi 4·100 frank jövedelem kimutatásához vagy legalább 8·300 frank értékű mezei ingatlan bérletéhez köti a választói jogot;¹ utóbbi pedig a tisztviselői minősítést veszi alapul az 1884. július 4-ike óta meglehetősen kiterjesztett választói képesség igazolására, községi választásoknál ellenben teljesen az általános szavazatjog alapján áll.

Figyelemre méltó fejlődését mutatja a választói jog kiterjesztésének *Franciaország*. A forradalom előtt a harmadik rend képviselete ösválasztó gyülekezetek alakjában történt, a melyekben minden 25 éves kort ért született vagy honfiúsított francia, ki az adózók lajstromába föl volt véve, *sérelmeit közösen írásba foglalhatta* s követeket jelölhetett ki, a kik e sérelmeket és kívánalmakat egy második gyűlés elé vitték, a hol a különböző küldöttségi tagok sérelmeiket egybefoglalták s magok közül egy negyedrészt választottak, hogy a megállapított pontozatokat a három rend közös gyűlésén tolmácsolják.

Az 1789 december 2-iki törvény eltörölte a régi kerületeket, departement-okra, járásokra és cantonokra osztotta föl az országot s a választásokat departementok szerint két fokúlag szervezte. Hogy valaki első fokú választó lehessen, 25 évesnek kellett lennie, *három munkanap értékének megfelelő adót fizetnie* a nélkül, hogy szolgai állapotban lenne. Ezek az ösgyülekezetek minden 100 polgár után egy, 151-től 250-ig két választót jelöltek ki és így tovább, a canton választható polgárai közül. Ez utóbbi, másodfokú választóknak legalább *tíz munkanappal* fölerő adót kellett fizetniök s mint az első fokú választóknak, *polgári esküt* tenniök.

Ez tehát kétfokú választási rendszer volt a census alapján.

¹ A kormány által az 1896. év folyamán a választói jog kiterjesztésére benyújtott javaslat visszautasított.

Az 1792 augusztus 10-iki forradalom után, a conventi választásoknál a szavazatjog minden francziára kiterjesztetett, a ki 21 éves, egy év óta állandóan megtelepedett valahol, nem cseléd és munkája után keresetéből él. De a közvetett választási rendszer megmaradt, valamint a másodfokú választóknál megkívánt 25 évi életkor is.

Még tovább ment az 1793 június 24-iki alkotmány. Általánossá és közvetlenné tette a választói jogot, sőt *még az idegenekre is kiterjesztette*. Minden ösgyűlés, mely 39,000—41,000 lakost képviselt, közvetlenül egy követet küldött. A választók közé bevétettek *a cselédek és vagyonbukottak*, sőt az idegenek is, ha 21 évet betöltöttek, egy év óta Franciaországban s munkájuk után éltek vagy bírtak, francia nőt vettek el, gyermeket adoptáltak vagy aggastyánt ápoltak.

Ez a választási rendszer azonban sohasem lépett életbe. Helyébe a III. évi fructidor 5-iki alkotmány lépett, mely visszament az 1791-iki eszmékhez s megtartva a választói képességre a 21 évet, a polgárjog fogalmát személyes vagy földadó censushoz kötötte, kivéve alóla, igaz, azokat, a kik „harczoltak a köztársaságért” vagy önkéntesen legalább három munkanappal fölrő adót ajánlottak. Kimondatott egyúttal, hogy a köztársaság XII. évétől kezdve csak azok az ifjak gyakorolhatnak választói jogot, kik írni, olvasni tudnak. A bizottság által ajánlott közvetlen választás helyett a convent fentartotta a kétfokú választási rendszert is, úgy hogy az ösgyűlekezeteknek minden 200 polgár után egy választót kellett kiküldeni, a kiknek 25 évvel kellett bírniok s tulajdonosi vagy bérlői állapotukat igazolniok 100—200 munkanapnak megfelelő értékű jövedelem után.

A következő VIII. évi frimaire 22-iki alkotmány sajátos kombinációját mutatja Sieyès systematizáló és Bonaparte autoritativ eszméinek. Ez a polgári jogok gyakorlását egy évi állandó tartózkodástól tette függővé valamely községben s fölfüggesztettnek vette személyes szolgálat vállalása esetében. Bizalmi listák alapjára fektették az egész eljárást, melyekben minden kerület első fokú választói magok közül egy tizedet jelöltek. Ezek szintén egy tizedet szemeltek ki maguk közül s ez volt a departementális lista. Végre a departementális listában foglaltak is kiválasztottak maguk közül egy tizedet; s ez utolsó, úgynevezett nemzeti listából nevezte ki a senatus a törvényhozó testület, a tribunatus

tagjait, valamint a consulokat. A mi a senatust illeti, annak 31 tagját Sieyès és Roger Ducos nevezte ki s az azután önmagát egészítette ki.

Bonaparte, mint élethossziglani consul, alapjában megváltotta a VIII. évi választási rendszert; élethossziglani járási és kerületi választói gyülekezeteket léptetett életbe. Amazokat a cantonok összes polgársága választotta, minden 500 polgár után egy taggal, a nélkül, hogy a választó collegiumok tagjai száma a 200-at meghaladhatta, vagy a 120-on alul maradhatott volna. Ezek pedig a departementokat képviselték minden 1000 lakos után egy taggal. E collegiumok elnökeit az első consul maga nevezte ki s tagjainak mandátuma élethossziglani volt. A canton-gyűlés szabadon választotta ki a járások választóit, de a kerületi választók kijelölésénél kötve volt ahhoz a 600 nevet tartalmazó listához, melyet minden departementból a pénzügyminister állított össze a legtöbb adót fizetők közül. Mi több, az első consul még tíz tagot nevezhetett ki a járási collegiumokba a becsület-rend tulajdonosai közül, a kerületi collegiumokba pedig húsz tagot, tízet a departement legtöbb adót fizetői közül és tízet a becsület-rend tisztjei vagy más érdemesebbek közül. Más most a járási collegium két polgárt jelölt a tribunok listájára, a kerületi gyűlés kettőt a senatorok listájára és kettőt-kettőt mindenik a departementban lakók közül a törvényhozó testület tagjaiul. Az egész tökéletes confiskálását jelentette minden választói jognak.

A császárság bukása után az 1814-iki charta csak 30 éves korú és 300 frank egyenes adót fizető polgároknak adta meg a képviselőválasztás jogát: a nemzet nagy többsége nem is vett részt a közügyekben. Az 1817 február 5-iki törvény *első mondta ki a közvetlen választás elvét*, eltörölve az „assemblées primaires“-eket. A census és a választói képesség kora maradt a régi. A restauratio kormányát a választói jog kérdése buktatta is meg, a híres „ordonnance“-okkal.

Az 1830-iki javított charta aztán leszállította 25 évre a megkívántató életkort s az 1851 ápril 19-iki törvény a censust is 300 frankra redukálta, azonkívül 100 frank adócensus mellett is választói joggal ruházta fel 1. az Institut tudományos és levelező tagjait, 2. a tengeri és szárazföldi hadseregnek legalább 1200 frank nyugdíjt élvező s a választói kerületben három évi lakást igazoló tisztjeit.

Am azért Lajos Fülöpöt is a választási reform kérdése buktatta meg. Ebben a kérdésben tört ki a krízis; mert 1840 óta a *parlament reformot kétszer, a választási reformot háromszor hozták a kamara elé*, de a cabinet mindannyiszor visszautasította. Ebből támadtak az ellenzék azon politikai banquet-jei, melyeken a reform ügye volt állandóan szőnyegen s melyeken Odilon Barrot vitte a szót s melyeknek vége Lajos Fülöp bukása lett.

A februáriusi forradalom romjaiból támadt életre Franciaországban az *általános szavazati jog*. A márczius 5-iki alkotmány 6. §-a választói jogot adott minden francia, 21 éves polgárnak, a ki hat hónap óta községi lakos s birói úton nem fosztatott meg polgári jogai gyakorlásától. Ehhez az 1848 november 4-iki alkotmány a közvetlen, általános, titkos szavazást is proklamálta s a passiv választói képességet, a lakhely föltétele nélkül, a 25 évhez kötötte. Az 1850 május 30-iki választási törvény már meghátrálást jelentett, mert hat hónap helyett három évi folytonos lakást követelt a névsorba való felvételhez, azonkívül ennek az *adólajstrom alapján való igazolását* óhajtotta, a köztisztviselők és lelkészek kivételével. Végre a választói képtelenség esetein is sokat tágitott. Lamartine, Victor Hugo ellen Thiers védte a javaslatot, azt állítván, hogy az alkotmány csak három dolgot akart kizárni: a censust, a választóképesseghhez megkívántató kor emelését s a kétfokú szavazást. Ellenben súlyt fektetett a lakhelyre, mint a melyen az ember egész erkölcsi értéke nyugszik, a hol érdekei egy góczba futnak össze, a hol polgártársai szemei előtt élt s növekedett. Mégis ez a törvény volt az, mely három millió választót fosztott meg jogától s mely Napoleon Lajosnak lehetővé tette, hogy az általános szavazati jog restaurálójaként lépjen föl.

Az 1875-iki választási és alkotmányi törvények is az 1848. év ezen vívmányait szentesítették s ezeken alapszik Franciaországban ma is a politikai és administratív választási rendszer.

Tudjuk, hogy *Angliában* is maga Roseberry lord emelte fel szavát 1894 október 27-én a nagy nemzeti veszedelem ellen, melyet a lordok háza képvisel s hozzátette, hogy Anglia I. Károly és I. Jakab zsarnoksága óta nem szenvedett oly fenyegető válságot, mint a milyen előtt áll akkor, ha az alkotmány olynemű módosítását keresztül nem viszi, a mely a felsőház vetojogát megszünteti.

A mi ugyanis a parlamenti választói jogot illeti, azt Anglia csak fokozatosan terjesztette ki az 1832 július 7, július 17 és augusztus 7-iki, továbbá az 1867 augusztus 15-iki törvények által, mely utóbbi a választókerületek beosztását is módosította, megszüntetve a „rotten borough“-kat. Ez a törvény 1868-ban Skóciára és Irlandra is kiterjesztést nyert.

Még jelentékenyebben növelte a választók számát az 1884 december 6-iki törvény, melyet a következő évben két más is követett a választókerületek új beosztásáról s a választói listák elkészítéséről. Ezek alkotják a szavazásra vonatkozó 1872-iki Ballot Act-tal együtt a választói jog mai alapjait. Ezeken kívül 1892-ben az alsóház elfogadott egy javaslatot az általános szavazatjogra vonatkozólag is, csupán három hónapi helyben lakáshoz kötve annak feltételét.

Gladstone törvénye, az 1884-iki, az egyesült királyság összes lakóinak ugyanazt a jogot szándékozott megadni, melyekkel a városok lakosai az 1867-iki reform óta bírtak, sőt ezekre nézve is kiterjesztette a választóképességet.

1884 előtt választók voltak A) a „borough“-okban 1. a kik legalább egy év óta egy egész házat laktak (householders vagy annak egy külön részét; 2. a kik szintén egy év óta, mint külön lakók (lodgers), legalább 10 font évi bért képviselő lakást külön foglaltak el; 3. bizonyos kiváltságolt osztályhoz tartozók (freemen), a kik már az 1832-iki választói reform előtt szavazatjoggal bírtak.

B) A vidéken választói joggal voltak felruházva: 1. a *freehold* (szabad telek) birtokosok, ha legalább 2 font évi jövedelmet hajtó telekkel bírtak s ezt személyesen foglalták el vagy házasság, végrendelet, hivatali előlépés útján szereztek; 2. ha az előbbi föltételeknek meg nem is felelő, de legalább 5 font évi jövedelmet hajtó *freehold* birtokosai; 3. szintén legalább évi 5 font jövedelmet hajtó ingatlanok engedményesei (tenant right), az engedmény ideje alatt, ha az legalább 60 évre szól; 4. legalább 12 font évi jövedelmet hajtó városi vagy mezői ingatlant legalább egy év óta bíró személyek.

C) Egyetemi választók voltak, a kik bizonyos egyetemi vizsgákat állottak ki, vagy az egyetemen bizonyos kintüntetések és fokozatokat nyertek.

Az 1884-iki „népképviselési törvény“ már most nem érintette a városokban a „household franchise“-t és „lodger franchise“-t, a mint az 1867-iki törvényben megállapítva volt, de kiterjesztette a választói jogot mindazokra is, a kik városokban legalább 10 font évi jövedelmet hajtó telek tulajdonosai voltak, vagy ugyanoly jövedelmet hozó házat foglaltak el. Megerősítette az előbbi törvények által a freemanekre, bizonyos testületek tagjaira ruházott választói jogot is, de azonkívül a választói jogosultság egy új nemét vette föl. E szerint mindenki, a ki, ha nem is mint tulajdonos vagy bérlő, de köz- vagy magánhivatása, ipar- vagy kereskedői üzlet czimén egy házat elfoglal, választói joggal bír ez alapon, ha csak munkaadóival vagy magához hasonlókkal közös háztartásban nem él s az egész házat vagy legalább annak egy különálló részét elfoglalja. Ez a „service franchise“.

Viszont vidéken megadta az 1884-iki törvény a választói jogot minden, legalább 10 font jövedelmet hajtó telek bérlőjének az illetőség feltétele nélkül, továbbá a vidékre is kiterjesztette a „household franchise“ és a „service franchise“ hatályát.

Ugyanakkor pedig, mikor az új törvény kimondta, hogy minden *householder* választói joggal bír, eltörölte a lakhely föltételét is, mint a szavazati jog gyakorlásának multhatlan kiegészítőjét, csupán némely elővigyázati intézkedéseket téve a visszavonások megakadályozására.

Ekkép Angliában a lakás képezi alapját a választói jognak, melyből csak a lakástalanok és személyes szolgáltatásra kötelezett szegődményes cselédek maradtak kizárva. Ez tehát majdnem az általános szavazati jog.

Az asszonyok nem vehetnek részt a parlamenti választásokban, ellentétben a községi és helyhatósági választásokkal, a melyeknél szavazati joguk van. De már erre vonatkozólag is terjesztettek be javaslatokat s ezek kedvező fogadtatásra találtak úgy az alsóházban, mint a lordok házában, nevezetesen 1884 és 1887-ben.

A községi választásokat eddig a királyi charták által kiváltságolt kereskedői *guild*-ek vagy céhek tagjai dominálták, a kiknek sikerült azokból a városi lakosság nagy zömét kiszorítani, bár kétséget sem tűr, hogy a legrégibb időkben a községi

ügyek intézésében a polgárok között nem volt különbség. Az 1832-iki nagy politikai reform az ezt követő 1835-iki municipalis törvény (Municipal Corporations Act) helyre is állította a régi állapotot, véget vetve a százados bitorlásoknak. Két irányban tartalmazott ez újítást: kiterjesztette t. i. a választási jogot és megszorította annak gyakorlása terét s mindkettő jelentékeny mértékben fokozta a városok hivatalos népességét és a municipalis választók számát.

Az 1835-iki municipalis törvény, mely kezdetben nem vonatkozott az egész területre, a pótló- és kiegészítő törvények egész sorát vonta később maga után, azon mértékben, a mint hézagossága érezhetővé vált. Nem kevesebb, mint 110 parlamenti javaslat pótolta és módosította egyes intézkedéseit. Végre mindezeket az 1882 augusztus 18-iki törvény egy codexbe foglalta.

Ehhez képest ma községi választói joggal bír minden polgár. Polgárnak tekintetik pedig mindaz, a ki *a)* teljes korú, azaz 21 éves, *b)* a folyó év július 15-én és pedig teljes és egymást követő 12 hó óta¹ valamely városban egyedül vagy másokkal közösen házat, raktárt, irodát, boltot tart, vagy bármely más épületrészt, mely a törvény alapján szavazatra jogosít, *c)* e tizenkét hónap alatt folyton a városban vagy annak környékén hét mértföldön belül lakott, *d)* választói jogosultságra képesítő ingatlan alapján mindazokkal a szegény-adókkal meg volt terhelve, a melyek e 12 hó folyamán azon kerület számára szedettek, a melynek területén az az ingatlan fekszik, *e)* ugyanazon július 20-ikáig vagy előbb lefizette mindazokat az adókat, melyek az ingatlan után január 5-ikéig voltak fizetendőek.

Tegyük hozzá, hogy az 1835-iki törvény férfi nemet követelt, ezt azonban az 1869-iki választási törvény eltörölte s a nők községi választói jogát megerősítette az 1882 augusztus 18-iki municipalis törvény 63 §-a, mely így hangzik: „mindazon rendelkezésekre vonatkozólag, melyek a községi választások szavazati jogával állnak összefüggésben, a törvénynek a férfi nemre vonatkozó kitételei a nőnemet is magukba foglalják“.

¹ Ezt a föltételt az 1885 ápril 28-iki törvény eltörölte oly esetekben, a hol a ház 4 hónapot meg nem haladó ideig volt idegeneknek bérbe adva.

Kizárja ellenben a törvény a szavazásból az idegeneket; azokat, kik a megelőző 12 hónapon belül a kerülettől közsegélyt vagy bármi alamizsnát fogadtak el (p. o. a kit egy „workhouse“-ban tartottak s élmeztek): s kik parlamenti törvény alapján fosztattak meg jogaiktól.

Még további előre lépést jelentett az 1888 május 16-iki „County elector's act“. Ez a törvény hozta be a provinciális választásokba is az úgynevezett „ten pounds occupation qualification“-t, vagyis tíz fontos qualificatiót, mely addig csak a parlamenti választásoknál létezett, hogy t. i. egy tíz font tiszta jövedelmet hajtó telek birtoka is — ház és épület nélkül — elég a grófsági tanácsok választásában való részvételhez. E rendelkezés folyán a „household franchise“ és „occupation franchise“ alapján 3.800.000-re felfszaporodott választók száma közel egy millióval gyarapodott újra.

Azonkívül egy 1885-iki törvény eltörölte az ingyenes orvosi segélyben részesülőkre kimondott választói képesség hiányát: egy 1887-iki törvény pedig a rendőri szolgálathoz tartozó személyeknek még IV. György idejéből eredő szavazati képtelenségét is megszüntette. Végre az 1891 május 11-iki „Electoral disabilities removal Act“ a lakás alapján bírt választói jog távollét miatti megszűnését is eltörölte, a mennyiben a távollét négy hónapot meg nem haladott s hivatalos elfoglaltság következtében vált szükségessé.

Még csak az *Egyesült Államok* választási rendszeréről szólnunk néhány szót, mielőtt a mi választási rendszerünk és gyakorlatunk tüzetesebb ismertetésére áttérnénk. Kezdetben az egyes államok törvényhozása itt is bizonyos vagyron kimutatásához kötötte a szavazati jogot, de ezek a gátak leomlottak, főleg az emigrálók letelepülése megkönnyítését czélzó üdvös intézkedés következtében. Ma már csak itt-ott kívánja meg egy-egy állam alkotmánya a választótól bizonyos állami vagy községi adó befizetése igazolását, hat hónaptól két évig terjedőleg változó időközön belül. De ez a megszorítás is mindenütt tűnőben van. Például Massachusetts államban az 1890 június 24-iki választási törvényben még benne volt, az 1892 június 8-iki azonban már eltörölte. Másfelől a szövetség számos államában meg volt vonva a szavazat joga a négerektől; holott az alkotmánynak 1870 márczius 30-án ratifikált XV-ik módosítása kimondta már, hogy

„az Egyesült-Államok polgárait megillető választói jog nem vonható meg tőlük és nem vethető alá semmi megszorításnak az egyes államok részéről sem faj, szín vagy megelőző rabszolga-állapot ürügyéből“.

Sőt ma már Közép- és Dél-Amerika minden köztársaságában is az általános választói jog a politikai jogok alapja. Braziliában is így van ez, a köztársasági kormányforma s az 1891-iki alkotmány óta. Ausztrália államai szintén elől haladnak a demokratikus eszmék útján s nem sok időbe fog telni bizonynyal, hogy a nők szavazatjoga kérdésében megindult agitatio is megteremje gyümölcseit.

* * *

IRODALOM.

Bevezetés a bölcészetbe.

Einleitung in die Philosophie von Prof. Dr. Wilhelm Jerusalem.
Wien und Leipzig, 1899.)

Egynéhány évvel ezelőtt Exner, a bécsi egyetem rector magnificus a rectori székét egy beszéddel¹ foglalta el, melynek különösen két állítása keltett kellemetlen meglepetést a philosophusok sorában. Egyik az, hogy a bölcészet teljesen lejártá magát, elveszítette uralmát s nem maradt semmi reménye, hogy azt megint visszanyerje. Csak arról lehet már szó, hogy melyik tudomány legyen a megürült trón örököse. A másik az, hogy a leghatározottabban ellenzi a természettudományi módszer átvitelét a szellemi tudományok terére. „A természettudományi gondolkodási formák természetellenes invasiója a szellemi tudományoknak csaknem minden ágában tért foglalt évszázadunkban.“² Exnernek ez a két állítása kihívta maga ellen a kritikát. Részleteket mellőzök. Csupán *Brentanot* említem, ki válaszul adott művében³ meggyőzően fejtegeti, hogy a bölcészet nemcsak hogy nem járta le magát, hanem ellenkezőleg a jelenkort a bölcészet alapos reformatiója korának kell tekintenünk⁴ s hogy a bölcészeti igazi módszere a természettudományoké: vera philosophiae methodus

¹ Über politische Bildung. Inaugurationsrede, gehalten am 22. October 1891. im Festsale der Universität von A. Exner, derzeit Rector der Wiener Universität.

² Id. m. 45. l.

³ Über die Zukunft der Philosophie. Mit apologetisch-kritischer Berücksichtigung der Inaugurationsrede von Adolf Exner „Über politische Bildung“ als Rector der Wiener Universität. Wien, 1893.

⁴ Id. m. 6. l.

nulla alia nisi scientiae naturalis est;¹ mit ő egy negyedszázaddal azelőtt már hirdetni kezdett.

Exner amaz állítása, hogy a bölcsestet lejártá magát, nem új. Wundt már jóval előbb constatálja a tudós világban elterjedt nézetet, melyet ritkán mondanak ki hangosan, de azért annál gyakrabban valának titokban, hogy „a bölcsestet „eine verfloessene Wissenschaft“, mely túlélte már teremő korát s csak történelmében él tovább.² Keresve a felfogás eredetét és okát, abban találja meg, hogy a „bölcsestet és az egyes tudományok közötti jelenlegi viszony tarthatatlanná lett.“ Az ellentétnek 100 eset közül 80-ban az az oka, hogy a bölcsestet nincs birtokában azoknak a tényeknek, melyek felett a tudományos tapasztalat rendelkezik: 20 esetben pedig a tudományos kutatás mulasztotta el a lélektantól vagy logikától tanácsot kérni, vagy a tudás szomszédos területeinek eredményeit számba venni. „A fejlődés célja tehát nyilván az, hogy a bölcsestet ne csupán lopva és véletlenül kövesse azokat a hatásokat, melyeket a specialis kutatás rá gyakorol, hanem hogy a tudományos tapasztalat egész terjedelmét alapul vegye.“ Csak így lesz a „tudományok tudományává“ a szó igaz értelmében, melyre hogy szükség van, kitiünik mindennek előtt az egységre és összefüggésre való törekvésből, melyről gondolkodásunk állandóan soha sem mondhat le.³

Falckenberg, az erlangeni egyetem bölcsestettanára beköszöntő beszédjében,⁴ mely a jelenkori német bölcsesteti irányokat igen ügyesen és szemléletesen csoportosítja, úgy látja, hogy két évtized óta az a kérdés áll előtérben, *hogyan lehet a bölcsestetet tudomány rangjára emelni?* „Azok, a kik a korszellem szervének érzik magukat, a jelen büszkeségét és a jövő üdvét a metaphysikának a bölcsesteti disciplinák közül való számüzésében s az ismeretelmélettel való pótlásában látják; mert — a mint mondják — csak ily módon lesz a bölcelet szoros értelemben vett tudományyá.“ Tehát a bölcsestet eddig nem volt tudomány, előbb azzá kell fejleszteni. Ez a törekvés a *kriticismus* és *positivismus* felújítása, mely Falckenberg szerint a jelenkori bölcsestet legfeltünőbb vonása. Ez áramlat erővel teljes fölélnkülése reactio és pedig jogos reactio arra a túlmerész szárnyalásra, melyet a

¹ U. o. 3. 24. l.

² Essays. Leipzig, 1885. 1. l.

³ Id. m. Philosophie und Wissenschaft cz. czikk. 18. l.

⁴ Über die gegenwärtige Lage der deutschen Philosophie. Leipzig, 1890.

speculatio századunk elején vett. A neokriticizmus és pozitivizmus keltette fel azt az ellenszenvet a metaphysika iránt, a mely „bár nem felel meg a német szellemnek“, mégis a fiatalabb nemzedék tálnyomó nagy részét meghódította.¹ s melyet ő *Nüchternheits-fanatizmusnak* nevez. Szükségessnek tartottuk ezeket előrebocsátani, hogy a tárgyalandó író teljesen megérthessük. Jerusalem azok közé tartozik, kik, miként Wundt nem veti el a metaphysikát, a „tudományok tudományát“, „az elvek tudományát“, nem „gondolják, hogy a böleselet szervezetét fokozott életre és tevékenységre segítik az által, ha kivesszik szívéet és helyébe egy mesterséges szivattyút tesznek“,² hanem bizva a jövő metaphysikájában, annak feladatát abban látják, hogy azoknak a módszereknek segítségével, a melyek az egyes tények kutatásánál jóknak bizonyultak „a mindennapi élettapasztalatot és a tudományos kutatás eredményeit egységes és ellenmondás nélküli világnézetbe egyesítse, mely alkalmas arra, hogy az ész szükségleteit és a kedély követelményeit kielégítse.“ Jogos és indokolt tehát az a kívánság, hogy a bölesész számoljon a tudományos kutatás jelen állásáival, vegye tekintetbe és értékesítse a helyeseknek bizonyult kutatási módszereket.

A tárgyalás alatt levő könyvnek feladata „egy ilyen, a szónak jó értelmében vett *modern* bölesészetbe bevezetni“; tájékoztatni akar a legfontosabb bölesészeti problémákról s jelezni fogja azokat az útakat, melyeken a jelenkor tudományos követelményeinek megfelelő megoldásukra lehet jutni. (Előszó.) Olyan bölesészet, a mely a tudományos kutatás eredményeit számba nem veszi, azokkal szemben közönyös, vagy ellentétbe helyezkedik, ma már nem jöhet tudomány-számba. Az egységes világnézet szükséglete pedig az emberi természetben, tudatunk egységének érzésén alapszik. Azt a belső ösztönt, hogy a tapasztalat tényeit egységbe foglaljuk, a kutatásnak semmi módszeres szabálya nem tudja eltörölni. S a tudományoknak is nem az egyes tények ismerete a célja, hanem a történet, fejlődés törvényeinek az ismerete. És így minden tudomány általános kérdésekhez vezet, melyek már a bölesészet tárgyát képezik.

A tudomány és bölesészet egymáshoz való viszonyának ez a felfogása teljesen egyezik Wundt idézett munkájának „Philosophie und Wissenschaft“ cz. czikkében kifejtett nézeteivel. Abban is meg-

¹ Id. m. 7—11. l.

² Falekenberg id. m. 9. l.

egyeznek, hogy mindketten megkövetelik a bölcsészeti legalább egy tudománynak alapos ismeretét; mindketten elmulaszthatatlan kötelességévé teszik, hogy a tudományos kutatás eredményeit lehető nagy terjedelemben elsjajátítsa s megismerkedjék azokkal a módszerekkel, melyeket az egyes tudományágak teremtettek.

Jerusalem a bölcsészet felosztásában lényegében Kantot követi, a ki az *ismerés* (ismerettan és metaphysika), *érzés* (aesthetika) és *akarás* (ethika) bölcsészettét különbözteti meg. Ily sorrendben tárgyalja ő is a bölcséleti disciplinákat, azonban előre bocsátja a lélektant és logikát, mint a bölcsészet tanulmányozásának nélkülözhetetlen előfeltételét.

A lélektannak mindig eseményekkel, folyamatokkal, történnssel, *nem nyugó léttel* van dolga. Az a kérdés, hogy a lelki jelenségek állandó, változhatatlan substantiától erednek-e, nem a lélektanba, hanem a metaphysikába, vagy ontológiába tartozik. A lélektan a lelki életet vizsgálja, folyamatait a legegyszerűbb elemekre igyekszik visszavinni s a bennök uralkodó törvényeket kikutatni, de a lélek lényegével nem foglalkozik. Módszerénél s tapasztalatszerű jellegénél fogva közeledik a természettudományokhoz, de tárgya elválasztja azoktól. A lélektannak ez a felfogása s minden metaphysikától való függetlenítése az utolsó évtizedek vívmánya. Megalapítói Fechner és Wundt. Ezt a lélektant, mely nem törődik a tapasztalattal meg nem közelíthető metaphysikai substantiával, melyet mythologiai lénynak nevez; *Lange*, a materialismus nagynevű történetírója így nevezi: „*lélektan lélek nélkül*“. Wundt ferdének tartja az elnevezést, mely az igazságnak csak egy részét foglalja magában s „*kísérleti lélektannak*“ mondja.¹

E lélektannak *módszereit* és *irányait* tárgyalva, tények gyűjtésére első és legfontosabb eszköznek a megfigyelést, még pedig saját lelki élményeinek megfigyelését, az *önmegfigyelést* tartja (introspectio). De e módszer fogalmában sok ellenmondás és nehézség van s azért szerzünk csak mint az átélt jelenségekre való visszaemlékezést tartja jónak. A megfigyelt tényeket aztán *elemzésnek* kell alávetni. Tehát az introspectiv módszernek lényeges kiegészítő része az *analysis*. Másik módszere a *kísérleti*, mely az utóbbi évtizedekben sokat tökéletesedett s különösen az érzéki észrevételek elemzésében nagy eredményeket mutat fel. Ezeken kívül *mások megfigyelése* is nem kevésbé fontos

¹ Wundt, Essays. Die Aufgaben der experimentellen Psychologie cz. czikkben.

módszer, melynél természetesen nem magukat a pszichikai folyamatokat, hanem csak külső kifejezésüket (mozgás, arczjáték, nyelv) figyelhetjük meg. Az analysis magától megy át a *genetikai módszerre*, mely a lelki életet, mint a fejlődés sorozatát fogja fel s azt vizsgálja, melyik folyamat az első, az eredeti? Ez a szemlélési mód az egyén körén kívül, a társaságra vezet s azt a lelki fejlődés fontos tényezőjének tartja. Így aztán az egyéni psychologia *socialis* vagy *nép-lélektanná* (Lazarus, Steinthal) szélesbül, melynek azonban még nincs biztos módszere. Ha a lelki folyamatok eredetét és fejlődését vizsgáljuk, e folyamatoknak az életfentartással való belső összefüggésére jutunk. E szempontból a lélektan a *biologia* részévé lesz s ez a *biologiai* módszer (Spencer). Ha a lélektan különböző irányait tekintjük, a régi *rationalis* és *empirikus* megkülönböztetést el kell ejteni, mert a mit az előbbin értettek, az ma a metaphysika egy része. Az „empirikus“ jelző felesleges, mert magától érthető. A módszer szempontjából *introspectiv* és *experimentális* lélektant különböztet meg, de eredményt csak a kísérlet, önmegfigyelés és beható elemzés együttes alkalmazásától vár. A lelki folyamatok megítélése szempontjából van *intellectualis* és *voluntaristikus* lélektan. Utóbbi, a mely szerint nem az ismerés, hanem az érzés és akarás az eredeti állapotok, mind több és több hívet számlál. A lélektannak a physiologiához való viszonyát tárgyalva, kiemeli, hogy a pszichikai folyamatok teljesen sajátyszerűek és a physikaiakkal nem hasonlíthatók össze, azért a lélektan soha sem adhatja fel önálló tudomány voltát.

A mit Jerusalemban a logika tárgyáról és feladatáról mond, abban nincs új. A módszer kérdésénél Wundt-tal megkülönbözteti valamely ismeretes tartalom előadásának módszerét a kutatásaitól. Az előadás módszerei: a meghatározás, fogalmak felosztása, a bizonyítás különböző fajtái. A kutatásai, inductio és deductio, analysis és synthesis. Az utolsó évtizedekben a következő irányok fejlődtek ki: *lélektani*, *ismeretelméleti*, *matematikai* logika. A módszertan tökéletesítésére irányul az *inductiv* logika (Mill. St. J.). Kant ismeretes mondanása, hogy a logika Aristoteles óta egy lépést sem tett sem előre, sem hátra, a maga korában sem volt jogosult, ma még kevésbé.

Az ismeret eredetének és lehetőségének kérdése már a logikában felmerül s a legfontosabb bölcséleti tanok egyikébe, az *ismeretelméletbe* vezet át. Az ismeret problémájával pedig az ismeret tárgya lévén szoros összefüggésben, a logika a valóban létező, a *lét* kérdésére (ontologia, metaphysika) vezet.

Az ismerő tehetségben való bizalom dolgában a bölcsészet előbb dogmatikus, azután skeptikus, végül kritikai. Miként Savigny óta jogi tanulmányokat csak történeti, Darwin óta a szervezetet csak fejlődéstörténeti és biológiai szempontból vizsgálhatjuk, úgy Kant óta csak kritikai bölcsészetet üzhetünk, a mely az ismeret problémáját állítja a bölcsészet élére. A probléma ez: Vajjon az ítéletek a való történésnek *képmásai-e*, azaz vajjon minden úgy történik-e valóban, a mint megismerjük? vagy legalább *jelei* a folyamatoknak, melyek tőlünk függetlenül lefolynak? Vagy csak saját tudatunk élményei s így mi csupán saját tudattartalmunkat ismerhetjük meg? E problémákkal foglalkozó tudományt Jerusalemban a könnyebb érthetőség kedvéért két ágra osztja. Egyik az *ismeretkritika*, mely az ismeret lehetőségének kérdésével, másik az *ismeretelmélet*, mely az ismeret eredetének és fejlődésének kérdésével foglalkozik. Hogy e két tudomány több philosophusnál összefoly, oka az, hogy az ismeret határainak kérdése mindkettőnek közös kérdése.

A mi az ismeretkritika fejlődését és irányait illeti, első irány a *naïv realismus*, a mely szerint a dolgok tőlünk függetlenül léteznek úgy, a mint nekünk megjelennek. Ez az álláspont azonnal eltűnik, mihelyt az értelem elmélkedni kezd s a képzetalkotásnak alanyi és tárgyi tényezőjét megkülönbözteti. „Az alanyi tényező constatalásával kezdődik az ismeretkritika“ (50. l.).

A naïv realismussal ellentétes gondolkodási irány az *idealismus*, melynek egyik árnyalata a *transcendentalis* (Kant után *phaenomenalis-musnak* is nevezve), másik az *immanens* idealismus. Utóbbi csak saját magát és saját tudata tartalmát ismeri el adottnak (*solipsismus*, *solus ipse*). Ide tartoznak az új kantianusok: *Schuppe*, *Rehmke v. Leclair*, *Schubert-Soldern stb.* A phaenomenalismussal rokon irány a *positivismus* (Comte, Mill, Laas).

Ez irányokat ismertette és bírálva arra az eredményre jut, hogy az ismeretkritikai idealismus a külvilág realitásának tagadásával tart-hatatlannak bizonyul s a tudomány és bölcsészet szempontjából sokkal jogosabb a köz józanész álláspontjára visszatérve a világot önálló és az ismerő alanytól függetlenül létező lényeknek tekinteni. Ez az álláspont a *kritikai realismusé*, a mely a naïv realismustól abban különbözik, hogy a külvilág létének hitét nem kritikátlanul veszi fel, hanem megvizsgálja, az ellenérveket megczáfolja s az ismeretkritika követelményei szerint módosítja.

Az ismeret eredetét kutatva arra a kérdésre, hogy honnan szár-

mazik az ismeret? két feleletet adtak. Az egyik szerint egyedül az érzékekből (*sensualismus*), a másik szerint a gondolkodásból (*rationalismus*, vagy helyesebben: *intellectualismus*). A tényeknek egyedül az a közvetítő felfogás felel meg, hogy az ismeret az észrevétel és gondolkodás összehatásából származik. Az ismeret fejlődésében kétségtelen fontosságú a *socialis* tényező, a melylyel a tudomány még nem foglalkozott megfelelően. Az ismeret kettős forrása között az a viszony, hogy az érzékek adják az anyagot, az értelem a formát. De az ismeretet az érzéssel és akarással való összefüggéséből nem kiszakítva, hanem kölcsönös összehatásukban pszichológiai alapon kell vizsgálni s ez a *genetikus* módszer. A genetikai ismeretelmélet szerint az ismeret ösztöne az életfentartás ösztönéből származik, eredete tehát *biológiai*. Minden ismeretet ítélet alakjában gondolunk és fejezünk ki s így az ítélet nem egyéb, mint *egy erőközpont erőnyilvánulása* (76. l.). Szerző szerint a külvilág minden folyamata az illető tárgy akaratnyilvánulása. Ez az ítélet az *alapapperceptio*, s ezzel az erőközponttal és ítéletfunctióval elismerte a körülvevő tárgyaknak önálló, tőlünk független létezését. Ezzel magyarázza a *causalitas* fogalmát is, mely nem más, mint minden folyamatban az a benső összeköttetés, melyet az akaratimpulsus és mozgás egymásra következésében naponként és óránként átélünk.

Az ismeret kérdésével a lét problémája (ontologia) szorosan összefügg. Irányok itt a *monismus* két alfajával, a *materialismussal* és *spiritualismussal* és a *dualismus*. Ez visszatér a naív tudat dualismusához, de megtisztítva logikai ellenmondásoktól s magyarázva a szellem és anyag egymáshoz való viszonyát a tényeknek megfelelően. Ez a dualismus a lelket nem substantiának fogja fel, hogy minden anyagit elimináljon, hanem actualitásnak, történésnek, mely tértőlküli s csak időbeli lefolyást mutat. Az adott tényeknek egyedül ez a felfogás felel meg, de nagyon új keletű s még eddig nem közkinese a böleseletnek. A dualismus középpontja a test és lélek közötti kölcsönhatás problémája, melynek megoldására az utóbbi időben a *psycho-physikai parallelismus* elméletét állították fel, mely szerint a folyamat kívülről physikai, belülről psychikai természetű, a folyamat maga csak egy, de két oldaláról szemlélhető.

Fennebb mondtuk, hogy a bölcsészet felosztásában Kantot követve, az ismerés, érzés és akarás bölcsészettét különbözteti meg. Az ismeretkritika és elmélet s az ontologia kérdéseivel végezve, az V fejezetben „az aesthetika útjai és céljai“ cím alatt az érzés böl-

csészetére tér. Az aesthetika fogalmának meghatározásában *Steint* követi, a ki szerint az aesthetika „az érzés bölcsészete“. Az aesthetika lényegére és feladatára ez „a legrövidebb, legracisebb és legmélyebb kifejezés“. Feladata abban áll, hogy „kutassa a művészi alkotás és aesthetikai élvezés törvényeit“. Az aesthetika fejlődését és irányait vizsgálva, különösen kiemeli Schillernek azt a gondolatát, hogy a művészetet a játékosztönből vezeti le. „A legjelentékenyebb és legtermékenyebb gondolat“, melyet csak a legújabb korban kezdenek méltatni. A speculativ aesthetikai irányok után új utat tör *Fechner* az ő „Aesthetik von Unten“-jével, az azelőtti „Aesthetik von Oben“-nal szemben. *Fechner* tapasztalati és kísérleti úton jut az aesthetikai tetszés törvényeihez s „becses felfedezés“ a direct és associativ tényezők megkülönböztetése. *Fechner* sok kísérletével és elemzésével sok eredményre jutott, de még több feladatra nyitott utat. Korunk érdeklődése az empiriai aesthetika felé irányul, de a speculativ aesthetika — a mint szerzőnk mondja — még nem egészen meghaladott álláspont. Az alulról induló aesthetika lélektanára és történelemre oldódik fel s vizsgálódásaiban nem nélkülözheti a genetikai és biológiai alapot, melyen a szépet és művészetet eredetében és az életfentartásra való jelentőségében szemléli. A művészet, mint tevékenység, közeli rokon a játékkal. A művészetnél is, a játéknál is, az életfentartáshoz nem okvetlenül szükséges felesleges erők jutnak tevékenységre. Mindkettőnél a gyönyör forrása nem a cél elérésében, hanem magában a tevékenységben van. Mindkettő a tevékenység utáni szükségérzetet elégíti ki s ebben van az élvezet forrása. A művészi alkotás ama felesleges szellemi erők tevékenysége, melyek az élet fentartásához nem használatnak el, de hatni, működni, tenni vágnak. A jövő aesthetikának egyik legfontosabb feladata az lesz, hogy kutassa a játék lélektanát s meghatározza a talált törvények hasonlóságát a művészi alkotás s részben az aesthetikai élvezés törvényeivel (119. l.). E tekintetben *Groos* becses adatokat gyűjtött.

Azonban művészet és játék, ámbár rokonok, nem azonosak. Mert a művészi teremtésnek s kivált az aesthetikai élvezésnek van egy tényezője, a melynek a játéknál nyoma sincs. Hogy mi ez a tényező, kitéjük, ha a szépség fogalmát genetikai és biológiai szempontból vizsgáljuk. E tekintetben a disz állatoknál és primitív népeknél a „Liebeswerbung“ jelentésével bír. Ha a disz elérte célját, azaz, ha a szerelmi esengés meg van hallgatva, akkor az esengés tárgya szép. „Primitív fokon szép tehát az, a mi szerelmet ébreszt“ (121. l.). A művészet,

mely kezdetben a fölösleges erők tevékenysége, most már magasabbra tör. A *szépet* teremti meg, azaz: „Sie will für den von ihr dargestellten Gegenstand um Liebe werben“. Szerző a jövő aesthetikájának azt tűzi ki feladatúl, hogy e gondolatot minden egyes művészetnél keresztül vigye. De maga is érezvén ennek az elméletnek különösen problematikus voltát, hozzáteszi: hogy e gondolatot mostani esetleges homályától megszabadítsa. A mit szerző az aesthetikának az ismeretelmélethez és ethikához való viszonyáról mond, abban nincs új gondolat.

Az ethika „az akarás bölcészete“. Feladata kutatni ama lélektani törvényeket, melyek szerint a cselekedeteket erkölcsileg megítéljük, azaz helyeseljük vagy helytelenítjük. A tudományos ethika alapvető munkája tulajdonképen az erkölcsi megítélés eredete és fejlődése volna. Ez pedig egyrészt lélektani, másrészt történelmi munka. S e munkát nemcsak elemzőleg, hanem genetikai és biológiai szempontból, azaz nemcsak az egyén, hanem a faj szempontjából is végre kellene hajtani. Mivel ugyanaz a cselekedet különböző időben, különböző népeknél, különböző módon ítéltetik meg, ebből a tudományos ethikára az a rendkívül nehéz és hosszas feladat hárul, „hogy az erkölcsi megítélést a legalacsonyabb műveltségi fokoktól történelmileg kutassa, hogy fejlődése törvényeit megismerhesse“ (132. l.). Ezt a munkát még alig kezdték meg s e téren hálás, eredményes és biztos sikert ígérő tudományos feladat kínálkozik. S ha a lélektani és történelmi kutatások az anyagot kellően összegyűjtötték és feldolgozták, akkor a sikerre való kilátással lehet az ethika további feladatainak megoldásához kezdeni. Az ethika fejlődését tárgyalva, kiemeli, hogy az újabb ethikai munkák mind a Spencer és Darwin szerinti fejlődéstörténeti és biológiai alapon állanak. A szabadakarat problémájának nehézségeit úgy tünteti el, hogy a „szabad“ szónak megkülönbözteti metafizikai és lélektani értelmét. Első értelmében „az októrvényn kívül álló“, a másodikban „külső vagy belső kényszer érzése nélkül“. Akarati tényeink csak ez utóbbi értelemben szabadok s így mély lélektani igazságot foglalnak magukban e szavak: műveltség szabadhá tésh.

Az erkölcs eredetének kérdésére elejétől két különböző feleletet adtak. Egyik szerint az erkölcs az ember veleszületett tehetsége (*nativismus*). Az *empirismus* szerint, mely ma elterjedtebb s itt az evolutionismus alakjában lép fel, az erkölcs a fejlődés productuma. Ha a cselekvés *célját* tekintjük, megkülönböztetjük az *eudaemonismust*,

utilitarismust (Bentham) és *idealismust*; ha pedig *motivumait* tekintjük, az *egoismust* és az *altruismust*. Az evolutionistikus ethika e kérdésnél közvetítő álláspontot foglal el, tanítván, hogy az eredetileg socialis érzésekből nem hiányzik az önző alap. Ha az erkölcsi cselekvés normáit és sanctióját tekintjük, van *autonom* és *heteronom* ethika.

A genetikai és biológiai ethika szerint az erkölcsi élet lélektani alapjai az *erkölcsi megítélés* és a *lelkiismeret*. Minden erkölcsi ítélet értékbecslés. Egy cselekedetnél becsüljük egyrészt az erőt, másrészt magát a tettet; még pedig előbbinél előbb a test, azután a szellem, végül az akarat erejét. Mihelyt a tett az összeség előnyére vagy kárára van, akkor az erkölcsi értékbecslés lép fel. Az erkölcsi ítélet elejétől fogva socialis jellegű, de tárgya kezdetben csak a tett, az eredmény, később a cultura fejlődésével az érzület. A jövő ethikájának az lesz egyik fontos feladata, hogy az erkölcsi érzület pontos elemzése által a siker, eredmény jelentőségét az erkölcsi ítéletben megvizsgálja. Mert minél mélyebb, bensőbb az ítélet, annál inkább figyelmen kívül marad a tett sikere és tulajdonképeni célja s annál közelebb jut ahhoz, hogy csak az akarat irányában keresse az erkölcs kriteriumát. Az akarat működése ott legérezhetőbb, a hol hajlamaink és szenvedélyeink ellen száll sikra s azért sokan az önuralmat tekintették és tekintik ma is az erkölcsi fejlődés céljának. A genetikai-biológiai ethika azonban határozottan hangsúlyozza, hogy az önuralom mindig csak nevelő eszköz, sohasem öncél. „Az önuralom, mint öncél az erkölcsi erők bénítására, a socialis feladatokra való vidám elszántság azok emelésére vezet“ (149. l.).

A lelkiismeret is, miként az erkölcsi ítélet, socialis elemekből áll elő. Elhatározásainkat az a gondolat befolyásolja, hogy cselekedeteink helyeslésre vagy gáncsolásra találnak. Az erkölcs ezek szerint az emberek együttélésének *productuma* s lényegében socialis természetű.

Az ember boldogsága erőinek eredményes tevékenységében áll. De az egyén sehol sem tudja intensívebben és eredményesebben foglalkoztatni erőit, mint a közhasznú munkában. E magas célnál találkoznak eudaemonismus, utilitarismus és ethikai idealismus. Az összeség jóléte utáni törekvés adja az egyén boldogságát. Így a genetikai-biológiai módszer az egoismust és altruismust is egyesíti. Az erkölcs eredetének kérdése a határozott evolutionismushoz vezet. Így az ellentét egyesítéséhez jutunk az erkölcsi normák megalapítása kérdésében is, mert az erkölcsi törvény autonom, ha az emberiséget, heteronom, ha az egyént vesszük tekintetbe.

Az erkölcsi kötelességek teljesítésének lehetősége nemcsak az egyén akaratától, hanem a társadalmi rendtől is függ. Ezért a tudományos ethika egyik feladata, megvizsgálni, vajjon a társadalmi rend az ethikai feladatok teljesítését lehetővé teszi-e? azaz a társadalmi rend mennyiben felel meg az igazi életfeltételeknek? Ezért az ethika az emberi társadalom fejlődési törvényeinek tanában, a sociológiában végződik, a mely tudomány még a forrongás állapotában van és sok kutatásra és beható munkára van még szükség, hogy biztosított eredményekhez jusson. Az embert soha és sehol sem találjuk, mint egyes lényt, hanem mindig és mindenütt socialis kötelékben. Ezért mondja Spencer: a társadalom előbb van, mint az egyén. A sociológiával „közel rokon“ a történelem bölcsészete; czéljuk egy s ezért „szerencsés gondolat“ volt Barth-tól a kettőt egy tudományná egyesíteni.¹ „Egész világ- és életnézetünk a socialis fejlődés terméke, melynek legjelentékenyebb eredménye önállóan gondolkodó és szabadságra vágyó egyéniségek teremtése.“ A jövő sociológiája e szerint nemcsak hogy bölcséleti tudomány, hanem minden bölcsészet alapjává fog ki-fejlődni.

Ezek után Jerusalem egy befejező fejezetben (Schlussbetrachtung) összefoglalja könyve vezető gondolatait. A bölcsészettel szemben a legelső és legáltalánosabb követelmény az, hogy tapasztalati és tudományos legyen: tehát alulról induljon, ne felülről (Fechner); de belülről és ne kívülről. A természettudományok megtanítottak, hogy mindenek előtt a tényeket kell meghatározni. Épen azért lelki életünk közvetlenül bizonyos tényeit nem szabad mellékeseknek, másodlagosoknak tekintenünk. A psychikai és physikai folyamatokat nem lehet összehasonlítani, mert amazok egészen sajátosak és közös vonás bennük csak a történésnek teljesen üres és tartalmatlan fogalma.

A jelen kor második követelménye a bölcsészettel szemben az, hogy térjen vissza a nem bölcselkedő tudat felfogásához, a józan észhez. A józan ész bizik az érzéki észrevételben, meg van győződve, hogy a mit látunk, hallunk, tapintunk, valóban létezik. Az érzéki észrevétel a philosophia előtt is az igazság eredeti és utolsó forrása a physikai történés tekintetében. De a physikai folyamatokat a józan ész is, a bölcsész is valami sajátosaknak, a physikiaktól különbözőknek tartja. Így hát a bölcselkedés a nem bölcselkedő tudat felfogásához vezet ugyan, de gazdagabban, megfontoltabban, mert az elemzés

¹ Die Philosophie der Geschichte als Sociologie. Leipzig, 1897.

és kísérlet pszichikai mikroszkopjaival előbb ismeretlen lelki folyamatok megismeréséhez jut. Visszatérni a józan észhez! Ettől várhatni nagyobb érthetőséget és hatást. Ebben egyesül világosság és mélység. S innen várja szerzőnk a bölesészet újjászületését. Ez a két követelmény a formára vonatkozik.

De a szellemi és természeti tudományok között vannak tartalomilag is közös vonások. Ilyenek a pszichikai történelemnek *genetikai*, *biológiai* és *socialis* szempontból való vizsgálása.

A lélektanra alkalmazva a genetikai módszer azt kutatja, hogyan s miből állanak elő a lelki folyamatok? Régebben a képzetalkotást és gondolkodást tartották első, az érzést és akarást levezetett állapotoknak. Most kezdik belátni, hogy a dolog valószínűleg fordítva áll: az öröm és fájdalom érzése a lelki élet kezdete, melyből fejlődött az észrevétel és gondolkodás. Az így mind jobban hódító *voluntaristikus lélektan* a genetikai módszer gyümölcse.

Az *ismeretelméletben* a genetikus módszer azt tanítja, hogy sem a sensualismus, sem az intellectualismus nem elégséges az ismeret előállításának magyarázatára; ítéleteket csak a befogadó érzéki észrevételnek az alakító, tagoló értelmi tevékenységgel való összehatása teremti s az ismeret utolsó forrása itt is az érzés, az *érdek*, mely biológiai motívumokból származik s a figyelmet a környezet tárgyaira fordítja. Ez a módszer az ismeretre nézve a nyelv valódi jelentőségét is megvilágítja.

A genetikai módszer az aesthetikában a művészi teremtettség a játékkal való analógiájára vezetett, az ethikában pedig eddigelé inkább csak problémákat és megoldásra váró feladatokat vetett fel, mint kész eredményeket s így eddig még csak sokat ígérő kezdet.

A *biológiai* szemlélésmód abból a meggyőződésből indul ki, hogy a lelki élet a szerves életfolyamattal a legszorosabban összefügg s hogy e lelki élet immanens célja az egyéni és faji élet fenntartása és tökéletesítése. Ez a mód leggyümölcsözőbb a lélektanban. Segítségével a lelki élet jelenségeit áttekinthetőbben csoportosíthatjuk, az érzelmi és ösztönélet sokféleségébe rendet és világosságot hozhatunk; az ismereti ösztönt az általános életfenntartási ösztön egy részéül foghatjuk fel. E szempontból az ismeretkritikai idealismus, mely csak a tudattartalmat ismeri el létezőnek, tarthatatlannak bizonyul. A biológiai szempont az aesthetikában a művészetet a főlegesen erők tevékenységének, az ethikában az erkölcsiséget az emberek együttélése feltételének tekinti. Nem a kategorikus imperativusból, vagy a

félelemből, hanem az embernek kezdettől fogva *socialis* természetéből erednek az erkölcsi helyeslés vagy nem helyeslés érzelmek, a melyek a vallásos érzelmeket és képzeteket tisztítják. Az erkölcsi fejlődés céljai a társadalom fentartása és az emberi méltóság megóvása.

A biológiai szemlélésmód nem marad az egyesnél, hanem kiterjeszkedik a faj életére is és így átvezet a harmadik tartalmi követelményhez, a *socialis* tényezőhöz.

Ebből a szempontból a lélektan azt kutatja, hogy az egyén lelki élete minden fejlődési phasisában, minden elemében és mozzanatóban feltételezve és befolyásolva van a *socialis* környezettől, a milieutól. *Socialis* szervezetbe születünk bele s a társadalom formál és ránk kényszerít tudományos, vallási, erkölcsi, aesthetikai meggyőződések s hat ránk állandóan és szakadatlanul a nélkül, hogy befolyását észrevesszük. Ez a *socialis* tényező a jelen lélektanában még nincs kellően kiaknázva. Az ismeretelméletben e tényező tekintetbevétele nagy jelentőségű. A vallási képzetek megszüлдülésével ezzel magyarázható legérthetőbben. Tévedés és igazság az emberiség összes munkájának eredménye. A legeredetibb gondolkodót is kora, környezete lényegesen befolyásolja. Ez a tényező még az aesthetikában is szerepet játszik, hol pedig az egyénnek nagy tere van: az izlés általános iránya, a közönség, a közmíveltségi állapot egyaránt befolyással van a művészi alkotásra és az aesthetikai élvezetre. Alapvető jelentőségű azonban az ethikában annyira, hogy az ethikát sokan az általános sociologia egy részének tekintik.

Ez elvekkel és e módszerekkel munkához kezdhet a bölcsészlet s feladatán sikerrel dolgozhat. E feladata abban áll, hogy keresse a sokféleségben az egységet, az összes dolgok összefüggését. Ez volt elejétől törekvése. De hiányoztak a munkához az eszközök. Most fokozott erejének és módszeres belátásának birtokában e célja felé lassú, de biztos menetben közeledhetik. Mert a jövődő metaphysikájának az a feladata, hogy egységes világnézet alkotására való törekvése közben felhasználja azokat a módszereket, melyek az egyes tények kutatásánál jóknak, helyeseknek bizonyultak. Így hát a metaphysika nemcsak hogy nem járta le magát, hanem középpont, a mely körül a bölcsélet és a többi tudományok csoportosulnak. Csakhogy állításai helyes módszerekből folyjanak s eredményei ellenmondás nélkül gondolhatók és elképzelhetők legyenek.

Ime, adtuk terjedelmes ismertetésben e könyv tartalmát. Jerusalemben nem ad új rendszert, nem tartozik azok közé a gúnyosan úgynevezett

„rendszeradáshozok“¹ közé, kiknek tudatlan önkénye a metaphysikának veszett hírét keltette. Önállósága és eredetisége is csupán két kérdésnek, az ítélletfunctionának és a „Liebeswerbung“-nak magyarázatában nyilvánul. Ezeknek a révén tehát nem igen tarthatna igényt arra, hogy — habár csak ismertetés útján is — tudomást szerezzünk művéről.

Hanem ezzel szemben van e munkának sok olyan előnyös tulajdonsága, a melyek a tanulmányozását, különösen nálunk, igen ajánlatossá, sőt szükségessé teszik. A természettudományi világfelfogás diadalmas előhaladását látva a jelen kor philosophusai, gondolkodóba estek azon eszközök felett, a melyekkel a bölcseiséget s kivált a metaphysikát, a melyről még oly természettudományilag iskolázott fő is, mint Wundt s vele sokan mások, lemondani nem tudnak. a tudomány rangjára lehetne emelni. Falckenberg fennebb idézett székfoglaló beszédében a német bölcseiséget jelenét teljesen e szempontból fogja fel s e törekvést a kor kidomborodó jellemvonásának tartja. Ebből a törekvésből indul ki szerzőnk is. Számbaveszi az egyes bölcseiséti disciplinák terén a legutóbbi időben elért tudományos eredményeket, jelzi azoknak jelen állását és ezek alapján utal mindenütt azokra a feladatokra, a melyek a jövő munkásaira várnak. A legújabb bölcseleti mozgalmak tudományos eredményeiből kiválasztja a legértékesebbeket, melyek a jövőben legmaradandóbb hatásra, legjobb kilátásra számíthatnak; ezeket összefoglalja és utat mutat a jövőre. Hogy e közben mély és eldöntetlen kérdéseket és problémákat nem érint, hanem elsuhan azok felett, az könyvének a bölcseiséti tudományokba való bevezető jellege mellett onnan is magyarázható, hogy a bölcseiséztől világosságot és érthetőséget követel, mert csak így vár attól jövőben nagyobb hatást s így vél segíthetni azon a bajon, melyet a bölcseisézet ellen nem rég *Exner* pl. felhozott, hogy nem kelt oly széles rétegekben s oly általános érdeklődést maga iránt, mint a „nagy rendszerek“ idejében. Innen magyarázandó közvetítő álláspontja az ismeret eredetének és határainak, valamint az ethikai irányok megítélésének kérdéseiben is. Ez a közvetítő állásfoglalása. közlendőinek tiszta és áttekinthető rendszerbe való foglalása, az egyes bölcseleti tudományokban a különböző irá-

¹ Vaibinger, Hartmann, Dühring und Lange. Zur Geschichte der deutschen Philosophie im XIX. Jahrhundert. Ein Kritischer Essay. Iserlohn, 1876. 212. l.

nyok és czélok rövid, de világos megismertetése, összefoglaló szempontjai, egyszerű és könnyen, tisztán, átlátszóan folyó nyelve mind oly tulajdonságok, melyek e könyv ismertetését indokolják, tanulmányozását kívánatossá és ajánlatossá teszik mindazoknak, a kik a bölcseleti disciplinák jelen állapotáról, a tudományos kutatás mai eredményeiről világos tájékozást akarnak szerezni.

Dr. Gál Kelemen.

*

Az átöröklés és a nemi különbség biochemiai elmélete.

— Le Dantec újabb munkáinak ismertetése ¹ —

Le Dantec, a jeles francia természetphilosophus, a ki oly világos előadásban adta legújabb tudományos ismereteink szerint az élet új elméletét, a melyet chemiai elméletnek nevezhetünk, mivel a chemismust tekinti az élet alapjelenségének, a minthogy a tudomány mai állásánál nem is képzelhetjük másképp s a mely elméletet annak idején e folyóirat ² is sietett ismertetni, e munkája kapcsán természetszerűen tért át az általános biologia egyéb alapvető problémájára, így a faj-kifejlődés, az átöröklés és a nemi különbség nagy kérdésére. E réven foglalkozott az új-lamarckisták és az új-darwinisták elméleteivel is: ez irányú czikkeit szintén ismertette folyóiratunk. ³

Itt ismertetendő munkái ép az átöröklésnek és a nemi különbségnek akarják biochemiai elméletét adni.

Az „*Új-darwinisták és a szerzett jellemvonások átöröklése*“ (Revue philosophique, janvier 1899.) ezim alatt szemlét tart az átöröklés eddigi elméletein. Kimutatja, hogy ezek az elméletek bizonyos

¹ *Les Néo-darwiniens et l'hérédité des caractères acquis.* „Revue philosophique, janvier 1899. p. 1—41. — *La Théorie biochimique de l'hérédité.* Revue philosophique, mai 1899. p. 457—494. — *Les Éléments figurés de la cellule et la maturation des produits sexuels.* Revue scientifique, 27 mai 1899. p. 641—651. — *La Sexualité.* Collection „Scientia“, Biologie Nr. 2. Paris, Georges Carré & C. Naud, éditeurs, 1899.

² *Az élet új elméletéről.* Ismertette dr. Pekár Károly. Athenaeum. 1896. III. 384—402. 1. Különlenyomatban is.

³ *La Dantec újabb munkái.* Dr. Pekár Károly. Athenaeum. 1899. II. 321—338. 1.

úgynevezett *képviselő részecskéket* tétélezvén fel a szaporító sejtekben, az ovulában és a spermatozoidban és pedig az összes szerveknek megfelelően, ezáltal bizonyos homunculust képzelnek a szaporító sejtben s így maga magával határozzák meg a dolgot olyaténképen, mint Molière híres orvosjelöltje, ki „miért altat az opium?“ — kérdésre azzal felel:

Quia est in eo
Virtus dormitiva
Cujus est natura
Sensus assoupire.

Az átöröklésről szóló elméletek is ily *képviselő vagy meghatározó erőket* (vertus représantatives ou vertus déterminatives) tétéleznek fel, akárcsak az opiumnak molière-i „altató ereje“.

Maga a nemzés régtől fogva bámulatba ejtette a böleselő elméket s magyarázgatni próbálgatták. Löwenhoek alig fedezte fel a mozgó, tehát élő spermatozoidot, Dalenpatius csakhamar látni vélte benne a mikroszkop alatt az emberkét, a homunculust, sőt le is rajzolta természet után. Csak homunculusból lehet ember. Sic canibus catulos similes! Nevetséges, de ez komoly elmélet volt,

Honnan jött ez a homunculus, ez a spermatozoid, illetve ovula, mert egyik iskola a férfi, másik a női szaporító sejtnak tulajdonított nagyobb fontosságot (spermatisták, seministák, ovulisták)? Azt tartották, hogy a magcsirák egymásba voltak rakva Éva anyántól kezdve mindvégig. A termékenyítés csak fejlődésre ingerli a már kész csirát. Ez volt a magcsirák egymásbarakottságának elmélete.

A képviselő részecskék elmélete egyforma fontosságot tulajdonított mind a két nemnek, a hogy már *Hippocrates* s utána *Galenus* vallotta. *Buffon* is az apró részecskék, moleculák ily képviselő erejével magyarázta az átöröklést, mert a részecskéknék meghatározó erejük is volt s így a mutatóujj részecskéje a saját helyére is tudott kerülni a többiek között.

Magának *Darwin*-nak a *gemmai* épen ily képviselő részecskék. Szerinte ily csiráscákát a test minden sejtje termel s ezek megint meghatározó erejüknél fogva jutnak kellő, viszonylagos helyükre. Előttünk áll a régi homunculus. A képviselő moleculák helyett a gemmulákat találjuk itt.

Weissmann-nak oly népszerű elmélete bonyolultabb ugyan az *ösi plasmákkal*, de voltaképp szintén csak bizonyos részecskék képviselő erején fordul meg. Ezek a részecskék ép az ösi plasmák a

szaporító sejtek magjában, a melyeknek megvan az a sajátos erejük, hogy az őseket képviseljék. A protozoáknak csak egy, fajuknak megfelelő, képviselő plasmájuk van. Folytatólagos kettéoszlással egész telepek jöhetnek létre így.

A továbbfejlődéshez azonban két különböző fajú sejt egybeolvadása, fusiója szükséges, ez a megtermékenyítés. Mellesleg legyen mondva, különböző fajbeli sejtek között a megtermékenyítés lehetetlen. Az egyfajbeli szaporító sejtek tökéletlen, élni nem bíró plastidok, csak fajukbeli megfelelő tökéletlen plastiddal egyesülve lesznek képesek anyaghasonításra.¹ De Weissmannak szüksége van erre a magukban is élni tudó, különböző fajbeli sejtek egybeolvadására, hogy a felsőbbrendű állatok származását kimagyarázza. Az így származott sejtnak ugyanis két képviselő plasmája lesz. Ez szerinte már most heterogén kettéoszlás útján kétféle sejtet hozhat létre, anya és apasejtet. Így jöttek volna létre különféle képviselő plasma-combinációkkal különféle fajta sejtek s ezek volnának őseink.

Csak hogy bármilyen kicsi legyen az ilyen képviselő részecske, végtelenül felszaporodó számuk nem férne el a magban. Hogy így túlteltség folytán meg ne szakadjon a fejlődés, az ősi plasmák fele kiküszöbölődik a pete érésekor, a mint Weissmann mondja, és a spermatozoid hozza a petéhez az ősi plasmák másik felét.

Különböző fajbeli plastidok egybeolvadása nem nemi egyesülés, s az ebből elképzelt utódok mért legyenek tökéletlen, élni nem tudó plastidok, ha ép olyan nagyapáik élni tudtak. Csak hogy az ily nagyapák, az ily ősök sohasem léteztek.

Az alak meghatározását nála a biophorok adják, apró képviselő részecskék a magban s megint itt kísért a homunculus. Egyes állatoknál még tartalékmeghatározókat, determinansokat vesz fel, a melyeket csak csonkulás hozhat tevékenységbe, így magyarázza meg a tengeri rák ollójának újránövését. Bámulatos, hogy az ilyen esztelen föltevésekből összetakolt elmélet oly népszerűségre tehetett szert. Voltak új-darwinisták, a kik még a tények igazságát is kétségbevonták, ha Weissmann elméletével esetleg ellenkezésben állott.

Ezzel szemben Weissmannék mindvégig tagadták a szerzett jellemvonások átöröklését, a mi nélkül pedig a fajok kifejlődését el nem képzelhetjük. Ez Lamarcknak híres második elve, a mely szoro-

¹ *La Dantec. Le sexe et la détermination du sexe.* Revue Larousse, 1898.

san összefügg a természeti kiválogatódás vagy az alkalmasabb fennmaradása híres darwini elvével. A kettő együtt magyarázza meg a fajok kifejlődését. Hiszen a kiválogatódás, a kimustrálódás elve csak akkor érvényesülhet, ha már változások jöttek létre, ezeket pedig csak a szerzett jellemvonások átöröklése biztosítja. A használat, nem használat fejleszti, elcsenevészesíti a szerveket s az ily változások átöröklhetők, — ez a lamarecki tétel. Érdekes, hogy daczára az új-darwinisták e tételt illető merev tagadó álláspontjának, daczára, hogy Darwin úgy nyilatkozott, hogy „Lamarek munkái végtelen szegényeknek tünnek fel előttem; egy tény, egy gondolatot sem merítek belőlük“, mégis egy helyt maga is hasonlóan nyilatkozik; „a részek használatának és nem használatának öröklésbeli hatása hatalmasan hozzájárult ehhez a kiválogatódáshoz“.¹

De nézzük meg csak a tojásból kikelő csibét, hogy eszik, hogy szalad a víztartóhoz, hogy iszik apró kortyokban, lehetetlen ebben sem látni a szerzett tulajdonságok átöröklését. Hisz meglep, hogy mire képes az a még néhány nappal előbb csak a nyálkás anyagban úszó tömeg.

*

Mit szól már most az átöröklésről a biochemikus iskola? Erre Le Dantec „*Az átöröklés biochemiai elmélete*“ című cikkben (Revue philosophiques mai 1899.) felel meg.

Mindenekelőtt mi határoz meg valamely testet? — A molecula atom-szerkezete. A test összes tulajdonságai a molecula atom-szerkezetétől függnék. Valamely test moleculája helyettesítheti bármely más moleculáját bármily reactióban és semmi sem fog változni. Minden oly molecula, mely így helyettesítve, a reactiót megváltoztatja, más kémiai csoportba tartozik. Ez a kémiai determinismus fogalma. A biochemiában csak így van; nincs, nem lehet kétféle kémia, a hogy már Claude Bernard megmondotta. Beszélünk ugyan szerves chemiáról és szervetlenről, de a kémia csak kémia marad, ha biochemia is.

A ki már most jártas a kémiai jelzésben, az atom-elmélet alapján rögtön tudja: ennek és ennek az összetételnek ezek és ezek a tulajdonságai, mert a testek tulajdonságai a molecula-szerkezettől függnék.

Az élő testek jellemző visszahatása az anyaghasonítás, s e

¹ Darwin. *A fajok származása a természetes kiválogatódás útján.*

tekintetben teljesen ellentétben állnak az élettelen testekkel. A chemiailag reagáló test felbomlik, eltűnik; az élő test reakcióiban gyarapszik, növeli térfogatát. Az élő testek reakciója nem bomlasztó tehát. Valamely vegyület vagy vegyileg közömbös, vagy fogy, de például valamely bacterium-telep, megfelelő tenyészetben csak gyarapszik. Mind a mellett a biochemia is csak chemia, vagyis a meghatározott molecularis szerkezetben rejlő tulajdonságok tudománya.

Az elemi élet chemiai jelenség, a mint hogy az anyaghasonítás chemiai reactio. „Az elemi élet a plastidot kitevő anyagok molecularis szerkezetében rejlő tulajdonság, az anyaghasonítás olyan reactio, a mely a plastidot kitevő anyagok molecularis szerkezetének e sajátosságát nyilvánvalóvá teszi.“ Biochemia tehát csak az élő plastidok jelenségeivel foglalkozó tudományt akar jelenteni.

Ellenvetésül hozhatnák fel azt is, hogy az élő test folyton működik, pl. folyton oxydálódik és szénsavat fejleszt, de hisz sok alsóbb-rangú szervezetnél megtalálható a nyugalmi állapot, a mit lappangó elemi életnek nevezünk, így a penészspóráknál. De hát a rohanó patak, a folyambeli örvény nem mindig működik? És mégis teljesen determinált, megszabott működés. Vagy a jól égő lámpa lángja alakjában nem változik, noha anyaga folyton felújul Bizonys *mozgó egyensúlyt* találunk mindezekben, ép a mivel Van Tieghem a nyilvánuló elemi élet állapotában levő protoplasmát meghatározza.

Az élő anyagok oly chemiai összetételek, a melyek a rendes *bomlasztó, destructiv reakciókon kívül*, a mely minden testnél megtalálható, képesek *alkotó, constructiv* reakciókra. Ezek a *constructiv reakciók* tüntetik fel az elemi élet közös chemiai tulajdonságát, ezeket nevezzük *nyilvánuló elemi életnek*.

Minden plastidnak megvan a jellemző *specifikus alakja*, mely az anyaghasonítás által megvalósított mechanikai állapotok eredménye. A sajátos alak tehát szorosan függ a plastid chemiai összetételétől, úgy hogy a természetrajzban sajátos alakjuk szerint leírt fajok már ez által chemiailag is meghatározvák.

A chemiai szempontból kiinduló szemlélő előtt valamely test vagy meghatározott chemiai összetétel vagy meghatározott chemiai összetételek egyberakása. Nem így van-e a természetrajzban is, ha egy fajbeli lényekről beszélünk. A sörélesztőt pl. mindig e tulajdonságain ismerjük fel: 1. jellemző sajátos alakján, 2. hogy sört hoz létre a malátából.

A plastidot szerkezetének heterogén volta miatt nem tekinthet-

jük meghatározott összetételnek, hanem meghatározott összetételek meghatározott egyberakásának s ez átvisz bennünket az egyfajbeliek közt található egyéni különbségek elméletére, a *quantitativ különbségekre*. Ha a plastidok mindig a nyilvánuló elemi élet állapotában (1-ső állapot) volnának, nem volna változat, de ez ritkán lehetséges, közbe-közbe jönnek bontó, destructiv, analytikus reakciók (2-ik állapot), a melyek így megzavarják az alkotó, constructiv állapot alkotását, el-el-tüntetve a plastid élő anyagának egyik-másik részét s így quantitative mássá változtatván át a fajbeli plastidokkal szemben. Mig tehát a plastidfajt a plastikus anyagok kvalitása határozza meg, addig a változatot, az egyéni különbségeket ez anyagok quantitativ aránya.

Ha már most a többsejtű állat kezdő plastidjaira alkalmazzuk ezt, megkapjuk az egyéni különbségek forrását. Az ily kezdő plastid anyaghasonítás útján elég ellentálló melléktermékeket termel a meg-sokasodott plastidok szilárd csoportokba való egyesítésére. Az ily csoportokban kapcsolatos plastidok már most nem az eredeti plastid alakját fogják viselni, szomszédaik hatással lesznek rájuk. Nem is lesz mindegyik egyforma körülmények közt, egyformán érintkezve a környezettel, az anyaghasonítás sem fog egyforma gyorsasággal folyni az ily plastidtömeg minden részén. Helyenként olykor a táplálékhiány bizonyos plastikus anyagok részleges bomlását, pusztulását okozza. Az anyaghasonítás és bomlás ily váltakozása hozza létre a szöveti kikülönböződést a soksejtű állat egyéni fejlődésében. Qualitativ azonosság mellett így jönnek létre quantitativ különbségek s ezekkel kapcsolatosan a topographiai különbségek is.

A burgonyát bujtással szaporítjuk, sok tengeri állatocska (hydra, tengeri csillag) egy darabkája új állatot hoz létre. Feltehető, hogy a szöveti elemek is tovább fejlődnének, ha oly megfelelő milieube juttathatnók, a hol képesek volnának anyaghasonításra. A legtöbb állatnál a szöveti elemek annyira hozzáalkalmazkodtak a szervezetben levő belső milieuhöz, hogy onnan elvitetve elpusztulnak. Az alsó-rendű növények spórái azonban képesek más környezetben is anyag-hasonításra.

Ha a soksejtű lény egyik sejtje leválva valamely környezetben anyaghasonításra képes, ugyanolyan fajbeli új lénynak ad életet. Ez az új soksejtű tömeg a kezdő plastid változása szerint más lesz. A kezdő elem quantitativ változása számottevő szerepet fog játszani azoknak a mechanikai állapotoknak létrehozatalában, a melyek az egyén felépítését, megszerkesztését irányítják. Így a fiú nagyon különböz-

hetik az apától. De viszont ép e quantitativ változások folytán az unoka hasonlíthat a nagyapához s bizonyos változatok újra és újra előtűnnek. Ez tehát az átöröklés mivolta.

Wilhelm Roux mutatta meg ez irányban a helyes utat, ő kelt ki leghevesebben a képviselő részeeskék ellen. Követte Delage, a ki Weissmann elméletének tarthatatlanságát diadalmasan mutatta ki, de nem magyarázta meg az átöröklést, sőt inkább tagadta.

Az átöröklés tulajdonságok átadása, átruházása. *Az átöröklés tehát a pete tulajdonságainak összesége* Az egyén az átöröklés és a nevelés eredménye, értve nevelés alatt az állapotok összeségét, melyeken a szervezet áthaladt azóta, hogy pete volt.

Hogyan hat vissza valamely szervezet, ahhoz ismernem kell állapotát, de ez az átöröklés és nevelés eredménye, vagyis átöröklésen kívül függ mindazoktól az állapotoktól, a melyeken petekora óta áthaladt, mindattól, a mit fogamzása óta tett.

Az élő szervezet állandó dinamikus állapotban van s ez függ azoktól a tulajdonságoktól, melyek egy percz előtt jellemezték s attól, hogyan nyilvánultak e tulajdonságok ebben az utolsó perczben. Az élet oly állapotok következése, melyben minden állapot tisztán az előbbtitől függ és azoktól a körülményektől, a melyek közt az azóta eső időközben áthaladt.

Az első állapota a szervezetnek a pete, összes egyéni tulajdonságaival, azaz átöröklésével. Hasonlóság lehet eredetileg két egyén között, ez öröklésbeli; lehet későbbi összetalálkozó hasonlóság (ressemblances de convergence), nevelésbeli.

Vannak bizonyos szükségképeni hasonlóságok; ilyen, hogy egyformán kell mindegyiknek lélegzenie oxigénes légkörben, ennie, vizelnie és a többi. A felsőrendű állatoknál a belső milieu-nek ép ez a megújulása oly lényeges jelenség, hogy szinte ez teszi az életet, mert ha soká nem történik, minden sejt tönkre megy s a részek halála általános halált okoz. A szervek működése közt is bizonyos egyensúlynak kell lennie (szervi egyensúlyozódás, túltengés, túlterhelés). Mindez nem zár ki bizonyos eltéréseket; a levélhordónak a lábikrája fejlettebb, a kovácsnak pedig a kétfejű karizma.

Mennél egyszerűbb a szervezet, annál meghatározottabb viszonyok közt élhet csak, annál kevésbbé tud alkalmazkodni; mennél tökéletesebb gépezet, annál jobban tud alkalmazkodni, de viszont annál pontosabban köteles bizonyos működéseket elvégezni, hogy gépezetét fentartsa. Így a fejlődésbeli eltérések (divergences évoluti-

ves) igen korlátoztak. Az élet csak bizonyos meghatározott körülmények közt folyhatik.

Miért hasonlít tehát a fiú-sejt az apa-sejthez? Nem azonos vele, eltér tőle oly jellemvonásokkal, a melyek szoros összefüggésben vannak az apa egyéni fejlődésének történetével és a melyek azt mutatják, hogy ilyen és ilyen sajátos feltételek hatása alatt létrejött esetlegesség az apa fejlődésében újra támadhat a fiú fejlődésében, egész más körülmények között is. Miért?

A szíznemzést tekintve az ily hasonlóság természetes, mert a pete, a mely az egyiket létrehozza, azonos azzal, mely a másikat létrehozta, mint Delage mondja az „Átöröklés“-ről írott munkájában (l'Hérédité). A többit illetőleg azonban a quantitativ különbségekből kell magyaráznunk az átöröklés jelenségeit. Bizonyos minőségű plazmaanyagok jellemzőek az illető fajra, ezeknek számaránya adja az egyéni különbségeket. Nevezzük e számokat *quantitativ kitevőknek* (coefficients quantitativs).

A plastid quantitativ kitevői adják tehát az egyéni különbségeket. Legyenek pl. valamely plastid plazma-anyagai *a, b, c, d, e, f*, más egyén lesz 2, 1, 3, 7, 4, 6 kitevőkkel, mint 3, 5, 2, 1, 8, 4 kitevőkkel. Egyforma kitevőkkel azonosak a plastidok, különbözőkkel különbözőek. Nem a kitevők abszolút értéke, hanem relatív arányuk dönt. Egy rész víz két rész alkohollal éppen olyan tulajdonságokat fog mutatni, ha egy vagy ha öt litert veszek belőle. Nem változtatom meg a plastid tulajdonságait, ha összes kitevőit ugyanazzal a számmal szorozom.

Így egyszersmind érthető, hogy plazma-anyagok honnan jötte nem határoz, egészen mindegy, a hogy mindegy, hogy az orvos előírta keveréket melyik patikus, mily edényben, honnan állítja elő, a keverék hatása csak az lesz. *Csak az anyagok quantitativ aránya határoz és nem hogy honnan valók.* Vagyis tehát és ennek fonosságát különösen ki kell emelnünk, a rokon kötelékekben rejlő hasonlóságok, nem mint általában hiszik, a rokonvérű egyének alkotó anyagainak közös eredetéből, hanem tisztán az egyének plastidjai szervezetében található bizonyos számviszonyok hasonlóságából magyarázandók. *Az átöröklés éppen nem a szülő anyagának folytonossága a gyermekben, hanem a szülősejt és a gyermeksejt kitevőinek hasonlósága.*

Hogy még jobban megértsük, gondoljuk el a következő merőben képzelt magyarázó föltevést: Ha valami *A* egyén bizonyos kölcsönviszonyt fejlesztő gépezet segítségével képes volna úgy módosí-

tani valamely saját fajabeli, de idegen plastid szervezetét, hogy kitevői a saját kitevőinek pontosan megfeleljenek, akkor ez a módosult plastid A-nak fia volna, noha anyagából szemernyi sincs benne és mégis teljesen hasonlít hozzá.

Hiszen a pete anyaga folytonos molecularis megújuláson megy át, úgy hogy nagyon rövid idő után, igen valószínűleg egy molecula sincs már a gyermekben a szülő anyagából. Az anyag áttételének tehát semmi szerepe az átöröklésben. Az egyéni jellemvonások átöröklése a szülőktől tisztán a számkitevők áttétele (la transmission des coefficients numériques).

Miért hasonlók már most az ugyanazon szülőktől származott lények quantitativ kitevői?

Ha az apa fejlődésében mindig csak az első állapotot, az alkotó anyaghasonítást találhó, mi sem zavarná a fejlődést és magához egészen hasonló lényeket hozhatna létre. De a valóságban, úgy szólván, a test valamennyi eleme az egyén fejlődése menetén az első és második állapot, az alkotó anyaghasonítás és az anyagbomlás *alternatíván* megy keresztül s ez *quantitativ variatio*kat hoz létre, míg bizonyos ág *variatio* nélkül folytatódik, az átöröklésben az eredeti kezdő pete szervezete tevődik át, de viszont feltételezendő, hogy vannak bonyolultabb esetek, mikor a *quantitativ variatio*k a vérség ágában is, a nemi sejteken kifejeződnek.

Az új létfeltételekkel küzdve, az egyén új jellemvonásokat nyer, ezek a szerzett jellemvonások, melyek aztán akkor is, miután már az őket létrekeltő körülmények eltűntek, fennmaradnak. Mint Le Dantec másutt¹ kimutatta, valamely magasabb rendű lény összes szövetelemeinek megvannak közös *quantitativ jellemvonásai*. Ezek a közös *quantitativ jellemvonások*, ezek a kitevők, a melyeket a *quantitativ variatio* nem változtatott meg, ezek az *egyéni jellemvonások*. A *szerzett jellemvonás* pedig ép oly jellemvonás, mely az egész testre nézve közös *quantitativ kitevők* megmaradásával összeférhetetlen. Már most vagy a szöveti elemeken végbemenő természeti kiválogatódás útján lassanként módosulnak a szöveti elemek, a kitevők s akkor ez a *jellemvonás* tényleg megszerzetté s ez által öröklékenynyé válik, vagy nincs mód az összeférhetetlen kitevőkkel való kombinálására s akkor

¹ Le Dantec *Évolution individuelle et hérédité. Théorie de la variation quantitative*. Bibliothèque scientifique internationale. Paris, F. Alcan, 1898. 6 fr.

eltűnik, mihelyt a környezet megszűnik ez irányban továbbra is hatni s az ilyen nem lesz öröklékeny. Valamely *a, b, c, d, e, f* plastid például külső nyomás behatása alatt kerek alakja helyett koczká alakot ölt, ez alak s a kitevők közt ellentétesség van, már most vagy módosulnak a kitevők úgy, hogy egyensúly alakja a plastidnak a koczká lesz, vagy nem bírnak így módosulni s akkor ez az alak nem lesz kötelező, öröklékeny.

Az eddigiek mind érvényesek az agam, termékenyítés nélküli szlíz nemzésre (parthenogenesis), de a természetben rendszerint *nemi szaporodást* (reproduction sexuelle) találunk, vagyis a csira, a miből az új egyén származik, két különböző szülő termelte két szaporító sejt egybeolvadásából (fusio) keletkezik. E két szaporító sejt egyike sem fejlődhetik a másik nélkül. A *nemi különbség*, a *szexualitás* e titokzatos tüneményének is igen egyszerű magyarázatát adja Le Dantec biochemiai elmélete. A törvény, a melyet itt felállított, annyira összefügg az átöröklés köréből ismert összes jelenségekkel, hogy ép ez a körülmény teljes szilárdságot ad ennek a föltevésnek, a melyet nehezen lehetne kísérletileg beigazolni.

A szaporító, a nemi elemek, minthogy magukban nem fejlődhetnek, *tökéletlen plastidok, élni nem tudó plastidok*. Az ilyen *egyensúlytalan, disequilibrált* plastidok egybeolvadásából (fusio) keletkeznek az *egyensúlytartó, equilibrált* plastidok.

*

Ez elmélet tételei a következők:

I. A felsőbbrendű állatok, így az emlősök nem lévén szervezve a szlíz nemzésre, teljesen eltűnnének, mivel testi, somatikus elemeik elemi halálra ítélvék a soma végzetes, elkerülhetetlen halála folytán és mivel másrészt nemi elemeik élni nem bíró plastidok, ha ép ez utóbbi elemek meg nem mentenék a fajt, biztosítván a szaporodást következő tulajdonságaik folytán:

α) Kétféle nemi elem van, hímnemű, a spermatozoid, *m*, és nőnemű, az ovula, *f*.

β) E kétféle élni nem bíró elemet rendszeren veti ki a soma és szabadjára ereszti a külső környezetben.

γ) Valamely faj ovulája *f* képes chemiotaxis útján magához vonni ugyanannak a fajnak spermatozoidját *m*.

2) E két elem egymást kiegészíti és egyesülésük (megtermékenyítés) élni tudó plastidot alkot, ez a megtermékenyített pete, *o*, kiindulása új egyénnek.

*

II. Az *m* és *f* elemek néha egy ugyanazon somá-ban jönnek létre; akkor azt mondjuk, hogy az az egyén *hermaphrodita*. Ha egyszerre termelődnek, ilyenkor a maga-termékenyítés is lehetséges, legtöbbször nem így történik, mért a két nem érésében nincs synchronismus, innen a termékenyítés szükségképen két egyén között (*dichogamia*).

*

III. Az előbbi folyamat túlhajtása vezet az oly esethez, mikor a nemek elváltak: vannak *M* egyének, a melyek az *m* elemeket hozzák létre s vannak *F* egyének, a melyek az *f* elemeket termelik. Az *M*-et himnek, az *F*-et nőténynek hívjuk.

M somá-ja legtöbbször különbözik *F* somá-jától; nemi dimorphismus. Minden emlős fajnál két sajátosan különböző, könnyen felismerhető alakot találunk, ez a *somatikus nem*, a *másodlagos nemi jellemvonások*.

A kiherelés és különösen az élőldi herék tanulmányozása arról győző meg, hogy ez a nemi dimorphismus tisztán a genitális elemek nemétől függ; semmi különbséget sem tételhetünk fel eleve egy fajbéli him és nőtény somatikus elemei között; csakis elrendezésük különbözik annál a szerepnél fogva, a melyet a genitális elemek az általános elrendezettségben játsznak. Másképp: a somatikus elemeknek nincs nemük.

*

IV. A somá-k dimorphismusa tisztán a genitális elemek nemétől függvén, kérdés már most ennek kifejlődése. A megtermékenyített pete, *f* ovula és *m* spermatozoid egygyeolvadásának eredménye lévén, mind a két nemet magában foglalja. Így kell lenni természet szerint a belőle fejlődő egyénnel is, következésképp a hermaphroditismus általánosnak látszik. Érdekes is a sok esetben szöveti megfigyeléssel beigazolt feltevés, hogy a csak egynemű unisexualis állatok magzati fejlődésükben bizonyos hermaphrodita korszakon mennek át. A fiatal egyénben tehát két csoport disequilibrált plastid van μ és γ , melyek egyike a him genitális szövet, másika a női genitális szövet

forrása. Ezek egyike jókor elcsenevészedik. De miért? Mért nincs például az embernél soha „valódi hermaphroditismus”? A genitális szövetek valóságos élősdiei a somá-nak; oly plastidokat hoznak tényleg létre, melyek a somá-n kívül esnek és melyeket a soma kivet magából. Mint élősdiek lépnek fel kiválasztásukkal az általános kölcsönösségben s így is teremtik meg a nemi dimorphismust. Mint élősdiek kívül esnek a többi szövetek összerendezettségének kölcsönösségén és eltávolításuk nem is zavarja ezt.

- Tehát 1. ismerünk oly élősdieket, ha e hasonlatot teljessé akarjuk tenni, a melyek hermaphrodita egyén belső környezetébe jutva, közvetve a genitális szövetek egyikének elcsenevészését okozzák (*Amphiura squamata*); 2. ismerünk oly élősdieket, a melyek a csak egynemű, unisexuális egyénekbe jutva, közvetve annak az egyének castratióját okozzák és egyszersmind az ellenkező nemnek, mint a mi neki volt, másodlagos nemi jellemvonásait adják neki, vagyis az általános összerendezettség kölcsönössége szempontjából éppen úgy viselkednek, mint az ellenkező nem genitális mirigyé. Így ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy a rendesen csak egy nemű fajoknál a között a két élősdiféle közt, a melyeket him- és nőszöveteknek nevezünk, antagonismus van és ha bizonyos időpontban együtt léteznek, az erősebbik felülkerekedik a másikon és elcsenevészését hozza létre. Az unisexuális állatoknál, a him genitális mirigy gonotom élősdí a női genitális mirigyre nézve és viszont.

Néha azonban az élősdí-castratio nem tökéletes. Ez magyarázza meg a hermaphroditaságot egyes fajoknál. Kérdés már most, melyik élősdí szövet győz? Darwin elvével kell felelnünk itt is: „Az alkalmasabb, vagyis az, a melyikre nézve az egyén belső környezetében, a hol küzd, a megvalósult feltételek kedvezőbbek”. Ezen fordulnak meg a nem meghatározására vonatkozó kísérletek, bőségesebb táplálkozás és enyhébb hőmérséklet kedvezőbb a φ elemekre, mint a μ elemekre.

*

V. A him is, a nőtény is átadja jellemvonásait egyesülésük gyümölcsére. Az átöröklés szempontjából egyenlő értéket kell tulajdonítanunk a spermatozoidnak és az ovulának. Az egyén jellemvonásai plastidjai chemiai szerkezetétől függnének. Ha tehát azt mondom, hogy a szülők jellemvonásai áttevődnek egyesülésök gyümölcsére, úgy kell értenem, hogy a szülő plastidok chemiai tulajdonságait fel-

találjuk a fiú csirában. A spermatozoid átöröklő ereje — chemiai szerkezete.

A nemi elemek magukban foglalják a szülők összes plastikai anyagait. Mért kell mégis két nem? Ez a két alak kiegészíti egymást ugyanazon plastikus anyagokból összetéve; *a plastikus anyagok minden egyes chemiai fajára két kiegészítő alak van.* Azonosak és mégis különböző két alak. Ezt Le Dantec a Pasteur felfedezte molecularis dissymetria jelenségeivel véli magyarázhatónak, a hogy ezt már e folyóirat is ismertette.¹ Ugyanazon chemiai összetételű anyagnak is sokszor különböző molecularis szerkezete lehet s e szerint például jobbra vagy balra téríti el a sarkított fénysugarat s így nevezik is jobbra vagy balra hajlító szerkezetűnek. Ez a molecularis dissymetria nagyon elterjedt a szerves eredetű anyagokban. Így tételezhetünk fel a plastikus anyagoknál jobb, bal s egy harmadik semleges typust, mely a két előbbi egyesüléséből moleculáról moleculára keletkezik.

Az ilyen jobb és bal typus, disequilibrált, nemi alak, egymást kiegészítik semleges, nem nélküli, asexualis, equilibrált alakká. Az összes somatikus elemek equilibráltak, vagyis semleges, equilibrált plastikus anyagokból állanak. Azon a helyen, a hol a genitalis szervek képződnek, sajátos feltételek a plastikus anyagok egyik típusának pusztulását hozzák magukkal. Az itt keletkezett plastidok természet szerint képtelenek anyaghasonításra, mivel tökéletlenek, de nyilván ugyanazok a kitevőik, mint az illető egyén teljes plastidjái.

*

Mind a két egyénnek, a kiknek nemi elemei közt megtermékenyítés jö létre, megvannak egyéni jellemvonásai, egyéni kitevői. Ez elemek egygyeolvadásából teljes plastid keletkezik, a megtermékenyített pete. Milyenek lesznek már most e teljes plastid jellemvonásai, kitevői. *Bizonynyal az összeolvadó elemeknek megfelelő legkisebb kitevők.* Ezeket egyszer az apjától veszi, máskor az anyjától. Ez magyarázza meg, hogy a fiú egyszer az apja, máskor az anyja jellemvonásait öröklí. A következő esetek lehetnek ugyanis: 1. a spermatozoid összes kitevői kisebbek az ovulácinál; akkor a megtermékenyített pete azonos lesz az apapetével (kivéve a hozzá csatlakozó szerzett jellemvonáso-

¹ Dr. Pekár Károly. *Le Dantec újabb munkái.* Athenaeum, 1899. II, 336—337. l.

kat); 2. a spermatozoid összes kitevői nagyobbak az ovulácinál; akkor a megtermékenyített pete azonos az anyapetével (kivéve a szerzett jellemvonásokat); 3. bizonyos kitevők kisebbek a spermatozoidban, mások kisebbek az ovulában; akkor az apa oly jellemvonásai, a melyek oly arányoktól függtek, a melyek átmentek a fiúra, át fognak menni a fiúra, az anya ily jellemvonásai szintén át fognak menni, de az új arányoknak, melyek apától és anyától vett kitevők közt találhatók, megfelelő új jellemvonásokat is fogunk találni, a melyek átmenőlegesek, közbeesők az apái és az anyái közt. Ez a *legkisebb kitevő nemi törvénye* (la loi sexuelle du plus petit coefficient).

A valóságban módosítja ezt még az is, hogy a spermatozoid állottabb-e, az ovula frissebb-e.

A termékenyítés tehát épen nem forrása a variációknak, a hogy Weissmann gondolta, hanem ép törekszik elmosni az esetleges eltéréseket s bizonyos középtypust állapítani meg minden fajban.

Így a számkitevők esetleges válogatódására és nem az anyag titokzatos folytonosságára kell visszavezetnünk az átöröklést s ez elég csekélységgé súlyoszi le a „vérség szavát“, a genealogiai követeléseket.

*

Az eddigieket csak több tapasztalati ténnyel kiegészíti s néhány pontban szélesebben megmagyarázza „*A sejt alaki elemei és a szaporító sejtek érése*“ (Les éléments figurés de la cellule et la maturation des produits sexuels. Revue scientifique, 27 mai 1899.) című érdekes czikkében.

Különösen hangsúlyozza, hogy a halhatatlan Pasteur vitte be a *chemiai módszert* a természettudományokba, a biológiába s ezzel bevitte egyszersmind a chemia szabatoságát. Kiemelvén a chemismus fontosságát, háttérbe tolta a morphológiát. Legtalálabb példa erre ép a veszettség; „mint a hires mester mondogatni szerette, microbája egyike a legismertebbeknek, csalhatatlan eszközeink vannak felismerésére mindig, mindenütt és mégis senki sohasem látta; nem tudjuk, vajjon kerek, négyszögletes, de ismerjük néhány olyan tulajdonságát, melyek elegendők arra, hogy megkülönböztessük minden más microbától“.

Aztán a microchemia nagy haladásáról beszél. Megismerhetjük a sejtek életét, állandósítva a különféle morphologiai állapotokat, és histochemiai reakciókkal festve az egyes részeket. Megismerteti a sej-

tek oszlását s alaki elemeiket a mag szemecskéiben, a *chromomère*-ekben találja. A sejtoszlásnál minden *chromomère* ketté hasad, úgy hogy minden ily alaki elem egyik fele az egyik fiúsejtbe, másik fele a másik fiúsejtbe jut. A *chromomère*-ek *chromosomá*kat alkotnak. E *chromosomák* volnának tehát azok a plasmaanyagok, a melyeknek *quantitativ* kitevői *hoznák létre az egyéni változásokat, míg qualitásuk a fajt jellemzi.*

A szaporító sejtekben Van Beneden csakugyan kimutatta, hogy a *chromosomák* száma *csak fele* annak, a mennyi ugyanazon egyén somatikus sejtjeiben található és pedig mind a két nemre nézve. Ezért élni nem bíró plastidok ezek s két különböző nemű egyéntől jött két ilyen elem ezért hozhat létre élni tudó, tökéletes plastidot.

A szaporító sejtek éréséről szólva pedig ép az egyik *sejtfél szétolvadását, felhasználását (fonte unilatérale)* tartja Le Dantec kimutathatónak, a mennyiben itt két oszlás közvetlenül történvén egymásután, úgy hogy közben nem lévén anyaghasonító időköz, az illető sejtnek *molekulánként teljesen ketté kellett oszlania* és pedig a benne együtt feltételezett *hím és női résznek, a dissymetriásan más szerkezetű molekula félnek* külön-külön, úgy hogy így jön létre élni nem bíró plastid, míg a tökéletes, élni tudó plastidban mind a kétféle szerkezetű anyag, a hím és női fél együtt található, melyek a megtermékenyítésnél megint egyesülve, ismét anyaghasonításra képes egyensúlyozott moleculaszerkezetbe olvadnak össze.

Ne vesztegessen meg az alaki változás, ne csak a külsőt, a morphológiát nézzük, fő legyen előttünk mindig a chemiai változás, ha rejtett, belső jelenség is, hiszen magát az anyaghasonítást is, az elemi élet e lényeges jelenségét sem állapíthatjuk meg morphologialag, nem láthatjuk, legfőlebb hosszú megfigyelés után. „Ha a Természet könyvében olvasunk, ne igazodjunk azután, a mi nagy betűvel van írva. A lényeges dolgok néha a sorok közt találhatók.“

*

Vége a „*Nemi különbség*“ről (*La Sexualité*. Nr. 2 de la collection „Scientia“, Paris, Georges Cassé & C. Naud, 1899. I—98.) írt könyvecskéjében, melyet a cikkirónak is megküldött, részletesen és rendszeresen adja a nemi különbségre vonatkozó ismereteinket a szakközönség számára az itt már ismertett elméletével együtt.

*

Az átöröklés és a nemi különbség ez elméletében is tehát a mint láttuk, következetes marad Le Dantec önmagához. Ismét csak arról győz meg, a mit az életről adott „új elméleté“-ben hirdetett, hogy tudniillik a biológiában, az életjelenségek vizsgálatánál fő alapvető jelenséggül mindig a *chemiai* jelenséget kell tartanunk és hogy továbbá ezekben a chemiai jelenségekben is szigorú determinismus, megszabottság mutatható ki, ez a *biológiai determinismus*.

Az átöröklés és a nemi különbségről adott elmélete is ezt a szigorú *chemiai determinismust* hirdeti és pedig az ő e tekintetben kitiűő, igazán *positív nyelvén*, mely az antropomorphismus hibáit lehetőleg kerülvén, minden jelenséget a maga eredetiségében állít elének világos előadásban.

Fők, elsőrangúak tehát mindig a chemiai jelenségek az élet jelenségek körében, a miket pedig rendesen legkevésbé látunk, mert a természet tarka, változatos, színekkel pompázó és vonalokkal ékes alakokkal fedte el előlünk, de ne vesztessen meg a morphologia, jól mondta Le Dantec fennebb: ne csak azt olvassuk a természet könyvében, a mi nagy betűvel vagyon írva, mert a lényeges dolgok ép a sorok között vannak.

Dr. Pekár Károly.

*

Stein, An der Wende des Jahrhunderts. Versuch einer Kulturphilosophie. Freiburg. Br. (I. B. Mohr). 415. lap. Ára 7 márka 50 fillér, kötve 9 márka.

Stein Lajos berni tudományegyetemi bölcselettanárnak két évvel azelőtt megjelent monumentális „socialphilosophiáját“ e „kulturphilosophia“ követte, mely azt hisszük, előbbihez hasonlóan kellő méltánylásban fog részesülni az illetékes szakkörök részéről. „*Adalékokat*“ nyújt itt ez előkelő író hazánkfia „*a nyugateurópai—amerikai kulturrendszer bölcseletéhez*“ a melyek részint bővebb kifejtései, részint pedig „magyarázatai“ az ő testes socialphilosophiájának“, a melyben a „socialismust“, mint „korunknak legfontosabb kulturproblémáját“ vette beható vizsgálat alá. A kulturbölcseletnek eme „épületköveit“ *Helmholtz* populáris előadásaihoz, *du Bois-Reymond* beszédeihez és értekezéseihez, *Huxley* socialis essay-ihez és *Windelband* präludiumaihoz hasonlóan bölcseleti essay-szerű alakban tárgyalja, mivel szerinte ez irodalmi műfajt sem szabad elhanyagolnunk, s a költészet „mythologi-

sáló formáját“ fel kell váltania „logisáló formájának“. A miért is „socialphilosophiájának“ tudományos apparátusával szemben itt a könnyed és szellemes essay-szerű tárgyalásmód lépett, a melyre különben szerzőnek finom, előkelő stílja kiválóan alkalmas. Hisz Stein többi böleseleti műveiben is a mily alapos, ép olyan világos és folyékony stílistának mutatta be magát. Sehol semmi nyoma a német nehézkes és szövevényes stílnak az ő műveiben.

„Az evolutionistikus kriticismusnak“ s az ebből a világnézetből eredő „socialis optimismusnak“ lelkes, következetes és erősen fölfegyverkezett híve és harczoza a szerző az összes 20 tanulmányban és értekezésben. S bár különböző kérdésről szólnak, mégis egy szerves kulturtörténeti összefüggésnek a tagjai. Czimeik a következők: A század alkonyán (1—35 l.); egy 2500 éves jubileum (36—46. l.); a fejlődés elve a szellem történetében (47—77. l.); a görög böleselet első föllépése az araboknál (78—87. l.); a görög philosophia continuitása az arabok gondolatvilágában (88—106. l.); a logikai continuitás egy tipikus példája a szellem történetében (107—121. l.); a biographika módszertanáról (122—143. l.); Nietzsche utolsó művéről (144—159. l.); Nietzsche mint philos. klasszikus író (160—166. l.); az emberi társadalom mint böleseleti probléma (202—230. l.); létezés és életfelfogás (231—241. l.); darwinistikus és socialistikus ethika (242—254. l.); természeti és erkölcsi törvény (255—271. l.); kísérleti paedagogika 272—286. l.); a gondolat és az érzelem anarchiája (287—331. l.); a vallási optimismus (332—347. l.); a béke philosophiája (348—379. l.); s a XX-ik század politikai és socialis feladatai (380—415. l.).

De nézzük csak közelebbről a felette tartalmas főbb tanulmányokat. Így mindjárt az első bevezetésképen „a század alkonyáról“ értekezik. Hivatása a philosophusnak, hogy két századnak találkozó pontján a szellem mérlegét megállapítsa s a tudomány összes szakai és ágai felől birálati áttekintést nyújtson. A tudományok összes jelenségeinek áttekintésében ugyanazt jelenti a philosophus a kultura háztartására, mint az államférfiú hazája politikájára nézve. Már Fichte is vallotta, hogy az egyes korszakok szellemi alapvonalainak a megállapítása „általánosan elismert előjoga“ a philosophusoknak. A századok, mint időszakok psychogenetikai symbolumok és mnemotechnikai segédeszközök a történeti jelenségek megítélésében, tehát psychikai szükségességgel lépnek föl az újabb historiában. A könnyebb tájékozás és a gyorsabb áttekintés dolgában ugyanazt jelentik a gondolatok assotiatiójában, mint a mit jelentenek az osztályozások a zoologusoknál.

Philosophiailag hanyatló századunk fejlődésére tekintve a legaktuálisabb kérdés, a mi azonnal szemünkbe ötlük, jelen kulturánk continuitása és győzelme az egész vonalon. S ha a mi kulturrendszerünk continuitása kétségtelen factuma a bölcelelettörténeti vizsgálódásnak, úgy abban, mint azt már Leibnitz is sejtette, a jövő XX-ik századnak feladatai is foglaltatnak. A történetnek tudatos „célztörekvése“, conatusa van, a mely szerint imperativumok által meghatározott célja és értelme van az emberi együttélésnek és együttműködésnek. A conatussal a természetben foglalkozzanak a metaphysikusok, míg a conatusnak a történelemben való felismerése és teljes megértése a célztudatos fejlődést valló történetbölcselőnek tiszte és földadata. Az emberiség története a mindinkább tökéletesebben valósult céloknak szakadatlan láncolata, a melynek küzdelmében a taktika így hangzik: „immer vollendetere Anpassung menschlicher Willenshandlungen an ihre Zwecke, ein immer proportioniertes Verhältniss zwischen Energieverbrauch und jeweiligen Zweck.“ Szerző tehát az általa „közönyösen fogadott“, sőt „visszaütasított“ metaphysikával szemben a szellemi életjelenségekre alkalmazott Darwin—Spencer-féle evolutio elvének a hive, ki mindenütt az összefüggő célztörekvéseket (Baer „Zielstrebigkeit“-ja) keresi s minden egyes kornak saját igazságát kutatja. A socialpolitikai jelenségeket a psychogenetikai módszer szerint ítéli meg, a melynek alapján a socialis optimismust vallja. Életideálja így fejezhető ki: „ein Maximum von Leistungsfähigkeit mit einem Minimum von Energieverbrauch zu erreichen“. E világnézetnek megfelelőleg hirdeti demokratizált kulturánk világuralmát és aristocratiáját. El tehát minden pessimismussal és fatalismussal az értelmi, ethikai és physikai haladás és folytonos tökéletesedés javára! Az ember a célokkal nő s a cselekvőség a földolog. Mai kulturális fejlődésünk feltartóztatatlanul előre törekszik. Jelszava: per aspera ad astra! E meggyőződés által áthatva örömmel és a jövőbe vetett erős bizalommal bucsúzhatnak letűnő századunktól.

Hogy az emberiség kulturális történeti fejlődésében csakugyan van continuitás, a 2-ik tanulmánynak tárgyát képező „2500 éves jubileum“ fényesen igazolja. Stein szerint egy történeti törzsfának a jubileumához kezdetének és mai napig tartó szakadatlan munkásságának pontos megállapítása tartozik. *Egyedül a philosophia* az a törzsfá, mely 1900-ban fogja megülni 2500 éves fennállásának sokat jelentő jubileumát. Itt a continuitás a legszigorúbban van megtartva, a mennyiben a bölcelet a görög Thalestől egészen a német Nietzscheig a gondolkodó

főknek szakadatlan láncolatát mutatja. Nincs az az intézmény vagy szövetség vagy tudomány, mely a philosophiához hasonló 2500 éves zárt continuitást felmutathatna. A philosophusok nemesi levele tehát a legrégibb és a leghitelesebb. De mivel a philosophia mindenkoron az igazság kutatásának szolgálatában állott, ép azért mondjuk meg neki jubileumán is az igazságot. Legrégibb leánya, a *metaphysika* „hat eine kaninchenartige Fruchtbarkeit“. Egy *Härtmann* is vallja annak galvanizáló folyamatát, és az *új kantianismust*, az *új hegelianismust*, *fichteanismust* és *schellingianismust* követte napjainkban. *Hartmann* kategóriák-tana, *Schopenhauer* vak akarata és *Spencer* agnosticizmusa is annak ágai. E metaphysikáról jól mondja Stein „Socialpolitikája“ 126. lapján: „Als Pfadfinderin und wissenschaftliche Bahnbrecherin im dunkeln Reiche des Unendlichen wird die Metaphysik auch in Zukunft ihren Platz, wie ihr Recht behaupten dürfen, wenn und insofern sie den anmasslichen Anspruch aufgibt, die letzte Wahrheit zu sein, vielmehr bescheidenlich sich dabei beruhigt, die letzte Wahrheit, nur zu suchen“. De az Aristotelestől Kantig stagnáló formai *logikát* is csak újabban elevenítették föl a 2500 éves philosophiában. Nagymestere *Hegel*, „kirurgusa“ *Mill* St., ismeretelméleti alapon való átformálója *Schuppe*, *Sigwart* és *Wundt* napjainkban. A philosophia „mostoha“ gyermeke a *psychologia*, mely legújabban esakis a physiologiával van „törvényesen megházasítva“. Az ismeretelméleti logika a vallásphilosophiának (*Ritschl*, *Kaftan*, *Dorner*), a psychophysika pedig főleg biológiai alapon az aesthetikának (*Gross*, *Hirth*, *Lipps*, *Volkelt*, *Berger*, *Jerusalem*) vált javára. A psychophysikai kísérletet a paedagogikában is használja *Schiller*, *Ziehen* stb. „Új ura“ a philosophiának az eddigi psychophysikával szemben a *socialphilosophia*, illetve *sociologia* s a *socialis ethika*. A philosophia „a megismerhetetlenről“ megint az emberre tért vissza. „Hekuba neki a *Weltdasein*“ sőt inkább „das *Menschen-dasein* a maga életezéljével a centrális problémája“. Az ember az emberi vizsgálódás legérdekesebb objectuma. „Die Formen und Gesetze menschlichen Zusammenlebens und Zusammenwirkens, wie sie die Sociologie in ihrem *Sein*, die Socialphilosophie in ihrem *Werden*, die sociale Ethik in ihrem *Sollen* erfasst“, ezek azok a problémák, a melyek a század alkonyán a legjobb kutató szellemeket foglalkoztatják, Így hát a philosophia 2500 éves körmenete gazdagnak mondható. *Zeller*, *Erdmann* és *Fischer* elsőrangú bölcelettörténeti előadása szerint mindegyik bölceleti ágnak megvan a maga jogosultsága, — létének helyes értelme és igazsága. Az aesthetika kutatja a szépet,

az ethika a jót; a jogbölcselet keresi az igazságost, a vallásfilozófia az örökkévalót; a történetbölcselet vizsgálja a maradandót, a bölcselettörténet a lényegest; a psychologia tárgyalja a bensőleg átéltet, a logika a formális helyeset s végül a természettudomány behatol a valódiba s a philosophia az igaziba. Az igazság felé való törekvésében pedig kimerithetetlen a természettudományyal szemben a philosophia tárgya. Csak kereshetjük azt, de soha el nem érhetjük. „Minden kornak megvan a maga igazsága s így hát a maga philosophiája. Ép azért sohasem hal meg a philosophia, mely örökké bolygó zsidója marad a tudományoknak.“

A 3-ik tanulmány, a melyet *Alexander Bernát* a magyar tudományos akadémiában olvasott fel, a „*fejlődés elvéről*“ szól „*a szellem történetében*“. Főtétele így hangzik: „*die immanent teleologische Entwicklung ist das treibende Princip der Geistesgeschichte*“. Az általános philosophiai és történeti igazságok mind megannyian egy bizonyos petitio principii-ből indulnak ki. Így *Comte* és újabban az angol *Buckle* a természettudományi módszerrel élt a szellemi jelenségek felfogásában és kereste a causalitás kategóriáját azok megértésében. Ezzel szemben *Darwin* az emberiség haladó életét a *fejlődés* szempontja alá foglalta s a causalitásban annak csupán egyik mozzanatát látja. Mert hát a *fejlődés* fogalma épen immanens teleologiai jellegénél fogva sokkal gazdagabb, mint a causalitás kategóriája. A causalitás a történetben nem merev mechanikai, mint *Buckle* akarná, hanem immanens teleologiai jellegű. A történelem mozgó ereje nem a causalitás, hanem az immanens teleologiai elv szerinti *fejlődés*. S ha *Leibniz* azt mondta, hogy „*natura non facit saltus*,“ úgy a tételt *Darwin* biologiai fölfedezései értelmében azzal kell kiegészítenünk: „*ne mens quidem*“. E *fejlődés* érvényének az emberiség ösztörténetében s annak művészeti, vallási, morális, jogi, bölcseleti, tudományi és technikai nyilvánulásaiban való teljes felismerése egy *Leibniz*hoz hasonló „*universálgénie*“-nak, egy „*jövendő philos. Messiásnak*“ fogja képezni megoldandó feladatát. Mert hát az összes bölcselettörténeti rendszerek a causális és teleologiai continuitás törvénye alatt állanak, a minek legclassikusabb bizonyítéka a renaissance-kor bölcselettörténete. A kulturális haladás continuitása nem pusztán külsőleg causális, hanem egyúttal bensőleg teleologiai jellegű és pedig úgy, hogy a *fejlődésnek* fogalma a történelem regulatív, nem pedig constitutív alapelvének tekintendő. Az immanens teleologiai *fejlődés* gondolatát élenkeu szemlélteti a 4. és 5-ik tanulmány, a mely „*a görög philosophiának*

első föllépésével“, illetve e *philosophia* „*continuitásával*“ foglalkozik „az arabok gondolatvilágában“ közelebből.

„A logikai *continuitásnak* egyik tipikus példájával az emberi szellem történetében“ különösebben foglalkozik a 6-ik tanulmány. Jól mondja a szerző, hogy a bölcselettörténet végső elemzésében az önmagukat keresztező, egymást támadó és végül legyőző eszméknek a története. De kevés olyan alapprobléma van, mely a substantia fogalmához hasonlóan a legrégibb időktől kezdve oly élénken foglalkoztatta volna a bölcseleti kutatást, mint éppen a *determinismus* problémája, mely az első helyet foglalja el az emberi szellem fejlődése történetében. A szellem történetében az akarat kérdésének tanellentéte 2000 év óta sohasem nyugodott s az akarat determinismusának a kérdése ma is teljes energiával foglalkoztatja egy *Spencer, Stephen, Sidgwick, Shurman, Steinthal, Wundt, Sigwart, Paulsen, Bon, Stork, Stern, Quettelet, Öttingen* és nálunk *Öreg J. és Pauer I.* etikáit. S ez az ősrégi probléma mit sem veszített a maga actualitásából. Sőt inkább a legkülönbözőbb korú és nemzetiségű gondolkodók egymástól függetlenül hasonló megoldási eredményekre jutottak el. Világosan bizonyítja e körülmény az emberi szellem fejlődése történetének logikai *continuitását*, hogy így mondjuk: *homogeneitását*. Találjuk azt az antik bölcseletben a *stoikusoknál*, a scholastika korában *Ascharija* arabs bölcész iskolájában és a *mystikában* és megújította azt *Geulincx, Malebranche* és *Leibniz* a modern *philosophiában*. E logikai *continuitás* így magyarázható, hogy az emberi nemnek psychophysikai processusa mindenütt egyenlő fejlődési törvények szerint folyik le, mely szemmel látható gondolatanalógiának fejlődésével „ist für die *Methode der Philosophiegeschichte* eine Erkenntniss von nicht zu unterschätzendem Belang gewonnen“. Ez alapon az emberiség legfőbb fejlődési fokozatára nincs tisztább és ideálisabb ethika, mint az occasionalistikus erkölces tan, „welche“ -- szerző szerint -- „ihrem Strebensziele nach mit den höchsten Forderungen der Ethik Lessings zusammenfällt, nach welchen der Mensch selbst im Vollbewusstsein seines Willens-determinismus das Gute in reiner und lauterer Gesinnung mit seelischer Freude vollbringen soll, bloss weil es gut ist“. Hogy ez hatalmas érvelés *Pauer I.* „etikai determinismusa“ mellett, nem szorul bővebb magyarázatra.

A 7-ik tanulmány „a *biographika módszertanáról*“ szól és pedig „különös tekintettel az életrajzi művészetre a bölcselettörténeti kutatás szolgálatában“. Az életrajzi művészet eddigelé uratlan jószágnak

bizonyult, mivel nem volt annak törvénye. Pedig az irodalomnak egyik legrégebb faja az, a melylyel mi már a hieroglypháknál, az Odysseában, az ó-testamentomban s a többi régi népek vallásos okirataiban találkozunk. Magas irodalmi kora daczára máig sincsen a biographiának sajátos technikája. *Comte* óta megszoktuk, hogy annak jogosultságát, alakját terjedelmét és határait is tegyük — még pedig a böleselettörténeti kutatás szolgálatában — kutatásunk tárgyává. Létfogósultsága és létfeltétele a biographiának kétségtelen. Alapmotívuma mindenkor az élénk érdeklődés marad a személyes iránt. S bár vannak biographiai műremekeink (*Macaulay, Vasari, Muratori, Taine, Grimm, Dilthey* stb. művei, mégis a mai biographika tudományának hiányzik a *Herbartja*, ki megtanított bennünket arra, hogy miképen kell lassankint átmennünk a paedagogika praxisáról annak elméletére. A jövő biographikának tehát tanulnia kell a paedagogika történetéből. Rendszerezőre van annak szüksége az egész vonalon. Minden komoly biographiának *historiai* és *paedagogiai-ethikai* czélja van. A biographika *historiai* értéke minden komoly életrajzának közös tulajdona, de más-ként áll a dolog annak *paedagogiai-ethikai* vagy didaktikai értékével. Mert minden művészi vagy politikai individualitásnak van *ethikai* tartalma vagy képmásszerű értéke. Egy *Borgia Caesar* életrajzának p. o. lehet nagy *historiai* értéke, de nincs *ethikai-képmásszerű* vonása s megfordítva: egy *Socratesnél* éppen az ő életében és egész személyiségében rejlik a nagyfontosságú *historiai* érték. Sok gondolkodónál és főleg vallásalapítónál éppen az ő életében rejlik bölesletének vagy vallásának legjobb darabja. Ez életnél az érzület és a morál tisztasága a hivatásban a fődolog, a minek kiemelése megóv úgy a túlzás, mint az alexandrismus veszélyeitől. Hozzájárul még az is, hogy az ökonomiai, szellemi és erkölcsi milieu is figyelembe veendő, a melyből a nagy gondolkodó kifejlődött, sőt azon sokszor teremő erejénél fogva túl is ment. E tekintetben két kiváló böleselettörténeti termékkel dicsekedhetünk *Gomperz* „*Griechische Denker*“ és *Windelband* „*Geschichte der Philosophie*“ (1892, 2 kiad. 1899.) cz. művében. Az egyik mester a biographiai, ökonomiai, nép-, föld- és helyrajzi szempontok, a másik ellenben a „problémák és fogalmak genesisének“ kidomborításában. Hogy a biographia felette becses részletkutatás a böleselettörténet szolgálatában, nem kisebb ember, mint *Zeller* hangsúlyozza.

Hogy századunk alkonyán egy kulturphilosophiában Nietzschek is helye van, Stein művének 7-ik és 8-ik tanulmánya igazolja.

Előbbiben „*Nietzsche utolsó művét*“ tárgyalja, mely befejezetlenül „*Der Wille zur Macht*“ cz. alatt maradt reánk. E műnek „*Antikrisztus*“ cz. első kötete (íratott 1888 szept. 3—30-ig Turinban) Nietzsche „bölcséleti testamentomának“, „az összes értékeket felforgató („*Umwertung aller Werte*“) eljárása utolsó consequentiájának“ s „pyramidalis rendszere legvégsőbb csúcsának“ tekintendő. E művének tárgya „*Borgia Caesar, mint pápa*“, vagyis „a keresztyénség legyőzése saját székhelyén.“ Bátran, keserűen, gúnyolódva és megsemmisítő vágygyal néz itt utolsó nagy ellenségének, a keresztyénségnek a szemébe, és tudatosan és világosan sérti és bántja azt, a mennyire az neki csak lehetséges. A keresztyénség iránti daemoni gyűlölete egyúttal kultúrájának is szól. El tehát minden nemessel, erkölcsivel és előkelővel, hogy annak helyére lépjen a Hobbes-féle ősállapot ragadozó állatja, a „szőke bestia“ magasabb embertypusa! A Nietzsche-féle bölcseségnek im ez az utolsó vége. Vissza az állatias barbárságba s ez alapon „halált a keresztyénségnek“! A ridegszivűségnek s a raffinirt ember telenségnek hasonló példájával nem igen találkozunk az emberi szellem történetében, a melyben a selectio darwinista theoriájának sajátos torzképével van dolgunk. Nietzsche „Antikrisztusa“ a legegésőbb és legkeserűbb vád, a melylyel valaha a zsidóságot és a keresztyénséget illethették. Gonoszságával fölülmulja a „de tribus impostoribus“ (Mózes, Krisztus, Mohamed) cz. hirhedt középkori művet. A „keresztyénség“ a maga részvételével meghamisította az egész emberi természetet és megsemmisítette az egész életet, mert a részvét conservatora és multiplicatora minden nyomorúságnak és teljes decadentiának az emberiségben.“ Im ez az ő minduntalan visszatérő állítása a keresztyénségről. S nézzük csak a historia körül tett utazásainak egyes dekadens stációit.“ Az első *Sokrates és Platon*, a második *a keresztyénség* (hol azonban a kegyelet egy bizonyos nemével illeti Jézust, a „szent anarchistát“ s csak a Pál-féle keresztyénségben látja a „peccatum originálét“) s a harmadik és végső statio „*Borgia Caesar. mint pápa*“. Mert Borgiával többé nem a keresztyénség, hanem az élet került a pápai székre.“ Jelszava tehát: *vissza a kultúrával!*“ De nem Stalberggel a középkorba, vagy Winkelmannal az antik classicismusba, hanem Borgiával a vadságba, a ragadozó állatiasságba. A „fizikai erőnek eme kultuszával szemben — mondja helyesen *Stein* — segít a szavazó lap s a zsidóságra és keresztyénségre való esztelen szidalmazása ellen a józan emberi értelem. S a meddig ez az erkölcsi haladó emberiségben még végképen ki nem halt, azt kell hangsúlyoznunk:

nem vad állatiasságot, hanem megtisztult emberiséget, nem brutális ösztönöket, hanem vallást, művészetet és tudományt és nem „Übermenschet“, hanem *embert* az egész vonalon! S abban is igaza van Steinnak, hogy Nietzsche „Antikrisztusa“ az ő világnézetének leg-egységesebb és legméltóbb befejezése, mely tudatos és lelkiileg érett állapotának a terméke. Azóta tudjuk, hogy az „Übermensch“ lelke elborult és anyja és nővére „részvétének“ legszánandóbb tárgya.

És csodálatos! A 9-ik tanulmány szerint e férfit *Riehl* tanár 1897-ben a Fromann-féle „*philos. classicusok*“ közé sorozta. A „*philosophia művészét*“ látja benne, kinek stílja és szellemes aphorismusa egyedül áll az újabb *philosophia* irodalmában. Pedig legfeljebb a Bettelheim-féle „Führende Geister“-ek között van neki méltó helye, de a *classicus* heroszok között helye nincsen. Kulturideálja, az „Übermensch“, *Riehl* szerint is, „ein grosses Fragezeichen in der Philosophie“ és „ein sociologisches Dingansich, ein Grenzbegriff und eine irreale Grösse.“ Ez Übermensch „ist ein dionysischer Genius und Held“. És aztán egy aphoristikus philosophus soha sem sorozható a halhatatlanok közé. Ha p. o. *Heraklit* aphorismái nem alkotnának egy rendszert, és *Schopenhauer* Parergája mellett nem írta volna meg „Die Welt als Wille und Vorstellung“ cz. művét, úgy ők sem lehetnének „*philos. classicusok*“. Így Nietzsche genialis *philos.* egyénisége sem lehet „*classicus philosophus*“ — és pedig Stein szerint egyszerűen azért, mivel -- *philosophiája nincsen*. Metaphysikai, ismeretelméleti és sociologiai tekintetben *Nietzsche* csak „*decadensnek*“ tekintendő. a kinek tehát *Platon*, *Aristoteles*, *Aquinói Tamás*, *Descartes*, *Spinoza*, *Leibniz*, *Kant*, *Fichte*, *Schelling*, *Hegel*, *Fechner*, *Kierkegaard*, és *Spencer* sorozatában, mint „*philos. classicusok*“ között helye nincsen. Frommannék eljárása Stein szerint „ein förmliche Titelanarchie, eine Umwertung der litterar. Werte“, mely ellen nyilvánosan óvat kell emelnünk.

A 10-ik tanulmány „*a sociologia lényegéről és feladatáról*“ szól. *Comte* és *Spencer* teremtette meg a *sociológiát*, a melynek pedig maig sincsen biztos helye a tudományok hierarchiájában. Egy *Windelband* és *Rickert* p. o. egyszerűen „Gesetzes- und Ereignisswissenschaft“-nak definálja. A *sociologia* a maga *objectumát* több rokon tudománnyal osztja meg, úgy a *historiával*, különösen a *kulturhistoriával* és a *történetbölcslelettel*, az összehasonlító *ethnographiával* és az *anthropológiával* s a *nemzetgazdaságtannal* és a *moralstatisztikával*. Közös *objectumuk* az emberi társadalom, már t. i. az *emberi együttélés és*

együttműködés. E társadalom pedig bölcséletileg három szempontból vizsgálható ú. m. 1. ontologiailag a téri egymás melletti életben s a socialis együttlétben; 2. historiailag a közös emberi cselekedetek együttműködésének successiv sorozatában s 3. normative a közös célokban és feladatokban, az ú. n. „társadalmi *Sollen*“ követelményeiben. Az elsőnek tárgya az emberi együttélés stabilitása, a „*socialis Sein*“ a másodiknak a „*socialis Geschehen*“ s a harmadiknak a „*socialis Sollen*“, vagyis a socialis statika, dynamika és ethika. Mindezeket tágabb értelemben összefoglalja a társadalom bölcsellete, vagyis a *socialphilosophia* (a mivel a „sociologia“ terminusát kell helyettesítenünk), a melynek tárgya „das menschliche Zusammenwirken von allen Seiten.“ Ily alapon középhelyet foglal el „zwischen Gesetzes- und Ereignisswissenschaft.“ Mind ilyenek módszeres eljárása empirikus-induktív és összehasonlító — történeti jellegű — *Spencer*, *Comte* és *Wundt* organikus eljárásával szemben. A sociologusnak a socialis múlt tanulságaiból föl kell állítania azokat a teleologiailag jól megindokolt imperativumokat, a melyek szerint *cselekednünk kell.* A társadalom összehasonlító fejlődési történetének normatív tudománynak kell lennie és meg kell teremtenie a *Wundt* által is normatívjellegűnek declarált *socialis ethikát.* Mert hát a socialis szükségesség nem természeti mechanikus, hanem célok szerinti teleologiai szükségesség, mely a társadalmi kötelességszerű életet teleologiailag fundamentálja s a socialis tapasztalati tényekből a követendő eljárásra új imperativumokat állít fel. *Spencer* organikus módszere inkább heuristikus elv, az összehasonlító-historiai módszer ellenben normát alkotó faktor a socialphilosophiában. Mint tudomány képviseli tehát a *societas* közös céljait, azaz az emberi nem örök érdekeit. Ez alapon fölveszi a tudományos küzdelmet a socialis emberiség javára a *Stirner*-féle „*Einziger*“ és a *Nietzsche*-féle „*Übermensch*“ vad individualistikus és egoistikus elméleteivel szemben az egész vonalon.

A következő értekezés „*az emberi társadalomról, mint bölcséleti problémáról*“ szól. Az emberek társas együttélése terén nem csupán a természettörvények, hanem egyúttal a gondolat- és céltörvények az uralkodók. A miért is variabilis cyklikus rythmusokban folyik az le. Ez alapon csakis az ember, mint socialis lény szabad lény. Eszméi nem egyhangú körforgásban, hanem *Leibniz* jellegzetes képe szerint csigaszerű alakban hullámszerűen. Az emberi társadalom jelenleg a legmélyebb philos. probléma. Arról van itt szó: „Wie soll das Zusammenleben und Wirken politisch selbständig gewordener und

social reflectierender Individuen geregelt, und die unausrottbaren zentrifugalen Kräfte im socialen Organismus — die niemals zu vertilgenden antisocialen Triebe und Neigungen — paralsirt und sociologisch ausgeglichen werden?“ Itt is csak az összehasonlíó történeti módszer vezet célhoz. Az ember sociabilitása minden socialphilosophiának empirikus módon beigazolt historiai ősi factuma. A mi a logikában a causalitás, az a sociológiában az individualitás fogalma, tehát a socialis szabadság az individualitás szabad kifejtésében nyilvánul. Minden történetnek nyilvánvaló értelme az, hogy individualitásokat teremjen: A socialis élet másik pólusa az universalismus. Az egyiknek karikatúrája az anarchismus (p. o. *Stirner* és *Nietzsche* értelmében), a másiké az askesis, a lemondás s világ-megvetés. Az ó-kor és a középkor betegsége a socialis vértelenség (anémia), az újkoré az individualitások bősége (plethora). A socialis optimismus álláspontján az egyetemnek és az egyéninek, az universalismus és az individualitás ellentétének kiegyenlítése, synthesise a főfeladat. Az emberi társadalom, az ú. n. *socialis kosmos* problémája akut stádiumba jutott. Az anthropocentrismus renaissance-korát éljük. De ma az ember nem többé az universum, hanem a philos. érdeklődés központja. Nem a világ, hanem az emberi társadalom a mai philos. kutatás centrális problémája. „Wir stehen im XX. Jahrh. unter dem Zeichen der werdenden *Socialphilosophie*“ — mondja helyesen *Stein* gondolatokban gazdag értekezése végén.

A 12-ik értekezés az „*életcél és életfelfogás*“ címet viseli. Az utolsó évtizedben nagy haladás észlelhető az ethikai studium terén. *Wundt* ethikája angol fordításban, *Paulsen*-é újabb kiadásban jelent meg. A század alkonyán az ethikusok és sociologusok (p. o. napjainkban *Stock* és *Woltmann*) *Kontra* tértek vissza, csak hogy nem a *tiszta*, hanem a *gyakorlati ész* bírálatának Kantja lép itt előtérbe. Egy sociologiai újkantianismus stádiumába jutottunk. Az élet célja és értelme és pedig egyéni és társas oldaláról egyaránt, a megoldandó probléma. Mert az anarchismus ugyanaz az ethikában, a mi a fetisismus a vallásban. Az erkölcsi célok feltétlen erénnyel bírnak, azaz „feltétlenül követel az erkölcsi törvény.“ Kötelező érvénye *magából az egyénből* származik és nem külsőleg reá erőszakolt. Minden tudományos ethika kiinduló pontja az individualis és nem a socialis ethika. A socialis optimismus szerint értéke és célja van az életnek, azért akarunk és tudunk élni. Józan értelem és felvilágosodás és nem a vak akarat legyen a jelszó. Ez alapon az életcél és életfelfogás ethikai kérdésére *Stein* így felel: „Azért akarunk erkölcsiek lenni,

miel boldogok akarunk lenni. Erkölcsiekké pedig azért válunk, ha naponként sőt óránként tanulunk és dolgozunk s felkutatjuk a világ-egésznek összefüggését ép úgy, mint az emberi életnek egybefüggő sorsát. Az összefüggésbe való belátás által aztán gyarapszik bennünk az erő az önző hajlamok mérséklésére s az ösztönök nemesítésére a végből, hogy belőlünk még utolsó nyomát is kiűzzük velünk született állatias természetünknek“. Ezzel egyúttal meg van oldva az akarat és az értelem primátusának ősrégi kérdése az etikában.

A következő tanulmány a „*Darwinistikus és socialistikus etikát*“ tárgyalja. Darwin óta a fejlődés fogalma, a Haeckel által formulázott biogenetikai alaptörvény, az evolutionistikus világnézet lépett előtérbe a tudományban. E ponton Stock és Woltmann legújabb etikája is találkozik. Az evolutionismus pedig szükségszerűleg a socialis optimismusra, „mint uralkodó erkölcsi világnézetre“ vezet. Ez az evolutionismus szakít a substantialitás fogalmával és *Heraclit*tal azt tanítja, hogy „minden lesz“ s „a kosmos ethikai és socialis értelemben is folytonosan fejlődik“. *Spencer* nemrég befejezett etikája a „socialutilitárius“, *Wundt* az „idealistikus evolutionismusnak“ a typusa, mely világnézet elől az ethikus és a biologus több ki nem térhet. Kant ismeretelmélete is a fejlődéstörténeti biologia szempontjából megítélendő, ép azért *Kant és Darwin* leendő a jövő század jelszava. Az ember morális tapasztalata és annak reprodukciója a logikai gondolkodás törvénye szerint történik. De a mint technika nélkül nincs logika, úgy ökonomia nélkül nincs ethika. Ép azért a Kant-féle erkölcsi elveknek a socialismusra kell átmenniök. Ilyen Kant-féle ethikai socialista *Woltmann* és pedig inkább az idealista *Lassalle*, mint a materialista *Marx* értelmében. Erre vonatkozólag jól mondja *Stein* a maga socialphilosophiájában: „minden jel arra mutat, hogy megindult az új élettartalomért való küzdelem. Egy socialis világnézetre való küzdelemről van itt szó“.

A 14. tanulmány „a természeti és erkölcsi törvényekről“ szól. Kant szerint az a feltétlen csudálat tárgyát képező „csillagos ég mi felettünk“ és „az erkölcsi törvény mi bennünk“. Az elméleti ész tárgyát képező természeti törvény a *létre* irányul s csak az empirikus világra van feltétlen érvénye, a gyakorlati ész tárgyát képező erkölcsi törvény ellenben a *kötelességre* irányul s csak az autonóm erkölcsi tudatra nézve van érvénye. A természeti törvény nem tűri meg a szabadságot, az erkölcsi törvény ellenben feltétlenül követeli és feltételezi azt. *Kepler* óta a természeti törvény világa tapasztalati úton

ismeretes előttük, de a mi belső világunk maig is a talányok talánya. Sok tekintetben jelenleg a bölcelet újabb renaissance korát éljük, a melynek tárgya nem a világegyetemről, hanem az *emberről* szóló bölcelet, vagyis az *ethika és a sociologia*. A socialis probléma a jelen generatio mélyebb philosophiai érdeklődésének a tárgya, a melynek csak egy újabb Kepplerre és Newtonra van szüksége a törvényszerű társadalmi rend és összefüggés formulázása tekintetében. Kant nyomán ma nagyobb szükségünk van a gyakorlati, mint az elméleti észre. Ez új kantianismus a sociologia szolgálatában a megoldandó probléma. A belső socialis vonatkozások megértése szempontjából is rendre és törvényszerűsége, azaz erkölcsi törvényre van szükségünk, ha már a kosmosnak vannak természeti törvényei, a kedélyi életnek vallásos törvényei s gondolataink világának logikai törvényei. A *kriticismusnak* az *evolutionismussal* kell törvényes házasságra lépnie az ethikában. A feltétlen érvényű erkölcsi törvénynek mai formulája *Stein* szerint így hangzik: „Ügy cselekedjél, hogy minden egyes cselekvésségeddel nem csupán *saját* életedet, hanem egyúttal *felcbarátuid* életét s főleg a *jövő nemzedékét* emeljed és biztosítsad“. A mire azonban ma szükségünk van, az nem „metaphysikája“, hanem igenis „physikája az erkölcsöknek“. A moralis apriorista Kanttal szemben az evolutionista Kanttal kell operálnunk. „Az erkölcsök metaphysikája“ a végső cél, míg azok „physikája“ a sociologiai út annak elérésére. Az erkölcsi energia alaptörvényét még fel sem fedezte az újkor *Mayer Róbertje*. Kant félreismerte az immanens theológiát; félreismere azt, hogy „élet“ — „céllokhoz való alkalmazást“ jelent, sőt nem vette figyelembe, hogy a holt természeti törvényeknek „*muss*“, az élet- és célteljes erkölcsi törvényeknek ellenben „*soll* man gehorchen“. Előbb dolgozzunk a sociológián, mint az erkölcsök physikáján, míg a jövő nemzedék valamely lángelméje megtalálja és szerencsésen meg is formulazza az erkölcsök metaphysikáját, mint általános érvényű erkölcsi törvényt.

A 15-ik értekezés az „*experimentelle Paedagogik*“ czímet viseli. *Stein* szerint a paedagogika mint tudomány, első nagyobb philosophiai rendszerezője, *Herbart* óta komolyabb haladást nem tett. Pedig speculativ-dogmatikai módszere alapján, mint a paedagogika irodalmának óriási quantuma is igazolja, maradó érvényű elméleti eredményekre nem igen juthatunk. Az inductiv-kísérleti módszert kell követnünk ezután. Tudományos alapvetésében radikálisan szakítanunk kell az előbbi módszerrel. S ha eddig a félig theologiai ethika és a speculativ

psychologia voltak a paedagogika főbb segédtudományai, úgy ezentúl a physiológiának, agy-anatómiának, biológiának, iskolai hygiénának, demographiának, statisztikának, sociológiának és főleg a kísérleti psychológiának kell képezniök azt a tudományos alapot, a melyen a kísérleti paedagogiai jövő rendszerének föl kell épülnie az egész vonalon. A *Locke* és *Rousseau* által hangsúlyozott *tapasztalás* a paedagogiai reformok kiinduló pontja. A tapasztalati tények felismerése és azok mélyebb okainak és bensőbb képesainak kikutatása itt a fődolog. E kísérleti paedagogikának mindenekelőtt a ma már egész irodalommal rendelkező túlterhelés kérdésével kell foglalkoznia. Ma a modern ember az idegek embere. Pedig csakis a tornaóra szolgál az izmok, a többi óra az idegek rendszere kiművelésének. A statistikai adatok hajmeresztő módon igazolják a túlterhelést. Ennek egyedüli óvó szere *Stein* szerint a paedagogikában az: „ein Maximum von Arbeitsleistung mit einem Minimum von Energieaufwand zu bewältigen“. A túlterhelés „der wundeste Punkt jeder modernen Schulpolitik“. Káros hatását az idegrendszerre *Fechner*, *Wundt*, *Ribot* és *Mosso* kutatásai is igazolják. Idegrendszerünket nem szabad megterhelniünk az izmok rendszere rovására. Ma is igaz: mens sana in corpore sano. A jövő században ugyanannak kell történnie a paedagogikában, mint a mi e században *Weber*, *Fechner*, *Wundt* és *James* által történt a psychológiában. *Rousseau* és *Pestalozzi* értelmében a jövő nevelésnek egyéninek és természetszerűnek kell lennie. Elérkezett ideje annak, hogy a kísérleti paedagogika eszközeivel megfigyeljük a nevelésünkre bízott gyermeki agynak belső és külső fejlődése menetét, hogy aztán finom érzékkel alkalmazhassuk a paedagogiai rendszereinket a biologia törvényeihez.

„*Gedanken-anarchie*“ a következő tanulmány czime. *Virchow* vádolja korunkat a logikai iskolazottság és fegyelmuezettség hiányával. A gondolatok világában is „*Herrschaftslosigkeit*“ minden *anarchia*, mely socialpsychikai szempontból tekintve „karikaturája a legszörnyebb individualismusnak“. A művészet és az irodalom a mai anarchia főtalaja. Sehol semmi szabályozó kánon vagy művészileg beigazolt tekintély mai embereinknél. Pedig a gondolatok anarchiája nem más, mint „*generalisierter Ich-Wahn*“. Valósággal a művészi és irodalmi ököljog korát éljük. A formai logika szabályainak semmibe sem vevése általánosan észlelhető, holott a logika valóságos syntaxisa a gondolkodásnak. Philosophiai typusa *Nietzsche*, ez a *Herostratus* a philosophusok között, ki végső bucsút mondott a formai logikának. Egy

Wundt-nak, Kant-nak, Hegel-nak vagy Schopenhauer-nak ma kevés híve van, de annál többen hűséget esküdtek Nietzsche anarchismusának. És pedig történik ez hanyatló századunk végén „a költők és a gondolkodók“ hazájában, vagyis a philosophia ama classikus földjén, mely egy Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Beneke, Schopenhauer, Fechner és Lotze-val ajándékozta meg a művelt emberiséget. A logikai fegyelméletlenség legnagyobb contingensével a napi politika terén találkozunk. A politikai gondolat-anarchiában a logika komikumával van dolgunk. Nem a meggyőződés, hanem a hangulat itt a fődolog. Ha itt valami tisztulás be nem áll, a politikai catastropha elkerülhetetlen. Az önkény helyére a törvénynek, a szeszély helyére az okosságnak, az ösztön helyére az értelemnek s az érzések helyére a meggyőző okoknak kell lépniök, hogy eloszlassuk azt a „fogalmi chaost“, a melyben jelen generatióunk él. A fogalmaknak logikai fegyelmre, a socialis organismusnak harmonizáló imperativumokra van szüksége, hogy elkerülhessük azt a „politikai neurastheniát“, mely jelenleg főleg tanuló ifjúságunkat fogva tartja. Valóban szüksége volt hanyatló századunknak e politikai tükör felállítására! Vállalkozhatna egy újabb Hutten az „Epistolae virorum obscurorum“ socialis regisztrálására!

Az előző fejezetnek méltó társa a következő tanulmány, mely „Gefühlsanarchie“ címet visel. Tanulságos adalék az „a mysticismus psychológiájához“. A mystika ugyanis állandó árnyéka a bölcsélet fénylő napjának. Úgy viszonylanak egymáshoz, mint az értelem az értelemhez, a vak ösztönök a beigazolt tantételhez, az affectusok a logikai gondolkodáshoz. A philosophusok iskolákat, a mystikusok sektákat alkotnak. Nincs az a philosophiai tanrendszer, a melynek mystikus árnyéka ne volna. A platonismusnak az új platonismus, a pythagoreismusnak az új pythagoreismus s az aristotelismusnak Porphyrius a mystikus árnyéka. Az értelem és az érzelem az a kettős lélek, a mely az emberiség történetének kezdete óta küzd az elsőbbségért s míg előbbi a világosságot, utóbbi a félhomályt szereti. A mystika halálos ellensége a logika, a miért is az érzelem anarchistái „haben die logische Herrschaft über ihre Gefühle eingebüsst“. Az érzelem nem önálló valami, hanem csak „kitérő jelensége az értelemnek vagy az akaratnak“. Ma se szeri, se száma a politikai hysterikusoknak, a művészi rajongóknak s a vallási sektáknak. Kulturánk valósággal a féktelen individualitás medrében ténfereg. Valóságos rebellió az érzelem anarchiája az értelem uralmával szemben, mert a

szeszély és az önkény annak életeleme. A miből aztán következik, hogy az érzelem chaost, az értelem cosmost jelent. Amott vad összevisszaság, itt egyensúly; amott társadalmi esőd, itt rendezett háztartás; amott esetleges önkény, itt törvényszerű rend; amott állat, itt ember! Természetes, hogy itt csak az anarchikus érzelem világaról van szó, míg fegyelmezett alakjának megszentelt terrenuma, mint azt *Schleiermacher* classikusan beigazolta, a vallás. Az anarchikus érzelem főterrenuma a napi politika. Egy *Mackay* és *Steiner* a politikai érzelem-bölcselek főbb képviselői. Az értelem követeli a jogot és az államot, az érzelem visszautasítja azt. Ősi ellentétének politikai kifejezése állannak és személyiségnek, nemnek és egyénnek, socialismusnak és anarchismunak definiálható. S a mint a politikának és vallásnak, úgy a philosophiának, tudománynak és művészetnek is megvan az a kettős képe. Összehasonlító történeti alapon ismerteti aztán *Stein* a mysticismus főbb stádiumait és kimutatja, hogy az ú. n. reflektáló, kritikai mysticismus „román termék“, míg „a naiv german mystika“ legtisztább képviselője Luther. A mysticismus ikertestvére a pessimismus, mint „a philosophia hysteriája“, a melynek „érzelmi árnyékával“ aztán találkozhatunk napjainkban a természeti és a szellemi tudományok terén egyaránt. Főbb alakjai Haeckel teremtetési története, aztán a metabiologia és matematika, a homöopathia, a hydrotherapia, a spiritismus s az occultismus. Ezzel szemben *Stein* a sociális optimismus hive, mely hadat üzen minden mysticismusnak, decadentiának és erőtelen romantikának a mi kulturrendszerünkben. Az értelem primatusa alapján hangsúlyozza, hogy „wir wollen leben, und den Willen zum Leben mit voller socialphilos. Bewusstheit in seiner höchsten Potenz bejahen!“ Kulturrendszerünk világuralma érdekében el tehát minden homályos mysticismussal és elő a józan emberi értelem fölvilágosító hatalmával!

Hogy ezek alapján szerző „a vallási optimismus“ hive, azzal a 18-ik tanulmány foglalkozik. Typikus képviselője az életenergiát tanító mosaismus s annak további kifejlődése, a keresztyénség, míg annak ellenkezőjét hirdeti az életet megtagadó vallási pessimismus a világtörténelemben. Előbbi szerint küzdés az élet, utóbbi szerint csupa fájdalom és szenvedés a lét: előbbi a lét örömet, utóbbi a részvét útján a Nirwanát hirdeti. Pedig csak a vallási optimismus erején épül fel egészséges kulturrendszer. A világegésznek egységében és észszerűségében, nemkülönb az emberi nem végtelen tökéletesedési képességében áll a vallási optimismusnak sarkalatos alapdogmája.

S a bölcselet s a történelem is igazolja, hogy a vallásos optimizmusa a jövő, mely a természetben s a világban való örömet, nem pedig — mint a pessimismus buddhizmusa — az életnek s a világnak megtagadását tanítja. A buddhismus ép úgy tönkre tette a föld legrégibb kulturnépének életerejét, mint Confucius és Larotse Khina ősrégi kultúráját. Egyedül a mosaismus és a keresztyénség lehet a haladó kulturvilág vallása, mert csakis azzal egyeztetethők össze a nyugot-európai—amerikai kulturrendszer összes követelményei és érdekei. E ponton szerzőnek a zsidóságra írott panegyrikusát a keresztyén kultúra számára kell lefoglalnunk, mivel szerintünk csakis ennek, a bűnnel is számító vallási optimismusában van „az út, az igazság és az élet“ a haladó kultúra számára.

A hágai béke-conferentia számára írta Stein „*Die Philosophie des Friedens*“ czimű 19-ik tanulmányát. Egy katonai író, *Boguslawski* a háborút „az emberiség természetében gyökerezőnek“ mondotta, a melylyel szemben szerző azt vallja, hogy nem a háború, hanem csak a küzdelem elválaszthatatlan az emberi természettől. Nézete mellett felhossa a régebbi és újabb tekintélyeknek egész legióját, különben pedig helyesen jegyzi meg, hogy nem a tekintély a tekintélyvel, hanem az argumentumok az argumentumokkal szemben döntők „a háború“ vagy „a béke philosophiájának“ a kérdésében. A béke philosophiája mellett igen találóan tudja Stein csoportosítani a sociologiai, a pädagogiai, a politikai, a technikai és az öconomiai szempontokat, illetve motivumokat. Kimutatja nevezetesen, hogy az evolutionális-optimistikus socialphilosophia álláspontján a háborúskodás épen nem gyökerezik az emberi természetben, hanem csak a küzdelem; hogy a katonai typus socialpädagogiai kulturfeladatát rég megoldotta; hogy az állami szövetségek s a nemzetközi szerződések tekintélye napról-napra emelkedik s végül hogy a technikai nehézségek és nemzetgazdasági motivumok ritkábbá teszik a háború viselését. S mennél nagyobbak az államalkotások, annál inkább gyöngül azok katonai typusa. A kulturemberiség sociális processusa a kulturállamok szövetségét czélozza a XX. században, a melyben a katonai embertypust a sociálisnak kell felváltania az egész vonalon. Szerzőnek ez értekezése egyike a legtanulságosabbaknak, de természetes, hogy a socialphilosophia szemüvegén is tekintve, fejtegetései s főleg concret javaslatai csak problematikus értékűek. De annyi bizonyos, hogy a socialphilosophia többé ki nem térhet az örök béke problémája elől.

Végül az utolsó tanulmány „a XX. század politikai és sociális

feladataival foglalkozik. Az emberiség fejlődése történetének logikái „conatusa“ főleg századunk alkonyán azt a nyilvánvaló tendenciát mutatja, hogy a *nyugot-európai—amerikai kulturrendszeré a világuralom*. E rendszeren belül három typus emelkedik ki, úgymint a román, a germán és a szláv typus. A XIX. század a germán typus fölényét mutatja a román fölött. Sedanban megpecsételték a román faj sorsát, Versaillesben socialpsychikailag véve a germán népfajnak a császári korona jutott, és I. Vilmos, Bismarck és Moltke annak testté lett symbolumai. A mik az angolok s a hollandusok a kultura peripheriája, azok a németek kulturrendszerünk centruma tekintetében. A román faj bizonyos tekintetben a multat, a germán a jelent, s a szláv „talán“ a jövőt képviseli. Mert hát a nagy kultura mindig nemzeti talajon épül fel. Kinövései a romantikus mysticismus s a nemzeti nagyzási hóbort. Kulturrendszerünk világzenéjében jelenleg a germán népcsoportok a dirigensek (a velők egyesülten haladó magyarok : „melléktypusok“), de azért egységes az minden ízében. *Kulturrendszerünk világuralma* a XX-ik század politikai ideálja és pedig negative véve a hazafiatlan cosmopolitismus és positive véve az anarchikus nationalismus szélsőségeinek sikeres legyőzése alapján. A miért is a kulturállamok szövetségére, az *intelligentia világuralmára, a kulturaristocratiára* kell törekednünk az egész vonalon. A politikai végezl : kulturrendszerünk világuralma : megvalósulásának legbiztosabb eszköze : a kulturállamok szövetsége. De a népcsoportok paczifikálása megköveteli az egyes rendek paczifikálását, mert a mik a politikában a népek, azok a rendek a socialis kérdésben. A *socialis béke* legyen jövő socialpolitikánk követendő vezéreszméje, a mi viszont úgy lehtséges, ha szakítani tudunk a két socialis szélsőséggel, ú. m. *Marx* absolut collectivismusával és *Nietzsche* anarchistikus individualismusával. Az individualismus és collectivismus, az állam és a személyiség s a nem és a faj ellentéte között meg kell találnunk a synthesist, mely is abban áll : „*Socialismus der Institutionen, aber Individualismus der Personen*“. Tehát a *socialis reform* és nem *socialis forradalom* legyen a jelszó. Meg kell teremtenünk a socialis jogot s akkor a socialis állam egészen természetsszerűleg nemzeti védője lesz az ő normáinak. Ez alapon a socialis optimismus a munkakérdésnek rendszerére hív fel az egész vonalon. A socialis paczifikálás a munka aristocratiájára vezessen : a socialis lény kifejtése és megvédése képezze a socialis törvényhozás megoldandó feladatát. A történelem értelme nem is lehet más, mint „*Die Heranbildung des höheren Menschentypus, des Social-*

menschen“, a mi a socialis életrendnek is egyetlen fundamentuma és feltétele. A jövő század socialpaedagogiai feladata a *socialis akarat* tervszerű nevelésében és vezetésében álljon. S ha mult század alkotmányát a *politikai és vallási*, úgy századunkét a *socialis felvilágosodás* korának lehetne nevezni.

Valóban becses „adalékok“ ezek az optimistikus izű és tárgyú értekezések és tanulmányok századunk alkonyán egy jövendő kulturphilosophiához! Még ott is, a hol *Stein* állításai, következtetései és konkrét javaslatai talán nem állják meg a kritikát, azokból rendkívül sokat tanulhatunk és értékesíthetünk. A socialis kérdésnek a philosophia elvi szempontjából való megítélésében *Stein* social- és kulturphilosophiai műve úttörőnek fog bizonyulni.

Dr. Szilávik Mátyás.

*

Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása.

A magyar tudományosság egyik legérdekesebb, legvonzóbb, legsábitóbb problémája kétségkívül a magyarok őshazájának keresése. Kit ne érdekelne e földön, hogy a magyarok bölcsője hol ringott, a verőfényes napkeleten-e, vagy fent a magas északon, hol hosszabb a tél, mint a nyár és több az éjszaka, mint a nap. S mert oly érdekes és vonzó e kérdés, sokan foglalkoztak vele, történészek, nyelvészek, archeologusok és anthropologusok, de mind az, a mit ők eddig adtak, elmélet, mely lehet igaz, de bizonyulhat tévedésnek. A mi adat e kérdésben előkerült — *Herodotustól* kezdve, — a szakemberek azt mind kihasználták, hasztalan! Az eredmény különböző s ebben van az eddigi kutatások kritikája összefoglalva. *Tomaschek* a *Herodotusz* magyarjait, a jyrkákat a Kr. előtti V. században a Tobol, Isim és Irtyis folyók közé helyezi. *Ibn Rosztah* szerint, a magyarok első vidéke a bolgárok és besenyők közt fekszik, mely utóbbiak *Constantinus Porphyrogenitus* szerint a Volga és Ural közt laktak. Tekintve az ezek és *Herodotusz* közt levő nagy kor-különbséget, ha mindkét adat igaz, fel kell tennünk, hogy a magyarok északról kerültek le délre. Ámde ezzel szemben *Nagy Géza* az ugor népek vándorlására nézve az ellenkező irányt állapítja meg s *Munkácsi Bernát* is kimutatja, hogy a vogulok és osztjások mai lakhelyükre dél felől jutottak. *Szmirmov* kutatásaiból, melynek anyagát főként a földrajzi nevek adták,

kittünik, hogy a permi népek, az osztjakok, permjások és zürjének nem őslakói a permi és vjatkai vidéknek, hogy a csüd-vogul népség a permi területre csak az V—VI. században nyomult be, még pedig délnyugat felől.

Östörténelmünk ezen legrégibb nyomai kiderítésére nagy fontossággal bír az a tudományos expeditio, melyet Zichy Jenő gróf ritka áldozatkészséggel, lángoló hazafisággal és tudományszeretettel szervezett a millennáris években, hogy megtörje az utat a hazai történelem kutatóinak ama távol világországban is, hová eredetünk szálai visszavezetnek. Ez expeditiók sorában a harmadikról számol be az a Hornyánszky Viktor kiadásában most megjelent diszmunka, melynek két részből álló első kötete ezúttal a magyar halászat ősi emlékeit, szerszámain, ethnographiáját világítja meg dr. Jankó János tollából s teszi szemlélhetővé számos vonatkozásában a mellékelt képek és illusztrációk egész sorával. A halászat, mint ösfoglalkozás, nem önmagában és nem önmagáért tárgyalatik itt, mint Herman Ottó nagyszabású ismert művében, hanem mint a historia bizonyítási eszköze a magyarság eredete levezetésében, mint argumentum fajunk és rokonságunk vitás kérdései eldöntésében a nyelvtudomány, archeologia és népismeret világánál.

A nemzetnek, mely élni akar — mint szépen fejt ki Zichy a könyvhöz írt előszavában — szüksége van ideálokra s ezek között talán a leghatalmasabbak azok, melyek a multak szentelt emlékeiből táplálkoznak, mert nem a race teszi ki a nemzetet, hanem a közös szokások, a hagyományok és történelem azon közössége, melyet az együtt átélt öröm és átszenvedett bánat, az együtt ömlött vér tengere kapcsol egybe. Olyan igazság ez, melynek élénk átérzése még hamis hagyományok költésére is ráveszi a sebtében keletkezett államokat. Ez az, a mi az ifjú Romániát a dák-római származás hazug hagyományánál fogvatartja; ez, a miért az olasz kormány szinte egyetlen évet el nem mulaszt, hogy ünnepélyeket ne rendezzen, melyeken a nemzeti összetartást kifejezésre juttassa. Ez az, a mi az újjáébredés korában a mi jobbainkat is a nemzeti nyelv és történet művelésére ösztönzi. Ennek nyomán kél Vörösmarty Mihály ad hoc mythológiája, tapogatózó történelmi festészetünk s elbeszélő prózánk kísérletei a daliás magyar előidőkből.

„De bármennyire méltányoljuk is ezeknek jelentőségét — folytatja Zichy — sőt éppen azért, mert nagyon is tudjuk kiszámíthatatlan erkölcsi erejüket, nem feledhetjük el, hogy tartós életre közülök csak

azok számíthatnak, a melyeknek anyaga ellenálló materia. Egy disz-felvonulást kitart a papír-maché s egy operához fényt ad a görögtűz is, de már érez vagy márvány kell a szobornak, mely az unokák unokáira szól és a szüzek soha nem szünő munkája a Vesta-tűz ápolására

„Ösmultunk hevenyészett története, melytől az egész mai generatio nemesebb hevületeit kapta, a mindjobban fellendülő szorosan tudományos és kritikai munkásság folytán újabb időben sajátos helyzetbe jutott. Tudjuk és érezzük, hogy lévön létezett valóság volt, de azt is látjuk, hogy az a köntös, a melyben azt eddig a naiv hit megjelentette szemeink előtt, olyan papír-maché-féle, a mely a kritika kalapácsa alatt egyre pusztul. Eljött hát az idő, hogy a hevenyészett állandóval, a naiv hitet és kombinációt a tényeken alapuló valósággal helyettesítsük, nehogy igaz ideálok nélkül maradjon férfikorába jutott nemzetünk, miután gyermekjátékait kinötte.“

Zichy Jenő gr. első ázsiai útját épen azon ténybeli valóságok felkutatásának vágya inspirálta, melyekből az igazságnak megfelelően lehessen egykor megrajzolni a magyarság ősmultját. Azon utak, melyeket akkor tett meg, egyrészt tisztán irodalmi előkészületen alapultak: másrészt céljuk első sorban és kiválólag abban állott, hogy megismerje a helyi állapotokat és kikémlelje azon talajt, melyen a jövő rendszeres kutatásait megindítani és felépíteni kell. Hogy e cél első expedíciójával el is érte, annak legjobb tanúsága most befejezett útja, melynek programja épen az első expedícióban leszűrt tanúságok figyelembevételével alakult ki. Épen azért — mondja — csalódhatott abban mindenki, a ki attól többet várt, mint a mennyit ő maga azzal elérni szándékolt. Ép úgy csalódní fog — úgy hiszi — mostani expedíciójában is nemcsak az eredmény, de a cél tekintében is az, a ki attól a magyarság ősmultjának általános és teljes megfejtését várja, mert hogy efféle siker egy év munkásságának bére nem lehet, az csak természetes.

Jellemző szerénységű szavak ezek, melyekkel a nagyérdemű főür előre redukálni akarja a munkája eredményéhez fűzött várakozásokat. Erre azonban semmi szükség nincs, mert ily tudományos expedíciók igazi értékét sohasem a közvetlen és pillanatnyi eredmények döntik el, hanem egész tudós generatiók munkássága, melyeknek tanulmányaihoz adatokat halmoztak fel s melyeknek az anyag feldolgozását megkönnyebbitették. Frappáns fölfedezésekről, véletlen megoldásokról alig lehet szó oly tudományos problémáknál, mint a minő

a magyar őstörténelem. Csak a rendszer türelmes munkája, a tények megítélésének gondos, constructiv methodusa hozhatja végleg tisztába nemzeti kulturánk evolúciójának, történeti individuálisunk kialakulásának függő kérdéseit. S hogy erre Zichy Jenő gróf vállalkozása először adta meg a helyes irányt, a midőn a történeti kapcsolatok és a geographiai factorok lényeges szerepére hívta fel a figyelmet nemzeti szervezkedésünk alapjai vizsgálatánál s lehetővé tette a helyszínen, a magyarság bölcsőjénél folytatott összehasonlító tanulmányokat, e felett vitázni nem lehet, ebbeli érdemeit csökkenteni céltévesztett fáradság volna.

A jelen expeditiót megelőző és előkészítő archeologiai tanulmányok már 1897 szept. 1-én vették kezdetüket és egy éven át tartottak. Első közös konferenciájukat Tiflisben tartották meg 1898 ápr. 1-én s már ez alkalommal a következő öröndetes eredményeket konstatálhattak: Feldolgoztattak Varsó, Helsingfors, Szent-Pétervár, Moszkva, Tver, Kiev, Odessa és Keres múzeumai és e helyeknek több magángyűjteménye; feldolgoztattak pedig oly módon, hogy a magyar őstörténelmet érdeklő csoportok tudományos anyaga mintegy ezer darab fénykép, ötszáz darab kézirajz és vázlatban rendelkezésre állott, kiegészítve a szükséges irodalmi anyaggal.

Felvilágosítást a honfoglalási csoportra nézve már a varsói Krasinszki-könyvtárban kaptak egy igen nevezetes kardban, melyet a varsói kormányzóság területén találtak s mely a turóczmegyei blatniczai leletben előfordult kard typusát követi, bár diszitményeivel még külön érdekelt is kelt: de e csoport tekintetében különösen gazdag volt a szentpétervári zsákmány. Erre vonatkozólag mindenekelőtt két kardot emel ki Zichy gróf. Az egyik Vjatkából származik s jelenleg a császári Eremitage raktárában a ki nem állított anyag közt őrzik. Az ú. n. Nagy Károly-félét leszámítva, ez a legszebb, a melyet ismerünk. Markolatának és tokjának ezüst fölszerelése megvan és biztosan reconstituálható. Rajzát nagyon apró méretekből közölte Spitzin, de az ő reconstitúciója egyenes kardot ad, míg ez az eredeti gyengén görbül és a mi honfoglaláskori kardjaink minden jellemző ismérveit mutatja. E karddal együtt egyéb tárgyak is voltak, melyek érdekes felvilágosítást nyújtanak különösen a tekintetben, hogy mikép volt fölszerelve egy honfoglaláskori öv. Ezek egy része szintén az Eremitage-ban van, más részét azonban Moszkvában kellett felkutatni, minthogy a leletet szétszórták orosz szokás szerint a különféle múzeumok közt. Ugyancsak Vjatkából származik egy másik hasonló

kard is, melyből azonban csak a penge van meg az Eremitage rak-tárában. Ha az első helyen említett kard egyike a legszebbeknek, úgy egy más ezüst-garnitura, mely ugyanitt őriztetik, szép is, fontos is. E garnitura egy honfoglaláskori típusú kard markolatának és tok-jának veretét képezi és a jellemző formasajátságokon kívül ornamen-tális tekintetben bir kiváló érdekekkel. Igen nevezetes még a vorobukai sirmező is e csoportra nézve, mely a varonyezsi kormányzóságból származik. Két sirlelet fényképét szerezték meg e sirmezőről, melyek egyikében honfoglaláskori típusú kengyel, zabla, nyílhegyek és egyéb vasrészletek vannak, a másikában egy kardtok, ezüst fölszerelésből származó részletek, egy gyűrű s több ezüst övszíjvég és boglár, egy aranyozott eziütesat stb. Valamennyi frappáns analógiája hazai honfoglaláskori emlékeinknek.

A kaukázusi Kubán-vidékről származik öt darab remek övdísz, mely szorosan csatlakozik honfoglaláskori emlékeinkhez. Ugyancsak a kaukázusi szanyibai sirmező szolgáltatott úgy a szentpétervári Eremitage-nak, mint a moszkvai történelmi és a Rumjanczov múzeum-nak érdekes honfoglaláskori leleteket. Mindezek és számos más apróbb lelet, a mi honfoglaláskori leleteink szoros analógiáit képezik, de ezeknél nem kisebb érdekekkel bírnak azon leletek, melyek a szorosan vett honfoglalás korára következett ú. n. Árpád-kori csoportra vetnek világot. Az e fajta leletek Kiev táján léptek fel legnagyobb bőség-ben, de benyultak egész Kereség is.

Népvándorlaskorunk minden periodusára szép és jellemző lelet-anyag került egybe a Zichy-féle expeditióból, mely nem egy tekintetben megszívlelendő szempontokat tolt előtérbe. Míg ugyanis az ú. n. góth-gepida-csoportnak eddig ismert legkeletibb képviselőjét a permi muszlynnovai leletben kapták meg s ezzel egy elég figyelemreméltó útbaigazítást az osztrogót birodalomnak keleti, illetve északi határai tekintetében, a mely a gót-uralom alá került ugarság szempontjából bizonyára fontos ujjmutatás; addig másrészt az avar-kori kengyel-typust a taschai kurgán leleteiben, melyet a helsingforsi múzeum gyűjteménye őriz, Szibériában egészen a jeníszai kormány-zóságig nyomozhatták.

Már ez utóbbi lelet is hatályosan hívta fel a figyelmet a szibériai, helyesebben Uralon-tuli területekre s még inkább fokozták azok-nak fontosságát népvándorlaskori leleteink szempontjából azok a tomszk-vidéki sirleletek, melyek Kuznyecsov ásatásaiból jutottak a szentpétervári császári régészeti bizottság gyűjteményébe. Ezek a

leletek ugyanis tartalmuk tekintetében majd a hazai avarkor, majd hun-germánkorunk jellemző leleteit hozván emlékezetbe, különös fontossággal bírhattak azon útvonal tekintetében, melyeket ama törzsek tettek meg előnyomulásuk alatt, melyeknek a mondott két periódus alatt hazánk területén is szerep jutott.

Áttérve most a magyar halászat tárgyi ethnográfájának Herman által oly szakavatott lelkiismeretességgel összegyűjtött emlékei jelentősége bírálatára, nem habozhatunk annak kijelentésével, hogy Hermann műve tudományos értékét cseppet sem devalválhatja az a körülmény, hogy ő nem a szorosan vett történetkritikai, hanem a néprajzi fölfogás alapján áll. Tökéletesen meddő munka is tudományos értelemben ellentéteket keresni Herman Ottó conclusiói és azon eredmények közt, melyekre Jankó János dr. rámutat az ő újabb kutatásai nyomán. Hermannál annyira túlnyomó a nép-psychologiai fölfogás, hogy egész irányzata annak hatása alatt áll s ép azért ha következtetései nem döntenek is el eredetünk kérdését, de ez nem is hivatásuk, mert a cél, melyet ez a fölfogás szolgál, egész más és független a kutatás módszerétől. Viszont aztán egy nemzet vagy faj tisztán mechanikus kialakulása sem magyarázza meg az ösztönélet minden oly tényeit, melyek a néplélek spontáneitásából keletkeztek. Ezért nem tartjuk szükségesnek Jankó előadásában néhol a polémikus jellegnek túlságos előtérbe állítását, mely szükségtelenül ellentéteket hegyez ki, de elhomályosítja a nagy és lényeges találkozási pontokat.

Herman a magyarról csak annyit mond, hogy halászó vidékről kellett jönnie, *Munkácsi* ellenben már ez őshazáról kimutatja, hogy az nem lehetett valamely tengernek közeli melléke s hogy az őshaza és a tenger közt mocsarakban bővelkedő vidéknek kellett lennie; majd pedig tanulmányát e sorokkal zárja be: „Egyéb természetrajzi, különösen a magyar növénynevek eredetének összefoglaló áttekintése, egybevetve a legrégebb történeti kútfők följegyzéseivel, e terület földrajzi fekvésének tüzetesebb meghatározásához is vezethet“. Sajnos, *Munkácsi* ezt a feladatot eddig meg sem kísérelte. Bárki is fogjon azonban ehhez a feladathoz, kétségtelen, hogy a növénynevek eredetét megállapítva, azok földrajzi elterjedését is segítségül kell vennie.

Ez vezette ifj. Jankó Jánost is arra a gondolatra, hogy a magyar halneveket s az ez által jelzett halfajok földrajzi elterjedését vegye tüzetesebb vizsgálat alá. Ámde már az első lépésnél akadályba ütközött s ez az első akadály a jelentés-változás jelensége volt, a melyre

a halnevek tárgyalásánál már Munkácsi is figyelmeztetett s a mely abban áll, hogy rokon, vagy egymásra ható nyelvekben ilyféle szók hangtanilag teljesen egyező alakban találhatók, de a jelentés tekintetében nem tüntetnek fel egyazon fajra (species) szorítókozó egyezést, hanem egyazon természetrajzi osztály vagy csoport (genus) keretében egymástól eltérnek“. Például *meny*-hal név a magyarban *Luta vulgaris* és *Cobitis barbatulát* is jelent, ugyanaz a szó a lozvai vogulban *Coregonus albulát*, a votjáknál *Abramis bramát*, a déli osztjákban *Cyprinus dobulát* stb. jelent. Munkácsi e jelentés-változásokat a halászatban a következőképen magyarázza meg: „Előseghette ezeket nemcsak a halfajoknak gyakran a szakértőt is megtévesztő nagy hasonlósága, hanem főkép a nomád életmód is. A halászó nép folyóról-folyóra vándorolva újabb és újabb halfajokra akad, melyeknek elnevezésében természetszerűen alkalmazza az előbb ismert fajták szavait, megtoldva azokat esetleg valamely illő jelzővel, esetleg pedig a nélkül is. Ilyenkor könnyen megtörténik, hogy valamely előbb ismert hal ismeretlenné válik s neve végkép átszáll egy új fajra, mely valamely új vidéken aztán szintén ismeretlenné válhatik s nevét esetleg megint tovább adja, ha ugyan ez egészen ki nem vész az emlékezetből. Bizonyosra vehetjük ily módon, hogy azon századokra terjedő hosszú vándorúton, melyet a magyarok a szibériai folyóktól egész hazánk területéig tettek, nem is egyszer, hanem többszörösen változott a halak nomenclaturája s épen úgy változott vándorlásaikban a rokon népeké is, úgy hogy ma a közösen fennmaradt, alakilag egyező nevekben alig is várhatjuk el többé a jelentésbeli szoros azonosságot“.

Munkácsi Bernát szerint, ki a magyar-szláv érintkezésnek képét részletesen vázolja, abból, hogy a magyarok és szlávok honfoglalás előtti érintkezéseiről reánk maradt gyér és szűkszavú történeti tudósítások csak háborút és ádáz ellenségeskedést említenek, korántsem szabad azt következtetnünk, hogy a két népfaj közötti viszony mindenkor és mindenütt csak ilyen természetű volt. Különös számbavételel érdemelnek e pont megemlítésénél a keleti kútfők azon tudósításai, hogy a magyarok a legyőzött szlávokat rabszolgául alkalmazták, hogy döntői hazájukban sok szántóföldek és szénatermő helyeik vannak s hogy szláv alattvalóiktól terményadókat követelnek. Úgy is tudjuk, hogy a magyarok ama korban első sorban baromtenyésztő nomádok voltak, kiknek összes vagyonuk tömérdek marhájukból állott. E mellett azt sem szabad képzelnünk, hogy életmódjuk a legeggy-

szerűbb volt; ismerték a *kenyeret*, *lisztet*, *búzát*, *bort*, melyek mind keletről hozott ősi szavak, úgymint az *örteni*, *szórni*, *gyúrni* igék s az *eke*, *szériü* s több más, a földművelés fogalomkörébe tartozó kifejezések. A fejlettebb életmód némi ipart is megkövetel s hogy ennek is megvoltak legalább elemei a magyaroknál, kétségtelenül teszik az *ötvös*, *varga*, *szabó*, *ács* ősi szavak s a *jártó*, *gyártó* mindenféle összetételei. Midőn a folytonos háborúk és kalandok annyi kitünő alkalmat adtak a személyi jelességek kifejtésére, a vitézség és bátorság gyakorlására s ezek útján az úri életre: semmikép sem gondolhatjuk, hogy a szabadságszerető, erejére büszke s méltóságában öntudatos magyar a baromtenyésztéssel, földműveléssel, nehezebb iparral, valamint általában a házi élet alantas dolgaival személyesen foglalkozott vagy arra családjának tagjait alkalmazta volna. Kétségtelen, hogy, mint minden vele egyvívású nép, mind e célokra idegen, különösen szláv rabszolgáit alkalmazta, kiknek száma annál inkább gyarapodott, mennél nagyobb volt a vagyon s mennél sikeresebbek a kalandozó vállalatok. Nem merő véletlen, hogy a magyarnak szava a *szolgára* éppen szláv eredetű s hogy a *cseléd* is szláv: mert ha voltak törzsökös szavai az effélére, pl. *ör*, *in*, *inas*, ezeknek értelme sokkal szelidebb, enyhébb volt. De az sem merő véletlen, hogy a *cseléd* csak változata a *család*-nak, egy és ugyanazon szláv *cěljadŭ* familia jelentésű szónak kétféle alakja, melyeket a népies nyelvhasználat ma is fölcsérél (cselédesség --- család). A foglyul vitt szláv népség idővel ura házához alkalmazkodva és magát vele azonosítva, cselédből családtaggá lett. A fuldai évkönyvekben ama panasz van megörökítve, hogy a magyarok magukkal viszik a fiatal nőket és gyermekeiket. Bizonyos, hogy ennek megvolt a gyakorlata régebben is, annál is inkább, minthogy a többnejűség ép úgy, mint a törököknél, valószínűleg megvolt a magyaroknál is. Kiváló hatással kellett természetesen lenni az ily intensív egybekeveredésnek a magyarság ethnikai és nyelvi átalakulátára is.

A mint a baromtenyésztéssel nem fáradozott maga a magyar, ép úgy nem állt oda a gyalomhoz, hogy azt partra húzza s nem ment ki a jégre, hogy lékeket vágjon. A szlávokkal együtt kaptak az új szerszámokat s azok kezeléséhez a szláv rabszolga jobban értett mint ő. Az orosz rabszolga elmagyarosodott, mint a hogy a nőkkel elrabolt gyermekek is már magyarnak nőttek fel s ha a magyar assimiláló ereje el tudta is venni a hódító török nyelvét, el tudta is venni a passív orosz rabszolgáét, mégis élőknek maradtak a mesterszavak,

legalább ezekből mindaz, a mi a magyar előtt új volt, annyira új, hogy a nevet még lefordítani sem tudta.

S ha most a magyarságnak azon szerszámain, melyeket úgy az ugor, mint a török részről magával hozott a Dnjepr mellékeire, szembeállítjuk az ott talált szlávok, oroszok halászó szerszámaival, be kell vallanunk, hogy a mily kevésbé illett a magyarra a halászó nevezet, annál inkább illett az oroszra, mely tényleg halászó nép volt. Ha arra gondolunk mily fejlett az orosz hármás hálók rendszere, hogy a nagy kerítőhálók kezelésére mily fejlett szervezetet alkalmazott az orosz, mily tökéletes a kuttyogató alapgondolata, a vesszővarsákat mennyivel jobban pótolják a hálós szárnyas varsák, be kell vallanunk, hogy ennek az orosznak halászata nem volt olyan szedett-vedett jellegű, mint a magyaré, hogy azt hosszú időn át való folytonos fejlődés előzte meg s hogy nem a magyar, nem a török volt a halászó nép, hanem az orosz. S ha figyelembe vesszük azt a viszonyt, melyben akkor magyar és orosz egymással élt s melyet *Munkácsi* a fentebb idézett sorokban oly jól jellegzett, megtaláljuk a feleletet arra a kérdésre, honnan és kiktől származott a magyarnak halászó hite; nyilvánvaló, hogy csakis azoktól a szlávoktól, oroszoktól, a kiket rabszolgaságba hajtott s a kik számára és helyette halásztak, mert a magyar maga sohasem űzte a halászatot sem oly mértékben, sem oly eszközökkel, hogy őt, „par excellence halászó nép“-nek tekintethetné bárki is.

A szláv és orosz ellenben, mihelyest megjelenik a történet láthatárán, legott mint törzsökös halásznép tűnik fel előttünk. A porosz földön a németajkú lakosság elődei a szlávok, az ó-vendek, a kik főképen s csaknem kizárólag halászok voltak s azok maradtak a német hódoltság alatt is, s mikor maguk már a németiségbe teljesen beleolvadtak, nyelvüket elvesztették, nyomuk még akkor sem tűnt el, megmaradt azokban a szerszámokban, melyeket a német tőlük átvett. Az orosz akadémikus *Baer*, a ki az orosz halászat történetét elsőnek vázolja meg, érdekesen mutatja ki, milyen az orosz halász elhelyezkedése olyan területen, a melyen először jelenik meg; mint indul el a szlávság a vízválasztóktól az egyes völgyekbe, mint nyomul azokon lépésről-lépésre előre le a torkolatig; ez a völgyek mentén való terjeszkedés az igazi halászó népek egyik legkiválóbb sajátága s rendkívül tudatos; a halász tudja, hogy minél lejjebb megy a folyón, minél közelebb van a torkolathoz, annál nagyobb a vizek halgazdagsága; ez vezette az oroszát végig a Dvina völgyén a sarki tenger partjáig;

ez vezette a Dnjepren, majd a Donon, a Volgán végig s ez az igazi halászó népek elterjeszkedése. *Bauer* hangsúlyozza, hogy ez az elhelyezkedés és terjeszkedés élesen megkülönbözteti a halászó orosz nemcsak a germántól, mely oly könnyen feladta partjait, haldús folyóit, a Visztulát, az Oderát, az Elba egész forrásvidékét és jobb partját s mindezt feladta, nem azért, hogy a szláv ellenség elől kitérjen, hanem mert a halászat előtte értéktelen volt, melynél többre tartotta a földmívelő népek megtámadását és kirabolását; — hanem megkülönbözteti a török és mongol népektől, melyek az Ural folyóhoz érve nem követték azt torkolatáig, hanem átkelve azon, ép úgy átkeltek a Volgán, Donon. a Dnjepren, terjeszkedésük tehát mindenkor keresztezte a halászó népek által követett utakat s völgyeket. A magyar a maga vándorlásában ugyanezen úton haladt s már ez is igazolja, hogy halászó nép sohasem volt.

De arról, hogy a magyar őshazában nem halászó, hanem csakis vadászó nép volt, classikus tanubizonyságot tesz *Herodotus*, kinek „Melpomene“ czimű IV. könyvében a következő leírás foglaltatik: „Ha az ember túlhalad a Tanaison, ott már nem lagnak többé skythák, hanem az első tartomány a sauromatáké, kik a Maŋotis öblétől észak felé tizenöt napnyi utazásra lakják e vidéket, melyen sem gyümölcs-termő, sem vad fa nem található. Az ezen túl terülő második tartományban lagnak a budinok; ez a vidék sűrűn van mindenféle fával benöve. A budinokon túl észak felé legelőbb egy pusztaság következik hét napi utazás távoláig. Ezen a pusztaságon túl, kissé kelet felé, lagnak a thyssagéték, egy nagyszámú és sajátságos nép, mely vadászatból él. Szoros közelségükben, ugyanabban a tartományban lagnak azok az emberek, kiket jyrkáknak neveznek. Ezek is vadászatból élnek s ennek módja a következő: ők les céljából valamely fára helyezkednek s ez van ott nagy bőségben az egész vidéken: mind-egyiknek van azonban egy lova is, mely arra van betanítva, hogy hason feküdjék, hogy alacsonyabb legyen s egy eb is áll készletben. Ha most a vadász a fáról a vadat megpillantja, rá lő, aztán lóra pattan és üldözi: az eb pedig mindig nyomukban.

Tomaschek Vilmos tüzetes kutatás alá véve *Herodotus* ezen sorait, mint említettük, arra az eredményre jut, hogy az itt említett budinok, a votjákok, a thyssageták, a vogulok s a jyrkák a magyarok voltak. *Tomaschek* ezen eredményét azóta megerősítette *Munkácsi* is, *Nagy Géza* is. A mit *Herodotusz* a magyarokról mond, kétszeresen érdekes; érdekes azért, mert megmondja, hogy a magyarnak már

akkor lova és ebe volt s érdekes különösen ebben az esetben, mert megmondja, hogy a magyarok vadászok voltak, sőt leírja a vadászat módját is, ellenben egyetlen szóval sem említi a halászatot. Az pedig nem valószínű, hogy arról ne tudott volna, ha annak a magyar életében oly jelentősége lett volna, mint a vadászatnak.

A halászat az osztják-voguloknál is csak későbbben nyerte azt a jelentőséget, a mit p. o. azoknál ma találunk. De hogy az ősidőkben a halászat ezeknél is másodrendű volt, kitünik a vogulok ősi hitregéből, sőt feltűnt az *Herman*-nak is s bár megmagyarázni nem tudta, de elég jellemzőnek találta. Herman szerint: „A voguloknak van egy ősi hitregéjük, mely a teremtés menetéről, az ember értelmi fejlődéséről emlékezik s naiv egyszerűséggel sok igazat mond. Nemi Tarom ott az embernek oktatója s reá tanítja a vadászatra s a halászatra is; de sőt egyenesen meg is teremtetni vele a vadat, a halat; *elég jellemző, hogy a halat későbbben, mint a futó és a szárnyas vadat*“.

Ezekben domborítva ki az orosz hatást és annak jelentőségét a magyar halászatban, áttér Jankó a magyar halászat fejlődése történetének arra az új korára, mely már e hazában játszódtott le.

A magyar elhagyva a Dnjeprt és a Duna közét, vagyis Etelközt, átkelt a Kárpátokon s elfoglalta a hazát, a mai Magyarországot. Mint baromtenyészítő nép, főképen az Alföldet vette birtokba s mert rabszolgája volt elég s azok a halászhoz is értettek, természetes, hogy a vizek halgazdagságát is kihasználták; az orosz rabszolgák teljesen elmagyarosodtak, utódaik már magyaroknak születtek s megmaradván a halászatnál, eleinte rabszolgák, majd jobbágyok minőségében képezték a magyarságnak azt a rétegét, mely e foglalkozást űzte. A harczos leventék, a törzsökös magyarok a halászatot csak úri mulatságból űzték s csak abban a formában, mely vérükből fakadt, a vadászat formájában; ennek emlékét őrzi *Herman* azon adata, hogy a halat a magyarok nyíllal lötték.

Hogy a magyar e hazában meghódított népeknél mily halászatot talált, nem tudjuk s csak alig-alig következtethetünk reá. Elemezve a Herman által felsorolt összes szerszámokat, a szigonyok nyakló csoportját kivéve, egyetlen oly szerszámot sem találunk, melyet vagy a kelet vagy a nyugat halászataihoz joggal ne kapcsolhatnánk; olyan elem, melyről azt kell feltennünk, hogy azt a magyar itt találta s itt vette át a magyart megelőző lakosságtól, nem került elő; mindössze a hálókövek és hálóparék mutatnak olyan sajátosságot, a melyeket az oroszföldi halászatokban nem találtunk fel s a melye-

ket egyelőre a nyugati halászatokból nem ismerünk; a mennyiben ezek — különösen a hálósúlyok — hazai archeologiai leletekben is előfordulnak, feltehető, hogy ezek alakjait a magyar e hazában vette át a honfoglaláskor itt talált népektől. Ha voltak hálósúlyok, hálónak is kellett lenniök, de hogy ezeknek milyen alakjuk volt, mily rendszerbe, csoportba tartoztak, annak sem szerszámainkban, sem másutt nyomát nem találjuk.

A magyar halászatnak magyarországi új korát a német hatás jellemezte; s e hatásban valószínűleg épen úgy részt vettek a XIII. századnak, mint a XVIII. századnak s az ezen két végpont közé eső 500 év többi századainak is úgy német, sváb, mint szász telepesei. Általuk terjedtek el a pisztrángfogó szerszámok, a székely marázsa vagy vezetőháló, továbbá ők hozták be a dobvarsát, a magyar-velencei hálóvarsát, az ollóhálót, a farkas- és kaparóhálót, a keczét, a kisebb hálók közül az öreghálót, a pipola-, a piszkés-, a kétközhálót, a kerítők közül az eresztőhálót, a vetőhálónak nyugati alakját, a hurokvető halászatot, az oldaltvágó, a tűző és kerítő szigonyokat, a háromágú szigonyokat s a keczét.

De nemcsak e szerszámok mentek át a magyar halászatba a német telepesektől, hanem a magyar a maga szerszámain sok apró javítást eszközölt a német hatás alatt. Így apacsait tökéletesebben súlyozta, a jeges halászatban megtanulta a saroklékek jelzését s ezzel átvette a hatszöges vonyót, mely alak ugyanazon eredményt kevesebb fáradsággal és gyorsabban biztosítja, mint a köralakú vonyó, mert nem kell a rudat minden léknél külön irányítani, elég azt a négy saroknál a kellő csapásba hozni; ugyancsak a jeges halászatban átvette a jégszakócezt és a rúdhajtó vellát is.

A német hatás termékenyítőleg hatott a magyar halászatra egyébként is s a magyart új szerszámalakok megteremtésére vezette; így keletkezett a szegedi állóháló, a székely bölesőháló, a moszongai csukavarsa, a lőszárcsontokkal felszerelt kuszakecze és az ugor őrfonalakkal ellátott lesháló. Ezek a magyar halász leleményességének bizonyítékai.

Ezek szerint tehát a magyarok azon urali őshazája, a honnan európai vándorútjukra elindultak, a természetrajzi adatok biztonságával olyképen állapítható meg, hogy az az Ural, a Volga, a Kama és Bjelaja folyók közt feküdt. Tudjuk *Julian* barát utazásából, hogy a nagy nyugati vándorútra nem az egész magyarság indult el, hanem

csak egy része; a másik töredéket az Európa keletén dúló történeti viharok északnak szorították.

A nyelvészek és történészek dolga e helymeghatározást a többi nyelvi és történeti adatokkal egyeztetni. De Jankó meg van győződve, hogy e terület megfelel mindazon követelményeknek, melyeket *Herman* és *Munkácsi* felállítottak. A Magyar Nemzet Történelmében *Marczali Henrik* tervezett egy térképet, melyen fel van tüntetve a magyarok vándorlásának útvonala, még pedig egyfelől az összes figyelembe vehető történeti adatok alapján, másfelől *Anonymus* szerint. A történeti útvonal Uralksztól északra, az *Anonymus* útvonala a Bjelaja déli oldaláról, tehát mindkettő ugyanazon területből indul ki, a melyet a halak elterjedése alapján Jankó is a magyarok hazájául jelöl meg. Ugyanazon műben találunk egy másik térképet is, melyet *Nagy Géza* tervezett s melyen *Julián* barát útját vázolta meg. Ő már a *Julián* barát Nagy-Magyarországát a Bjelaja és Ufa folyók északi oldalára helyezi, a Káma partjaira; s ez teljesen összhangban van azzal, hogy a magyarságnak hátramaradt része észak felé vonult. Vegyük figyelembe azt is, hogy ez a terület ma a baskirok főszéke s hogy ezekről a baskirokról Ujfalvy is, Jouffroy is meggyőzően vallják, hogy azok — anthropologiailag — a magyarok rokonai; s mikor *dr. Török Aurél* ezek eredményeit végig vizsgálta, már 1882-ben kimondta, hogy „ide, Baskiriába kell utaznia annak, a ki keleti rokonainkat fel akarja keresni“. S vegyük figyelembe azt is, hogy a között a több mint 2000 baskir helynév (folyók, hegyek, tavak stb.) között, melyet épen e területről gyűjtött össze *A. Bezszonov*, már az első s nem a nyelvész gyakorlott szemével való áttekintésre is ilyen nevek kerülnek elő: Varjas, Budzja Varjas, Alamaz, Zigil-eselga, Turcsa, Tuba, Csik, Buj, Kali-Kul, Yoros; ezek magyar eredetét eltagadni nem lehet.

Mindez a mellett bizonyít, hogy a magyarság urali hazája csakugyan az említett terület volt s hogy a magyar ezen a területen sokáig élt, mert hiszen nyomai máig megmaradtak. Nem mint hogyha e terület a magyarság bölcsője lett volna s a magyarság az Uralban csakis ezen a területen élt volna, mert hiszen azt, hogy melyik elemei honnan kerültek ide, ma még meg nem állapíthatjuk, de gondolhatunk igenis arra, hogy a magyar az Ural-hegységben — bárhonnan került oda — ezen a területen tartotta utolsó s bizonyára több évszázados állomását európai vándorútjának megkezdése előtt s gondolhatunk arra is, hogy azok az ugor és török elemek, melyek vegyü-

léséből a magyarság magva, alaprésze kifejlődött, megalakult, ezen a területen találkoztak és vegyültek először intensivebben.

Az itt elmondottak teljes világossággal állítják eléink a megjelölt terület jelentőségét a magyar őstörténetben. Néprajzi, anthropologiai, nyelvi, történeti és archaeologiai adatok együtt jelölik meg ezt a területet — nyugatról követve őseink útvonalát visszafelé — utolsó olyannak, a hová még biztos nyomok vezetnek. Ezt a területet kell tehát Jankó szerint tökéletesen megismernünk, alaposan kikutatnunk, mert innen indíthatjuk meg a további nyomozásokat. S ebben látja ő a legközelebbi jövő programját is.

V. S.

*

Auf Deutschlands hohen Schulen. Eine illustrierte kulturgeschichtliche Darstellung deutschen Hochschul- und Studentenwesens. Bearbeitet und herausgegeben von *Dr. R. Fick*. Verlag Hans Ludwig Thilo Berlin. Leipzig, MDCCCC.

A művelt német nemzeti öntudat egyik megvihatatlan erős vára az egyetemi képzés ama tradíciója, melyre büszkén tekint a messze multba vissza. Fegyelmet és szabadságot, egyéni fejlődést és tudományos szakoktatást valóban egyetlen felsőbb oktatási intézet sem tudott oly fokig egyesíteni magában, mint a német tudomány-egyetem. Sybel méltán hivatkozhatott rá, hogy ebben a tekintetben Németország egyetemei egész Európában mintaszerűek. A német egység nagy, hazafias gondolatát az egyetemek kohójában edzették és szilárdították a mai hatalmas intézménynyé s a német nemzeti politika mindig megtalálta a maga erős támaszát az egyetemi tanuló ifjúság erkölcsi és lelkesedésében.

Ennek a hatalmas nemzeti fejlődésnek adja képét a Fick által összeállított nagy monographia-gyűjteménye a német egyetemek történetének. Az egyetemek igazi hivatását és kulturpolitikai jelentőségét alig is méltányolhatnánk érdeme szerint ily történeti perspectiva nélkül. Mint a nemzeti gondolkodással és öntudattal összeforrt intézmény, úgy vonul el előttiünk ebben a documentumszerű megvilágításban a német tudományos szellem legsajátosabb kifejezője: az egyetem. Látjuk bölcsőjét, összefüggésben a legrégebbi román egyetemekkel, a bolognaival és a párisival, a scholastika anyjával; lépésről-lépésre kísérjük lassú átalakulását és megtermékenyülését a germán szellem által s jelen vagyunk az autonóm-rendszer azon hatalmas megizmo-

sodásánál, mely a lipesei egyetem rectorával 1446-ban azokat a jellemző szavakat mondatta a főiskola statútumait revideálni akaró fejedelemmel szemben: „Megvesszőzött gyermekek volnánk, ha a statútumokat elfogadnók“.

De az egyetemi tanulmányi rend, az államjogi helyzet, a felszemélyi rendszer és autonomikus szervezet mily gyökeres átalakuláson megy végbe az események változásaival együtt a humanizmus föllendülésétől a forradalmak és az ezt követő reactio aerájáig.

Az a rendszer, hogy a régi egyetemeken a tanulókat egész éven át fölvelték, természetszerűen magával hozta, hogy ezüridőkről régen a szó mai értelmében szó sem lehetett, mindössze úgynevezett „dies non legibiles“ fordultak elő nagyobb számmal. A tanulók minden életkorból és állapotból szabadon voltak fölvehetők s különösen papok, és magasabb rendűek is, számosan látogatták néhány éven át az egyetemeket, mely idő alatt egyházi javadalmaiknak is élvezetében maradtak. Sima arcú ifjak érett férfiakkal ültek egy padban, a mi nem is csoda, miután a legmagasabb akadémiai fokozatok eléréséhez legalább tíz évi folytonos tanulás és tanítás volt szükséges. Ezért olvasunk gyakran nős és családos diákokról. Így Tübingában 1557-ben egy diákot, a kit éjjeli csendzavarásért, gyakori ittasságáért és az előadások nem látogatásáért vontak felelősségre, csakis „derék feleségére és gyermekeire való tekintettel“ nem büntették érzékenyebben.

Königsbergben, hol különben sok erdélyi is tanult a mult században, a tanulók maximális és minimális kora 30 és 13—14 év volt, köztük olyanok, kik 10, 11, 13, sőt 19 évet töltöttek egyetemen. Az különben Németországon a legközelebb mult időkből sem volt ritka eset, hogy idősebb szakemberek, sőt professorok sem tartották méltóságukon alulinak p. o. a hires vegyészt. Liebiget, hallgatni, ki 1824—1852-ig a giesseni egyetemen praelegált.

A promotio költségei általában sokkal nagyobbak voltak, mint ma, így Lipcsében — mely a németeknek a prágai egyetemről való kivonulása folytán alakult, midőn Venczel király gúnyból konyhamesterét állította az egyetem élére — a jogi karon a XVI. század elején kerek 250 aranyra rugtak az összes illetmények, beleértve a dárídó költségeit is, a mi megfelel a mai pénzben körülbelül 1500 frtnak. Ezzel szemben tagadhatatlanul szigorúbban is vették a tanulmányi rendet. Mint egy svéd diák 1424-ből eredő följegyzései mutatják, reggeli 5 órakor már kezdetüket vették az előadások, úgy hogy legalább egy órával előbb már ott kellett hagyni a puha ágyat, s

tartottak szakadatlanul a kánikulában is. Ellenben, mint a marburgi egyetem egy 1603-ból eredő szabályzata meghagyja, téli időben esti hét. nyáron pedig kilencz órán túl tiltva volt a diákoknak az egyetem falain kívül időzni.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy bőkezű dotatiókban, alapítványokban és kiváltságokban szűkölködtek volna az „alma mater“ növendékei. Több helyt, így Heidelbergben is, bizonyos területeken kizárólagos vadászati jog illette meg őket, a theologusok és orvosok kivételével, másutt, mint Marburgban, ezenkívül az egyetem vám- és adómentességet is élvezett s követet küldött a tartománygyűlésre. Persze, azért ez nem mentette meg a koplalástól a legnagyobb részét a diákoknak, úgy hogy Lipcsében sokan közülök vasárnaponként parasztoknak és kézműveseknek voltak kénytelenek szolgáltatni a tánczhoz való zenét, vagy tehetősebb polgároknál kolduló levelekkel alkalmatlankodtak, sőt a mi legrosszabb, nők által tartatták magokat ki, úgy hogy egy ma is fenmaradt közmondás szerint boldog az, a ki Lipcséből „asszony nélkül“ távozhatik.

Ezen a dolgokon idő folytán sokszor próbáltak segíteni és nem is sikertelenül. Így alakult meg éppen Lipcsében az első, Börner rector által alapított konviktus, az a mintaszerű olesó étkező hely, mely ma is délbén s este 296 diáknak nyújt ellátást. Igaz, hogy a panaszok így sem voltak ritkák az ételek minősége miatt az elégedetlen konviktoristák közt s nemesak a mult századokban, de a jelen század közepén is megtörtént, hogy a kifogásolt étkeket ünnepélyes menetben vitték végig a városon.

De a mi több, megesett, hogy magok a professzorok is éheztek, p. o. a kieli egyetemen, a hol a mult század elején a theologiai tanárok kénytelenek voltak lelkésztséget vállalni, a többi facultásbeliek pedig más keresetek után látni. Érdekes, hogy 1715-ben még azt is tiltani kellett a professoroknak, hogy kifőzöt és sörmérőt ne tartsanak, s italokat a diákoknak ne hitelezzenek. Pedig még 1760-ban is mindössze három beiratkozott diákja volt az egyetemnek. Csak II. Katalin czárnő ragadta ki Kielt e nyomasztó viszonyok közül, midőn fia, Pál helyett a grámhatalmat átvette Holstein felett. Ő egyszersmind a kardviselést is eltiltotta s e helyett az egyetemnek jelvényül lila-fehér kokárdát adott s azt a jogot, hogy ünnepélyekre két küldöttet nevezhessen tábornoki ranggal.

Másutt is, mint p. o. Jenában, az úgynevezett „professori asztalok“ sok visszaélésnek hintették el magvát s nem éppen ked-

vező befolyást gyakoroltak az akadémiai élet fejlődésére. Ezzel a joggal, melyet az akadémiai doczensek csekély fizetésének feljavításánál engedélyeztek, a tanárokat kiszolgáltatták a diákok kényének, kik aztán kénytelenek voltak elnézést gyakorolni ez utóbbiak kihágásaival szemben. Előidéztek azt, hogy az úgynevezett „professzori asztalok“ a korlátlan italmérési jog mellett valóságos dorbézolás színhelyeivé alacsonyodtak le, a melyeken magok a professorok is személyesen vettek részt.

Különben is Jena valóságos hazája volt a diákesinyeknek s a fegyelmezetlen, durva életmódnak. Minden tilalom ellenére sem lehetett leszoktatni az ifjúságot arról, hogy hosszú pipával, háló köntösben ne járjon az útczákon, sőt megtették az akadémiai szabadság szent nevében azt a tréfát is, hogy egész hideg vérrel, nyílt utcán váltottak ruhát. Később, a XVII. században lábra kapott az a szokás, hogy korbácesal mentek a diákok egymásnak. Előfordult, hogy mikor a prorektor egy, a tilalom ellenére viselkedő diákot akart letartóztatni, ez kivont törrel kergette meg.

Sokat lehetne a német egyetemek régi diákéletének zabolátlan-ságairól beszélni, melyekkel szemben minden megrendszabályozás falra hányt borsó maradt. Hiába panaszkodtak Tübingában a hatóságok, a szülők, maga az uralkodó herczeg, hogy egész éjszaka nem tud aludni a lármától; hiába büntetett az egyetemi tanács 8—10 napi carcerre, kenyér és víz mellett, egyeseket csendháborításért, verekedésért, másokat azért, hogy „lábaikat kilógatják az ablakon“, vagy mert „egymás ujjait le akarják vágni, hogy abba játszsza-nak“. Göttingában a királyi biztos megszakította előadásait, mert a hallgatók nem akarták kalapjaikat a leczke alatt letenni. Erlangenben még a múlt században is oly veszett hírek volt a diákoknak, hogy a polgárleányok visszaütötték még számkázásra való meghívásukat is, a miért a diákok úgy álltak bosszút, hogy minden számba egy kalapos, lefátyolozott söprűt állítottak be. Ehhez járult a párbar bár divatja is, mely sok véres összekocczezésre vezetett, s melyek között legemlékezetesebb az, melyet a híres csillagász, Tycho de Brahe a rostocki egyetemen egy Mandarup Pesberg nevű dán nemes-sel, 1566 deczember 29-én este 7 órakor nyílt utcán, tökéletes sötét-ségben vívott meg, egy Bacmeister Lukács tanár házában lefolyt menyegzői ünnepély alatt fölmerült abbeli szóváltás folytán, hogy melyikük jobb mathematicus s mely a nagy csillagásznak orrába került.

Halleban, a protestáns pietismus székhelyén, volt idő, midőn

a vallás legszentebb tárgyaiból üztek gúnyt a diákok. Franke maga gyakran panaszkodott keserűen a miatt, hogy a templomban rendetlenkednek. 1716-ban épen a nagyhéten egy csoport diák, 18 ifjú, a „Grüner Hof“-ban verődött össze, kalapjuk körül zöld szalaggal, hol éktelen ivás és excessus közben trágár módon kifigurázták a passiót. Azt mondja a hagyomány, hogy pár nappal rá egymás után rettentő kínok közt pusztultak ei. Néhányan megijedve lóra kaptak, hogy ott-hon ériék végöket, ha már meg kell halniok. De egy sem birt hazáig jutni, útközben veszték el rémes halállal, az egyik Lipesében, a másik Weissenfelsben, a harmadik Halberstadtban. Maga a vendéglős, annak leánya és szolgálója is hirtelen halállal haltak. Az eset — úgy mondták — nagy feltűnést keltett és sokan igyekeztek a hallei egyetem ellen kiaknázni.

Mindennek daczára a hallei egyetem volt épen az, a honnan a német egyetemi élet regenerációja kiindult a század elején. Tholuck és társai működése Halleban törte meg útját a század elején nagy fellendülést vett egyháztörténeti mozgalmak eredményeitől is támogatva a kereszténység történeti jelentősége ama mélyebb felfogásának, mely a rationalismussal szemben új hitéletnek rakta le alapjait s a német nemzeti eszmére nézve nagy jelentőségűvé vált. A keresztény gondolatot mindinkább kezdték felkarolni az egyetemi tanulókörök, egyesületek jöttek létre vallásos építő jelleggel, missio- és biblia-társulatok, hogy aztán utoljára a „Wingolf“ megalapítására vezessenek.

A „Wingolf“-nak Erlangen az eredeti hazája. Itt állott össze először 1830-ban a szigorúan keresztyéni érzelmű ifjaknak egy csoportja, hogy szemben az erlangeni hallgatóság akkori laza és féktelen életmódjával, méltóbb keresztyénies életnek csináljanak propagandát. Mikor aztán három évvel a frankfurti merénylet után a „Burschenschaft“-ok megrendszabályozása következett be, igen sokan abban kerestek kárpótlást, hogy csatlakoztak ahhoz az irányhoz, mely a társas erények ápolása mellett a keresztyén tudományosság, a keresztyénies élet fejlesztését is czélul tűzte ki. Így alakult meg 1836-ban az Erlangen melletti Uttenreuth faluról elnevezett „uttenreuth“-iak szövetsége, mely kezdetben, mint tisztán vallás-erkölcsi társaság, kizárta programjából a dorbézolásokat; lassanként azonban a diák-erkölcsök is mind több-több tért szorítottak benne s a keresztény álláspont gyöngülésével egyidejűleg kezdetét vette a vallásos és diák-jelleg egybeolvadásának lassú folyamata, mely a „Wingolf“ tulajdonképeni kiinduló pontja lett.

Ettől függetlenül Jenában is megalakul a 30-as évek vége felé egy úgynevezett „irodalmi diák-egylet“, azzal a határozott rendeltetéssel, hogy maradandó hatást gyakoroljon keresztényi szellemben az egyetemi életre. Céljául mondta ki, hogy a keresztényies érület hiányának mellőzésével, megtörje az ivó-kompániák és a párbajkényszer uralmát, a nélkül, hogy a párbajt azért tagjainak elvileg eltiltaná.

Ámde Jena ily törekvésekhez nem nyújtott kedvező talajt, tagjainak lassanként szét kellett szóródnia más egyetemekre, de különösen a halleira, hol Tholuck működött s hol sokkal biztosabbak voltak a kilátások arra, hogy a „Wingolf“ tisztán mint keresztény testvériség követhesse céljait.

Még határozottabban kidomborult a „Wingolf“ diákegyleti jellege a bonni egyetemen, hol 1841-ben alakult meg. A párbajt ugyan itt is kizárták, de azért a vivőtermeket szorgalmasan látogatták s különös súlyt fektettek arra, hogy a tagok minden diákünnepségen részt vegyenek. Mint a göttingai „költőszövetség“ vagy „Dichterbund“ összejövetelein, itt is egy szövetségkönyvbe iktatták be a heti összejöveteleken tárgyalt tudományos, aesthetikai és szónoklati előadásokat. De a bonni „Wingolf“-nál is nemsokára mindjobban háttérbe szorult a keresztény vallási jelleg s utóbb már nevét is „Germaniá“-ra cserélte át.

1844 pünkösdjén az erlangeni „Uttenreuth“ a többi keresztény diák-egyleteket az úgynevezett „schleizi zsinatra“ hívta össze, a hol az erlangeniek elnöke, a későbbi Luthardt professor a diák-egyesületek célját így formulázta: „Az egyetemi élet célja az egyéniség teljes kiképzése. Ezt nem önző magabavonulással, hanem közös együttéléssel érjük el; ezért minden tilalom daczára mindig voltak diák-egyletek. A vallás-erkölcsi személyiségnek igazi eredményes kiképzése azonban csak a kereszténység által lehetséges. Ezért a diákságnak egyesülnie kell a kereszténységgel, mely azt a föladatot vállalta el s vitte keresztül, hogy mindent a maga történeti alapján hagyjon, de új erőket helhelen belé szellemével. A diákság és kereszténység ezen egyesítésében látjuk mi magunkat minden diák-egylettől lényegesen különbözőknek, egyúttal azonban ennek következtében a világ ellen is harczba szállunk, mely a maga módja szerint ugyan, de szintén reparálni szeretné a diák-viszonyokat. E közös feladathoz és e közös harczhoz azonban a keresztény diák-szövetkezeteknek új csatlakozásra van szükségök és ezt akarjuk ezzel az összejövettel elősegíteni.“

Ennek ellenére a schleizi zsinatnak nem lön maradandó hatása.

Egyesülést nem hozott létre; de a következő években újabb wingolfita egyletek alakultak s 1848-tól kezdve a Wingolf mindenütt saját színeket is választott. Mivel azonban keresztényi elvei által kötve minden törvényteleniséget kerülni igyekezett s nyíltan is sikra szállt több helyt a forradalmi törekvésekkel, annak következtében tagjait nem egy alkalommal a szabadság ügye ellenségeinek tartották, lenézték, üldözték. Mindezek folytán a wingolfiták a diákság conservatív elemeinél kerestek támaszt. testületileg alakultak meg s jelvényeket vettek föl.

Az első Wartburg-ünnep után az egyes testületek hol szétváltak, hol meg ismét egyesültek, míg végre 1860-ban a megmaradt diák-egyesületek mindannyian egy Wingolf-szövetséggé alakultak. Ez mai szervezetét 1885-ben nyerte és ez idő szerint 18 szövetséget foglal magába. Más protestáns egyletek, köztük a többször említett Uttenreuthia is 1886-ban a Schwarzburg-szövetségben egyesültek, mely minden két évben pünkösdkor Schwarzburgban tartja üléseit.

Másképp inkább a nemzeti eszme nyert kifejezést a „Verein deutscher Studenten“ név alatt a 80-as években initt-amott alakult diáktestületekben. Ám az 1881. augusztus 6-án tartott Kyffhäuser-ünnepély után ezek is kartellre siettek lépni egymással s megalkották az úgynevezett Kyffhäuser-Verband“-ot, mely ma már a nemzeti eszme fokozatos háttérbe szorítása mellett szintén bizonyos antisemita és keresztény-socialis allűrökkel dolgozik.

Hogy mily lelkesültséggel fogadta 1870-ben az akadémiai ifjúság a hadüzenetet, tanúja az a jelenet, mely Heidelbergben folyt le, a politika hírneves tanára, Treitschke előadásán. Mikor Treitschke a szorongásig megtelt teremben a katedrára lépett, egy czédulát talált asztalán maga előtt, melyen e szavak álltak: Bucsúszó a Franciaország ellen vonulás előtt. Nagynehezen bírta csak leküzdeni a jeles tanár felindulását s aztán ismeretes akadozó módján, melyet mindannyiszor tapasztalni lehetett rajta, valahányszor nagyon meg volt hatva, e lelkes szavakat intőzte a feszülten s lélekzetét visszafojtva figyelő ifjúsághoz:

„Ütött végre a leszámolás órája azzal a rabló néppel, a francziakkal, kik 300 év óta, II. Henrik Metz ellen indulása óta, nem szüntek meg a mi német ügyeinkbe avatkozni, minket gyalázni, határainkat pusztítani. Bizom abban, hogy a franczia harci szózat mellett: „A la frontière“ — a württembergiek és bajorok sem fogják magokra azt a szégyent hozni, hogy a nagy hazától hűtlenül elpártoljanak.

Jelszavunk az kell, hogy legyen ma, mint a mit hasonló alkalommal egy akadémiai tanár, Fichte is odakiáltott hallgatóságának Berlinben 1813-ban: „Nem győzni, vagy meghalni, hanem minden áron győzni”. Egy oly vitéz és erkölcsös nép, mint a német, nem vesztet el a jogért és függetlenségért vívott harcban. Hisz mint a harc legdicsőbb célja lebeg előttünk az egész Németország végleges egyesítése, hazánk kiépítése német állammá”.

Így lelkesítettek a német professzorok az egyetemi katedrákon a németiség egy historiai pillanatában. És hogy mily eredménnyel, mutatja, hogy a diákok ott voltak mindenütt, a hol életüket kellett a szent ügyért áldozni. Minden ezrednél be voltak osztva; a lipcseiek p. o. részt vettek Wörthtől Szedánig és Szedántól Párisig minden ütközetben. A legnagyobb egyetem, Berlin, több mint 500 harczost állított ki, a legkisebb, Rostock 59-et. A heidelbergi diákok egy harmada volt zászló alatt. Az 1870-ik évi nyári semesterben beiratkozott 13,765 közül 4510 vonult a táborba és 248 talált hősi halált. Azonkívül 15 egyetemi tanár harczolt kezében fegyverrel, 253 segédkezett mint orvos a csatatéren s 914 tanuló szolgált mint betegápoló és tábori lelkész.

Meg is tisztelték a német egység nagy hőjét, megalkotóját a német műzsafiak. A német egyetemek összes küldöttjeinek Hamburgban tartott congressusa egyhangulag határozta el Bismarck halála alkalmából, hogy még a jövő századokban is, időtlen időkig, valányszor a nagy birodalmi kancellár születésnapjának alkonya beköszönt, a meddig csak a haza határai terjednek, Bismarck emlékének szentelt oszlopokból hatalmas lángok törjenek az ég felé. Az ösgermán mythosok nagy nemzeti hőseihez méltó ünneplés ez, mely századokon át is emlékeztetni fogja az unokákat a német egység megalapítójának zord és hatalmas alakjára, a ki mindig büszkén vallotta magát Németország első diákjának s kinek ereiben a német kultúra e hatalmas intézményének ős erőforrása buzgott.

V. S.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Harmadik közlemény. —

A békekötésre nézve annak magyar tanácsosok közreműködésével való megkötése, a megkötött békének országgyűlési elfogadása és közhírré tétele van megállapítva. A nem ily módon létrejött békeszerződések ellen az ország mindig felszólalt. Mind ezt az e részben is conservatív irányú Cziráky is elismeri (kell, hogy a megkötött béke per Regnum debite publicetur is), természetesen találván ezt, az egész nemzetet és az egyeseket is kötelezvé az.¹

A szövetségek kötésének jogát fejedelmi jognak ismeri el, de a magyar tanácsosai kell megkötetniök. Hogy a szövetségek a comitalis jogkörhöz tartoztak volna általában s a rendek közbenjöttével lettek volna megkötendőek, ezt a nemzet szerinte sohasem kívánta, de az állameszély se teszi szükségessé.² — Mindazáltal olyan szövetségek, melyekben a trónörökösödésről, valamely tartományról, az alaptörvények változtatásáról, a korona jogairól, az ország terheiről, vagy az állampolgárokat terhelő subsidiumokról van szó, a rendek elébe terjesztendőek. Ilyenek a Zsigmond és IV. Albert osztrák herczeg közt 1402-ben kötött, a III. Frigyessel és Miksával, a Rudolf és Báthori Zsigmond közt kötött szövetségek.

Szükségesnek látja külön is megjegyezni, hogy olyan szövetségek, quae cum injuria Majestatis, Rege in scio aut invito

¹ I. m. 636. §.

² I. m. 629. §.

— a conventiculis malecontentorum cum exteris Principibus, aut Nationalibus inita fuerunt — invigorosa sane, et illegitima.¹

Meg kell még jegyeznünk, hogy valamely békeszerződésnek a Corpus Jurisba való felvétele annak országgyűlési elfogadását, becikkelyezését még nem jelenti. Így a fentebb említett zsitvatoroki békeszerződés is benne foglaltatik ugyan a törvénykönyvben, daczára annak, hogy az szabályszerűen elfogadva, becikkelyezve nem lett. De későbbi törvények utólag elismerik.

A követségi jog szintén a királyi jogkörhöz tartozónak ismertetik el Cziráky által; a törvények ide vágó korlátozó rendelkezései csak salvo caeterum indubitato hac in parte Majestatis arbitrio érvényesek. Rosenmann ellen foglal állást, ki azt mondja, hogy a követküldési jog ugyan a királyé, de a rendek előzetes beleegyezése nélkül e részben mit sem határozhat.² Cziráky szerint ez a közjogi író túlmegy a törvények rendelkezésein, mert ezek csak a magyar tanácsról szólnak, annak meghallgatásáról.³

A fentebb idézett másik közjogi író: Virozil pedig csak politikai okossági rendszabálynak nyilvánítja az 1681-ki törvény ama rendelkezését, hogy az ottomán portához a császári követ mellé egy azzal egyenlő jogkörű magyar követ, rezidens is küldessék. Különböztet azonban rendelkezés már magában azt tettelezi fel, hogy a követküldési jog a királyt illeti meg.⁴

Az 1681-ki törvény, mint a mely az önálló követküldési jogot declarálja, tüzetesebb szemügyrevételt igényel. A Habsburg-uralom kezdetétől állandó a hajlandóság az uralkodókban, hogy a magyarországi ügyeket is idegen tanácsosok befolyásával, ausztriai központi organumaik közbenjöttével intézzék, a minek természeteszerű következménye a nemzeti tiltakozás, törvénykönyvünknek számtalan rendelkezése, melyeknek vezérgondolata az, hogy a magyar ügyek és dolgok magyarok által intéztessenek, idegenek ezen ügyekből kizárassanak s törvényes kormányzati műszerveink önállóságukban fentartassanak.

Ide vonatkoznak az 1559: VIII. (imposterum Majestas Sua

¹ I. m. 630 §.

² Staatsrecht von Ungarn 140. s. köv. l.

³ I. m. 626. 627. 628. §-ok.

⁴ I. m. II. köt. 89. l.

Caesarea, in rebus Ungaricis uti dignetur Consilio Ungarico) és IX., 1563 : XXXV., 1567 : XL t.-cz.-ek, melyek kizárólag a magyar organumok illetékességét állapítják meg a magyar ügyekben, mennyiben ezek pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant. Az 1569 : XXXVIII. t.-cz. 2. §-a megállapítja, hogy legalább két tanácsos ezentúl mindig kövesse az udvart (egyik az egyházi, másik a világi rendből), hogy a magyar ügyekben, Justitiam et jura libertatesque Regni concernentibus, a király azok tanácsával éljen. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az alapelv, melynél fogva a magyar ügyek és dolgok kizárólag magyarok által, a törvényes magyar kormányzati műszervek útján intéztessenek, egész következetes keresztülvitelt, illetve fentartást nem nyert. Nevezetesen ugyanezen 1569 : XXXVIII. t.-cz. már különböztetést látszik tenni azon ügyek közt, melyek pure et praecise justitiam, jura, libertatesque Regni concernunt és azon ügyek közt, melyek, bár magyar ügyek, e szempont alá nem sorolhatók, a mennyiben kimondatik, hogy minden, mi az igazságszolgáltatásra s az ország jogaira és szabadságára vonatkozik, a consilium hungaricumban tárgyalassék, a pénzügyek ellenben a Hofkammer-ben, a hadi ügyek pedig, mint eddig, az udvari hadi tanácsban (Sua Majestas declaravit, quae bellica negotia sunt in bellico consilio tractari).

Az 1655 : VII. t.-cz. azt mondja Juxta Articulum VIII : 1559 Instructiones Capitaneorum, eorumque Generalium et Vice-Generalium amode imposterum Legibus Regni conformes ex Consilio Bellico (adhibitis etiam certis Consiliariis Hungaricis hic et nunc denominandis) extradentur. Hogy ez az 1559 : VIII. t.-cz. rendelkezésével és szellemével összhangban lenne, bajosan lehet állítani. Annál kevésbbé, mert még az 1608 : K. e. X. t.-cz. megállapítja : Careatque Sua Majestas Regia sufficienter, praedictis Statibus et ordinibus Regni, extranae nationes deinceps et alterius nationis homines in gubernationem Ungaricam unquam sese ingerant. Neque in rebus Ungaricis aliorum, quam Ungarorum Consilio eadem Majestas Sua utatur. — A mit különben másrészt szintén számos későbbi törvény ismétel. Egyébiránt már az 1559 : VIII. t.-cz. : Iustumque videatur, ut quemadmodum Hungari nunquam adhibentur in negotiis et consiliis, pure aliena Regna concernentibus, sic etiam alieni his, quae pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant, non

adhibentur — csak azon ügyekre látszik kizárni az idegen közeget, melyek az országot egyedül illetik. (Renoválja az 1567: XL. t.-cz.)

A törvények számtalan rendeletének, a koronázási hitlevelek kikötéseinek czélzatát, hogy a magyar ügyekben a király kizárólag magyar tanácsosok közreműködésével éljen, a külügyekben is érvényesítendő, azt kellett volna követelni, hogy Magyarország a követségekben megnyerje külön nemzetközi alanyiságának kifejezését vagyis a külön magyar követségek lettek volna sürgetendők. Azonban törvényeink idáig nem mennek, csak a törökkel szemben követelik, hogy legyen külön magyar küldött is. Az 1618: XXXVII., 1630: XXXVI. t.-cz.-ek csak általában követelik, hogy a törökországi követségeknél magyarok is alkalmaztassanak. Az 1647: LXXIV. t.-cz. azt mondja, hogy a felség oratora mellé küldendő magyar követ amazzal egyenlő tekintélyvel és hatalommal (*aequali auctoritate et potestate*) birjon, a mit úgy lehetne értelmezni, hogy ugyanolyan tekintélyvel és hatáskörrel kezelje a törökkel szemben felmerülő magyar külügyeket, a minővel kezeli a felség oratora a többi tartományok ez irányú külügyeit. Azonban az ezt renováló 1649: VII. t.-cz., mely rendeli, hogy az előbbi törvény határozata *realiter observetur*, azt a megállapítást tartalmazza, hogy *Legatus et Residentes Caesareus, cum Legato, vel Residente Hungaro, semper eidem adjungendo, res Ungaricas communi voto et consilio tractet, ac promoveat*. Tehát a császári követ kezelje a magyar külügyeket is a mindig melléje rendelendő magyar követtel együtt, közösen *communi voto et consilio*. Az 1655: L. t.-cz. is hivatkozva az előbbi törvényekre, a császári követ utasításába bevétetni kívánja, hogy az az ország ügyeit a magyar legatussal és rezidenssel *communi voto* kezelje. Az 1681: IV. t.-cz. hasonlóképen azt rendeli, hogy a császári követ mellé született magyar követ küldessék *cum aequali in negotiis Ungaricis tractandi auctoritate*. Tehát a császári követ illetékessége a magyar külügyek tárgyalására ki nem záratik; csak az követeltetik, hogy a magyar küldöttel együttesen, közös megállapodással intéztessenek a magyar külügyek.¹

¹ Ezeknek a törvényeknek rendelkezéseibe, még inkább a későbbi 1790: XVII. t.-cz.-be mohón kapaszkodnak bele azok az államjogi írók,

Ez utóbbi törvényczikknek előzménye az országgyűlés azon gravamenje, hogy különösen fájdalmas a rendeknek, mert az országra nagyon káros az, hogy ő Felsége a törökkel 1664-ben kötött békét magyar tanácsosok közbejötté nélkül hozta létre, a koronázási diploma 3. 13. pontjai s az 1655: L. és 1659: XIII. t.-cz.-ek rendeletei ellenére. Mire a fejedelem azt feleli: úgy emlékezik, a vasvári béke pontozatait közölte Pozsonyban mind ott levő magyar tanácsosaival, mind az országos rendekkel. Attól nem idegen, hogy a portánál meghatalmazott követ mellett legyen egy magyar is, a ki, ha szükség lesz rá, fölvilágosítást adhasson (!) a magyar ügyekben.

E helyzet mérlegelésére azonban a következőket kell tekintetbe vennünk. Magyarország nemzetközi jelentősége a Habsburg-uralom kezdetétől lényegesen megváltozik. A török hódítás Mohács után az országot úgyszólván teljesen szétforgácsolja. Erdély különválása, a szorosan vett Magyarország jelentékeny részének a török általi elfoglaltsága mellett az ország területe annyira megcsappant, hogy ez a Magyarország épen nem lehetett immár hivatva korábbi kiváló nemzetközi helyzetét fentartani; nem lehetett képes arra hogy az összes európai uralkodóházak közt már akkor oly kiváló állású Habsburg-dynastia többi birtokaira nézve is követett, egy-séges külpolitikájában Magyarország önálló érvényesülése helyet foglaljon, jóllehet ez időszakban az uralkodó házzal és amaz országokkal a magyar állam még oly szorosabb kapcsolatban nem volt, mint a következőben.

Az uralkodó-háznak, mely I. Ferdinánd megválasztásával trónra jutott, az akkor a török hódítás folytán megcsappant jelentőségű, de a török uralom visszaszorításával mind értékesebbé váló új birtokkal gazdagítván addigi birtokait, dynastikus hatalmának megalapítása szempontjából összes országaira nézve egy-

kik Magyarország függetlenségének hiányát igyekeznek a Habsburg-kornak kezdetétől kimutatni. Így már Lustkandl, újabban Tezner (*Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik*). Téves ez utóbbinak az az állítása, hogy az 1655: L. t.-cz. eredetileg az összes követségekre követeli a magyarok alkalmazását s azután a 1681: IV. és 1715: XLI. t.-cz.-ekben amaz eredeti álláspontot elhagyták a rendek, most már csak a török követségekre korlátozván a magyarok alkalmazását. Egész általánosságban ugyanis, az összes követségeknél, a magyarok alkalmazása nem kívántatott.

irányú politika követése látszott szükségszerűnek. A mi a királyi hatalom, praerogatívák mennél szélesebb körre való kiterjesztését követeli. Osztrák tartományaiban a fejedelmi hatalom e kiterjesztésének semmi akadályát nem volt, lévén ott abszolút uralkodó. De Magyarországon a királyi jogkört az alkotmány korlátozta. És a mint a királyi hatalomkörnek a magyar közjogi álláspont által el nem ismert kiterjesztésére tesznek a fejedelmek kísérleteket, szemben találják magukkal az országgyűléseket.

Hogy első sorban a külügyeknek tisztán a fejedelmi jogkörbe utalása czéloztatott, eléggé bizonyítja már az 1536. I. törvényezikk, mely a rendek tudta és beleegyezése nélkül folytatott békétárgyalások miatt panaszkodik. A fejedelmek a magyar kormányzat vitelére bécsi központi hatóságokat igyekeznek mind nagyobb mérvben felhasználni. A külügyek egységes kezelésére pedig éppen megvan bennük a törekvés, daczára annak, hogy Magyarországot ez időszakban az osztrák tartományokkal csak a fejedelem természetes személyének közössége fűzte össze s ezen összeköttetés jogi tartalommal nem bírt. Az országgyűlések számos gravamenei, az alkotott törvényezikkek egyaránt tanúságot tesznek arról, hogy a nemzet igyekezett a felségi hatalomkört kiterjesztő törekvésekkel szembeszállni. Csakhogy a nemzeti ellenhatás a külügyek tekintetében sem nyilvánkozott meg egész szigorú következetességgel, a mit jó részben meg tudunk érteni. Az ország szabadságai, alkotmányos épsége ellen intézett támadások mellett s ama törekvéssel szemben, hogy a beligazgatás az idegen főhatóságok alá helyezettessék, hogy a király általában az ország dolgainak intézésében idegen befolyásnak engedjen, idegen organumok közreműködését vegye igénybe, háttérbe kellett szorulni ama tekintetnek, hogy Magyarország a nemzetközi érintkezésben önálló egyéniséggel kidomborodjék, hogy külügyeinek intézésében is külön állami léte, jellege elismertessék. A magyar álláspont, mely az abszolutistikus, egységesítő irányzat jogesonkító törekvéseivel szemben is alig győzte már a folytonos ellenállást, hovatovább megelégedni kényszerült azzal, hogy az ország beligazgatási, törvényhozási és kormányzati függetlensége biztosíttassék, hogy Magyarország az osztrák tartományoktól megkülönböztetett önálló egészet képezzen. Az állami élet teljességének az önálló külügyi intézés általi betetőzése oly távolabbi cél volt, melynek a maga egészében megvalósítására nem törekedhetett.

Conchánk mondását, hogy 48 előtti politikai szabadságunk mozgatója a nemzeti önállóság fentartása egy idegen hatalom ellenében s a rendi kiváltság, melyek által előidézett küzdelmek megtartják a nemzeti létet és a nemzet önsorsára való befolyásának elvét,¹ valóban úgy értendő, hogy a nemzeti önállóság fentartása is csak a rendi kiváltságok megvédésével sikerült, ezek a fejedelmi hatalom elleni küzdelem főeszközei, mert az uralkodó majdnem minden alkotmányellenes törekvésének, a souverain hatalom megosztott voltánál fogva, a rendi kiváltságba kellett ütközni.²

Innen az állandó utasítás a megyei követek részére, hogy főleg az ország szabadságait, jogait és kiváltságait ne engedjék megsérteni s a sarkalatos törvények megváltoztatásába bele ne menjenek.

A királyság ezért nem is válhatik abszolút hatalmúvá mindazonokon a tereken, hol a rendek hozzájárulására volt utalva, tehát nemcsak a törvényhozás terén, de még a belső igazgatásban sem, mert saját végrehajtó organumokkal a belkormányzatban nem rendelkezik, a végrehajtás a megyék kezében van. A rendek bizalmatlansága a királyi hatalom kezdeményezéseivel szemben a belső közigazgatási reformokat lehetetlenné teszi. Másfelől érthető, hogy az uralkodó az államkormányzat s igazgatás azon ágaiban igyekszik annál nagyobb erővel önállóan eljárni, hol ezt a pozitív közjogi helyzetnél fogva is könnyebben teheti, így a külügyek terén.

Uralkodó és politikailag jogosult nemzet viszonyának ily állása, az erőarányok ily alakulása mellett azonban természetes volt, hogy a rendi felfogás és törekvési kör a nemzeti állam minden irányú kiépítésére nem gondolhatott, a nemzeti élet összes követelményeivel nem számolhatott; az országgyűlés gyökereit a megyékben bírta, már pedig a megyegyűlések az állami lét összes attributumának követeléseig nem tudtak felemelkedni; magán az országgyűlésen sem ritkák az olyan viták, melyek kiesínyes szűk felfogásra, a localis érdek- és eszmekörből kiemelkedni nem tudó gondolkodásra vallanak.

¹ A közigazgatási biráskodás 11. l.

² L. Erre nézve „Neuere Angriffe gegen das ungar. Staatsrecht“ cz. cikkemet a Pester Lloyd 1899. évi okt. 6, 7-ki számaiban.

Az e korszakbeli jogkör elválasztásra is fejedelem és rendek közt teljes mérvben állanak Salamon Ferencz szavai: „A középkorias alkotmány a király personalis hatalmi körét sokban korlátozta ugyan, de sokban osztatlanul hagyta kezében. A törvényhozásnak (király és országgyűlés együtt) elvben joga volt mindenre nézve törvényt alkotni, de némelyekre nem alkotott. És a felségi jogoknak hagyott réseken csúsztak be a sérelmek. Néha a királyok az absolutismusig éltek vissza a fölségi joggal. máskor a nemzetre bízták, kívánjon mindent, a mit magára nézve üdvösnek talál és ekkor igen szép jogi elvek mentek be a Corpus Jurisba, de a fölségi jogoknak mindig maradt elég széles hatalmi köre”.¹ A külügyekre nézve ez irányzat annál könnyebben találhatott érvényesülést, mert azokat, bár a nemzeti befolyás bizonyos mértékű fentartásával, a közjogi felfogás már akkor a király által intézendőknek ismerte el s az uralkodók e részbeni magatartásuknál a külügynek a fejedelem személyére ruházott volta tekintetében az európai államokban érvényesülő általános álláspontra is támaszkodhattak. Az uralkodóháznak az osztrák örökös tartományokban patrimoniális állása, az államügyek egy részének s nevezetesen épen a dynastia hatalmi állására nézve főfontosságú külügyeknek a fejedelmi ház ügyeként való felfogása, a köz-, állami szolgálatnak a fejedelmi szolgálattal jó részbeni azonosítása (mik a köz eszméjére alapított állam kifejlődése előtt ez időszakban általános jelenségekként constatalhatók) táplálták ez irányzatot.

Azok a központi organumok, melyeknek közreműködését az uralkodó a külügyek intézésénél igénybe vette, voltak ez időszakban már I. Ferdinándtól a Geheimer Rath, mely az uralkodónak koronatanácsaként szerepelt a legfőbb államügyek intézésére s melyből később, I. Lipóttól a Conferenzministerek intézménye fejlődött ki, miután tagjainak nagy számánál fogva mindinkább alkalmatlan lett az ügyek intézésére. Ezen központi organum működésének Magyarországon való kiterjesztése ellen irányulnak már az 1553: III. és 1559: VIII., továbbá az 1569: XXXVIII. és 1588: IX. t.-cz.-ek, csatlakozik ezekhez a későbbi törvények

¹ A közös ügyek és a forradalom (a Budapesti Szemle 1881. évi 54. számában, 323 l.).

egész sorozata, melyek a magyar ügyekben magyar tanácsosok kizárólagos közreműködését állapítják meg.

A másik központi organum volt a Hofkanzlei, mely ugyan-
csak már Ferdinánd alatt szerveztetik, 1538-tól pedig a Reichs-
hofkanzlei nevet viseli. Ez az organum későbbi fejlődése szerint
a külügyek ministeriumának helyét töltötte be, ott intéztetvén
a szövetségek, békekötések ügye, ott vitetvén a levelezés idegen
hatalmakkal, a követek kinevezése, ez alá tartozván az összes
követek, residensek, consulok és diplomatiai ügynökök. S később,
1742-ben a Haus-, Hof- und Staatskanzlei válik ki belőle, mint
a külügyek intézésére szolgáló központi organum.

Ezek a központi hatóságok működésüket kétséggkívül Magyar-
országra is kiterjesztették, illetve a magyar külügyeket is egy-
ségesen az osztrák tartományok külügyeivel kezelték, ambar a
magyar közjog által e korszakban ilyenekül el nem ismertettek.
Ez a törekvés, főleg e korszak kezdetén a magyar állásponttal
se vélt összeütközésbe jönni, miután az 1559 : VIII. és IX., 1563 :
XXXV., 1567 : XL. t.-cz.-ek a magyar organumok igénybevéte-
lét azon dolgokban kívánják, melyek pure et praecise ad liber-
tates et privilegia Regni Hungariae spectant; a királyi praero-
gativákra tehát, ha Magyarországra vonatkoznak is ezek, kiterje-
dőknek nem látszottak. A Hofkanzlei-el szemben a magyar
kancellária önállóságát a törvények egész sorozata kívánja
biztosítani. A magyar tanácsnak (Consilium Ungaricum — 1569 :
XXXVIII., 1588 : IX., 1681 : IV., 1715 : XIV. t.-cz.-ek) a kül-
ügyekben adott hatásköre pedig szintén mutatja, hogy a külön
magyar külügyek eszméje el nem homályosult. Miután pedig az
1608 : K. e. X. t.-cz. egész általánosságban megállapítja; „1. §.
Cereatque Sua Majestas Regia sufficienter, praedictis Statibus et
ordinibus Regni, ne externae nationes deinceps et alterius Natio-
nis homines in gubernationem Ungaricam unquam sese ingerant.
2. §. Neque in rebus Ungaricis aliorum, quam Ungarorum Con-
silio eadem Majestas Sua utatur“ s ezt több későbbi törvény is
megerősíti, kétségtelen, hogy a magyar külügyeknek ezen nem
magyar hatóságok közreműködésével, nem magyar tanácsosokkal
történt intézése az alkotmány szabványaival ellentétben állott.
Mert ha a külügyek intézése a király személyére ruházottnak
tekintetett is, ezen legfőbb vezetést a magyar közjog által nem
ismert organumokkal nem végezhetette, illetve a fejedelmi praeroga-

tivákat egységesen az összes, uralkodása alatt álló országokra nem gyakorolhatta, Magyarország nemzetközi ügyeit csak mint magyar király az alkotmány által előírt módon intézhette.

Ezen jogi állapoton tehát mi változást se vont maga után az a körülmény, hogy az uralkodó a magyar külügyekben is tényleg idegen, a magyar közjog által el nem ismert organumok közreműködését vette igénybe és Magyarország nemzetközi egyénisége háttérbe szorult, nevezetesen a békekötésekben is. Ez utóbira a legeclatansabb példa az 1806-ki zsitvatoroki békeszerződés II. Rudolf és Mehmet szultán közt, melynek a 2. §-a kimondja: *Ut in omnibus scriptis, literis visitationibus humaniter procedatur, et unus alterum Caesarem apellet, non autem Regem*; 4. §-a szerint pedig: *inter duos Imperatores sit pax in omnibus locis: Praecipue vero in Hungaria et provinciis ab antiquo ad illum pertinentibus; ac aliis Regnis; Regionibus et Provinciis; tum in mari, quam in terra ad eos nempe Imperatores pertinentibus; includanturque cuncta Regni ad Inclitum Domum Austriacam addita, vel ab ea dependentia.*¹ De általában a béke szerződésekben mindenütt csak a császár tűnik elő és magyar királyságának önálló kifejezését nem találjuk.

Magyarországra nézve ebben az időszakban a török birodalomhoz való viszonya volt főfontosságú. Miután pedig a magyar közjogi álláspont szerint a király még a személyére ruházott felségjogokat se gyakorolhatta tetszése szerint, bárminő, a magyar közjog által el nem ismert közegekkel, természetes volt az országgyűlések ama kívánsága, hogy legalább a török portához magyar követ is küldessék, a ki a magyar külügyeknek képviselője legyen. — A personal-unino mellett lehetetlen volt elzárkózni annak elismerésétől, hogy a magyar királynak nem lehet más külügyi politikája, mint a minőt az osztrák országúr és császár követni jónak lát. Miután azonban az összeköttetés e korszakban tisztán a fejedelem fizikai személyének közösségén alapult s közös-

¹ Az ezen békekötésből a Magyarország és az osztrák tartományok közti szorosabb realunióra Lustkandl által (*Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* 198. l.) vont következtetést Deák utasítja vissza Adalék-jában (54. l.). Lustkandl nyomán halad újabban Tezner (i. m. 109 s. köv. l.). A mily kétségtelen, hogy ebből a szorosabb unióra következtetni nem lehet, úgy bizonyos másfelől, hogy Magyarország állami különletét ezen békekötés figyelmen kívül hagyja.

ség a suverainitas egyetlen tárgyára nézve sem volt elismerve, a helyzetnek egészen megfelelő volt legalább a törökkel szemben a külön magyar követség követelése, a mint hogy a personal-unio természetének ez a megfelelőbb (Anglia és Hannover, Belgium és Luxemburg külön külügyintézése érintetlen maradt az unio daczára).

Daczára tehát annak, hogy Magyarország nemzetközi egyéniségének önálló kidomborodásával a Habsburg-uralom kezdete óta nem dicsekedhetett, daczára annak, hogy maguk az országgyűlések se mentek el annak követeléseig, hogy az a függetlenség, különállás, melynek garanciáit a belkormányzat tekintetében az osztrák tartományokkal szemben oly sok követelésben hangoztatták s számtalan törvénnyel meg is állapították — a külügyek tekintetében is a maga teljességében érvényesüljön, mégis miután egyrészt azon kormányzó műszerveknek illetékessége, melyeket az uralkodó a magyar külügyekre is használt, jogilag el nem ismertett, másrészt pedig az önálló magyar külügyi intézésnek a fentebb hivatkozott törvényekben nem egy nyomára akadunk, kétségtelen, hogy az ország függetlenségére, az önálló államiságra hátrányos következtetést nem vonhatunk, ha — a mint említők — a teljes államiságnak minden attributumával, nevezetesen a külügyek tekintetében, nem is rendelkezünk.

A külügyek intézése és az ország nemzetközi egyénisége

1723-tól 1848-ig.

A *pragmatica sanctio*-nak nevezett 1723. évi I. és II. t.-cz. nevezetes változást idéz elő az ország jogi helyzetében, a mennyiben az eddig csak véletlenül, esetlegesen nyugvó ú. n. történeti personal-unio helyét a jogi természetű personal-unio foglalja el. Megállapítja egyfelől a kijelölt ágakból származó női leszármazók örökösödését, másfelől, hogy Ő felsége többi tartományai „*indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et ac una cum Regno Hungariae*“ birtoklandó.

Nincs kimondva egyenesen a törvényben a közös és kölcsönös védelem, csak bevezetésében említetik: „*etiam contra vim*

externam“. Ennek daczára a közös és kölcsönös védelem a törvénynek, mint Deák mondá: természetes consecrariuma.¹

Azonban bár a *pragmatica sanctio* a kijelölt ágak kihalásáig az elválaszthatatlan és felbonthatatlan kapcsolatot meg is állapította Magyarország és az uralkodó többi országai és tartományai közt, a *souverain hatalom confusióját* egyetlen tárgyra nézve se mondotta ki, a fejedelem *physikai személyében* két külön fejedelmi személy maradt meg ezután is, egyfelől a magyar király, másfelől az osztrák tartományok fejedelmi személye, a felségjogok összességét, tehát a külügyekre vonatkozó felségjogait is Magyarországra nézve ő csak mint magyar király gyakorolhatta jogilag, közös organumokkal csak annyiban, a mennyiben ilyeneket a magyar közjog elismert, már pedig ily elismerés az 1741. évi XI. t.-cz -ig be nem következett.

Grünwald felfogása,² hogy a *pragmatica sanctio* elfogadása

¹ Deák F. a 67-es törvény 1. és 2. §-ának tárgyalásánál: „A támadás a következtetés ellen van intézve: E határozottan kimondott elv folytán a közös biztosság és annak együttes erővel leendő védelme és fentartása oly közös és viszonyos kötelezettség, mely egyenesen a *pragmatica sanctio*-ból folyik. Nem azt mondja az albizottság, hogy a kötelezettség betűről-betűre benn van a törvényben, hanem ez annak természetes consecrariuma. Bizonyosan nem csupán személyes hajlamból kötötték az ország rendei akkor a *pragmatica sanctio*-t, hanem sok fontos okaik voltak arra. E fontos okok egyike az volt, hogy Magyarország megvédésére oly eszközöket, oly segítséget is kellett keresniök, mely maguktól ki nem telt: hiszen benne van a törvény indokolásában: „*etiam contra vim externam*“. Ebben a két eszmében, hogy Magyarország tartozik megóvni vagy megvédeni a magyar királyt, ki egyszersmind a többi birtokok fejedelme, azon országok birtoklását azonban nem tartozik megvédeni, ebben nincs *practicus* értelem. Midőn a magyar királynak, ki egyszersmind azon országok fejedelme, azon országainak birtoklását megvédjük, megvédettük azon országokat is. Az ország kimondotta, hogy mind Magyarország és kapcsolt részei, vagy a magyar korona országai — mint most nevezni szokták — mind Ő Felseége többi országai együtt elválthatatlanok és fölsozthatatlanul birtoklandók. Ha ezt az elvet kimondotta az ország, hiszi-e valaki, hogy ezzel nem vállalta el magára azon kötelezettséget, hogy ezt az együttes birtoklást megvédje; valamint ráruházta a fejedelmre, mint azon többi országok fejedelmére, azon kötelezettséget, hogy Magyarországnak és koronaországainak együttes birtoklását s a többi országok erejével is megvédje? Ez az együttes és egyszersmind kölcsönös védelem. — Beszédek, IV. 222. l.

² A régi Magyarország 155. s. köv. 1.

után, mikor Magyarország ez alaptörvény szerint is elválaszthatatlan kapcsolatba lép a fejedelem többi országaival és tartományaival s a monarchia védelmének kötelességét is magára vállalja, szükségkép a Habsburgok monarchiája szerepel, mint külügyi egyéniség s ennek csak egy külügyi politikája lehet; hogy a külügyi akeziókra a magyar rendeknek, a hadi segély mértékéről való tanácskozástól eltekintve, befolyások nincsen; hogy ezentúl már csak a monarchiának van külügyi politikája, de Magyarországának nincsen; hogy ha Magyarországot megtámadná a török s nem akarná magát védeni, vagy nem akarna a török ellen háborút kezdeni, a fejedelem kénytelen volna azt megtenni, mint a monarchia feje, a monarchia érdeke szempontjából s ha az osztrák örökös tartományokat valamely európai hatalom támadná meg vagy a fejedelem indítana háborút valamely ellenséges hatalom ellen, Magyarországnak kötelessége háborúba menni, ha ő közvetlen nincsen is érintve, mert ezt a monarchia védelme és biztonsága követeli, tehát mindezeknél fogva az osztrák örökös tartományok és Magyarország között fennálló szoros kapcsolatot következtében lehetetlen a magyar rendi országgyűléstől függő külpolitikát képzelni s az erre vonatkozó jogok gyakorlatilag nem illethetnek mást, mint a fejedelmet s lehetetlen volna más eredményt elérni, még ha a fejedelem hozzájárulásával alkotott törvények mást rendelnének is — politikailag egészen helyes, hisz már az 1723-ki I. és II. t.-cz. megalkotása előtt is a közös és kölesönös védelmi kötelezettség kimondását előző időszakban is maga az a körülmény, hogy mindig az volt magyar király, ki az osztrák örökös tartományok ura volt, lehetetlenné tette, hogy a külügyek intézése irányának megszabása azon personális unio természetéből folyó követelmények mellőzésével történjék, mely Magyarország és az uralkodó többi országai közt már akkor fennállott, minden personál-unio maga után vonva kisebb-nagyobb mértékben a külpolitika vezetésének egyirányúságát, ha nem is az organumok közösségét.¹ (Hollandia és Luxemburg

¹ Concha találó jellemzése szerint: „már a fejedelemnek pusztán, tényleges közössége az ily uniót szükségkép államszövetséggé teszi, mert legalább is az uniált államok külügyi céljainak közösségét vonja maga után, tényleg, lélektanilag lehetetlen lévén, hogy ugyanaz a fejedelem kétféle, ellenkező külkormányzatot folytasson.“ Politika 594. l. Erre céleoz Kerkapoly is (Publicistikai dolgozatok 82. l.),

közt 1867-ig közös a külügyi képviselet; Anglia és Hannover közt nem, de a külpolitikára a viszonyoknak mégis nagy befolyása van, mert II. György halála óta a hannoveri önálló politika teljesen megszűnik; nem szabad azonban felednünk, hogy minden tényleges, unio-szerű kapcsolat nélkül is más egyéb momentumok pl. a fejedelmi házak rokonsága, vagy a szomszédi viszony egy kisebb államra létrehozhatja a külpolitikának egyirányúságát, illetve önálló nemzeti külpolitika háttérbe szorulását; Svéd- és Norvégország uniója a külügyek közösségét vonta maga után, a mennyiben azok a háborúval és békével szoros kapcsolatban vannak.)¹

De egyébiránt a külügyek vezetésének magához ragadását a *pragmatica sanctio* előtti időben sem kísérelte meg az országgyűlés, csak azon külügyi aktusokra való befolyásra törekedett, melyek az ország területi épségét, a nemzeti szabadságot a legközelebbiről érintették. Az országot egyenesen nem érintő, de a közös és kölcsönös védelem kimondott elvénél fogva mégis érdeklő háborúkban való részvétel következett az ezen elvet kimondó

midőn mondja: Nekem úgy látszik a personális unióban több van, mint rendesen hiszik.

¹ A personal-unio befolyását illetőleg a külügyre l. még Kerkapoly: i. m. 87 s köv. l. A personális uniót illetőleg — mondja — alig csalódom, ha állítom, hogy az mindenesetre unio; hisz ez lenni nem szűnik meg annál fogva, minthogy personális, minősége nem ronthatván le mívoltát. S miknek uniója? Államoké, miután azok közt és által kötöttet, habár egyik részről csupán a fejedelem által Már maga ezen, oly államok, melyek — habár csak personális — unióban állanak egymással, teljes külön állásuk s így érintetlen önállásuk is lehetséges, ez amazzal járván. Ezért kelle Magyarország önálló képviseltetésének azonnal háttérbe szorulni s csakhamar megszűnni. a mint a Habsburg-házat hívá meg trónjára; kelle, mondom, minthogy a dolog természete volt. mi úgy kívánta azt, tehát minden másnál nagyobb, erősebb hatalom, mely hatásával nem várt addig, míg felismertett. Azonnal hatott az, oly erővel, hogy őseink már 1618-ban is csupán azt kérték, hogy az egy török udvarhoz magyar követ is küldessék. Minden másról hallgatag lemondtak. S ez valóban igen természetes. Hisz az állam egyénisége a fejedelemnek személyében jó kifejezésre, a miből fordítva meg az következik, hogy a fejedelem személyének közössége mellett az államoknak külön egységességeként nem lehet fellépniök ott, hol fejedelemeik által, annak közvetítésével cselekesznek. A dolognak im e természete okozta, hogy őseink az egy török követségre nézve is hiába követelték külön képviseltetésüket.

pragmatica sanctió-ból. Ez utóbbira is megjegyzendő, hogy a mint a jogi megállapítások, a törvényes rendelkezések rendszerint csak követői egy már meglevő tényleges helyzetnek, a közös és kölesönös védelem is, különösen az 1715: VIII. t.-cz. óta, megvolt már tényleg a *pragmatica sanctio* előtt.

A *pragmatica sanctio* nevezetes határárkó a nemzet életében, nevezetes alkotmány-módosítást foglal magában, bár létrejöttének alapjai a történeti alakulásokban rég adva voltak. Király és nemesség, mint két ellentétes hatalom, állottak szemben egymással századok óta; az erőarányok alakulása szerint hol egyik, hol a másik jut túlsúlyra; a nemzet *Corpus Juris*-beli jogfenntartásaiba és *gravaminális* óvásaiba kapaszkodik, mikor hatalmasabb uralkodóval áll szemben, mert a jogbiztosítások papirra tévése ellen rendszerint ezek se tiltakoznak, csak negligálják a törvényes megállapításokat, azokat érvényesülni nem engedik. E küzdelmek azonban, miket Concha „az európai nemzetközi exigenciák s a magyar nemzeti lét kellőleg nem egyensúlyozott követelményeiből eredetteknek“ jelez,¹ nem szűnnek meg a *pragmatica sanctio* után sem. E törvénynek a viszonyok kényszere folytán létrejött *pactumszerű* jellege nem tagadható. A *dynastia*, támaszkodva a török hatalom megtörésével szerzett érdemére, arra nyíltan hivatkozva, lép fel a nőági örökösödés elfogadásának igényével, puhatolózván előbb, mily feltételek mellett tudná ezt Magyarországon keresztülvinni.² A nemzet pedig, számolva a törvény indokoló bevezetésében említett politikai exigenciákkal, belemegy a szorosabb kapcsolatba. De belemegy a nélkül, hogy nemzeti önállóságáról lemondana. És a *pragmatica sanctio* után alkotott törvények érdekes illusztrálói annak, miként igyekszik a nemzet egyfelől törvényes önállóságát, külön állami létét folyton új, meg új jogelismerésekkel biztosítani a fejedelemmel szemben, de másfelől miként nem vonhatja ki magát a viszonyok kényszere által teremtett helyzet elismerése alól, itt is azonban mindig hangoztatván, hogy nemzeti különlétét kérdésbe vonni se engedheti.

E magatartása leginkább épen a külügyek intézésének kérdésében áll előttünk *characteristikus* mivoltában.

¹ A kilenczvenes évek reformeszméi 3. l.

² L. Bidermann: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*. II. 42. l.

A *pragmatica sanctio* elfogadása után a külügyre nézve alkotott törvények közül első sorban az 1723: CIV. t.-cz. ragadja meg figyelmünket, mely rendeli: *Ad exigentiam benignae Suae Majestatis Sacratissimae Resolutionis; idoneorum et benemeritorum Ungarorum ratio habebitur.* (A czim: *Ut Regnicolae, in Rebus et negotiis Regnum Hungariae tangentibus, ad Legationes applicentur.*) A törvény általános rendelkezéséből arra lehet következtetni, hogy itt a magyaroknak az összes követségeknél való alkalmaztatásáról van szó, nem csupán oly részleges intézkedéssel állunk szemben, mint a számos korábbi törvényezikkekben, melyek a török udvarnál egy magyar követnek alkalmazását is sürgették a császári követ mellett. A törvény azt rendelvén, hogy a követségeknél a magyar ügyekben és dolgokban magyar honpolgárok alkalmaztassanak, ebből a külön külügyi képviseltetésre vonhatunk következtetést. Ezt azonban bajosan egyeztethetjük össze az alig két évtized mulva alkotott 1741: XI. t.-cikkkel.

A „Régi Magyarország“ írója az 1741: XI. és 1790: XVII. t.-cikkeket a nemzeti kimerültséggel, lemondással akarja megértetni, melybe a nemzet a szatmári béke után süllyedt s e süllyedés okaiul az idegen uralkodóház s az örökös tartományok és Magyarország között fennálló viszonyt, a rendi alkotmány természetét s végre az országnak kedvezőtlen gazdasági és társadalmi alakulását állítja oda.¹ De azt hiszem, ezeknek a törvényezikkeknek létrejöttét nem lehet egyedül a nemzet gyöngeségével, ellenállásra való kimerültségével magyarázni, sőt inkább azok a viszonyok követelte politikai belátás szüleményei.² Ha a rendek a külügyek tekintetében eddig is vajmi sikertelenül léptek fel a fejedelemmel szemben, ha „a külügyeknek a király által önhatalmilag vezetését nem tartották a jogi állapottal nagyon ellenkező ténynek s csak épen egy jogbiztosítás maradt fenn, hogy midőn a királynak a rendekhez kellett fordulni subsidiumért és katonáért, az országgyűlésnek joga volt felvilágosítást kérni a király

¹ I. m. 5. l.

² Az 1741-iki országgyűlést nem lehet azzal vádolni, hogy a nemzeti állam követelményei iránt nem lett volna érzéke. Figyelembe veendő körülmény e részben, hogy míg hazánkban, társas életünkben épen a XVIII. század folyamán volt a latin nyelvnek a legnagyobb uralma, az 1741-iki országgyűlés tárgyalási nyelve túlnyomóan a magyar volt (az 1790-diké is az alsóházban).

kormányától a külügyi helyzet felől“,¹ ha a külügyek kezelésénél, annak a király személyére ruházott természeténél fogva maguk az országgyűlések is mindig csak bizonyos habozó tartózkodással léptek fel, mert érezték, hogy e téren gravaminális felszólalásaiknak mindenesetre más megítélés alá kell esni, mint a belkormányzati kérdésekben — meg tudjuk érteni, hogy most, a *pragmatica sanctio* által teremtetett szorosabb kapcsolat mellett oda irányult törekvésük, hogy ha már a külügyek tekintetében Magyarország külön nemzetközi egyénisége nem domborodhatik ki, akkor legalább befolyás biztosíttassék a magyaroknak ezen ügyek kezelésére is és azon központi organumokban, hol ezen kérdések tárgyaltnak, szintén helyök legyen.

Már az 1712-iki nádori értekezetlet, mely a *pragmatica sanctio* elfogadásának feltételeivel foglalkozott, kívánta, hogy a magyarok az uralkodó tanácsában a más országok fiaival egyenjogú módon helyet foglaljanak. (*Praeterea . . . quod Hungaria cum iisdem Provinciis et Regnis in perpetuum conjungeretur, ad sua Consilia et Intima quoque Conferentialia (uti ex aliis Regnis et Provinciis jam fit) etiam Hungarici Regni consiliari ad mitterentur.*)²

Az 1741-iki országgyűlés előtt, mely a királynő szorongatott helyzetének tudatában arra számít, hogy a királyi hatalom alkotmányos korlátait megerősítheti. — hasonló czél lebeg. A rendek július 10-iki előterjesztésükben azt kívánják a királynőtől, hogy amaz ügyek tárgyalásába, melyek az összes királyságokat és tartományokat érdeklik, a primás, a nádor, a horvát bán s más magyarok is felvétessenek, úgy vélekedvén, hogy ha már azon ügyek az uralkodó által központilag kezeltetnek, azokra a magyaroknak is legyen befolyásuk, necsak az abszolút módon kormányzott örökös tartományoknak.³ (Ut nimirum maiestas Vestra

¹ Salamon : i. m. 329. l.

² Bidermann : i. m. II. 198. old. 61. jegyz.

³ L. Horváth M. i. m. VII. 224. s. köv. l. A magyar politikai belátásra érdekesen jellemző jelenség, hogy a magyar befolyás erősítése, sőt a mint ma a közkeletű mondás kifejezi: „a monarchia súlypontjának magyar részre való áthelyezése“ már ekkor feltűnik a magyar politikusoknál. Azt hiszem, nem lehet ilyformán egyedül arra vezetni vissza ezen időszak e jelenségeit, hogy — mint Grünwaldunk

Sacratissima tam pacis quam belli temporibus, Regni hujus reliquis Regnis et Provinciis M. V. inseparabili nexu juncti, tranquillitatem et salutem adeoque ipsam universorum Regnorum et Provinciarum Summam concernentia negotia etiam cum Primato, Palatino Regni Regnorumque Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Bano, et fidelibus suis Hungaris conferre, et tractare etc.) A rendek ezen előterjesztésére a kancellária azt a véleményt adja, hogy lehetetlen minden ügyet a kívánt módon tárgyalni, tekintve, hogy az illető méltóságok hivatalaik által elfoglalva rendszerint távol vannak; azonban az uralkodó tanácsában a fontosabb közös ügyek tárgyalásánál a magyaroknak is hely adandó. A rendek előterjesztésére tehát az volna válaszolandó, hogy a nádor, primás és más magyarok tanácsa mindannyiszor igénybe fog vétetni. midőn ez szükségesnek találta a királynő által és a magyar ügyek csak magyarok által fognak tárgyalatni. Hosszabb egyezkedés, többszörös válaszok és előterjesztések eredményeként jön létre az 1741: XI. t.-cz., mely rendeli: §. 1. Quae insimul id quoque elementer resolvit; quod nimirum Res, et negotia Regni, tam intra quam extra Regnum per Hungaros tractabit, tractarique faciet. §. 2. Ac proinde, in augusta quoque Aula sua, in his, quae a concessa Sibi suprema potestate dependent, pro altissimo Judicio, Regioque munere suo, fidelium Consiliariorum suorum Hungaricorum opera et consiliis utetur. §. 3. Imo dum magis ardua negotia pertractanda occurrerint; Regni Primatem et Palatinum ac Regnorum etiam Dalmatiae, Croatiae, ac Slavoniae Banum, dum praesertim de Rebus securitateque eorunden Regnorum agendum foret; in augustam Suam Praesentiam advocari curabit, talismodique negotia cum illis conferet. §. 4. Et *ad ipsum etiam Status Ministerium* nationem Hungaram adhibere dignabitur.

Ezen törvényczikk tehát egyfelől megállapítja, hogy az ország ügyei akár a belföldön, akár a külföldön magyarok által intézendők; a magyar tanácsosok alkalmazását az uralkodó személye melletti tanácsban előírja. Mit jelent a törvény ezen kitétele: „Res et negotia Regni tam intra, quam extra Regnum

állítja — a magyarok körében az osztrák örökös tartományokkal való közösség tudata erősödött, a Magyarország teljes különállásához való ragaszkodás gyöngült. I. m. 11. l.

per Hungaros tractabit“? Jelentheti azt, hogy mind a belügyeket, mind a Magyarországot érdeklő külügyeket magyarok intézik; de jelentheti azt is csupán, hogy úgy benn a hazában, mint külföldön magyarok által intézendők Magyarország belső ügyei. Polner az előbbi jelentést tulajdonítja e törvényezikkeknek,¹ míg Salamon annak csak az utóbbi értelmet adja.² Ezzel az értelmezéssel azonban nem egyezik meg az 1790-iki országgyűlésnek alább érintendő ama kívánalma, mely épen ezen törvényezikkre hivatkozva, a külügyeknek is magyarok által való tárgyalását sürgeti. Másfelől rendeli ez a törvényezikk, hogy a Status ministeriumba is magyarok fognak alkalmaztatni. Kérdés, miféle organumra gondolhattak a rendek ezen Status ministeriumnál? Ily néven határozottan kifejeződött organumot az osztrák államszervezet sem ismer ez időben. A rendek 1790 december 6-iki előterjesztése, hivatkozva az 1741: XI. t.-cz. 4. §-ára, a külügyek ministeriumára utal. Az uralkodó személye mellett a külügyek organuma ez időben a geheime Hofkanzlei volt, melyből a következő évben, 1742-ben választatott ki a külügyek intézésére szolgáló Haus-, Hof- und Staatskanzlei. Biedermannra hivatkozva,³ Polner azt véli, hogy a Status ministerium a Conferenz-ministerek, Ministerrathok s Geheime Conferenz nevek alatt határozatlan alakban és szervezetben Mária-Terézia uralkodásának első felében is fennállott régi Geheimer Rath-ra vonatkozik⁴ s a törvényezikkekben említett Consiliariusok alatt épen azokat érti a törvény, a kiket a Conferenz-ministerek közé, vagyis a 4. §. szerint a Statusministeriumba kellett kinevezni a királynak. Miután azonban a külügyek intézése a már említett geheime Hof-Kanzlei-ban történt, a belügyeké pedig az uralkodó személyes vezetése mellett a Ministerconferenz-ekben (a belügyekre kiterjedőleg mint legfőbb tanácsadó és véleményező organum, a Staats-Rath csak 1760-ban szerveztetvén)⁵ s miután a rendek célzata épen az volt, hogy a magyar befolyásnak az uralkodó személye

¹ I. m. 120. l.

² I. m. 328. l.

³ I. m. 697. l.

⁴ Magyarország és Ausztria közjogi viszonya 120. l.

⁵ Hock: Der österreichische Staatsrath 7. l. Ezen központi hatóság 1801-ben Staats- und Conferenz-Ministerium-má alakul át.

mellett fennállott legfőbb koronatanácsokban általában érvény szereztessék, a Status ministerium alatt nemesak a külügyek intézésére szolgáló hatóságot, hanem az uralkodónak személye mellett levő tanácsát általában (ministeriumát) kell értenünk. E mellett szól már az 1712-iki nádori értekezlet kívánalma: ad sua *Consilia* et *Intima* quoque *Conferentia* etiam Hungarici Regni consilarii ad mitterentur: az 1741-iki koronázási országgyűlésnek ezzel kapcsolatban kifejezett kívánsága: Hungari non secus ac alii Viennenses Ministri in *sanctionem senatum* admittantur, mely utóbbi a tárgyalások során *Consilium intimum*-nak is nevezetik; a rendek 1741 szeptember 1-jei újabb előterjesztése: ac . . . ad ipsum etiam *Status Conferentiarum Ministerium* fidelium pariter Suorum Hungarorum reminisci ac eo quoque pro altissimo arbitrio Suo, et in eo, quo Majestati Vestrae libuerit, numero, eos clementissime applicare stb.¹ Továbbá az 1741: XI. t.-cz-et renováló 1790: XVII. t.-cz. a Status ministerium mellett külön említi a Cancellaria Status Intima-t, mint a külügyek intézésének organumát, a mi szintén azt bizonyítja, hogy a Status ministerium kitétel nem egyenesen a külügyek intézésére szolgáló organumra értetett, hanem általában az uralkodó legbensőbb tanácsára, illetve ministeriumára.²

¹ L. Tezner: Der österreichische Kaisertitel, seine Geschichte u. seine politische Bedeutung (a Grünhut-féle folyóirat XXV. köt. 362. l.) és Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik 79. s. köv. l.

² Az 1861-iki országgyűlés második felirata (Deák műve) csak a külügyekre vonatkoztatja a magyarok bevonását. „Különösen kiemeli a legmagasabb királyi leirat — így szól a vonatkozó rész — az 1741-ik évi XI. t.-cz. 4-ik szakaszát, melyben az foglaltatik, hogy ő Felsége a Status ministeriumban is fog magyarokat alkalmazni. De az említett törvényre meg kell jegyeznünk, hogy annak felhozott szavai egyedül csak a külügyi dolgokra vonatkoznak. Az ország ezen törvény által csak azt kívánta elérni, hogy a külügyek tárgyalásában, illetőleg a külügyek fölötti tanácskozásokban, korábbi törvényeink szerint magyarok is részt vegyenek: mivel pedig a külügyek a Status ministeriumban tárgyalattak s ő Felsége annak meghallgatásával intézte a külügyi dolgokat, az ország rendei csak e célból kívánták, hogy oda magyar tagok is neveztessenek“. — Ugyancsak Deák Adalék-jában erre vonatkozólag így nyilatkozik (158. l.): „Azokra, miket L. úr az 1741: XI. és 1790: 91: XVII. t.-cikknek következő szavairól: „et ideo tam ad ipsum status ministerium hungaros adhibituram

Az 1741: XI. t.-cz. még sértetlenül fentartja azt a régi alkotmányos alapelvet, hogy a magyar ügyek és dolgok magyarok által intézendők és az osztrák hatóságoknak competentiáját még el nem ismeri a külügy tekintetében sem.¹ Annál kevésbbé tehetette ezt, mert épen az 1741-iki országgyűlés foglalkozik egy magyar ministerium felállításának kérdésével, kívánván, hogy „egy állandóan ő felsége mellett működő és Magyarországnak kiváltságait, jogait, szokásait, földjét ismerő, rá érdemes miniszterium állítandó fel még a jelen országgyűlés alatt, melylyel az összes magyar ügyeket, idegenek beavatkozása nélkül méltóztatásuk intézni ő felsége. Más oly ügyekben pedig, melyek Magyarországot és a többi országokat és tartományokat egyaránt érdeklik, a többi ministerek mellett a magyar ministerium is hívásuk meg”.²

A külügyek tekintetében tehát az 1741: XI. t.-cz. lényegileg új alapelvet nem tartalmaz, csak a régi alapelvet, mely szerint a magyar ügyek kizárólag magyarok által intézendők, tartja fenn, azzal, hogy magyarok a fejedelem belső tanácsában, ministeriumában is alkalmazandók (tényleg a Corpus Juris is tartalom-mutatójában így utal az 1741-ki t.-cz-re: *Ministri Status et Aulae etiam ab Hungaris deligentur et Conferentiis adhibentur*). (Az 1741: XI. t.-cz. jogilag formulázottan közös organumot el nem ismer a külügyek tekintetében: azonban, hogy vannak az összes országokat és tartományokat közösen érdeklő ügyek, tárgyalásának során érintetik. Az 1741. július 10-ki előterjesz-

etc.” mond, csak azt jegyezzük meg, a mi az iránt az 1861-ik évi országgyűlés második feliratában foglaltatik, hogy tudniillik, miután a külügyek vezetése hazánkban oly fejedelmi jog, melyet magára a király személyére ruházott az alkotmány, a külügyek pedig az államminiszteriumban tárgyalattak s annak meghallgatásával határozott ezen ügyek fölött ő Felsége: mind 1741-ben, mind 1790/91-ben azt kívánták elérni az ország rendei, hogy a tanácskozásokból a magyarok se zárassanak ki”.

¹ Az a felfogás tehát, hogy az 1741-ki t.-cz. által, épen a personal-unio következtében törvény szerint is összeolvadt, egygyé lett a külügyek kormánya (Kerkapoly: i. m. 88. l.), hogy ezen t.-cz. elismeri és érvényesíti az osztrák ministerium hatóságát az egész birodalomra s így Magyarország legfontosabb állami ügyeire nézve (Grünwald: i. m. 161. l.) — el nem fogadható.

² Salamon F. kisebb tört. dolgozatok 105. l.

tés az „ipsam universorum Regnorum et Provinciarum Summam concernentia negotia“-ra utal. De már az 1559: VIII és IX. az 1563: XXXV. és 1567: XL. t.-cz.-ek oly ügyekről szólnak, melyek pure et praecise ad libertates et privilegia Regni Hungariae spectant (tehát a belkormányzati önállóságra vonatkoznak). mikkel szemben a közös érdekű viszonyok állanak.

Az 1790-ik évi országgyűlés, emlékezve a II. József-féle beolvasztási törekvésekre, melyek az ország és király közt folytonos komoly surlódásokat idéztek elő, az állami függetlenség maradandó garanciáinak megalkotását keresi, de kénytelen a fejedelmi ellenállással szemben visszavonulni. II. Lipót koronázási diplomájának tervezetébe (XVII. feltétel) felveszi, hogy a király a béke és háború ügyében az ország tudta és beleegyezése nélkül nem határoz, a mint ez a III. Károly előtt kiadott királyi hitlevelekben bennefoglaltatik. Azonban II. Lipót a III. Károly és Mária Terézia által elfogadott hitlevelek szövegéhez ragaszkodik s a fenti biztosítás kimarad a hitlevélből.

Az országgyűlés oly kívánalmakkal lép fel a külügyek intézése tekintetében, melyek egyenesen ellenkeznek a mindedig elismert alapelvvel, hogy a külügyek intézése fejedelmi jog, melynek gyakorlásába szólhat csak bele az országgyűlés, a mennyiben az állami élettel legszorosabban összefüggő kérdések kerülnek felszínre. A rendek ugyanis, hivatkozva az 1681: IV, és 1741: XI. és XV. t.-cz.-ekre, melyek szerint az uralkodó a rendek tudta s beleegyezése nélkül háborút nem indíthat, a törökkel kötendő béke a magyar tanács által kötendő, a török udvarhoz születt magyar hazafiak is küldendők követekül s hivatkozva arra, hogy mindezen törvényes rendelkezések meg nem tartattak, szükségesnek vélik, hogy a fejedelelemnél előre való hiralással az ország a maga részéről hitelezett követeket küldjön azon helyekre, hol most békekötési kérdések tárgyaltnak. Ezen kívánalom kivihetlenségére nyomatékosan mutat rá az országbiró, de a rendek ismételve kijelentik, hogy a követküldés s a békekötésbe való befolyás jogát nemcsak a törökkel szemben kívánják, hanem minden egyéb helyekre, hol az országot érdeklő ily ügyek tárgyaltnak s a követségekre alkalmas egyéneket ajánlanak a királynak. Az utóbbi leiratában csak a törökkel kötendő békére nézve biztosítja a rendeket, hogy a magyarok részvételével fog köttetni és ki is nevezi gróf Eszterházy Ferenczet békekövetül

a törökhöz. A rendek nem is követelik ezután, hogy a fejedelem követküldési joga előbbi előterjesztésük szerint megcsorbítottassék.¹

A rendek e messzemenő, a monarchicus állam természetével ellenkező kívánalmai után mindenestre meglepő jelenség az 1791: XVII. t.-cz. Az 1790 december 6-ki előterjesztés szerint: *Majestas Vestr. Sacr. benigne declarata fuerit, quod cum constitutum habeat effectum art. 11: 1741 procurare, renovatis ejusdem articuli nullam subeat difficultatem, oramus demisse Majestatem Vestr. Sacr. quatenus in sensu independentiae Regni per ipsam quoque Majestatem V. agnitae et restabilitae, effectum praecitatae legis ea ratione procurare dignetur, ut quaevis negotia interna Hungariam praecise concernentia et a consessa Sibi suprema potestate Regia dependentia citra ullam eorumdem ad Consilium Status pertractationem, in sensu §. 2 medio cancellariae, vel necessitate et gravitate negotiorum exposcente, in sequelam §. 3 aliorum etiam Consiliariorum Hungaricorum applicandorum pertractentur, et unice erga eorum propositionem decendantur. Mixta vero, Hungariam et alias Provincias concernentia negotia ad mentem art. 13: 1741 in mutua cancellaria Hungaricae Aulicae cum reliquis concernentibus Dicasteriis correspondentia pertractantur. Domum vero negotiis praecise exteris, ad Ministerium negotia haec pertracturum, Hungari etiam proportionato numero juxta §. 4 ejusdem art. 11: 1741 applicantur.*

Nevezetes ezen előterjesztés, mert világosan különbséget tesz a tisztán magyar, a Magyarországot és a többi tartományokat közösen érdeklő s végül a külügyek között. Ismét hosszabb tárgyalások után jön létre az 1790/91: XVII. t.-cz., mely a biztosítást tartalmazza a királynő részéről: se effectum Articuli hujus (11: 1741), quod omnes sui procuraturam, et ideo tam *ad ipsum Status Ministerium, Hungaros adhibituram, quam etiam eos Ordines daturam ut si qui de gente Hungari necessariis caeteroquin dotibus instructi animum ad Legationes adeundas*

¹ Az angol és magyar alkotmány rokonságával foglalkozó Barits Adalbert az alsó ház alkotó elemein kívül a hadüzenés és békekötésre nézve látja a különbséget az angol és magyar alkotmány között, mert az utóbbi tárgyakra az angol király független a parlamenttől, míg a magyar nem s e részben arra hivatkozik, hogy 1791-ben az országgyűlés által utasított követ küldetik a törökhöz. L. Concha: Reformeszmnék 193. l.

adjicerent, iis in *Cancellaria Status intima* se penitus formandi omnis requisite praebeatur occasio, justa denique Statuum et ordinum desideria eatenus quoque, ut tam *interna*, quam *externa*, illa quidem per *Hungaros*, haec vero cum *influxu etiam Hungarorum* pertractentur et sic immediate Suae Majestatis Decisioni submittantur.

Elemezzük a törvény mindezen intézkedéseit:

1. az 1741:XI. t.-cz.-re hivatkozva megújítja annak ama rendelkezését, hogy a Satus Ministerium-ba magyarok is alkalmazandók:

2. a diplomaciai pályára készülő magyar honfiak kiképezetése végett rendeli, hogy ezek a Cancellaria Status intima-ba szintén felveendők:

3. rendeli, hogy a belügyek magyarok által, a külügyek ellenben a magyarok befolyásával is tárgyalassanak.

Mintán a Status Ministerium tekintetében a törvény egyenesen az 1741:XI. t.-cz.-re utal, a Status Ministerium csak oly értelemben vehető, a mint azt a most idézett törvényezikkk értette. Közjogi nyelvünk a régi Geheimrath helyébe lépett Staatsrath-ot is Status Ministerium-nak nevezi, de miután ezen szervnek (inkább csak az uralkodónak véleményét adó testületnek) működése ez időszakban Magyarországra még nem terjedt ki, nem lehet az alatt csak a Staatsrath-ot értenünk, hanem mint az 1741:XI. t.-cz.-nél általában az uralkodó benső tanácsát.

A külügyek intézésére szolgáló központi organum ez időszakban a Haus-Hof- und Staatskanzlei, mely Mária Terézia 1742 február 1-én kelt rendeletével választott ki a Geheime Hofkanzlei-ből. Az 1791-ki törvény ezen hatóságot a külügyeket intéző organumul Magyarországra nézve is elismeri; az pedig, hogy egy, a magyar kormányzati szervezeten kívül álló organum competenciája Magyarországra nézve is megállapíttatik, a külügyek közösségének alkotmányos elismeréséről tekintendő.¹

Végül a belügyek és külügyek intézése tekintetében különbség tétetik, a mennyiben az előbbieket kizárólag magyarok által tárgyalandók, az utóbbiak ellenben csupán magyarok befolyásával is. Vagyis el van ismervé, hogy a külügyekbe másoknak is, nemcsak a magyar honfiaknak közreműködése helyet foglalhat, s

¹ L. Concha: Politika 630. l.

csak az kívántatik, hogy a magyarok befolyása ezen ügyeknél se mellőztessék. Ezen befolyás azonban a külügyekre nézve csak általában van kimondva, szabatosan annak módja nem lett megállapítva, a mi mindenesetre lényeges hiánynak tekintendő.

A magyar közjogi álláspont mindez ideig az volt, hogy a király felségjogai összességét csak magyar állami organumok útján gyakorolhatta. Most a külügyekre nézve ettől az elvtől eltérést látunk, mert oly organum ismertetett el a külügyek kezelőjeül, mely nemcsak Magyarországnak ily ügyeivel foglalkozik. A korábbi tényleges helyzet tehát e részben most már jogivá változott. El van ismervé a tárgy közössége és az arra vonatkozó közös organum egyaránt.¹

Az állam külügyi politikája intézésének természete, az e körbe tartozó jogoknak túlnyomólag a fejedelem személyére ruházott volta, a külügyeket intéző legfőbb organumnak: a fejedelminek jogilag megállapított közössége mellett az 1791: XVII. t.-cz. elismerhette a Status Cancellaria intimának, mint közös organumnak, mint a legfelsőbb elhatározása alá tartozó ezen ügyeket előkészítő, személye melletti testületnek competenciáját a nélkül, hogy ebből Magyarország souverainitására bármi káros következtetés vonható lett volna.²

¹ Deák Adalék-jában így szól: Világos, hogy egyedül a külügyek tekintetében kívánta az ország, miszerint az állam-minisztériumban magyarok is alkalmaztassanak, miből a kormányzat egyéb tárgyainak közösségét következtetni nem lehet (158. l.). Beszédeiben pedig (IV. köt. 452. l.): Mióta a trónöröklés az elválaszthatatlan és fölösztthatatlan birtoklás meg van állapítva, nem is gyakorolta, nem is követelte Magyarország a külügyek külön vezetését. Az 1790-iki XVII. t.-cz. azt mondja, hogy „ő felsége magához a status ministeriumhoz is fog magyarokat alkalmazni és oly rendelkezéseket teend, miszerint azok, kik a magyarok közül külkövetségekre kívánnak alkalmaztatni, magokat az állam titkos kancelláriájában kiképezthessék”. A törvénynek ezen szavai nem mutatnak azon szándékra, hogy a külügyek különválasztva kezeltessenek, hanem inkább azok közösségének elismerését foglalják magokban.

² Tezner (i. m. 85. l.), kinek a magyar államjogot illető, a régi Staatsrath Reichseinheit-féle törekvéseire emlékeztető ferdítéseivel alább foglalkozunk, az 1791-ki törvényezikket a túlnyomóságra szert tett nemzetietlen förendiház befolyásának tulajdonítja, mely förendiház nem birt Magyarország államjogi önállósága iránt kifejtett érzékkel. Az indigenák által nemzeti irányában mindenesetre hátrányosan be-

Kétségtelen, hogy már a *pragmatica sanctio* elfogadása előtt megkezdődött történeti fejlődés, még inkább pedig a *pragmatica sanctio* által a külügyek terén közösség állt elő Magyarország és az osztrák tartományok között.¹ E közösség azonban egész az 1790/91: XVII. t.-cz. alkotásáig egyetlen tárgyra sem ismertetett el kifejezetten. Az 1790/91: X. t.-cz., midőn az ország függetlenségét oly ünnepélyes alakban hangsúlyozza, hivatkozik ugyan az 1741: XI. t.-cz.-re, mely a magyar honfiak alkalmazását az uralkodó személye körüli tanácsban rendeli. Miután azonban ez nem vonatkozik kifejezetten a külügyek organumára, mint már fentebb mondtuk, közösségelismerésnek nem tekinthető. Az 1790/91-ki idézett t.-czikk ezen szavai: „*huc intellectis quibusvis Dicasteriis suis*“ az ország függetlenségét mondják ki kormányzatának egész törvényes alakjára nézve. A mi azt jelenti, hogy a király az ország egész kormányzatára vonatkozó uralkodói jogait, tehát a külügyek tekintetében öt megilletőket is, csak az erre rendelt magyar állami szervek által gyakorolhatja, a törvények rendelete szerint. A külügyi politika általános irányának megszabásától eltekintve, mely a fejedelem személyére ruházottnak veendő, a régebbi törvényes rendelkezések a külügyek kezelésébe vágólag megszüntetteknek nem mondhatók, az 1741: XI. t.-cz. pedig a magyarok alkalmazását az uralkodó tanácsában, tehát a külügyre vonatkozólag is, határozottan újabban is ki mondja (vagyis az ország főméltóságainak: primás, nádor a Consilium intimumban addig csak bizonyos alkalmakkor helyet foglalt részvételét most már rendszeresíti). Ezen általános elv alól, hogy Magyarország ügyei magyarok által intézendők, állapít meg kivételt az 1790/91: XVII. t.-cz., midőn el van ismervé,

folyásolt főrendiháznak azonban semmi szükség Magyarország önálló államiságának követelményei tekintetébeni lanyhaságot tulajdonítani, ez az önálló államiság lényegében meg nem támadtatván.

¹ Erre utal Deák a 67-es törvény tárgyalásakor: Léteztek tehát és léteznek közös viszonyok; és ha azok csakugyan léteznek, nem természetes-e, hogy azon ügyek is közösek, melyek ezen viszonyokra vonatkoznak vagy azokból erednek? Közös viszony közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nem igen létezhetik. — Azon ügyek, melyek e közös viszonyokból származtak, eddig is közös ügyek voltak, csak hogy tárgyalásuk történt más alakban. — A közös ügyek tehát nem most születtek, hanem most azok eddigi kezelésének módját — szükséges megváltoztatni. Beszédei IV. köt. 447—48. l.

hogy a király a külügyek tekintetébeni uralkodói jogait most már jogilag is egy nem csupán a magyar ügyeknek szolgáló, hanem közös műszerv által gyakorolja.

Tekintetbe véve már most, hogy a souverainitás funkciójának, organumainak és tárgyainak közössége az összeköttetésbe jutott souverainitások confusióját, egyesülését még nem foglalja magában: tekintetbe véve, hogy a magyar alkotmány egyetlen olyan rendelkezést sem mutat fel, mely a közös fejedelmi organumban a souverain funkciókat határozottan meg ne különböztetné, hanem azokat jogilag összeolvasztaná; tekintve végül, hogy az 1790: XVII. t.-cz. által is csak az állapítottatott meg, hogy ezen, most már az 1723: I., II. és III. t.-cz.-nél fogva phisicai személyére nézve közös fejedelmi organum, a külügyek tekintetében fejedelmi funkcióját egy közös szerv által gyakorolja, együttesen azon fejedelmi jogokkal, melyek őt, mint az osztrák tartományok urát, megilletik, mindezekből folyólag a külügyek közösségének s a Staatskanzlei-nak, mint a külügyek alkotmányyszerű organumának, elismerése a magyar állam souverainitására semmi hátrányos következtetést sem enged meg.

Ennek ellenkezője csak akkor állana, ha valamely közös kormányzati organumnak, így a Haus-, Hof- und Staatskanzlei-nak, mint Magyarországnak és az osztrák tartományoknak külügyeit együttesen intéző szervnek, felállítása az uralkodónak egységes szervező hatalmából keletkezett volna, mi által összes országaira (tehát az ú. n. egész birodalomra ¹ nézve) a monarchikus praerogatívák confusiója állott volna elő.

Ezt állítja újabban Tezner, ² mondván, hogy miután a dietális czikkek ilyen organumot elismernek, elismerik az egységes, az uralkodó összes országaira kiterjedő szervező hatalmat is, tehát a souverain hatalom confusióját is. Közös organumnak az elismerése a souverain hatalmak egybeolvadását még, mint fentebb már említők, nem foglalja magában, a mint erre különben az államkapcsolatok történetéből számtalan példát idézhetünk. Az 1791: XVII. t.-cz. egységes szervező hatalmat el nem ismert, csak jogivá változtatta azt, a már korábban is fennállt tényleges viszonyt, hogy az uralkodó külügyi felségjogait azon

¹ Ezen kifejezésre nézve l. alább.

² I. m. 102. l.

felsőjogokkal együttesen, melyeket mint osztrák orszáágür gyakorolt, egy közös organum által gyakorolja, a mint az 1723: I., II. és III. t.-czikkek jogivá változtatták azt a korábban is fennállt tényleges viszonyt, hogy Magyarországnak és az osztrák tartományoknak fejedelmi organuma ugyanazon phisicai személy, vagyis az államélet legfőbb functionárusa, fejedelmi organuma phisicai személyére nézve közös (bár annak különböző fejedelmi minősége egész határozottan megkülönböztetett).

Az egységes szervező hatalomra nézve tehát azt kellene bizonyítani, hogy ilyen a magyar közjognak valamely más rendelkezése által megállapított, illetve abból levezethető. Miután azonban ilyen rendelkezésre rá nem mutathatunk, miután az egységes szervező hatalom az egységes fejedelmi hatalmat tételeznél fel, lévén a szervező hatalom annak egyik lényeges jogosítványa, egységes fejedelmi hatalmat pedig a magyar közjogi felfogás és pozitív jog soha nem ismert, ennélfogva az egységes szervező hatalomra való hivatkozással szintén nem lehet a magyar állam souverainitásán rést ütni bármily minuciosus alkotmány-történelmi apparátussal sem.

Figyelembe veendő e mellett, hogy törvényeink szerint a magyar kir. udvari kancelláriának, melynek függetlenségét az 1608-tól kezdve alkotott számos törvényczikk igyekezett biztosítani, a külügyekre szintén nevezetes befolyása lett volna, illetve a fejedelem a magyar külügyek tekintetében fennálló jogait ezen törvényes magyar kormányzati műszerv útján lett volna köteles gyakorolni, vonatkoztak legyen ezek akár a háború és béke ügyére, akár szerződések és szövetségek kötésére, a követ-ségekre, valamint általában a nemzetközi tárgyalásokra.¹ Ezen magyar kormányzati műszervhez tartoztak továbbá a honpolgároknak mindazon külföldi vonatkozású ügyei, melyek a külügyek ministeriumában szoktak elintéztetni (a honpolgárok érdekeinek képviselote a külföldön, külföldi örökségek stb.).

Az 1791: XVII. t.-czikket renoválja az 1792: VIII. t.-cz. (§. 1.): *Altefatam Suam Majestatem Sac. Effectui Articuli 17: 1791 quoad Hungaros etiam ad Status Ministerium applicandos intentam futuram, jamque Cancellariam Status intimam eam a Sua Majestate accepisse Invitationem, ut Nativis Hungaris semet*

¹ L. Virozsil: i. m. III. köt. 70. l.

ad Altiora Servitia, ac Negotia cum exteris gerenda, penes eandem formandi Oecasio praebeatur.

Változatlanul fenmaradt a magyar országgyűlésnek az a joga, hogy az ujonez-megajánlás alkalmával a külügyek állásáról a király kormányától felvilágosítást kívánhasson. Példák erre az 1830: VI. és 1840: II. t.-cikknek, az utóbbiban ezen kijelentés foglaltatván: „Ő Felségének az ujonezokban ajánlandó segedelem iránt tett kegyelmes előadására az ország rendei, miután a törvények értelmén sarkaló kívánatuk folytában a küldölgök fenforgó körülményeiről és a magyar ezredek jelen állapotáról ő Felsége nevében értesítették“, megajánlják a kívánt segedelmet.¹

A jogi tétel érvényén, mely szerint Magyarország külügyei az osztrák tartományok külügyeivel egységessé nem váltak, a mint nem is válhattak. miután a főhatalom közössége semmi irányban sem állapított meg, bár a magyar külügyek kezelése amazokéval, a közös fejedelmi organum mellett, egy közös organum által együttesen eszközöltetett — nem változtat azon tényleges állapot, hogy a külügyi vonatkozásokban Magyarország az osztrák örökös tartományokkal egyetemben mint egység jelenik meg, a nemzetközi szerződések a császár által az „osztrák monarchiá“-ra nézve köttenek. Így az 1791 augusztus 4-iki sistowai békeszerződésben, az 1813-iki frigykötésben, az 1805 december 26-iki pozsonyi békében, az 1809 október 14-iki bécsi békében.² A mint nem változtatott az 1790/91-iki országgyűlés közösselismerésén sem azon körülmény, hogy a magyaroknak a külügyministeriumban való alkalmazását kimondó ama rendelkezés tényleg figyelembe nem vétetett s a külügyi politika intézése az osztrák ministerek kizárólagos ügykörébe utalva maradt ezutánra is.

Fenmaradt ugyanis az uralkodó házi, dynastikus politikája által kívánt egységes irányítása s intézése a külügyeknek összes országaira nézve, mely törekvésnek okaiként Juraschek helyesen

¹ L. Deák: Adalék 152. l.

² Az osztrák császári czím felvételének államjogi jelentőségével s az ehhez fűzött következtetésekkel foglalkozni jelen értekezésünk keretében (l. Tezner i. m. 103. s köv. l. s a Grünwald-féle folyóirat id. értek.), a magyar részről erre adott válasznál fogva is, felmentve érezhetjük magunkat.

mutat rá a különböző fejedelmi koronáknak egy személyben való egybetalálkozására, a rendi hatalom gyöngülésére és az abszolút fejedelmi hatalom erőteljes felvirágzására, melylyel szemben Magyarországbán a rendi ellenállás azonban mégis fentartotta az ország függetlenségét.¹

Dr. Balogh Arthur.

(Vége köv.)

¹ Personal- und Realunion 106. l. Azt azonban: „Es war somit (t. i. a császári címnek 1804-ben történt felvétele által) der eigenthümliche Zustand, wonach der Kaiser von Oesterreich in den oben genannten Angelegenheiten (t. i. in äusseren, militärischen und gewissen polizeilichen Angelegenheiten) über die Gesamtheit der Länder regierte und den Rest der Staatsgewalt in den deutsch-slavischen Ländern wieder als Kaiser von Oesterreich, in Ungarn als König ausübte, nun dauernd rechtlich fixirt“ — természetesen el nem fogadhatjuk, mert jogilag Magyarország külügyeit mint császár nem intézhette, csakis a magyar királyt megillető jogokat, az osztrák császár ily jogaival együttesen, gyakorolhatta.

AZ APHRODITE-ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN.

– Befejező közlemény. —

Térjünk egyenesen a nagy-styl korszakára, melynek három csodálatos mestere: az Attika és Beocia határán, Kithéron tövében fekvő Eleuthéresből való Myron (Μύρων), a dóriai Polykléses (Πολύκλες) és az athéni Fidiás (Φειδίας), egy-egy művészet-történelmi korszak. De míg Polykléses és Fidiás művészi modora és a szépről támadt fogalmai között számos a rokonság, Myrón teljesen külön áll. Ezt előrebocsátva, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy az összes művészi modorok, a felfogás és kivitel minden variánsai eredetükben ott találhatók, mintegy ősforrásban, Myrón és Fidiás esztetikájában.

Myrón¹ a szó igaz értelmében realista, valóra törekvő volt, a mi azt jelenti, hogy a szemei előtt pózoló alakot jól és híven, valóságának külső formái által jellemzett voltában kívánta másolni, formáit nem szépítve, kifejezését nem eszményítve. Mindazonáltal nem száraz, szolgai másolása volt ez a művészileg meg nem válogatott realitásnak, sőt nagyon megválogatta modelljeit s bármily érdekes lett legyen personalis típusuk, ő mindenkor a typus általánosítására törekedett, iparkodván ezáltal azt, az egyéni kis körből kiemelve, művészi becsében többszörösíteni. Aesthetikája a jellemzően kifejezőt követelvén, korántsem zárta ki a szépség keresését, de e szépséget mindenha a természetben s az érzékelhető formák révén kívánta megtalálni. Myrón el se képzelhette Aphroditét egy nagyon szép asszony portréjánál egyébként, — egy nagyon szép asszony synthetikus modorban

¹ L. Myrónra vonatkozólag *Brunn*: i. m. I. k. 142. l.

kezelt portréja, mely azonban a formák arányait s az arcz karakterét a leghívebb hasonlósággal köteles visszaadni.

Myrón működését illetőleg tudjuk, hogy készített az éginaiak számára egy xoanonszerű Hékátét (*Ἑκάτη*), egy Marszyaszt fenyítő Athénát, — az efezusiaknak egy Apollót, — egy Médúzát ölő Perzeust s egy küzdő Erikhtonioszt az áthénieknek, — a beóciai orkhomenoszbelieknek (a myniaiak e gazdag fővárosát Schliemann ásatta ki) egy Dionüoszt, — a számosziaknak két Héraklést s a Hérájon számára egy Héraklést Zeusnak bemutató Athénát. Ezen utóbbi csoportozatot Antonius szállíttatta Rómába, hol később szétszedette Augustus, visszaadván Héraklést és Athénát a számosziaknak, de Zeust megtartotta a mennydörgető Jupiter temploma számára.¹

Myrón kivált a férfias típusok az erélyes alakok mestere volt, az atléták magasztalója. Csak annál érdekesebb lett volna egy szerelemistenasszony, ilyen mester vésője alól! Typusátlánosító érdemeit megítélhetjük. Vizsgálván Marszyaszának márvány kópiáját a római lateráni gyűjteményben, a Barracco-gyűjteményben lévő Marszyasz fejét s a Lancelotti palota híres koronghajítóját. A synthesis ily dús kereteibe foglalt realizmust nem fenyegethette az analysis-szülte sivárság veszedelme. Myrón bámulatosan ismerte az emberi test mechanizmusát, megdöbbenő híven kapta el s adta márványba a legvillanóbb mozdulatokat, legbajosabb tartásait a mozduló emberi testnek, az élénk actiót kifejező gestusokat; játszi könnyedséggel győzte le a szobrászati statika nehézségeit s a típusok oly gazdag és szerencsés sorozatát teremtetten meg, hogy Plinius méltán állíthatta róla: „elsőül sokszorozta meg az igazságot”.²

Pompások lehettek Myrón állat-ábrázolásai is; tudjuk, hogy bronz-tehenét csodálva-csodálták.

Polyklétes, — Plinius³ szerint, — Sykionban született, Plátó szerint Argoszbán.⁴ Kétségtelenül dór származású volt s minden érintetlenségükben képviselte az argósi traditiókat, művészetét jellemzi tehát a részletekre fordított gond, a kivitel

¹ *Strabon*: XIV. I. 4.

² *Plinius*: Hist. Nat. 34. 58.

³ *Plinius*: Hist. Nat. 34. 55.

⁴ *Brunn*: I. m. I. k. 211. 1.

délikát volta, a csoportok elrendezésiben s az arányok strukturájában nyilvánuló szeretete az egyenletes ütemnek, az egyensúlynak és rendnek. Quintiliánus hangsúlyozza, hogy a részletek finomságaiban ninesen párja Polyklésesnek és senki meg nem közelíti őt. Tagadhatlan, hogy kissé geometrikus szellemű az ő művészete. Főbb alkotásai: a lándzsás katona, a „Dorüfórosz”: a „Diadi-ménosz”: az aranyból és elefántesontból formált Héra: a kánéforák; az Argosz számára 417 táján készült Zeus; a lernai hydrát ölő Héraklés: az efezusi Artémízion számára készült híres „Amazon”; Hermész, melyről máig még nem tudjuk, hogy mely város rendelte; végül pedig ama bronz triposz Aphroditéja, melyet az argosziak Amykláés templomába állítottak az Aegosz-Potamoszi ütközet, tehát 405 után. Tekintve, hogy ezen Aphrodité-ábrázolás kora teljesen az V. század végére esik, vannak szerzők, kik fölvetették ama kérdést, hogy vajjon inkább nem az ifjabb Polykléses műve-e. Patroklész azon fiáé, kinek működése 370 és 336 közé esik? . . . Illetékes vélemények szerint azonban nem kell kételkednünk. — a nagy Polykléses legalább is 402-ig működött.

Polykléses összes művészeti elvei megtestesítülvék, a lehető legkomplettébb módon együtt vannak Dorüfóroszában s innen a „*ῥῶν*” elnevezés, mely egyszersmind a legdicsérőbb hódolat kíván lenni. Plinius írja: „Idem et Doryphorum viriliter puerum fecit, quem canona artifices vocant. linamenta artis ex eo petentes veluti a lege quadam, solusque hominum artem ipsam fecisse artis opere iudicatur”.¹

Hogy tulajdonképen mi is hát ez a kánon, azt a tudós képzettségű francia szobrász, Guillaume így magyarázza: „A méretek olyatén rendszere, hogy valamely résznek dimensióiból megállapíthatók az egésznek összes dimensiói és viszont az egésznek méreteiből megállapíthatjuk a legkisebb részecske méreteit”.²

Bizvást állíthatjuk, hogy a görög művészeknek megvolt a kánonjuk, mihelyt az emberi alak mintázásához fogtak: sokkal hívebben iparkodtak másolni a természetet, sokkal több

¹ „Nat. Hist.” — 34. 55.

² „Dictionnaire de l'académie des Beaux-Arts”: „Canon”. — A meghatározás eredetiben így szól: „Un système de mesures qui doit être tel que l'on puisse conclure des dimensions de l'une des parties à celles du tout, et des dimensions du tout à celles de la moindre des parties”.

gondot fordítottak alkotásaik összhangjára, semhogyl ellehettek volna ilyesmi nélkül. A konstantinápolyi Tzetzés (1120—1183), ki számos régi autort kompillált, erősíti, hogy a görög művészek, kivált a képfaragók, tömérdek gondot fordítottak a hosszúságok és szélességek méreteire.¹ Egy franczia tudós, Emeric David,² azt kutatta e század elején, miként jutottak matematikus jellegű kánonjaik megszerkesztéséhez e művészek? „Nyilvánvaló” — írja David, — hogy nem másként, mint méreteket véve számos élő modellről. A megfigyelés minden művészetben, meg szokta előzni a theoriát. Megmérve az első modellt, nyilván észrevették, hogy czélszerű lesz megmérni többeket s összehasonlítani az így nyert méreteket: előbb jól meg kellett állapítani egy ember testarányainak a méreteit, hogy azután általános érvényű táblázatokat állíthassanak össze.“

Hogy a mérések helyesen történhessenek, alapos anatómiai ismeretekre volt szükség, mert nem érhették be egyes izmok és csontok látszólagos dimenzióival, de a lehető legpontosabb méretekre volt szükségük. Kétségtelen, hogy Khióban és Attikában használatban volt már egy kánon jóval Polykléses kora előtt, — de az első pontos méreteket Polykléses állapította meg s össze is állította a formák arányainak törvényeit, ez a műve azonban nem jutott el korunkig. Collignon³ a következőkben ismerteti Polykléses kánonját: „A kánon, — a hogy azt Polykléses fogja föl, — egy közös mértékül szolgáló modulus⁴ állapítja meg; e modulus képviseli azt az első egységet, melyre az arányok viszonylagos dimenziói szorozódnak; egy, a művészet terén alkalmazott mennyiségtani módszer ez. Kevésbbé ütődünk meg, hogy egy ötödik századbéli görög szobrász a fogalmak illetén körében foglalatoskodik, ha eszünkbe jut, mekkora sikert arattak a dór városokban Pythagorás tudományos theoriái. Egy elmélkedő szel-

¹ Tzetzés: *Hist. var.*; *Chilias* — XI. 626– 636. vers.

² Emeric David: „Recherches sur l'art statuaire” — 117. l.

³ Collignon: I. m. — I. k. 492. l.

⁴ *Modulus* (lat.) a mennyiségtanban, mechanikában stb. valamely szám, mely mértékül szolgál, pl. szilárdság m. a. — Valamely logaritmusszám m. a. azon tényező, melylyel a természetes logaritmusszámokat szorozni kell, hogy az ezen rendszerhez tartozókat nyerjük. Az építészetben az alsó oszlopátmérő fele, mely 30 részre osztva viszonylagos mértékül szolgál az oszloprendek többi részének meghatározására. — Az Athenaeum kézi lexikona. II. k. 1189. l.

lenű művészre élénken kellett hatnia az egységek tulajdonságaira alapított pythagorási aesthetikának s a néki tulajdonított aphorisma. — „Végtelenül apró árnyalatoktól függ és sok egység összhangzásának eredménye a jó“ — arra vall, hogy Polykléses nagy híve volt Pythagorás tanainak. Tényleg, termékenyítő principium az egység; önmagával sokszorozódva igen biztos és igen harmonikus kombinációkat eredményez: az építészetben a modulus az egység s tudjuk, mily pontossággal megadja a modulus az oszlop arányait. Polykléses eleven épületnek tekinti az emberi testet, melynek szintén meg kell légyen, a test minden részének legszebb arányait megállapító, maga modulusa. De hol keressük? Galienusnak egy passusa (De placit Hipp. et Plat., 5.), melyet elmésen kommentál Guillaume („Etude d'art antique et moderne“ Paris, Perrin, 1888.), kezünkbe adja a kérdés kulcsát. „Khryzipposz véleménye szerint a szépség nem az elemek összhangjában rejlik, hanem e testrészek harmoniájában, az arányokban, melyek az ujj és az ujjak, az ujjak összege és a kézközép és a kéztő, mindezen részek és az alkar, az alkar és a kar, valamint minden testrész és az egész test között léteznek, úgy miként az meg vagyon írva Polykléses kánonjában.“ Nyilvánvaló ebből, hogy az argoszi mester nem valami metrologikus rendszerből nyerte modulusait, mi elvont méretek mesterként kombinációira vezetne, — hanem magából az emberi testből vette. Polykléses modulusa a daktülosz (δακτυλίς), vagy az ujj szélessége, mely négyszer véve a palmát, a tenyér szélességét adja.¹ Alkalmazzuk csak a mérésrendszert a Dorüfórosz nápolyi kópiáján, — oly kielégítően pontos eredményekhez jutunk, hogy kételkednünk nem lehet. Guillaume következőleg szedi tenyérméretekre a Dorüfóroszt: A tenyér (palma) szélessége, az ujjtövek alatt mérve, átlag háromszor van meg a talp hosszában . . . Hatszor véve adja ki a tenyér az alszárok magasságát, hat tenyérynyi távolság esik a térdkalács alja és a köldök közé, viszont hat a köldök és a fülcimpa, illetőleg a hangjárat közé; hat tenyérynyi az egyenes tartású törzs a nyak és a kulcsesont érintkezési pontjától a szeméremtájak aljáig. Négy tenyér esik a középujj első ujjporezesontjától a könyökig, ugyancsak négy a könyöktől a váll-

¹ Ez volt a régiek egyik hosszértéke, a *palma*, mely négy vagy 12 ujjnyi: Itáliában ma is népszerű, 0·25 métert számít.

pereméig. Három tenyérnyi az a ferde vonal, mely az áll aljától a koponya tetőpontjáig húzható. A kéz hossza s az ábrázat két tenyérnyi¹.

Az amyklaési Aphroditéra vonatkozólag nincsenek részletebb adataink. Arányméretei valószínűleg csak ily szerencsések voltak és daczára Polykléses előre haladott korának, szép lehetett, hisz annyi styl és méltóság volt Polykléses női-fejeiben, hogy Héráját Fidiás szobraihoz hasonlították.

Művészetének technikai részében is mester volt Polykléses, az ércöntést is kitűnően ismerte, visszaadva a minta legapróbb árnyalatait. Mind azon egy kánonra szerkesztett alakjai talán nem voltak eléggé változatosak, de élt valamennyi s Polykléses Myrón mellé állították a régiek. Plinius „aequales atque condiscipuli”-ként említi Myrönt és Polykléses². Alkotásainak bár szép, de kissé egymáshoz hasonló voltát feltűnően jellemzi Quintiliánus³ azon adata, mely szerint Polykléses nem nyult soha az érett korhoz s ábrázolásaiban a szakálltalan ifjúságnál tovább nem ment.

Úgy illik, hogy őt helyezzük, Fidiással, az első ideálisták élére. Ciceró és Quintiliánus nem győzik őt magasztalni. Lukiánosz azon mesterek közé sorolja, kiket a művészetek rajongói isteneként imádnak. Nagy hatást gyakorolt Argosz és Sykion művészetére. Tanítványai voltak: Athénodórosz (Ἀθηνοδορος), Azopodórosz (Ἀζοποδορος), Naukydés (Ναυκυδης), az ifjabb Kanakhosz, Deinón (Δεινων), Ariszteidés (Ἀριστειδης), Daméasz (Δαμεας) és Periklytosz (Περικλυτος). Mint leggyakrabban történni szokott, az ő tanítványai is túlságba hajtották mesterük elveit s nem vették kellő művészi hasznát a kánonnak.

Az inventio dús gazdagsága, az erő, de egyszersmind a legmagasabban szárnyaló eszményiség jellemzik Fidiást. A fantáziának duzzadó egészsége egyesül benne a stylizáló mester érdemeivel s kivétel dolgában is páratlan; első azon mesterek között, kik képesek voltak conceptióikban egy egész nép gondolat- és érzelemvilágát összefoglalni s belőle néhány tipikus művet alkotni és ő az első, ki az eszményi szépet mutatta be

¹ „Monuments de l'art antique.” — „Doriphore.”

² „Nat. Hist.” — 34. 9.

³ I. XIII. 22.

az ámuló világnak. Polyklés harmonikussá tette a szobor-testek structuráját, de valljuk be, hogy e harmóniában sok a geometrikus és gyakran sivár, — Fidiás vésője alatt lett e harmónia valóban eurithmikussá s nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy általa született meg az élő szép.

Mint minden genie, a néki legalkalmasabb pillanatban érkezik ő is: a megelőző mesterek utat törtek előtte, a feldolgozásra várakozó össze van gyűjtve, a közlés eléggé kifejtett, — a természet naiv utánzásából áttértek már a nemesebb interpretációkra, keresték a szép formákat s az ideális szépről álmodoztak. A lyrai költészet befejezte művét s a drámai poesis diadalmas repülésre bontogatta szárnyait; a nagy többség lelkéből nem szakadoztak még ki az áhítat gyökérszálai s a philosophia hintette új magok ekkor kezdenek csírázni az élit-szellemekben.

Fidiás maga is kiválóan képzett szellem volt. fantáziáját nyomon tudták követni gondolatai is, nem csupán a természettel társalgott, de hallgatott Perikles környezetének rhétoraira és métaphisikusaira is. „Mikön a bölesészeti előadásoknak visszhangja kelt valamely festői formákkal telt lélekben“ — írja Taine ¹ — „hatása alatt megtisztultak és megnövekedének az isteni alakok. Az új bölesesség nem rombolta le a vallást, hanem értelmezte, visszavezette eredeti forrásához, a természeti erők költői kiérzéséhez. Az első természettudósok nagyszabású okoskodásai azon elevenségében hagyják meg a mindenséget, de söt fönségesebbé avatják; lehet, hogy épen Anaxagoras *Nous*-ról tartott előadásainak hatása alatt fogant meg Fidiás lelkében Jupiterjének, Pallásának s mennyei Aphroditéjának olyatén alakja, hogy megvalósítván őket, mint a görögök mondták, az ő vésője révén lett befejezetté az istenek fölsége“.

Fidiás Athénben született, nyilván 490 és 485 között,² mert kétségtelen, hogy javakorában akkor volt, mikön 447 táján Perikles megkezdte nagy munkálatait s híre kellett legyen már, hogy Perikles nagy terveinek keresztülvitelével őt bízta meg. Apja, Karmidész (Καρμίδης), valószínűleg maga is művész ember

¹ Taine: I. m. 150. l.

² Müller: „De Phidiae vita et operibus“; L. de Ronchaud: „Phidias, sa vie et ses ouvrages“; Waldstein: „Essays on the art of Phidias“.

volt.¹ Kezdetben a képirást tanulta Fidiás; a szobrászat elemeibe Hégiás vezette be, utóbb pedig argoszi Agélaidász volt a mestere, ki mint öntő is ritkította párját² s az elefántsonttal is tudott bánni.³

Eddig nem sikerült megállapítani még Fidiás műveinek idősorozatos rendjét s különben sem feladatunk részletekbe menőleg foglalkozni velük. Inkább alkotásainak össztanúsága s művészi elvei érdekelnek bennünket. Az első szobrot, melyről tudunk, egy aranyból és elefántsontból formált Athénát, az Akhájok városa, Pelléna rendelkezére készítette; az ő művei: a thébei Izménion előcsarnokában állott Hermész; az efezusi Amazon; Athénben pedig a szücskeölő (parnopiosz) Apolló s *Aphrodité Urania*. Nyilván ifjúkori művei ezek s a régi autorok csak fölületesen nevezik meg. Aphrodité Uraniáról is csak annyit tudunk,⁴ hogy márványból volt s az istenasszony Mélité negyedbeli szentélyét díszítette. Lukiánosz, az arczképek párbeszédében, dicséri az Amazon keceses voltát s így kétségkívül megvolt e qualitás Aphrodité szobrán is.

Az athéniek rendeletére Agélaidász modorában készített fogadalmi bronz-csoportozatnak a dátumát már megállapíthatjuk. Marathon emlékére, a delfoszi szentély számára rendelték, valószínűleg az eurymédoni győzelem, tehát 465 után⁵ s ezen időponttól datálhatjuk Fidiás nagy hírnevét. Kevéssel ezután a platéai templom számára aranyozott fából s pentelikoni márványból formálta Athéna-Oréját,⁶ mire Kimon, az athéniek perzsákon aratott győzelmének emlékére, kért egy colossális szobrot tőle. E szobor lett az Athéna-Promakhosz, melyet, teljesen szakítva minden archaismussal, szinte vakmerően mintázott Fidiás. Ekkor éri el eredetiségének virágkorát s a korszakból, Collignon szerint 448-ból való pazar nagy alkotása, az olimpiai Zeus.

Csodáló áhitattal fordult feléje az egész görög világ, a még ekkor vallásos pogányság „látta” végre istenét. Herodo-

¹ *Πανσυνία*: — V. 10. 2.

² *Plinius*: „N. H.” 34. 54.; *Seneca*: Epist. 85.

³ *Quintilianus*: Inst. Orat., XII. 10. 9.

⁴ *Πανσυνία*: I. 14. 7.

⁵ *Πανσυνία*: X. 10. 1.

⁶ *Πανσυνία*: V. 10. 2.

⁷ *Plinius*: „N. H.” 34. 49.

tosz¹ szerint Homérosz teremtette meg a görög istenek képeit, de csak illanó szavakkal; a képfaragók, Fidiás koráig, nem tudták megközelíteni a halhatatlan énekes képeit s jellemző, hogy az olimpai győztesek szobrai különbek voltak, mint az istenekéi. Fidiással új korszak kezdődik, mintha most lenne valóban valóságossá a művészet. Poétának se volt ő kisebb, mint képfaragónak s ki tudja, mennyi a része alkotásaiban a mysticismusnak... Korának összes vésőkezelői fölé emelte őt Zeusa.

Említettük már, hogy Fidiás az eszményi szépet mutatta be az ámuló világnak. E szépség mindazonáltal „emberi“ volt, összes elemeit a természet realitásaiból kereste össze, — a valóságot eszményítette, lelkének, egyéniségének kincseivel gazdagítván. Az ő „én“-jének grandiosus volta avatta isteni típusokká alkotásait, ezen a réven lett ő is, mint Plátó írja, teremtő.

A mindenség urának szobra alá adott talapzatot domborvésetű disztiményekkel ékesítette Fidiás. E domborvésetek között volt egy jelenet, mely azt ábrázolta, a mint Erosz a habokból kelő Aphroditét fogadja. A Louvrebén van az a Galaxidiben talált aranyozott ezüstlap, mely ilyen jelenetet ábrázol s mely Witte² szerint számos analógiát mutat a mester domborművével. Kétségtelen, hogy olimpai tartózkodása idején készítette az élisi templom arany s elefántesont Aphroditéját: a mennyei szép istennő egyik lábát egy teknősbéka, Plutarkhosz szerint a békén ülő csöndes élet symbolumának hátára helyezte. Körülbelül két évvel ezután mintázta a lemnaszi athéniek rendelésére, az akropolisi Athénát, melyről csak annyit tudunk, hogy bronzból volt s inkább szemérmes szűznek, nem pedig harczosnőként ábrázolta az istennőt. Lukiánosz, ugyancsak az arcképek párbeszédében, tisztaságát magasztalja s Plinius azt írja, hogy „maga a szépség“.³

Sorra következnek ezután parthénoni nagy alkotásai. Plutarkhosz, („Perikles élete“) írja, hogy mennyire barátokká lettek Perikles és Fidiás; a constructionális és dekoratív munkálatokat Fidiás igazgatta a Parthénonon. (A Parthénon nem volt vallási

¹ Ἠρόδοτος: II. 53.

² Witte: „Gazette archéologique“ — 1879. szeptember, XIX. képeslap, 2. ábra.

³ „N. H.“ — 34. 54.

kultusra szánva, csak függelékét, „kincses ház“-át képezte az istennő szentélyének ὁ Παρθενών — írja Furtwaengler¹ — tulajdonképen „a szűzek szobája“. Athéna kíséretének legendás szüzeié.) A Parthénon díszítményein aratta örök diadalát Fidiás iskolája, ez a nagy attikai stíl; ott valóban megszűntek bálványok lenni az istenek. Sajátkezüleg nem sokat dolgozott Fidiás e díszítményeken, de az elrendezés az övé, a kardonokat ő rajzolta s az ő hasonlíthatatlanul éltető szelleme lengi át az egészet. Az általános vélemény szerint a keleti homlokzat alakjain dolgozott ő is; Puchstein² tagadja, hogy vésője részt vett volna a homlokzatok munkálataiban. — Puchstein érveléseit azonban teljesen megezáfolta Furtwaengler.³ Tanítványai híven fejezték ki Fidiás eszméit s a többiek, az arkhaisálók is annyira hatása alatt állanak, hogy egy lélek, egy élet lüktet az egészben. Munkatársai voltak: Alkaménész, Agorakritosz, Krézilász, Kolotész, Pöoniosz és testvére, a festő Panoenosz.

A Parthénon számára teremtette azonban egyik legnagyobb mesterművét Fidiás — az istennő szobrát, Athéna Parthénosz, melyet 438 nyarán avattak föl ünnepélyesen.⁴ Hire, neve, dicsősége szédítő nagy volt már, de kellőképen nem sietett meghalni és sarkon marták az irigység, a tehetetlen bárgyúság pondrói . . . Ismeretes, mint következett el reá is az Arisztidesek, a Szokrátesek, a nagyok nagyok sorsa.

A kelet felé eső fríz dekorációi közt, az istenek csoportjában, Péitho⁵ oldala mellett, ott volt a szerelem istennője és Erosz is. E triádból csak Péitho alakja maradt ránk, de szerencsére 1787-ben lemintázta Fauvel, Aphrodité és Erosz akkor még ép alakjait és Choiseul — Gouffier révén került a mintázat a Louvreba.⁶ A szárnyas Erosz kecsesen támaszkodik anyja,

¹ „Meisterwerke“ — 180—183. I

² „Die Parthenonsculpturen“ — Jahrbuch des arch. Inst. V. 1890. 79. 117. I.

³ „Meisterwerke“ — 73. I

⁴ Παρθενίας: I. 24. 5.; Plinius: „N. H.“ — 36. 18.

⁵ Peithó, a rómaiaknál Suada, a rábeszélés, a csáb istennője s néhol, például Megarában, néki is rész jutott Aphrodité kultusából. (Παρθενίας: I. 43. 6.)

⁶ Michaelis: „Nuove Memorie dell'Inst.“ II. 1865. 183. I. és VIII. képeslap.

az istennő térdére, ki bájosan s anyai gyöngédséggel mutat ujjával a Panathénák menetére; Aphrodité köntös-redői kissé kemények, szárazak, de az istennő magatartása előkelő s a formák kivitele delikát. Az istenek e csoportozatának elrendezésénél gondolhatott Fidiás a „knid kinestár“ frizére.

Fidiás roppant elmésen egyesítette domborművei kivitelében azt a módszert, melyet az emlékkövek vésetein a szobrászok s falfestményeiken a képirók alkalmaztak. Az alakok tényleges kidomborodásainak, illetőleg vésett magasságainak a lehető legcsekélyebbeknek kellett lenniök, hogy mentől elenyészőbbek, mentől egymásban olvadóbbak legyenek az árnyék- és világosság ellentétei. E jón-principiumot különben már jóval Fidiás kora előtt, gondosan szem előtt tartották Attikában. Az így készült domborművek hatása sokkal dekoratívabb s a színezés révén elkerülték az egyhangúságot.

Nem szorul ma már bővebb megvitatásra, hogy a hellének színezték szobraikat. Az athéni Akropolison végzett ásások eredményei s Hittorf¹ munkálatai óta, a kérdés legmakacsabb vitatói is megadták magukat. Korántsem ismerjük azonban még összes színezési eljárásukat s nem tudjuk, mily tónusban volt például színezve a fríz. A homlokzatok alakjainak háttére kék volt, a párkányzat piros, az összes járulékok aranyozott bronzból voltak. A márványalakokat nem füstötték be; de nem is hagyták márvány fehérségükben. Néhány régi autor, néhány fölírat s egy Déloszban talált epigrafikus textus révén tudjuk, hogy bizonyos patinával vonták be a márványszobrokat, legalább is az V. századtól kezdve. Vitruviusban megtaláljuk az eljárás részleteit,² melyeket egy modern tudós, Lechat³ kísér elfogadható magyarázatokkal: A napfényben esillogó s vakító márvány fehérsége ugyanesak elütött volna a háttér kék és a párkányzat piros, élénk-mély színeitől; kápráztatta volna a szemet és bántó lett volna az ellentét a színezett s a nyersen maradt részek között . . . Az alakok arezát tehát, valamint köntöseiket s min-

¹ *Hittorf*: „Restitution du temple d'Empédocle a Sélimonte ou Essai sur l'architecture polychrome chez les Grecs“.

² *Vitruvius*: VII. IX. fejt.; *Plinius*: „N. II.“ 33. 8 4.; *Blumenher*: I. m. III. 201. l.

³ *Lechat*: „Bulletin de correspondance hellénique“ — XIV. 1890. 564. l.

den egyéb olyasmit, mi befőstve nem volt, egyszerűen viaszszal vagy olajjal dörzsölték be, így tompították le a márvány kemény, csillámló fehérségét, kissé tajtékos lágymelegebb tónust. határozott, de enyhe fényességet, az elefántesontéhoz hasonlót adván neki.

A nyugat felé eső homlokzat jobb szárnyait díszítő alakok között van egy fesztelen tartású női-alak. térdén egy gyermek, melyről bajos megállapítani, fiú-e vagy leány? Michaelis egy ifjú Aphroditét vél benne fölismerni, Thalassza ölében; sokkal valószínűbb azonban, hogy az Erekhthéidák egyike az a nő-alak, Kréüza, a kicsi pedig fia Jon Kréüza és Apolló fia, a jón törzs ösatyja.

Petersen¹ Aphroditénak minősíti az úgynevezett „Párkák” csoportozatának egyik alakját s a másik két alakban Hesziát és Péithot látja; e véleményt azonban nem támogatják olyatén erősebb indokok, hogy a helyesebbnek látszó régi véleménytől eltérhetnénk.

A Thézéjont, — melynek tulajdonképeni rendeltetése nyílt vita tárgya marad mindaddig, míg csak komolyabb s rendszere-sebb ásatások nem tisztázzák a kérdést, — Aphrodité templomának tekinti Lange.² jóllehet a Mélité negyedhez tartozó dombon épült, mely negyedben volt egy más szentélye is az istennőnek. Elégedjünk meg konstatálásával annak, hogy a Thézéjon frizén csoportosuló isten-ábrázolások között nincs olyan alak, melyben Aphroditéra ismerhetnénk, — már pedig aligha maradt volna szobra nélkül a neki szentelt templom.

A Propyléák déli szárnyainak közelében, az V. század végén diadalmas Athéna, Athéna-Niké tiszteletére emelt templomon találunk egy Aphrodité ábrázolásra, melyet irgalmatlanul megviselt a sors. E szentélyt 1687 táján döntötték romba a törökök s bástyasánczok alá hordták a romjait; 1835-ben ásaták ki, Ross igazgatása alatt, Hansen és Schaubert régiségbúvárok. A keleti fríz jobboldali végén van Aphrodité domborvésetű alakja. Erosz és Péitho mellett ül, az istenek olyatén gyülekezetében, mint a milyen a Parthénont s a Thézéjont díszítette; sajnos annyira meg van rongálva, hogy aesthetikai vizsgálódásra nem alkalmas. Ne mulasztjuk el azonban megemlítését annak, hogy fríz vése-

¹ Petersen: „Die Kunst des Phéidias“ — I k. 129. l.

² Lange: „Haus und Halle“ — 67. l.

teiben, legalább is a dispoziciók után ítélve, egy új irány nyoma mutatkoznak; ¹ az alakok elhelyezése szétszórtabb, mint a Parthénonon s a relief erősebb sokkal; a mozdulatok szilajok, pittoreszkre törekvők, merész s helyenkint erőszakos effektusok révén keresik a drámaibb hatást. Sajnos, nem ismerjük ezen erőteljes domborvésetek művészeinek neveit, de bizvást őket tekinthetjük a IV. század művészi iránya előfutárjainak.

Bármily meglepő az Athéna-Niké vésetein mutatkozó „új-szellem“, magyarázata egyszerű. Fidiás remekművei után valamelyest eredetit is csak úgy alkothattak a művészek, ha letértek a mester tradíciójának mesgyéjéről. Jellemző, hogy Fidiás nagyszámú tanítványai közül csupán kettőnek, Kolotésznek (Κολοτῆς) és Agorakritosznak (Αγορακρίτης) maradt némi neve, hogy pedig egyes műveiket magának Fidiásnak tulajdonították, az is csak technikai ügyességüket dicséri s egyéniségük teljes elfulladását bizonyítja. Fidiás nagy szelleme sugalta minden gondolatukat s érzésüket, különben is oly rajongó áhitattal viseltettek mesterük iránt, hogy egy jótányit el nem tértek volna principiumaitól, sőt, — ha igaz, a mit a művészi eredetiség, tehát az egyéniség hívei a művészi szabadság souverain voltáról állitanak s joggal állitanak, — el sem térhettek. Be kellett tehát érniök mindvégig a növendék szerény szerepével. Viszont az alantabb járó vaskosabb valóra törekvő szellem, a realismus se mondott le minden jogairól, mint ezt épen Athéna-Niké templomának diszitményei igazolják s hogy erősebb szóhoz épen most iparkodik jutni, az is természetes, tekintve, hogy az idealismus elérte csúcspontját.

Egy második irányzat is mutatkozik, szinte egy időben, vagy alig utóbb: — visszatérés a VI. század-végi művészek modora, az arkhaizmus felé. Természetesen, némileg iparkodik a finomultabb izléshez is alkalmazkodni ez az irányzat, melynek művészetbölcséleti magyarázatát megtalálhatjuk a hatás és visszahatás révén. A néo-arkhaizmus formáiban persze előkelőbb, de viszont csináltabb, — hisz utánzás. Divatja azonban hamarosan megkerült, a kinyaltan aprólékos, a mindig kellemes rendesen

¹ A friz képe megvan: *Ross: Tempel der Niké Apteros*, — XI. XII. képeslapján; továbbá *Bas-Reinach: Voyage archéologique, Architecture*, — IX. X. képeslapján.

meg szokta találni a parvenük és nyárspolgárok műveletlen izlésében hibeit, — egyik matadora e divatnak Kallimakhosz (Καλλίμαχος), a ráfiuált, Κατατηγίτης χορός.¹

Plinius² emlékezik meg Fidiásnak egy tanítványáról, ki, állítólag, megőrizte művészi függetlenségét s alkotásaiban eredetiség nyilvánult: az athéni Alkaménész. Csakis a textusok révén tudunk az idealismus e jeles képviselőjének működéséről, mely valószínűleg átnyult az V. század végéről a negyedik század első éveibe. Számos műve nagy hírnevű volt. Tudjuk, hogy Hékate-Epipyrgidiája elnész és új fölfogása volt a hármas testű istenasszonynak s állítólag Alkaménész állapította meg Héra classikus typusát.

Mesterműve azonban, általános vélemény szerint, a kertek — ἐν κήποις — Aphroditéja volt. Elnevezését onnan nyerte, hogy a Lykabéttől délnyugatra, a város és Iisszus közt fekvő kerteknek — κήποι — nevezett helyen épült templomban állott. Lukianosz, az arczképek párbeszédében, dicséri arczának szépségét (a pofák gömbölydedségét?), a kezek formás voltát, a csuklók arányait, az orsószzerűen keskenyedő ujjakat. Plinius szerint kedvtelve emlegették, hogy maga Fidiász is dolgozott e szobron.

Máig se bizonyos még, létezik-e vajjon valamely hű kópiája ezen Aphroditénak? Lübke véle kívánná azonosítani a milói Vénust s ez a véleménye Ravaissonnak is. Collignon inkább a Tréjusban talált s jelenleg a Louvre tulajdonát képező márványszobrot tartja a kertek Aphroditéja kópiájának. Tényleg e typus számos képviselői között a fréjusi a legtalálóbbr. Az istennő áll, kissé keresett pózban, de kecesesen, jobblába könnyedén hajlik s némileg hátrább van vonva; egyik kezével palástjának csücskét emeli, másik vége a palástnak dús redőkben csavarodik balkarjára; balkezeében a symbolikus alma; a karok s az öv nélkül való hosszú tunika tapadó szövetje alatt, mintha nedvesen vette volna magára, remekül rajzolódnak ki testének előkelő contourjai s balmelle és mezítelen vállai nagyon ügyesen maradnak szabadon.

¹ Πανωνίας: I. 26. 2.; Vitruvius: IV. 1. 10.

² Plinius: „N. H.“ 36. 16.; Furtwaengler: „Meisterwerke“ — 117—123. I.

Vannak régiségbúvárok, kik Praxitélesnek (Πραξιτέλης) tulajdonítják a typus megalkotását, föltevésüket azonban szilárdabb indokok nem támogatják.

A parthénon Nikéje s az Athéna-Niké-templom balustrádjának reliefjei tanuskodnak, hogy Fidiás tanítványai szélteben alkalmazták a könnyed s tapadó redőket: a „Párkák“, valamint a saruját oldó Győzelem istennő bizonyítják, hogy ők is le-le-esusztatták a tunikát, hogy mintegy véletlenül, szabadon maradjon egy-egy bájos testrésze az alaknak: a mi pedig a palást-esücskét emelő gestust illeti, már az arkhaikus típusokon is akadunk példájára. „Főként“ — írja Collignon¹ — „a fej karaktere kétséget nem hágy a szobor korának dátumát illetőleg. A homlok egyenes, az ívezett ajkú száj kissé nyitva s mintha mosoly suhanna rajta el, a szemeken a pillák erőlesen jelezve vannak, nem olyan elsimulók, mint a Praxitéles iskolájából került fejekén, — az egész arc nyugodt, inkább mereng, mint mosolyog s nyoma sinés rajta kacérságnak vagy pajkosságnak . . . Végül az egyszerűen kezelt hajzat, a halántékokra vont fürtök azonnal a Laborde-féle szép fejet juttatják eszünkbe, mely kétségtelen példánya a Fidiás fejeknek. Mindezek arra készítettek bennünket, hogy a fréjusi szoborban a kertek Aphroditéjának egy jó kópiájára ismerjünk, melyet valószínűleg a korunkat megelőző században faragott valamelyik, az ötödik század alkotásaiért lelkesülő művész.“²

Alkaménes s a néhány fönnebb említett másodrangú művész oldala mellett dolgoztak többen, kiknek neveit is bajos összekeresni. Athénben élt a krétai Krezilász (Κρεσίλας), a Peloponézuson Számolász (Σαμολας) és Nikodámasz (Νικοδαμας). A textusok nem tesznek említést arról, hogy Aphrodité faragtak volna. Az utolsó e korszakból való szobor-töredék, melyről meg kell emlékeznünk, egy ismeretlen képfaragó műve s 1892 óta a berlini múzeumban van; a fej, a jobbkar s a balkar alsó fele hiányzik, Kékulé mindazonáltal nem habozik a töredékben a szerelem istennőjére ismerni s némi vizsgálgolás után szívesen

¹ Collignon: I. m. — II. k. 122. l.

² Ezen Aphrodité fejének egy hasonmása látható a nápolyi múzeumban s közzölve van: „Antike Denkmäler, herausg. vom Arch. Inst.“ I. k. 55. képeslap 2. — vonatkozó szöveg: 45. l.

csatlakozhatunk Kékulé véleményéhez. Az öltözék: khiton, hosszú tunika s egy könnyű, simulékony, egészen lenge palást, melybe kaczerul, testformáit pompásan érvényesítve burkolózik; áll, alakjának vonalai gyönyörűen hullámszerűen, ballábát kissé emeli, nyilván valamely symbolikus állaton volt a lába; a balkar — Kékulé véleménye szerint — valamely archaikus bálványon pihenhetett s jobbkezeben galamb volt. Kivitelének finom volta, a széles vésőkezelés tagadhatatlanul Fidiás valamelyik tanítványára vall s különben is sok a rokonság e töredék és a Parthénon „Párkái“ között.¹

Ismeretes, mennyire kedvelték a hellének a bronzból készült tárgyakat; az öntők a koroplasztokkal egyidőben kezdhették a szobrocskák gyártását s már az V. század végén pompás kis példányokat készítettek.² Korunkra kevéske bronz Aphrodité-ábrázolás maradt, van azonban köztük egy, mely érdekesen próbálja egyesíteni Agélaidás szigorú stílusát Alkaménes modorának előkelő gyöngédségével. Virágkoszorús feje csábítóan szép, arcvonásai finomak, kifejezése szives, teste azonban szinte tiszteletet parancsoló az ő hiératikus magatartásában, dór köntösének hosszú, meredt, egyenes redői között. Nyilván ex-vótók és amulettek voltak az efajta szobrocskák.

Kiválóan érdekelnek bennünket a tükrök, melyeknek nyelén s diszítései között gyakran előfordul a szerelem és szépség istennőjének alakja.

Hogy mely korban kezdődik a tükrök használata, nem tudjuk, de annál bizonyosabb, hogy a VI. századtól kezdve rohamosan terjed. „Az V. század közepéig“ — írja Rayet³ — „bronz korongok képviselik a tükröt, a korong egyik lapja csiszolt, a másikon pedig csigavonalak képezik a diszítést, a korong lábán áll, melynek főrésze Aphrodité szobrocskája. A szobrocska alatt is talapzat van, néha tömör s alacsony, néha pedig három oroslán-lábon, illetőleg, mint a görögök hívták, három sphinx-lábon álló. E tükrök nem arra voltak szánva, hogy kézben tartassanak, alakjuk sem arra való, de meg súlyosabbak, semhogy

¹ *Kékulé*: „Ueber eine weibliche Gewandtsatue aus der Werkstatt der Parthenon giebelfiguren“.

² *Longpérier*: „Notice des bronzes antiques“.

³ *Rayet*: „Monumentes de l'art“ I. k.

kézi tükrök gyanánt szolgálhattak volna; a ki használta, az asztalra állította maga elé.* 440-től kezdve kerek lappá lesz a tükör, csiszolt oldalát gyakran be is ezüstözték, másik oldalára pedig vonalas díszítéseket véstek.¹

A tükrök talapzatai rendesen állva, testsúlyát jobb lábára bocsátva ábrázolják Aphroditét, hosszú tunikában s a diploidionban: néha galamb, alma vagy virág van a kezében: néha a csipő magasságáig emeli jobb kezét, hogy összekapcsolja vagy összefogja diploidionjának csücskeit s balkezevel, mintegy végső emléke gyanánt az ős Istár gestusának, a kliton fölött emelője felé nyúl. Ilyen az az Aphrodité, mely egy athéni magán-gyűjtemény tükrén látható s nyilván a legrégibb ábrázolások közül való: egészen eginétikus merevségét még fokozzák köntösének dermedt redői, bokáit szorosan egymás mellé zártan áll, kezében a symbolikus madárral; a feje fölött lévő tükör-korongot két szárnyas khiméra tartja. A koppenhágai múzeumban őrzött attikai tükör Aphroditéja az Erekhéjon káriatidjaira emlékeztet. A British Museumban is van egy ilyen fajtájú állítólag Suniumban talált tükörtalp, melynek nehézségén érzik az arkhaismus.²

Cserépalakokat nagyon keveset találtak olyat Athénben, melyen az V. század jellegét constatálhatnók. Ennek okát, mint Pottier, a Louvre cserépgyűjteményének egyik tudós őre magyarázza.³ a vidékekként változó temetkezési szokások különféle voltában kell keresnünk. „Minden Görögországot kutató régész tudja, hogy az athéni vagy korinthusi területen nyitott sírokban inkább festett vázakat fog találni, míg viszont a béociai vagy lokrisi vidékeken főként cserépalakokat lelhet. Az egymáshoz emyire közelfekvő nekropolisokban ily jelentékeny a berendezés különbsége. Magyarázata ennek ama vallási szokások különböző voltában rejlik, melyek nagyon régi hagyományokon alapsznak s melyeken mitse volt képes változtatni a nemzet művészi fejlődése.”

Az attikai agyagművesek ügyessége meglepő az V. században, szélesen s mégis finoman dolgoznak: mintáku a nagy-stíl

¹ A. Dumont: „Miroirs Grecs“.

² Newton: „Guide to the bronze room in the British Museum“ — 13. l.; Lenormant: „Gazette archéologique“ — I. 40. l.

³ E. Pottier: „Les stauettes de terre cuite dans l'antiquité“ — 54. l.

művészeinek alkotásait véve, apró istenábrázolásaikon szinte majestetikus a méltóság.

A század elejéről való Aphrodité typust képviseli a Louvre Korinthusban vásárolt példánya; ¹ az istennő áll, bő jón tunikája térdig vissza van hajtva s vájt pólosz van a fején; kezében alma és a galamb. Az archaikus korszak késő alkotásaiból is van a Louvreban egy ülő istenasszony, mely vagy Aphrodité vagy pedig Demétért ábrázolja: piros szegélyű fehér kalyptrába van burkolva, jó szűken s arca pirosasra színezett. ² Ugyancsak ülő alak képviseli az aranykor Aphroditéjét is; magatartásában íze érzik még az archaismusnak, de a kivetelben tisztára az attikai stíl érvényesül. ³ Hasonló típusra talált egy athéni gyermeksirban Stackelberg; ⁴ sugaras ékitményekkel diszitett magas stéfanosz van a fején; az egész alak gondosan színezett s színei zománczos fényűek; a hajzat röttes barna, a tunika és a fátyol fehér, az ékszerek aranyozottak, a párna, a melyen ül, sárga s olyan barnán csíkozott, mint maga a trónus.

Ilyen ülő alak a korinthusiak istennője is, mely jobbkezelével vonja szét fátyolát; az ölében hattyú van, a Léda, de egyzersmind Aphrodité szárnyasa. ⁵

A következő korszak Aphroditéje az a hanyag magatartású félmeztelen alak, mely karját trónusának támlájára veti; fehér mázzal van bevonva, ékességei sárgás színűek; lelhelye nem bizonyos.

Pizisztrátes korában kezdik Athénben agyaglapocskákra nyomni az istenek képeit s hamarosan nagy divatja került az ilyen ábrázolásoknak. Vájt mintázókkal készültek s a nyomást mintázó fácskákkal domborították erősebbé, sőt néha, hogy teljesen szabadon maradjanak a körvonalak, leszedték az alakot körítő részét az agyaglapnak; így, természetesen, sokkal könnyedebbé lett az ábrázolás. Azután, kikerülven az égető kemenyéből, kiszínezték. E fogadalmi lapocskák motivumait leggyak-

¹ Henzey: I. m. — XVIII. képeslap, 2. ábra; magassága 0·11 m.; agyagja narancsvöröses.

² Henzey: I. m. — XVIII. képeslap, 1. ábra.

³ Henzey: I. m. — XVIII. képeslap, 4. ábra; magassága 0·13 m.; kemény, rózsaszínű agyag.

⁴ Stackelberg: „Graeber der Hellenen“ — 58. l.

⁵ Henzey: I. m. — XVII. képeslap, 3. ábra; magassága 0·20 m.; agyagja narancsvöröses.

rabban a diszített vázákról szedték. Aphrodité ábrázolása is elég gyakori, rendszeren Eroszszal, griffek által vont kocsiában állva mintázták.¹ Vannak olyanok is, melyeken ülve ábrázolták az istenasszonyt, ilyen a müncheni gyűjteményben levő Aphrodité-Erosz lapocska; Erosz lantot tart a kezében. Eroszt rendszeren mezitelenül, hátán nagy decoratív szárnyakkal ábrázolták.

Számos agyaglapocskát találtak Korinthusban, Eginában, Pireusban, az Akropolison és Milóban, de nem tudjuk, vajjon lelhelyükön gyártattak-e s valószínű, hogy divatjuk nem tartott sokáig. Kivitelük unalmasan egyhangú, az alakok körvonalai szárazak, elmosódók: az istennő s fiának profilja szinte bántóan közönséges.

Eroszt már ezután gyakran ott találjuk Aphrodité oldala mellett, a him-szerlem személyesítőjeként. — eredetét azonban annyiféleként magyarázták, hogy az V. században már bajos kiválasztani legendái közül az első.² Az orphikus hagyományok szerint, a Szél által megtermékenyített feketeszárnyú Éjszaka tojásából kelt az aranyszárnyú, ragyogó istenség, a világosság és az élet képviselője: Erosz. A régi hellén mythologia azonban, a Hóméroszé, nem ismeri még Eroszt,³ ki sokkal később fogant a görög vallás-költészetben a szerelem megszemélyesítéseként. A hézioidikus théogoniában történik róla először említés, miből nyilvánvaló, hogy nem a népies hagyományok, de bölesészeti elméldéseknek elvont alkotása. A théogonikus Erosz, Kháoszszal és Géával együtt őskötő eleme a világnak, ő a Szerelem, mely részt vett a megteremtés művében, biztosítván az élet folytonosságát, ama leküzdhetlen hatalmasság ő, mely úgy az emberek, mint minden fajtájú állatok körében, szárazon és vizen, egymáshoz közelíti és egyesíti a nemeket, uralván így az egész élő mindenséget s melynek véghetetlen és ellenállhatatlan hatalmát magasztalták a philosophusok, mint Plátó és a költők, mint Sophokles, Euripides.“

¹ Schoene: „Griechische Reliefs“ — a 124-től 136-ig adott ábrák; Dumont et Chaplain: „Céramique de la Grèce propre“ II. k. I—II. képslap: „Gazette Archéologique“ — 1880. 101—107. l.; „Monuments grecs“, publiés par l'Association pour l'encouragement des études grecs. — 1882—84., 23—32. l.

² Gerhard: „Über den Gott Eros“ — az „Akad. Abhandlungen“-ben; Furtwängler: „Eros in der Vasenmalerei“.

³ Decharme: „Mythologie de la Grèce antique“ — 209—210. l.

A népies regekör eleinte összebonyolította, utóbb pedig egyszerűsítette a théogonikus legendát s Aphrodité fiává tette Eroszt. Ilyen formájában került ritka kivétellel a művészek ábrázolásai közé. A kivételek közül való az a galaxidi aranyozott ezüst lap, melyről már szólottunk s melyen Erosz fogadja a habokból kikelő Aphrodité, tehát a születő istennőt; Erosz itt a théogonikus felfogás szerint van ábrázolva, mint primordialis, vagy legalább is Aphrodité előtt létezett istenség. A hellének többsége azonban Arkhilokhosz kifejezése szerint, „a tagokat zsiбbasztó vágy“ — personificatiójának tekintette a kis istent.

Eleusziban, Tanagrában, Thébében, Thespiában és Thisbében. Arkádiában és Ciprus szigetén lelték eddig a legtöbb attikai stíltre való szobrocskát. Hellaszban több a Déméter- és Kóré-ábrázolás, — Ciprusban viszont, bár ott is akad elég Déméter- és Kóré, jelentékeny szerep jutott a gyász Aphroditénak. Hisz tulajdonképen az ő szigete volt az, -- a rózsák szigete!

Számos ily „gyász“ Aphrodité-t találtak a ciprusi lagunák ama vidékein, hol valószínűleg egy Aphrodité-szentély is állott valaha; Kitionból való, larnakai görög gyártmányok, nincsenek bizonyos báj hijján, testalkatuk elég szerencsés, de korántse hasonlíthatók még a következő század szép mintázataihoz. Kivételülk görög, de érzik rajtuk a keleti íz.

A Louvreban őriznek néhány példányt ama különféle típusok képviselői közül, melyek az arkhaikus korszak és a IV. század közé eső korban gyártattak. A 171-től 174-ig számozott példányok között ott az ülő istenasszony, kezében az alma, ölében, kuporodott lábakkal, a frigiai sapkás mezitelen gyermek: a kis Adonisz, a ciprusi legendák Pygmajonja. Az istennő egy másik görög köntösű, álló alakja kézen fogva vezet egy ázsiai módra öltöztetett gyermeket.¹ A 175. számú törzs, a tympanonnal és fialával, szintén Aphrodité-töredék lehet, mert a ciprusiak gyakran azonosították őt a bakhikus Ariádnéval. Bajosabb azonban megállapítani ama kalyptrának nevezett hosszú fátyolba burkolt alak azonosságát, melynek töredékei 181-től 184-ig vannak szá-

¹ Henzey: I. m. — XV. képeslap, 4. és 5. ábra.

² Magassága 0.10 m.; szürkés agyag. A berlini múzeumban is van egy hasonló típusú példány.

mozva; ¹ vajjon a leányát, Kórét, sirató Déméter, vagy Adónisz vesztén bánkódó Aphrodité? (Bybloszban volt nagy az Adónisz cultus s onnan került Ciprusba, kivált Amathontba.) A tény az, hogy e typus nagyon szép s olyan kifejező, akár egy szobor.

Aphrodité ama néhány ábrázolása, melyekről a következőkben lesz szó, valószínűleg csak a IV. század elején készült — a távolabb eső vidékekre megkésve jutottak el az athéni divatok, de oly szembeötlő rajtuk az attikai nagy stíl hatása, hogy tárgyalásukat bizvást megejthetjük itt, az ötödik század keretében.

Figyelemre méltó töredékei egy csoportozatnak a Louvre 193., 194. és 195. számú darabjai: két női alak. Az egyik, nagyon szerencsés pózban teszi bal lábát a jobb elé, jobb melle meztelen. — társnője vállára könyököl, ki viszont, félrevonva hosszú fátyolát, egy oszlophoz támaszkodik. Az elsőnek széles fonatban van fejére tűzve a haja, jobb kezében lebocsátott tükröt tart; a másiknak csak areza s vállalai látszanak, keletiesen nyíló tunika van rajta. Az oszlopon egy archaikus ízlésben tartott istennő-bálvány áll, jobb kezével emlője felé nyúl, baljával köntöse csücskét tartja. „A mi a stílt illeti“ — írja Henzey ² — „ugyanaz a büszke könnyedség, az a báj és erő nyilvánul e csoportozaton is, mely a Parthenon homlokzatát jellemzi. Az ábrázolás tárgyát illetőleg, — eltekintve ama elévült véleményről, mely egy beavatási jelenet ábrázolásának tekintette, — két hipotézis kínálkozik: nem lehetetlen, hogy az összebékült Aphrodité és Perzefoné előtt állunk: én azonban inkább a kettős Aphrodité csoportozatának tartom: egyik az Urániának vagy Morfónak nevezett fátyolba burkolódzó Aphrodité, a másik pedig a populáris Aphrodité vagyis Pandémos“.

Stackelberg „Graeber von Griechen“ című művében (XLIX. képeslap) közölt egy hasonló csoportozatot, mely véleménye szerint athéni eredetű. Henzey azonban azt állítja, hogy az attikai műhelyekben készült cserepek gyártási jellege nem ilyen s így annál valószínűbbnek tartjuk, hogy a kiltioni agyagmintázók csak mintákat kölcsönöztek athéni társaiktól. A hellaszi művészek s

¹ Henzey: I. m. — XVII. képeslap, 1. és 2. ábra.

² Henzey: „Figurines antiques de terre cuite“ — 191. l. — A csoportozat képe az illusztrált kiadás XVII. képeslapján 4. és 5. ábra.

a sziget művészei között létezett gyakori érintkezésre vall különben az is, hogy Perikles szobrászai között volt egy ciprusi is: Stypax, az öntő.¹

Habozás nélkül Aphroditének minősíthetjük a Louvre 198. számú, hasonló stylben tartott, de, sajna, erősen megrongált csoportozatát is.² A bő, puha tunikába és köpenybe öltözött istennő egy sziklán ül. köpenyegét. Uránia jellemző mozdulatával, úgy emeli, mintha el akarna burkolózni; térdein nyitott könyvet, illetve, könyvalakú iratesomót tart. A könyv ama orfikus felfogás interpretációja, mely Aphroditében a legősibb Moerát (*Μοῖρα*) látta.³ Mellette van Erosz.

A szép korszakbeli Aphrodité ábrázolások között nem ritka az apró domborművekkel díszített trónuson ülő Aphrodité. A domborművecskéek közt előfordulnak a keleti Dioskurok⁴ vagy Kabirok⁵ alakjai, a reggel és az est, a kelet és nyugat, az élet s a halál szimbolumai. Maga az istennő csupa báj és méltóság, sok az ékszer rajta; gyakran almát tart jobbájában, balkezét pedig rejtelmesen dugva fátyola alá, emlőjét szorítja; olykor másodrangú istennők is vannak mellette. Hórák s Khárisok, ékszeres ládácskákkal, rájuk lévén bízva az istennő öltöztetése.⁶

Míg Ciprus szigetén hovatovább virágzásnak indult a eszerépszobrocskák gyártása, Rhodusban hanyatlik s végül teljesen szűnnetel. A kanuroszi agyagmintázók nem igen tágitottak az arkhaikus modortól. Midőn a görög képfaragás megtalálta nagy stíljét, — magyarazza Henzey,⁷ — szükségképen nagy lehetett a zavar és tanácstalanság az agyagmintázók szerényke műhelyeiben; addig szép lassacskán s kényelmesen ballagtak az arkhaikus iskolák

¹ *Plinius*: N. H. — XXXIV. 8. 19. és XXII, 17. 20.

² *Henzey*: I. m. XLI. k. l. 3. ábra; magassága 0.09 m.

³ *Παυσανίας*: I. 19. 2.

⁴ Dioskurok (Tyndaridae), Castor és Polluxnak, Jupiter és Leda gyermekeinek elnevezése. A római és görög vendégszeretet, valamint a hajósok védistenei.

⁵ Kabirok, — kanaáni eredetű mystikus istenségek; cultusuk volt Görögországban.

⁶ Egy teljes csoportozat képét közli *Cesnola* „Cyprus“-ban, 50. l. A berlini múzeumban is van egy példány (*Archeol. Zeit.*) 1875. 123. l.). A Louvreban lévő töredékek 200—221. sz.; a 196. 197. és 199. sz. Aphrodité töredékek.

⁷ I. m. 243. l.

lassú fejlődése nyomán, de azután már nem érhatték be az egyszerű kánonokkal, nekik is a természet, az élet felé kellett fordulniok s persze, ez csak a művészi tehetségeknek sikerült, az egyszerű kézművesek nem tarthattak lépést velük. E változás, mely sokkal jelentékenyebb a plastika-, mint a vázadisztés terén, arra kényszerítette a cserépműveseket, hogy modort cseréljenek s új személyzetet neveljenek iparuk számára. Ekkor szaporodnak a sírokban csaknem mindenfelé, a mintázókkal nyomott maszkok és mellképek, melyeknek készitési módja aránylag könnyű volt s elégséges hozzá a fej nagyjában végzett tanulmányozása. E maszkok és mellképek képviselik az átmeneti korszakot a régi s az új gyártási modor között.

Az átalakuláshoz idő kellett s nem mindenütt sikerült egyforma szerenésével. A művészi központ Ázsiából Európába helyezkedett át s az átalakulás kivált ama régi ázsiai műhelyekben volt a legbajosabb, melyek különben is erősen ragaszkodtak nemzeti arkhaismusukhoz. Ez volt sorsa a kamirostri műhelynek is. Modelljeit maga megújítani nem tudta, Görögországból pedig nyilván nem akart újakat szerezni, — versenyképessége megszűnt, hanyatlott s elpusztult. Ne feledjük azonban, hogy a rhódusi képfaragás történetében volt egy érdekes újjászületés Lizippus iskolája révén.

A kyrénei gyár, melynek modelljei körülbelül azonosak a kiltionbeliekkel, sikerült variánsát adta a könyves Aphroditének. A pompás kis csoportozatban,¹ mintha édes álmodozásaiba merült volna, egy fatörzsre könyököl az istennő; vállára kedveskedve, szinte pajkosan hajlik Erósz; a redőzet fakturája Fidiás iskolájának modorára vall, a sisakszerűen rakott hajzat azonban a századvégi arkhaismuskodás keresett izléséről tanuskodik.

A szerelem istennőjének képével találkozunk az V. század néhány figyelemre méltó érmén is. A sziciliai Eryxből való érmenken látunk olyan Aphrodité s Erósz csoportozatot, mely a Parthénon keleti frizén látható ábrázoláshoz hasonlít.² Kezdetleges mivű még az is, csak a következő században jutnak annyira

¹ *Henzey*: I. m. - XLI. képeslap, 1. ábra.

² „Catalogue of the Greek coins in the British Museum“ *Sicily*. 63. l. 13. sz.

az éremvésők, hogy alkotásaik kapesán stílusról szólhassunk. Említsük meg itt, hogy az ezüst érmek használata a VIII. olimpiádig vezethető vissza; kezdetben a lehető legegyszerűbbek voltak, istenfejeket csak 580—460 között kezdenek verni rájuk. Ha hitelt adhatunk a vonatkozó textusoknak, az éremverést Fejdón (Φειδων), Argosz királya találta föl.

Néhány képiró is élt az V. században, kik tökéletesítették elődjeik eljárását; jelesek voltak a thároszi Polignótosz (Πολιγνώτος), Aglaofón (Αγλαφών) fia, ennek testvére Arisztofón (Αριστοφών), továbbá Fidiás öcsese Panainosz (Παναινος), a számoszi Agatharkhosz (Ἀγάθαρχος), s két athéni, Apollódoros (Ἀπολλώδορος) és Mikón (Μίκων). Mikón képfaragással is foglalkozott. Hogy festettek-e valamilyes Aphrodité-képet, arról nem tudunk.

A vázadisztitók elég gyakran foglalkoztak Aphrodité alakjával, de csekély kivétellel, csupán a szobrászok adta típusok másolására szorítkoztak. A berlini múzeumban őrzik a Hiéron-féle kelyhet, melynek díszítése eredeti. Páris ítélete képezi a díszítés témáját. Aphrodité büszkén s diadalában bizva megy két versenytársával Ida hegyére, vidám kíséretének nemtői röpöknek körüllötte.

Néhány vázadisztító, — kivált azok, kik vörösen festették alakjaikat a bizonyos rideg modorban tartották kompozicióikat, — Erósszal ábrázolta az istennőt, a mint a kis isten koszorút nyújt néki. A díszítmények alakjainak körvonalai még mindig meredtek ugyan, de a rajz általában véve hibátlanabb s a heíyesen megfigyelt testmozdulatokban jelentkezik az élet. Némely díztító alá is írta kompozicióit s így ismerjük neveiket: Androkidész (Ἀνδροκιδής), Epiktetosz (Ἐπικτετος), Szóziás (Σοσιας), Eufroniosz (Εὐφρωνιος), kinek csészéje a Louvrebán van, Kakhrielion (Καχρηλίον), Pamfajosz (Παμφαιος), Brügosz (Βρυγος).

Bár szobrok dögében pazarul gazdag e hasonlíthatatlan század, aránylag kevés az Aphrodité-ábrázolás. Kivált a tulajdonképeni képfaragás, a monumentális szobrászat foglalkozott a szerelem istennőjével keveset. Ennek magyarázata azonban kézen fekvő. E nemes érzelmektől, magasratörő becságytól áthatott század legtiszteltebb s nyilván legkeresettebb istennője kétségkívül Athéna volt, az ő alakját kívánta szobrászaitól a kor. Mihelyt lazulnak az erkölcsök s ernyed az áhitat, ezrivel,

meg ezrivel faragják, mintázzák s rajzolják a szerelem frivolebb istennőjét.

Fidiás századának Aphroditéja a régi, az ősök tisztelte Uránia. Bár lassankint lehámlik róla a hiératikus merevség, ritkán kerül elénk öltözetlenül, eddig ismert nagy ábrázolásaiban soha. Testének szépségei köntös alá rejtve, melynek redői azonban lágyulnak szinte kaczerul rendezkednek gálásabb ritmusokba. — Az átmeneti korszak interpretációiban, daczára előkelősége szigorú voltának, mosolyra derül a báj: könnyedség, de tartózkodó izlés jellemzi Fidiás iskoláját s ilyen Aphroditéja is: kaczer hanyagsággal ruházza föl, illetőleg kezdi vetkeztetni Alkaménes. Óvatosan, mintegy a véletlennek tulajdonítva csúszik le róla a köntös, marad mezítelenül a mell s a Homérosz dalolta gömbölyű kar . . . Néhány esztendő még s le fog hullani róla övig a fátyol, — azután még tovább, eladdig, hogy végül majd szépségének teljes mezitelenségében imádják öt bájai elé térdelt hívei.

Dr. Malonyay Dezső.

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSESZ ÉS POLITIKUS.

— Negyedik közlemény. —

Spinoza pantheismusát Toland magyarázza meg először honfitársainak és fejleszti tovább az eszmét a materialismus felé. Szerinte sem más az isten, mint a világot mozgató elv, mely a világon kívül és fölötte nem képzelhető. Isten csak a mindenségben létező élet, a mindent teremtő és megújító energia, csak hogy a míg Spinoza az anyagot öröknek és mozdulatlanak, merevnek és nyugodtnak látja, Toland ép ellenkezőleg az örököt az örökös hullámzással, a nyugalmat a folytonos mozgással kapcsolatban tudja. Az anyag örök és nyugodt, de folyton változó és megújuló. Alak és szín, meleg és hideg, lég és hang nem mások, mint e megújulás és mozgás egyes stádiumai, mely folytonos anyageserét idéz elő. Ez anyageserét legmeggyőzőbben mutatja ki magán az emberen; a föld gyümölcsei s az állatok, melyeket megsemmisítünk, hogy belőlük táplálkozzunk, új életet nyernek mi bennünk, mert létezésünket lehetővé teszik s megsemmisülésünk után új anyagot hoz létre a földbe jutott, szétrothadó testünk. Maga a gondolkozás sem egyéb, mint tisztán testi, az anyagi világhoz kötött mozgás, az agy tevékenysége; az agy megsértése a gondolkozás megszakítását, zavarát idézi elő; agy nélküli lényeknek nincs gondolata.

Ez alapon, mely maga a tiszta materialismus (mint a hogy napjainkban Moleschott, Vogt és Büchner kifejték), nem csoda, ha Toland az összes vallásokban nem lát egyebet, mint a papok és politikusok évezredek óta üzött csalását, melylyel hatalmukat megszilárdíták a buták felett. Ily elveket hirdet 1704-ben Toland,

egy keresztény királynőhöz intézett s ez által kegyesen elfogadott művében! Valóban, ehhez képest a „Hordó meséje” a kereszténység védelmének tűnik föl s értjük Swift csodálkozását, melylyel nem foghatja fel, miként lehet őt a kereszténység ellenségének tekinteni, holott ő a „Hordó meséje”-t egyenesen az államvallás támogatására írta. Toland könyvének ismerete teszi azonban érthetővé azt is, miként történhetett meg Angliában, hogy Swiftet a „Hordó meséje”-ért nem fosztották meg papi állásától. Toland, a vad atheista mellett ő csak szellemes kétkedőnek látszott, kit előkelőbb egyházi állásba juttatni nem szabad, de a már elfoglalt állásból kiűzni sem lehet.¹

Az udvarnál azonban, mely minden politikai alávalóságot megbocsátott, de az anglikán egyház dogmáit sértetlen szentségeikül fenntartotta, Swiftet ép oly gonosz eretneknek nézték, mint Tolandot. Valahányszor szóba került előléptetése (s a whig-kormány, melynek első röpiratával oly nagy szolgálatot tett, bizonyára megkísérlette ezt), mindig visszautasításra talált az ajánlat. Végre Swiftnek tudtára adták, hogy a „Hordó meséje”-ért ki kell engesztelnie a királynőt, ha ezélját el akarja érni s valami igazán orthodox könyvet bocsátania közre, melyben mintegy a vallástalan könyv visszavonása is benne foglaltassék.

Nem lehet Swiftet oly naivnak képzelnem, hogy ily írat gyanánt 1708-ban írt és közrebocsátott művét tekintette volna maga is, melynek hosszú címe a kereszténységnek Angliában eszközölhető megszüntetése ellen felhozható érvekről szól. („Érv annak megvizsgálására, hogy a kereszténységnek eltörlése Angliában, a mint a dolgok jelenleg állanak, némi kellemetlenségekkel járna s talán nem is hozná meg azon jó eredményeket, melyeket ettől várhatnánk.”) Ellenkezőleg, szinte látom, mily kárörömmel adja tudtul Swift barátainak rendes kávéházi összejeve-

¹ Toland életének további folyamata s ezentúl írott művei nem tartoznak tárgyamra, azonban fölemlíthetem, hogy philosophiai hitvallását az 1720-ban névtelenül megjelent „Panthéistikon”-jában foglalta össze s hogy 1722-ben egy böles megnyugvásával és lélekerejével halt meg. Önmaga által fogalmazott sírfeliratában magát is jellemzi: „az igazság előharczósa, a szabadság buzgó védelmezője, senki tanítványa vagy követője, ki a közjót mindig az önhaszna fölé helyezte és kit se fenyegetések, se szerencsétlenség nem tarthattak vissza attól, hogy életét ne úgy végezze be, a mint azt maga elé tűzte”.

teleik egyikén, milyen tréfát űz ez úton ő majd a királynővel. A hogy ő e könyvében a keresztyénséget megvédelmezi, erről igazán el lehet mondani, hogy Isten őrizzen az ilyen védelmezőktől. Egyike leggonoszabb satíráinak e dolgozata s e gonoszságát növeli az a végtelenül komoly hang, mely általában Swift e nemű műveit jellemzi.

E satírája tárgyalásából látszik Toland hatása, az egyenes megnevezésen kívül is. Hivatkozik rá és Asgil, Tindal, Coward nevű írókra (s „még vagy negyven más“-ra), kik részint atheista, részint deista iratokat tettek közzé a keresztyénség ellen. Ha ezt tudjuk, Swift műve nem is lesz oly szörnyű irányzatú, mint önmagában nézve. Sőt első érvül egyenesen a lelkiismeret szabadságának növelését említi föl, melylyel maga a nemzet nyer és a protestáns egyház, melyeknek sarktétele ez. Fölemlíti, hogy „két nagyreményű, mely belátású és nagyeszű fiatal urat“ csak nemrég üldöztek és hurezoltak meg atheismusuk miatt, holott az igazi nagy szellemek szabadon szeretnek csapongani minden tárgy felett s ha nem beszélhetnek szabadon az Isten létezéséről, majd a kormányzatról és a papokról beszélnek ép úgy. Már pedig akkor inkább csak Istent szídják, a kinek úgy sem ártanak, mint a földi hatóságot. De nem is a külső forma a lényeges akkor, midőn millió káromlást hallunk minden lépten-nyomon, vendéglőben és kávéházban, sőt a legjobb társaságokban is és nem botránkozunk meg rajtuk. Mert hiszen ez országban csupán csak szokás az, hogy valami istenben hisznek. S az a tábornok, ki egy tisztet káromkodás miatt elítélt, hibásan cselekedett. mert a hadseregben a főszempont az engedelmisség és szomorú parancsnok az, kitől katonái kevésbbé félnek, mint valamely istenségtől.

A mi a kinyilatkoztatást illeti, Swift szerint ennek a gondolkodókra rákényszerítése egyenesen káros dolog. Gátja a tudomány szabad fejlődésének az ilyen rátukmálás. Nem szabad-e bárkinek is gondolatait szabadon közölnie embertársaival? Nem tették-e meg a fentebb elsorolt írók is és nem jogosan tették-e?

Mindeddig még egészen komolyan hiszünk abban, hogy Swift tudományos érveket akar felhozni a formális hitvallások eltörlése mellett, midőn egyszerre kibukkan gúnyosan mosolygó ábrázata a komoly álarcz alul.

„Továbbá még azért is sürgetik (a névleges keresztyénség eltörlését, mert a valódit, mint csupán gazdagságra és hatalomra törekvéseinkkel ellenkezőt úgy is régen sutba dobtuk), mert számítások útján megállapították, hogy a 10,000 pap és a néhány püspök úr jövedelme épen elegendő lenne legalább kétszáz élezes és élvágyó fiatal úr eltartására, kik mint szabad-gondolkozók s ellenségei minden papi hatalomnak, korlátoltságnak, szőrszálhasogatásnak és előítéletnek, valódi díszére válhatnának az udvarnak és a fővárosnak s a hadsereg és haditengerészet is csak nyerne velük.“

Még erősebb hírt üt meg s itt már az elevenbe vág, midőn azt mondja, hogy a keresztyénség megszüntetésével a vasárnapot is meg lehetne nyerni az üzleti élet számára, míg így egyenesen elvész minden hetedik nap; eltekintve attól, hogy sok szép épületet lehetne jövedelmezőbb üzletekre fordítani, t. i. a templomokat színházakká, vásáresarnokokká, bórzékké és más ilyen épületekké átváltoztatni, habár a templomok ma is inkább csak az üzletek megkötésére és galant légyottok tartására használtaknak a legtöbb egyén által. Ezenkívül az evangéliumi rendszer megszüntetésével egész sereg kényelmetlenné vált nevelészetű előítélet, mint „erény, lelkiismeret, tisztesség, igazság“ és más ilyen megzavarója az emberi elmének, örökre kidobtnék a közgondolkozásból.

Ez érveket most hasonló gúnynyal czáfolgatja meg: a sok szurtos pap látása azért szükséges, hogy minden úri embernek legyen valakije, kin nyelvét köszörülhesse s erre legalkalmasabbak e nyomorult papok; ha a keresztyénséget megszüntetnők, a sok nagyesszű ember, ki elméjét ennek gúnyolásában csiszolta ki, hol találna hasonló alkalmas tárgyat arra s végül is a szellem általános hanyatlása állana be; ezenkívül mivel ijesztgetnők a köznépet és a rosszkodó gyerekeket, mivel mulattatnók unalmas téli estéken, ha egy felsőbb lény létezését megszüntetnők?

Legvégül hagyja azonban a legerősebb érvet, mely a keresztyénség fentartását szükségessé teszi. „Igen félek attól, hogy az evangelium kiirtását kimondó törvénytől számítandó hat hó alatt, sőt talán még előbb is, egy perczentel esnének a bank- és keletindiai társaság részvényei. S miután ez legalább ötvenszerte több, mint a mit korunk bölcsesége a keresztyénség fentartására megköczkáztatni jónak lát, semmi okunk nincs arra,

mért viseljük el ekkora veszteséget, csak azért, hogy amazt elpusztítsuk.“

Az angol képmutatásnak gonoszabb arczulasapásokat nem lehet osztogatni, mint e satírban Swift tevő. Az angol lélek belsejét fordítja ki, mint egy keztyűt és mutatja be az üzleti szellemet és a gondolkozási aljasságot a maga teljességében. — csak hogy ennek megértésére egyenrangú gondolkozási képesség szükséges. Elgondolható e szörnyű irat hatása Anna királynő korlátolt lelkére, kivált ha a satírárt, mint komoly művet olvasta fel előtte a yorki érsek, vagy valamely más szemforgató anglikán pap. E kis mű utolérhetetlen szellemességére nem kell külön rámutatnom, hisz minden sora duzzad attól. Nem csoda, ha *Voltaire* tetszését annyira megnyerte e művecske, hogy „Isten és az emberek“ című értekezésében mintegy elmélkedése alapigéjeül választja Swiftnek „a keresztyenség eltörléséről“ szóló művét.

„Swift egyik szép iratában“ — mondja itt *Voltaire* — „be akarja bizonyítani, hogy nincs még itt az ideje a keresztyén vallás eltörlésének. Mi is az ő véleményén vagyunk. Ez ugyan olyan fa, mely eddigelé csak mérges gyümölcsöket hozott, de azért mégsem óhajtanók, hogy egészen kívágassék, hanem csak, hogy beoltassék. Azt ajánljuk tehát, hogy Jézus erkölcstanából tartsuk meg mindazt, a mi a közönséges józan észnek megfelel s minden nagy görög bölcsezt s minden idők és országok józan eszével, mely minden emberi társádalom kapesát képezi, meg egyeztethető. Imádjuk tehát a legfőbb lényt Jézus útján, ha már ez egyszer nálunk így van elfogadva. Nevének öt betűje utóvégre sem bűn. Nem különbség már az, hogy hódolatunkat a legfőbb lénynak Confucius, Marc Aurel, Jézus, vagy bárki útján mutatjuk be, ha magunk igazak vagyunk. A vallás úgy is csak erényből s nem a theologiai lim-lombból áll. A moral istentől jő és mindenütt egy és ugyanaz; a theologia az emberektől származik és mindenütt nevelés. Egy isten imádása, ki bennünket büntet és jutalmaz, egyesíthet minden embert, — az átkozott theologia elválaszt bennünket. Űzzétek el a theologusokat és nyugalom lesz e földön (legalább a vallási dolgokban): adjatok nekik hatalmat és tekintélyt s vérről öntik el a földet. Keresztyén vallás! ime a te hatásod, Syria egyik zugolyában születettél, a honnan aztán elűzték; aztán átkeltél a tengeren, hogy üldözési dühödet

a szárazföld legutolsó határáig terjeszd; s ennek daczára is azt javaslom, hogy tartsunk meg téged, föltéve, hogy karmaidat, melyekkel hazámat marczangolod, levagdoshatjuk, fogaidat, melyekkel őseinket téped, kiluzogathatjuk. Még egyszer ismétlem: imádjuk istent Jézus útján, ha meg kell lennie s tudatlanságunk oly nagy, hogy e zsidó szót még mindig ki kell ejtenünk, de ne legyen ez többé jelszó a rablásra és gyilkosságokra.“ (Szent Bertalan-éj, inquisitio, stb.)

Íme, hogy kapcsolja össze Voltaire is Swiftet Tolanddel s mily eredményre jut Swift satirája olvasása után a franczia satirikus! Mily óriási lehetett tehát Swift ellen a gyűlölet az udvarnál és a papság körében e satirája közzététele után s mégis mi sem bizonyítja a képmutatást inkább, mint az, hogy az összes ír püspökök és az egész ír alapság 1710-ben mégis őt bizza meg azzal, hogy eszközölje ki a papság mentességét a huszad és az első termés fizetése alól. Mikor pénzről van szó, akár az ördögöt is elfogadnák ügyvédjüknek, hát Swiftet hogy ne, ki a most uralkodó whig-kormányynyal oly jól van s a felkerülhető toryknak is jó barátja. Mert e kérdésben mind a két pártot meg kell nyerni, hogy a mit az egyik megad, azt a másik aztán vissza ne vonja.

Ez év (1710) nevezetes fordulópont Swift életében. E nevezetes néhány évnek minden napját ösmerjük a Stellának szóló naplójegyzetekből, melyek valódi kinstárát képezik az angol viszonyok ismeretének s egy rendkívül gazdag szellemnek. Midőn Swift előreláthatólag hosszabb időre megy ez évben Londonba, megígéri Stellának, hogy minden napjáról beszámol neki. Így e napló 1710 szeptember 2-án kezdődik és 1713 június 6-án végződik, lelkiismeretesen folytatva napról-napra egész 1712. tavaszáig, midőn hirtelen hónapos jegyzetekké válik. Oka ennek a Miss Vanhomrigh-jal való viszony volt, melyről alább szólok. A meddig a napló terjed, sőt azon túl is, a tory-kormány bukásáig Swift folyton Londonban tartózkodik (leszámítva pár apró kirándulást a környékre) s lényegesen befolyik az angol politika irányára. Ez idő alatt jut hatalmának csúcsponjtjára s mint a kormány férfitának cím és táreza nélküli miniszter-társa működik. E három éve, rendkívül sok apró részlet keretében foglaltatik benne a „*Diary to Stella*“ című naplójegyzetekben, melyek érdekességét emeli azon körülmény, hogy nem voltak nyilvános-

ság elé szánva, tehát e különben eléggé fegyelmezett szellemnek kortársairól és kora történetéről szóló legleplezetlenebb véleményeit foglalják magukba.

Mielőtt ez évek történetére áttérnék, tisztáznom kell azon nagy vád ügyét, melyet életirói Swift ellen felhoznak s melyet jelleme rovására szoktak írni. Ez politikai pártállás-változtatása 1710-ben, midőn ő, az addigi whig-párti a whig-kormány megbuktával hirtelen átmegy a tory-pártra és testtel-lélekkel ennek ügyét szolgálja ezentúl. Életirói s kik róla általában megemlékeznek, nem kárhoztatják eléggé a jellemtelenséget, mert szerintük Swiftnek meg kellett volna maradnia a whigek mellett bukásuk után is és nem fordulnia a bukottak ellen.

Ha Swift életében nagyobb jellemtelenséget sohasem követett volna el, akkor ez árulása miatt még bizvást lehetne kifogástalan jellemű férfiú. Egyrészt azért, mert ő voltaképen igazi whig-párti politikus sohasem is volt. Igaz, hogy egyetlen röpiratot tett közzé a whig-kormány férfiainak érdekében 1701-ben s ezzel megmenté Orfordot, Halifaxet és Somers-et a vád alá helyezettétől, de ez személyes szolgálat volt a három államférfiú iránt és nem pártpolitikai cselekedet. Swift egyszerűen abból indult ki, hogy ez államférfiak semmivel se rosszabbak és kárhoztatásra méltóbbak, mint azok a toryk, kik után ők következtek. Hiszen Marlborough, a tory-párti, kora legaljasabb emberei egyike maga ajánlá a királynőnek, hogy whigeket hívjon meg a kormány élére s így jutott újra Orford és Somers a kabinetbe, ellenben az alsóbb hivatalokban megmaradt a toryk legnagyobb része, kik aztán ellensúlyozták a kormány parancsait és örökké ferde helyzetbe juttatták a vezetőket. Midőn ez eljárás eredménye vereség lett, Swift látta, hogy ezért méltányosan nem lehet tisztán a kormányt vádolni s védelmére kelt a szorongatottaknak.

De nem volt Swift whig-párti már 1708-ban sem, midőn pedig a Somers-Godolphin-kormány hatalma tetőpontján állott. Röpirata, melyet 1708-ban ír a tory-politikusok mellett („*The sentiments of a Curch of England man*“ etc. — „Egy anglikán papi személy véleménye a vallást és kormányzatot illetőleg“), nagyon is elhidegíté magától a whig-párti államférfiakat s nem csoda, ha Swift Stellához írt első levelei egyikében Godolphin hidegségéről panaszkodik és bosszút esküszik ellene. Tehát „köpönyeg-forgatás“-ról szólni ez esetben legalább is felületesség.

Swift általában nem volt politikai pártember azért, mert belőle a hit a két párt hasznos vagy szükséges volta iránt teljesen hiányzott. S ez nem csoda. A két angol párt voltaképen közös érdekre szövetkezett férfiak csoportja volt, kiket elvi eltérés nem választott el egymástól. Nemi árnyalati különbség csak annyiban volt közöttük, hogy a tory inkább királypárti, a whig inkább nemzeti párti volt, a mennyiben Swift korában akár a királyi, akár a nemzeti érdekek összeinte szolgálatáról általában szó lehet. Azonban a bevezetésben már jeleztem, mint tekinté az akkori angol politikus a királyt, kit minden pillanatban hajlandó volt eladni a trónkövetelőnek s a nemzetet, melyet egyszerűen kizsebelt.

A „*whig*“ és „*tory*“ szavak nem jelentenek eszmét: A tory ir szó, mely vadat vagy *futóbolondot* jelentett régen, a whig pedig skót szó és értelme a „*savó*“ szónak felel meg. Burnet, salisbury-i püspök, Swift kortársa, a whig szó eredetét (Johnson szerint) így magyarázza:

„Délnyugati Skóciában igen ritkán terem annyi gabona, hogy abból a lakosság egy évig élélhetne, míg az északi megyék bőven teremnek. A nyugotiak tehát Leithben szokták a vásáron nyár vége felé a szükséges készletet összevásárolni. Ez embereket a lovaik fékezésére használt fékről (whiggam) elneveztek „whiggamor“-oknak, vagy röviden „whig“-eknek. Azon évben, midőn Hamilton herczeg vereségének híre jött, a skót papok föllovalták híveiket, hogy menjenek tömegesen Edinburghba. A hitközségek népessége csakugyan meg is érkezett, mindegyiknek élén papja ment, ki egész úton imádkozva és prédikálva, halatlan dühvel lázítá a whigekeket. Argyle marquis azonban rajtuk ütött és 6000-et levágott közülök. Ezt mondták a whiggamorok kiirtásának s ezentúl mindenkit, ki az udvarral ellenkezésbe jutott, whignek neveztek. Skóciából e szót áthozták Angliába, hol ez most az egyenetlenség legszerencsétlenebb jel-szavainak egyike.“

Mint vélekedék Swift a két pártról általában, azt egyik pamphletjében így fejezi ki: „A ki igaz érzelmeket táplál egyház és kormány iránt, kerülje el a whigek túlzásait az előbbi kedvéért, a torykét pedig az utóbbi érdekében“. A tory párti politikusok, t. i. Harley, St. John és Harcourt érdekében irt röpirata (a fennebb hivatkozott „anglikán papi személy véle-

ménye“) bevezetésében pedig ezt írja önmagáról és politikai állásáról: „Magamat illetőleg, én a mérséklők közé számíthatom magamat: azt hiszem, nem vagyok bigott sem a vallási és bizonyára a kormányzati dolgokban sem. Teljes szabadsággal érintkezem mindkét párt sok tekintélyes emberével s ha tán nem is egyenlő mennyiségben mindkét részen, ez a pusztá véletlennek tulajdonítható és személyi dolog, mint a hogy valaki az udvarhoz áll közelebb, vagy ebből a ministeriumból több embert ismer, mint a másikból“.

Ennyire közömbösen az akkor ádázul dúló pártharczok igazsága iránt s különben is inkább irodalmi ügyeivel foglalkozva, mint egyenesen a nagy politikával, nem csodálhatjuk, ha Swift egyszerűen ott hagyja whig-párti politikai barátait, kik ellen már két év előtt megvédelmezte tory-párti barátait. Őt még csak hála sem kötötte a Somers-Godolphin-kabinethez, mely azonban Swift iránt valóban hálátlan volt. Határozottabb pártemberek is cseréltek akkor politikai meggyőződést, mint Swift. Így, mint Lord John Russel írja a harminczas évekből származó, és whig-párti személyi álláspontja folytán csekély értékű kis művében (mely az angol kormányzat történetének rövid vázlatát adja), a vezérpolitikusok Anna királynő idejében szintén megváltoztatták pártállásukat — a hatalom kedvéért. Marlborough és Godolphin, a whig-ministerium oszlopai, azelőtt tory-k voltak, Harley és St. John, a tory-kormány két vezére, a whig-ministerium alatt postaügyi és hadügyi államtitkárok (XX. fej.). Oly nagyon hihetetlennek és megdöbbentőnek találni tehát Swift „átpártolás“-át a torykhoz, mint azt pl. Hettner mondja, részemről semmiképen sem vagyok képes.

Ezenkívül, bár eszem ágában sincs, hogy e lépést Swifttől kiválóan szépek találjam, a józan ész is azt parancsolta, hogy a langyos whikeket hagyja ott és a jövővel bíró politikusokhoz forduljon. Ő az ir papság követe volt, ki most küldői számára nagy előnyt akart kieszközölni. Ettől néhány száz szegény pap megélhetése függött. Swift teljes szívéből osztá paptársai nézetét, hogy e segílyt meg kell kapniok a kormánytól. Ha ő most a régi kormány híve marad, várhatja-e, hogy paptársai kérését az új kormány meghallgatja az ő szócsősége mellett? S végül, neki egyénileg is volt mit kapnia, mert lángesze öntudatában csak nem érthette be a laracori plébániával, míg alárendelt szellemek

püspökök, sőt érsekek lehettek. Ezenkívül a tory-kormány az államvallás buzgó védelmezője volt a disszenterek ellen, kiket a whigek védelmeztek és Swift — legalább külsőleg — az államvallás híve volt mindig.

A whig-kormány bukását egy politikai pör idézte elő, melyet az, saját gyengeségét nem ismerve, esztelenül indított meg dr. *Sacheverell* Henrik anglikán pap ellen. Ezen, eddig teljesen jelentéktelen és politikailag semmi szerepet nem vitt egyén egy ízben fanatikus beszédet tartott a királyok isteni hatalmáról s az alattvalók azon kötelességéről, hogy a királyoknak oly engedelmességgel tartoznak, mint magának Istennek. Rosszabbul kiválasztott időpontot aligha találhatott volna a királyi hatalom saját ügye támogatására, mint épen az 1710-ik évet, midőn az angol trónon egy ingatag, de gyöngye értelmiségű asszony ült, kit hol a nagyképű angol érsekek és püspökök, hol az ügyes, ármányos, zsarnoki Marlborough herezegző, a gögös főudvarmesternő kormányoztak. Anna királynő életvezélja már ekkor csak az volt, hogy testvére, a III. Jakabnak nevezett trónkövetelő számára biztosítsa az angol koronát, melyet azonban ez csak az *Act of Settlement* megváltoztatásával érhetett volna el. A whig-kormány a törvény álláspontján állott, mely a királynak az uralkodáson kívül semmiféle tényleges hatalmat nem adott, a kormányzást a parlamenti többségből vett felelős kormányra bízván. Sacheverell prédikációja tehát egyenesen a törvényes rendet támadta meg s mindenesetre üldözhető és üldözendő lett volna, ha a whig-kormányt a törvények tiszteletében az ország támogatja. Azonban, a mint fennebb bőven előadtam, a törvények és vallás Angliában ekkor gúny tárgyai voltak s jaj volt annak, ki ezeket komolyan vette. A whig-kormány ez utóbbi esztelenséget követte el. Híven a félszázad előtti véres események hagyományaihoz, midőn még egész ország görnyedett a nagy Protector előtt s a királyi hatalmat, mint az isteni törvényekkel meg nem egyezőt, eltörölte, midőn az egész ország tapsolt a „királygyilkosok”-at védő langeszüi költőnek, Miltonnak, a népfelség durva megsértését látta Somers kormánya Sacheverell lázító prédikációjában s a törvények ellen izgató papot a felső-ház elé állíttatta és elítéltette. S ekkor tűnt ki a kormány gyöngesége a maga teljességében. Az anglikán papság, mely csúszott-mászott az udvar előtt, fölzúdult s az egyetlen üldözött hitszónoklatot

ezer hasonló követte minden templomi szószéken. Ezekkel szemben már nem lehetett a kormánynak hasonló módon eljárnia. A háttérben leskelődő toryk, kiknek minden eszköz jó volt, mely a kormányra vezet, most nyíltan léptek föl s parlamentben és sajtóban egyaránt támadták a megrémült kormányt, elég leplezetlenül ajánlkozván a királynőnek aria is, hogy a Sacheverell által hirdetett elveket gyakorlatilag is megvalósítják s fivérét is a trónra segítik. Swift irataiból látszik, hogy minden hirlap és röpirat ekkor csak Sacheverell ügyét tárgyalja s a kormánynak nem volt annyi emberismerete, hogy a támadó harczosokkal szembe hasonló erejű embereket, vagy ezeknél is erősebbeket tudjon állítani. Ha Somers és Godolphin e zivatarban nem veszti el fejét, eszébe juthatott volna, hogy Laracorban egy félelmes tollú író él, ki még csak két évvel ezelőtt (1708) halhatatlanul nevetségessé és teljesen tönkre tett egy nagyhirű nyeglét; ez egyetlen író többet ér, mint egy légió, ezt kell megnyerni tehát. Ez a „Sir Isaac Bickerstaff“ (magyarul: Dorongossy Izsák úr), ki Partridgeot oly teljesen megsemmisítette satírája csodás erejével, még ekkor kapható lett volna, talán olcsóbban is, mint egy püspökség, melyre vágyódott s ekkor Somers és Godolphin az emberi kor legvégső határáig kormányozzák Angliát. Azonban a főkinctárnok, Godolphin esztelensége annyira megy, hogy midőn Swift nála 1710 szeptember 9-én tiszteleg, rendkívül hidegen fogadja, mire Swift bosszút esküszik. „Így tértem haza, lelkemben mindenféle haragot forgatva és bosszúterveket hánytorgatva, eltelve azokkal“ — írja pár nappal később a whigek ellen, naplójába.

Mily egészen más a toryk eljárása vele szemben. Jóformán minden gyöngéjét ismerik és hizelegnek azoknak, hogy megnyerjék őt. Mélyen meg van hatva az által, hogy a leendő minister. Harley, még az ő keresztnevét is tudja, műveit ismeri minden tory-politikus s kávéházában, lakásán és társaságában fölkeresik, egymásnak bemutatgatják. Tudják, milyen fukar s igen szeret jól enni a más költségére; minden nap más-más torynál ebédel. Az egyik fő-tory, Ormond herczeg leányai nyakába borulnak Swiftnek, mikor náluk tiszteleg, hogy az egyik herczeg-leány látogatását visszaadja. A többi tory-párthív a legnagyobb kitüntetéssel fogadja őt, a kijelölt minisiterelnök saját magánlakására rendeli, tanácsait kéri ki, az ir papság kérelmének teljesítését

menten megígéri, többi ministertársának maga mutatja be Jonathan; nyilvános helyen mutatkoznak vele és mint maguk közül valóval jelennek meg a közönség előtt. Szinte átragyog a Stellának írt jegyzetek lapjain a kielégített hiúság érzete, midőn látja Swift, mennyire ismerik kiválóságát és fontosságát azok, kikre szeptember 20-ika óta Angolország kormánya van bízva. Most már tudni sem akar többé a whigekről. Sir John Holland óhajtaná ismeretségét, ő azonban elutasítja a közvetítőt, mert nem akar whigekkel többé érintkezni. Hasonlag válaszol Mr. Brydgesnek is: semmi köze többé a bukó-párthoz. Később, midőn lord Halifax (ugyanaz, kit kilencz év előtt megvédett a vád alá helyezéstől) vele ebédelvén, a whigek feltámadására akar vele koczczintani, Swift megtagadja a koczczintást. „A kormány megbukott” — írja szeptember 20-áról — „akaszszák fel magukat!” Ez az egykori jó barátok sirirata. Miért is lelkesülne érettük Swift, kitől szolgálatot elfogadtak, de kiért mitsem tettek. Azon, hogy elvek, az ország java, a nép érdeke vezesse tetteit és érzelmei nyilvánulását, régen túl van a többi politikussal egyetemben.

Mennyire hatodrangú tényező itt a közérdek, a Stellához intézett naplójegyzetek egész tömeg adata bizonyítja, melyeket Swift csak úgy odavet, de esze ágába se jut, hogy azok felett megbotránkozzék. A közgondolkodás a legerkölestelenebb lélek- és hivatalvásárt is egészen természetesnek találja és mindenki nevet rajta, ha végül a hivatalvásárló megjárja. Conoly nevű úr az ír helytartónak lord Whartonnak 3000 fontot (körülbelül 32,000 forintot) fizetett egy zsiros hivatalért, — most a kormány bukásával e hivatal is elveszett, Conoly pénze elűszott. Nevetnek rajta, rendben van. Harleynek Swiftet Lewis nevű államtitkár mutatja be, kinél bizonyos Mr. Dyettel találkozik. Ez az ember a bélyeghivatal biztosa s békebíró. „Csodálkoznám rajta, ha ezt az embert egyszer föl nem akasztanák. Fölfedezték, hogy bélyegpapirokat hamisított és bűntársaival együtt a királynét százezer font erejéig csalta meg. Csodálatos dolog ilyen embertől”, — írja Swift e csalóról s aztán másról beszél. A miniszerelnök főügynöke ilyen egyéneket fogad el s ezen senkise botránkozik meg. — Az erények elleni vétséget üldöző törvényszék azon hivatalnok, ki Dyet csalásait leleplezte, teherbe ejtette Lavalin nevű kapitány feleségét. A kapitány huzamosabb ideig volt kül-

földön s mire hazatért e kellemetlen meglepetés várt rá. Tizen-négy napig lesett a hivatalnokra, hogy lelőhesse, ez azonban bezárkózott a hivatal helyiségeibe és nem mutatkozott. A hű feleség kedvesének halálhírét költé, mire Lavalin a nőt ölte meg s utána magát. A csábító szárazon elvitte s a házaspár halála után nyugodtan előjött és érdekes egyénné lett. Swiftnek, ki ezt Stellának ujságolja, egyetlen kárhóztató szava sincs ellene s bizonyára az erénytörvényszék elnöke se függeszté föl hivatalától a tehetséges ifjat.

Ezek s az ezekhez hasonló esetek adják az akkori Anglia erkölcsi képét, melynek sötétségéhez hozzájárul a hivatalok hajlászása és összehalmozása az egyes kezekben. Undorító látvány, miként rohanják meg az új miniszerelnököt a hivatalokért, bármerre jár. Az utcán egész tömeg úri ember les rá, hogy hivatalért esdő kérvényeket nyújtson át neki. A régi hivatalnokok befolyásos toryk pártfogásáért futkosnak: Swiftnek minden hetére esik egy-két pártfogót vadászó egyén elutasítása, míg a vele rokonságban vagy barátságban lévők érdekében végig járja minden héten a ministeriumokat. Whig-párti íróársai sorra cseppennek ki hivatalukból: Addison államtitkár helyére egy jelentéktelen ember jut, Steele Richardot megfosztják valami ujságvállalatnál birt 300 font jövedelmet hozó biztos állásától, más után kell néznie. Marad elég hivatala azért, mert Angolország megbecsüli íróit. Egyedül Swift az, a leghatalmasabb szellem, ki nem kap semmiféle zsiros hivatalt. A miniszerelnök megkínálja őt házi káplánsággal — ő nála; — a büszke Jonathan kiesínyes mérgeledéssel utasítja vissza e tréfás ajánlatot. Steelenek megmarad a bélyeghivatal biztos állása s az udvari istállók főfelügyelője, (lovas-kapitány volt, ért az istállóhoz), ezenkívül a királyi színház kormányzója; tehát igen megélhet ez állásaiból; Prior, Swift másik whig-párti jó barátja, a franczia követségnél lesz titkár, hogy végül a nagyköveti állásra emelkedjék; Congréve borengedélyek biztos volt s most a „pipa-hivatal“-ban kap állást, mely hivatal mineműségét Thackeray sem tudta kisütni, csak azt tudja, hogy igen jövedelmező sinecura volt; Gay a hannoveri nagykövet titkára lesz s végül Addison oly közkedveltségű egyén, hogy (a mint Swift írja róla) ha eszébe jutna a királyságért folyamodni a parlamenthez, aligha egyhangúlag meg nem kapná azt is. Az államtitkárságtól ugyan megfosztották, de kárpótolták a keres-

kedelmi ministeriumban más állással és egyúttal az irlandi helytartóságnál kap titkári hivatalt, melyért még csak Irlandba se kell utaznia, hanem Londonban marad, kivárja a toryk bukását és végül miniszterré lesz.

E pár íróról látható, mennyire belemarkolhatott a többi befolyásosabb úr a közpénztárba, hogy teljesen összeférhetlen hivatalok útján magának nagy fizetéseket biztosíthasson. Nem csoda hát, ha úgy futkosnak egy-egy ilyen úr kidobása ügyében s a lehető legesúfabb vádaskodásokat szórják egy-egy volt hivatalnok ellen, hogy azt megfoszthassák állásaitól. Harley, az új miniszterelnök azonban késedelmeskedik a hivatalnokok elbocsátásával, a mi főváros-szerre nagy elégtelenséget szül. Az elbocsátandók lajstroma ott van zsebében s ő nem csapja el azokat, hogy a tízszer annyi pályázó között kioszsza az állásokat. Mily óriási hatalom ez a kormány kezében, hogy a hivatalnok-sereg minden további indok nélkül egyszerűen elbocsátható, mennyi hívet szerezhet meg ez által magának. A sok konczleső egyszerre megfordítja az egész ország közvéleményét: az új választásoknál London négy kerületéből (mely eddig mind whig képviselőket küldött) három tory jön be a parlamentbe: az új kormánynak óriási többsége van. Harley egy év alatt főkinestárnokká és lord Oxforddá lesz. St. John miniszter lord Bolingbroke-ká s támogatóikra alakult az ú. n. „Oktober-club“, mely körülbelül száz véresszájú toryból áll, kik folytonosan a lelépett whig ministerium vád alá helyezését követelik s a pártharcokat az ellenfél teljes kiirtásáig akarják folytatni.

Azonban Oxford és Bolingbroke Anglia legléhább két politikusa volt, midőn positiv alkotásra került a sor. Kiármánykodni az ellenfél megbukását, ehhez értettek; mihelyt azonban maguk a hatalomra kerültek, egymás között viszálykodtak. Ezenkívül egy nagy tartaléka volt a whigeknek: a fővezér Marlborough herczeg, kit a hadsereg éléről eltávolítani nem lehetett. Oxford tehát az Oktober-club ösztönzései daczára se merte az irtó-hadjáratot megkezdeni a whigek ellen, kik hadvezére, győzelmei folytán igen népszerű volt. Swift érezte, ezt s talán számos tanácskozásaik egyikén egyenesen felszólítást kapott Oxfordtól arra, hogy Marlborough népszerűségét törje meg s megirta leg-hatásosabb rőpiratát a fővezér ellen.

Általában Swift állása most a lehető legkényelmesebb és

leginkább kedvére való volt. Régen megnyerte azt, a miért őt az ir papság Londonba küldte, haza kellett volna tehát mennie parochiájába, ez azonban eszébe se jutott. Mindennap vagy a minisiterelnökkel, vagy valamelyik minisiterrel, vagy más befolyásos kormányférfiúnál van s az államügyek intézésére tényleg befoly. Kivételes helyzete van az államférfiaknál: minden héten két óra hosszant tart értekezletet a minisiterelnökkel és a kövendő eljárás ügyét meghányják-vetik együtt. Kapkodnak rajta, hogy hol ebédeljen egy-egy szabad napján; maga választja meg a társaságát, ha a minisiterek valamelyikéhez eligérkezik, ott ugyan élcelődnek vele és bosszantják is, hogy mulattató gúnyját kihívják, de azért igen nagy tisztelettel bánnak vele. Kezd nagy arisztokratává lenni s e részben igen érdekes nyilatkozatokat olvashatunk a Stellához intézett levelekben.

A minisiterelnök tíz benső bizalmasa „szombatos-club“-ot alkotott, csupa előkelő egyén, kik maguk közé bevásztják Swiftet is. Ezek épen a minisiterelnöknél vannak, midőn Shrewsbury herczeg megérkezik s ott akar maradni a vig czimborák között. „Lord Riversnek megsúgtam“, — írja Swift, — „hogy nem lenne kellemetlen nekem, ha egy idegen is maradna közöttünk s a gaz kölyök ezt hangosan ismételte. A minisiter azt mondotta, hogy a herczeg előre bejelentette idejövetelét s kérte, hogy adjunk erre neki engedélyt, — erré én kifejeztem megelégedésemet s mindnyájan neveltünk. A minisiter elmondotta nekem, hogy Buckingham herczeg sokat beszélt rólam és szeretne velem megismerkedni. Én azt válaszoltam rá, hogy ebből semmi se lehet, mert a herczeg nem tett elegendő előmenetelt nálam e czélból. Shrewsbury herczeg erre megjegyezte, hogy véleménye szerint e herczegnek nincs is arra szüksége, hogy előmenetelt tegyen, én azonban megmaradtam a mellett, hogy nem tehetek másképp, mint hogy az emberek előzékenységét rangjuk szerint mérem, az előkelőbbektől több közeledést követelek, mint másoktól, a herczegektől pedig valamennyi ember közül a legtöbbet. A herczeg erre azt felelte, hogy ő nem Buckingham rangjáról, hanem gögjéről szólott, mire én nem engedtem meg, hogy bárkinek is joga lenne, gögösnek lennie.“

Csodálatos vegyülete ez a fölényes szellemnek a parvenu gögijével, mely megtagadja a születési gög jogát, hogy a szellemi gög jogosultságát vitathassa. Swift saját szellemi kiválósága

útján oly magasra emelkedett, hogy gögje bántó durvaságokra ragadja folyton s mindenkivel érezteti az alacsony sorsból felkapaszkodott ember szenvedhetlenségét. A kormány férfiai azonban rá vannak szorulva, mert ily hatalmas támaszuk nincs más s ellenségnek még veszedelmesebb lenne, mint a milyen hasznos jó barátul.

Harley kormányának első tényei közé tartozott, hogy a spanyol örökösödési háborút, melyet a whig-kormánytól örökségül átvett, az utrechti békekötés előzetes alkudozásaival Angolország részéről befejezte. E béke megfosztotta Angolországot minden előnytől a pyrenei félszigeten, az egy Gibraltart kivéve, pedig tömérdek pénzbe és angol vérbe került nyolcz álló esztendőig e háború. Azonban, midőn a toryk átvették a kormányt, már Angolország minden fontos pontról ki volt verve s eléggé megbünhődött azon ostobaságáért, hogy a Bourbonok és Habsburgok közötti szárazföldi harcra hivatlanul és haszon nélkül beleavatkozott. A legokosabb dolog tehát az volt, hogy a háborúnak egyszerűen véget vetett, de ezzel a vereségek felett felindult közvélemény, mely a megtorlásra újabb áldozatok árán is hajlandó volt, teljességgel nem érte be. Hátra volt még a parlament hozzájárulása, különösen a whig-párti felsőházé. Másrészt a katonai párt is, mely befolyását a harcterről is éreztette otthon, tisztán whig elemekből állott és a békekötést magára szégyennek tartotta. A kormány ellen tehát ez oldalról lehetett egyedül sikeres támadást eszközölni s a megbukott whigek nem is késtek ezt kizsákmányolni, hogy az utrechti béke hátrányainak és szégyenletes voltának feltüntetésével az új kormányt népszerűtlenné tegyék. Leghatásosabb és legingerlőbb irat ez irányban dr. Arbuthnot-nak, Swift whig-párti barátjának és íróársának „*John Bull története*“ című satirikus irata volt, melyben hazáját és ennek politikusait maró gúnnyal állítja pelengérre. Arbuthnot e művében Swift legügyesebb tanítványaként mutatkozik, műve a „Hordó meséjé“-nek rendkívül ügyes utánpótlása s hatását semmi sem bizonyítja annyira, mint azon körülmény, hogy a John Bull elnevezés azóta rajta is ragadt az angol népen. Különböző gúnynevek alatt szerepelnek e műben XIV. Lajos s unokája Fülöp, az egyik spanyol ellenkirály (Pávián Lajos és Fülöp), a kik Lord Strucz (II. Károly, a meghalt spanyol király) felett összekapnak Déli nevű unokaöcsésükkel (Károly, osztrák főherceg).

Lord Strucznek két jó szállítója volt: John Bull a posztógyáros és Béka Miki a takács, kikben az angolt és hollandit könnyű felismernünk. Ezek már akkor vizsályt kezdenek, mikor Lord Strucz, nagyatyja: az öreg Pávián Lajos ármányaira elhatározza, hogy udvari szállítóit mellőzi és a nagyapa útján látja el házi szükségleteit, mi miatt 20,000 livre régi követelés erejéig perlik a lordot.

Az ilyen módon vezetett satirikus tárgyalás egészen Swift iskolájára vall s Arbuthnot nem hiába élvezte mesterének társalgását évekig, de művének hatása is fölért Swift bármely eddigi satirájának hatásával. A mester belátta, hogy ez ellen hasonló satirával nem lehet harczolnia, mert Arbuthnot kicsikarta kezéből az ő leghatasosabb fegyverét, tehát most megfordította harczmodorát és a gúnyos irat ellen komoly politikai röpiratot írt ellensúlyozásul. Így jött létre „*A szövetséges hatalmak magatartása*“ czinű terjedelmes röpirata, mely Swift művei között is példátlan sikerű volt, kelendőségét és külső hatását illetőleg.

Swift 1711 novemberében jelenti Stellának, hogy e művét befejezte, egy hét mulva már azt jelentheti, hány ezer példányt adtak el belőle néhány nap alatt. E mű megindítja a Marlborough herczeg elleni irodalmi hadjáratot, melyben a másik részről a herczeg védelmére kelnek párthívei. A volt hadvezér Londonba érkezett már előbb, ott kitüntetéssel s gúnynyal is fogadták, de a Swift által megindított harcz hamar ellene fordítja a közvéleményt: 1712 január elején már azt jelenti Swift az ő Stellájának, hogy Marlborough herczeg legfőbb vágyával azt nyilvánítja, bárcsak kiengesztelhetné dr. Swiftet, mire a satirikus azt izeni neki, hogy a leggonoszabb röpiratok nem is tőle származnak. Igaz, hogy Swift sohase vádolta Marlborough a kenyérszállítók által történt megvesztegettetésével, sem sikkasztással, a miért aztán el is ítélték, de a nyereszkeskedés vádjával tényleg illeti e röpiratában, melyben a pártirat egyoldalúságával emeli ki mindenütt a háború alatt elkövetett baklövéseket, ostobaságokat és Angolország pénzbeli veszteségeit, — e tényekkel izgatva a közvéleményt Marlborough és az őt pártoló whigek ellen. A könyv óriási feltűnését megmagyarázza még azon körülmény, hogy Swift magától a miniszerelnöktől kap egész tömeg addig ismeretlen adatot a szövetségesek magatartására vonatkozólag s így műve egyrészt a leleplezések természetével bír. A hollandi nagy-

követ pört akar indítani állama nevében, mert Hollandiát vádolja folytonos perfidiával, a whigek a felsőház előtt be akarják az ismeretlen szerzőt vádolni, — azonban a nagy zaj lassacskán elcsendesül, csak a nyomda zaját halljuk, mely a drága könyvnek (tizenkét penny, — holott a legdrágább politikai pamphlet ez időben négy penny szokott lenni) új és újabb kiadásai nyomásából keletkezik. Swift elérte célját, a whigek bálványa Marlborough, a nagy hadvezér, hadi babéraitól megfosztva, mint sikkasztó kerül a felsőház elé, így a tory-kormány megerősödik s a béke-praelimináreből zaj nélkül kerülhet ki az utrechti béke 1713-ban.

Ma már Swiftnek ez értekezése nem bir sem irodalmi, se történeti becsesél s ha igen hosszadalmas és száraz tárgyalását olvassuk, alig értjük azon roppant hatást, melyet keltett. Csakis, ha az angol pártharczok akkori apró részleteit ismerjük, magyarázhatjuk meg magunknak a szerföldről érdeklődést, mely pár nap alatt hét új kiadásra bírta a könyv példányszámaikat szökötteni, holott Swiftre alig lehet másból ráismerni e dolgozatban, mint abból a pár éles és gúnyos megjegyzésből, melyeket Marlborough herczegnőre tesz, leírván a gyöngé királynő feletti zsarnoki gyámkodást, uralma érdekében kifejtett féltékenykedését és türelmetlen bosszantásait. Egyébként oly nyugodt, mondhatnám száraz hangon tárgyalja Swift ez egész ügyet, hogy ha maga nem tenne bizonyosságot szerzősége mellett, alig tulajdonítanók neki ez általa pamphletnek nevezett, valóságban azonban csak polemikus természetű politikai iratot.

Kiegészíti ez iratát a Hollandiával kötött, úgynevezett *barriére-egyezményről írt megjegyzéseit* tartalmazó röpirata, mely a fennebbi („Conduct of the Allies“ czímű) iratát nyomban követte. E művében közli Swift az egész barriére-egyezmény okmányát, mely Angolország részéről Németalföldnek óriási előnyöket biztosított azon czímen, hogy az angol trónöröklés rendjének netaláni megváltoztatása Franciaország beleavatkozása útján lehetlenné legyen. E czélból Hollandia felhatalmaztatott arra, hogy Franciaország körül saját területén s az eddig tetemes angol véráldozatokon elfoglalt spanyol részeken nagy katonai torlaszt vonjon a különböző városok és várakba helyezendő helyőrségek által s így az angol seregek vérén megvásárolt területet ingyen kapta meg Németalföld. Az angol politikusokat az vezette ez

eljárásban, hogy más őrizzze meg a császár számára az elfoglalt területeket és ne ők legyenek kénytelenek ezeket is biztosítani; a hollandi politikusokat pedig az, hogy e más nemzet vérén megvett országrészek hatalmában saját hazájuknak majd kedvezőbb béke-feltételeket csikarhatnak ki. Az önmagát rászedett fél itt azonban mégis Angolország volt, mely körülményt Swift nem is késett kizsákmányolni az egyezményt megkötött whig-politikusok ellen. E műve egyenesen a közvélemény felizgatására szánt írat volt, már bevezetésében rámutatva azon lealázó helyzetre, melybe Anglia ez ostoba eljárás által jutott s még inkább az egyezmény bevezetésének azon igéi által, melyek szerint Németalföld biztosítja Angolország számára a zavartalan trónöröklést Anna királynő halála esetére. Ha Chinában valamely okos ember olvasná ez egyezményt, feltétlenül azt gondolhatná, hogy Németalföld valami óriási hatalmú köztársaság, mint Róma volt annak idejében, az angol királynő pedig holmi apró uralkodó, ki rászorult e nagyhatalom védelmére s ezért véteti magát a hatalmas köztársaság szárnyai alá. A teljes diplomatiiai egyezmény titkos szövegének lenyomatása természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy annak másolatát magától a kormánytól kapta meg s elképzelhető a hatás, melyet e lealázó okmány közzététele Swift gúnyos megjegyzéseinek megvilágításával elért. Aligha csalogom, ha Swift két irata között ennek tulajdonitok nagyobb fontosságot a whig-politikusok megbuktatásában és népszerűtlenné tételében, mert e szöveg közzététele volt az igazi leleplezés, mely után a megbukott kormány hívei még vezéreik védelmére se mertek kelni.

A míg azonban Swift két művével a whigeket teljesen leveri, arra is volt gondja, hogy a túlzó toryk követelését is háttérbe szorítsa. Ugyanazon idő alatt, a míg tehát két művét a whigek ellen kiadja, az „Október-club“ túlzói ellen is intéz kirohanást s azokat a mérséklet korlátai közé szorítja vissza. E kis műve „*Intelem az október-club tagjai számára*“ czímet visel és Swift államférfiúi bölcseségének újabb bizonyossága, midőn a józan mérsékletet ajánlja s a bosszú műve helyett az alkotás terére lépést követeli. Mily szükség volt a körültekintő bölcseségre ekkor, számos tény igazolja, legjobban azonban Anna királynő egyénisége, kinek ingatagsága lehetetlenné tett minden következetes politikát. E végből Swift naplója érdekes adatokat

tartalmaz A whig-kormány Marlborough hercegnek nemzeti jutalmul egy nagy koronajöszágot adatott s azon fejedelmi kastély építtetését határozta el. A toryk uralomra kerülésével, a kormány első gondja az, hogy a kastély építkezéseire szükséges összegek további folyósítását beszünteti. Azonban Marlborough hercegnő még mindig főudvarmesternő s a kormány háta mögött kiviszi, hogy 1711 augusztus havában a királynő kiutalványoztat 20 ezer fontot a kastély tovább építésére. Már 1712 újév napján Swift azt jelentheti Stellának, hogy a királynő halálosan gyűlöli Marlborough herceget, — tehát alig öt hónap alatt így megváltozott Anna. Igaz, hogy ez időbe esik bele Swift első röpirata és a sikkasztási vádak is, de e változás mégis csak azt bizonyítja, hogy Anna körül minden bölcsesség és logika hiábavaló volt s a politikának a királynő szeszélyeihez kellett igazodnia.

Midőn Swift Londonba jött, rögtön felvette régi összekötéseit a hírlapokkal is és ez irányban is folytonosan hatott a közvéleményre. Első baráti köre, mint fennebb megírtam, csupa whig-párti író volt, kik Steele morális irányú lapjai s Addison szemléje köré csoportosultak. A kor feneketlen erkölcstelensége kíváncsiságot keltett, a sajtó visszahatását s az akkori napisajtó dicséretére legyen mondva, a csekélyszámú hírlapok tényleg óriási szolgálatot tettek Angolországnak. Mai hírlapjaink romlottságának s az ezek által megmértelyezett közéletnek érdekes ellentétét képezték az akkori lapok, melyeknek sikerült is a végtelenül erkölcstelen köznézeteken változtatniok s a becsület uralmára megtenniök az első lépéseket. Nem rajtuk mult, hogy a Györgyök uralma újra csak a régi mederbe terelte a közérkölcseket.

A komolyabb irányú művekből is előkandikál e korban a könnyűvérű érzékiség és laza felfogás, mely a szinpadot és az udvart oly csábítóan aljassá tette. Mandeville „Méhkas“-a (1706), melynek hatása Gulliverre eltagadhatatlan, Dryden meséi, sőt Shaftesbury a kiváló bölcsész szépségkultuszt terjesztő iratai is hódolnak az érzéki iránynak, mely ellen csak Swift köre dolgozott. Igazán közszükségletnek felelt meg tehát, midőn 1709 áprilisában Steele Richard „Tatler“ (Csevegő) című folyóiratának első száma megjelent.

Minden jel arra vall, hogy e folyóirat megindításának eszméje voltaképen Swifttől származik. A „Tatler“ szerkesztőjéül Sir Isaac Bickerstaff mondatik, — ez pedig Swift álneve volt.

Ezenkívül sok cikket írt a „Tatler“-be kezdettől fogva s hű munkatársa mindaddig, míg a tory-kormányhoz nem csatlakozik s ennek támogatására át nem veszi saját szerkesztésébe az „Examiner“-t („A Bíráló“), a tory-párt félhivatalos folyóiratát.

Steele Richard, a „Tatler“ szerkesztője szolgálaton kívüli katonatiszt volt, ki léha ifjúsága után kissé megkomolyodva s kora erkölestelenségétől megijedve már a század első évében morális irányú kis könyvet adott ki, „A keresztyén hős“ cím alatt. Néhány komoly erkölesi irányú vígjátéka tetszést aratott a színpadon, majd Swift körébe kerülvén, a nagy satirikus hatása alatt egészen a tisztességes irány szolgálatába áll. életét is e szerint rendezve be. Új lapja minden héten háromszor jelent meg s ezélja „oktató és gondolkozásra ösztönző mulattatás“ volt. Kiválólag a szépnem mulattatását tűzi ki feladatául s ezért választja a címnek megfelelő könnyed csevegések formáját a közlemények megírásánál. Újítása az, hogy egyes rovatokat eredeti czímek alatt vezet, így az előkelő élet, élvezet s mulatságok tárgyalását „White csokoládéházából“ felirat alatt adja, a hol az előkelő társaság találkája volt, a költeményeket „Will kávéházából“, a hol tudvalevőleg az Addison-Swift költői köre tanyázott, a tudományt a „görögök kávéháza“ czég alatt adja s a politikai életéről szóló hírek rovatcíme „James kávéházából“ volt, míg a vegyes közleményeket saját lakásából adta tudtul a szerkesztő „Dorongossy Izsák úr.“ Hogy a hölgyeket még jobban érdekelle a pletyka, melyhez azonban mindig morális tanulságok is járulnak, koronként Bickerstaff mostoha nővére (kinek álnevét Fűtykössy Jennyre fordíthatjuk) veszi át a szót különösen bátyja utazásai tartamára s ép annyi szellemességet, humort és szeretetre méltó kedveséget tanúsít csevegéseiben, mint bátyja.

A whig-kormány bukásával megbukott Steele lapja is, daczára a közönség pártfogásának. A jó barátok működésük súlypontját Addison újonnan indított „The Whig Examiner“-jébe tették át, mely eleinte whig szellemben harczolt az ellenzék érdekében. csakhamar azonban, midőn Swift a politikai porondra újra leszáll, tory-pártivá lesz és a kormány főtámaszává. Swift legragyogóbb publicista-dolgozatai e lapban jelennek meg,¹ míg

¹ Legkiválóbb két cikke az 1711 márcz. 29-iki (Examiner XXXIV. száma), mely Harley védelmét tartalmazza s az ápr. 19-iki

a whigek átszorulnak Addisonnak 1711 márcziusában alapított új lapjába a „Spectator“-ba („Szemlélődő“). A szakítás Swift és Steele között most már teljes lett, mit külsőleg az is mutat, hogy a bizonytalan lakású vándormadár, Swift, ki haza csak háltni jár, ezikeit és könyveit pedig kávéházában, vagy valame-lyik barátja lakásán írja meg, leveleit ezentúl nem Steeléhez ezímezteti, hanem máshová s bár Steele érdekében lépéseket tesz, hogy hivatalai egy részét megmentse számára, a barátság-ot egymásnak kölesönösen felmondják.

Nemsokára azonban még élesebb lesz a szakítás, mely alkal-mat ad Swiftnek arra, hogy legélesebb polemikus iratát közre-bocsássa. Steele a whigek megbizásából megírja és közrebocsátja 1713-ban a röviden „Válság“-nak nevezni szokás röpiratát, mely éles támadásokat tartalmaz a tory-politikusok eddigi három évi működése ellen. Erre írja Swift valóban megsemmisítő művét „*A whigek közszelleméről*“, mely Steele írói hírnevét teljesen tönkre tette. A jó kapitány később, midőn Anna királynő halála után a Hannover-ház első tagja, I. György bevonult Londonba, német hölgyekből álló háremével, újra magas hivatalokra vergő-dött, de az íróttalat végleg eldobta a „Crisis“ után s a morális lürlapok szerkesztésének bucsút mondott. Igen kevésé illet volna hozzája, hogy a míg az erkölcsöket papolja, addig lelke-sen éljenesse I. Györgyöt, kitől jövedelmező hivatalokat kap s ki minden egyéb lehetett, csak a tiszta erkölcsiség megtestesi-tője nem. Könnyű volt Steelenek a tollat letennie, mert hiszen Swift egyszer s mindenkorra kiüté kezéből azt, a „*whigek köz-szellemé*“-vel s többé szüksége sem volt rá, mert megélt a legiti-mitásaért kapott sinecurákból.

Swift ez iratában újra bebizonyítja, hogy a mennyire közöm-bös számára a vallás kérdése pap létére, ép oly közömbös előtte az igazság, jog és törvény a politikában. Ha valakiinek igaza volt kettőjük közül, az Steele Richard volt, kinek „Válság“-a az ország alaptörvényeinek megtartása mellett harczoló polemikus irat volt. A whigek ugyanis átlátták, hogy az uralmon levő tory-kormány Anna királynő kezét azzal akarja megnyerni, hogy titkon a trónkövetelőt segíti közelebb az angol korenához, Anna

(XXXVII. szám), melyet szenvedélyes hangja és elragadó pathosa tüntet ki.

gyermektelen volt már ekkor s az Act of Settlement megállapítá, hogy elhunytá esetére az angol trón a hannoveri hercegi családot illesse meg, melynek ekkor életben levő nőtagja, Sophia választófejedelemné, egyenes leszármazója volt Stuart Erzsébetnek s házassága útján protestáns férje vallását vette föl. Az 1688-iki forradalom örökre kizárta a katolikus uralkodó családok tagjait Angolországból; Anna, az elüzött II. Jakab lánya csak férje Vilmos király útján juthatott vissza a trónra, miután Vilmos kedvéért elhagyta a katolikus vallást. Testvéri szeretetből hajlott a trónkövetelő felé s ellensége volt a protestáns oldalágnak, mit tudva a tory-ministerium, folytonos összeköttetésben állott a trónkövetelővel és az ország alaptörvényét is bármikor lábbal tiporta volna, hogy a királynő kegyében maradjon.

Steele röpirata a kormány e kétkulacsosságát ostorozta s a törvény fenntartásának szükséges voltát hangsúlyozta. Ha Swiftnek szilárd politikai elvei lettek volna, föltétlenül kell hogy igazat adjon Steele röpiratának, mely a katolikus túluralom ellenében még azon államvallás mellett tör lándzsát, melynek Swift egyik egyházi képviselője és örökös püspökjelöltje. Azonban Swift egyrészt mindenáron a kormányt akarta támogatni, másrészt Anna királynő kegyét és ez úton püspökségét is megnyerni, tehát minden habozás nélkül megtámadta Steele „Válság“-át és egykori jó barátja személyét is. Elismerem s magam is megvallom, ha az igazságról s a haza ügyéről van szó, nem lehet senki tekintettel barátjára, összeköttetéseire s önhasznára, — azonban Swift itt Angolország ügye ellen, saját hasznára él vissza fényes tehetségével s épen egyik barátjával szemben a legkiméletlenebbül és minden igazság arczulsapásával.

Igaz, hogy Steele támadása is heves volt, — de a törvény és a közügy érdekében. A volt lovas-kapitány megválasztatta magát a stockbridgei kerületből az alsóházba s ott a „Válság“-nak megfelelő éles hangon tartott beszédet a kormány üzelmei ellen, mire a tory-többség elég galád volt az igazmondó whiget szótöbbséggel kizárni a parlamentből. Röpirata nagy hatására következtethetünk abból, hogy a kormány mást nem mert vele szembe állítani, mint a toll nagymesterét, Swiftet, ki a jelen esetben ép oly igazságtalan ügyet védett, ép oly gonosz taktikával, mint a „Könyvek csatája“-ban.

Először ráfogja Steelere, hogy előfizetés útján akarta röp-

iratát kiadni s így ő szeretné tudni, vajjon kik lennének előfizetői e könyvnek? Ez már a denuncziálás jellegével bír: hadd tudja meg a királynő, kik azok a (kiválóan: előkelő) hölgyek, kik a fivére ellen írt röpiratra elő mernének fizetni. Majd megtámadja Steelet, a miért az anglikán papságot föl meri szólítani, hogy híveit az Act of Settlement üdvös voltáról világosítsák fel. „Ez aztán igazi whig zsinórmérték a papok számára, hogy mit prédikáljanak” — mondja Swift. — „A canterbury-i érseknek se terjed jогhatósága messzebbre, mint saját érseki tartománya határai, a „Válság” szerzője azonban megteszi magát az angol egyház összes papjai egyházi főnökének.” S ezt épen Swift hányja másnak szemére, ki úgy eddig, mint később (különösen a „Posztókereskedő levelei”-ben), mindig egész ország lakosságának szól.

Miután az igazság ténykérdésében nem bír Steele-lel, személyileg támadja meg, szemére hányva tanulatlanságát: „Zavarosan emlékszik egyes szavakra, mióta az egyetemet elhagyta, de félig elvesztette azok valódi jelentését s azokat értelmükre való tekintet nélkül rakja össze, csupán jó hangzásuk szerint, mint az egyszeri inas, ki gazdája szobájában a térképeket alakjuk szerint szegezte föl, némelyiket oldalt, másikat felfordítva, hogy jobban illjenek a falburkolathoz”.

A ki a „Tatler” szellemes szerkesztőjét ismeri, alig hiszi el róla e vakmerő állítást, azonban ezzel Swiftnek sikerült ellenfelét nevetségessé tennie s ő elérte célját. Még szemérmetlenebb állítása az, hogy Steele nincs tisztában a nyelvtan szabályaival sem s hogy semmi sem jogosítja őt fel arra, hogy az angol papságnak és népségnek tanácsokat merjen osztogatni. Egész vakmerően szemébe vágja Steelének, hogy járszalag nélkül járni, hólyag nélkül úszni sohasem tudott, hogy lapjait csupán munkatársai írták s ő maga képtelen egy épkézláb mondatot összerakolni. A gyanúsítás kézzel fogható: a „Válság”-ot is más írta e szerint és Steele csak pávatollakkal ékeskedik, midőn e röpiratot magáénak mondja. Ez egyenes árulás egykori barátja ellen. kinek ő tollát, írói álnévét és tehetségét is eladta pár év előtt: e tette őt Steele nem követhette.

Majd a papságnak lizeleg: Van-e a papságnak arra szüksége, hogy holmi laikusok őt köteleességére tanítsák? Nem tudja-e minden angol pap, mint okos és becsületes ember, mi a teendője

az esetleges katholizálás veszélye ellen. De meg egyenesen rágalom az, hogy a kormány bármit is akarna a trónkövetelő érdekében, s ezt Swift írja le a türelmes papírra, ki együtt conspirál a trónkövetelő javára a ministerekkel!

Egész röpirata voltaképen személyeskedések hosszú láncolata a nélkül, hogy maga az író határozottan a törvény mellett és a katolikus trónkövetelő ellen merne nyilatkozni. Minden lapon csak Steelet püföli végig a legigaztalanabb czimek alatt, de az igazság kimondását gondosan kerüli. S miután Steele gúnyolásában és becsmérélésében semmi eszköztől se riad vissza, pedig legjobban tudja, mennyire igaztalan vagy legalább rút dolog, a mit egykori barátjával szemben elkövet, — ez írata Swift jellemtelenségének legclassikusabb megnyilatkozása, mert itt már nem az ura kegyére szorult szolga beszél (mint a „Könyvek csatájá“-ban), hanem a hatalom csúcspontján levő egén, kit erre csak a haszonlesés vezet.

„A whigek közszelleméről“ szóló röpirat 1713 elején jelent meg és Swiftnek a dublini St. Patrick egyház esperességét jövedelmezte. Minister-barátjai hiába ajánlották őt a királynőnek újra a megürült püspökségek egyikére, Anna újból visszautasítá a „Hordó meséje“ szerzőjét. Swift így elérte a legmagasabb egyházi rangot, melyre feljutott életében; tovább nem haladhatott a nem sokára ezután bekövetkezett kormányválság folytán. Pedig hogy leste a megüresedett püspökségeket és tartotta nyilván a beteg püspököket, hogy melyik helyére juthatna. „A mi angol püspökségünk“ — írja Stellának 1713 jan. 20-án — „még mindig nincs betöltve“. Erre számított, mert a herefordi püspök 1712 november 20-án meghalt. „A dromorei püspök él még, de már két napig se viszi“ — írja ugyanez nap, keresztyéni szeretettel s 23-án jelenti Stellának, hogy a dromorei püspök *végre* meghalt.“ Helyére azonban nem Swift jő, hanem dr. Sterne, Swift pedig az írlandi leggazdagabb esperességet, a dublini St. Patrick egyházét kapja. De ez is milyen kegyetlen harcok között jő létre. A Stellához intézett levelekből látjuk a ministerek harczait a királynéval Swift érdekében, Sharpe yorki érsek és Somerset hercegnő ármányait, Ormond herceg küzdelmét Swift mellett s a két hónapig tartó halogatást, míg végre a királynő beleegyezik a tervezett kinevezésbe. S ekkor halljuk Swift fukarságának panaszhangjait: az első évek szokásos levonásai a kinevezési

pátens költségei és egyéb illetékek ezer fontot vesznek ki zsebéből, — ez erős érvágás a laracori esperes zsebében, kinek évi jövedelme eddig mindössze négyszáz font volt! Április közepétől húzódik kinevezése ügye június közepéig, midőn végre zsebében a dekretummal útra kelhet, hogy Dublinba bevonuljon.

Távolléte alatt kitör a harc Oxford miniszterelnök és Bolingbroke külügyminister között. Mindegyik meg akarja bukattatni a másikat s a harcban Bolingbroke húzza a rövidebbet. Swift a nyílt viszály hírére Londonban terem és megpróbálja a kibékítést, — késő! A királyné elbocsátja Bolingbrokeot. Oxford három napig egyeduralkodó. Ekkor Swiftnek választania kell kettőjük között: ő a bukottat választja. Azouban a sors gyorsabban intézkedik: Anna királynőt köszvényrohamra megöli egész váratlanul 1714-ben, Oxford tanácstalanul és erőtlentül áll, a Hannover-ház tagja I. György név alatt kikiáltatik királylyá, a toryk rövid utezai harc után megbuknak és Swiftet a nép az utezán tettleg bántalmazza. Tárca-nélküli ministersége lejárt.

HETEDIK FEJEZET.

„Sir Isaac Bickerstaff.“

Swift Jonathan születési éve még egy nagy irodalmi esemény folytán nevezetes. A restaurációval (1660) megbukott puritanismus és becsület nagy költője, Milton János, ez évben adta ki halhatatlan művét, mely nevét örök időkhig éltetni van hivatva. Elfeledve, eltemetve, fénytelen szemeiben a gondolatok és szenvedések egész világával élt a zajos, vidám, kicsapongó, erkölestelen London egyik kis zugában a nagy szellem, ki nem tagadhatta meg szent elveit s ezért üldöztetéseknek, végre feledésnek és megvetésnek lön kitéve. „Az elveszett paradicsom“, e halhatatlan remekmű, az örök igazság egyik forrása, hiába vándorolt kiadótól kiadóhoz, hogy a vak költőnek nyomorúságos megélhetését egy időre biztosítsa, — kinek kellett volna most, II. Károly feneketlenül erkölestelen uralkodása kezdetén holmi vallásos epos, mikor csak a legaljasab hangú és legerkölestelenebb szellemű vigjátékoknak volt nézője és olvasója. Végre Simmons Sámuel kiadó megkönyörült a gazdátlan munkán és nagylelkűleg ígért

érte öt font sterlinget, tiszteletdíjúl. A kézirat így az övé lett s 1667-ben végre megjelenhetett Milton „Elveszett paradicsom“-a. Ha némi figyelmet keltett is, szerzője egyénisége miatt, semmiestre sem érte el a könyvkiadóval kötött szerződés ama pontozatát, mely 1300 példány elkelte esetén, a kiadót még öt font tiszteletdíj fizetésére kötelezte.

Kit is érdekelt volna most Milton és „Elveszett paradicsom“-a? A nyomorult költő örüljön, hogy fogságából kiszabadult és kis kertjét, melyben rossz lányaival élt, nem kobozták el a hatalom szolgálói. Hiszen ő volt az, ki Cromwell uralma alatt, 1651-iki híres „Pro populo anglicano defensio“-jában a király kivégeztetésének jogosságát bizonyította be. S most a megölt király fia ül az angol trónon s előtte térdén csúszik ugyan azon nemzedék, mely atyja kivégeztetésekor ujjongott és a Lord Protector kegyét leste. Lám Dryden János, a restauratio költőcsillaga okosabb ember, mint a mogorva puritán Milton. Első fellépte Cromwellről szóló magasztaló óda, második fellépte (az „Astrea redux“) II. Károly visszatértét magasztaló óda, a harmadik pedig Károly koronázásáról szóló aljas hizelgés. Sic itur ad astra! Alig pár év alatt Dryden valóságos író-pápa, kinek családokozhatlan ítéletét senki megátadni nem meri. II. Jakab alatt udvari költővé lesz, czímmel és fizetéssel ellátva s habár 1688-ban a Stuartokat végleg elkergetik, Dryden pedig e hivatalából kiesik, azért első rangját az irodalomban megtartja. Még III. Vilmos alatt is köréje csoportosulnak az összes valamire való írók s midőn Will kávéházában megjelenik, mint pythiai orakulumot hallgatják szavait. Swift még megérte azon boldogságot, hogy nagybátyja, az ünnepelt Dryden János mondott ítéletet az ő első költői szárnypróbálgatásai felett s alig egy évtized múlva Dryden halála után ő foglalta el helyét Will kávéházában s ő lett a családokozhatlan tekintély ugyanott az irodalmi dolgokban.

Minden igazi költő, ha öntudatosan az örökkévalóságnak ír is, saját korából indul ki. A nagy szellem aztán kiemelkedik saját szűk keretéből s túlszárnyalja korát, — a kis ember belcragad saját környezetébe s kora elmúltával, műve is elmulik. Milton műve, daczára az általános nagy emberi tárgynak, saját korának is festése: Sátán udvara nagyban való rajza II. Károly sátáni udvarának, a Pandaemonium nem más, mint nagypathosu rajza a Whitehall kiesínyes életének, melyben a földi ördögök

egy nyomorult király körül forognak, ki elveket, gögöt, szokásokat, szeretőt XIV. Lajostól. Európa akkori urától vett át. Az erőszakos és sima, buta, baromi és eszes démonokat emberi paródiában megtaláljuk Károly udvarában, mely csak annyiban sem hasonlít a Pandaemoniumhoz, Milton poklához, hogy Károly udvarában soha egyetlen nagy eszme sem jutott eszébe senkinek és komoly dolog felett tanácskozás ott soha nem folyt. Arra ez egyének igen törpék és igen aljasak voltak.

E daczos szellemóriásnál, ki örök világtalanságában oly csodaszép hymnust költött a számára végleg kialudt fényhez, mennyivel okosabb ember volt Dryden János, ki az udvar fényében sütkérczett és Wycherley, ki kora legelvetemedettebb rimája, Cleveland hercegnő útján jutott be II. Károly kegyébe. Őket nem bántotta az örök igaz cultusa, a napnak éltek s azzal enyésztek is el; szolgálták az elsüllyedtséget, a kor alávalóságát s bő anyagi jutalmát nyerték saját jellemtelenségüknek. Dryden feljutását vázoltam, Wycherleyé még érdekesebb és jellemzőbb. Mint körülbelül 30 éves ifjú embernek sikerült vigjátékát, mely arczpirító szemérmertlenségben még Dryden műveit is felülmulja, 1672-ben előadatni az udvar által is látogatott színházban. A „Szerellem az erdőben“ igen tetszett s a szerzőt tombolva hívták a függöny elé. Cleveland hercegnő a király egyik szeretője, ki kedveseit herezegek és kötél tánczosok közül válogatta, szemet vetett a csinos, hatalmas termetű fiatal íróra s úgy találta, hogy időtöltésnek egy-két hétre jó lesz. Épp ekkor adatott Churchill Jakab nevű kiérdemült szeretőjének a király által 4500 font jövedelmet hajtó állást, melyet az okosan fölhasználva, abból Európa legnagyobb magánvagyonai egyikét teremtette meg. A valódi szerető állása éppen üresedésben lévén a király maitressének háztartásában, a hercegnő elhatározta, hogy ezt Wycherleyvel tölti be. A megismerkedésre eredeti módot választott ki: másnap, midőn a főtéren az urak az új vigjátékíró tegnapi sikerét tárgyalták s a jelenlevő szerzőnek kíválgattak szerencsét, az arra elvonuló Cleveland hercegnő kihajolt hintójából s rákiáltott Wycherleyre: „Uram! Ön nyomorult gazember!“ Az elképedt írónak a jelenlevők tudtul adták, hogy a hercegnő ezzel csak azt akarja tudtára adni, hogy menjen el hozzá s kérdezze meg, mivel vonta magára magas nehezteletét. Wycherley ezt megtevéen, rögtön kedvesévé lett a királyi rimának s hozzájárult

Cleveland herezeg családjának tovább-szaporításához, miért viszont ünnepelt íróvá vált s Károly királynak is (kinek a féltékenysége nem tartozott bűnei közé) oly kedvenczévé lön, hogy midőn a vigjátékirót gonosz láz gyötörte, maga ő Felsege a király méltóztatott betegágya mellé ülni s őt mulattatni, mert Cleveland-nének ez úgy tetszett.

E förtelmes, parázna korban az irodalom valódi pocsoltyává lett. Az 1688-iki forradalom nem sokat változtatott a közállapotokon: a rendszer sem változott, az emberek is megmaradtak, csak az udvarban uralkodtak valamivel tisztességesebb nézetek Anna királynő befolyása alatt. Dryden 1700-ig első tekintélye volt az irodalomnak, Wycherley még 1704-ben nagy kötet lírai költeményt adott ki, miután azokat a kis püpos, de nagy szellemű Pope kissé átfésülgette. Nagy tisztességben áll a vigjátékiró egész haláláig, mely 1715-ben következett be, midőn már Swift, a vereséget szenvedett tory-politikus, ellenségei dühe elől visszamenekült dublini esperességébe.

Ez irodalmi tekintélyekkel szemben az erkölcsi megújhódás és tisztultság érdeme Swiftet illeti meg. Azon pár év alatt, melyek első röpirata és politikai szereplése közé esnek, az angol irodalom hangját csodásan tisztességesse változtatja át. Szerencsére Swiftben semmi iz sem volt az angol faj baromi és érzéki természetéből, őt az eszmék foglalkoztatták s nem az állati ösztönök s talán az irodalom szerencséje az is, hogy egy ízben fogadásból száz almát megevén, e bravour örökre elrontá gyomrát s ezentúl, erős természete daczára is, szakított mindennemű érzéki élvezettel. Ő volt az, a ki a moralista írók csoportját maga köré gyűjti, az első moralista folyóiratot tervezi s megindítását eszközli, Steele Richardot ebben tetteleg és bátorításával támogatja, úgy a „Tatler“-t, mint a többi hasonló vállalatot folyton istápolja s Addisonnal, Arbuthnottal, Steellel, Gayval, Popepal és többi társaival a tisztességes irodalmi irányt diadalra segíti.

E czélra meg'apítá az általa „*Martinus Scriblerus-club*“-nak elnevezett irodalmi társaságot, mely a fentebb említett írókból állott. Gay „A koldús operája“ című frivol színművét kivéve, társaságának irodalmi működése oly dolgozatokból állott, melyekbe erkölestelen hang nem vegyül. Durvaság, trágár élez, sőt az angol természet által megkövetelt tisztességtelen kifejezések is fordulnak elő jóformán mindegyiküknél (hiszen Shakspeare leg-

jelesebb tragédiáiban is elő kell fordulniok a vastag élezeknek, ha más nem, a clown mondja el azokat, bohócz, sirásó, kapus stb. alakjában), de erkölcsi nézeteik tisztultak és magasan emelkednek saját koruk színvonala fölé.

A Martinus Scriblerus-clubnak vezértagja Dorongossy Izsák úr (*Sir Isaac Bickerstaff*), azaz maga Swift Jonathan. Hogy azonban ez álnevet az irodalmi kör tagjai közül többen használták, bizonyítja az is, hogy Steele első morális folyóiratának szerkesztője gyanánt is Dorongossy Izsák úr van megnevezve, tehát ez álnev közös volt Swift és Steele között addig, míg a politikai élet ellentétei el nem választják a két bajtársat. Ezen-től e név alatt csak Swift dorongolt s ez lett az ő legfélelme-sebb írói álneve. Pamphletjei némelyikét, satirikus költeményeit és élehangú politikai cikkeit e név alatt adta ki s jaj volt azon szerencsétlen halandónak, kit Dorongossy Izsák úr dorongja alá fogott.

Ha azonban a Bickerstaff-pamphleteket és satirákat a közvetlenül e korszakot megelőzőtt hasonnemű termékekkel hason-lítjuk össze, lehetetlen nem csodálkoznunk a roppant változáson, mely alig egy évtized alatt állott be e téren Swift működése folytán. Csak Dryden leghíresebb satirájával, a „Mac Fleknoé“ cíművel hasonlitsuk össze Swift satiráit s a tiszta humor csör-gedezése felüdít a mocsárlég után. Pedig Dryden ebben csupán határtalanul durva és nem erkölestelen, a mennyiben Shadwell nevű íróársát a butaság királya fiául tüntetvén föl, ennek meg-felelőleg tölti ki rajta vetélytársi dühét, a miért ez az új király-ság alatt a tőle elvett hivatalos költői állást nyerte el. Ha Dryden-nek Shadwell ellen írt satiráját s más két pamphletjét olvassuk, a mosdatlan kifejezéseken kívül alig találunk említésreméltót bennök. Swift „Könyvek csatája“ még Dryden közvetlen befolyása alatt keletkezett, az ő első műveit bírálóító nagynevű rokon tetszését is vadászsa a fiatal Jonathan akkor, midőn Bentleyvel úgy akar elbánni, mint nagybátyja Shadwellel elbánt. Mennyivel tisztultabb, nemesebb és kedvesebb irány az, midőn Swift meg-találja önmagát s a XVIII. század első évtizedében megalapítója lesz az *alanyi satirának*.

Részemről így a satirának azon fajtáját nevezem, melyben író az általa kigúnyolandó szájába adja azon szavakat, melyek azt nevetségessé teszik. Swift ebben bámulatos mester, a hol

csak teheti, mindenütt első személyben beszélteti az általa kígyonyolándót. A mai „monolog“-írási dühnek legkezdetlegesebb alakja Swiftnél keresendő, az ő alanyi satiráiban.

Az elsőnek s e nembem legkiválóbbnak keletkezését magunk elé állíthatjuk képpen. Swift még később is (mint Stellához írott naplójából látjuk) kávéházában írta apróbb műveit, sőt politikai röpiratai egy részét is. Az 1708-ik év márcziusában valószínűleg együtt ül ösmert társaságával Will kávéházában, midőn egyik írotársuk egy új naptárt hoz a társaságnak s nevetve mutatja, hogy Partridge, a volt csizmadia, naptár csinálónak állott be és csillagászati jóslatokat közül a jelen 1708-ik évre. A többi író nevet a sületlen jóslatokon, de Swiftnek már megvillan agyában a boldogtalan csizmadiát tönkretévő satira alapeszméje s pár nap múlva megjelenik „*Jóslatok az 1708-ik évre*“ című kis mű, Isaac Bickerstaff Esq. tollából.

Bevezetésében elmondja, mennyire visszaélnek Angolországban a csillagjóslással, mert képtelenség azt hinni, hogy a csillagok járásának bármiféle befolyása lehetne az emberi sorsra s mégis egész sereg tudatlan ember foglalkozik a közvetítéssel csillagok és emberek között s akadnak még parlamenti tagok is, kik az év eseményeit Partridge naptárából lesik ki s ennek jóslataiban vakon bíznak. Pedig e jóslatok csak ily általánosságokból állanak: „E hóban bizonyos nagy urat halál vagy nagy betegség fenyeget,“ meg: „E hóban egy kiváló pap mellőztetik az előléptetéskor“ stb. No, ennél különb jóslatokat tud mondani Dorongossy Izsák úr. Ő nemcsak a hónapot, hanem a napot is megjósolja, melyen a nagy esemény bekövetkezendik és pedig milyen események! April 4-én meg fog halni Noailles bíbornok, párisi érsek; 11-én az asturiai herczeg, Anjou herczeg fia; 7-én lázadás tör ki a Dauphineben s néhány hónanpon át nem is lesz elnyomható; 15-én nagy vihar lesz a franciaia partokon, sok hajót összerombolva, stb. Május 7-én a franciaia trónörökös hal meg; 9-én egy marsall töri ki lábát lóról lepottyanva; 11-én nagy győzelmet aratnak a szövetségesek; 15-én igazán meglepő esemény fog történni, mely felől azonban még mit sem szabad elárulni; 19-én három előkelő hölgy fog megbabázni, stb. Megjósolja, hogy júl. 29-én, este 6 órakor Marlyban XIV. Lajos franciaia király elhalálozik és pedig gyomorgöres következtében, stb.

Értjük, hogy ez mind tréfa s igen olcsó mesterség. Vagy

bekövetkezik a sok jóslat, vagy sem, ép úgy, mint Partridge jóslatai; a ki hinni akarja, ezeket ép úgy elhiheti, mint a volt eszmadia jóslatait. Azonban van Dorongossy Izsák úrnak egy jóslata, mely komolyabb következményű és pedig Partridgera, a naptárcsinálóra vonatkozik. Csalhatatlan biztossággal megjósolja ugyanis, hogy Partridge, a naptárcsináló 1708 márcz. 29-én éjjeli 11 órakor forró lázban ki fog mulni s ezért ajánlja neki, hogy rendezze ügyeit s készüljön el halálára.

A jóslat indítja meg azon hatalmas anyai satírát, melyet Swift Partridge nevében ír és végleg nevetségessé teszi a szerencsétlen naptárcsinálót. Ugyanazon lapban, melyben a „Jóslatok“ megjelentek, jön Swift másik dolgozata, melynek címe „*Mr. Bickerstaff első jóslatának beteljesedése*, a naptárcsináló Partridge halálára vonatkozólag“. Ebben Partridge a lord-mayor oltalmát kéri ki s Bickerstaff üldöztetését követeli azért, a mért őt holt-nak nyilvánítván, a legszörnyebb helyzetbe juttatta. Ugyanis a halála napjára mondott időben háza előtt nagy esődület támadt s midőn cselédje az össze csoportosultaktól a csődület okát kérdezte, mind azt adták válaszul, hogy dr. Partridge halálát látni jöttek. Aztán egy úr tolakodott be hozzája, ki mérővesszővel kezdte a szobát felmérni s Partridge kérdésére, hogy mit akar azzal: az elhelyezendő koporsó és halotti dísz helyét jelölte ki. Ezt nagy bajjal kikergetvén, jön Ede, a sirásó, tudakolván, vajjon téglával rakja-e ki a sirboltot, vagy csak úgy hagyja. Midőn Partridge tiltakozik ez ellen, a sirásó azt mondja, hogy nyomtatásban olvasta halálát, tehát hiába tiltakozik. mert ő már halva van. Utána jő White az asztalos, ki a koporsóra akar mértéket venni, majd bebalzsamozók jönnek; az egyházi, ki igen megbotráncozik Partridge tiltakozásán elhalálozottsága ellen, mert úgy látszik, az egyházat meg akarja rövidíteni a temetkezési stóla erejéig; őt saját fivérének nézik és saját temetése felett tárgyalnak vele; haragszanak rá, hogy el akarja titkolni halálát s a szomszédokat a pompás temetés látványától meg akarja fosztani; a harangozó követeli rajta a harangozás díját, majd hozzák a koporsót és erővel bele akarják nyomni; „özevegé“-nek kézbesítik a halotti bizonyítványt s mindjárt új férjet is ajánlanak, a szomszédságba pedig egy nyegle betelepedik és hirdetésekben közzéteszi, hogy a kitűnő „dr.“ Partridge János tanítványa, egyaránt jeles szakember bőrben, csillagászatban és physikában.

S míg Partridgezal ezek történnek, addig a gonosz Bickerstaff a Grub-Streeten (a könyvkereskedők utcájában) sétálgat és a markába nevet, hogy egy tiszteletreméltó embertársát így megbosszanthatta. Nem; ez egyszerűen elszenvedhetlen. Van még törvény Angliában, mely az ily gonosztetteket megfenyíti s ennek nevében követeli Partridge Bickerstaff üldöztetését. Mint igazhitű protestáns, ebben Róma és Franciaország, a két katolikus nagyhatalom szövetségét látja ellene, mint a protestantismus egyik oszlopa ellen, az ő személyében az összes protestáns naptár-csinálók vannak megsebezve a pápai emissariusok eszközei által. de őt, reményli, megvédi mindezen hatalmak ellen a királyné. S ezért felszólalását „Vivat Regina“ felkiáltással végzi.

A Partridge-satírák harmadik darabja ismét Bickerstaff neve alatt jelent meg, mintha válasz volna Partridge állítólagos felszólalására. Emennek satírai élet főleg azon körülmény adta meg, hogy ezt tényleg mindenki Partridge művének tartotta, oly komoly hangon irt tiltakozás és elbeszélés ez. Csak a ki Swiftet ismeri, látja, hogy ez az ő műve és pedig a legkitünőbb dolgozatai egyike, melyet valaha irt. A komoly hang azonban jóformán egész Londont félrevezette és pedig annyira, hogy még Swift művei összes kiadásába is oly megjegyzéssel vétetett fel „*A leplezett Bickerstaff*“, mintha ez tényleg Partridge János műve volna. Swift második válasza még gonoszabb, mint az első. Egyenesen kétségbe vonja Partridge nyilatkozási jogát: Partridge halott, tehát hallgasson. Még ő áll az erdő felől és szítja le Partridgeot, ki őt (állítólagos felszólalásában) gazkölyöknek és bolondnak nevezte. Százával mutathatja fel a megtisztelő iratokat, melyek hozzá érkeztek jóslataira; a portugall inquisitio elégette jóslatait (ez valóban igaz is volt, a mint ezt Sir Paul Methuen, lisaboni angol követ jelentette), tehát ott is komolyan vették jóslatait; ezenkívül a nagy Leibnitz hozzáírott harmadik levelét így czimezte: „illustrissimo Bickerstaffio, astrologiae instauratori etc.“; a nagy Monsieur Le Clerc, megjegyzéseket tevén jóslataira, így nyilatkozik felőle: „ita nuperrime Bickerstaffius, magnum illud Angliae sidus“; a harmadik tudós tanár őt „Bickerstaffius, astrologorum huiusce saeculi facile princeps“ czímmel tiszteli meg; holmi költött nevü kiváló olasz hasonló bizelgéssel nyilatkozik róla s ezek után Partridge kétségbe meri vonni a rá vonatkozó jóslatot? Nem, a hol Leibnitz, Le Clerc, Magliabecchi

és mások így nyilatkoznak Bickerstaff jóslatairól, ott némuljon el Partridge, mert bizonyos, hogy megjósoltatván halála, az be is teljesedett és csak valami csaló használja fel néhai Partridge nevét, hogy ezzel Bickerstaff jóslatának ártsón. Ha pedig ezt mégis tényleg Partridge írta volna, a hatóságot hívja fel ellene, ez tegyen róla, hogy halála után senki se merjen kalendáriumot csinálni. Hiszen több naptár-csináló, mint Gadbury, Robin, Dove, Wing (ezek költött nevek persze) szintén csak életükben készítettek naptárakat s ezért a nagy angol nemzet méltóságától elvárja, hogy az ilyen üzelmeknek végét veti és a halott Partridgeot a további életjelek adásától eltiltja.

Ha kissé részletesebben foglalkoztam Swiftnek e satirájával, az csak azért történt, mert a világirodalomban új nyomot taposott vele és temérdek követője volt e műfajban. A satira legmaróbb faja az, melyet Swift honosított meg, midőn a kigúnyolandó lelkét úgy kifordítja, mint egy keztyűt, hogy belsejét mutassa meg a közönségnek. Azóta meglehetősen elhasznált módszer ez, de satirára alig ismerünk alkalmasabbat. Az egyesek ellen intézett gúnyköltészetben megsemmisítőbb ez, mint akár Horatius, akár Juvenalis bármely satirája, melyek viszont egész korok festésében utólérhetlenek.

E prózai satirákon kívül még egy *elegiát* is írt Partridge halálára, hozzátoldván egy *verses sírfeliratot*, melyet a czipész-csillagjós sírkövére szánt. Ez elégia főelece a czipészség és a csillagászat közötti párhuzamokban rejlik s Partridge csekély voltát azzal is bizonyítgatja, hogy halálát semmiféle égi jel nem jósolta meg, se meteor, sem üstökös, pedig a ki a talpbőrről a csillagokig emelkedik, arról ez utóbbiaknak mégis meg kellene emlékezniök és megjósolniok végleges elmulását. A sírfelirat kissé közönséges, ez éleczet azonban többen alkalmazták Swift után, hogy mást ne említsék, Lord Byron is, ki az általa oly igen gyűlölt Castlereagh miniszerelnöknek állított még életében oly mélyen megvető négy sorral sírkövet, hogy egész Anglia nevétségét irányozta rá.

E satirikus költészet végig kíséri Swiftet egész életén. Írói működésének jóformán minden nagyobb korszakára esik egy-két ilyen műve, melyben nem kimél senkit — legkevésbé saját magát. Minél beljebb halad életében, mely a fényes ígéretekből oly keveset vált be, mérgesebb és mélyebb lesz satirája, mely

különösen akkor csepeg az epétől, midőn füstbe ment tervei és a meg nem tartott ígérek képezik tárgyát. Rideg komolysága egy pillanatra sem hagyja el és satírját ép ez teszi félelmissé. Most már nem Dorongossy, hanem — hogy Jeroboámmal szólnunk — Skorpióssy lesz belőle. Látni fogjuk ezt alább, midőn a leölésre hízalandó gyermekekről beszél, majd mikor a házi cselédségnek adja utasításait, miként kell az uraságot vérig bosszantani. Még „Gulliver“-ben is az a csodálatos komolyság lep meg, melylyel előadja a hihetetlen utazásokat s nem csodálkozunk egy francia prelatus együgyűségén, ki e műben talált „egy s más hihetetlen dolgot“, habár az egészet készpénznek vette.

Az öngúnyolás „Gulliver“-en kívül Swiftnek saját egyéni élményeiről irt költeményeiben is megnyilatkozik. Költeményei általában gyarlók: a verses alak nem volt erőssége. Egyszerű, természetes, férfias irálya nem szereti a vers bilincseit, gondolkozása is terjengősebb, szélesebb medrű, minthogy azt versebe lehessen erőszakolni. Mindazonáltal néhány kisebb költeménye sikerültnek mondható. Ilyen „A londoni zápor leírása“, első művei egyike állandó londoni tartózkodása alkalmával s mint róla Stellanak naplójegyzeteiben jelentést tesz, eleven leírásával nagy feltűnést keltett e névtelenül megjelent vers. Ma Zola ír így prózában, mint Swift irt versben, a lehető legteljesebb naturalismus, a melyet csak a XIX. század vége termelt; sehol egy üdítő fuvallat, mindenütt csak a mocsok, a bűz, melyet az ég nagy tisztálkodása idéz elő. Szemben Addison és Pope parókás, mesterkelt költészetével és keresett eszményítésével, minő vaskos, igazi angolos hang, a milyenen később csak Butler, a „Hudibras“ szerzője, Fielding és Smollet irtak, kik mesterüknek Swiftet vallották. A leírás kétségtelenül igen eleven, látjuk, mint kél fel a déli szél és kavargja fel az éktelen port, piszkot az égre, hogy a felhők vizét bemocskolja vele, mint csapódik az le az utcákra, mint kapkodja le Zsuzsi az első csöppekre a kötélről a kitergetett fehérneműt, hogy menekülnek az urak a bérkocsikba, a kofák hogy kapkodják össze áruikat és takarodnak, végül hogy özönlik a szennyes ár végig az utcákon, megdagadva, a belváros közepén levő Holborn-hídig, magával hozva zsákmányát, úgymint a mészáros istállókból trágyát, vért és szemetet, döglött halakat a piacról, kutyakölykeket, rothadt répaleveleket, macskák hul-

lái és mindenféle más hulladékot, iszapba keverve. A leírás eleveenségét nem vonhatjuk kétségbe, de vajjon a költészetnek feladata-e csupán a szenny és mocskok festése? Közvetlenül e kis műve után látjuk „*A reggel leírása*“ című még rövidebb költeményét, melyben Swift esperes főpontul azt emeli ki, mint ugrik ki Betty szolgáló a gazdája ágyából és siet a magáét össze-gyűrni, mintha abban aludt volna az éjjel.

Leghatásosabb verses satirája, melyre Swift legbüszkébb volt, a Godolphin ellen intézett kis gúnyköltemény. Említettem, hogy Godolphin őt 1710-ben igen hidegen fogadta s ő bosszút esküdött. Pár nap múlva megjelent az egyik lapban „*Sid Hamet erényei*“ című költeménye, melyben Godolphint, a nőcsábító pénzügyministert írja le oly frívol célzásokkal, milyeneket nálunk a kálvínista papok borközi állapotban szoktak tenni az „Áron vesszejé“-re. Mennyire megfelelt e költemény a közizlésnek, maga Swift mondja el naplójegyzeteiben.

„Harleynál ebédeltem“ — írja 1710 október 15-éről Stel-lának — „Prior is ott volt. A királyné magánál tartotta emlékiratomat s kijelenté, hogy úgy az első év jövedelmét, mint a huszadot, hajlandó elengedni. Reméljük, hogy ezt holnap a ministertanácsban is kijelenti. Kérlek azonban titeket, ne mondjátok ezt el egy léleknek se (nagyon lelkekre kötötték ezt!), mielőtt közzé nem tétetik. Azt hiszem, ennél fontosabbat is közölhetek majd. Ebéd után odajött Lord Peterborow (Swift Peterborought, a spanyol örökösödési háború győzedelmes angol vezérét mindig ily orthographiával írja), megújítók régi ismeretségünket s a lordnak nagy kedve telt bennem. Egy költeményről kezdetek beszélni, a „*Sid Hamet*“-ről. Harley idézett belőle néhány sort, majd előhúzta zsebéből s egyik úrnak odaadta felolvasás végett, daczára annak, hogy már mind ismerték; lord Peterborow maga akarta felolvasni s azt meg is tette; Harley minden sornál integetett nekem, hogy az egyes szépségekre figyelmeztessen. Prior tréfásan megjegyezte, hogy Peterborow e vers szerzője, ez azonban biztosan tudni vélte, hogy ezt Prior írta, majd Prior kijelenté, hogy én írtam, mire én viszont ő rá toltam a szerzőséget. Senki se találta ki egész Londonban, hogy én vagyok e vers szerzője, pedig úgy van . . . Ti aligha láttátok azt Irlandban, pedig itt roppantul el van terjedve . . .“ stb. stb.

A közizlés ez általános romlottsága mellett nem csoda,

ha Swift néha ez irányba is téved s költeményeiben igenis vas-kos dolgokat tárgyal, miután az ilyenek igen tetszettek. Látszik majd „Gulliver“-ben, melyben képzelőtehetsége igazán bájos játékát csodálhatjuk, mennyire befolyásolja a trágárságra hajló köz-izlés, mely a naturalia non sunt turpia elvének hódol. Apróbb költeményei egy része undorítóan élvezhetlen, mert szándékosan keresi a visszataszítót s minél inkább vénül, annál inkább hemzsegnék kisebb költeményei az izléstelen részletektől. A leginkább visszataszító e nemű költeménye 1731-ből való s címe: „*Egy szép ifjú nymppha lefekvéskor*“. Corinna, a Drury Lane színház büszkesége vetkőzik s lerak magáról mindent, a mivel elbájolja közönségét: haját, üveg félszemét, fogait, az arcát kiduzzasztó készüléket, szemöldökét, mellét, stb.; rendkívül részletes leírásban adja ezeket a költő.¹ Reggelre kelve Corinna rémülten látja, hogy a szobájában járt házi és egyéb állatok (macska, patkány, galamb, stb.) összes báj-raktárát tönkretették (némely darabját e helytt leírhatatlan módon) s ő azt hirtelen pótolni nem képes. Nézd meg őt így, érte lelkesülő barátom, mondja a költő, „a ki látja, hányni fog, a ki oda szagol, meg lesz mérgezve“. Swiftnek e költeményét és a többi nőkről szóló hasonló verseit éktelen nőgyűlölete sugallta, melyről Stella sorsának esetelésénél és a „Gulliver utazásai“ tárgyalásánál még lesz alkalmam megemlékezni.

De forduljunk el a nagy szellem e kisebb tévelygéseitől, mikben ő az undorítót nem az igazságért, hanem a megbotránykoztatás céljából kereste. Az ő Martinus Scriblerus-clubbeli tanítványai, követői és barátai e térre nem követték őt. Addison sohasem írt le egy undorító sort sem: halhatatlan Sir Roger Coverleyje, az angol vidéki földesúr ma is népszerű alakja az angol közéletnek, a róla szóló balladát, románczot a karácsonyi ünnepeken éneklik. Ez egészséges alak a maga egyenes gondolkodásával regenerálta a közgondolkozást és lehetővé tette, hogy Boz-Dickens az ő halhatatlan alakjait belevigye az angol köztudatba. Arbuthnot „John Bull“-ja, az igazi angol typus Swift befolyása alatt született s addig él közzsájon, a míg csak egyetlen angol lesz e világon. „Ha csak tiz Arbutnothunk volna,“

¹ Sacher Masoch német író ollózta át e költeményt s adta ki prózában sajátja gyanánt „Vénus toiletteje“ czím alatt.

— írja Swift a huszas években, — „Gulliver utazásait felesleges volna kiadnom.“ Ily magas véleménynyel volt ez írotársáról Swift, pedig az angol irodalomtörténészek Arbuthnotot rendszeresen fel sem említik a XVIII. század kiválóbb angol írói között. Popeot, a fiatal pápistát egyenesen Swift tette nagygyá, hatalmas pártfogásával és szüntelen magasztalásaival. Gay Prior, Rowe és társai mind Bickerstaff Izsák úr szárnyai alatt nőttek fel, sőt ez álnevet még e században valami vigjátékiró is felhasználta szellemi terméke lobogójául. Ha tehát Swiftnek írói működése e részét mérlegeljük, végeredményül azt kell kimondanunk, hogy a közízlés javítására és erkölcsi irányban fejlesztésére igen sokat tett s az irodalom megújhodása a restauráció szennyes iránya után első sorban neki köszönhető.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

AZ AKARAT PROBLÉMÁJA A GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN.

— Második közlemény. —

II.

A görög gondolkodásnak az erkölcsi jóra és az ember czéljára nézve levont végkövetkeztetései, a nézetek és meggyőződések összeegyeztethetetlen különfélesége, az ennek ellentétes elméleti és gyakorlati életre való kettéválasztása s így az ember sorsának ködbe borult bizonytalansága, a szabadság elvesztése után, a pusztán elméleti igazságok boldogító hatásának megbízhatósága felől, a cselekvényeknek — a tragoediához hasonlóan — növekvő összebonyolódása s a macedóni beavatkozás deus ex machinájának szükséges igénybe vétele következtében, kérdőjelet s megfejtetlenül új problémákat hagyott hátra. A perzsa háborúk idejében élt görög ember az egyöntetűbb közfelfogás, saját belső és külső valójának közelebbi megegyezése folytán, mindenesetre boldogabb volt, mint a Demosthenes korabeli, midőn épen a multból szivott tetterejével s tanulságokból merített felvilágosodásával a célok elérhetésének különböző módozatait keresvén, nemcsak a köztudat és a közérzelmek, hanem saját erejének és érdekeinek egymást keresztező és taszító részekre szakadt feloszlódását eredményezte s azok egymáshoz közelebb hozatalára közvetítül a szenvedélyes szónoklat hatalmát vette igénybe. Ezeket az előre nem láthatott végzetes következményeket, Aristotelesnek a Sophokles-féle sorstragikumot legjobbnak tartó ítéletére gondolva, a görög nemzet leghatásosabb sorstragoediájának lehet nevezni, melyet a görög génius nem tudva elkövetett cselekményekkel idézett elő s az ἀναγνώρισις-re (félreismerésre), tehetetlenül csak a lesújtó περὶ πέντε (a tervbe vett dolognak

ellenkezőre való fordulása) után jutott. A tudás végessége az tehát, a mely miatt az ember egy nagyobb független hatalomnak s ez alatt álló számos külső tényezőnek van alárendelve.

Az eszmék azon, az életre irányuló hosszú láncolatában, melyhez az emberi gondolkodás egy kutató, mint meghatározó munkájában, több-kevesebb láncszem igénybevételével fűződött s a törekvés is majd erősebb, majd gyengébb támpont segítségével ragaszkodott, nincs egy sem, mely az észet felemelőbb és foglalkoztatóbb, az értelemre nézve szabályalkotóbb s az akaratra határvetőbb volna, mint a sors, a végtet hatalmának, a természet-tudományokkal még nem módosított törvénye. S a mily természetes folyománya a belső összefüggést fürkésző görög philosophálásnak az a tulajdonsága, hogy mélységre törekvő vizsgálódásaival a természeti mindenség keletkezését egy-egy okra: vízre, tüzre stb. iparkodott visszavezetni, úgyszintén érthető, a történeti ismeretek mérsékelt készlete, valamint azoknak megszorozott nagysága következtében is, az állami életben felsőbb és alsóbb eszmék kapcsolatához szokott, abba begyakorolt közszükség azon törekvése, hogy az ész és a gyakorlati élet eszméi egymással ne csak összeköttetésben legyenek, egymást megvilágítsák és megmagyarázzák, hanem a gondolatok sorozatában jelentőségüknek megfelelő helyet is foglaljanak el. Valóban az ember élete és a sors, ennek a közvetítő eszmék (istenek) útján értelmezett hatásai egymás nélkül okadatolatlanok, megfejtetlenek lettek volna, ha amannak ténykedései nemcsak a dolgok végelemzésében, de a gondolati felismerésben is ennek nyilvánulási formáit nem alkotnák. A philosophiai elmélet szerint az ember sorsát e földön s azontúl is a törvény intézi. Ezen nehezen megismerhető törvény ismeretére kell törekednünk. Ezen törvénynek, a mindenható sorsnak működését nem akadályozhatják meg magok az istenek sem. „Az isten, ha akarja” — úgy mond Pallas Athéna Telemachosnak (Odys. III. 229—238.) — „könnyen menti meg messziről is az embert . . . De a közös halált az istenek sem háríthatják el kedves emberöktől, midőn őt a kinyújtó halálnak vészes végzete megragadja.” Hera Zeust, midőn ez Sarpedonnak, fiának, eléstét fájlalja (Ilias XVI. 439.), e szavakkal akarja megnyugtítani: „Nem óvhattad meg őt a haláltól, mert annak a sorstól van alávetve (u. o. 411. $\pi\acute{\alpha}\lambda\alpha\iota\ \pi\epsilon\pi\rho\omega\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma\ \alpha\lambda\gamma\eta$).

A sors intézését az isten értheti s megfejtethi, de azt

szabályozni nem képes. Pythia a Kyros hatalmába esett Kroisos követének, midőn ezek szemére vetették, hogy jóslatával Kroisost Kyros ellen buzdította, azt mondta (Herodot. I. 91.¹): „... kijelölt sorsát még isten sem kerülheti ki; Kroisos pedig ötödik ösének vétkeért bünhődött, ki mint a herakleidák testőre aszszonyi cselre hajtva, urát megölte s annak a méltóságát elnyerte, pedig az nem illette meg. Loxias (= Apollon) ugyan rajta volt, hogy csak Kroisos gyermekeinek idejére essék Sardis veszedelme, ne pedig Kroisoséra, de nem bírta sorsát elhárítani.“ S Simonides (keosi), midőn (Platon Protag. 345. D.) dicséri azt, a ki önkényt semmi rosszat sem tesz, egyúttal kifejezi, hogy „a kényszerrel az istenek sem harcolnak“ s (u. o. 345. E.) azt mondja: „mindenki tudja, hogy az, a ki rút és rossz dolgokat követ el, akaratlanul cselekszik“. A bűnös Klytaimnestra így válaszol, az atyja meggyilkolásáért neki szemrehányást tevő Orestesnek (Aischyl. Sírj. Áld. 909.): „A végzet az, mely ezt okozta, gyermekem“. A sors ellen nem véd meg az áldozat sem, mert Aischylos szerint (Agam. 67—71, trójai háborúra célozva, ötödik karén.):

Senki se másíthatja meg ezt már:
Teljesül, a hogy a végzet akarja.
Hasztalan itt az áldozatöntés,
Úgy sem kap lángra az oltár,
Nem enyhül az ég haragja.

Minél inkább csökken a konkrét istenekben való hit, minél homályosabbak azoknak tulajdonságai és működése, annál megokoltabb az a felfogás, a melylyel az élet igazíthatlan jelenségeinek eredetét a sorsban keresik. Így Demosthenes (A koszorú ügyében, 271.³) azon bajokat, melyek egész városokat és népeket értek, nem magának, hanem „sokkal igazságosabban és helyesebben az emberiség közös sorsának (τῆν ἀπάντων... ἀνθρώπων τὴν κοινὴν καὶ φορὰν τινα πραγμάτων χαλεπὴν καὶ ὁδὸν οὗαν ἔδει τούτων αὐτίαν ἵστασθαι), bizonyos mindent magával

¹ Herodotos történeti könyvei. Fordította Geréb József. Budapest, 1892.

² Aischylos Oresteiaja, ford. Csengeri János.

³ Demosthenes törvényszéki beszédei. Ford. dr. Gyomlai Gyula. Budapest, 1896.

ragadó ellenállhatatlan és sajnálatos végzetszerűségnek“ tudja be. Mert Thukydides szerint (I. 140. 1.) „az események folyamában a dolgok ép oly váratlan fordulatokat vehetnek, mint egy ember hangulatai vagy ötletei. E miatt van az, hogy oly esetekért, a melyek számításaink ellenére történnek, a sorsot szoktuk kárhoz-
tatni“. A békéltető sicíliai Hermokrates honfitársait a háborútól óva (Thukyd. IV. 64.) s engedékenységre buzdítva így szól: „kész vagyok továbbá azt az esztelenségből s czivódásvágyból származó vélekedést is kivetni a fejemből, hogy sorsom felől, a melynek ura nem vagyok, ép oly függetlenül rendelkezhetem, mint saját gondolataim felől“. Demosthenes tehát saját lelkiismeretének megnyugtatóására (A koszorú ügyében, 194.) joggal mondhatta: „Ha a hajó gazdája megtett mindent a hajó épségben maradására, fűlszerelte mindennel, a mit biztonságára szükségesnek tartott, de azután elérte a vihar s megrongálta, vagy egészen tönkretette szerszámain: akad-e olyan ember, a ki őt okozná a hajótörésért? Hiszen nem én kormányoztam a hajót, mondhatná ő erre, valamint én meg nem vezettem a sereget, sem pedig a sorsnak ura (οὔτε τις τῶν τῶν χόριος ἵν) nem voltam. hanem ellenkezőleg ez volt az úr mindeneken“. Azért Platon szerint (Protag. 323. C. és D.) „azokra, a kik a természetből, vagy a sorstól bírják a rosszat, senki sem haragszik, sem nem inti őket, sem nem oktatja, sem nem bünteti, hanem sajnálja. Esztelenség volna ezt tenni (t. i. haragudni, büntetni stb.) rútakkal, kicsinyekkel, vagy gyengékkel“.

Jóllehet az ember a végzet nyers s első sorban és inkább physiologiai természetét igazgató erőivel szemben a végcél szempontjából tehetetlen és megadásra kénytelen, mégis a mellett, hogy a tapasztalati s elméleti igazságoknak összemérkezésével és ezek egymás feletti győzelmével azokat szolgálatába hajthatta (pl. képzőművészetben), azok működési gyorsaságát az emberi lélek alkotott eszmevilágával és törvényeivel feltartóztathatta, hatását haladó műveltségével módosíthatta s kifejezett sokoldalu képzettségével és választó akaratával megoszthatta. Mert kétségkívül igaz, hogy a görög nép, a végzetnek természeti és emberi úton nagy mértékben éreztetett kényszerével és támasaival szemben, az egész történetét megelevenítő inkább daczos, mint megalkuvó szellemi és erkölcsi harcban úgy virágzó nemzeti élete, mint az utókornál fenmaradt szellemi emlékezte

sokkal hamarabb esett volna a sors önkényének más értékű áldozatául, ha a pusztán vele született vágyait az eszmék minél kisebb számú és terjedelmű termékenyíthetlen talaján ápolta, azokat az oktan erőszak küzdterén durván tomboltatta s őket, az erőket sokoldalúlag felfegyverkező művészetek, tudományok gondolatvilágában nem iskoláztatta, a belátást az események pszichológiai folyásába ki nem tágitotta s így a váratlan okadatlatlanságot kisebb térre nem szorította volna. A végtelennek parancsoló törvényével szemben a görög nép a vallásossággal küzd, az isteneket az emberi eszmék hordozóivá teszi és varázshatalmukkal a salamisi ütközet anyagi akadályain átküzd magát.

Majd a vallás káros következményei ellen a fogalom s erkölcstisztító philosophiában, ennek tévedései ellen a képzelet s gyakorlati tevékenység műveiben — a már számos területre tagolódott eszmevilágával okozati összefüggésben — keres magának új erősséget.

Mivel a sors számos természeti erőforrása és ezeknek más-más láthatatlan átalakulása s így abstracte összefoglalhatlan meg sokasodása, a még elmélkedésében is szemléleti képzeteken és képeken nyugvó észmüködésben úgy azoknak hatására, mint czél-szerűségére, az emberi vonatkozásaikra, valamint egy-egy egységes folyamatot képező összetartozásukra és összehatásukra nézve tájékoztatlanságot szült, természetes, hogy az okok és eredmények kapcsolatos és látható cselekményekben való ábrázolására, de egyszersmind sok képzet, fogalom és eszme összetartására, a képzeletet jobban lekötő és a lelket erősebben ingerlő concentrálására, első sorban és mindig isteneszmékre volt szükség. Nem véletlen, hogy Aristoteles — a lélektani igazságok iránt több érzékkel — az abstrahálásban mértéken túlmenő platoni ideatan ellen kifejti, hogy a forma a lényeg, de nem mint általános, hanem mint meghatározott valóság. S míg Anaxagoras megalapítja a dualistikus felfogást, a mely a világban az anyag és szellem, az emberben a test és lélek létezését vallja, addig a nép Homérostól kezdve a lelket is kiterjedéssel és alakkal bír. habár finomabb anyagnak képzelte. Ezen, a görögöknél sajátosan mutatózó plastikus szellem, mely a költészetben psychologicce eléggé kimagyarázhatólag azon mértékben fog, minél fejlettebb és virágzóbb a képzőművészet több érzékszervhez szóló anyagi hatása, az ismeretek szaporodása is, azonkívül, hogy a lélek

— főleg a látás szerve alapján kifejlődött — aesthetikai izlésének kielégítésére is szolgált, egyszersmind a tudat kisebb s így egyfélébb és gyakoribb érzelmekkel áthatott tartalmánál fogva az indulatokat családi közösségben tartotta s ez által az akaratot sokkal feszítőbb erejűvé, a közérdekekre kihatóbbá és szabályozottabbá tette, mint, különösen a későbbi philos. iskolák, melyek (pl. epikureisták) az abstrahálva alkotott ismeretek láncszemei által megosztott, de mégis — bár kevesebb, de — mozgatóbb gyűpont után vágyódó bágyadt érzelmektől ösztönöztetve, az átkarolhatlan eszmei összefüggés megszakításával, önző énjük kielégítéséhez folyamodtak. Mert a mélyreható böleselet, ámbár — sokat várva az önkényes okoskodás folytán szétforgácsolt felfogások és társadalmi helyzetek visszássága által kihívott törekvéseitől — az ismereteket inductive megállapította, azokat a felismert hasonlóságokból táplálkozott utánczó művészet és emberi cselekedetek példáinak szabályozásával a fogalom egységébe összefoglalta, továbbá — sok tekintetben az általánosabb nézetek felforgatásával¹ — erkölcsi rendeltetésükhöz képest rendezte s — jöllehet csak különös gyakorlás után áttekinthető hosszú vonalban egyrészt a nagy tartalom, másrészt a sok zavaró érzéki észrevevéstől tartózkodni, illetőleg azokról lemondani kénytelen és ezért szokatlan eszmélődésnek szülő — legfőbb plátói eszmék alá rendelte, mégis ezen fontos logikai művelet azon előny mellett, hogy a tényeknek kategoriák szerinti összefoglalása által, a szét-szóró érzéki megindítástól menekülő gyors elmefuttatásnak útját sok szempont méltathatására tetemesen megkönnyítette, egyúttal azonban ezen, a lélek szemléleti igényeinek csekély tekintetbevételével abstracte készített alkotmány csekély súlyú alkatrészeinek meglazulására, könnyű helyzet-változására² és

¹ Jellemzők erre nézve Kalliklesnek szavai: „Mondd csak, Sokrates, tréfa számba vegyük, vagy komolyan értsük e szavaidat? Mert ha komolyan kell értenünk s az igazat beszéled, úgy mi emberek felfordult világban élünk s mindenben nem a kellőt teszszük, hanem ellenkezőjét“ (Platon Gorg. 77. l. Ford. Péterffy Jenő).

² Perikles (Plutarch. Perikles II. Ford. Szilasi), midőn a nap-fogyatkozást szörnyű előjelnek tartó katonái, kikkel a különben szerencsétlenül végződő — háborúba ment, szörnyen megjedtek, észrevén a kormányos zavarát és rémületét, hozzá sietett és köpönyegét jó magasan képbe tartva kérdezi: „Vajjon szerencsétlenségnek tartja-e

összszavarodására is az alkalmat nyújtotta s így a közzel diszharmonizálódó egyéni elhatározásnak nem a philosophia által ideális összefüggésben magyarázott fokozatos, hanem a külön-külön csak részigazságokat magában rejtő értelmi műveletektől való függésre a lehetőséget elősegítette.

Sokrates mondta ugyanis (Platon Theaitetos 155. E.¹): „Avatatlanok pedig azok, a kik azt hiszik, hogy semmi más nem létezik, csak a mit ők kezökkel közvetlenül megfoghatnak; míg viszont tevékenységeket, létesüléseket és minden mást, a mi nem látható, már nem soroznak a létezők osztályába“.

Ugyanő tagadván az érzéki észrevevés és tudás azonságát (Theaitet. 162. D.), azt mondja: „Protagoras azt felelné . . . én pedig még attól is tartózkodom, hogy csak annyit szóljak, vagy írjak róluk (t. i. istenekről) vannak-e vagy nincsenek“. S ugyanott (Theaitet. 152. E.) kijelenti, hogy Homeros ezen szavaival: „Istennek atyja nagy Okeanos volt s Thetis az anyjuk“, kimondotta, hogy minden a folyásnak és mozgásnak a sarjadéka.²

Platon szerint (Timaios 41. D.) az istenség felosztotta a lelkeket a csillagok között s (u. o. 41. E.) örökkévaló törvényeket hozott (νόμους τὰ τοὺς εἰμαρμένους εἶπεν αὐταῖς).³

Már inkább a népvallásra értendők az athénaiak ezen szavai (Thukyd. V. 105.): „A mi az istenséget illeti, hiszszük és reméljük, hogy kegyelmét tőlünk sem fogja megvonni. Ugyanis a mi vezérlő elveink sem az emberiségnek az istenről formált véleményétől, sem az ember személyes hajlamaitól nem elütők. Mert azt tartjuk, hogy az isten a felőle táplált vélemény szerint, az ember pedig a csalihatatlan tapasztalatok alapján természeti szükségességgel uralkodik a nálánál gyengébb felett. E törvényt nem mi alkottuk . . . hanem már készen vettük át s örökségül fogjuk

ezt, vagy szerencsétlenség előjelének? Nem, volt a felelet. Pedig — úgy mond — mi különbség van a közt ott fenn s e közt itt lenni. A mi a napfogytokozást okozta, csak nagyobb, mint a köpönyegem“.

¹ Platon: Theaitetosa. Ford. Simon József. Budapest, 1890.

² Sokrates az egyes isteneket absztrakt fogalmakkal is kifejezi. Platon Philebosában (128. l. Ford. Péterffy) így szól: „Kezdjük hát magán az istennőn, kit Philebos állítása szerint Aphroditének neveznek, kinek valódi neve azonban gyönyör“.

³ Az emberi lelkek további elhelyezéséről folytatja (Timaios 42. D.): διαθεσμοθετήσας δὲ πάντα αὐτοῖς ταῦτα, ἵνα τῆς ἔπειτα εἴη κακίας ἐκάστων ἀναίτιος, ἔσπειρε τοὺς μὲν εἰς γῆν, τοὺς δ' εἰς τάλλα . . .

hagyni mindazokra a nemzedékekre, a melyek csak utánunk következni fognak“. Herodotos (VII. 139.), midőn bevallja, hogy Görögországot az athénaiak mentették meg, egyúttal beismeri, hogy „ők voltak azok, kik a többi görög törzseket, a mennyiben nem voltak még érzelletűek, mind fölrázták s az istenek után ők kergették el a királyt“ (t. i. Xerxest).¹

Az istenek, mivel titkos cselekményekbe belátnak, lelkiismeretességre intik az embert. Azért Demosthenes szerint (A hűtl. köv. ügyében, 239.) „nagyon helyesen fogta föl a dolgot az, a ki a titkos szavazásra vonatkozó törvényt hozta, hogy így ezek közül egyik sem fogja tudni, ki volt közületek, a ki az ő kedve szerint szavazott, az istenek, a gondviselés azonban igenis tudni fogják, ki szavazott igaztalanul.“ (U. o. 240.) „Ezért hát sokkal jobb, hogy igazságos lelkiismeretes ítéletet hozva, ki-ki jó reménnyel tekinthessen továbbra is a maga és a gyermekei elé . . .“ Aischylosnál (Agamemnon, 1488.) olvassuk:

Mit is tehet Zeus nélkül az ember?

S mi az, mit nem az ég valósít.

A legnagyobb földi uralom Zeustól való. Ő nevezi ki a királyokat (Ilias, II. 205.).²

Az istenek jóslatai — különösen a delphoi jósda útján — igen nagy befolyást gyakoroltak az emberi elhatározásokra. Kyros azon kérdésére (Herodot, I. 87.), ki bírta rá Kroisost, hogy országa ellen támadjon, ez azt feleli: „... oka . . . a görögök istene volt, a ki engem harczra buzdított“. Demosthenes kifejzi (A kosz. ügy. 192.), hogy „a siker az istenség elhatározásától függ: csupán igyekvésének irányában nyilatkozik meg a tanácsadó gondolkodása“. Ugyancsak ő nyugodt öntudattal mondja (A kosz. ügy. 193.): „Ne ródd fel (t. i. te Aischines) hát az én hibámnak, hogy épen Fülöp diadalmaskodott a háborúban; annak kimenetele az istentől függött, nem én tőlem; de hogy

¹ A szerencsés eredményekért első sorban az istenek iránt kell hálásnak lenni. A Dareios istrosi hídját őrző iónoknak a skythák, miután a perzsákat üldözve, a hídhoz ezeknél előbb érkeztek, azt tanácsolták, hogy rombolják le a hidat: „s távozzatok el isten hírével szabadon, hálát adva az isteneknek és skytháknak“ (Herodot, IV. 136.).

² L. még Odyss. XI. 255. Hesiodos szerint (Theogon 96.):
 Ἐξ δὲ Διὸς βασιλεύει.

nem követtem el mindent, a mit emberi számítás szerint lehetett, hogy nem intéztem mindent igazságosan és gondosan s erőmet szinte meghaladó állhatatossággal, ezt mutasd ki nekem s akkor azután vádaskodjál“.

Az isten félemlítéssel is gyakorolhat kényszert. Az anyagyilkos Orestes (Aischyl. Eumen. 466.) így szól:

S meggyikolám anyám, tagadni nem fogom,
Megállva jó atyám bosszúját véresen.
De vélem együtt részes benne Loxias:
Éles kinokkal rémitette lelkemet,
Ha így nem állok bosszút a két gaztevőn.¹

Az istenség az ember esztét elhomályosíthatja. Heléna (Odyss. IV. 260.) panaszkodik, hogy megsíratta esztelenségét, melyet ő reá Aphrodité bocsátott, midőn őt hazai földéről megszűzre menni kényszerítette.²

Az istenek az elődök bűneit az utódokban is büntetik. „A hitszegő azonban (Lykurgos: Leokrates ellen, XIX. 79.) nem fogja kikerülni az isteneknek se figyelmét, sem büntető kezét, s ha ő maga nem is, de gyermekei és egész nemzetsége bizonyosan nagy bajba kerül.“ Perikles a legfelsőbb lénynek intézkedésében megnyugvást ajánl (Thukyd. II. 64. 2.): „Azt, a mi istentől jó, viselnünk kell a változhatlanban való megnyugvással, a mi pedig az ellenség részéről ér bennünket, férfias szilárdsággal“.

Platon az istenekben csak jó tulajdonságokat keresvén (Állam, 379. és 380.), azt mondja, hogy az isten jóságánál fogva nem lehet a rossznak oka . . . „Mert — úgy mond — sokkal kevesebb jó van nálunk, mint rossz és a jót nem kell

¹ V. ö. Ilias IV. 93—103.: Athéna rábeszéli Pandarost, hogy nyilat Menelaosra löjje ki. Euripidesnél, a ki sok rosszat tud mondani az istenekről, Agamemnon (Iphig. Aulisban 19. l. Ford. Radó) így szól:

Óh, nyomorult én! Mit mondjak? hol kezdjem el?
Óh, jaj, a végzet mily jármába kerülék!
Isten veté e tört, sokkalta ravaszabb,
Mint valamennyi cselfogás, mit én szövök.

² Lykurgos (Leokrates ellen, XXI. 92. Ford. Fináczy) mondja, hogy az isteneknek első gondjuk a gonosz emberek elméjét félre vezetni. L. m. Aischyl. Perzsák 726.

semmi más okra visszavezetni, a rosszra nézve azonban más okokat kell keresni, csak nem az istent.* Ezért úgy Homéroszt, mint a többi költőket, a kik azt állítják, hogy az istenektől rossz is származik, megtámadja. Demosthenesnél olvassuk (A kosz. ügy. 289.) a Fülöp elleni harcban elesettek sírjára írt epigramma e sorait:

Isten dolga csupán hiba nélkül célra vezetni
Mindent . . .¹

Istenektől függ tehát az ember dolgainak kedvező, kedvezőtlen folyása. „Mert most igaz (Demosth. A kosz. ügy 200.), azt mondják róla (t. i. Athén városáról), hogy cserben hagyta vállalatában a szerencse: ez azonban emberen mindenkin megeshetik, ha az istennek úgy tetszik.“

Az ok és okozat láncának tudatos kiegészítésére törekvő görög ember gondolkodásának kielégítésére s lelkiismeretének megnyugtatóására ösztönszerűleg fordult az események magyarázó kútfejéhez: az istenséghez, habár — a látott, írott és hallott művek hatása alatt növekedvén --- hovatovább természetesen inkább csak az ész tanainak és elveinek, mint szíve vágyainak felelésére, melyeket a földi légkör a mythol. eszmékre nézve lehűtött s földi pályafutásra kényszerített. A vallási eszmék tehát azon érvágás folytán, melyet a böleseleti gondolkodás rajtuk tett, elgyöngültek, a művészetnek teremő képzelme által — mintegy a philosophiától kiterjesztett észmüködés keretének lassankénti betöltésére — kibővültek, körvonalaikban átalakultak s így tekintélyükből leszállítva, a tudományos vizsgálódás következtében nélkülözhetetlenségükből veszítve, ennél fogva az egyéni értelem és akarat, azok kisebbedő hatása alól mindinkább kiszabadulva, elméletben a királyságtól, hosszabb gyakorlatban az oligarchiától kezdve a legszélsőbb demokráciáig kitágult meggyőződésekben, a társadalom osztályérzelmeinek szakadásaiiban (pl. Kimon, Perikles), nemcsak több kisebb, különvált politikai központok létrejvetelének, hanem a köz- és egyéni szabadságot kényszerhelyzetbe juttató események erősen háborgó áramlatait indították meg. Ezen összefonódó jelenségek, melyek a tudat állapotára való visszahatásukkal más és más s erősödő törekvések előidézöi

¹ μηδὲν ἀμαρτεῖν ἐστὶ θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν ἐν βίῳ . . .

lettek, a jog és igazság mértékén túl menő áthatolással. az egyéni önérvényesülést több helyütt gátolván, a harag, a bosszú érzelmeit szőlítetták küzdelembe s ezeket a peloponesosi háborúba keverték. A korinthusiak így jellemzik az athénaiakat (Thukyd. I. 70. 2. 6. 7.): „Azok ugyanis újítások emberei; tervek alkotásában s a mit kigondoltak, annak megvalósításában gyorsak . . . Továbbá testüket hazájuk érdekében úgy dobják áldozatul, mintha egészen idegen jószág volna, ellenben szellemüket, mint legsajátosabb kincsüket használják, ha ezért valamit tenni kell. S ha azt, a mit kigondoltak, ki nem vihetik, ezt olybá veszik, mintha tulajdon javaiktól volnának megfosztva“. A sérelem és megtorlás, a bűn és bűnhődés, győzelem és vereség tehát az egyén valójának részévé lett eszmék, érzelmek küzdelmében nyert jóváhagyást s a külső okok következtében szükségszerűen és parancsolólag majd kedvezően, majd kedvezőtlenül ütött ki.

„Józan belátású emberek (Thukyd. IV. 18. 4.) a mellett, hogy a kedvező helyzetet tántoríthatlanul kétségesnek veszik, a szerencsétlenségek között még okosabban mozognak; a háború felől pedig abban a nézetben vannak, hogy ebbe nemcsak annyiban elegyedhetik bele az ember, a mennyiben kedvet érez magában, hanem annyira bele kell mennie, a mennyire az események sodorják. Perikles a lakedaimoniaiak követeléseire hivatkozva kijelenti (Thukyd. I. 144. 2. és 3.): „Háborút kezdeni nem fogunk, de ha megkezdik, védekezni fogunk . . . De jegyezzük meg magunknak, hogy a háború kikerülhetetlen“.¹

Themistokles, midőn kényszerhelyzetében a molossosok királyához, Admetoshoz menekült (Thukyd. I. 136. 4.), ezt, habár nem volt jó embere, arra kérte, hogy ne álljon rajta bosszút ezért. „Az ő jelenlegi helyzetében ugyanis egy magánál sokkal

¹ A béke és háború felett általánosabb és fontosabb tekintetek döntenek, „ . . . mert ha egyszer (Demosth. A hitl. köv. ügy. 151.) az általános politikai helyzet nyomása alatt el van határozva a béke, senki sem hajlandó akkor némely elhanyagolt részletek miatt újra elülről kezdeni a háborút . . .“ A viszonyok kényszerére utalnak Demosthenes (A koszorú ügyében, 239.) ezen szavai: „ . . . ha ugyan egyáltalában lehetséges volt az akkori viszonyok között, mikor bizony nem lehetett azon kapunk, a mit magunk jónak láttunk, hanem el kellett fogadnunk azt, a mit a viszonyok reánk parancsoltak, mert lesben állott ám a másik pályázó“ (t. i. Fülöp).

gyengébbnek okozna bajt; nemes jellem pedig csak magával egyenlő lábón állókkal szemben gyakorol megtorlást.“

Erőszakos események alkalmával az érzelmek a helyzethez képest alakulnak . . . „Békében és szerencsés körülmények közt ugyanis (Thukyd. III. 82. 2.) az összes polgárság is, az egyes ember is szelídebb érzésű, mert akkor nem jut oly kényszerhelyzetbe, a melyben a szabad önelhatározás lehetetlen. A háború ellenben elvonván a megszokott kényelem eszközeit, erőszakoskodó mester s a tömeg szenvedélyeit a pillanatnyi helyzethez képest idomítja.“

A helyzet előnyeit több üdvös körülmény találkozásából származtatták. Demosthenes abban (A koszorú ügyében 254.), hogy az athénaieknek jobb dolguk van, mint a többi helléneknek, . . . „a szerencse kedvezésének jelét látja. Az időbeli körülmények határoznak valamely szerencsés helyzet tartama fölött. Ezeket tehát azért kell számításba venni, mert (Demosth. A hűtl. köv. ügy. 6.), gyakran megesik, hogy sok nagyfontosságú vállalatban csak nagyon kevés ideig tart a kedvező alkalom s ha már most valaki szántsándékkal (ἐκών) átengedi, vagy elárulja az ellenségnek, bármit tegyen is azontúl, soha többet azt vissza nem idézheti“.

Az elkövetett gonosztett következményeinek káros hatása sokáig tart. Demosthenes panaszkodik (A hűtl. köv. ügy. 55.), hogy a követek azáltal, hogy Fülöppel szemben a békét javasolták, örökös szegényt hoztak a városra (t. i. Athénre) „megfosztották nemcsak minden egyéb érdekeitől, hanem még a szerencse jövődi kedvezéseitől is“. Ugyanő magát (A kosz. ügy. 173.) az idők szülöttének vallja, midőn ezt mondja: „De akadt olyan ember, milyent a körülmények követeltek, én voltam az“. Azt tartja, hogy bárkinek személyes sorsát személyes viszonyai szerint kell megítélni (A kosz. ügy. 255.). Önmagára nézve szerencsének tekinti (A kosz. ügy. 257.), hogy gyermekkorában rendes iskolába járhatott, hogy volt anyjija, a mennyi kellett, hogy az embert a szűkölködés valami bűnre ne kényszerítse. Szerencsének, hogy nevelkedésének megfelelőleg részt vehetett a karvezetésben, hajó felszerelésben, a rendkívüli állami szükségletek fődőzésében, hogy se a magános, se a nyilvános élet terén semmiféle áldozathozásban utolsó nem maradt, hanem hazájának és barátainak is egyaránt hasznára lehetett. Viszont Homé-

rosnál (Odyss. XVII. 320—323) olvassuk, hogy „az erény felétől megfosztja a messzedörgő Zeus a férfiút, ha őt a szolgaság napja megragadja“. Ám a pénz is igen sok bajnak kútforrása (Sophokl. Antig. 182. l.).¹ Demosthenes (A hűtl. köv. ügy. 68.) a vesztegetésekhez folyamodó Fülöpre nézve, keserű gúnynyal nagy szerencsének jelzi, hogy „mikor terveinek végrehajtásában árulók segítségére szorult, talált is árulókra, még pedig gonoszabbakra, mint maga is remélte volna“.²

Az események folyására nemcsak a körülmények, hanem az egyén is kihat. „Lám és Aischines — úgy mond Demosthenes (A kosz. ügy. 212.) — mégis annyira megy a rágalmazásban, hogy ha valami jó történt, az, úgy mond, a körülményeknek, nem nekem köszönhető, ellenben, ha más vége lett valaminek, azért mindért engem s az én balvégzetemet teszi felelőssé.“ Azért a pusztán kedvező körülmények találkozásából származott szerencse állhatatlanságáról szólva — Aischines hetyke állításai ellenében — „oktalan embernek tartja (A kosz. ügy. 252.) azt, a ki a maga szerencséjét hánytorgatja . . .“ „A szerencse ugyanis nagy szerepet játszik az ember megtántorításában (Thukyd. III. 45. 6.), mert olykor véletlenül mellé áll s rábírja, hogy még csekélyebb segédeszközök birtokában is kockáztasson; s annyi-val inkább teszi ezt az államokkal, minél fontosabb érdekekről van náluk szó . . . Mert hiú önteltség még egy gyáva lélekbe is befészkei magát, ha tudatlanságát szerencse gyámolítja (Thukyd. II. 62. 4.), de a lenézés érzelme csak annál van meg, a ki magát ellenfelénél belátás dolgában is különbnek tartja; . . . s a belátás, mely szellemi felsőbbsege érzetétől van áthatva, a vállalkozásnak egyenlő szerencse mellett biztosabb sikert ígér (u. o. II. 62. 5.) s nem annyira a reménytől kölcsönzi bizakodását . . . mint inkább a tényleges viszonyok beható mérlegelésétől, mely nagyobb bizonyossággal enged a jövőbe pillantanunk.“ Megfontoltan ítél tehát Kleon, midőn a mytilenebeliek ellen szóno-

¹ Sophoktes tragoediái Ford. Csiky Gergely.

² A szerencse változásai az ember viselkedését is megváltoztatják. S Demosthenes (A kosz. ügy. 263.) szemére veti Aischinesnek: „Mig szolgált hazádnak a szerencse, meglapultál, mint a nyúl, örökös félelemben, remegésben éltél, várva a büntetést . . . bűneidért. De bezzeg, mihelyt valami szerencsétlenség érte polgártársaidat, egész hetykeségben mutatkoztál előttük.“

kolva azt mondja (Thukyd. III. 39. 4.), hogy azok az államok, melyek igen rövid idő alatt váratlanul virágzó jóléthez jutnak, el szokták bízni magukat, az a boldogság pedig, a melyhez az emberek várákozásukhoz képest jutnak, többnyire állandóbb szokott lenni, mint az, a melyhez váratlanul¹.

III.

Csakhogy ennek értelmes kiszámítása és biztosítása főleg az észnek minél zavartalanabb működését teszi szükségessé. Már pedig (Platon, Phaidon XI. 120. l.)¹ „a test ezerféle bajlódást okoz már elkerülhetetlen táplálkozásával is; de meg, ha betegségek támadják meg, azok is megakadályoznak az igazság keresésében. A test szerelemmel, vágyakkal, félelemmel, mindenféle légvárakkal és hiúságokkal tölt meg bennünket úgy, hogy valósággal igaz, a mit mondani szokás, hogy eszméltre se térhetünk soha miatta . . . kutatásainknak mindenütt útját állja, háborgat, megzavar és kihoz sodrunkból, úgy hogy miatta nem láthatjuk az igazságot².” Sőt sokan, daczára annak, hogy tudják, mi a

¹ Ford. dr. Gyomlay Gyula.

² Sokrates (Xenoph. Comm. IV. 5. 4.) mondja, hogy „a mértéketlenek, a kik felett a testi gyönyörök uralkodnak s e miatt nem képesek cselekedni a legjobbat, nem szabadok”. Demosthenes (A kosz. ügy. 296.) — Aischinesre és a többi megvesztegetettre czélozva — így szól: „Legyilkolták . . . ezek az utálatos hízolgók . . . a maguk édes hazáját, oda áldomásozták (προπεπωκότες) a szabadságot előbb Fülöpnek, most pedig Alexandrosnak, mert hisz ők csak gyomrukkal (τῆ γαστρὶ μετροῦντες) s legocsmányabb élvezetek szerint mérlelik a boldogságot, s lábbal tapodták a szabadságot, a függetlenséget, mindazt, a mi régi helléneknek a legfőbb jónak határköve, zsinórmértéke volt”. — Araspas (Xenoph. Kyrup. V. 1.) bármennyire magyarázza Kyrosnak, hogy csak az ember akaratától függ valakit, ha még olyan szép is az, szeretni vagy nem szeretni, minden okoskodása daczára a felügyeletére bízott Pantheába szerelmes lett. A huzamosabb érzéki ingerek következtében a lélek szenvedélyekre gyúl. Kyros mondja Araspasnak (Xenoph. Kyrup. V. 1. 16.): οὐδὲ γὰρ σοι συμφορὴν εἶναι, ὅτι Ἀράσπῃ, ἐν τοῖς καλοῖς ἔαν τὴν ὅψιν διατρίβῃν. ὥς τὸ μὲν πῦρ τοὺς ἀπτομένους καίει, οἱ δὲ καλοὶ καὶ τοὺς ἀπῶθεν θεωμένους ὀφθαλμοῖς, ὥστε αἰθεῖσθαι τῷ ἔρωτι. (U. o. 17.): Araspas: Θάρρει ἔφη, ὅτι Κῆρε οὐδ' ἔαν μηδέποτε παύσωμαι θεώμενος, οὐ μὴ κρατῆθω, ὥστε ποιεῖν τι, ὃν μὴ χρεὶ ποιεῖν.

jó, érzékiségük miatt még sem teszik azt. Protagoras szerint (Platon Protag. 352. E.) „sokan, daczára, hogy ismerik a legjobbat, még sem teszik azt, mivel az érzéki gyönyörök és fájdalmak rabjai”.¹ Platon (Timaios 86. B. — 87. B.) — (természetesen nem olyan kifejtetten, mint azt az újabb phys. psychologia művelői (Reich, Brace, Ribot stb.) magyarázzák, hogy az oly szervezetnek, melynek nedveiben és szövetében fontos alkotó részek hiányzanak, és a melynek működései annak következtében nem folynak kellő erélyvel, minden módon el kell vesztenie szellemi élénkségét és mozgékonyágát is, sőt hogy sajátlag ezen organikus hiányokból származik a hajlam a lopásra s más vétségekre) — a lélek betegségeit (rosszskedvet, csüggedést stb.) szintén a tett hibás szervezetéből, a szabálytalan nedvkeringésből származtatja.²

Hozzájárul még az is, hogy az emberrel bizonyos lelki sajátságok veleszületnek. Amorgosi Simonides,³ mintegy jelezve azt, hogy a nőnek tulajdonsága veleszületett, szatirikus költeményében elmondja, hogy Zeus a disznótól a piszkosat, rókától a ravaszt, kutyától a mindent hallani s tudni vágyót, földből, tengerből a változékonyt, számártól az engedetlent, menyéttől az ellenszenvet, lótól a cziczomázót, majomtól a cselszövőnyest, méltól a jó családanýt teremttette. Vannak örökölhető erkölcsi tulajdonságok, melyek elődről utódra átszármaznak.

Autolykos (Odys. XIX. 395. stb.), Odysseus anyai nagybátyja, tolvajságban és hamis esküvésben az embereket felülmulta. Ilyenféle furfangosságok Odysseusban is megvoltak.

A tragoedia költők gyakrabban bizonyítják, hogy gonosz

¹ V. ö. Paul Janet: A politikai tudomány története az erkölcs-tanhoz való viszonyában (Fordította Lőrincz Béla. Budapest, 1891.) I. 160—164. l.

² Platon (Timaios 86. D.): κακὸς μὲν γὰρ ἐκὼν οὐδεὶς, διὰ δὲ πονηρὰν εἶναι τινα τοῦ σώματος καὶ ἀπαίδευτον τροφὴν ὁ κακὸς γίγνεται κακός. — (U. o. 86. E.—87. B.): ὅπου γὰρ ἂν οἱ τῶν οἰσίων καὶ τῶν ἀλοκῶν φλεγμάτων καὶ ὅσοι πικροὶ καὶ χολώδεις χυμοὶ κατὰ τὸ σῶμα πλανηθέντες εἴω μὲν μὴ λάβωσιν ἀναπνοήν, ἐντὸς δὲ εἰλλόμενοι τὴν ἀφ' αὐτῶν ἀτιμίαν τῆς ψυχῆς φορὰ ἐρμυρίζαντες ἀνακρασθῶσι παντοδαπὰ νοσήματα ψυχῆς ἐμποιούσι μᾶλλον καὶ ἥττον καὶ ἐλλάττω καὶ πλείω, πρὸς τε τοὺς τρεῖς τόπους ἐνεχθέντα τῆς ψυχῆς. . . ποικίλλει μὲν εἶδη δυσκολίας καὶ δυσθυμίας παντοδαπὰ, ποικίλλει δὲ θρασυτητός τε καὶ, δειλίας ἔτι δὲ λήθης ἅμα καὶ θυσιμαθείας.

³ L. dr. Boros Gábor: Szemelvények a gör. lantos költészet remekeiből. Budapest, 1882. 86—89. lap.

atyának nem lehet derék fia s hogy jó szülőtől jó, rossz szülőtől rossz gyermekek származnak.¹ Az öröklött tulajdonságokat a nevelés egy időre eltakarhatja, de úgy, hogy azok előbb utóbb ne nyilvánuljanak, ki nem írhatja.

Schopenhauernek ilyenmű állítása jut eszünkbe, midőn Aischylosnál (Agamemnon 718–738) Heléna vészhozó jelleméről a szavakat olvassuk:

Oroszlánfiat így nevelt
Otthon egykoron a juhász
A szopós gödölyék közt.
Élete zsenge korában
Apraja-nagyja előtt oly
Kedves, olyan simulékony;
Piczi gyerek gyanánt sokat
Pihen ölükben édesen
S farkesóválva tekint fel a
Kézre, mely eledelt ad.

De majd megnövekedve ő
Jellemét kimutatja, és
Ápolása felében
A juhót ölve rakásra
Fellakomázza hivatlan;
Úszik a vérben az udvar,
Iszonyú nézni őt a ház
Fiainak, hogy ől, dühöng;
Így nevelt ama háznak is
Vészhozó papot (t. i. Helénát) isten.

Egyes költők (Theognis, Pindaros) az öröklött erényeket becsesebbnek tartották a nevelés által szerzetteknél.

Aristophanes az ily erények becsére czélozva, „Békái“-ban (673–692.) így szól:

¹ Kisfaludy Sándor e tényre czéloz ezen hasonlattal (Hátrahagy. munkái II. 21. 1.):

A most jelen valóhoz a jövő idő
Igen hasonló többnyire.
Mint a gyermek a szülejétől, az is
Szintügy vesz attól életet, természetet.

Sokszor elgondoltuk már, hogy úgy van e mi városunk
 Erdemes polgáraival, kik tette, fajra nemesek,
 Mint a régi jó arannyal és az újjal, mely ma jár.
 Mert habár megkoresosítva nincs a régi pénzdarab,
 Sőt úgy látszik, valamennyi közt csak ez van verve jól,
 Hellének közt, barbárok közt elfogadják egyaránt,
 S mind tartalma, mind csengése legszebb, legjobb: még se jár:
 Hanem ezzel a tegnap vert és minap vert nyomorú
 Rézzel élünk, melynek leghitványabb érezvegye.
 Polgárink közül is a ki, tudjuk, hogy józan, nemes
 Férfú és igaz ember, jó családú és művelt,
 Kit művészetben neveltek, torna, táncz és zene közt.
 Sárba rántjuk; a ki meg réz, és bitang és Pyrrhiás
 És pimasz vér, apja, maga — alkalmazzuk mindenütt;
 A legújabb jött-ment népet, kiket városunk elébb
 Aldozaatra bűnbakul se használt volna szívesen.
 De, ha későn is, ti balgák, jobb szokásra térve már,
 Válaszszátok újra mindig a legérdemesbeket.
 Így, ha győztök: nagy dicsőség; de ha buktok is kicsit:
 „Szép fáról még függni is szebb“ — a ki böles, ezt mondja rá.¹

Antigone (Sophokles Antig. 172. l.) felszólítja Ismenét, hogy mutassa meg, vajjon nemes-e a lelke, vagy nagyszívű szülőknek gyáva leánya-e?

Hesiodos (Erga k. Hém. 285.) szerint a nemes léleknek sarja idővel nemesbül.

Sokrates — némileg a jelen század azon physiologusaira (Moleschott, Virchow, Vogt, Krafft-Ebing stb.) emlékeztetve, kik ismeretszerzésünk összes mozzanatát az agyvelő működésének tulajdonították s e működésnek a lélek nevet adták — Platon Theaitetosában (194—195. B.) képlegsen szól a természetadta lelki tehetségek alkatáról mondván: „ha valakinek a viasza jókora vastagságú, mennyiségű és simaságú a lelkében s megfelelően meg van puhítva, akkor az érzéletekből származó s a léleknek

¹ Sokrates ezzel ellenkezőleg (Platon Theaitetos: 174. k. és 175. B.) azt mondja, hogy az — inkább elméleti vitatkozásban jártas philosophus: „mikor valakinek a nemzetséget magasztalják, hogy milyen előkelő származású, hét gazdag ösét képes felmutatni, akkor ezt a dicséretet csakis az együgyű rövidlátók számára való-nak tartja, a kik . . . nem bírják . . . meggondolni, hogy mindegyikünknek ezer meg ezer őstünk és dédapánk van, közöttük gazdagok, szegények, királyok, rabszolgák . . . végre is Amphitryonnak huszonötödik, sőt még az ötvenedik őse is csak olyan ember volt, mint akárki más a világon . . .“

magvába bevésődő képek — a mint ezt Homeros a lélek magvának viaszszerűsége miatt oly rejtvénytyszerűen mondja — az ilyen emberekben tisztákká lesznek, lesz elegendő mélységük és tartósságuk. Ezért is aztán az ilyen emberek először is jó fel fogásuak és erős emlékező tehetséggel bírnak, azután pedig nem cserélik össze az érzékek lenyomatait, hanem helyesen vélekednek . . . Az ilyen embereket hívják azután bölcseseknek . . .” A szálás, durva, köveces, pulha, továbbá a földdel és szeméttel kevert viasszal bírónak lenyomatai homályosak. Ez tehát természeti adomány, mely a lelki tulajdonságok kifejlődésének magvát is magában bírja. S „valamint az egyik test (Sokrates: Xenoph. Comm. IX. 1—3.) a másiknál erősebb a veszedelmek elviselésében: úgy az egyik lélek is természetből fogva edzettebben viseli el a veszedelmeket a másiknál.” Továbbá: „az ugyanazon törvények és szokások szerint neveltek is nagyon különböznek egymástól bátorságra nézve; sok esetben a bátorság is az emberrel vele születik . . .” Aischylosnál az átkos család tagjainak bűnhődése, az öröklött tulajdonságok, bűnösség s ilyen jellem következménye.

A fivére ellen kebelében engesztelhetetlen gyűlölettel viseltető Eteokles tettének összes indító okai egyéniségén belül, jellemében rejlenek.¹ Aristoteles is (Eth. Nikom. VI, XIII.) úgy nyilatkozik, hogy a jellemvonások mindegyike némileg már a természetből van adva.

A sors, a vallási eszmék által határvonalak közé vont, a kiszámíthatatlan események által kiigazított s a természet sejtelmes hatása folytán a jellembe vésődött érzelmek az embert a mellett, hogy megkötöttségénél fogva gyengeségének tudatára vezetik, egyszersmind a belátás korlátoltsága daczára tudvágyra serkentik. S az ennek ismeretterjesztő szolgálatában álló görög tragoedia, az élet határozó tényezőinek összekombinálásával kifejti, hogy Oidipos tudatlanságánál fogva bukik el. A gyakorlati életben a lélek többféle erőnek, összevegyülő alá- és fölérendeltségi viszonyukban mindig változó és korlátolt működése ezt a végzetes tévedést, az előre megfontolt szándék igazságának és helyességének rovására, megfelelő külső erkölcsi tanulságok és tanuságok, mint kellő támpontok híján — spekulatív vizsgáló-

¹ Pecz Vilmos: A görög tragoedia tört. 138. 1

dásnak félrevonuló munkájával szemben — természetessé teszi. Platon, midőn éltesebb korában több álláspontjának helytelenségét belátta, „Törvényei“-ben több olyan tanáról (pl. nőközösségről)¹ lemond, melyeket a korábban megírt „Állam“-ában jóknak vallott. Már „Menon“-ában (77b—78b.) beismeri, hogy „a rossz után csak azok törekednek, a kik ezt jónak tartják“. Továbbá (Gorgias 466. d. – 467. a.): „az államban az, a kinek nincs belátása, jót nem vihet keresztül“.

Sophokles Antigonéjában (210. l.) Teiresias, az Antigoné-
nak és saját családjának szerencsétlenségét okozó Kreonhoz
így szól:

Vedd szívedre óh fiam! Hiszen közös
Sorsunk mindannyiunknak, hogy tévedhetünk,
De a ki téved nem lesz az boldogtalan,
Ha bünbánólag helyrehozza a hibát,
S bűnéhez önféjűen nem ragaszkodik.
De a makaesség mindig gyöngö ész jele.

Az öntudatosan vétkezőnek (Platon Hippias 375. c.—376 b.)
jó embernek kell lennie. Ám Kreon nem járt el öntudatosan,
mert hiszen maga bevallja, hogy nevének és gyermekének halá-
lát akaratlanul okozta. A kar a megtört szerencsétlent így figyel-
mezteti (Antig. 223. l.):

Ha üdvöt akarsz ez életen át,
Legyen ész vezetőd,
S ne sértsd meg az istenek égi jogát.

Az események ok és okozatbeli összefüggésben vannak
egymással, azért (Platon Theaitet. 202. B.) „... Ha valaki
minden okadatolás nélkül helyes véleményre jutott valamely
dologról, ekkor az ő lelke tudhatja ugyan róla az igazat, de
még nem ismeri őt. Mert a ki nem képes valamiről számot
adni és valamit megokolni, az ezt a dolgot nem ismeri“.

Demokritos tanítása szerint:² ἀμαρτίνης αἰτία ἡ ἀμαθία
τοῦ κρείσσοτος. Sokrates erősen hangoztatta (Xenoph. Comm.
IV. 2. 2. 2.), hogy „a kik a széphez, jóhoz és az igazsághoz

¹ L. Theobald Ziegler: Geschichte der Ethik. I. 99. és 100. l.

² L. Ziegler: Gesch. d. Ethik. I. 35. l.

nem értenek, rabszolgalelkek.“ Platon nyomatékosan bizonyítgatta (Protag. 345. B.), hogy: „αἵτι, γὰρ μόνῃ ἐστὶ κακὴ πράξις, ἐπιστήμης στέρηθῆναι. S íme a tragoedia további fejlődésében, Euripidesnél az értelemhez szóló reflexiók,¹ gnómák túlságosan — (még a nők szájába is philosophiai mondásokat ad) — uralomra jutnak, természetesen — az Aischylosnál és Sophoklesnél tapasztalható consequens s a cselekvényeket egy hősben egyesítő szenvedélyek rajzolásával szemben — a költő skeptikus irányánál fogva, a jellemzés következetességének s így a cselekvény egységének rovására. Aischylos hősei kemények, daczosak, Sophokleséi inkább passivek, kik átszenvedik, átküzdik életük tragikumát és sok esetben öngyilkossággal vetnek véget életüknek. Euripides gyakrabban — néha kellő ok nélkül — lealacsonyítja a hős monda jellemeit; személyei javulásra hajlandók; s az őrzöngő Herakles később szerencsétlenségei után magához térve e szavakra fakad: ἐγκατεργάσω τὸν βίοντον. Mintha mondaná: „ember küzdj és bízva bizzál“.

Azonban az észrevevés, a lelki erők az ismeret megbízhatóságára nézve sok kívánni valót hagynak hátra. „Az érzékléssel (Platon Theaitet. 186. E.) nem lehet a dolgok valódi mibenlétéhez eljutni.“ (U. o. 202. D. E.): . . . A legelső dolgokat mint ősalapokat, a melyekből velünk együtt valamennyi dolog alapulva van, megmagyarázni nem lehet (U. o. 186. D.): „s a tudás nem az érzéki benyomásokban rejlik, hanem igen is a belőlük vont következtetésben“.

A szellemi vizsgálódás, nem lévén képes a rejtélyeket megoldani, a kozmologiai kutatásokról, ezek meddősége miatt, lemondva, Thalestől az eklekticizmusig folytonos hullámmással majd a subjektív lét és az abszolút lét közti különbség elenyésztetése végett az „egy“-nek és a „gondolatnak azonságát“ vitatta, majd skepticismussal s negatioval az érzéki látszat és értelmi lét tudomány ontologiai, pszichologiai és dialektikai disjunkt fázisain át, a tárgytól kezdve az alanyig — az eristikus megarai iskola vitatkozásáig s a sophista retorikáig elfajulva — mindent kérdésbe vett, azonban a jelenségeket kimagyarázni nem tudta, s így az ember gyakorlati és elmélkedési szabadságának legelőnyösebb módjához: a képzetekből alkotandó fogalmak nyomozásá-

¹ L. Pecz: A gör. trag. tört. 110. l.

hoz, kifejtéséhez azoknak absztrakt bizonyításához fordult. Ámde ezen, a tárgyilagos ismeretet tagadó sophistikából kifejeződött módszer a mellett, hogy inkább a gondolati és képzeleti jelenségek fiktív és exclusiv magyarázásához vezetett, ezeknek viszonyát a látható világhoz, az emberhez kideríteni — nemcsak a platon, de az aristotelesi philosophiában sem — képes nem volt, a mi által nemcsak a gondolkodásnak két eleme: az ész és értelem közt antagonizmust, de a belátás, akarat és kötelesség közt is szakadást hozott létre, úgy hogy a philosophusok az állami élettől legnagyobbreszt, tudásuk önbefolyásoló, illetve igazgató hatalmának biztosítása végett, bölcselkedő foglalkozásaik zavartalansága érdekében magukat távol tartani s így a romlott közvélemény irányításától függetleníteni iparkodtak. Azonban a társas élet bármilyen munkálkodás erkölcsiisége érdekében okvetlen szükséges, ezen szükségesség pedig úgy a természetnek, mint a társadalomnak mesterséges eredménye, mely a maga hatásait különféle képen egyesíti és működteti különféle céljaira nézve. A bölcsészek szellemi ösztöneik kielégítése, az igazságok megállapíthatása végett a barátságot igen sokra becsülték, s azt a tanok és elvek valóságos felekezeti iskolájává avatták. Platon „Szerelmé“-ből következtethetjük, hogy ő, a célját az általános emberi „jó“-ban kereső erkölcsi elhatározások kutforrásául szolgáló alapérzelmet, mint a szellemi tevékenységek indító okát magában rejtő s minden egységbe összefoglaló „eros“-ban kereste, melynek melegét a szűkebb szellemi barátságban találta. E szellemi közösségnek tulajdoníthatták a görögök Sokratest,¹ Platont és Aristotelest s köszönhetjük mi az ő szellemi hagyatékaikat.

Sokrates (Xenoph. Memor. I. 2. 20) Theognis költő szavait bizonyítékkul hozza fel, hogy: „Jóra tanítanak a jók, de ha összegyűlsz gonoszokkal, elveszted (könnyen) még a mi volt is, az ésszt“. Ugyan ő állítja (Platon Apol. 54. l.),² hogy az ifjúságot nem csupán egy ember javítja, vagy rontja. Artabanos unokaöccsének: Xerxesnek (Herodot. VII. 16. a.) ezeket mondja: ... „egy értéke van annak, ha helyesen gondolkodik valaki,

¹ Maximus Tyrius (Kr. u. 2-ik sz.) az erényes Sapphonak nőtanítványaihoz való viszonyát párhuzamba hozza Sokratesével az athénai ifjakhoz.

² Ford. Gyomlay.

vagy szívesen enged a jó tanácsnak. Nálad egyesül a kettő egymással, de rossz emberek társasága eltérít a helyes úttól, valamint a tengert is, az emberek e leghasznosabb eszközét, a rátörő szelek nem engedik, hogy természete hajlamát kövesse“.

A közös hivatásból kifolyólag egymással összekötött társas életből kinőtt testületi erények, erkölcsi szabályok együttműködésre kötelezik a tagokat. „A prytanisek (Demost. A hűtl. köv. ügy. 190.) mindig együtt áldoznak, együtt étkeznek is, de azért a jók nem utánozzák a gonoszokat, hanem, ha vétken kapnak maguk közül valakit, feljelentik a tanácsnak és a népgyűlésnek. Ép így együttes áldozatot mutat be a tanács, a hivatalba lépés napján együtt étkezik. Ez a szokás megvan a hadvezéreknél és minden tisztviselő testületnél: de vajjon azért szabadságot adnak e vétkezésre az egyes tagoknak? Egyáltalában nem.“

Az erényt tehát (Platon Protag. 327. és 328.) az emberekkel való társalgás neveli. Az egyetemesebb kötelességteljesítésekben találkozó közvélemény nyomást gyakorol az egyesnek elhatározására, Phoinixet (Ilias IX. 460.) az emberek ócsárlása tartja vissza az atyagyilkosság gondolatától. Odysseus (XIV. 239.) Trója ellen azért megy, mert tekintetbe veszi a nép kemény szavát. Penelope (Odys. XVIII. 225.) figyelmezteti Telemachost, hogy szégyen, vagy gyalázat fogja érni a népnél, ha a vendégség kötelességeit megszegi.¹ Perikles (Thukyd. II. 37. 3.) az athénaiak önértékét legyezgeti e szavaival: „Hallgatunk a törvények parancsolataira . . . s azokra, a melyek írásba foglalva ugyan nincsenek, de áthágóikra a közvélemény előtt szégyenbélyeget ütnek“.

A közvélemény azonban a terjedő romlottság növekedtével a nézeteket az erkölcsök becsére nézve felforgathatja. Thukydides a peloponneszosi háború korabeli pártvillongások és magánversengések erőszakoskodásait így jellemzi (III. 82. 4. 5.): „Így az eszeveszett vakmerőség a czimborákért áldozatra kész vitézség néven jött forgalomba, a megfontolt késlekedés pedig ügyesen palástolt gyávaság néven; a higgadt józanságot kendőzött poltronságnak tartották, azt pedig, a ki mindenben okosan akart eljárni, oly embernek, ki erélyes cselekvésre egyáltalán képtelen; ellenben az örültséggel határos hevességet férfhoz illő tulajdon-

¹ V. ö. Ilias VI. 350. stb.

nak tekintették . . . A ki mást törbe csalt, az eszes ember volt, a ki pedig a törvetést fel tudta fedezni, az még sokkal hatalmasabb tehetség . . . Általában azt magasztalták, a ki másnak a rossz elkövetésében eléje vágott! . . .“ S a modern moralisták (Wagner, Drobisch, Quetelet) a régi nézetek igazságát erősítik meg, midőn állítják, hogy az emberi cselekedetek, büntettek okai legnagyobb részt a társadalmi állapotokban és életviszonyokban keresendők, s ennél fogva az embert cselekedeteinek mérlegelésénél társadalmi kötelekei közül kiragadni nem szabad.¹ A súlyedő társadalom elnéző, sőt helyeslő magatartása a gonosz iránt s így igazságtalan ítélete a fontosabb érdekekről, a jobb érzelműek támadását hívja ki maga ellen. Demosthenes, egyrészt erős meggyőződése és hazafias tettei becsének védelmezése, másrészt Aischines pártolásra talált gonoszságainak kiemelése meghíúsítása végett méltán ily szavakban tör ki a nép helytelen viselkedése ellen (A kosz. ügy. 138.) . . . „Ám a ti emlékezetetek nem elég hű az effélékre s nem lobbantok méltó haragra értök, hanem megvan az a rossz szokástok, hogy bárkinék is túlságos szabadságot adtok arra, hogy gáncsolgasson és rágalmazzon olyan embert, a ki a ti javatokra beszél. Gyönyörűségtelk a szidalmazásban s kedvéért feláldoztatok a város érdekeit.“

Dr Janicsek József.

(Vége köv.)

¹ L. Érték. a bölcs. tud. kör. 1889. 28. 29. l.

RUSKIN.

Egy pár évvel azután, hogy Carlyle meghalt, Ruskin is belefáradt küzdelmeibe, melyeknek sikerébe vetett régi hite meg-ingott. A természet rajongó szeretetével lépett az életbe s ezt az érzését épen megőrizte. Visszavonult Coniston tava mellé, a bratwoodi remeteségbe, a szomorú fűzek suttogását hallgatni. Sem Londont, sem Oxfordot nem kívánta többé látni. Egyre műveit olvassgatta és így siránkozott: „Mily ferde ítélet! Mily szűk papos felfogás! Vajha megsemmisithetném az egészet . . .“

E jajongó öreg úr különös látvány. Csak az öregsége ment-heti s az a fájdalom, mely az akezió emberét elfogja, mikor tisztult vagy legalább is tisztultnak vélt felfogása mellett nincs már ereje küzdeni, mint egykor, hajh, ifjonti erejében. Mert Ruskin az angol ember típusa: nemcsak gondolkozik és érez, hanem azonnal cselekszik is. Nem elégszik meg azzal, hogy eredeti gondolata van, az új gondolatot menten tetté akarja átalakítani s ahhoz aztán lázas energiával keresi a hívőket. — e nélkül pedig boldogtalan!

Remetesége utolsó idejét szomorú lemondásban töltötte tehát. Úgy érezte, hogy mihamar el fogják feledni.

Alig hiszszük! Éles ellentmondásaival, szűk felfogásával, hagyományos hitével, korlátolt meggyőződéseivel, lángoló ékes-szólásával, puritán miszticizmusával együtt, volt ő csak egész ember. Az egész ember hatása pedig nem mulandó; oly ritkák az egész emberek.

I.

Nem képzeletének, hanem vallásos hitének hatása alatt alkotta meg világnézetét, melynek alapja valami csodálatos természetkultusz, mely őt szépségrajongóvá tette s ebben vált, minden

rokonvonásuk mellett, mellett, Carlyle ellentétévé, de egyszersmind annak kiegészítőjévé is Carlyle nem kereste a forma szépségét, nem is volt érzéke iránta. Sem a természetben, sem a művészetben nem azt kereste, hogy miképpen nyilatkozik meg a lélek, csak azt, hogy minő a lélek? Ruskint elragadta a formák bája, a természetben és a művészetben a kifejezés, a szín és harmonia, a vonalak és árnyéklatok egymáshoz való viszonyai foglalkoztatták szellemét. De ez érzéki hatást szellemének puritán felfogása egyre felülbírálta, a jó és rossz problémájától sohasem szabadulhatott, nemcsak hitt, hanem folyton azon töprengett: harmoniában van-e hite érzelmeivel, örömeivel és rajongásával, szeretetével és gyűlöletével?

Szellemének sajátosságán alapul egész felfogása, tanai és hatása; fejlődésének története pedig megmagyarázza szellemét.

Ruskin szellemének fejlődése teljesen különbözött szak tudásaink fejlődésétől. Nem végzett műtörténelmi szemináriumi gyakorlatokat, nem hallgatott műtörténeli előadásokat. Teljesen szabadon, minden rendszer híján fejlődött, azt tanulta, a mi érdekelte s abban a sorrendben, a hogy az egyes tárgy megragadta figyelmét.

Apja gazdag borkereskedő volt, a kitől természetszeretétét örökölte, anyja ájtatos hívő lélek, a ki napról-napra olvastatta vele a bibliát, sőt egész fejezeteket kívülről is meg kellett tanulnia. A természet és a biblia hatása alatt indult fejlődésnek Ruskin világnézete.

Nagy utazásai Wales és Irland szépséges vidékein, majd a Rajna mentén s főkép a Svájcban s Olaszország örökké mosolygó kék ege alatt a fiatal Ruskinban olyan természetkultuszt fejlesztettek ki, a melyet megőrzött haláláig és alapja lőn művészi felfogásának is. Művei telve vannak a legesodálatosabb tájképekkel. Életének története tulajdonképen nem egyéb, mint a természettel való érintkezésnek története, melynek csodás szépségeit a naiv rajongó lelkesedésével érzí át és írja le. A természetért való rajongása megnyilatkozik minden szavában, minden művében, esztétikájának ez az alapja; ha a fűről, a hegyekről, a felhőkről, a tölgyről, a kövekről vagy a falevélről ír, behatol annak legtűkösabb életfunkciójába és a pantheista szerető szemével élővé teszi az élettelen. A kristály álmáról, szeszélyéről, erényeiről és szomorúságáról, a moha szerény egyszerűségéről,

a büszke tölgy csodás harcáról az elemekkel és a környezettel, alakjának belső tulajdonságairól, lelki életének finom rejtelmeiről a természetimádó misztikus elragadtatásával áradoz. (L. különösen *Modern Painters*, I. és IV. köt.) De mennyire ismeri is a természetet! A szerető elmerülésével figyelni meg szépségét, kutatja báját és a természettől kapja boldogságát, megnyugvását, szerelmi csalódásaiban a megnyugtató írt.

Vallásos érzésének forrását a bibliai világnézet tanulmányozásában kereshetjük, mely philosophiáját a puritán moralista szigorú következetességével a maga képére teremtette át. Természetrajongásának bibliai színezete van, művészi felfogásának, sőt kritikai terminológiájának is a biblia az alapja. Anyja, ki papot akart belőle nevelni, nagy gondot fordított arra, hogy helyesen hangsúlyozva mondja fel a biblia szövegét, minden csekélyebb hangsúlyhibára ügyelt s addig ismételtette vele, míg előadásába és nyelvébe be nem szivárgott a bibliai előadás ódon zamata. Ez stílusára, minthogy pedig a stílus a gondolkozás formája, tehát szellemére is elhatározó befolyással volt. Ruskin életében nem voltak morális forradalmak, csak életének utolsó éveiben, a mikor már öreg volt és magával tehetetlen, mindaddig puritán meggyőződésének szent lelkesedésével kereste a jót és üldözte a rosszat, gyűlölt mindent, a mi a sáttannal szövetkezett s rajongott mindenért, a mi az angyalok szellemét fejezte ki. Hitt a szavakban, a hagyományban, a formákban s a próféták ígéiben, sőt a maga kiküldetésének isteni voltában, melyre hivatkozva ítelt, emelt és sújtott, szeretett és gyűlölt, nemcsak a mindennapi életben, hanem művészi kritikáiban is.

Képzeteiben a bibliai próféta ideálja ébredt fel, a kinek szava szent, a ki sugallataira hallgat, érzéseit követi, belső igéket hall és vízióinak hatása alatt cselekszik. De az angol ember örökölt tulajdonságai módosították ez ideális képet.

Tizenharmadik születésnapjára Roger *Italy*-ját kapja ajándékba, melyet Turner illusztrált. Természetrajongása ettől kezdve művészi rajongással társult, kezd rajzolni tanulni és apja, a ki maga is nagy műbarát volt, ez érzékének kifejlesztésére mindent elkövet. Ettől kezdve minden alkalmat megragad, hogy útjaiban a vidék szépségein kívül a műkincseket és műremeket is megsejmlélje. A fiatal Ruskin a vízfestésben, később az olajfestésben gyakorolja magát és főképp Turner modora ragadja el. Nagy

európai útjaiban szorgalmasan másolja a képtárak remekeit s ellesi a legkülönbözőbb művészi egyéniségek technikai sajátosságait is. A mellett természettudományi tanulmányokat folytat, ásványgyűjteményét tökéletesíti és milliomos ember fia lévén, minden eszközt megragadhat, hogy tudományos érdeklődését kielégíthesse. Mineralogiai értekezését és építészeti fejtegetéseit az akkori legkiválóbb szaklapok is közlik, pedig egyelőre csak az oxfordi egyetem, hallgatója s mint ilyen tulajdonképen theologiai studiumokkal foglalkozik s hosszabb orthodox szellemű versével díjat is nyer. Ettől kezdve azonban érdeklődése mind erősebben a művészethez fordul s megírja a *Modern Painters* első kötetét, e Turner-apológiát s e művész sajátos természetfelfogását, mely a fénytűnemények kizárólagos tanulmányozásában rejlik, prófétikus hangon ünnepli. Művészi sikere eldöntötte életpályáját: most már egyenesen a művészetnek fog élni, mint a művészetek prófétája, a művészi megújulás, az erkölcsi megtisztulásnak művészi alapon való prédikátora, oly életcél, mely bibliai ideáljához közel áll, loboghat, lelkesedhet, propagandát fejthet ki, hatalmas egyéniségének szenvedélyes kifejezésével.

Innen gondolkozásának rapszodikus volta. Ruskint belső tűz emésztette, nagy életcél elbegett előtte, meg akarta dönteni kora művészi felfogását és helyébe állítani a magáét, melyet a természet csodálata keltett fel benne és végletekig menő részletezéssel akart indokolni. Rossetinek írja 1855-ben, hogy a *Modern Painters* egy igen nehéz részletén bajlódik, mely úgy elfoglalja, mintha valami mennyiségtani számmiveletlen dolgozna, nem szereti, ha ilyenkor háborgatják, csendre, nyugalomra és elmélyedésre, nem pedig társra van szüksége. (*Ruskin papers*. Kiadta: W. M. Rossetti, 1899. 90. l.) Ő, a vizionarius próféta, az angol ember részletező gondoskodásával hajszolta a példákat, a tényeket, az adatokat, a demonstráló rajzokat, megadja Turner hegyeinek geológiáját, Claude Lorrain faleveleinek botanikáját, Della Robbia angyalainak pszichológiáját, most pathologiai, majd mineralogiai ismeretekkel ejtene bámulatba, itt a dinamika törvényeit, amott az üvegfestés vagy a mozaikkészítés technikáját részletezi, tudván, hogy az angol ember a puritán felfogás és a keneteljes előadás mellett sohasem felejtí el a tények vizsgálatát. Ezért rajzokkal és metszetekkel magyarázza művészi elveit, melyeket ő maga rajzolt, nagy európai útjain, hogy olvasója

lássá szakavatottságát és kijelentéseinek. ítéletének csalhatatlanságában senki se merészellen kételkedni. Lelkét az új művészi felfogás igazsága bármint is áthatotta, sohasem szűnik meg hangsúlyozni, hogy hűségesen ragaszkodik a tradíciókhoz. „Olvasóim közt nincs egy is, a ki azt tenné fel rólam, hogy a törvény fontosságát nem becsülném eléggé, vagy hogy annak tekintélyét vitatnám.“ (*Velenze kövei*, III. 118.) A tradíciótól eltérni beleütközés volna az angol *cant*-be, ettől Ruskin, a puritán, borzadoz. De a törvényeket igenis magyarázhatja a maga szabad ízlése, a maga szabad felfogása alapján és jogában áll azokért rajongani. E jogával Ruskin szabadon él. Azzal a szenvedéllyel, melyivel a természetért rajong, elemezi a maga ízlésének szempontjából, a szeretet vagy gyűlölet szemüvegén át a művészetet, a jó vagy rossz művészetet, — mert a közöny hangulatát nem ismeri. A jó művészetet szereti, jó művészet pedig csak az, a mely az ő művészi elveinek megfelel. minden más rossz, a Sátán sugallatára készült és elvetendő. A szenvedélyes ember ítéleteit pedig — ha nem is alapfelfogásában — de részleteiben igen gyakran a pillanatnyi hangulat vezeti, mely most az exaltatio, majd az értelmetlen tagadás végetéig ragadja. Így látjuk őt, most az angol Pre-Rafaeliták érdekében szenvedélyesen agitálni: (*Velenze kövei*, III. 243.) „szeretné látni, ha a Margaret-streeten újonnan épülendő templom freskóit Hunt vagy Millais elvállalná“; majd máshelyt (II. 202.) kijelenti, hogy „minden ifjú hölgy, a ki üveggyöngyöt vásárol, részese a rabszolgakereskedésnek,“ viszont pedig ő, a ki egykor Turner technikahajszáját ünnepelte (1850-ben) Whistlerről szólva kijelenti, (*Fors Clavigera*, 1877. júl. 2. levél) hogy a technika elfinomítása a művészet megölője, hogy a hol a fényhatás keresése mellett eltűnik a forma, a vonalak és kontúrok igazsága, ott a művészet egy a jongleurködéssel, a mi a Sátán szolgasága . . .

Végletekre hajló természetének gyökere erős szubjektivizmusában keresendő. Byron, Carlyle volt mestere. már pedig rendszeren azt szeretjük a mások irataiban, a miben velünk közösek, s ime az *én* erős hangsúlyozása, a mit Taine *l'hypertrophie du moi*-nak nevez, Ruskinben is jelentkezik. „A művészet a szerint értékes vagy értéktelen, a mint valamely jó és nagy emberi léleknek egyéniségét, tevékenységét és eleven szemléletét fejezi ki.“ (*Velenze kövei*, III. 211.) A művészetben is az egyéni

megnyilatkozást kereste, a magáét sem nyomta el. Rendes formulái: *I know, You may take this for granted, Believe me when I tell you*, a próféta önbizalmával, a rajongó ragyogó szemével s a proselyta gyűjtő hitével kiejtve. Mint egy modern apostol hallatja ítéletét s higgyünk neki, mert ő mondja, mondja pedig, mert igaznak látja, igaznak érzi, belső sugallata szerint — sajnos, sokszor csak pillanatnyi hangulatából kifolyólag.

Ellenmondásával exaltált lényének heves kifejezésével együtt érthetjük azonban meg egészen aesthetikai és ezekkel szorosan egybefüggő szocialis tanait, melyeket hívei oly ájtatos hangulatban hallgattak meg, mintha csak egy új-kori Messiás ejtene ki jószágokat.

II.

A szenvedélyes rajondó lázas őszinteséggel hirdette meggyőződéseit.

— Vajjon ki ma minden idők legnagyobb művésze? Tegnap Botticelli volt . . .

Igy tréfálkoztak tanítványai Oxfordban, a hol 1870-től 1884-ig a Stadel-tanszék aesthetikai tanára volt s csak akkor vonult vissza, a mikor az egyetem a vivisectiont megengedte, melyet ő, mint az állatok szenvedélyes barátja, hevesen ellenzett. Hogy visszavonulni engedték, ez volt életének legnagyobb keserősége, a halálos csapás, melytől elvérezett.

Aesthetikai tanai természetrajongásából érthetők meg. Nincs a természetnek olyan jelensége, a mi ne volna szép, — hirdeti Lessinggel. „A kunyhó lehet szép s a legparányibb mohaszál, mely földelén megterem s e moha legparányibb rostocskája, melyet a nagyító üveg láthatóvá tehet, a maga nemében, mindegyik szép, nem kevésbé, mint a hegység. az ég, a felhő . . .“ (*Velenze kövei*, III. 165.) Ezt érezni kell s a ki a szépséget érzi, boldog. *A thing of beauty is a joy for ever*. El kell merülni a szépség szemléletébe, pusztán a szépség érzése kedvéért, hogy a legmagasabb gyönyört, azt, a mi az embert az állattól megkülönbözteti, élvezhessük. A szépség szemléletének rajongó hirdetője. Csak az, a ki a természet szépségeit megérzi, a ki ehhez az utól nem ért ideálhoz rajongó tisztelettel közeledik, csak azt nézi benne, a mi abban nagy és nemes és jó, érezheti meg a

természetben rejlő örök szépet s fejezheti is ki egyszersmind. „A művészet tehát nem egyéb, mint a természetnek formáin és törvényein érzett műveltség és értelem által kifejlődött öröm.“ (*Fiesole törvénye*, 1. §. 10.) „Csak az a műtárgy nemes, melyet a természet szeretetéből alkottak . . . A ki azért rajzol, hogy szép rajzot csinálhasson, sohasem fog sikert aratni. A cél nemes-sége adja meg az erőt a sikerhez.“ (U. o.) A természet szépségeit nem lehet meghatározni, csak érezni, de csak a ki érzi, tudja igazán kifejezni. A művészet tehát a természet adoratiója.

Am Ruskin — minden természetrajongása mellett — észreveszi, hogy mindabban, a mit a természet élénk ad, „vegyest van a jó a rosszsal“ s a puritán miszticizmus felébred benne. A művészet hatásának tudatában e hatás pontos vizsgálatához fog. Igaz, hogy a művészet adja a legintenzívebb gyönyört, a legerősebb lelki felindulásokat, de éppen ezért a legveszélyesebb, legkárhózasabb indulatokat is. A művésznek tehát nemes lelke sugallatára válogatna kell a természeti jelenségekben, azt fejezve ki, a mi szép és jó, a mi érdemes arra, hogy észrevegyék és megszeressék az ideális érzésű emberek.

Hogyan, Ruskin a művészt az ideális emberekhez utasítja? Tehát bizik abban, hogy az ember ideális érzésű? Erősen hiszi és hirdeti: „az ember szelleme végtelen; a végtelen magasba szállhat és a végtelen mélységbe süllyedhet, de alaptermészete — s ez az a hit, melyet megkövetelnek — a nemesség, nem pedig a süllyedtség“. A próféta erős bizodalmaival beszél, nem Byron skepticizmusával, sem Carlyle keserűségével. A művészet Ruskin szemében eszköz arra, hogy az alapjában nemes emberi természetet nemesebbé tegye. A művészetnek tehát ez a feladata: fejezze ki az erkölcsös embernek a természet erkölcsi tartalmát.

Hatalmas koncepczió és egy egész philosophia! Vallásos hite és puritán felfogása olvad össze művészi elveivel s hatásos prédikációra nyílik alkalma, melyet nem is mulaszt el, a mint hogy éppen ezzel nyítja meg oxfordi előadásait! Hallgatói, a kik éppen olyan puritán nevelésben részesültek, mint ő, elragadtatva hallgatják, de mi, a kiket puritán elfogultsága aesthetikai élvezetünkben lépten-nyomon sért, a mikor teszem, Murillot azért ítéli el, mert idejét a bűnös csavargók, a romlott lazzaroniak festésére fecsérelte, holott a dolce far niente-nek művészi kifejezése a mi erkölcsi felháborodásunkat nem is érinti, kezdünk

kételkedni. a művészet és erkölcs illetén egymás mellé állításában.

A mi aesthetikai meggyőződésünk a művészetek moralitását nem a puritán erkölcs tan zsinórmértékével méri, tehát nem a tárgy kiválasztásában keresi a vezető szempontot, mint Ruskin, a ki a természetet ugyan mindennek fölé helyezte, így tehát a művészet fölé is, de a természet nem minden részletét tartotta művészi ábrázolásra méltónak, (a mi helyes, mert kevés,) hanem csak a nemest, az erkölcsöt, a megindítót, az ideális érzéseket felkeltőt, (a mi már egyoldalú és hamis.) Ő csak a *nemes* művészetet szerette, annak a hatását tartotta nemesítőnek, az erkölcses elmegegyezőnek, mert az erkölcsöt támogatta. E pontra a renaissance-ról szóló ítéletének tárgyalásánál még vissza kell térnünk. De már itt is éreztetjük különválásunkat. Mi a művészetben a formák, színek és érzések harmoniáját keressük, nem az erkölcs tan tételeit. A ki érti a művészet nyelvét, a ki hallja a színek és vonalak beszédét, azt érdekelni fogja az építőművész lelkének megnyilatkozása, mely kövekben álmodott és árnyéktömegekkel dekorált; a festő egyéniségének kifejezése, a mint visszatükrözteti a fény és árnyék örök harcát; a szobrász genieje, a mint az emberi test vonalaiban a lélek titkos rezzenéseit figyeli. Csak ez, a művészi lélek, a nagy egyéniség: a szépség. A kinek képzelete ilyen fogékony a műemkek iránt, arra csak a rút, a durva, az ízléstelen — erkölcstelen, de minden erkölcsös, a mi szép. Csak azt nézi: Szép-e? Egyéni-e? Örök igazság-e? S ha igen, azért szereti, mert szép.

Sajátságos, ez a puritán gondolkozó, a ki a természetet minden rajongása mellett is osztályozza, a *realismus* híve, mert azt követeli, hogy a természetnek azt a részét, a mit nemesnek ismertünk fel, „a szív őszinteségével, a nélkül, hogy valamit hozzáadnánk, vagy valamit elvennénk belőle“ kell kifejezni. „A természet visszaadására kell törekednünk.“ „A kit szeretünk, annak minden részlete érdekel... rajzoljuk tehát a természetet a sas éles szemével, a hegedűművész finom ujjjaival. Griseldis szerelmével és türelmével.“ Az emberi képzetet bágyadt és erőtlen a természethez képest, minek tehát képzeleti tárgyak után futkosni, mikor ott a természet, örök bámulatunk tárgya. És íme az első ok, a miért a Rafaelt megelőző művészek magukhoz vonzották. Botticelli, Carpaccio, Bellini, Perugino rajongó őszin-

teséggel keresték a természet titkait, a szűz természetét, a melyet a kultúra még nem tett rúttá s az egyszerűt, az igazat festették, nem mint a renaissance, a „melynek a természet immáron kevés volt, túlozta, ferdítette, meghamisította és izgatott erkölestelen lelkének kifejezőjévé tette . . .“

A művészi képzelet szerepét ő csak a természet részleteinek kiválogatásában látta „a képzeletnek nincs joga teremteni, kötelessége behatolni az igazságba, asszociálni az igazságot, helyreállítani az igazságot.“ (*Modern Painters*, IV. 14. §.) A természetben benne van minden szépség s a kinek lelke tiszta és önzetlenül rajongva közeledik hozzá s nem a kíváncsi szerető indiscretiojával, megtalálja a szépet, mint a hogy Rossetti éneklí:

None sees here but the pure alone . . .

Ezt a tisztaságot, ezt a naiv természetrajongást csak Rafael előzőiben találta meg, magában Rafaelben nem, a kinek művészi egyéniségéből éppen azok a vonások hiányoznak, a melyekért Ruskin rajongott. Valóban a modern művészet — éppen Ruskin idejében — mindegyre jobban eltért Rafael irányától. A modern művészet teljesen egyéni. Rafael genialis eklektikus. A modern művészetben a hangulati elem uralkodik. Rafaelben az epikai és drámai. A modern művészet a színezés rajongó tisztelője. Rafael a vonalak erejével akar hatni. Csakhogy Ruskin Rafaelt s benne a renaissance-ot egészen más szempontból ítélte el, bár be kell vallanunk, hogy a modern művészi elvek közül is nem egyet érintett. Hogy mindjárt ezeket említsem, mint kitűnő ismerője a technikának, ő volt az, a ki a színek hatására figyelmeztetett s ebből a szempontból ajánlotta Botticelli, Carpaccio, Bellini tanulmányozását, a mit a *Pre-Raphaelite Brotherhood* művészei (Hunt, Millais, Rossetti) hűségesen követtek is. A Rafaelt megelőző művészek módján éles, meg nem tört színekkel dolgoztak. Műveik nagyban különböztek a képtárak barnás tónusától, élénkebbek, sőt rikítóbbak voltak, természetesen szokatlanok is és ezért kellett Ruskinnek részletező fejtegetésekkel bizonyítani koloritjuk igaz voltát, a mit különben Turner, egyenesen természetmegfigyelések alapján, már előbb is gyakorolt. A mit tehát Ruskin a színezés elméletéről írt, nem volt egyéb, mint a *plein air* hangsúlyozása, a *színharmonia* követelése, írván: „Ha a vászon egy részét könnyedén, más részét részletezőn

fested, a mű mindenik részlete jó lehet, külön-külön, de egymáshoz nem illenek.“ (*Elements of Drawing* 157. §.) A színezés e részletező gondozását a Rafaelt megelőző korszak művészeinél találta meg és azok módját ajánlotta, de itt megállott, nem akarva észrevenni, hogy a színezés igazi nagymesterei mégsem a Peruginók, Carpacciók és Bellinik, csakhogy elfogultságát már más ok: morális lázadása a renaissance ellen magyarázza.

Egyébként teljesen érthetetlen volna az a sok belső ellenmondás, melynek áldozata lett. Csak egy párra mutatok rá, mint a melyek a modern művészet kérdésével szorosabban össze fűgnek.

Ruskin egyik művében olvassuk:

„Turner élete első korszakában gyakran jó kedvében volt és megmutatta ismerőseinek, hogy min dolgozik. Egyszer Plymouth kikötőjét rajzolta, a kikötőben egy vagy két mérföld távolságra állomásozó hajókkal. Történetesen egy hajótiszt is volt a társaságban, a ki a rajzot nagy meglepetéssel szemlélte és megjegyezte, hogy a hajó oldalain nem láthatók az ágyúrések. „Valóban nem, felelte Turner, mert ha ön Edgecumbe ormára áll és megnézi a hajókat a lemenő nap fényében, észreveszi, hogy az ágyúrések nem láthatók.“ — Jól van — felelte a tiszt megsértődve, de ön tudja, hogy a hajón ágyúrések is vannak! „Óh igen, — felelte Turner, elvégre tudom, de az én feladatam annak a megrajzolása, a mit látok s nem annak, a mit tudok.“ (*Eagle's Nest*, 125. §.).

Mi más ez, mint az impressionismus proklamálása, az az elv, a melyre a japán művészek tanították meg a moderneket. S íme a hetvenes évek végén előáll Whistler, visszamegy Turner felfogásához s a japánoktól elvesse azt, hogyan lehet suggestiv hatást elérni, főképp az „élő pontok“ finom átérzésével, szóval egészen Ruskin kolorisztikus elveit viszi át művészi gyakorlatába.

S mit szól ehhez Ruskin?

Azt kérdi: lehet-e a természetet virtuoz módon visszaadni? A ki erre törekszik, nem őszinte természetrajongó. Tehát hazug, tehát erkölcstelen, a Sátán szolgálja, nem igaz művész, hanem kontár. Mert az igaz szeretők mindig ügyefogyottak! „Fogadjuk el egyetemes törvényül, hogy nemes emberi munka nem lehet jó, ha csak nem tökéletlen.“ „A tökéletesség megkívánása min-

dig annak a jele, hogy a művészet végeczélját félreértettük.“ (*Velence kövei*, II. 208.)

A tökéletlen ügyefogyott, az esetlen: ez a művészet végeczélja, nem pedig a tökéletesre való törekvés s „a kik Rafaelt igazán szeretik, elismerik, hogy akkor festett legjobban, mikor még legkevesebbet tudott.“ (*Velence kövei*, III. 70.) Íme a másik ok, a miért a Rafaelt megelőző korszak művészetéért rajong. Ismét a puritán beszél belőle, a ki istenkisértésnek tartja, ha az emberi lélek a maga érzéseinek minél tökéletesebb kifejezésére törekszik s a Sátán szolgája mindenki, a ki a természetet szenvedélyes lélekkel, izgatott lelkiállapotban és nem pedig egyszerű megnyilatkozásában, nyugodalmas pillanataiban keresi fel. Ezért ítéli el a renaissance-művészek hatalmas jeleneteit, a szenvedélyek megnyilatkozásait, a bámulatos aktokat, „mert nem bonczoljuk azt fel, a kit szeretünk“, s mert a művészet feladata a nyugodalmas színeket és mozgásokat visszaadni, nem pedig a szenvedélyeseket. Ennek pedig a renaissance vállalatlansága az oka, — csakhogy Ruskin igen óvatos! Mert nem a Leonardo da Vincik, hanem a Guilio Romanok, nem Michel Angelok, hanem a Vendramin-émlékek kedvencz témái, a melyeknek művészietlenségét fejtegetve, hirtelen fordulattal a kor romlottságáról és egyszerre a renaissance sivárságáról prédikál.

És vajjon miért sivár? Ezért:

„A nagy festők neve, mint megannyi harangszó: Velasquez nevében Spanyolország bukását halljuk, Titianéban Velenzéét, Leonardoéban Milanóét, Raphaelében Rómáét. És mély igazság van ebben, mert minél nagyobb erő az, a mit elvesztegetnek vagy rossz czélra használnak, annál nagyobb bűn ez eddig épen a legmagasabb fokon álló művészet mindig vagy a hiúság felékitésére, vagy érzékiség felköltésére szolgált.“ (*The Two Paths*, 127.)

Ez az ő renaissance-gyűlölete tehát hatalmas templomi beszéd, nem komoly tudás, ragyogó retorika, nem meggyőző igazság s a szofista szellemeskedése csupán. Lehet mindez sugallat, proféczia, hit, sőt igaz lehet az is, hogy így érezett, hogy belső ösztöne parancsára cselekedett, a mit minduntalan hangsúlyoz, mert hiszen vallásos rajongása szülte középkor-rajongását is, lévén az igaz vallásos érzés kifejezése a gótika, mely

érzésében különben a korabeli angol mozgalom, *Gothic Revival* is jelentékenyen erősítette. Jóval előbb Pugin, később pedig Philip Webb építészek a gótikának épen olyan rajongó hívei voltak, még pedig az angol gótikának, melyet Ruskin, — *Venezze köveiben* — gyönyörűen glorifikált. Művének ez a része: *A gótika természete* a legszebb művészi elemzés, melyet valaha írtak. Művészi előadása itt emelkedik a legmagasabb fokra, úgy hogy az angol irodalomban közhelylyé lett erről az iratáról így emlékezni meg: one of the finest pieces of modern writing existing. (*Social England*, VI. 538.) — Tanítványa Morris bámulatos ízléssel, gót betűkkel, gót formában díszműként adta ki és Burne Jones illusztrálta. Jellemző azonban, hogy egész művében nem beszél sehol a modern vasszerkezetről, úgy hogy modern építész alig veheti hasznát. Csakhogy középkor-rajongásában mindent gyűlölt, a mi a modern életnek kiegészítő része, a vasszerkezetet épen úgy, mint a vasutat, a gőzt, a füstöt, a gyárakat, tehát Londont, Manchestert s a modern művészeket, a kik a modern életet, a vasutak által pestisessé tett levegőt és a gyári munkást rajzolják, nem pedig a falusi egyszerű embert és a szűz természetet. A modern élet szemlélete kimondhatatlanul bántotta. Mire való az esztétikai érzés, ha tűnnünk kell, hogy az élő ember elveszíti testi szépségét s a szellemtelen gyári munka Isten képéből, az emberből buta, rút lényt formál? Mire való tájképeket aggatni a múzeumokba, ha az industrialismus befészkelődik mindenüvé, a vasút kedvéért átfúrják a hegyeket, rúttá teszik a szabad és sérthetetlen természetet. Harczot kell tehát indítani az élet rútsága ellen!

Mindezt Carlyle is látta, ki is fejezte és hirdette az önzetlenség újjáébredésének szükségét. Ruskint is meggyőzték Carlyle rajongó szavai. De Carlyle csak gondolkozott, Ruskin agitált is. Előbb írásban, utóbb telepek alapítása által. *Fors Clavigera* cím alatt kiadott levelei Anglia munkásaihoz hatalmas ékesszólással írt prédikációk a modern industrialismus ellen s tanítványai Morris, Walter Crane már egyenesen szocialisták, a kik tovább fejlesztik a mester szavait s az ő szellemében a művészet demokratizálását hirdetik s a szegény ember életébe is be akarják vinni a szépséget. Ruskin híres levelei egy egész programmot tartalmaznak, nagyrészt Carlyle elvei alapján, elfogadva annak társadalom-kritikáját. A mit Carlyle *Past and Present*

jában olvasott, szívéhez szólott s megindította, — de akcióra is készítette egyszersmind.

„Elfeleedtük az Istent, nyugodtan bezártuk szemünket a dolgok örök lényege előtt s megnyitottuk a látszatnak és hazugságnak . . . Nincs többé Isten ránk nézve! . . . Az ember elvesztette lelkét és hiába keresi: az antiszeptikus só, mely meggátolná testének rothadását . . . Önzők vagy élvhajászók vagyunk. Nem úgy tekintjük többé az életet, mint felséges templomot, hanem mint biztos nyereséget hozó gépet vagy finom mulató termet . . .“ (*Past and Present*, 185. stb.)

Ily szavak erős visszhangra keltek Ruskin lelkében. Kereste a gyógyító szereket. S ő is, mint Carlyle, az erős egyének önzetlen munkájában látta, a kik készek lemondani a gazdagság hamis felfogásáról, földi javak raffinált versenyéről. Erkölcsei alapon kívánja a békés foglalkozásokat, a kereskedelmet és ipart szervezni, akárcsak a katonai szolgálatot, a hol ma már nem a nyereségre való vágyakozás, hanem a kötelesség teljesítése a vezérlő erő. A hadvezér ma már nem meggazdagodni akar hadereje győzelméből, az iparosnak és kereskedőnek sem lehet ez az igazi feladata. Csak ez esetben fogja azt a becsülést érezni, a mit a nemzeti hadsereg. *Unto this Last* című művében kifejti, hogy a munkaadónak mily nagy felelőssége van a munkásaival szemben, hogy az igazságos jövedelem eloszlásnak alapja az a belső érték, mely az igazi munkást jellemzi; s hogy az igazi vagyon „maga az élet, élet, mely minden erőt magában foglal: szeretetet, örömet, bámulatot“, ezt pedig a mechanikus munka tönkre teszi, „az eget elsötétíti, a napot befedi, az örömet meggyanusítja, a reményt értéktelenné teszi, a munkás kezét erőtlenníti“.

Mindamellettt ő még nem szocialista, mint tanítványai. Morris és Crane, *Unto this Last* című művében ő maga vonja meg a határvonalat.

„A szocialista, látva, hogy az erős ember a gyengét bántalmazza, így kiált fel:

— Törjétek le a karját!

Én azt mondom:

— Tanítsuk meg arra, hogy erejét jobb célra használja.“

A moralista, a minő Tolstoj is, oly erős volt benne, hogy visszarettenté az erőszaktól. Ő tanítani, szívhez szólni, megindítani akart mindig.

Fors Clavigera sem egyéb, mint egy hatalmas szocialis paedagogia elveinek fejtegetése. Visszatér a középkori munkás-élethez, melynek elveit vissza akarja állítani gyakorlati alapon. „Minden ember természetében és egyéniségében, bármily egyszerű és faragatlan legyen is, van némi tehetség jobb dologra is, ha kézimunkára alkalmazzuk.“ (*Vel. kövei*, II. 195.) „Jó munkás lenne mindenki, ha a kézimunka megvetésével végkép felhagynánk.“ (U. o. 206.) A gyári munkás gép, de az ember valójában gondolkozó lény s ezt nem szabad elfojtani. Minden munkás művész lehet, hagyjátok tehát kifejlődni. Felhozza példának az angol és a velencei tüveggyártó munkás közti különbséget, az előbbi mintáját pontosan összeállítja, az utóbbi minden darabnál új mintát gondol ki. (*Velence kövei*, II. 204.) Ez lön az új műiparmozgalom kiinduló pontja!

III.

Szocialis paedagogiai elveit ő maga meg is akarta valószínűsíteni. A reformereknek természetesen mindég heves ellenzőik is akadnak s így Ruskinnek is. Az *Edinburgh* dicsérte kritikai működését, de szocialis propagandáját hevesen ellenezte A *Century* szocialis elveit helyeselte, de művészi felfogását támadta. Pedig — mint láttuk — egyik a másiknak szoros kiegészítője.

Mindenekelőtt a *rajztanítás* intenzívebbé tételére buzdított és oxfordi egyetemi előadásaival kapcsolatosan rajziskolát és múzeumot alapított, saját vagyonából és saját költségére. Az ő elvei alapján szervezték azután országszerte az *art schoolokat*, úgy hogy 1897-ben a különböző művészi iskolákban 2.600,200 ifjú tanult Angliában rajzolni. (*Schools of Art. Their Origin, Work and Influence, Sparkes-től és The Year's Art*, 1899. 84. l.)

A rajztanításon kívül az *érzés nevelést* hangsúlyozta, mert a gyermekben ki kell fejleszteni a rajongás hangulatát, ez legyen minden nevelés kezdete.

„Miért rajongjon? Mindegy, akármiért. Tisztelje a főzeléket vagy a csigabigát, ha nem tudtok neki méltóbb tárgyat felmu-

tatni, de tanuljon meg rajongani.“ (*Time and Tide* 96. §.) „Mert rajongani a legfőbb öröm és az élet legelső hatalmas-sága, a boldogság titka.“ S hogy ez az öröm kifejlődjék benne, rendeztette Ruskin híres májusi ünnepeit, „mert azért élünk, hogy örüljünk, cselekedjünk, imádjunk; tudhatunk mindent, a mit e világon megtanulni lehet s a mit a Sátán tud a más-világon, a nélkül, hogy mindezek közül csak egyet is megtenni képesek lennénk.“ (*Velence kövei*, III. 62.)

Legelőször a chelseai Training College fogadta el Ruskin tervét s azóta ott s más leányiskolákban a májusi királynő minden évben megkapja a maga lilium bokrétáját, hiszen „a májusi ünneplés a világ legszebb érzése.“ (*Studies in Ruskin. Cook-tól*, 130. l.) Az ő hatása alatt elevenítették fel Kölnben is a májusi rózsauinnepeket.

Középkor iránti rajongásából folyt *gép- és vasátgyűlölete*, melyet tanítványai, Morris és Crane is átéreztek és a mikor 1860-ban Morris megteremtette a maga iparművészeti társaságát, nemzeti szellemben, kézimunkával, eredeti iparművészet terem-tése czéljából, elveit egyenesen Ruskintól vette, kit Oxfordban hallgatott és szeretett meg. Tulajdonképen azt tette, a mit Ruskin más téren, a szövő ipar terén, a mikor a *The Langdale Linen Industry*, a *St. George Cloth*, a *George Thomson et Co.* ipar-vállalatok életbeléptetésével genialis iparművészi elveit gyakor-lati úton is igazolni akarta, vagy a mikor a *St. George's Guild*-telep alapítása által utopisztikus társadalmi álmát akarta meg-valósítani. Ezek a vállalkozások időközben mind megszűntek, de elveit a modern angol iparművészet teljesen elfogadta, tovább fejlesztette és bevitte az életbe. Morris és Crane állottak az újabb mozgalom élére és mindkettő szóban és írásban, de főkép genialis gyakorlatukkal hatalmasan közreműködtek abban, hogy Ruskin középkor rajongásának praktikus következményei érvényre jussanak: az egyéniség érvényesítése a művészetben, a szépség kultusz terjesztése a mindennapi életben, az érzés nemesítés, a kézimunka önállósága és művészi volta, — a modern élet és technika sikereivel kellően harmoniába hozva.

Csak kettőt akarok ez alkalommal kiemelni: Morris törek-vését a könyvnyomtatás körül és Crane sikereit a mese illusztrá-lása terén. A mit a Kelmscott-sajtó kiadott a legművészbib régi

kiadványokkal vetekedik kézisajton nyomták, a festéket kézibálalal vitték át a szedésre s a papirosát olyan gyárban készítették, a melyet nem gőz (hanem természeti erő: víz) hajtott. Crane mese-illusztrálásain is a középkor naiv rajzolóinak hatása érzik. Egyszerűek és szellemesek. A gyermeki lélekhez szólnak. Különösen szépek *Delandnak The Old Garden*-jéhez készült színes rajzai s *Aladdin* története, mind színes lithographiák, mert hiszen a gyermeknek csak a színes kép az érthető, a világot is színesen látja és így természetes, hogy tónusokat transponálni, színeket abstrahálni még nem tud. Olyan lélektani törvény, melyet Ruskin szintén hirdetett!

IV.

... Este volt és a Hyde-Park villamos lámpásai kigyultak. Amolyan nagyvárosi fullasztó nyári nap után, gyorsan megtelnek a fasorok friss levegőt sóvárgó emberállatokkal. Csakúgy lihegtek a fáradtságtól, szemük mélyen beesett üregébe s munkától megdurvult kezük fáradtan lógott alá. Az enyhe esti szél, mely a fák lombjai között játszadozott, elegáns kocsikat is kicsalt és gumikerekeiken könnyedén siklottak tova a pompás kocsúton.

Aztán jött egy ember, lámpással kezében. A lámpást felakasztotta az egyik fa sudarára, felállott egy padra és elkezdett hangosan zsoltárokat énekelni. Aztán rikoltó hangon szónokolt. Az emberek rosszaságáról beszélt és a Sátán uralmáról. Ragyogni kezdett a szeme, ajkai remegtek. A sétálók meg-megállottak előtte, a magánfogatokból kiszállottak a delnők és ő egyre a világ romlottságáról beszélt. Sirt és zokogott és verte a mellét. Miközben zsoltárokat énekelt s ime, hallgatják immár és együtt énekelnek véle és ő beszélni kezd az iparról, és a gyarmatokról, az uzsoráról és a lelkiismeretről, szenvedélyes erkölcsi felháborodással, lázasán, szinte tajtékzó szájjal...

Ki ez az ember? Ki tudja? A Hyde-park estende telve van effajta prédikátorokkal. Ma csak úgy hatnak, mint Cromwell idejében, prédikáljanak bár a szabad ég alatt vagy iskolatermekben, templomokban vagy a parlamentben, az erős hit, a meggyőződés látszata szívéhez szól az angolnak, gondolkozik rajta, meghányja-veti érveit s meghallgatja.

Itt, a Hyde-parkban értettem meg Ruskin hatását, mert ő is ilyen prédikátor volt, csak hogy sokkal suggestívabb, sokkal hatalmasabb szellemű és kitűnően fel volt szerelve mindazzal, a mivel honfitársaira hatni lehet. Ne feledjük el, hogy gazdag ember fia volt, úgy hogy igazán van *Hainerton*-nak, a ki a *Modern Painters*-ről azt mondta, hogy az nemcsak egy genialis ember műve, hanem olyan genialis emberé, a kit gazdagsága is támogatott. Előadása, műveinek nyelve, compositiója mind amolyan Hyde-park szónok benyomását teszik ránk. Olvassuk csak Ritschie asszony leírását Ruskin oxfordi előadásáról:

„A terem reggel óta megtelt s a hallgatók, hogy jó helyhez jussanak, elhanyagolják más tanár előadását, vagy reggelijöket, sőt, a mi szinte hihetetlen, délelőtti cricketjátékukat. Az egyik tanár csak az ablakpárkányra ülhet, a másik a kathedrára. Itt-ott nők, néha éppen annyian, mint deákok, főképen amerikaiak, a kik azért jöttek át az Óceánon, hogy lássák azt az embert, a kit Carlyle *ethereal Ruskin*-nek nevezett. Az ajtó nyitva marad, olyan nagy a hőség. A mester megjelenik. A hallgatóság tapsban tör ki. A kik még nem látták felállanak, tolakodva és előre hajolva s látnak egy magas sovány embert, a kit a tanítványok hosszú sora kísér, mint egykor az athéni philosophusokat. Hosszú, fürtös haja szőke, szeme ragyogó kék, finom ironikus mosoly lebeg ajkai körül s erős szemöldöke élénken mozog beszéd közben, ha enthuzaismusa elragadja. Könnyedén köszön, azután a demonstrálásra szükséges tárgyakat rakja ki: ásványokat, pénzeket, rajzokat, photographpiákat, végül leveti nagy tanári köpenyét s úgy tetszik, hogy ezzel elszáll tőle az oxfordi szellem is, mert öltözete rendkívül gondos, nyakkendőjében értékes gyémánt-tű csillog és kék mellénye igen kaczer. Megszólal, mintha pap prédikálna, érezteti mondatainak rhythmusát, szaval, előbb halkán, mind erősebben, bele se néz jegyzeteibe, ki-ki tér más tárgyra. megkérdi, hogy értették-e, azután hirtelen anekdotát mond, majd feláll s a szabályt ünnepélyes hangon diktálja, azután elvész gondolatmenetébe, botanika, geologia, exegézis, philologia minden-minden nagy zűr-zavarban thesisét támogatja, beszél, mint a hogy ír, az összefüggést elvesztette, de hallgatóságát megnyerte“. (*Records of Ruskin*, 1. §.)

Íme hatásának oka: első sorban személyes. A ki megkapó egyéniségét megismerte, bűvös köréből nem tudott kiszabadulni. Carlyle is hasonlóképp írja le őt. Morrisra, Burne-Jonesra, Craneré, mindenkire egyazon suggestiv hatással volt. Ehhez hozzájárult színes nyelve, művei nem száraz adatgyűjtemény feldolgozások, hanem megható, szívhez szóló szónoklatok bámulatos plastikával, finom elemzéssel és megkapó képekkel. Mint festő, megszokta a látási képek eleven megfigyelését s Velenczét vagy Svájcot, képet vagy embereket írjon le, nem elvont eszméket, hanem realis képeket, megelevenített tájat, hangulattól átszőtt jeleneteket, cselekvénybe olvasztott hangulatokat ad. Szóval képen gondolkodik. Első korszakában hosszú körmondatokban folynak mondatai. Olyikban hatszáz-nyolczszáz szó is van, igen kevés írásjellel, míg stílusa másik korszakában, a mikor már a néphez beszél, főkép 1860-tól kezdve, rövidebb mondatú, szaggatottabb, szenvedélyesebb az előadása. A *The Queen of the Air* előszava szinte végig egy tagú szavakból és egyszerű állító mondatokból áll. Máshelyt az alliteratio, climax, gondolatismétlés, sőt egyenest a refrain is diszíti prózáját. Ezekhez járul még az is, hogy művei oly ügyes kiadót találtak, a minő *Allen*, a *Ruskin-House* vezetője, a ki a mester apró iratainak mesésen ügyes terjesztésével tette oly népszerűvé Ruskin eszméit. Azonban külső körülmények is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a művészet nemzeti irányának hangsúlyozását szívesen fogadják, hiszen az 1851-iki s főkép az 1862-iki londoni kiállítás csúfos kudarca kétségtelessé tette, hogy a művészet és műipar az idegen irányok másolásával sikert nem arathat.

— — — Ruskin életpályájának tanulságai, nálunk, a hol a művészi nevelés kérdését napirenden tartják, különösen meg szívlelendők. De e tanuságok levonását más alkalommal kísérem meg.¹

Dr. Lázár Béla.

¹ L némileg rokontárgyú dolgozatomat: *A művészi nevelés a középiskolában*. 1899 Athenaeum kiadása.

A VÁLASZTÓI JOG REFORMJA.

II.

Az általános szavazati jog alatt mindenk előtt nem szabad értenünk mindenkinek szavazatát. Nem jelenti ez az elv azt, hogy mindenki kivétel nélkül részt vehet a választásban. A választói jog nem oly jog, mely mindenkit emberi voltánál fogva megillet, mert ez esetben a gyermekek, tébolyodottak s a legelvetemültebb büntettek sem volnának abból kizárhatók. Úgyde ezt semmimű törvényhozás soha el nem fogadta, mert ellenkezik a józan észszel, sőt inkább minden állam igyekezett a méltatlanokat és képteleneket kizárni az állam ügyeire gyakorolható befolyásból.

Az általános választói jog ennél fogva nem egy érinthetlen dogma, nem vehető a szó legszorosabb értelmében, bizonyos szabályozásra mindig szorul, mely lehet többé-kevésbbé szigorú, többé-kevésbbé korlátoló, de mindenesetre minél kevesebb korlátot állít, minél inkább csak a legszükségesebbekre szorítja a megszorító intézkedéseket, annál szabadelvűebb, annál jobban megközelíti az ideált.

De mi a legszükségesebb mértéke a választói jog korlátozásának? Egy dolog bizonyos, az, hogy a választói jogból kizárandók mindazok, a kik e joggal élni képtelenek vagy arra méltatlanok.

Azért a választói képesség positiv kriteriumát mindenk előtt minden állam törvényhozása bizonyos életkorhoz köti. Mindenik elismeri, hogy bizonyos életkoron alul levő egyének nem tekinthetők képeseknek értelmes és megfontolt akarat-kijelentésre. De nemcsak a gyermekkor az egyetlen esete a politikai jogok gyakorlásához való képtelenségnek, világos, hogy azok sem gya-

korolhatnak ily jogokat, a kik értelmi képességeiknek más okból nincsenek tökéletes birtokában. És lehet-e a társadalom kormányzatában részesedést engedni végre oly egyéneknek, kik nyíltan pártot ütöttek a társadalom ellen s a kik ennél fogva súlyos bűntetéseket vontak magukra és személyes szabadságuktól való megfosztásukat voltak kénytelenek tűrni?

A mi a kérdés első ágát illeti, arra semmi kényszerítő szükség nincs, hogy a politikai teljeskorúság évét inkább 21 évre tegyük, mint 18-ra vagy 25-re. Az egész felfogás dolga és attól függ, hogy az éghajlat, az általános emberi élettartam, az átlagos műveltségi fok szemmel tartásával mely korban véli a törvényhozó elértnék azt a szellemi érettséget, mely a közügyekkel való foglalkozásra jogosít. De legyen bármilyen a korhatár, annak megállapítása nem érintheti az általános választói jog elvi alapjait, ép úgy mint az sem, hogy minő büntető marasztalásokhoz kötik a politikai jogok felfüggesztését.

Vannak még más, inkább accidentalis, semmint szükségszerű korlátai is az általános választói jognak. A katonai foglalkozás sem képtelenséget nem állapít meg a választói jog gyakorlására, sem méltatlanná nem tesz arra. És mégis ki merné állítani, hogy a hadseregek mai tényleges helyzetében ellenkeznek az általános szavazati jog elvi álláspontjával, kizárni a tényleges szolgálatban álló katonaságot a választási jog gyakorlásából? A kérdés inkább a katonai fegyelem s a katonai és törvényhozói pálya összeférhetlenségének kérdése. A katonai függés feltétlen engedelmességet követel s ezért nem fér össze a politikai vitatkozásokkal. A francia constituante kiterjesztette a választói jogot a tényleges katonai személyekre. Az 1848-iki kormány az általános választói jog proklamálásánál eleinte kiküszöbölendőnek tartotta a katonaságot, de később szintén visszavonta ezt az intézkedését, mint Garnier Pagés mondta, „abból a czélből, hogy a nép és a hadsereg közti kölcsönös bizalmat ápolja“.

Az 1849-iki választási törvény tárgyalásánál is elvetettett egy indítvány, mely a katonák szavazati joga elvonását czélozta. Mindazáltal elhatározták, hogy a választói jog függesztessék fel a táborozó hadseregre s az útban levő flottára nézve. A szavazás titkossága érdekében az 1850 május 30-iki törvény azt rendelte, hogy a katonák szavazó-jegyei lepecsételt boríték alatt küldendők a megye székhelyére s a székhely különböző választó-

kerületeiben összekeverendők más választók szavazólapjaiva (12. §.). Az 1852 február 2-iki rendelet pedig megszabta, hogy a tettes szolgálati viszonyban álló katonák s a kikötői vagy hajóhad szolgálatban visszatartott tengerészek csak akkor választhatnak a törvényhozó testületbe, ha a választás pillanatában abban a községben tartózkodnak, melyben fölvétettek. 1870 után 1872-ig a hadsereg választói joga újra teljes egészében visszaállított (1871 jan. 29-iki rendelet 9. §.; 1871 jan. 31-iki rendelet 18. §.).

Az 1872-iki ujonezozási törvény tárgyalása idején a kérdés megint heves vitát provokált s a törvényhozó gyűlés oly határozatot hozott, mely szerint az 1852-iki rendeletnek megfelelően a csapatnál levő katonák nem vehetnek részt a szavazásban. A hadügyminister ez intézkedést következőleg indokolta: „A törvény nem vonja meg a katonától a polgári jogokat. Mihelyt otthon van, jogai teljes élvezetébe lép s úgy szavaz, mint polgár. De a fegyver alatt levő katona csak a törvény katonája s távol kell hogy maradjon minden párttól és minden politikai küzdelemtől”.

Ez az elv ment át vita nélkül az 1875-iki szervezeti törvénybe a képviselők választásáról (2-ik §.) és meg lett újítva a hadsereg ujonezozásáról szóló 1889. évi július 15-iki törvény által is.

Természetesen a katonai személyek választói képessége ellen emelkedő aggályok egyaránt fennállanak minden választás tekintetében; ennek folytán az 1875 november 30-iki törvény 2. §-a tárgyalásánál, mely a szavazástól eltiltja őket, határozottan ki lett mondva az is, hogy ez az intézkedés alkalmazandó minden természetű, akár politikai, akár törvényhatósági választásnál s különben is az 1889 július 15-iki törvény 9. §-a a hadsereg ujonezozását illetőleg, e tekintetben nem tűr kételyt. Svájcban, igaz, szavazhatnak a katonák is, de Svájc katonai szempontból egészen különleges helyzettel bír. Ismételjük tehát, a hadsereg tagjainak kizárása a választásból az általános szavazatjog elvén nem ejt sérelmet, bár mindenesetre correctebbnek vélnők ezt az esetet nem mint választói képtelenséget, hanem mint választói összeférhetlenséget tárgyalni.

De nem alterálja az általános választói jogosultság elvét az sem, ha annak gyakorlását bizonyos lakhelyhez kötöttség álla-

potától teszszük függővé, csakhogy itt már különbséget kell tenni a törvényhozási és adminisztratív választások közt, a megtelepedés időtartama szempontjából. Okvetetlenül hosszabb egy helyben tartózkodás kimutatását igényli a municipalis választói jog, mint a politikai. Egy község kormányzásában csak azok vannak hivatva részt venni, kiknek ott állandó érdekeik vannak, kik annak terheit viselik, szóval ott meg vannak telepedve, a mi természetesen huzamosabb tartózkodást tételez föl, kivéve a köztisztviselőket, a kiknél már maga a köztisztviselői hivatás elég garantiát nyújt.

Mondhatnók ugyan, hogy törvényhozási választásoknál a községi kötelék nem bír oly nagy fontossággal, mert az általános érdekek, melyekről itt szó van, egyként illetnek minden polgárt, bárhol tartózkodik is állandóan, tehát nincs semmi ok alárendelni a képviselőválasztásoknál a szavazati jogot bizonyos helyen több-kevesebb időn át való tartózkodásnak. A német reichstagba való választásoknál, mint már előző czikkünkben szó volt róla, nem is követelnek ily értelmű igazolást. Azonban a dolog lényege nem ebben van. A miért a községi illetőség megszerzése joggal követelhető volna az általános választásokban való részvételhez is: az az a körülmény, hogy máskülönbén a választó nem ismerhetné a jelöltet, a kire szavaz s még kevésbé ismerhetné a hatóság a választót, nem volna abban a helyzetben, hogy megítélhesse, vajjon bír-e a törvény által megkívánt föltételekkel s nincs-e törvényesen a választói jog gyakorlatán kívül helyezve?

Ezért követel minden állam a választói jog gyakorlásához bizonyos ideig való állandó tartózkodást egy község kötelékében. Svájc három hónapot, Francia- és Olaszország hat hónapot, Belgium és Anglia egy évet a törvényhozási választásoknál, Spanyolország két évet. A belga törvény különbséget tesz az általános és helyi választások közt s míg amazoknál megelégszik egy évi megtelepedés kimutatásával, a községi választásokhoz már az 1895 ápril 11-iki törvény 1. §-a szerint három évet kíván meg.

Abból a meghatározásból, melyet az általános választói jog lényegére nézve előre bocsátottunk, önként foly, hogy a törvénynek nem lehet feladata casuistikába bocsátkozni arra nézve, hogy kiket illethet a választói jog, hanem csak azok kizárására szorítkozhatik, a kiket képtelenségük vagy méltatlanságuk folytán

nem lehet a választói jog gyakorlásával felruházni. Ép azért helytelenek az oly rendelkezések, mint p. o. a dán alkotmány 30. §-áé, hogy „választó minden jó hírnevű polgár“, vagy a mexikói alkotmány 34. §-áé, mely polgárnak ismer el minden „tisztességes foglalkozású egyént. A választói jog körülírásának minden felesleges részletezést és minuciosus megállapítást kerülnie kell, különben önkényes és tendenciosus alkalmazásokra nyit kaput. A választóképeség hiányának egyetlen esete, mint említők, vagy e jog élvezetének, vagy e jog gyakorlatának ideiglenes szünetelését tételezi föl. Amaz előáll a jog birói úton való felfüggesztése következtében, méltatlanság czímén, emez a jog gyakorlataból való ideiglenes kirekesztés folytán, jogképeség hiányában.

A választóképeség hiányának utóbb említett esete származhatik ismét kiskorúságból vagy törvényes gondnokság alá helyezésből. Legifjabb életkorra az argentinai köztársaság teszi a választói képeség határát, t. i. 17 évre. A mexikói alkotmány polgárának ismer el minden 18-ik évét betöltött mexikóit, ha odavaló illetőségű és minden 21 évest, ha nem odavaló illetőségű. Svájcban az 1872 július 19-iki törvény 20 évre szállította le a politikai nagykorúságot, de némely cantonban 19 évvel is megszerezhető. 20 év a törvényes kor az activ választói jog gyakorlására nálunk és Bulgáriában is. De a legtöbb alkotmány a 21. évet tette magáévá, így Franciaország, Anglia, Görög- és Olaszország, Portugal, az Egyesült-Államok, Brazília, Chili. Olaszországban csak az 1882 január 22-iki választási törvény szállította le 21 évre a törvényes kort, melyet az 1860-iki törvény meg 25 évben állapított meg, ép úgy, mint Franciaországban is csak 1848 óta van érvényben a 21. év, holott a választóképeség törvényes kora a forradalom alatt 25 év, a restauratio alatt 30 év s a júliusi kormány alatt ismét 25 év volt. Portugáliában az 1896-iki törvényt megelőző törvényhozás meg 25 évben állapította meg a politikai nagykorúságot. Ausztria még ma is 24 évet követel. Belgium (az 1893-iki revisio óta), Németország, Poroszország, Szászország, Spanyolország, Németalföld, Norvégia, Japán 25 évet. Bajorországban, hol a választás két fokú, az első fokú választók 21 éves korukban szavazhatnak, de a másodfokúaktól már 25 évet követelnek. Végre a dán alkotmány 30 évre tette az activ választóképeség korát törvényhozási választásoknál s a maga nemében egyetlen példát nyújt arra,

hogy a passiv választói képesség korát ezzel szemben 25 évre szorította le.

Úgy látszik, hogy a választói jog kiterjesztése mindenütt a választóképeség kora magasabbra emelésében igyekezett némi correctivumot elérni. Legalább így történt ez Belgiumban, hol egyenesen az általános választói jog törvénybe igtatása rekompenzációjául emelték a választásra jogosító kort 25 évre. De mindenesetre tekintetbe veendő az, hogy az általános védkötelezettség minden épkéz-láb ifjút katonai szolgálatba híván 20—21 éves korától, a politikai nagykorúság ily életkorra tétele az egyenlőség bizonyos sérelmével járna.

A választóképeség törvényes kor hiánya miatti akadályával analog némely törvényhozásban az értelmi képesség, a megfelelő műveltség hiánya, még a politikai teljeskorúság elérése esetén is. Ezért sok állam a műveltség abszolút hiányát újabban a választásból kizáró okok közé sorozza. Így az 1882 január 22-iki olasz választási törvény a választói jog gyakorlását az írni és olvasni tudáshoz kötötte. Hasonlóképen az 1891 február 24-iki brazil alkotmány 70. §-a kizárja az analfabétákat s az 1890 augusztus 20-iki chilit választási törvény sem engedi a választók névsorába fölvétetni, a kik írni-olvasni nem tudnak. Az 1895-iki portugál törvény szerint az írni-olvasni tudás a census alól mentesít. Némely amerikai alkotmány is megköveteli a választótól, hogy írni-olvasni tudjon, vagy pedig csak olvasni. Maga Stuart Mill megengedhetetlennek tartja, hogy valaki részt vehessen a szavazásban a nélkül, hogy olvasni-írni tudna s legalább a számtan elemeit ismerné. Nem kell feledni azonban, hogy a választói jognak az írni-olvasni tudáshoz kötése az államnak épen conservatív elemeit gyöngíti, holott nem ez a célja azoknak, a kik ezt a föltételt, mint az általános választói jog bizonyos correctivumát szeretik hangoztatni.

A választói jogból az értelmi képesség hiánya miatti ki-rekesztésnek ad mindenütt helyet az elmebeli tehetségek fogyatékossága is. Franciaországban az 1852-iki decretum értelmében a bírói interdictio alatt állók nem szavazhatnak. De megjegyzendő, hogy bírói határozatra van szükség s ezt nem pótolhatja p. o. az elmeegyógyintézetben való elhelyezés. Ebben tagadhatatlanul hézagosság van s még nagyobb a hézagosság abban, hogy a francia jog a „conseil judiciaire“ alatt állók tekintetében sem

ismer intézkedést. Pedig nagy kérdés, vajjon ha nincs is valaki teljesen eszén kívül, részt vehet-e a közügyek intézésében az, a ki saját ügyei rendben tartására nem képes? A bajor törvény kizárja az ott érvényes francia Code civil 499. és 513. §-a szerint a bírói gyámság alatt állókat a szavazásból; némely svájci canton ugyanezt teszi a tékozlókkal. Nehéz lenne mind a mellett e részben éles és merev választvonalat állítani fel, mert minden attól függ, hogy mily magánjogi föltételei forognak fenn a különböző jogrendszerekben a cselekvőképesség bírói korlátozásának?

Példáját látjuk itt-ott a választói jog korlátozásának társadalmi önállóság hiányában is. Így sok helyt rekesztik ki a választási jogból a cselédek és bérszolgákat egyfelől, mint nálunk is, másfelől a koldusokat és közellátást élvezőket. Ezt teszi a svájci cantonok legnagyobb része, továbbá Németalföld, Németország, Poroszország, Bajor- és Szászország, Ausztria, Olasz- és Spanyolország, Portugália, Románia és Brazília. Franciaországban ez a korlátozás csak a koldulás és csavargás miatt elítéltekre terjed ki, Zug canton pedig kivételt állapít meg a nem önközta balsors áldozatai, az iskolák és tanoncok javára. Luzern canton megszüntnek mondja ki a kizárás hatályát közellátás esetén, mihelyt a segély visszatérítették, valamint a fizetési képtelenség folytán előállt választói képesség hiányát is megszünteti, mihelyt a hitelezők kárpótlást nyernek.

Jelezni kívánjuk csak, hogy a mi a koldusokat és közellátásra szorulókat illeti, mindenesetre elegendő ok van föltételezni, hogy ezek oly antisocialis elemet alkotnak, mely a választási visszaélések előtt könnyen hozzáférhető és zavargásra hajló. Nem volna ugyanaz ily általánosságban elmondható a cselédekről és szolgákról, kiknek függősége sem oly mérvű ma, hogy eleve indokolt volna a választói jogból e czímen való kirekesztésük. Ennek sokkal helyesebb indokát abban találnók, mivel ily egyének házi ellátásban részesülvén, még a fogyasztási adók tekintetében sem járulnak a közterhekhez, már pedig még az általános választói jog szempontjából is föl lehet állítani azt a követelményt, hogy a választói jog gyakorlásának az képezze alapját, hogy mindenki tehetségei és viszonyai arányában kivegye részét a köztelherviselésből. Nem okvetlen jelenti ez a censitarius rendszert. Hiszen ma már mindenütt az adók jelentékeny része köz-

vetett adókból áll. Az általános választói jog principiuma csak azt hozza magával, hogy maga a vagyon ne tévessék a választói jog egyetlen jogcímévé s a szavazásból ne zárassanak ki azok, kik nem bírnak vagyonnal s így a vagyoni egyenlőtlenség ne váljék a politikai egyenlőtlenségnek is forrásává. De nem követeli szükségkép azt is, hogy a választói jogban olyanok is részesíttessenek, a kiknek semmi érdekük nincs a közvagyon mikénti kezelésében, mert ehhez semmivel sem járulnak. Valóban, ilyenek semmi féket nem ismernének az állami kiadások emelésében, sőt ellenkezőleg, érdekekben állna azoknak korlátlan emelése, mert ők ingyen, minden teherátvállalás nélkül húznának abból hasznót. Már pedig Stuart Mill szerint ez annyit jelentene, mint mások pénzével rendelkezni, szomszédjuk zsebében kotorászni minden oly tárgyért, a mit tetszik nekik közérdekűnek qualificálni.

Nyílt kérdésnek hagyjuk ezúttal azt is, mennyiben helyeselhetők oly intézkedések, melyek, mint p. o. Görögországban, kizárják a választói jog gyakorlásából a papokat, vagy, mint Braziliában, a szerzetek, tanító-rendek, congregatiók tagjait, kik engedelmességi fogadalmat tettek, vagy más irányban lemondtak egyéni szabadságukról. Az adóhátralék miatti jogmegvonást, ma már a spanyol törvényen kívül csak a zug-i és ticino-i cantonok ismerik, miután legújabbban nálunk is szabadelvűbb felfogás hódított tért.

Hátra van még a választói jognak méltatlanság czimén való megvonásáról szólnunk részletesebben. Büntető-bíróági marasztalásokon kívül ide tartoznak még a választói jognak vagyonbukás vagy hivatalvesztés folytán kimondott felfüggesztése. Egyik sem csorbitja az általános választói jog principiumát, mégis azzal a különbséggel, melyet a francia 1889 márczius 4-iki törvény által módosított 1852-iki decretum 15. §. 17-e is megtesz, hogy a csődnyitás még nem vonja maga után a választói jog elvesztését, ha kényszerkiegyezés következett be, vagy ha elismert mentség forog fenn s a politikai jogok érvényben tartását a bírói ítélet expressis verbis kimondja. Még szabatosabban szövegezi meg ezt a kivételt a norvég törvény, „mikor t. i. a csőd vagy bukás nem származik gyujtogatásból vagy más véletlen vis major-ból“. A legtöbb legislatio azonban a csődöt tekinti a megfosztás okául. Így a svájci a vagyonbukott felelőssége arányában öt vagy tíz évre szabja a választóképeség felfüggesztését.

A bírói határozattal hivatalvesztésre ítélt köztisztviselők szintén ki vannak zárva a francia 1852-iki decretum 15. §. 8. pontja alapján a szavazati jogból. A legújabb, 1898 márczius 10-iki törvény azonban már a politikai jogok felfüggesztésének expresse kimondását követeli meg a bírói ítéletben.

A belga 1894 április 12-iki törvény 20. §-a a büntető ítéletekkel sújtottakon kívül kizárja még: 2. azokat is, kik nyilvános bordélyt tartanak vagy tartottak, vagy titkos prostitutio közvetítésével való foglalkozás miatt elítéltek; 3. azokat, a kik hűtlenség vagy rossz magaviselet miatt a gyámságtól elmozdítottak, vagy az apai hatalomtól megfosztottak.

A mi már a meggyalázó és megbélyegző cselekmények miatti büntető ítéleteket illeti, azok természetesen minden körülmények között maguk után vonják a választói jogok határozott időre való felfüggesztését, vagy örök időkre elvesztését. Sokkal bonyolultabbak a vétség miatt elítéltek, vagy a francia büntetőrendszer szerint enyhítő körülmények elfogadása mellett egy évi fogházra szóló ítéletek esetei. A választói jog elvesztését azonban itt sem vonja maga után a törvényes mentő okok elfogadása mellett kimondott szabadságvesztés. Ellenben örökre elvesztik választó-jogaikat a fegyházra elítélt katonák.

Általában az újabb törvényhozás jelentékenyen mérsékli a választási törvények régibb szigorú határozmányait a büntető ítéletek következményei tekintetében. A francia Code pénal 42. §-a a választói jog elvonását kihágási ügyekben is kimondhatónak rendeli a törvény által meghatározott bizonyos esetekben. Sőt ez egyenes következménye az 1852-iki organikus rendelet 15. §-ában meghatározott némely marasztaló ítéletnek részben tekintet nélkül a kiszabott büntetésre, részben csak ha szabadságvesztésre szól az ítélet, bármilyen tartammal, részben pedig csak ha meghatározott időtartamú a szabadságvesztés büntetése. Az 1853-iki decretum a választói jog elvesztését ez esetekben örökösnek mondta ki. De az 1886 június 24-iki törvény a rendelet 16. §-ának módosításával az ideiglenes felfüggesztés bizonyos eseteit sorolta fel, mint p. o. a lázadás, hatóság elleni erőszak stb., melyekben a felfüggesztés a büntetési idő letelte után öt évig tart.

A belga törvény is csak ideiglenes fölfüggesztést ismer ez esetekben, mely a büntetési idő tartama szerint az ítélettől szá-

mitott 20, 10 vagy 5 évre szólhat (1894 április 12-ik törvény 2. §.). Ausztriában a választói jog felfüggesztése büntetteknel 5—10 év mulva, vétségeknél 5 év mulva szűnik meg, a büntetés időtartamához képest. Franciaországban közbotrányt okozó vétség miatt legalább két rendőri ítéletre van szükség, hogy az activ és passiv választói jog elvesztését vonja maga után.

A választói jog reformjának egyik sarkalatos pontjához értünk, midőn fölteszszük magunknak a kérdést: titkos vagy nyilvános legyen-e a szavazás?

A választás nyilvános functio; gyakorlása a közérdekben történik, egyetlen bírāja és ellenőrző közege tehát csak a nyilvánosság lehet. De továbbá a választói jog nem is velünk született jog, hanem az összeség által ránk ruházott feladat, melynek mikénti teljesítéséről felelni, számot adni, következményeit elviselni tartozunk. Jogilag a választás szabadságát nem csorbitja a nyilvánosság; ha tényleg mégis csorbitja, az csak bizonyos erkölcsi momentumok következtében történhetik, a melyeken változtatni azonban nincs jogunk. Nem lehet és nem is szabad a választási actust becsületesebbé, őszintébbé akarni tenni, mint maguk az emberek, a kik azt gyakorolják. Más mértéke valóban nincs a választási megnyilatkozás hűségének, mint maga az az akarat, mely azt létrehozta s melynek mikénti kialakulását vizsgálni nincs módunkban. Az erkölcsi élet örök törvénye a felelősség tetteinkért, magatartásunkért; politikai jogokat a ki nyilvánosan nem mer felelősség tudatában gyakorolni, vagy nem úgy meri, a mint lelkiismerete sugalja, az nem érdemli azt sem, hogy a titok védelme alatt gyakorolja, az nem lesz megbízhatóbbá azzal sem, ha a nyilvánosság napfényétől elvonatik.

Stuart Mill fejtegetése is nagyjában a titkos szavazás ellen irányul. A választó — úgy mond — úgy fogja értelmezni a titkos szavazatot, mint a mely őtet személyes érdekében mint jog és nem mint földadat illeti meg. Ez a gondolat pedig több rosszat okozhat, mint a mennyi jót maga a választás titkos jellege. A titkos szavazás szerinte helyén van egy körben, magán társaságban, a hol mindenki hajlama szerint szavaz. Másképp áll a dolog politikai választásoknál, hol a közjó kell hogy legyen az egyedüli irányító. Mind a mellett Mill is elismeri, hogy ha a választók tömege függésben van, akkor a titkos szavazat szükséges, mint p. o. a római vagy az athéni köztársaság végszaká-

ban. Ma azonban — úgy mond — egy helytelen szavazás oka inkább magán- vagy osztályérdekben keresendő, semmint idegen befolyásban.

Abban az egyben téved Stuart Mill, mintha a szavazás, kényszerbefolyásokra, oly fokig csökkent volna ma, hogy ebből az egyetlen okból a titkos szavazás mellőzhető volna. Ellenkezőleg, a választók nagy többsége politikailag vagy társadalmilag, sokkal függőbb viszonyban van ma, mint bármikor ezelőtt. És a történelem is mutatja, hogy valahányszor a hatalom a választások felett befolyásra akart jutni, mindannyiszor a titkos szavazás eltörlésén kezdte. Egy századdal ezelőtt Robespierre a párisi községtanács által a következő végzést fogadtatta el: „A tanács, tekintve, hogy a haza sorsa a nemzeti conventbe hívandó tagok megválasztásától függ s hogy a választó testületek folyton megcsalva a nép reményeit, szükséges intézkedni a nyilván hibás választási eljárás visszaélései meggátlásáról, mivel nincs idő annak eltörlésére, tekintve, hogy a nyilvánosság a nép védbástyája, kimondja: 1, hogy a sectiók kötelesek elrendelni választóiknak, hogy a választásokat fenhangon, névszerinti felhívással ejtsék meg; . . . 3., hogy a választói testület ülései a nép jelenlétében tartatnak s a l'Edoché-terem nem lévén alkalmas a közönség befogadására, a választói gyűlés az Alkotmány barátai által elfoglalt helyiségben fog székelni.

Az igazság kedvéért azonban jegyezzük meg, hogy ebben a konkrét esetben közvetett választási rendszerről van szó s Robespierre elítélő szavai erre a rendszerre, nem a nyilvános szavazás rendszerére vonatkoznak, mint a hogy Villey hiszi.

Mind a mellett nem akarjuk tagadni, hogy a politikai és társadalmi függőség, különösen a modern társadalmi és nagyipari szervezet alatt eddig nem ismert arányokat öltött. Körülbelül három millió munkás áll egy millió munkaadóval szemben; lehet-e ezeknél szó teljesen szabad választásról nyilvános szavazás mellett?

Franciaországban az 1789 január 24-iki szabályzat szerint az elsőfokú választókat fenszóval jelölték ki, de a követeket behajtott szavazó-lappal választották meg, melyeket minden választó maga dobott az urnába. A titkos szavazás elvét aztán szentesítette a III. évi fructidor 5-iki alkotmány 31. §-a, a III. évi fructidor 26-iki választási törvény 1. cím 10. és 11. szakasza,

az 1820 január 29-iki törvény 6. §-a, az 1831 ápril 19-iki törvény 48. és az 1849 ápril 15-iki törvény 47., 48., 57. §-a. Ezek az intézkedések átmentek az 1852. évi decretumba is, bár nem mindig respectálták s föltalálhatók a képviselőválasztásról szóló 1875 november 30-iki törvény 5. §-ában is, melyet az 1875 augusztus 2-iki alaptörvény 27. §-a a senatorválasztásokra is kiterjesztett s az 1884. évi ápril 5-iki törvény 25. §-ában.

A titkos szavazás részletes szabályozása az 1852 február 2-iki szabályrendelet 21. és 22. szakaszaiban foglaltatik, melyek a következőképen szólnak.

Minden választó a szavazó helyiségen *kívül* kell hogy elkészítse szavazó bárczáját. A törvény nem tiltja ugyan a szavazólapok kézzel írását, sőt követeli, de a rendelet 30-ik §-a *megsemmisíttetni* rendeli azokat a szavazólapokat, melyeken a szavazók magukat fölsímtették. Ellenben a titkos szavazás nem zárja ki, hogy az írni nem tudó más által írassa meg szavazó-lapját, feltéve, hogy a szavazó helyiségen kívül teszi ezt. A papírlap fehér kell hogy legyen, külső ismertető jel nélkül. Nem fehér papírra írott szavazatok nem fogadtatnak el.

Különben a választási bizottságok hivatva vannak elbírálni, hogy mely szavazólapok semmisítendőek meg, mint olyanok, melyek a szavazás titkosságát megsértették, föntartva a végleges döntést az illetékes testületnek.

A választónak a zárt szavazólapot az elnöknek kell kézbesítenie, a kinek kötelessége visszautasítani a nyitott szavazólapokat. Egyébként minden választónak jogában áll szavazólapját úgy hajtani össze, mint neki tetszik. De ha a czédulák úgy vannak összehajtván, hogy látni engednek valamit a nyomtatványból, az a választás titkos jellegén történt sérelemnek veendő.

A szavazás személyes tény és meghatalmazott által nem gyakorolható többé, mint 1789-ben.

A szavazás megkezdése előtt a szavazó-urnát kettős zárral elcsukják, melynek egyik kulcsa az elnöknel, másika pedig a szavazatszedő bizottság legidősb tagjánál áll. A választókat a törvény rendelkezése szerint ábécze-rendben hívják föl. Ha a fölhívás bevégeződött, a nem-szavazók újra fölhívatnak.

Ez a francia rendszer a titkos szavazásnak. Mint látni

lehet, meglehetősen fogyatékos. Sokkal tökéletesebben állapította meg a titkos választás technikáját az 1872-ik évi Ballot Act-ban Anglia, hol a választás ezelőtt fölkiáltás vagy lista alapján történt.

A szavazás megkezdésekor a „presiding officer“ (elnök) minden jelenlevő előtt felmutatja, hogy a láda üres, azután ráalkalmazza pecsétjét, úgy hogy a pecsét feltörése nélkül ne legyen kinyitható, mire a közönség szeme elé helyezi, a honnan a ládát semmi szín alatt sem szabad eltávolítani. A terembe lépő választót egy hatósági közeg vezeti a jegyző elé, a ki megkérdi nevét s meggyőződést szerez róla, ha be van-e vezetve a választási lajstromba? Ha igen, akkor megjegyzi nevét, annak jelül, hogy már kivette a bárczáját, az elnök pedig leszakít a törzslapról egy szavazószelvényt, melyet lebélyegez s egyszerűs mind a törzslapon följegyzí a szavazó számát. Ez a szám lehetővé teszi vitás eseteknél a választó feltalálását. Egyetlen czédulát kap minden szavazó, csupán a hivatalos bélyeggel s a törzslapnak megfelelő számmal ellátva. a mely számot azonban sem a jelöltek, sem a kortesek nem ismerik. Ellátva a szavazólappal, a választó a terem egyik szakaszába vonul s ott titkon a rendelkezésére álló czeruzával keresztet jegyez a jelöltek névsorától jobbra eső úrlapra. A szavazólap titkos megjelölése semmiség terhe alatt van előírva. Azért azonban még nem semmis a szavazat, ha a választó egyebet használt, mint czeruzát, vagy más jelt tett, mint keresztet, s a jelet máshová tette, mint a számára fentartott helyre. De semmis, ha valami ismertető jelt hagyott hátra, vagy ha czédulájára több nevet írt, mint a hány választandó jelölt van.

Ha szavazó-lapját titkon megjelölte a választó, azután össze kell azt hajtania úgy, hogy elrejtse szavazatát, de látni engedje a hátán levő hivatalos bélyeget, és elhagyva az elkülönített szakaszt, megmutatja az elnöknek a bélyeget s szeme előtt beleteszi az ily módon összehajtott szavazó-bárczát a szekrénybe s azzal elhagyja a termet.

Ha egy választó nem tud olvasni, vagy physikailag képtelen a leírt módon szavazni, vagy ha egy zsidó választó kijelenti, hogy szombat levén, nem teljesítheti a Ballot Act által követelt formaságokat: akkor az elnök, a jelöltek bizalmi férfiai jelenlétében, miután eltávolította a közönséget, jogosítva van a

választó megbízásából helyette kitölteni a szavazólapot s azt az urnába dobni; de mindent el kell követnie, hogy a szavazás titkos jellege megővassék.

Most az elnök minden iratot lepecsételve, a szavazó-urnával együtt átad a „Returning officer“-nek (szavazatszedő biztos).

Mindezek a szabályok a törvényhatósági választásoknál is érvényben vannak, csekély részlet-eltérésekkel.

Az angol szavazási eljárást vette mintául a belga törvény is. A szavazás megkezdésekor a választó jelentkezik, ellátva a jelöltek nevére, állására és politikai színezetére vonatkozó minden szükséges adattal, a kerület minden pontján öt nap óta már előre kifüggesztett lista alapján. Az elnöktől egy vagy több bárczát kap, az öt illető szavazatok száma szerint (cumulativ szavazat az 1894 június 28-iki törvény 174. §-a alapján). Ezek a bárczák úgynevezett „választói papírra“ vannak nyomva, melynek szövegét és alakját az 1894 június 28-iki törvény 195. §-a, illetőleg az 1895 szeptember 12-diki törvény 129. §-a szabja meg, s azon jelöltek neveit tartalmazzák, kikre nézve megállapodtak. Megjegyzendő, hogy ily szavazó-lapok hamisítását szigorú büntetőjogi következménnyel üldözik.

A bárczát átadják a választónak, négyrét hajtva, s hátán a választás napja dátumával s a választási küldöttség számával lebélyegezve. A választás helyiségében a törvény által meghatározott egyöntetű formában elkülönített és zárt páholyok vagy rekeszek vannak berendezve úgy, hogy a választó minden indiszkrét kíváncsiság elől meg legyen védve (1894 június 28-iki törvény 179. §.). A jegyző által az általános választói listából eszközölt felhívásra, minden egyes választó, az elnök által rendelkezésére bocsátott bárczával ellátva, belép a rekeszek egyikebe, hogy szavazatát leadja (1894 évi június 28-iki törvény 164. §-a).

Ha egy lista minden jelöltjére kíván szavazni, az elkülönített helyiségben rendelkezésére bocsátott czeruza segítségével befeketi a névsor fölötti szelvénylap közepén levő fehér pontot. Ha csak egy vagy több különböző lista némelyik jelöltjére akar szavazni, akkor csak az illető jelölt neve után álló lapszél megfelelő világos pontját feketíti be (175. §.). Az egyes jelölteknek az ürlap a jelöltek neve fölött áll képviselőválasztásoknál és oldalt községi választásoknál.

Mikor egy választó vak vagy beteg, az elnök felhatalmazza, hogy kísérével jelenhessék meg (174. §.). Gyakorlatban ugyanezt kedvezményt kiterjesztik az olvasni nem tudó választóra is, mert e rendszer mellett, ha nem is szükséges az írás, de szükséges az olvasni tudás.

Szavazólapját így előkészítve, a választó azt az elnöknek adja át. Maga a választási helyiség is védve van az illetéktelenek tekintete elől (1893 június 28-iki törvény 170. §.). A szavazó tehát átnyújtja az elnöknek szabályszerűleg összehajtott szavazólapját, illetőleg az urnába dobja, miután az elnök igazolta szavazatai számát a meghívó-levél alapján, s ezt az elnök, vagy valamelyik általa kijelölt küldöttségi tag lebélyegezte (180. §.). Tiltva van a választónak az elrekesztett zárkából kilépve, bárcazóját széthajtani, hogy megmutassa szavazatát. Ha ezt teszi, az elnök visszaveszi tőle a szavazólapot, melyet megsemmisít s kényszeríti őt újra szavazni (170. §.).

Ilymódon iparkodik a belga rendszer biztosítani a szavazás tökéletes titkosságát. Laveleye azt mondja az elért eredményről „Le gouvernement dans la democratie“ című munkájában, hogy „azt lehet mondani, hogy a visszaélés merőben lehetetlenné vált. A szavazás föltétlenül titkos. Következésképpen a befolyásolások és vesztegetések teljesen megszűntek. Minek pénzért vagy ígéretékért vásárolni meg egy választó szavazatát, mikor nem tudhatni, ki mellett szavaz, mivel minden szavazó-báreza egyforma?“

Az 1896. szeptember 17-iki németalföldi választási törvény szintén elfogadta a titkos szavazást. A szavazás, mint Belgiumban, elzárt rekeszekben történik, hol a választó bélyegzővel jelöli meg a küldöttségtől nyert listán jelöltje nevét.

Egészen sajátos, bár nem mindenben követendő példát mutat a titkos szavazás módja Görögországban. Egy vagy több, a választói küldöttség emelvényével szemben és egymás mellé állított asztalra annyi urnát helyeznek, a hány jelölt van. Mindenik urnának előrésszére egy táblácska van függesztve a jelölt nevével. Ugyanazon jelölt neve, a kié az urna, olvasható betűkkel áll írva az urna és a székek fedelén is. Mindenik urnának, melyek királyi rendelettel az egész országban egyöntetűen megállapított érczemből kell hogy készítve legyenek, belsejében két rekesz van, a melyeket külsőleg is két szín különböztet meg. A jobbfeleli

rekesz fehér színű és az „igen“-eknek van szánva; a balfelöli fekete és a „nem“-mel szavazók számára van fentartva. A mellett az „igen“ és „nem“ az urna homlokzatán is föl kell hogy legyen írva nagy betűkkel.

Az urna előrészen kerek lyuk nyílik, 27 centiméter hosszú és 12 centiméter átmérőjű csőnek megfelelőleg, a melybe a választó benyújtja kezét, hogy szavazatát beadja. Az urna belseje, melybe a golyókat dobják, posztóval van behúzva. A golyók befogadására szánt zsákok fehér vagy fekete színűek, a szerint, a mint az „igen“-ek vagy „nem“-ek számára vannak rendeltetve. Az urnákat a választási küldöttség és a jelöltek vagy megbízottjaik megvizsgálják, annak konstatalása végett, hogy üresek. Azután a küldöttség bezárja és lepecsételi és mindenik szekrény fedelével lefedi, s a szekrényeket záró három kulcs közül egyet a többség által jelölt küldöttségi tagnak, egyet a kisebbség által jelölt tagnak, harmadikat a bírói hatóság képviselőjének ad át.

A választók ötösével lépnek a szavazó-terembe s jelentkeznek a küldöttségnél, mely, miután azonosságukat megállapította s konstatalta, hogy a választói lajstromba föl vannak véve, mindegyik választási alkalmazottnak öt kicsiny golyót nyújt át, melyek egy ideiglenes edényben vannak elhelyezve. Az alkalmazottak, kezökben a golyókat tartalmazó edénnyel, a reájok bízott urna mellé állnak s az urna mellett elhaladó minden választónak egy golyót nyújtanak át, ugyanakkor érthetően megmondva az illető jelölt elő- és utónevét, a kié az urna. A választó átveszi a golyót, hüvelyk- és mutatóujja közé fogja, hogy mindenki lássa, hogy csak egyet tart, s rögtön rá kezét az urnába süllyeszti s leszavaz. Ugyanez az eljárás mindaddig ismétlődik, míg csak a választó mindenik urna előtt elhalad.

A golyóval való szavazás divatozik még Szerbiában is, az 1890 márczius 25-iki választási törvény intézkedéséhez képest.

Még aggodalmasabban van körülírva a titkos szavazás módja a tiszta demokratikus svájci cantonokban.

Ticino canton például (1888), valamint Neuchâtel (1891), Luzern, Genf (1892), Wallis (1893) törvény alapján rendelik el a hivatalos boríték alatt való szavazást. Neuchâtel ehhez még külön helyiségekről és elkülönített rekeszekről is intézkedik, hogy a választó titkon írhasa meg szavazatát.

Norvégiában a szavazás szóbeli és nyilvános volt eddig; az 1884 július 1-i törvény e helyébe a titkos szavazást hozta be, hivatalos boríték alatt.

Bajorországban az 1881 márczius 22-iki törvény állította az írott szavazó-czédulák alapján történő választás helyébe az íratlan szavazólapokkal való választást. Nemkülönbén az 1896-iki új osztrák választási törvény is úgy rendelkezik, hogy a szavazás kizárólag az elnökhöz behajtva átnyújtandó szavazó-bárczákat által történjék.

Amerikát véve szemügyre, úgy találjuk, hogy az Egyesült-Államok közül több hozott újabb törvényeket a titkos szavazás biztosítására. New-York állam 1891 április 21-én jóváhagyott törvénye a kikiáltott jelöltek nevére legalább négy nappal előre kiállított és szétosztott szavazó-bárczákat nyomtatását rendeli el, melyeket a jelöltek és választási ügynők is megtekinthetnek. Minden bárcza felső szélét egy hüvelyknyi távolságban átluggatott vonal választja el, mely törzslapnak nevezett rész a hátán számmal van jelölve, míg a különböző betűkkel nyomott szavazó-czédula a jelölt nevét s foglalkozását kell hogy tartalmazza. Annyi külön szavazó-bárcza van, a hány politikai párt. A szavazó-bárczák terjedelme pontosan meg van állapítva, s mindegyiknek hátlapján ez áll: „Az kerület hivatalos bárczája“. A czédulákat összehajtva el lehet választani a törzslaptól, a nélkül, hogy tartalma látható lenne. Minden törzslapon egy sorszám áll. A szavazás helye kijelölésével megbízott tisztviselők tartoznak minden kabinetet felszerelni íróállvánnyal, tollal, tolltartóval, tintával, papírral, itatópapírral, czeruzával és ragasztékkal, hogy a választó minden tekintet elől elvonulva készíthesse elő szavazatát. Itt azután a választó, miután a jegyző kezéből átvette a szavazólapját, ráírja vagy ráragasztja a jelöltje nevét s azután a négyrét hajtott czédulát átadja a jegyzőnek, ki, mielőtt az urnába dobna, leszakítja a törzslapot és azt megőrzi.

Hasonló módon egy 1891 márczius 20-iki kaliforniai törvény különböző elővigyázati rendszabályokat állapít meg a titkos szavazás biztosítására, nevezetesen a választási teremben külön elzárt helyiségek berendezését, melyekben a választó minden szem elől félrevonulva töltheti ki szavazólapját. Massachusettsben 1892 május 31-én szavaztak meg egy törvényt „a választási titok nagyobb biztosítása czéljából“.

Hol van ma még Magyarországon kívül nyilvános szavazás? Van Dániában, hol a szavazás egész sajátos módon történik, valóságos közgyűlésen, hol a jelöltek jogcímeit egyenkint vitatják meg, s hol azok is szót emelhetnek. A vitát a választási elnök vezeti, s midőn annak befejezését kimondja, a szavazás kézföltartással történik, a jelöltek nevének ábécze-rendjében. hacsak a választók névszerinti szavazást nem kívánnak. A legtöbb szavazatot nyert jelölt aztán ideiglenesen megválasztottnak tekintetik. Mindamellett, ha csak egy jelölt van, kell, hogy az összes szavazatok felénél többet kapjon. A névszerinti szavazást kérheti akár a meg nem választott jelölt, akár egyik ajánló, akár pedig 50 választó. A névszerinti szavazás ilyenkor elrendelendő s a választók fenszóval, egyenkint kénytelenek szavazni.

E rendszer hátrányai szembetűnők és csak az helyeselheti, a ki sohasem vett részt nyilvános gyűlésen.

Megvan aztán még a nyilvános szavazás Poroszországban, de minden kikiáltott jelöltre külön szavazattal, Neve felhívására mindegyik választó a küldöttség elé lép, megmondja jelöltjét s a jegyző azt beírja a szavazó neve mögé.

Külön figyelmet érdemel a választói eskü kérdése, mely a szavazást némely helyt megelőzi. Norvégiában például a választó gyülekezetek a szabad ég alatt, a templomban, városokban a városházán vagy más alkalmas helyen jönnek össze, és mielőtt megkezdénék a szavazást, fenszóval fölolvassák az alkotmány idevágó rendelkezéseit. Városokban az első hatósági személy, falun a lelkész végzi ezt a tiszteket, az alkotmány 55. és 56. §-ainak intézkedései értelmében. Poroszországban is a megfelelő törvény-szakaszok felolvasása előzi meg a választás cselekményét.

Némely amerikai alkotmányban, így Louisianában és Californiában, a választás napján a választó bizonyos immunitást is élvez: nem tartóztatható le. Louisianában azonkívül a választás napján a szesz italok árúba bocsátása és kiszolgáltatása a szavazás helyétől egy mértföldnyi periferiában mindenütt tiltva van.

Az új osztrák, 1896 június 19-iki választási törvény 40. §-a többek közt ezeket mondja: „A választó-küldöttség elnöke a szavazás megkezdése előtt az összegyűlt választókkal megérteti a jelen törvény 9. a), 19., 20. és 20. a) szakaszait a választói képességhez megkívántató föltételek felől; megmagyarázza, hogyan

kell, hogy történjék a szavazás és a szavazatok összeszámolása, s figyelmezteti őket, hogy szabad meggyőződésük szerint adják szavazatukat, minden érdek és utógondolat nélkül, s csak legjobb tudásukat és lelkiismeretüket követve.“

Az V. évi fructidor 19-iki törvény Franciaországban is előszabta az ős választó-testületek tagjainak, a királyság és anarchia gyűlésének s a köztársasághoz és a III. évi alkotmányhoz való ragaszkodásnak és hűségnek esküjét. A restauratio idejében minden először szavazó polgárnak következő esküt kellett letennie: „Hűséget fogadok a királynak, engedelmességet az alkotmánychartának s a királyság törvényeinek“.

Említettük már azt is, hogy Bajorországban az 1881 márczius 22-iki törvény szerint az elsőfokú választóknak szintén alkotmányesküt kell tenniök, melyben hűséget fogadnak a királyhoz, engedelmességet a törvénynek és tiszteletet az alkotmány iránt. A másodfokú választóknak viszont választói esküt kell tenniök, mely őket független és becsületes szavazásra kötelezi. Önként értendőleg az első eskü korlátozza a választás szabadságát, a második pedig egészen fölösleges, mert semmivel sem fokozhatja a választók függetlenségét és őszinteségét, s így mindkettő egyformán célszerűtlen.

Az általános szavazatjog és a titkos szavazás azonban még egy további kiegészítésre szorul a választások tisztaságának intézményes biztosításaiban, mely a polgárok választói jogai ellen elkövethető büntetendő cselekmények megtorlásának egész rendszerében talál kifejezést.

A polgárok választói jogai ellen elkövethető visszaélések vonatkozhatnak a választói lajstromok összeállítására, a szavazás befolyásolására, a szavazati jog illetéktelen gyakorlására, a választási eljárás vezetésére, vagy a választás eredményei megamisítására.

Három állam törvényhozása tett újabban a választások tisztasága megóvására messzemenő intézkedéseket: az angol, belga és olasz. Ezeknek rövid áttekintése megkönnyíti a munkát a mi választási bíráskodásunk rendszere fogatkozásainak feltárására.

Először is az angol törvény megállapítja a választási költségek törvényes maximumát, mely a választó kerületek polgárai-

nak száma szerint változó. Városokban 350 font sterling, ha a választók száma nem haladja meg a 2000-et s 380 font, ha meghaladja a 2000-et és minden 1000 választó után 30 fonttal több. Vidéki kerületekben 630 font, ha a választók száma nem haladja meg a 2000-et és 710 font, ha meghaladja a 2000-et, meg minden 1000 választó után 60 fonttal több. Így ha egy kerület 9300 választót számlál, a törvényes költségek maximális határa 1130 font. De ebbe nincs belefoglalva a jelölt személyes költsége, sem a Returning officer remunerációja, sem a választók tengeren át való szállításának költsége oly kerületekben, melyeknek székhelye szárazföldről nem érhető el, a mely esetekben a jelölt föl van jogosítva a költségeket viselni. Másfelől a törvény megállapítja a kortesek, a szavazásnál alkalmazottak, a jegyzők és küldönczük számát, a kiket foglalkoztatni lehet, valamint a kibérelhető helyiségek számát is.

Azonfelül az angol törvény egész sorát tartalmazza az intézkedéseknek a törvénytelen visszaélések megtorlására. Többek közt az 1881 augusztus 22-iki és az 1883 augusztus 25-iki törvények bizonyos kerületeket ideiglenesen felfüggesztettek képviselőküldési joguktól a bennök előfordult különféle visszaélések következtében.

Ez utóbbi törvényt kiegészítette még az 1895 július 6-iki, melynek főbb rendelkezései a következők:

1. §. Mindenki, a ki megvesztegetési czélból önmagától, vagy más által, a választás előtt, alatt vagy után, akár közvetlenül, akár közvetve inni vagy enni ad vagy adat másnak, vagy arra szükséges pénzt egészben vagy részben rendelkezésre bocsát, akár valakinek szavazásra bírásáról vagy szavazástól való visszatartásáról legyen szó, vétkes a „treating“-ben.

Minden választó, a ki vesztegetési czélból az említett kedvezményeket elfogadja, szintén bűnös a „treating“-ben.

(Megjegyezzük, hogy p. o. a francia törvény a „vesztegetési czélból“ kifejezés helyett ezt használja: „szavazatnyerés föltétele alatt“ — a mi nyilvánvalólag kevésbé szerencsés szövegezés, mert a föltétel rendesen nem kifejezett, hanem elhallgatott és a tényekből következtethető.)

2. §. Mindenki, a ki közvetve vagy közvetlenül, önmagától, vagy más által, erőszakot vagy kényszert használ, vagy annak

használatával fenyeget másokat, akár anyagi akár *erkölcsi hátrányról* legyen szó, oly célból, hogy szavazásra vagy szavazástól való tartózkodásra bírjon s csalárd úton megakadályozza a választói jogok szabad gyakorlását — bűnös az „indue influence“-ben.

(A különbség itt is az, hogy a francia törvény nem terjeszkedik ki az erkölcsi hátrány momentumára is.)

4. §. A mely jelölt a választás megtámadása esetén hozott ítéletben vétkesnek találta abban, hogy a „treating“ és „indue influence“ cselekményein kívül más „corrupt practice“ eseteiről bírt tudomással annál a választásnál, melynél jelölve volt, vagy pedig a „treating“ és „indue influence“ cselekményét maga követte el, abban a kerületben elveszti választható jogát s választása, ha megtörtént, semmis. A választóképesség ugyanazon hiányával sújtatik, mintha fenytő úton ítéltetett volna el a „corrupt practice“ czímén.

7. §. Tiltva van fizetést teljesíteni, vagy fizetés-teljesítésre szerződést kötni valamely jelölt megválasztásának elősegítése céljából a következő okokból:

a) választók szállítása a szavazat színhelyére lovon, kocsin, vagy vasúton;

b) telkek és épületek kibérlése, falragaszok, programmbeszédek kifüggesztése céljából;

c) a jelen törvény első mellékletén megszabott számot meghaladó gyűléstermek kibérlése.

Minden, e rendelkezések ellenére teljesített fizetés vagy szerződés „illegal practice“-nek minősül; a kik ily fizetést elfogadnak, vagy a szerződésben közreműködnek, tudva azt, hogy tiltott cselekményt követnek el, szintén az „illegal practice“-ben mondandók ki bűnösöknek (kivéve a hivatásszerű falragasztókat).

20. §. A helyszínen vagy utcán át való fogyasztásra berendezett italmérések, vendéglők, kaszinók (kivéve azokat, melyek állandó politikai clubbok helyiségeiül szolgálnak), állami támogatásban részesülő iskolák vagy mellékhelyiségeik nem használhatók gyűléstermekül. Ezen helyiségek bérbevétele, fölhasználása „illegal hiring“-ot képez, ép úgy, mint bérbeadása is, ha a bérbeadó ismeri a célt, melyre szánták.

20. §. Semmiféle a választásra vonatkozó fizetés-teljesítés nem eszközölhető más, mint a választási ügynök által, a ki egy-

úttal a jelöltség érdekében befolyó adományokat és aláírásokat is kezei közt összpontosítja (kivéve a Returning officer, vagy magánosok által tett kiadásokat, a kik saját erszényükből fizetik legszükségesebb költségeiket).

E rendelkezések áthágása „illegal practice“-t állapít meg.

29. §. A választói költségekre vonatkozó fizetések, 40 shillingen felül, részletes nyugtázás tárgyai kell hogy legyenek. Az apróbb kiadásokra vonatkozó hitelezések a választás eredményének kihirdetését követő 14 nap alatt követelhetők, különbeni elévülés terhe alatt. Az ezen idő után bemutatott számlák kifizetése „illegal practice“-t képez. A fizetéseknek ugyanezen sanctio mellett a kihirdetést követő 28 napon belül kell eszközöltetniük. E rendelkezések áthágása, a jelölt beleegyezése nélkül, nem semmisíti meg a választást, sem a választói jog elvesztését nem vonja maga után.

30. §. A hitelezők követelései, vitás esetekben, illeték alá esnek.

33. §. A választás eredményének kihirdetését követő 35 napon belül a választási ügynöknek (kortes) kimutatást kell a Returning officer elé terjesztetni, melynek magába kell foglalnia :
minden általa eszközölt fizetést, igazoló okmányokkal ;
a jelölt személyes kiadásait ;
a Returning officernek fizetett összegeket ;
a vitás követelések kimutatását ;
a még ki nem egyenlített számlákat ;
az ügynökök kezéhez akár a jelölt, akár más személy megválasztása érdekében befolyt összegek kimutatását, az adományozók neveinek kitüntetésével.

Ugyanakkor, vagy további két napon belül a jelölt tartozik a Returning officer kezeihez juttatni az általa békebíró előtt tett nyilatkozatot.

Ha a fentebbi jelentések és nyilatkozatok a megjelölt idő alatt nem terjesztetnek a Returning officer elé, a jelölt nem foglalhat helyet a képviselőházban, sem nem szavazhat ott a formálisértségek megtörténte előtt.

A tudva hamis nyilatkozat, mint hamis eskü büntetettetik és „corrupt practice“-nek tekintendő.

A Returning officer köteles két helyi lapban a jelölt költ-

ségén közzétenni a bevételek és kiadások mérlegét. A választási ügynök jelentése, a támogató okmányok és nyilatkozatok két évig megőrzendők a Returning officer által, ki azokat minden érdeklődőnek rendelkezésére bocsátani köteles.

Tegyük még hozzá, hogy a „director of public prosecutions“ — azaz közvádló — jelen kell hogy legyen a választásra vonatkozó jogviták feletti ítéletmondásra hivatott törvényszék tárgyalásán s az eljárást megindítani tartozik, ha „corrupt“ vagy „illegal practice“ tényei merülnek fel.

Így az angol törvény. Hosszú volna felsorolni, hogyan törekszik a belga eljárás is előmozdítani a választások szabadságát és tisztaságát. Csak az 1877 január 26-iki törvényre hivatkozunk a „titkos szavazásról és a választási visszaélésekről“. Igaz, hogy ennek intézkedései részben elavultak már, mert még a censitarius rendszer alatt jöttek létre. Látjuk ezekből, hogy a pártok módot találtak a törvény szigorú rendelkezései kijátszásával minden választásnál a szükséghez képest fictiv és ideiglenes választókat teremteni, a kik, a meghamisított választás végével, megszűntek fizetni az érettség lett adót s kiestek a választási névsorból, hogy később, ha szükség volt rájuk, újra belekerüljenek. Az 1877-iki törvény célja épen az volt részben, hogy orvosolja a visszaéléseket, szigorítván és nehezebben kijárthatóvá tévén a választói census föltételeit és igazolását.

Sajnos, a belga törvény is ugyanabba a hibába esik, mint a franczia, midőn vesztegetés esetében a büntetést attól teszi függővé, hogy az ajándék vagy ígéret szavazatnyerés vagy szavazástól való tartózkodás föltételének kikötése alatt történt.

Am a belga törvény is büntetéssel sújtja azt, a ki uti-költség vagy napidíj czímen a választóknak pénzt, értéket, ételt, italt adott vagy ígért s a ki azt elfogadta.

Rendelkezik arról, hogy korcsmárosok, italmérők vagy más kereskedők nincsenek jogosítva perelni a választásnál elfogyasztott árúk megfizetése végett (199. §.).

Tettesek gyanánt bünteti azokat, a kik pénzt adtak vagy megbízást vesztegetésre (200. §.).

Bünteti egy jótékonyági vagy segélyintézet minden oly tagját vagy alkalmazottját, a ki valamely szűkölködőnek segélyt adott vagy helyezett kilátásba azzal a föltétellel, hogy szavaza-

tot kapjon, vagy szavazattól visszatartson, vagy a ki ugyanily okokból a segílyt megtagadta vagy felfüggesztette (202. §.).

Bünteti továbbá azt is, a ki, habár nem fegyveres egyéneket fölfogadott vagy összetoborzott oly célból, hogy megfélemlítsék a választókat vagy zavarják a rendet.

Magánokirat-hamisítás miatt mondja büntetendőeknek azokat, kik más létező vagy nem létező személy aláírását használták fel jelöltek ajánlásánál, jelöltség elfogadásánál, vagy tanúk kijelölésénél.

A polgárok szavazatai számának (vote plural) törvénytelen szaporítására czélzó csalárd fogások is szigorú megtorlásban részesülnek.

A választói bárczák meghamisítása közokirat-hamisításnak van minősítve s a választási büntettek vagy vétségek üldözhetősége hat hónap alatt évül el.

* * *

IRODALOM.

M. von Brandts: Die chinesische Philosophie und der Staatsconfucianismus. Stuttgart.

A kínai böleselkedés a legrégibb időktől fogva kettős irányt vett, a taoismust és confucianismust, melyek közül százados küzdelmek után a confucianismus került ki győztesen s még ma is, mint 2000 év előtt, az orthodox irányt képviseli, melynek követői idők folytán a kormány-hatalmat is kezükbe ragadták.

A kínai böleselkedés ez alapirányai ismerete nélkül azok, a kik a nagy birodalom jelenlegi állapotait figyelemmel kísérik, alig érthetnek a négyszáz milliónyi nép sajátosságos gondolatvilágát. A legutóbbi időkhig Kína trónján ült mandzsu-dynastia többet tett bármelyik elődjénél a confuciusi tanok fentartására, abból a gondolatból indulva ki, hogy így a kínaiak leghszentebb hagyományai iránt tanusított tisztelet által a maga idegen-uralmát kevésbbé nyomasztónak tüntesse fel. Egyúttal azonban minden előbbi kormánynál jobban fel tudta használni a confuciusi elveket saját és az állam céljaira.

A Kang-Si császár által 1670-ben közzétett úgynevezett szent edictumot, mely 16 tételben nemcsak a confuciusi tanok lényegét meríti ki, hanem mind azt is, a mit az alattvalónak követnie kell, még ma is minden hó elsején és 15-én nyilvánosan felolvassák és magyarázzák. Ezek között a hetedik tétel azt mondja: „Alázzátok meg a hamis tanokat, hogy az igazi tant felmagasztaljátok“.

E tétel hivatalos magyarázata bővebben kiterjeszkedik a keresztény vallásra is. „Még az ég ura sectájának tanítása is — így nevezi a kínai a katolikus vallást — mely az ég felől beszél s a földről fecseg s árnyék és tartalom nélküli dolgokról, hamis és romlott. De mivel e secta tanítói a csillagászatot értik s a matematikában jára-

tosak, azért a kormány arra használja őket, hogy a naptárt kijavítsák. Ez azonban legkevésbé sem bizonyítja, hogy vallásuk jó. Semmi szin alatt se higgyetek neki. A törvény szigorú mindezen hamis secták ellen. A büntetés, mely őket éri, ugyanaz, a mi a varázslóké és varázslónőké. A kormány azért adta ki e törvényt, hogy meggátolja a népet, hogy rosszat tegyen s felbátorítsa jót tenni. Hogy hagyja el a romlottságot és térjen vissza az igazsághoz, hogy kerülje a veszélyt s nyerje meg nyugalját.“

Ez a tétel a legfőbb akadálya ma is a kereszténység türésének; leginkább ez állt útjában elterjedésének s ez okozta végre a mostani véres zavarokat is. De nemcsak a kereszténységnek volt esküdt ellensége mindenkor a hivatalos confucianismus: ép oly tüzzel-vassal irtotta a kínai bölcselkedés másik irányát, a régi taoismust is, mely különösen a Csau-dynastia összeroskadása után jutott uralomra, mikor Csin fejedelem minden vetélytársát legyőzve, Kína első menyeyei császárául jelentette ki magát. Alatta a confuciusi irányzat sokat szenvedett s csak a Han-dynastia császárai alatt jutott ismét uralomra.

A kínai bölcselkedés ezen másik iránya Lao-tse alatt érte el tetőpontját, kinek anyját a legenda szerint egy hulló csillag termékenyítette meg, mire aztán 81 év múlva, Kr. e. 1321-ben, bal ágyékából világra hozta a testté lett fejedelmi mennyei lényt. Azt is mondja a rege, hogy a gyermeknek születésekor fehér haja s aggasztán arca volt, — innen a „Lao-tse“, öreg gyermek név. Hosszú fülei voltak három nyilással, szabálytalan fogai, négyszögletű szája, mindenik lábán tíz ujja, teljesen érett ésszel bírt s azonnal tudott beszélni. Születésének helyét mindenféle symbolikus képlegességbe burkolta a néphagyomány: hogy az „elnyomott erény“ falvában, a „kegyetlenség“ kerületében, a „keserűség“ megyéjében, a „szenvetés“ államában született.

Elég tudnunk, hogy Lao-tse a Tao-tse-king, azaz „az erény és út könyve“ hirneves szerzője. Maga a „tao“ szó különben sok fejtörést okozott, de legvalószínűbb a görög „logos“-szal egyező jelentése, az „ige“, mely által Isten a világot teremtette s mely a zsidó alexandriai philonismusból a keresztény philosophiába is átment.

Lao-tse ezt mondja a „tao“-ról; „Meghatározhatatlan és tökéletes volt, eget és földet megelőzőleg létező. Nyugodt és meg nem fogható. Egyetlen és változhatatlan, mindent betöltő és kimeríthetetlen, minden dolognak szülő anyja. Nevét nem tudom s azért Tao-nak nevezem. Keresem nevét s a „nagynak“ nevezem. Nagy, szünetlen

folyó: eltávozik és újra visszatér. Azért nagy a Tao! A Tao az Egyet hozta létre, egy kettő és kettő három. Három hozott mindent létre. Mindent maga mögött hagy a sötétség, a melyből jött és napvilágra lép, míg az úr lehelete harmóniába hozza“.

Európai írók és jezsuita misszionáriusok ebben a fejtegetésben a három egység elvére való vonatkozást találtak. De maguk a kínai kommentátorok között is nagyban eltérők a magyarázatok e passzusra vonatkozólag. Némelyik a Tao-ból származtatja az eget, más az egy alatt az öröktől fogva létező aethert érti, melyből a kettő, a him és nőnemű fejlődik, a mely ismét a hármat, az eget, földet és az embert hozta létre, míg az ür lehe, az élet lehelet a khi, mindent megelevenít.

„Nézzük a Taot és még sem látunk semmit, mert szintelen. Hallgatjuk és nem hallunk semmit, mert hangtalan. Fogni próbáljuk és nem tudjuk megfogni, mivel testellen. A mi szín hang és test nélküli, az le nem írható, azért „egynek“ nevezzük.“

Remusat Abel s utána Strauss Viktor és Edkins is abból a tényből, hogy a kínai szövegben a szintelen, hangtalan és testetlen Ji, Hi, Vei-nek hangzik, arra a következtetésre jutottak, a mit aztán Julien, Legge és más sinologok határozottan kétségbe vonnak, hogy Lao-tse ezzel a zsidó Jehovát akarta volna kifejezni, hogy tehát neki akár nyugati utazásaiból, akár a Kinába került zsidók útján ismeretei lettek volna.

Gyakorlati erkölcsiség szempontjából, a mit Lao-tse ajánl, az a nyugalom, önmegtartóztatás és szemlélődés. „A legmagasabb tökéletesség — úgymond — hasonló a vízhez. A víz tökéletessége abból tűnik ki, hogy mindenkinek használ és hogy ellenkezés nélkül a legalacsonyabb helyet foglalja el, mely senkinek sem kell.

„Annak oka, hogy a folyók és tengerek képesek minden völgy vizeinek hódolatát magukba fogadni, abban keresendő, hogy mélyebben fekszenek azoknál, azért királyok mindnyájuk fölött. Így helyezkedik az az uralkodó, a ki az emberek fölött akar állani, szavaival alájuk s ha előttük akar járni, személyét hátra teszi.“

„A nélkül, hogy ajtónkon kilépnénk, mindent megérthetünk, a mi az ég alatt történik. A nélkül, hogy ablakunkból kinéznénk, látjuk az ég *tuo*-ját. Minél messzebb távozzunk önmagunktól, annál kevesebbet tudunk.“

„Azért szerezték a bölcssek ismereteiket a nélkül, hogy sokat utaztak volna, azért adtak mindennek helyes nevet a nélkül, hogy látták volna s céljukat elérték a nélkül, hogy elakarták volna.“

Sajátságosan hasonlók a Taote-King némely tanításai annak a feliratnak a tartalmához is, melyet Confucius a lojang-i österemben egybevarrott száju szobor hátán talált. Így a többek közt : „Tartsa száját és orrlyukait bezárva, s egész életében meg lesz kimélve a fáradságos erőfeszítésektől. Tartsa nyitva száját s fagyaszssa lélekzetét az ügyei miatti lőtás-futásban s egész életén át nem lesz biztonságban“.

„A mi nyugszik azt könnyű tartani. Mig valamely dolog közel léte el nem árulta magát, könnyű ellene védekezni. A mi törékeny, könnyen széttörik ; a mi kevés könnyen szétszóródik. Addig kell eselekedni, míg valamely tény előttünk nem áll ; addig kell rendet csinálni, míg a rendetlenség el nem kezdődött. A fa, melyet két karunkkal karolunk át, parányi oltványból támadt. Egy kilencz emeletű torony maroknyi földdel kezdődött, ezer mérföldnyi utazás kezdete egy lépés.“ stb.

Önmagáról, Lao-tse csak egy helyen beszél : „Az emberek nagy része elégedetten és derülten néz, mintha lakomán vett volna részt, vagy tavaszidőben tornyon állna. Én egyedül vagyok mord és csendes, mert vágyaim még nem jelentkeztek. Olyan vagyok mint a gyermek, ki még nem mosolygott. Lesujtottnak, megsemmisültnék látszom, mint kinek nincs otthona. Az emberek tömegeinek elegendője, sokja van. Én egyedül vesztettem mindent. Értelmiségem annyi, mint egy hülyéé ; olyan vagyok, mintha meg volnék zavarodva.“

„A közönséges emberek derült értelmes tekintetűek, csak én látszom sötétbe borultnak. Olyanok ők, mintha mindent meg tudnának különböztetni ; csak én vagyok együgyű és zavart. Olyannak tetszem, mintha a tengeren bolyongnék s nem lenne sehol pihenő helyem, mindenkinek megvan a maga tevékenységi köre, csak én látszom balgának s tudatlannak, mint egy vidéki paraszt. Én vagyok egyedül különböző az emberektől.“

Meg kell még emlékeznünk a régibb taoisták közül Kvang-tse-ről, a cinikus bölcsészről, a ki bár visszavonulva élt, caustikus elméje számos szikráját hagyta fenn az utókornak. Egyszer, mikor Csu fejedelme gazdag ajándékokkal követeket küldött hozzá, hogy udvarához ministeri állásra hívja meg, Kvang-tse az ajánlatot visszautasítva, nevetve felelt : „Ezer unczia ezüst sok nekem s ministeri állást és magas rangot kapni igen megtisztelő. De láttatok-e már ökröt, a melyet áldozatra szántak a határon ? Éveken át gondosan hizlalják s drága takarókkal diszítik, hogy alkalmas legyen arra,

hogy a nagy templomba vigyék. De mikor eljön az idő, hogy ennek meg kell történnie, inkább szeretne egy kis malacz lenni, de már késő. Eredjetelek tovább és ne piszkoljatok be jelenlétetekkel. Inkább töltöm időmet s örülök az életnek egy sáros árokban, semmint egy fejedelmi udvar szabályainak és korlátainak alávetve. Elhatároztam, soha sem vállalni hivatalt, de jobb szeretem szabad akaratomat élvezni“.

A mint élt, úgy halt is meg Kvang-tse. Tanítványainak, kik diszes temetéséről akartak gondoskodni, meghagyta, hogy testét ne ássák el, hanem csak a földre dobják, a legrégebb kínaiak szokása szerint. „Akkor az ég és föld lesz koporsóm, a nap, hold és csillagok diszitményeim és a drágakövek. Nincs ezzel megtéve minden előkészület a temetésre? Mit akartok még egyebet?“

A mi a confucianismus győzelmét elősegítette, még az az ellenkező irány meddő metaphysikai csapongása volt, mely az élet gyakorlati feladatai helyett a világmegvetést, az önmagába vonulást prédikálta. A buddhisták és taoista tanok nem felelhetek meg a kínai társadalom életösztönének, bár az élet mély költői felfogásában nem egy kínai bölcsész vetekedhetik a nyugati pessimismus legkiválóbb gondolkodóival, hogy csak Confucius legerősebb polemistáját, Kvang-Csu-t említsük, a ki oly mély értelműen festi a többi közt azt is, hogy az élet csupa álom, mikor egyszer saját létezésében is kételkedni kezd.

„Az alkony kérdezte az árnyat : Előbb bolyongtál, most megálltál ; előbb ültél, most felállottál, honnan van az, hogy oly változékony vagy ? Az árny felelt : Mások mozgásaira várok, hogy azt tegyem, a mit teszek s az a más, a kire várok, ismét valami másra vár, hogy azt tegye, a mit tesz. Várakozásom vajjon egy kigyó pikkelyét vagy egy tücsök szárnyát illeti-e ? nem tudom, miért teszem ezt és miért nem teszem azt.“

„Egyszer — beszéli el Kvang-Csu — azt álmodtam, hogy pillangó vagyok, pillangó, mely körülropködött s érezte, hogy gyönyörködik. Nem tudtam, hogy én voltam ő. Hirtelen fölébredtem s ismét én magam voltam az igazi Kvang-Csu. Nem tudtam, hogy vajjon előbb Kvang-Csu volt-e, ki azt álmodta, hogy lepke, vagy pedig most egy lepke álmodja azt, hogy ő Kvang-Csu.“

Ugyanez a pantheistikus-fatalista felfogás és világnézet még élesebb kidomborodást nyer a közvetlen Confucius után élt Lie ju k'u, azaz Lie-tse, vagy röviden Lié-nek tulajdonított írásokban. Lié, vagy

latinosan Licius, szintén azt hangsúlyozza, hogy a természet egy körforgás, hogy minden teremtettnak el kell enyésznie, csak a teremtető Tao él örökké s azért balgaság az élettel és halállal törödni, mivel mindkettő elkerülhetetlen. Értelem és téboly csak önkényes, jog és jogtalanság csak eltanult fogalmak s minden rokoni érzet csak belénk van nevelve.

„Egy embernek van egy tébolyodott fia. Elmegy Confuciushoz tanácsát kérni, hogy nem tud-e valami szert betegsége ellen. Útközben találkozik Lie-tse-vel, kinek elpanaszolja baját. Meg vagy győződve róla, hogy fiad igazán tébolyodott? — kérdi ez. — Manapság jog és jogtalanság fogalmai olyan kuszáltak, hogy senki sem tudja, mi tulajdonképpen az egészség. Ha minden ember úgy gondolkodna, mint fiad, akkor nem ő volna tébolyodott, hanem te. Ki adhatja általában helyesen vissza az érzéseket és érzelmeket? De ha nekem igazam van ebben, akkor Confucius örült s hogy jöhet ahhoz egy örült, hogy mások örülségét gyógyítsa? Kiméld tehát pénzedet és eredj békén haza.“

Egy jin-i ember Su-ban nevelkedett és mint aggastyán tért Jin-be vissza. Midőn oda utaztában Csin-en keresztül ment, egyik úttársa meg akarta tréfálni és így szólt: „Ez Jin tartomány városa“. Az öreg izgatottságában kipirosult. „Ezek szomszédságod mezei oltárai.“ Az öreg zokogott. „Ez itt őseid háza.“ Az öreg sirt. „Ezek elődeid sírjai.“ Az öreg hangosan bögött. Akkor társa föl kacagott s így szólt: „Csak tréfát íztam veled, ez Csin tartomány“. Az öreg nagyon szégyenkezett. Mikor aztán Jin földre értek és látta a várost, a mezei oltárokat, ősei lakását és sírját, felindulása már sokkal csekélyebb volt.

Vei-be menet Licius egy bozótban száz éves csontvázat talált. Oda hívta egy tanítványát, megmutatta neki azt s így szólt: „Csak én és ez tudjuk, hogy sem nem élünk, sem nem vagyunk holtak“.

Licius az egyetlen, a ki még egy más bölcsről, Jang-Csu-ról is megemlékezik, kinek nézetei abban tetőződnek, hogy az életet élvezni kell s a haláltól nem rettegni. „Száz év — mondta volt ez a kínai epicureus — az élet legvégső határa s ezer közül sem éri el egy ezt a kort. Tegyük föl, hogy egy elérné. Felét elvonná belőle a csecsemő- és aggkor s a mit alvás közben elalmodunk s ébredéskor elfelejtünk. Fájdalom és betegség, bánat és bosszúság, veszteség, gond és rettegés töltik be szinte az egész másik felet. A mi hátra van, legfőlebb tíz év, de azt hiszem, hogy még abban is alig található a boldog

önmegfeledkezés egyetlen napja a gond árnya nélkül. Mit ér tehát az ember élete? Miféle öröme telik benne?”

Továbbá Lie-tse-nél lép fel először a taoismus későbbi fejlődésére nézve oly irányadóvá lett alchimistikus-necromantikus irány is. „Muk császár udvaránál (1001—947 Kr. e.) a Csau-dinastiából — beszéli ő — megjelenik egyszer egy nyugatról jött mágus, a ki vizen, tűzön, érczen, kövön át tudott hatolni, helyükből kimozdított hegyeket, folyókat és városokat s a levegőbe tudott szállni. Muk császár minden módon kitüntette őt, de a mágus a palotát nyomorult viskónak, a császári konyha ételeit közönségeseknek, az udvari szolganőket bűdös kecskéknek találta. Ekkor a császár egy új palotát építtetett neki, a legszebb szüzeket kikereste s szolgálatába állította. A mágusnak tetszett ez, de nemsokára fölkerlte a császárt, hogy utazzék vele, megfogatta vele a kabátja csücskét s fölemelkedett vele a középső égbe, az ő palotájába. Ez ezüstből, aranyból volt építve, gyöngyökkel és drágakövekkel kirakva. A császár letekintett a földre, palotájára, mely olyannak látszott, mint egy agyagviskó.

Hosszú évek mulva, mialatt a császár országáról egészen megfeledkezett, a mágus őt megint elvitte utazni s oly országba vezette, a hol napot, holdat és földet nem láttak többé. A császár félt s kérte a mágust, hogy küldje vissza ismét országába. Ez meglökte akkor s a császárnak úgy tetszett, mintha rendkívüli mélységbe hullana s arra — fölébredt s asztala előtt találta magát, hol az ételek még ki sem hűltek s a bor még ott volt a pohárban. A császár bámulva kérdezte, mi történt. „Felséged egy pillanatra elmerült gondolataiba.“ Mikor aztán a császár a mágust is kérdezte, ez így felelt: „Lelkeddel vándoroltam, hogy mozdult volna a test“.

A taoismus itt jelzett iránya különösen virágzott Csin-Si-Vang-ti alatt, ki a tudósokat kegyetlenül üldöztette. Ő együtt kereste a taoistákkal a bölcsék követ és a Kinától állítólag nyugatra fekvő „Boldogok szigetét“. A midőn Szü-Si, a kit a császár ifjak és szüzek nagy kíséretével kiküldött, hogy a boldog szigeteket fölfedezze, azzal a jeltéssel tért vissza, hogy látta ugyan a szigetet, de kedvezőtlen szelek miatt nem érhetette el, — maga a császár indult útnak Csifuba, Santung tartományban, abban a reményben, hogy onnan megpillantja a szigetet. Itt sajátkezűleg ejtett el egy nagy czápát, a mely a taoisták állítása szerint útjában állt a sziget fölfedezésének. De a császár nemsokára rá bekövetkezett halála keresztül húzta terveit, melyek, úgy lehet, Japánba vezettek volna. Ám ez a balsiker nem rettentette vissza az

első mennyei császár utódait, kik alatt a taoisták még sokáig részesültek pártfogásban.

Így aztán a taoisták mindinkább eltértek a philosophia kérdéseivel való foglalkozástól, hogy a babonás hiszékenységgé kiaknázására vessék magukat. Ők űzik ma is az exorcismust, ők veszik körül magukat a mindennapi életben is a természetfölötti erők látszatával s védelmezik a hozzájuk fordulókat. Fegyvereik a kard és a légy-csapó, melyek egyúttal symbolumai a secta nyolcz halhatatlana közül kettőnek. A hol személyesen közbe nem járhatnak, ott amulettekkel s varázsigékkel teszik azt, melyeket papírra írnak s mindenféle pecsétekkel ellátva, ajtókra, ablakokra, falakra ragasztanak vagy megégetve s vízben feloldva belsőleg beadják. A boszorkánymesterek és exorcisták élén a taoista pápa áll — a mint gyakran nevezik — Csang-Tiensi, az ég tanítója, ki a kardot a mennyből kapta s származását a híres taoista patriarchától, Csang-Taohing-től vezeti le, a ki Krisztus után 34-ben Csekiang tartományban született s 123 éves korában szállt a mennybe, hogy ott a halhatatlanságot élvezze.

Csang-Taohing utódai ma is mint fő exorcisták, a legfőbb taoistenség földi helytartói. Sok uralkodó, a legkülönbözőbb dynastiákból, kitüntetéssel és gazdagsággal halmozta el a Tiensi-t. Ő is ott székel, hol elődei századokon át, a Lung-hu-sán-on (Sárkány- és Tigrishegy) Kiangsiban s habár templomát, mely palotája volt, a taipingok szét-dúlták, de újra régi díszében állt helyre.

Különös diszeit teszik residentiájának a légmentesen elzárt, amulettekkel beragasztott agyagfazekak egész sorai, melyekbe ő és elődei az általuk kiűzött gonosz szellemeket zárták. A közönséges taoista pap az ilyen gőzzé vált gonosz ficzkókat egyszerű palaczkokba zárja, melyeket aztán jól bedugaszol. A szellemi epidemiák bizonyos korszakaiban, mint például 1876-ban, a mikor papiremberek üzték csinyjeiket, gyermekeknek és felnőtteknek czopfjaikat levágták, tyúkokból a tollakat kitepték s mint incubusok kínozták és gyötörték az embereket halálra, a taoista exorcistáknak bő az aratásuk, millió papir-amulettet adnak el, melyeken rimes sorok s olvashatatlan jelek állnak. 1876-ban alig volt ház, melyen ily papirokat ne lehetett volna látni. Sokan czopfjuk körül csavarva viselték.

A kínai világnézet eme harcza a felvilágosultság modern eszmé-áramlataival, mint egy vezérmotivum vonul végig a történeti események véres és bonyadalmas epizódjain, melyek előttünk zajlanak le. A boxer-forradalom is egy lényegesen politikai forradalom ebben az

értelemben, melyben egyáltalán a jelenkori Kína kulturtörekvéseit felfognunk kell, mint oly forrongást, melyben évezredes irányzatok küzdenek és ütköznek meg egymással. Csakhogy Kinában a hivattatos állam nem távoli és pártatlan szemlélője a nagy világeszmék birkozásának, hanem ellenkezőleg minden szálával oda van kötözve a sectarianismus e vívódásaihoz. Itt még nem sikerült az, a mi Európában a nyugodt békés fejlődés állandó biztosítékait alkotja: az emberi együttélés állandó törvényeire építeni fel egy központi hatalom szervezetét s a létező erők böles egyensúlyozására törekedni az állam intézményei útján. Épen ellenkezőleg! Kinában az állam mindig a tényleges erő megtestesülése a legelső és legfontosabb szerve a nép gondolkodásának. Ez adja igazi jelentőségét meg annak a nagy szellemátalakulásnak, mely elé a legutóbbi események állították Kinát. Államphilosophiája és nemzeti erkölcei sajátságos fejlődése mellett joggal hivatkozhatik rá Kína, hogy neki oly modern társadalmi kórsgót sikerült elkerülnie, melyek európai gondolkodásainkat fenyegetik; de viszont azután az is áll, hogy Kinában a reform és haladás vágyának minden mocczanása magát az állam existenciáját is kockáztatja.

*

A serdülés társadalmi szerepe Marro szerint.

Ily cím alatt érdekes czikk jelent meg a „Revue philosophique”-ban a mult évben *Antonio Marró*tól, a torinói tanártól, a ki *A serdülés* címmel már egész könyvet írt.¹ Sietünk az érdekes czikk főbb gondolataival és adataival a magyar közönséget is megismertetni.

Az ember cselekvéseinek, már akár közvetve, akár közvetetlenül, a két eredeti oka mindig a kenyér és a szerelem, mint Marro az olasz költővel mondja, vagyis az önfentartó és a fajfentartó ösztön. A lélek nemessége, az értelem foka különböző lesz a képzetkapcsolatok mennyisége és minősége szerint, mindazáltal a cselekedetek eredeti rugóiként ez a két ösztön fog mindig szerepelni.

Életének első korszakában, a fejlődésben az egyénnél az önfentartó ösztön úgyszólván teljesen kizárólag uralkodik. Bizonyos korba jutva kifejlődik az eddig lappangó szaporodó tevékenység és

¹ *Marro*: *La puberté*. Torino, 1898.

ez lényeges élettani és életmódbeli módosulásokkal jár, a melyek mindkét nem fiatalságának érzéseire, cselekedeteire sajátos bélyeget ütnek.

A serdülő fiatal embereknél a nemi szervek kifejlődésével egyidejű a természet gyors növekedése, a minek maximumát Marro a 15—16. életév közt találta 8 centiméter átlagban. Vele együtt jár továbbá a nemi szőrözet, a szakál képződése, az izomrendszer és a megerősítésére szolgáló csonttájak növekedése, a gégefő gyarapodása haránt s hátsó-mellső irányban, a hang mélyebbedése, az életerő és a testi erő gyarapodása, bőségesebb szén-savkiküszöbölés, pszichológiai tekintetben pedig az érzések, az emotív elemek túlsúlya az értelmi, az intellectív elemekkel szemben. A benyomások a helyett, hogy egyszerű képzeletelemek, ideatív elemek lennének, érzelmi, affectív szint nyernek és zsigeri érmozgató hatásokkal kapcsolódnak, a melyek nagyobb befolyásra tesznek szert az akarat irányításában, megszabásában. Más nembeliek látása, emlékképe s mind az, a mi vele kapcsolatos, eddig nem ismert érzelmeket kelt. Ebben az érzelmi zűrzavarban mindinkább nagyobb fokban fejlődik ki az egyed sajátos egyéniségének érzete és a külvilággal szemben nagyobb visszahatásbeli energiája. Mind e változásoknak elsődleges élettani okát abban az activ és erős értágulásban találhatjuk, a mely a serdülő fejlődéssel kapcsolatos.

Ez magyarázza meg a táplálkozás gyorsulását, az élénkebb szén-savkiküszöbölést, a gyorsabb fejlődést, a szaporodás tényezőinek élettani termelését a szaporodás műveletének végrehajtására.

Lange¹ híres alapvető munkájában szépen kimutatta az érmozgató rendszer és a lelki élet állapota közt a szigorú összefüggést. Az erőt ébresztő ingulatok, mint az öröm, a harag, a melyek első sorban értágulásból állnak, különösen a fiatal emberek sajátjai. Az értágulás okozta energia-túlság kell hogy leadódjék s különböző korban, különböző népeknél ez különbözőképp történt.

A karaibok a szomszéd népektől raboltak asszonyt, úgy hogy feleségeik egészen más nyelvet beszéltek. Bali szigetén. Java közelében, a lányokat vad szeretőik elrabolják, a mint meglepik, megerőszakolják s az erdőbe hurezolják szétzilált hajjal, rongyokká szagatott ruházattal. Sok vad törzsnél párbaft vívnek s a legerősebbé az asszony. Az erősebb férfi elveheti a nála gyöngébbtől. Az ilyesmi

¹ Lange: Les é motions. Paris, F. Alcan, 1895.

nagy versenyt fejt ki például a Hudson-öböl indiánjainál a fiúk közt a harczy ügyesség dolgában. És az asszonyok egészen természetesnek tartják, ha az erősebb férfi elveszi őket a gyengébbtől.

Kezdetben, az ősi társadalomban, nem is lehetett más törvény az erőszaknál, nemi vágyaik kielégítésénél. Ez a közös házasság, a hetairismus állapota, a mely Bachofen szerint minden népnél uralkodott kezdetben. E fokon egymással össze-visszaházasodván, a férfiak a nőt így folytonos prostitutióra kényszerítették.

A fiataloknak azonban bátorságukról és társadalmi derekasságukról próbát kellett állniok, hogy a társadalmi vagy férfiúi nagykorúságot elnyerjék és pedig vagy a nő meghódításával, vagy valami nagyobbserű vállalkozással vagy vadászatbeli kiválóságával. Ez a férfiúvá avatás így felhasználta a serdülőkor erőtűlságát oly irányban, hogy a társadalom, a köznek fentartására alkalmas, kiváló férfiakat neveljen ez által önmagának.

Igy eredeti irányának indulatos erőszakosságából *áttevődve*, a serdülő ember cselekvését a társadalmi erények útjára terelte. Eredeti, ősi erőszakosságának atavistikus megnyilatkozását látja Marro vizsgált olasz diákjain, a normalisaknak serdülő korbeli rendellenességein, de még inkább a fiatal degeneráltakon. Statistikailag kimutatta *I Caratteri dei delinquenti* czimű munkájában, hogy azok a vérbűnők, a melyekben a nemi ösztönnel együtt jelentkező kegyetlenség és harcziaság nyilatkozik, a serdülő korról lépnek föl s ott érik el egyszersmind csakhamar maximumokat. Terhelteknél a nemi ösztön nyilvánulásaival kapcsolatos kegyetlenkedő hajlam csak atavistikus jelenség s a serdülőkor elmebajosainál a nemi ösztön túlajtása rendesen harcziaságra, kegyetlenkedésre való hajlamokkal jár mások, néha önmaga iránt is.

A nőnél ellenben nem találjuk meg sem a serdülőkor beteges nyilatkozásaiban, sem bűneiben ezt a kegyetlenkedésre, harcziaságra nagy hajlamot. Mindig gyöngébb ez a harcziaságra való hajlam és inkább gyermekeinek védelme nyilatkozik az anyai ösztönben, mintsem nemi felindulás.

A nőnél a termet növekedése, a nemi szervek kifejlődése, mint általában az egész serdülés, koraibb, mint a férfinnál. A termet növelkedésének maximuma a 14—15. életév közt átlag 11 centiméter. Vele jár a nemi szőrzet képződése, a másodlagos nemi szervek, a keblek fejlődése, a gégefő növekedése függőleges irányban s a szervezetnek zsirtakaróval való kipárnázódása, a mi a tagoknak formát és báját ad,

továbbá a hang emelkedése, a havi baj megérkezése, a szénsav és az ureum kiküszöbölésének csökkenése. Psychologiai tekintetben pedig az érzésszervi, emotív elem még jobban felülkerekedik az értelmi, intellectív elemen, mint a férfiné, így a lelki állapotoknak nagyobb változékonyságát hozva létre. A nő érmozgásbeli, vasomotorikus állapota ép könnyí módosulékonyaságáról nevezetes. Ez adja magyarázatát az időközi vérzésnek, a gyorsabb mozgékonyaságnak, a könnyebb kimerülésnek és a gyorsabb felindulásnak.

A szerelem küzdelmében, úgy mondják, a nő majdnem szenvedőleg viselkedik, de mint Marro mondja, ez a mágnes passivitása, a mely látszólagos mozdulatlanságában magához vonja a közelébe jutó vasat.

A serdülés a nőt oly tényezővé alakítja át, a mely felizgatja a férfi figyelmét és mozgásba hozza serdülő kora adta erőtúlságát oly irányba, hogy leküzdje az akadályokat, a melyek a nőtől elválasztják. A nő fegyverei a szerelem küzdelmében a *kedvesség* vagy *szeretetreméltóság* (amabilité) és a *szerénység* (modestie) vagy *tartózkodás*.

A *kedvesség* a nő fegyvere a vágytársak ellen, ez kelti fel és tartja fenn a férfi vágyait. A szépség, a báj, a dísz csak eszközei ennek, ez az igazi nőiesség. A szeretetreméltóság, kedvesség nélkül a nő elveszti összes bájait.

Hogy bájait növelje, a nő nagy fokú szenvedésnek is aláveti magát. A Murray folyó partjain, a vadaknál, a felserdült leány hátát felhasíttatja hosszában, keresztben, szkarifiáltatja, egész rácsot vágatván rajta s szívesen vérzik és jajgat, mert azt hiszi, hogy így szebb lesz a férfiak szemében. Ily jelenség a tetoválás, a csínai láb, az asanti lányoknak szalaggal hosszúra szorított emlői s a mi asszonyainknál a zsigereket elalaktalanító és annyi bajt szerző fűző vagy a soványítás czéljából ivott egészségrontó eczet. Átfurják fülüket, orrukat, arcukat, ajkukat, hogy díszet rakjanak bele.

A másik fegyvere a *szerénység* vagy *tartózkodás*, erkölcsi értelemben a *szemérmetség*, testi értelemben a *szűziesség*, lényegében bizonyos ellentállás a férfi első támadásaival szemben. Ribot¹ szerint a szemérmetség kettőből áll: *self feeling*-ből és félelemből. Marro szerint a szerénység, a tartózkodás áll *self feeling*-ből és nemi negativitusból, ennek tulajdonítván azt az izgalomkeltő, mozgásindító hatást, a mit W. James nem ismer el a szemérmetségben. A nő

¹ Th. Ribot: La psychologie des sentiments. Paris, 1896.

meghódításának értéke a szembenálló akadályok arányában nő. Ezért, e tulajdonságánál fogva nem enged a nő, csak akkor, ha meggyőződött a férfi szívós kitartásáról. Ez valósággal anyai rendeltetésének érzése, mely csak úgy engedi meg a nőnek gyermekek létrehozatalát, ha előbb eltartásuk eszközeiről gondoskodott.

E tulajdonságával a nő kipróbálhatja és kiválogathatja az udvarlókat a szerelem természeti céljának legmegfelelőebben. Ez a faj fokozatos fejlődésének legnagyobb oltalma és az elköresodulás, a degenerálódás megakadályozója. Marro szépen mondja: ha a nő kedvessége szeretetreméltósága a faj szaporítására, szerénysége a faj biztosítására szolgál.

Annál jobban szeretünk valamit, mennél többbe került. Az érte végzett erőfeszítések, az érte viselt szenvedések lelki állapotai mélyen szántanak lelki szervezetünkben és több s maradandóbb kötelékekkel fűznek gondjaink tárgyához. A ki mit sem tett feleségeért, hajthatja őt hozzá a nemi vágy, de nem vonja őt hozzá sohasem az az érzés, a mit szerelemnek nevezünk.

A házassága előtt megfélemedezett leányt ezért éri a megvetés, a gyalázat, a becstelenség. Ezért mutat az asszony bizonyos hidegséget, látszólagos ellenkezést a nemi ténykedéssel szemben, noha a szaporodás ösztönszerű érzése nála sokkal mélyebb, mint a férfinál, bár kevésbbé élénk külsőleg. A férfinál az érzés úgyszólván csak a nemi egyesülésben pontosul össze, míg a nőnek egész életét felöleli, mint hitvesét és anyáét, és bár kevésbbé szenvedélyesen általában, de elég élénken nyilatkozik meg benne a hajlam a közössé-
lés iránt.

Vannak ugyanis Queenslandban, Ausztráliában törzsek, a kiknél egy férfinak öt-hat felesége van, a kik aztán vaskos botokkal véresre verik egymást, hogy ki jusson a férfihoz. Néhány éve Európa több vidékéről siettek asszonyok a Nagy-Sóstó mormon szent atyáinak háremét gazdagítani.

Kezdetben a nő kénytelen volt elszenvadni összes kegyetlenkedését annak, a kinek birtokában volt. Saját családja eladta, sőt ezzel a kereskedő czéllal kimélte meg a haláltól s nevelte föl. Természettől alsóbbrendű, csunyább lehetett a férfinál, csak pusztá nőiségevel hathatott rá eleinte. Így a négerek nem igen enyelegnek, nincs is szavuk, mely szerelmet, vonzalmat jelentene. Ép úgy a hottentotok. Egyik amerikai indián népnél a szeretni fogalomra a hittérítőknek kellett szót találni, hogy a bibliát lefordíthassák.

Bizonyos vadtörzseknél Ausztráliában a szüzességnek semmi értéke, az ottani szokások a nőt úgyszólván, folytonos prostituálásra kényszerítik. A férfiak csak rabnői szolgálatukért becsülik. Rabnőjük is a nő, a kit elrabolnak, megvásárolnak.

A nő szerénysége ilyenkor a férfi elől való szökésben nyilvánul. Innen a tényleges, sokszoros vérengzéssel járó nőrablás, vagy a menyasszony színlelt rablása igen sok népnél. Még sok művelt népnél is ősi népszokás maradványaként a különféle lakodalmi szertartásokban ma is kifejeződik, mint színlelt menyasszonyrablás.

Magyarázata ez annyira általános ősi szokásnak, Marro szerint, az, hogy a férfiaság legfontosabb jele az erő és az erőnek e próbája a nőrablásban minden rábeszélésnél jobban hatott a nőre, mert a fajra nézve is hasznosabb volt, mivel a nő szerénysége, ellentállása a férfi támadásaival szemben próbára tévén így a férfi erejét, a kiválogatódás általános természeti törvényének szolgált.

Csaták után sokszor önként adják meg magukat a legyőzöttek feleségei a győzőknek (Mitchell), mint a nőtény oroszlán a hímek küzdelmét végig nézve, követi a győztest. Az erő hódítja meg a nőt a katonák, az egyenruha igéző hatásában, legalább a feltételezett erő látszata. Degeneráltaknál ez még nagyobb fokú. A prostituáltak jobban szeretik a kegyetlen erőszakos kitaratókat. A leghíresebb párbajhősök leginkább részesülnek a felső osztályok degenerált hölgyeinek vonzalmában.

Az ősi állapotban, mikor a gyöngébb, csunyingabb nő pénzen vett vagy pedig rablott rabja volt a férfinak, lassanként változás állott be. Kiválogatódás történt a szülők gyermek-ölése folytán, a kik csak azokat a lányokat tartották meg, a kiket nagyobb áron reméltek majdan eladni. Másrészt kedvességével hatván a nő vágytársaival szemben a férfira, öröklésbeli átruházásával e tulajdonságoknak, mindinkább csinosabb nőket hozott létre a kiválogatódás. A nő maga is iparkodott növelni bájait, fegyverét élesíté ezzel a szerelmi harcra. A férfiakban az erős, derék egyedek fenmaradását biztosította a kiválogatódás, ez viszont hatott a születendő nőkre is. A rossz bánásmód megrövidítette a vadaknál az asszony életét, de a sok feleség közt az volt kíváncsiságos, a ki szépségével, fiatalságával, bájaival a legszeretetre méltóbb volt, így az is maradt leginkább jó erőben s adhatott hasonló utódokat. Szóval így erősen kifejlődtek a kedvesség, szeretetre méltóvá tevő jellemvonások a női nemből; viszont a férfiban nagyobb lett a hajlam az ily női jellemvonások megbecsülésére, a mi szebbé, kényelmesebbé tette az ember életét a családban, sőt meg is nyújtotta.

E régi korban a nő a népének helyét foglalta el, ő tartotta fenn a hagyományok pontos emlékét, a bosszú érzésére ő emlékeztette a közömbössé váltakat, ő ringatja s altatja el gyermekét hagyományos, ősi énekekkel. Így fejlődött ki a matriarchatus, mely az előbbi állapotot, a közös házasságot követte.

Az ember vonzalommal viseltetik most már nemesak saját gyermekei iránt, a kiket a promiscuitas előbbi állapotában fel sem ismerhetett, hanem a családjabeli asszonyok gyermekei iránt is. Innen az anyai nagybátyának joga unokatestvérei vagyona felett s viszont kötelessége is felülük gondoskodni. Sok indián törzsnél így találjuk. A női ágról való rokonság fontosabb; a férfi örökösei nem saját gyermekei, hanem nőtestvérének gyermekei. Unokahuga biztosan rokona, de gyermekéről csak az biztos, hogy anyja gyermeke. Ausztráliában is így találjuk. Afrikában sok népnél a királyt nőtestvérének fia követi a trónon, hogy biztosítva legyen királyi vérbelisége.

Fokról-fokra nagyobbodik a család összetartozandósága, a nő ösztönszerű hajlamával, hogy jó nemi választást tegyen. Családjá viszont megtisztelve látja magát a szerint, hogy mily értéket tulajdonítanak a nőnek kéri és mily erőfeszítést fejtenek ki elnyerhetésére.

Új-Zélandban a legény, ha elbírja huzcolni saját házába az elrablott leányt, rögtön felesége lesz, de ha a leánynak sikerül atyja házába visszaszökni előbb, sohasem lehet feleségévé. A leghévesebb jelenetek játszódnak le ilyenkor. A leány ugyanesak próbára teszi a legény erejét, ruhája csupa rongy lesz. A Fülöp-szigeteken, ha naplemente előtt megtalálja a legény a szülei által az erdőbe küldött leányt, feleségévé teszi, ellenkező esetben nem. A kalmukoknál ellovagol a menyasszony, ha a vőlegény utóléri, rögtön asszonynya teszi őt az erdő sűrűjében. A tunguzoknál és kamesadálóknál csak akkor van megkötve a házasság, ha a szerető megerőszakolta menyasszonyát és szétszaggatta ruháit.

Ép a nő szerénységének tulajdonított érték magyarázza meg a legtöbb nép nászi szertartásait. A mongoloknál a leány elszökik hazulról. A vőlegényt az após utána küldi: „Lányom a tied, keresd, a hol kapod“. A vőlegény barátaival keresésére indul, megtalálván, magához viszi, erőszakot szinelve. Az eszkimóknál a lakodalmi szertartás a menyasszony erőszakos elrablása, a menyasszony szinelt ellenállásával, ki azonban mihelyt vőlegénye gunyhójába jutott, vígan abban hagyja a védekezést. Az araboknál a nyájával hazatérő leány vőlegénye támadásával szemben ködobással védekezik, sőt néha súlyo-

san megsebzí, főleg ha szereti. Mennél tovább állt ellen, kiabált, harapott, ütött, annál nagyobb tiszteletben részesül.

A vőlegény így sokszor felajánlja kezének kereső képességét a nő meghódítása fejében, pénzszerzésre, állattenyésztésre vagy vadászati zsákmány szerzésére. A serdülőkor energiatúlúságát így a szegény sorsú legény kedvese szüleinek javára használja, hogy megkapja a leányt. Így dolgozott Jákób Rachelért apósánál, Lábánnál. A hosszú szolgaság, mely alatt jegyesét mint leendő feleségét tekinti a férfi, magasabb érzéseket fejlesztenek ki benne a merőben ösztönbeli érzésnél. Az ily viszony hasonlít már a művelt népek udvarlásához, jegyeskedéséhez.

A serdülőkor energiatúlúsága így tehát hasznos munkára volt fordítva a fejlődés e fokán a vágytársak megsemmisítése helyett és ez nagyon kedvező volt az ipar és a művészetek fejlődésére s a művelődés egyik leghatalmasabb rugójává kellett hogy váljék.

Hogy a benyomások ne legyenek unalmasak, azaz ne okozzák az érzékek fáradtságát, változatosságra van szükség s így magyarázható meg a mindig ugyanegy csábító női szépség, lebilincselő női báj mellett, a két nem összejövetele és mulatsága módjának sokfélesége és változatossága, mely a modern életet ékesíti és ez az a tér, a hol a nő a férfi vonzalmára ható fegyvereivel sikra száll vágytársaival szemben. De legnagyobb társadalmi hatása van, mondhatni szerves hatása a nő szerénységének, a melylyel soká maguknál tarthatják a kezükre vágót, hogy azt válaszzák, a ki legmegfelelőbb s a kinek oda adják magukat.

Serdülés előtt e tulajdonsága hiányzik; ezért támadják meg a vén erkölestelenkedők merényletükkel a fiatal leánykákat. A nevelés, a társadalmi feltételek fejlesztetik.

Míg a nő rendeltetésével és hivatásával nincs tisztában, addig szabadsága tökéletlen, mert vagy nemtelen, csalfa feltételeknek, vagy szülei akaratanak enged, kik saját előnyük előmozdítására vágyódva, nem látják leányuk természeti, társadalmi valódi javát.

Társadalmunkban, a hol a pénz oly fontos szerepet játszik, a nő hozománya vagy állásra való képesítése bizonynyal gyarapítja a nő hatalmát és szerénységének, varázsának társadalmi fontosságát.

A nő tartózkodása viszont szorítja a fiatal embereket erőtúlságuk olyatén felhasználására, hogy megszerezzék azokat a feltételeket, a melyek a nők előtt becsültekké teszik őket s mindezt a művelődés fentartására és előbbre vitelére. A férfi serdülő éveinek tevékenysége

a nő befolyása alatt kell hogy a családfenntartásra szükséges eszközök megszerzésére irányuljon. Ez avatja fel férfivá a fiatal embert, ez hajtja őt a küzdelemben méltóvá lenni a nőre.

A nő illetően befolyásával csak nyer a társadalom. Így válogatódik ki a férfi szépség, egészség, testi kiválóság, erő, ügyesség, azok a tulajdonok, melyek alkalmasak erős és egészséges gyermekek nemzésére; az öröklékenység aztán fentartja mindezt.

A serdülőkorral járó fejlődés megszakasztja a férfit családjához fűző kötelekeket, egyéniségét, hajlamait hatalmasan fejlesztve ki, képessé teszi őt a nő vonzásának engedni.

Az egyéniség erős érzése és védelme jellemzi a serdülő kort. Igen érdekes e tekintetben Sacchi doktor betege. Coccidiosis folytán az egyik here korán és rendellenesen fejlődött s ez a serdülés testi, lelki jelenségeinek korai feltűnését hozta magával, így a nemi szörözet, szakált, a termet, az izomerő növekedését, sőt a jellem megszilárdulását, komoly hozzálátást a tanuláshoz, ellenszenvet a gyermekjátékok iránt, hajlamot kikelni minden erőszak, minden szemrehányás ellen. Mindez a testi, lelki jelenség eltűnt a beteg here kiirtása után s visszatértek a gyermeki jellemvonások.

Tizenhét éves korukban a javító intézetek tanulói megjavulnak, a mint Sikorski megfigyelte Oroszországban, Volksban, egy ilyen iskolában. Az önállóság vágya parancsolni készíti őket lázadó hajlamaiknak, érzéseiknek.

A bátorság, mely a serdülő korral fejlődik ki, megkapja a nő lelkét, mert hiszen nagyobb védelmet biztosít gyengeségének és gyermekeinek, míg majd azok is erősek lesznek. A bátorság így az altruizmus embryonalis alakja, mert magában zárja az önfentartó ösztön feláldozását vagy legalább veszedelmét oly érzés kielégítéseért, mely a fajfentartó ösztönnel kapcsolatos. Nincs cselekvő altruistikus nyilvánulat, mely nem követelne bátorságot valamely alakban.

E társadalmiasított erényből, az áttevődés törvénye (loi du transfert) szerint, hogy tudniillik az akadályokat legyőzze, származott a vállalkozó, munkás szellem. Így gondoskodhatik a férfi családjáról. Kiegészítette a takarékoság, ez az erkölcsi erő: uralkodni ösztöneinken. Ez hozza létre a társadalmi állást, tekintélyt, vagyont.

Már most különféle férfitípusok lehetségesek. Egyik testi kiválósággal hódítja meg az asszonyt, másik értelmével, tehetségével, harmadik érzésével, jóságával, negyedik takarékoságával, vállalkozó szellemével. Ezek a különféle testi, értelmi, érzelmi, takarékos typu-

sok. A sajátos jellem hiánya, vagy uralkodó jellemvonás hiánya, tökéletlen serdülésbeli fejlődésre mutat.

A nő feladata aztán választani köztük. E tekintetben legelőrehaladottabbak az állapotok Észak-Amerika Egyesült-Államaiban. Itt biztosítottak legtöbb jogot a nőnek. A leányok szabadabbak s felkereshetik a fiatal emberek társaságát, mulathatnak velük megszólás veszélye nélkül. Terjedelmesebb, komolyabb oktatásban részesülnek. Az életpálya szabadsága több szabadságot ad nekik nemi választásukban is. Az erkölcsök tiszták. „Amerikában — mondja Tocqueville — a regényeket kivéve, az összes könyvek tisztáknak tüntetik fel az asszonyokat.“ Egyenlőség uralkodik a két nem között; eltűntek mindazok a kiváltságok, melyek hajdan a férfiakat illették. A nő erkölcsi érzése így fejlettebb, szerénysége követelőbb. Az elválás könnyebbége is csak teljesebbé teszi a nő képességét magához bilincselni a férfiakat és visszautasítani azokat, a kiket méltatlanoknak tart a faj szaporításához bocsátani.

Dr. Pekár Károly.

A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE.

— Befejező közlemény. —

A külügyek kérdése 1848-ban.

Az 1848-as törvényhozás nem fejleszti tovább azt a viszonyt Magyarország és az osztrák örökös tartományok között, melyet az 1723-ik évi törvények, a *pragmatica sanctio* megállapítottak.

Mindazáltal nem mondhatjuk, hogy az 1848-ik évi törvények rendelkezései ezen viszonyra általában s így abban a külügyek intézésének kérdésére jelentőség nélkül valók lennének. Közvélemény, *publicistica* és törvény egyaránt elismerik, hogy a *pragmatica sanctio* az uralkodó physikai személyének közösségén túlmenő viszonyt állapított meg Magyarország és az osztrák örökös tartományok között, illetve, hogy a *pragmatica sanctionál* fogva bizonyos viszonyok előálltak Magyarország és az uralkodó többi országai és tartományai között. Az 1847. évi ellenzéki nyilatkozat ezt mondja: „nem fogunk mi ezen működésünkben soha megfeledezni azon viszonyokról, melyek közöttünk és az ausztriai örökös tartományok között a *pragmatica sanctio* értelmében fennállanak”. — Pestmegye 1847-ki követi utasítása különösen szem előtt tartandónak véli az 1723. évi II. t.-cz. által szentesített *pragmatica sanctio* fentartásának szükségét s Kossuth maga is így szól 1848. évi márczius 3-án: „már midőn az országgyűlés elején a válaszfeliratot indítványoztam, kötelességemnek éreztem hazánk állapotának taglalásába becsátkozni úgy saját belügyeink, mint azon viszonyok tekintetében, melyek a *pragmatica sanctio* következtében köztünk s az ausztriai császári birodalom

közt fenforognak“ stb. A felirati javaslatban is érinti a *pragmatica sanctiónál fogva* kedvelt kapcsolatokhozánk fűzött birodalmat.

Az 1848 márczius 31-iki beszédében így szól: „a legtisztább hűség alapján állunk az uralkodóház irányában, mely Ausztriának is trónján ül s hogy ebből oly kapocs és viszony keletkezik, melynél fogva némi közös intézkedések mindaddig kikerülhetlenek, míg a *pragmatica sanctio* kapcsa fennáll. Ha e szempontot, hogy t. i. nem az elszakadás, hanem a *pragmatica sanctio* terén állunk, szem előtt nem tévesztjük, fel fogjuk találni a kellő tájékozást“, majd később ismét hangsúlyozza, hogy a *pragmatica sanctiónál fogva* tagadhatlan, vannak kötelezettségeink az osztrák örökös tartományokkal szemben.

Mindezek mellett az 1848-iki törvények előbeszédének következő részét kell figyelembe vennünk: „az ország karai és rendei nem késték figyelmüket azokra fordítani, miket az összes magyar népnek jogban és érdeken egyesítése, az ország törvényes önállása s függetlensége, a *pragmatica sanctio* által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai, a nemzet alkotmányos életének, a kor igényei s körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése megkívánt“.

Utalnunk kell azonban még az 1848 márczius 14-iki feliratra következő kijelentésére is: „A legújabb időkben kifejtett események mulhatlanul köteleességünké teszik, figyelmünket azokra fordítani, miket Felséged uralkodóháza iránti hűségünk, az összes birodalom iránti törvényes viszonyaink és hazánk iránti köteleességünk megkíván. E tekintetben lehetetlen aggodalommal nem tapasztalnunk a nyugalom bomladozásának azon jeleit, melyek a *pragmatica sanctiónál fogva* velünk egyesült birodalom némely részeiben mutatkoznak“. — Deák utal rá (Beszédei, VI. 447. l.), hogy ezek a viszonyok nem egyedül a trónöröklés kérdésére vonatkoznak, mert hisz az bomladozni akkor sem kezdett, annak megállapított rendje fenyegetve nem volt.

A mi már most különösen a külügyek kérdését illeti, erre nézve az 1848:III. t.-cikknek főleg két szakaszát kell tekintetbe vennünk.

A 6. §. megállapítja, hogy ő Felsége a végrehajtó hatalmat minden tárgyakban, melyek eddig a magyar királyi udvari kancelláriának, a királyi helytartótanácsnak s a királyi kincstárnak, ide értvén a bányászatot is, köréhez tartoztak, vagy

azokhoz tartozniok *kellett volna* s általában *minden* polgári, egyházi, kineztári, katonai és általában minden honvédelmi tárgyakban ezentúl kizárólag csak a magyar ministerium által fogja gyakorolni. — Ez a szakasz kimondja tehát, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlásának törvényes műszerve minden téren a magyar ministerium lesz az eddigi dicasterialis kormányzati főhatóságok helyett. És pedig nemcsak azokban az ügyekben, melyek ama kormányzati hatóságokhoz *tényleg* tartoztak, hanem mindazon ügyekben, melyeknek a törvények rendelkezései szerint ama hatóságokhoz tartozniok kellett volna, miután a magyar alkotmány alapelve volt mindig, hogy a király a végrehajtó hatalmat Magyarországon csak a törvényes magyar organumok által, ezek útján gyakorolhatja s nem tetszése szerint választható organumokkal. A királyi hatalom törvényes gyakorlásának kritériuma nemcsak az, hogy a király a törvényes hatáskört át ne lépje, hanem hogy a végrehajtó hatalmat általában a törvények értelmében (in sensu legum) gyakorolja, vagyis azokkal a szervekkel, melyeket a törvények megállapítanak.

A végrehajtó hatalom gyakorlásához tartozik azonban a külügyek intézése is. A külügyekről az 1848: III. t.-cz. kifejezetten nem rendelkezik. A 6. §. fent érintett rendelkezéséből kifolyólag a külügyeket is kizárólag magyar kormányzati organummal, a magyar ministeriummal kellene a királynak intézni, mert hisz a végrehajtó hatalom törvényes gyakorlásának műszerve ezentúl *minden ügyben* a magyar miniszterium lesz. Ezt kellene következtetnünk a 6. §. rendelkezéséből, ha a 13. §. mást meg nem állapítana. Ezen utóbbi szakasz szerint ugyanis a ministerek egyike folyvást ő Felsége személye körül lesz s *mindazon viszonyokba*, melyek a hazát az örökös tartományokkal *közösen érdeklik, befolyván*, azokban az országot felelősség mellett *képviseli*.

Az 1848: III. t.-cz., a mint látjuk, befolyást biztosít a Felség személye körüli magyar ministernek a közösen érdeklő viszonyokba, másfelől ezekben az országot felelősség mellett ő képviseli. Kérdés, hogy milyen természetű ez a befolyás és ez a képviselet. Vagy szoros értelemben kell ezt a befolyást és képviseletet vennünk (mint ezt Lechner is közjogi előadásaiban kiemeli, l. jegyzeteit, 590. s köv. l.), de akkor ez azt hozza magával, hogy a Felség a külügyek igazgatását a személye körüli magyar miniszterrel együtt intézi, a külügyek vitele, annak

iránya, ez utóbbi miniszterrel együtt határoztatik meg s így érvényesül az országgyűlés befolyása, mert a Felség személye körüli miniszter a magyar országgyűlésnek felelős, a külügyek oly intézését, oly külügyi politikát fog tehát tanácsolni, mely megfelel az országgyűlés intencióinak. Ebben az esetben azonban természetesen minden más organum befolyása a külügyek intézésében kizárható volt.

Vagy pedig csak annyit jelent a fenti befolyás és képviselés, hogy a Felség személye körüli miniszter ugyan befoly tanácsával a külügyek intézésére, az ország érdekeit itt képviseli, azonban a külügyek intézése más organum által történik. Ilyen formán azonban nem is lehet felelős magáért a külügyi politikáért, a külügyek intézéseért, hanem felelős csak akkor, ha egyáltalán nem érvényesítette befolyását (bár azon befolyás tényleg nem is vétetett figyelembe), ha egyáltalán elmulasztotta az ország érdekeit képviselni.

Mindezek után kétségtelen, hogy az 1848: III. t.-cz. nem kívánta a Felség személye körüli minisztert a külügyek intézése organumának megtenni, hanem el kell ismernünk Polnerrel (Magyarország és Ausztria közjogi viszonya, 139. l.), hogy ez a befolyás, melyet az 1848-iki törvény a Felség személye körüli miniszternek ad, csak olyan, mint az a befolyás, melylyel az 1791: XVII. t.-cz. szerint a magyaroknak a külügyek intézésére birtokuk kell. Miután pedig a most idézett törvényezik a külügyeket akkor tényleg intéző központi főhatóságnak: Staatskanzlei-nak illetékességét, mint fentebb már láttuk, elismeri, másfelől pedig ezzel szemben az 1848: III. t.-cz. semmi intézkedést nem tartalmaz arra nézve, hogy a király a külügyeket is csak magyar kormányzati organummal köteles intézni. a Staatskanzlei-nak, mint nem magyar kormányzati organumnak, hatósága a külügyekben továbbra is fenn van tartva. De most már annak a befolyásnak megvan a maga organuma a Felség személye körüli miniszterben.

Deák utal rá (Beszédei, VI. 452. l.), hogy mióta a trónöröklés s az elválaszthatatlan s feloszthatatlan birtoklás meg van állapítva, nem követelte Magyarország a külügyek külön vezetését, mert közös uralkodó és közös védelem mellett két külön vezetett külügyet képzelni alig lehet a nélkül, hogy a legnagyobb zavarok és ellentétek, sőt gyakorlati lehetetlenségek be ne álljanak. Az 1790. évi XVII. törvényezik

azon rendelkezése, hogy ő Felsége magához a statusministerium-hoz is fog magyarokat alkalmazni s oly rendelkezéseket teend, miszerint azok, kik a magyarok közül a külkövetségekre kívánnak alkalmaztatni, magukat az állam titkos kancelláriájában kiképezhessék — nem mutat azon szándékra, hogy a külügyek külön választva kezeltesse, hanem inkább azok közösségének elismerését foglalja magában. Az 1848-iki törvények sem szólnak külön külügyekről és külön külügyministerről. Azt, hogy az ujjonc-állításkor az országgyűlés a külügyek állásáról is értesítve lett, a külügyek külön vezetésének tekinteni nem lehet, minthogy az amúgy is csak ritkábban és néha csak minden tizedik évben fordult elő.

Ezek szerint 1848-ban sem változott azon viszony, mely a külügyek intézése tekintetében addig is fennállott, fentartatott annak elismerése, hogy a külügyek hatósága egy nem magyar organum s a magyaroknak csak befolyása van a külügyek intézésére. A mi azonban nem jelenti azt, hogy a magyar külügyi felségjog összeolvadt volna az uralkodónak egyéb országai és tartományaira nézve fennállott külügyi felségjogával, mert ámbár a gyakorlás organuma egy és ugyanazon hatóság volt mind a magyar, mind az örökös tartományokat illető külügyekre, az uralkodó a korona jogait e részben is csak mint magyar király gyakorolhatta. Úgy, hogy miután a magyar királyi felségjogok e részben sem esorbultak meg, annak kimondása s fentartása, hogy a külügyek organuma Magyarországra nézve is az államkancellária, csak a magyar állam egyoldalú, önálló tényének természetével bír.

A külügyek 1848-ban is oly értelemben a királyi jogok közé tartozóknak tekintettek, a mint azt a korábbi magyar közjogi felfogás megállapította. Kossuth július 11-iki beszédében már így nyilatkozik ugyan: „A magyar nemzet hivatva van a szabad német nemzettel és a német nemzet hivatva van a magyar nemzettel szoros baráti viszonyban élni s együtt állani őrt a nyugoti civilizáció felett. Ezért első teendőink közé számítottuk, hogy mint Németország saját egysége felé, a frankfurti gyűlés összehívása által lépést tett, azonnal két érdemes hazánkiát Frankfurtba küldtük, hol ők a magyar nemzet iránt tartozó s e nemzet által meg is érdemelt tekintettel fogadtattak“. Beksics megjegyzése szerint azonban ekkor a fogalmakat a közeledő forradalmi vihar szele kezdte már összekuszálni (A dualismus, 55. l.).

A külügyek intézése az 1867-ik évi XII. t.-cz. értelmében.

A közös ügyi javaslat tárgyalása alkalmával Deák e szavakkal kelt elvi álláspontjainak védelmére: „Léteztek és léteznek közös viszonyok; és ha azok csakugyan léteznek, nem természetes-e, hogy azon ügyek is közösek, melyek ezen viszonyokra vonatkoznak vagy azokból erednek? Közös viszony közös ügyek nélkül se az állam, se a magánosok életében nem igen létezhetik. — Azt mondják, hogy eddig is voltak közös viszonyok és még sem léteztek közös ügyek. Ez tévedés. Azon ügyek, melyek a közös viszonyokból származtak, eddig is közös ügyek valának, csakhogy tárgyalásuk történt más alakban. Eddig ő Felségének többi országai nem bírtak alkotmánynyal, az ő érdekeiket irányunkban is a fejedelem képviselte; midőn tehát azon ügyeket, melyek a közös viszonyokra vonatkoztak, a magyar országgyűlés a magyar királyllyal tárgyalta: ugyanazon magyar király, mint egyszersmind amaz országoknak fejedelme, figyelembe vette azok érdekeit is, és ő képviselte azok részéről a tárgyalásoknál a közösséget. Tekintsünk bár végig az országgyűlési fölratokon és válaszokon, sok helyütt föltaláljuk világos nyomát annak, hogy a magyar király az ország valamely kívánatának megtagadásánál egyenesen örökös tartományainak érdekeire hivatkozott, melyeket ő képviselt. De most már azon országok is alkotmánynyal lesznek felruházva, nem fejedelmük, hanem ők maguk fogják képviselni saját érdekeiket azon ügyekre nézve is, melyek a velünk közös viszonyból származnak. Akarhatjuk-e, hogy ők e jogot ne gyakorolhassák? A közös ügyek tehát nem most születtek, hanem most azok eddigi kezelésének módját, különösen az osztrák tartományoknak alkotmányossága miatt, szükséges megváltoztatni.“ (Beszédei, VI. 448. l.)

Az kétségtelen, hogy nem az 1867: XII. t.-cz. hozza be a közös ügyeket. De azokat megállapítja s kezelésük módját meghatározza, tekintettel az ausztriai örökös tartományokban is életbeléptetett alkotmányos kormányzati rendszerre. De e mellett egyebet is tesz az 1867: XII. t.-cz., mert oly kijelentéseket tartalmaz (nem rendelkező részében, hanem bevezető szavaiban), melyek a közös ügyeknek az eddiginél szilárdabb alapot adtak.

Nem állítható ugyanis első sorban az (daczára Deák minden tekintélyének, l. i. h.), hogy az 1723. évi I. és II. t.-cikkekben előforduló „indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et insimul“ a Magyarország és az osztrák örökös tartományok közti összeköttetésre vonatkozik, sőt inkább úgy értendő ama törvény-cikkek vonatkozó passzusa, hogy az elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birandó örökös tartományokkal birtoklandó együtt Magyarország (Jus haereditarium — juxta stabilitum — in aliis quoque suis Regnis et Provinciis haereditariis — Primo geniturae ordinem — indivisibiliter ac inseparabiliter, invicem et insimul ac una cum Regni Hungariae — et Partibus Regnis et Provinciis eidem annexis, haereditarie possidendis — t. i. aliis Regnis et Provinciis — regendam et gubernandam — t. i. Coronam — transferunt). Ezt nem magyar közjogi írók is elismerik. (Így: Bidermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staatsidee, II. 277. l. „Stünden die Worte „indivisibiliter ac inseparabiliter“ nicht vor „una cum“, sondern *dahinter*, etwa unmittelbar vor „haereditarie possidendis“, so wäre die Geschlossenheit des Besitzstandes über jedes Bedenken erhaben; allein die Länder der ungarischen Krone sind da den übrigen *nur gewissermassen beigefügt und als untheilbar und unzertrennlich sind da nur die Letzteren* erklärt. Dass auch die Länder der ungarischen Krone es seien, ist an anderer Stelle — pro infallibili Rege Hungariae Partiumque, Regnorum, et Provinciarum eidem annexorum *aeque indivisibiliter* etc. — ausgedrückt u. zw. so, dass dieselben dort abermals als ein *für sich* bestehender Complex erscheinen. Indessen steht danach doch fest, dass das Gebiet der ungarischen Krone einen Bestandtheil des staatsrechtlichen Objects bildet, auf das die Thronfolge sich bezieht, und die im Jahre 1867 ungarischer Seite zum Gesetz erhobene Auslegung, dass die vorerwähnten beiden Prädikate auch von *dieser* Länder-Gesamtheit gelten, lässt jene Wortfügung als nur nicht gut gewählt erscheinen“.)

Ezzel szemben az 1867: XII. t.-cz. bevezetése „a birodalmi kapcsolathoz tartozó országok és tartományoknak az 1723. évi I. és II. t.-cikkek értelmében együttes és elválaszthatatlan birtoklása“-ról szól, birodalmi kapcsolat alatt értvén a Felség uralkodása alatt álló összes országokat és tartományokat. A 2-ik §. szerint pedig: „Megállapítván ez ünnepélyes alapszerződés (vagyis

az 1723. évi I., II. és III. t.-cikknek által elfogadott *pragmatica sanctio*) a Habsburg-ház nőágának trónöröklési jogát, kimondotta egyszersmind, hogy azon országok és tartományok, melyek a megállapított öröklési rend szerint egy közös uralkodó alatt állanak, feloszthatlanul és elváthatlanul együtt birtoklandók“. — Vagyis az 1867: XII. t.-cz. a feloszthatlanságot és elválaszthatlanságot Magyarország és az osztrák örökös tartományok viszonyára is vonatkoztatja.

A kölcsönös védelmi kötelezettség folyt már a *pragmatica sanctio*ból. Az 1867: XII. t.-cz. szerint a védelem nemcsak kölcsönös, hanem közös is. A törvény előzőleg „a közös biztosság együttes erővel leendő védelméről és fentartásáról“ szól (2. és 4. §-ok), majd a közös és együttes védelemről (8. §.).

Már most a törvény megállapítja ennek a közös és együttes védelemnek eszközeit s azon ügyeket teszi közöseké, melyek a közös és együttes védelem eszközeiként jelentkeznek (8—18. §-ok). Megállapítja továbbá ezen ügyek kezelésének módját; kimondván a 69. §-ban, hogy „e törvénycikknek azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tetteleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához ő Felségének a magyar koronához nem tartozó országai részükről is alkotmányos úton hozzájárultak“. A miből következik, hogy e nemzetközi megállapodás jellegű rendelkezések is csak addig állanak fenn, míg a megállapodás által feltételezett viszonyok nem változnak, nevezetesen azon alkotmányos organismus, mely a közös ügyek kezelésére szükséges a törvény szerint, az osztrák örökös tartományokban is rendelkezésre áll s a törvény rendelkezéseinek megfelelőleg működik.

Az osztrák-magyar viszony jogi természetének számtalan oldalról történt elemzése felment bennünket annak részletesebb kimutatásától, hogy miután az államhatalomnak közössé válása egyetlen irányban sem következett be az 1867: XII. t.-cz. által eszközölt alkotmány-szabályozás által sem, ez önként érthetőleg a külügyek tekintetében sem állt be. Különben a „közös ügy“ kitétel általában s így a külügyeknél is csak bizonyos, szorosabb értelemben veendő. Mert ha az ügy közössége alatt az államhatalom egygyé válását értjük, akkor közös ügyeink Ausztriával egyáltalán nem léteznek. A közös ügy csak kezelési, igazgatási közösség. Ezért valamely ügy közösségének Magyarország és

Ausztria közt egész más értelme van, mint pl. az állampolgárság, letelepedés, posta- és távirdaügy, bankügy stb. közösségének a a német birodalom államai közt. Ezek ott valóban közös ügyek, ki vannak véve az egyes államok *competentiájából*: közös ügyek, mert közös akarat, illetve valamennyiök egygyé vált akarata által szabályoztatnak. A magyar és osztrák közös ügyekben azonban az akaratnak ez az egygyéválása soha sincs jelen.

Ily értelemben van meg tehát a közösség a külügyekre nézve is, az 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-a értelmében, azon külügyekre, melyek az ő Felsége uralkodása alatt álló *összes országokat együtt* illetik. Az 1867: XII. t.-cz. ezekre a külügyekre nézve kivételt állapít meg a magyar alkotmány azon alapelve alól, mely szerint a király a végrehajtó hatalmat magyar ügyekben csak magyar organumok által gyakorolhatja. A külügyek kezelésére e törvény szerint oly organumot használ fel, mely nemcsak a magyar állam organuma, de természetesen magyar organum is; ez a közös külügyminister, kinek teendői közé a birodalom diplomatiái és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedések tartoznak, mindkét fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett.

Daczára az 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-a szövegezésében előforduló logikai következetlenségnek, ma már megállapítottnak, illetve általában elismertnek jelezhetjük azt is, hogy Magyarországnak lehetnek és vannak önálló, saját külön külügyei. Nem ama külügyek ezek, melyek a közös és kölcsönös védelemmel kapcsolatban állanak, tehát nem oly külügyek, melyek (szorosan véve diplomatiái külügyeknek neveztetve) a hatalmi állásra, a szoros értelemben vett külpolitikára vonatkoznak, hanem ide tartoznak mindama viszonybalépések más államokkal, melyek nem a biztonság és védelemnek, hanem valamely más állami-célznak kielégítésére irányulnak.

Ezeknek a külügyeknek organuma is a közös külügyminister, a ki azonban itt csak mint Magyarország organuma jár el és pedig határozott utasítás alapján, melyet a magyar kormány ad neki, szerepe itt csak a közvetítésre vonatkozik (tehát pl. a büntetések kiadása ügyének rendezése tekintetében egy más állammal folytatandó tárgyalásoknál, a magyar államhatárok rendezésénél, vagy püspöki kinevezések tárgyában a római szent-

székkal való érintkezésnél). — Ezekben az ügyekben a külügy-ministernek csak a szorosán vett képviseltetés körül van ingerentiaja, a mi következik már az 1867. évi XII. t.-cz. 27. §-ából, mely szerint a közös ministerekhez csak amaz ügyek tartoznak, melyek valósággal közösek s e szerint sem a magyar korona országainak, sem ő Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. De a ministerek a közös ügyek mellett sem egyik, sem másik résznek külön kormányzata ügyeit nem vihetik, azokra befolyást nem gyakorolhatnak.

Ezen önálló magyar külügyekkel nem ellenkezik az, hogy szükség esetén ezekre a külügyekre is fennáll úgy az osztrák, mint a magyar haderő védelme. E védelem szüksége ugyan természetesen leginkább azon külügyek tekintetében merülhet fel, melyek valóságos diplomatiái és kereskedelmi külügyek. De nincs kizárva amazokra sem. S hogy fennáll, következik már a közös és együttes védelem általános elvéből.

Hogy ilyen nem közös, önálló külügyek vannak, Ulbrich is elismeri (Oesterr. Staatswörterbuch, I. 752. l.); szerinte is nem képez közös ügyet pl. ha Magyarország a szellemi tulajdon védelmére nemzetközi érintkezésbe lép egy más, idegen állammal, ha erre nézve nemzetközi szerződést létesít. Tezner (Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik, 222. l.) abból, hogy az 1867 : XII. t.-cz. 27. §-a értelmében a közös ministerek a két állam egyikének külön ügyeibe nem avatkozhatnak, oda concludál, hogy az egyik állam külön államérdekeinek nemzetközi ellátása, az erről való gondoskodás a közös külügyminister (szerinte „Reichsminister“) által nem az illető érdekelt állam kormányzati ügye, hanem, mint az 1867 : XII. t.-cz. 8. §-a kifejezi, az ő Felsége összes országait illető, érdeklő ügy. Ez alig szorul részletesebb czáfolatra s csak abból magyarázható meg, hogy ő a külügyeket feltétlenül, minden esetben mint birodalmi ügyeket tekinti („Die völkerrechtliche Repräsentation ist ohne weitere Scheidung und Beschränkung eine alle Länder Sr. Majestät betreffende, also gemeinsame auswärtige Angelegenheit, der völkerrechtliche Rechtsverkehr ist ein Reichsmonopol“ mondja i. m. 217. l.). A külügyminister szerinte minden esetben, tehát akkor is, ha a két állam valamelyikének külön állami érdekét szolgálja nemzetközi érintkezéssel, mint közös, birodalmi szerv jelentkezik s nem mint egyedül az

illető állam organuma. Természetesen ez csak a közös ügyek természetének teljes félreismerése mellett állítható.

Annyit igenis meg kell engednünk, hogy miután a külpolitika vitele a közös külügyministerhez tartozik, ő mint közös minister ezen mindkét állam részére egyöntetűen, mindkét állam érdekeinek kiegyeztetésével, külsőleg egységesen viendő külpolitika szempontjából felszólalhat az egyik állam külön nemzetközi érdekeinek kielégítésénél is abban az esetben, ha ezek a külön külügyek ama szükségképen egységes külpolitikát érintenék, vagyis a közös és kölcsönös védelem érdekeire befolyással lennének. Meg kell ezt engednünk annál fogva, mert bár külön külügyei lehetnek mindkét államnak, minden nemzetközi tény végső sorban mindkét állam physikai karhatalmára, fegyveres erejére támaszkodik.

Más jellegű a közös külügyminister funkciója a diplomatiái és kereskedelmi képviseltetésnél. Itt a képviseltetés nemcsak szorosan vett képviseletet, épen nemcsak közvetítő szerepet jelent, hanem ezen feladatok önálló intézése is (ámbar a két fél ministeriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett) hozzá tartozik, vagyis a külpolitika általában, annak iránya s miután a kereskedelmi, gazdasági ügyek a szorosabban vett védelmi, hatalmi ügyekkel benső kapcsolatban vannak, a kereskedelmi politika is. Utóbbi azonban csak természetesen addig tartozik a közös külügyministerhez, mint közös organumhoz, míg maga a kereskedelmi ügyek közössége fennáll.

Az 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-ának nem szerencsés szövegezése, valamint a követett helytelen, közjogellenes gyakorlat vezettek a külügyek közösségének kérdésében felmerült tarthatatlan felfogáshoz. A mire Tezner utal (*Die rechtliche Zulässigkeit einer ungarischen Zolllinie*, a „*Neue Freie Presse*“ 1898. július 25. és 26-iki számában), hogy az osztrák alaptörvény a közös ügyek tekintetében még mindig azon alapfelfogást vallja, melynek alapját az osztrák császári címnek 1804-ben bekövetkezett proklamálása szolgáltatta, nevezetesen, hogy mindkét állam más harmadik állammal szemben egységes államszemélyiséget képez — ránk nézve, ha így is van, mérvadó nem lehet, mert mi csak saját közjogi forrásainkból meríthetünk. Nem áll azonban amaz állítása, hogy ezzel összhangzásban a magyar 1867. évi XII. t.-cz. 8. §-a a monarchia egész területét más államokkal

szemben belföldként, illetve birodalomként foglalja össze. Ez szerinte az egyetlen paragrafus, melyben fel van adva Ausztriának és Magyarországnak éles szembeállítására és általában csak a Felség uralkodása alatt álló országokról tétetik említés. Ehhez képest ez a szakasz a birodalom képviseltetését kifelé feltétlenül és egész korlátlanul, mint közös ügyet jelöli meg, még akkor is, ha a monarchia csak egyik államának érdekeiről van szó. E szerint még a vámterület közösségének megszüntetése után is a kereskedelmi szerződéseknek, vonatkoznak azok csak az osztrák vagy csak a magyar kereskedelmi ügyre, a közös uralkodó által az osztrák-magyar monarchia nevében kellene köttetniök. Ez álláspontból aztán következetesen állítja, hogy Ausztria-Magyarország mindig csak mint egy szerződő fél köthet más államokkal nemzetközi szerződéseket.

Utaltunk már arra, hogy az ú. n. kiegyezési törvény, ámbár rendelkezéseivel épen nem adja fel Magyarország souverainitását, mi alapot sem nyújt valami közös államhatalom konstruálására. közjogi kifejezéseiben a szabadságnak annyira hijával van, hogy e helytelen közjogi kifejezésekbe könnyen belekapaszkodik az olyan elfogult közjogi elmélet, mely előre felvett sémáinak mintájába akarja a fennálló közjogi helyzetet — annak bármily elmagyarázásával, elferdítésével — beleerőszakolni.

Az egykorú publicistikában, a 67-es törvény tárgyalásaiban, magában a törvényben minduntalan találkozunk a „birodalom“, — „birodalmi kapcsolat“, — „összbirodalom“. — „közbirodalom“, — „birodalmi közös ügyek“, — „egész monarchia“ s számtalan hasonló, részint egyenesen téves értelmezésre alapot adó, részint batározatlan jogi tartalmú kifejezésekkel. A „birodalmi ministerium“, — „birodalmi ministerek“-féle megjelölések a közös ministeriumokra s közös ministerekre már 1868-ban kifogás tárgyát képezték magyar részről, de a tényleges helyzet még ma sem egészen közjogszerű, midőn azt látjuk előfordulni például, hogy a közös hadügyministerium magát hivatalosan „császári és királyi birodalmi hadügyministeriumnak“ nevezi. Az első magyar ministerium kinevezési okmányában a Felség Lónyay Menyhért képviselőt *országos* pénzügyi minis-terré nevezi ki, a miből azt lehet kimagyarázni, hogy van egy *birodalmi* pénzügyminister is.

Mindezek után aztán nem igen csodálkozhatunk, ha nem

magyar közjogi írók „Gesammtmonarchie“-t, birodalmi közös ügyeket, birodalmi ministeriumokat, az uralkodót mint birodalmi organumot, Gesamtinteresse-t, melylyel szemben a Sonderstaat-oknak engedni kell. birodalmat, mint organikus egységet, császári és birodalmi kormányt stb. emlegetnek. (Megjegyzendő, hogy az Ulbrich-Mischler-féle Staatswörterbuch is ez értelemben szól birodalomról, birodalmi ministeriumokról, Gesamtstaatsverfassung-ról --- utóbbi alatt értve a közös ügyeket, a birodalmi ministeriumokat, a delegatiókat, a quota meghatározását s a vám- és kereske delmi viszonyt.)

A törvénynek az államhatalmak egységesítését kizáró rendelkezései mellett természetesen ezek a közjogi pongyolások mérvadólag nem jöhetnek tekintetbe.

A nemzetközi szerződések tekintetében az 1867. évi XII. t.-cz. kimerítő rendelkezést nem tartalmaz. A 8. §. szerint a nemzetközi szerződéseket mindegyik ministerium saját törvényhozáásával közli. Vajjon e közlés csupán a tudomásul vétel vagy formális elfogadás végett történik-e, nem mondja meg. Az 1867. évi XVI. t.-cz. II. czikke szerint a vám- és kereskedelmi szövetség életbe lépte előtt idegen államokkal kötött szerződések, melyek a közgazdasági viszonyokat a külföld irányában szabályozzák, jelesen: kereskedelmi, vám-, hajózási, consularatusi, posta- és távirdaszerződések, tartamuk egész idejére, mind a magyar korona országaira, mind ő Felsege többi királyságaira és országaira nézve egyaránt kötelező erővel bírnak. A III. czikk szerint azonban ilynemű újabb szerződésekre nézve az alkudozás és szerződés megkötése, mindkét törvényhozó test alkotmányos jóváhagyásának fentartása mellett történik a külügyminister által, azon megállapodások alapján, melyek a két fél illető szakministerei közt eszközlendők.

Miután az 1867. évi XII. t.-cz. a magyar alkotmány azon régebbi rendelkezéseit, melyek a nemzetközi szerződések országgyűlési elfogadására vonatkoznak, nem változtatta meg, ennél fogva, a magyar államjog e részbeni korábbi rendelkezései folytán, országgyűlési elfogadás kell a fentiekén kívül általában azokhoz a szerződésekhez, melyek az országra vagy országlakosokra pénzbeli terheket rónak, avagy más kötelességeket, így a békeszerződéseknel is. Továbbá ama szerződéseknel, melyek az ország területi épségét illetik, vagy az országra valamely feladatot rónak.

Szövetségek kötése, melyek az országot bármikép terhelik, vagy kötelezettségeket vonnak maguk után, szintén az országgyűlés hozzájárulását igényli.

Ezért kell eme szerződésekhez az országgyűlés elfogadását megkívánnunk s nem, mint egy alkalommal a parlamentben felmerült az érv, azért, mert az 1867. évi december 27-iki osztrák alaptörvény 11. §-a azt rendeli, hogy a kereskedelmi szerződések és amaz államszerződések, melyek a birodalmat vagy annak részeit megterhelik, vagy az egyes állampolgárokra kötelezettségeket rónak, vagy pedig a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok területének változását vonják maguk után, parlamenti elfogadásra szorulnak; Magyarországnak tehát nem lehet kevesebb joga a szerződésekkel szemben, mint az osztrák államnak. Merőben czéltévesztett a mi jogainkat így dedukálni, mert ránk nézve az osztrák alaptörvény rendelkezései jogalapító természetűek egyáltalán nem lehetnek, de erre nincs is szükség, mert megvan ama jog már régebbi törvényeink szerint.

Magyarország önálló állam, kell tehát külügyekkel birnia. Az Ausztriával fennálló szövetségi viszonyból kifolyólag már most ezen külügyek vagy olyanok, melyek a közös és kölcsönös védelemmel állanak kapcsolatban (ezek nevezhetők szoros értelemben vett, diplomatiái külügyeknek), vagy pedig olyanok, melyek a közös és kölcsönös védelemmel kapcsolatban nem álló, vagy hogy egész rigorozusan szóljunk: a védelemmel közvetlen kapcsolatban nem álló, arra csak esetleg kiható állami érdekekre vonatkoznak. Hogy két állam közt folyó háborúban milyen magatartást tanúsítsunk, ennek kérdése az első kategóriájú külügyekbe tartozik. Hogy Magyarország mily viszonyba lép pl. bizonyos vallásügyi kérdésekben a római szentszékekkel, ennek kérdése az utóbb említett külügyek közé sorozandó. De, mint említettük, nincs kizárva, hogy a hasonló természetű külügyek is visszahassanak a két állam külpolitikai helyzetére. Ha már most az ilyen külügyekben a külön állami érdek merev érvényesítése mindkét állam külpolitikai viszonyaira ártalmas lenne, előáll az érdekek összeegyeztetésének szüksége, a mi következik a szövetségi viszonyból.

Természetszerű következése a szövetségi viszonnak, hogy a külpolitikában általában, tehát azokban a külpolitikai kérdésekben is, melyek a védelemmel állanak kapcsolatban, a két állam érdekeinek kölcsönös összeegyeztetésével kell a külpoli-

tikai iránynak megállapíttatni. Az 1867-ik évi XII. törvényezikk 8. §-a kimondja, hogy a birodalom (vagyis helyesen: a két állam) diplomatiái és kereskedelmi képviselte a külföld irányában mindkét fél ministeriumával egyetértésben s azok beleegyezése mellett tartozik a közös külügyminister teendői közé. A külpolitikára közvetlenül befolyni tehát a magyar ministeriumnak kötelessége; az ellenőrzést közvetlenül a magyar országgyűlés delegatiója által eszközli, de maga is ellenőrzi a külügyi kormányzatot s miután a ministeriumra mérvadólag befoly, a ministerium is oly irányban fogja beleszólását érvényesíteni, a mint azt az országgyűlés hasznosnak látja. Országgyűléseink 1867 óta a külügyi kormányzat egyes tényeit, úgy általános irányát is folyton ellenőrizték, bírálták, e tekintetbe kívánságaikat kifejezték. Végső sorban a külügyi politikában az államérdekek összeegyeztetése az uralkodónál van, ki mint ausztriai császár és magyar király szabja meg annak főirányait, lehetetlen lévén egyik államára nézve oly külpolitikát követnie, mely másik államának érdekeivel meg nem egyezik, a mint ez a *pragmatica sanctio* által létrehozott kapcsolatból szükségszerűleg következik.

Azokban a közös ügyekben, melyek a *pragmatica sanctio*-ból folyó kölcsönös és közös védelem eszközei, Magyarország és Ausztria együttesen jelennek meg. Ezekben a két állam hatalmának gyakorlása együttesen történik, közös kormányzati organumok által. Ezeket a külügyeket az uralkodó mint magyar király és osztrák császár intézi a külügyministerrel, mint közös ministerrel s az ennek alárendelt közös közegekkel. A többi fentérintett külügyekben Magyarország egymagában megjelenik a nemzetközi érintkezésekben, ezekben az uralkodó csak mint magyar király s a külügyminister mint magyar kormányzati organum képviseli.

Kérdés már most, hogy a mellett, hogy Magyarország saját külügyeiben más államokkal nemzetközi érintkezésbe léphet, mi-nyer kifejezést az ország nemzetközi egyénisége? Kifejezést kell ennek nyernie az uralkodó címében, a nemzetközi szerződésekben, a külügyi kormányzat czímeiben és az ott használt jelvényekben.

Az uralkodó címére nézve az uralkodónak 1868 november 14-én kelt legfelsőbb kézírata rendelkezik, megállapítván, hogy a felségjogai körébe tartozó cselekményeknél s különösen az

idegen hatalmakkal kötendő szerződésekben, mint ausztriai császár és Magyarország apostoli királya neveztesse meg. Ez által kifejeztetik, hogy a külügyi viszonyokban is az uralkodó mint két külön állam feje képviseli azokat. (Megjegyzendő, hogy az uralkodónak csupán Ausztriára vonatkozó uralkodói tényeiben is ki kellene domboríttatni az ő kettős uralkodói minőségének, a mi még ma sem történik meg. Példa erre az osztrák birodalmi tanácsot feloszlató, 1900 szeptember 7-én kelt császári pátenst, mely a magyar közjog szempontjából teljesen kifogás alá eső, régi osztrák császári címet használja.)

A nemzetközi szerződések a legutóbbi ideig az osztrák-magyar monarchia nevében kötettek, tekintet nélkül arra, hogy azokban csak egy állam van képviselve, a mi természetesen nem közjogszerű. Mindeddig rendes gyakorlat az is, hogy bizonyos ügyben együttesen szerződik Ausztria és Magyarország más állammal, a mely ügy mindkét államnak külön külügye. Újabb időben az uralkodói czimben ki van fejezve, hogy a szerződés ő Felsége, Ausztria császára és Magyarország apostoli királya által kötöttik. Ez által kifejeztetik, hogy az uralkodó két államot kötelez, vagy két államnak szerez jogokat. Az Ausztriával fennálló államszövetségi viszony tulajdonképen nem akadályozza, hogy Magyarország nemzetközi egyénisége az ily esetekben külsőleg kellő érvényesülést nyerjen. E részben legalább annyit meg kell követelnünk, hogy a meghatalmazási aláírásoknál a legutóbbi ideig szokásos „az osztrák-magyar monarchia nevében“ kitétel helyett e kitétel: „Ausztria és Magyarország nevében“ használtassék.

A külügyi kormányzat összes organumai, közegei a cs. és kir. jelzöt kötelesek használni, ez által kifejeztetvén, hogy két állam organumai. Azonban úgy a közös külügyministerium, mint annak alárendelt közegei, a kétéfjű sast és a fekete-sárga lobogót használják, mint az uralkodó (uralkodóház) czimerét és színeit. A követségek és consulátusok (1880-tól fogva) a magyar lobogót is kötelesek volnának kitűzni. Ámbár a kétéfjű sas és a fekete-sárga színek használata a közös intézményeknél azzal indokoltatik, hogy ezek mint az uralkodóház családi czimere és színei (és nem mint az ausztriai császárság jelvényei) használtatnak, ezen gyakorlat közjogilag el nem fogadható. Az uralkodónak kétségtelen jogát képezi ugyanis saját s családi czimerét s színeit megállapítani és használni ott, a hol magán személye

lép előtérbe. Azonban a közös intézmények nem képezik az uralkodó magántulajdonát, azok állami intézmények, melyeknél az uralkodó a fennálló törvényes rendelkezésektől (1848: XXI.) eltérőleg, illetve azokkal ellentétben nem intézkedhetik. Tehát csak olyan lobogó- és czímer-használat fogadható el közjogilag, mely az 1867: XII. t.-cz. alapelvét képező paritással, két külön államisággal megegyezik.

*

Végezetül némi megjegyzést kell tennünk a külügyek intézésének, mint fentartott felségjognak természetére. Utaltunk már erre fentebb, de nem felesleges bővebben kifejtenünk, tekintetle arra az ellenszenvre, melylyel a fentartott felségjogok tana újabban némely oldalról taálkozik.

Az országgyűlés működési köre elvileg minden tárgyára kiterjed, a felségjogoknak fentartott és közlött felségjogokra való felosztása tehát nem azt jelenti, hogy bizonyos felségjogok egyedül a királyt illetik, azokat magának fentartotta (rezerválta), másokat pedig megosztott, közlött az országgyűléssel, úgy hogy azok a királyt és országgyűlést együtt illetik.

Ezen megkülönböztetés értelme az, hogy vannak oly felségjogok, melyekre vonatkozólag ugyan az *általános szabályozás*, gyakorlásuk módjának megállapítása szintén a királyt és az országgyűlést együtt és közösen illeti meg, az országgyűlés törvényhozó hatalma alá tartoznak, de az *egyes esetekben* való gyakorlás a királyt az országgyűlés közreműködése nélkül illeti. Gyakorolja e jogokat törvényes műszerveivel (ma tehát a minis-teriummal) a nélkül, hogy egyes esetben az országgyűlést ez iránt megkérdezné. Ezek neveztetnek fentartott felségjogoknak, míg azok a felségjogok, melyek e szempont alá nem esnek, a közlött felségjogok.

Ez értelemben fentartott felségjog a külügyekbeni végrehajtás is (elvileg az egész végrehajtó és birói hatalom).¹

¹ A fentartott felségjogokra utal Deák 1861-iki második feliratában: „Vannak hazánkban is oly fejedelmi jogok, miket magára a király személyére ruházott az alkotmány. — Ilyen fejedelmi jog a a magyar királynak azon joga, miszerint a külhatalmak iránti viszonyokat — vagyis a külügyeket — legmagasabb királyi hatalmával intézi“. (Beszédei, III. köt. 158. l.) Ugyanerre vonatkozólag így ír:

Az országgyűlés szabályozása, nevezetesen a terjedelem, tartalom s a gyakorlási mód tekintetében ezen fentartott királyi felségjogokra is kiterjed, csak úgy, mint a főhatalom bármely más tárgyára, azokat a király magában nem szabályozhatja, köteles azokat ama szabályok szerint gyakorolni, melyeket a király és az országgyűlés együttesen megállapítanak, a mint hogy vannak is e fentartott jogok tekintetében is számos törvényeink. Így a királyt illeti meg a külügyekbeni végrehajtás, de törvényeink kimondják, hogy a diplomatiái hivatalokra magyarokat is kell alkalmazni.

A király tehát nem mondhatja azt, hogy ezen felségjogokba az országgyűlésnek semmi beleszólása nincs, mert ezek szabályozása is a törvényhozó hatalomnak, tehát az országgyűlésnek is hatáskörébe esik. Sőt a törvényhozás természetesen azt is elhatárolhatja, hogy a főhatalom bizonyos tárgya jövőben ne legyen fentartott felségjog, azt a király ne egyedül gyakorolhassa, hanem az országgyűléssel együtt. De természetesen, ha egyszer egy felségjog, mint fentartott felségjog, a fenti értelemben a király személyére van ruházva, azt az országgyűlés magában tőle el nem vonhatja;

„Adalékok a magyar közjoghoz“ című művében: „Ki van fejtve az 1861. országgyűlésnek második feliratában, hogy Magyarorszában a külügyek vezetése a királynak fentartott jogok közé tartozik“ (69. l.). — Az 1848: III. t.-cz. bizonyos felségjogok gyakorlását, a királynak az országból távolléte idejére, a nádorra bízta; más felségjogokat azonban (az érsekek, püspökök, prépostok, apátok, országzászlósok kinevezése. kegyelmezési jog gyakorlása. nemességnek, czimeknek s rendeknek osztása) ez esetre is egyenesen a királynak tartott fenn. A fentartott felségjogok fogalma azonban nem innen eredt; a fentartott és közlött felségjogok megkülönböztetését a magyar közjogi irodalom a fenti értelemben régóta vallja. Újabb időben támadják némelek, állítván, hogy ez elmélet a nemzet jogait csorbitja. De ez félreértés. A fentiek szerint ugyanis a fentartott felségjog nem azt jelenti (a mint ezt a patrimoniális alapú német közjogi felfogás vallotta s részben vallja), hogy a felségjogok forrása a király. Ily felfogást a közjogi elmélet kizár, lévén a királyi hatalom is a nemzet által átruházott és korlátozott hatalom. A fentartott felségjogok azonban, a fenti értelemben, a királyi hatalom átruházott és korlátozott voltának ellent nem mondanak, mert az általános szabályozás e jogok tekintetében is az országgyűlést illeti, azok egyes esetben gyakorlását pedig a nemzet (országgyűlés) ruházta a királyra. Különben a fentartott felségjogok is az idők folyamán változásnak vannak alávetve. Így a birtokadományozási fentartott felségjog ma már megszűnt.

a király az elvonásnak jog szerint ellenmondhat, azt nem lenne köteles túrni s megakadályozhatná az által, hogy az erre vonatkozó törvényt nem szentesíti.

Továbbá a király fentartott felségjogait is csak a törvényes kormányzati műszervek által, jelenleg tehát a felelős ministerium által gyakorolhatja, mivel ennek közreműködését az 1848: III. t.-cz. értelmében nem mellőzheti. Miután pedig a fentartott felségjogok gyakorlása a ministerium által történik, az országgyűlés ezen felségjogok gyakorlására is befolyást nyer. A külügyekben a törvényes kormányzati organum a közös külügy-minister, ki azonban a delegatióknak s így a magyar országgyűlés bizottságának felelős. De az országgyűlés befolyást nyer a fentartott felségjogra is a ministeri felelősségnél fogva, mert a magyar kormány befolyását a miniszerelnök van hivatva a külügyekben érvényesíteni, ő tehát azért is felelősségre vonható, eltekintve attól, hogy az országgyűlésnek végső sorban az által van mód nyújtva a nem helyeselt külügyi politika lehetlenné tevésére, hogy vitelének pénzeszközeit megtagadhatja.

Dr. Balogh Arthur.

SWIFT JONATHAN, A BÖLCSESZ ÉS POLITIKUS.

— Ötödik közlemény. —

NYOLCZADIK FEJEZET.

Stella és Vanessa.

A világirodalom Swift kettős viszonyának Stellával és Vanessával egy híres művet köszönhet: Goethe „Stella“ című drámáját, mely, bár írója legelső színművei közé tartozik, minden európai nyelvre lefordítottatott. A kétnejű Fernandó, ki Goethe első kidolgozása szerint a két asszonynyal oly egyezsége lép, hogy rajta a két feleség békésen megosztozik, újabb kidolgozása szerint azonban úgy Fernando, mint az egyik feleség életét veszti a lehetetlen viszony folytán, nem más, mint Swift s a szerencsétlen nő, kinek, életébe kerül a más férje iránti lángoló szenvedélye, a Vanessa név alatt megénekelt Miss Vanhomrigh. Goethe a nevet is Swift Stellájáról vette, tárgyát és személyeit azonban nem tudta vonzóvá tenni.

Bár egyenesen nem tartozik tárgyamra, hogy e kettős viszonyt bővebben fejtegyem, de mivel közvetve óriási befolyást gyakorolt e szerencsétlen eset Swift lelkére s ez magyarázza meg későbbi nőgyűlöletét, sőt tébolya kezdődését is, ezért nem mellőzhetem e kettős viszony rajzát.

Említettem, hogy Swift még ifjú korában, hetyke fogadási viselkedésgből egy ízben száz almát megevett, mely hetvenkedése következményeit egész életén át érezte. Gyomra és különösen oly erős testi szervezete megromlott s bár enni ezentúl is szeretett és csak igen jól szokott enni, idegrendszeré megrendült.

a Liffy-patak választotta el. Csak nappalra jött át a két hölgy Swifthez, ebédnél Stella az asztalfőn ült és a háziasszony szerepét játszotta, estére azonban mindig hazament. Swift pedig este után sohase lépte át Stella küszöbét.

Midőn Swift előrelátólag hosszú időre távozik Dublinból, Stella megígérteti vele, hogy minden napjáról beszámol neki. Ez ígéretnek és Swift lelkiismeretességének köszönhetjük a Stellához intézett naplót. Fájdalom! Stella levelei elvesztek s így e nőről csak Swiftnek hozzáintézett soraiból, a neki szóló néhány költeményből és Stellának egy-két gyarló verséből következtethetünk s ezekből is meglehetősen hiányosan. Stella igen művelt, kissé hideg természetű, beszédes, kellemes modorú, szép karcsú nő lehetett, ki azonban Swifttel való két évtizedes viszonya alatt meggömbölyödött (mondhatnók: megvastagodott), elkényelmesedett. A fiatal korában kedvteléssel üzött lovaglással és egyéb mozgással is felhagyott lassacskán s hovatovább mind kényelmesebbé válván, inkább csak formailag vezeté barátja s későbbi férje háztartását. Szellemének kiválóbb nyilatkozataira nem találunk az egyoldalú levelezésben, azonban Swift művei XII. kötetében van néhány jó mondása Stellának, melyekből látható, hogy némi satirikus tehetség ragadt rá nagy barátjától. Így egyszer dr. Sheridan, Swift jóbarátja, ismert pazarló, bohème-termesztű pap, a kályha mellett ülven, előhúzta zsebéből pénzes zacskóját s mutatta Stellának és barátjának, hogy milyen forró lett a pénz a kályha melegétől, mire Stella megjegyezte, hogy Sheridannak „ég a pénz a zsebében“. Máskor egy ösmerősükkel beszélgetett, ki nem rég veszté el fiát s kit egy püspök azzal akart vigasztalni, hogy a fia az égbe költözött, ne bánkódjék miatta. „Épen azért búsul“ — mondá Stella a püspöknek a korhely apára czélozva. — „hogy eszerint sohase találkozik fiával többé.“ Orvosa öt egyik nagy betegségében ezzel biztatá: „Asszonyom, kegyed nagyon közel van most a domb aljához, de majd a csúcsra segítjük hamarosan“. „Köszönöm uram“, válaszolt Stella, „csak attól félek, hogy mire a csúcsra érnék, ki megy a szusz belőlem“.

Nyolcz-kilencz ilyen mondás két évtized alatt, nem vall túlságos szellemességre, valamint az a köszöntő vers sem, melyet Stella 41 éves korában írt Swift 54-ik születésnapjára. Ennyit minden művelt nő elsajátíthat oly kiválóan élczes és mély szel-

lemmel folytatott pár évtizednyi együttélés alatt. Swift hatalmas szellemét e nő nem elégíthette ki, de azt hiszem, a világ egyetlen nője sem. Ő azon egyének közé tartozott, kiket az újabb német irodalom az „*einsame Menschen*“ jelzővel tisztel meg: valódi szellemi Gulliver volt a liliputiak között. Kora női között hozzáfogható nem volt Angliában, Franciaországban is legfeljebb Madame Sévigné lehetett volna hozzá méltó. Egész élete folyása alatt igen sok nővel volt társas érintkezése, hercegnőktől le a konyhaszolgálókig és csaposlányokig, s összes műveiben hiába keresünk egy vonzó női alakot, melynek szemléletében lelkünk gyönyörködve megpihenne. Stella sem volt az, ki őt kielégíthette volna s midőn Londonban, a legfényesebb társaság közepette él, mégis érzi lelkében a nagy űrt, melyet minden férfinél csak egy neki teljesen megfelelő nő tölthet ki.

A zajos és viharos élet alatt Swift jóformán a klubokban, kávéházában és a ministereknél lakik: igazi otthona nincs. Kis lakást tart, melyet mindegyre változtat s melyet mindig megkeserít inasának hunczutsága. A napló tele van inasa elleni panasszal. Lehet, hogy inasa nem is volt hibás, mert a ministerek és legelőkelőbb társaság elkényeztetett kedvenczét nem is igen lehetett úgy szolgálni, a mint kívánta. E magánéletének néhány jellemző vonását adom úgy, mint a naplóban találok; élénken világítják meg ezek a nagy író és vezérpolitikus lelki világát akkor, midőn az ország ügyeit kormányozza tanácsaival.

Első jellemvonása ez alatt mind emelkedő fűsvénysége. Nyolcz shillinget fizet hetenként szállásáért, mely a belváros egyik házának I. emeletén két szobából áll s e házbért igen sokalja. Inasa egyszer nagy tüzet rak szobájában, hogy az jó meleg legyen: e pazarlásan Swift annyira fölháborodik, hogy nemcsak kegyetlenül leszidja Patrickot, az istentelen gazembert, de még Stellának is külön megírja e szörnyű esetet. Máskor Patrick eltöri a szekrény kulcsát, melyért, azután Swift két shillinget fizet a lakatosnak. Mennyi jajgatás e két shilling miatt! Londonban tartózkodásának 21-ik napján számot vetván kiadásaiival, megállapítja, hogy eddig étkekre és italokra mindössze három shillinget költött. Nem sokára azonban nagy baj éri: egy szép napon senkitől se kapott ebédre meghívást, pedig, mint párszor maga írja, néha azért megy a királyi udvarba, hogy

valakivel meghivassa magát, s maga zsebére kell ebédelnie. A nagy politikus, ki tegnap még a miniszerelnök vendége volt, kiválaszt egy laczikonyhát, hol tíz pennyért igen rosszul ebédel. Kegyetlenül elrontja gyöngye gyomrát a tizgarasos ebéddel s most már valami jó bort kell innia, mi tizenhat shillingjébe kerül. Dühöngése elképzelhető! — Midőn később újra saját költségén ebédel, okult a leczkéből és tisztességes vendéglőbe megy ebédelni, — itt meg hét shillinget fizettetnek vele egy ebédért. Hisz ezek valóságos haramiák! Külön följegyezi, hogy 1711 június hó 2-án tévedésből nem ment el valami jó ebédre a Citybe, hova hivatalos volt: „e napom elveszett“, írja róla a naplóban.

Nincs oly lap a naplóban, melyben aprólékos pénzdolgokról ne volna szó. Komikus dolog látnunk e kétarcú politikust, ki míg a portugall követnél, Ormond hercegnél, Lord Mountjoynál, Lady Lucy Seymournál, a miniszerelnöknél, Windsorbán az udvarnál a követek asztalánál, vagy valamelyik főhivatalnok főúrnál ebédel, garasos kiadásai felett bosszankodik s alig hagyja el háziurát, megy kávéházába s kiönti mérgét a Stellához irt levélben a kiadott pennyk felett. Bosszantja, hogy a postaszolgának, ki az utcákon csemetgetve jár végig, hogy a feladandó leveleket átadják neki, borraivalót kell adni e szolgálatért; bántja, hogy egy hibás címzésű levélért 18 penny portót kellett fizetnie; hogy kávéházában a borraivalók emelkedtek az új évvel, hogy egyszer fürdeni menvén, a fürdős nőtől kért kölcsön egy szervietet, melylyel fejét bekötötte s úszás közben az lecsúszott fejről s megtalálhatatlanul elmerülvén az uszodában, azt meg kellett fizetnie; Patrick inasnak új egyenruhát kell venni pár shillingen, ezenkívül Stella elég meggondolatlan volt arra, hogy egy unalmas szeptemberi estén a szomszédéknál kártyázván, négy shillinget és nyolcz pennyt elvesztett. Swift megkorholja ezért és tanácsokat ad Stellának, milyen kártyát hívjon máskor, ha nyerni akar. Kárpótlásul a jó tanács mellé csatol két shillinget, nyolcz és fél pennyt ajándékol. Máskor is adja azt a jó tanácsot barátnőinek, hogy csak fogadják el dr. Sterne dublini esperes meghívását ebédre, de pénzüket ne veszítsék el ott kártyajátékukon; miből azon érdekes művelődéstörténeti adatot tudjuk meg, hogy Irlandban a XVII. század elején a kártyázási járvány dühönghetett.

A elogheri püspöktől kölesön vett pénzen jött ugyan Londonba, itt azonban csakhamar oly jóra fordul anyagi helyzete, hogy már szeptemberben 300 font árú bankrészvényt akar venni s barátjánőjének is azt tanácsolja, hogy most vegyen bankrészvényeket, mert harmincz perczenttel esett árfolyamuk s így nyolcz perczentet jövedelmeznek. Pár nap mulva visszatér e thémára és igen bosszankodik, hogy részvényvásárlása nem sikerült: száz font sterlinget nyerhetett volna e pár nap alatt, mert az árfolyam akkor 129-ről 96-ra esett s most már megint emelkedik. Végre november 13-án hozzájut, hogy háromszáz fontért részvényt vehet s igen örül ennek. Általában igen érdekli őt minden, a mi pénz körül forog s ezért, ha nem is tett a milliomos lutrin számokra, elmegy a huzást megnézni. A míg így garasoskodik s fukarságát bizonyára környezete és nagyúri barátai előtt sem titkolja, történik vele azon eset, hogy egyik röpiratáért jutalmul a miniszerelnök neki egy ötven font sterlinges bankjegyet küld. Swift, ki jutalmul a püspöksüveget várja, éktelen dühbe jő az aprópénzzel fizetés felett. Harley aztán nagy bajjal kimagyarázza magát s a megbántott író nagylelkűen megbocsát neki. A püspökséget persze azért nem kapja meg.

Második jellemvonása, mely ez idő alatt fejlődik ki benne, aristokratává változása, legalább azon idő tartamára, melyet a nagyurak körében tölt el. Megérkezése első napjaiban, midőn a befolyásos whig-politikusokkal, régi barátaival mutatkozik az utcán s a nép a bukó párt iránti ellenszenvét fütyökkel, kiabálásokkal és ködöbálással juttatja kifejezésre, folytonosan csak „a csöcselék“-ről beszél. Később a csöcselék fogalmát kiterjeszti a whigek legnagyobb részére, mikor pedig látja, mily alávaló az egész közélet itt, rendkívül megváltoznak nézetei e téren. „A választók csöcseléké“-ről beszél, mely őket bántalmazta (1710 okt. 5-én), a jegyzékkel átadott kormánypárti emberekről szól, kik minden kormányt egyaránt támogatnak; kezdi társaságát a szerint megkülönböztetni, kik az ő kedvencei, kik nem („Lady Stanley kedvencei közé tartozik“, írja október 9-én, míg 8-án dr. Garthnérol úgy nyilatkozik, hogy az „nem jobb egy konyhaszolgálnál“); majd még az aristokrata-társaság sem eléggé válogatott neki s midőn 1711 augusztus havában néhányszor Windsorbán a követek asztalánál („a zöld asztalnál“) ebédel, rákényszeríti a kamarás mestert, hogy vele és a két lorddal külön

asztalhoz üljön, mert a zajos társaság nem tetszik neki. Buckingham hercege iránt nyilvánított kicsinylését fennebb említettem s új társaságával szemben, mely csupa toryból áll, képtelen követeléseket támaszt, melyek nem állanak az ő rangjával arányban. Barátai kénytelenek tűrni szeszélyeit, mert tollát, eszét és tanácsait nem nélkülözhetik. Ilyen volt az, midőn Bolingbroke miniszter legbizalmasabb barátai egy kis klubot alkotnak, melyben egymás és a kormánytagok személyes érdekeit akarják előmozdítani (1711 júniusában) s ebbe Swiftet is beleveszik. Legelső követelés az, hogy a kis klub tagjai közé ne vegyék be a nagypecsétört és a lord kincstárnokot (a miniszterelnököt), azonban Shrewsbury herceget fölveszik. „Mi csak kiválóan szellemes vagy nagyérdemű férfiakat veszünk föl“, — írja e klubról Swift Stellának, — „s ha így folytatjuk, a hogy megkezdettük, Londonban semmiféle más klubról nem lehet majd beszélni. A korona-főügyész Sir Robert Raymond is klubunkba tartozik s én rögtön meghagytam neki, hogy dr. Raymond ügyében a ti lord-kancellártoknak (az írlandi alkirálynak) írjon. Ha látjátok Raymontot, megmondhatjátok ezt neki“, — stb. Taine Angol irodalomtörténetében szintén főlemlít néhány adatot, melyeket szintén a naplójegyzetekből és Swift leveleiből szededegetett össze s ezek kétségtelenül bizonyítják, hogy Swift saját lángszellemét többre becsülte az egész királyság összes született nagyságánál és egyedül jogosnak az ész gögjét tartotta.

Legfőbb változása azonban a londoni tartózkodás négy éve az a végzetes viszony, melybe Miss Vanhomrigh-jal sodortatott, jóformán akarata ellenére. Boldogtalansága, későbbi elmezavara, nőgyűlölete innen kezdődik s ezért ezt bővebben kell tárgyalnom.

Swift a Stellához intézett levelekben 1710 szeptember 25-én említi föl először, hogy az nap a szomszédéknál ebédelt, majd okt. 14-én ismét, hogy „oly hölgnél volt látogatóban, ki csak most tért vissza a városba“, végre okt. 30-án először jelenik meg a Vanhomrighné asszony neve a naplóban; pedig a két első főlemlítés is valószínűleg rá vonatkozott. Ezentúl átlag minden két hétben egyszer Vanhomrighéknál ebédel, majd mind bizalmasabb lesz velük, úgy hogy később ünneplő ruháját és parókáját is náluk tartja, családtaggá lesz s akkor a Stellához írott naplójegyzetek elvesztik enyelgő hangukat, szárazakká válnak.

Swift még aprólékos anyagi ügyeiről sem ír többé jegyesének, csak a politikai és üzleti eseményeket adja elő, majd a napi-jegyzetek havi jegyzetekké válnak s a bizalmasság hangja elenyészik teljesen. Vanessa, — a mint Miss Vanhomrigh Swift elnevezte — háttérbe szorítja Stellát

Vanhomrighné jó családból származott: atyja Irland előkelőbb hivatalnokai közé tartozott. Férje Vanhomrigh Bertalan eleinte kereskedő, majd III. Vilmos király alatt irlandi hadi biztos, végül fő-mustramester volt, mely hivatal neki évi 6000 fontot jövedelmezett. Nagy lábon élt s daczára nagy jövedelmének, 1703-ban bekövetkezett halálakor családjára mindössze 16,000 font vagyont hagyott. Ezen özvegye, két fia és két lánya osztoztak; a fiúk azonban előbb elhalálozván, az egész vagyon a nőkre szállott.

Midőn 1709-ben az özvegy két leányával Londonba áttelepedett, előkelő urakból és hölgyekből álló társaság gyült köréjük. Swift, ki a házi kényelemhez hozzá volt szokva, londoni hontalanságában igen megörült a jó szomszédságnak, melytől a Bury-streeti lakásán alig egy-két ajtó választá el. Lassacskán egészen otthonosan érezte magát a hölgyeknél, kik így „kedvencei” közé tartoztak. Különösen az idősebbik lány (kürülbelül 20 éves lehetett ekkor) tetszett neki nagyon s mintegy atyai barátja tanítgatta, nevelte azt, kiválóan a költészetben és művészetben adva neki (kit 1713-ban megjelent „Cadenus és Vanessa” című költeményében énekelt meg) szellemes társalgás közben oktatásokat. Lehet, hogy Swift maga is hibás volt a dologban, de megtörtént, hogy Vanessa rendkívül szerelmes lett a már negyvennegyedik évébe lépő politikusba, ki a fiatal lánynyal mindenféle apró-cseprő dolgait közölte s kiről a lány maga is látta, mennyire keresik kedvét Anglia legelsőbbjei s mennyire félnek csipős szellemétől, melynek ő csak szeretetreméltó és fényes oldalait látja. Swift egyik életirója, Orrery azt hiszi, hogy Vanessa szenvedélye csak hiúság volt, az ünnepelt nagy férfiúhoz való vonzódás csak a kielégített hiúság érzelme, azonban (mint alantabb látni fogjuk) e viszony Vanessának életébe került, — ennyire hatalmas pedig a hiúság még se lehet. Annyi bizonyos, hogy Vanesse egy szép napon barátjának házassági ajánlatot tett, melyet ez ugyan kerülő szavakkal visszautasított, annyi ereje azonban nem volt, hogy a lánynyal végkép szakított volna.

Ellenkezöleg: sűrűbben látogatta a Vanhomrigh-családot, mint eddig és Stellához intézett napi jegyzetei ez időtől válnak havi jegyzetekké. Vanessa azonban mitsem tudott arról, hogy Swift le van kötve Stellának, kinek jó hírneve jogosan követelhetette azt, hogy az esperes őt oltárhoz vezesse egykor. Ha Swift elég őszinte lett volna arra, hogy viszonyát nyíltan bevallja Vanessának, a szegény fiatal lány a keserves csalódás után kiábrándulva, még esetleg boldog lehetett volna egy fiatal férj oldalán, Swift önzése azonban annyi őszinteségre nem volt képes. Hiszen ekkor szakítania kellett volna azon családdal, melynek kebelében oly jól érezte magát s ez esetben újra csak Patrick inas lett volna az ő házi gondviselése. A dolog tehát maradt úgy, a mint volt, sőt a „*Cadenus és Vanessa*“ megírásával még rosszabbra fordult, mert hiszen Vanessa szépségét a költő imádó hódolattal magasztatja.

A költemény teljesen értéktelen terméke Swift szellemének: ha néhány satirikus oldalvágás nem volna benne, alig hinnék el, hogy ő írta. Mintha csak François de Malherbe, francia udvari költő valamely magasztaló versét olvasnók Medici Máriáról, vagy Austriai Annáról. úgy tele van Venussal, ki minden képzelhető szépséget ruház Vanessára és Pallassal, ki az obligát bölcseséget adja meg a lánynak. S Vanessa ennyi előny birtokában mégis Cadenust választja, kiről így ír a költő:

Cadenus furesa vén gyerek,
Ki közügyben ösziüle meg.
S kit az ügyérek rászédének
Fél-lelke bosszúság és méreg;
Szerелеm ilyet nem gyötörhet,
Vetélytársa nincs hát a hölgynek,
S azért, hogy őt választja, rajta
Csak kaczag minden leányfajta.

A Venus által pártfogolt szerelmi összeköttetésből azonban még sem lesz semmi Cadenus fennebb említett természete miatt s „a szerelem gyászoló istennője“ visszaröpül az égbe. A költeménynek azonban eltagadhatatlanul nagy hatása lőn, nem ugyan a közönségre, hanem a Laracorbán penelopészkodó Stellára. Ebből tudta meg a levelek meggyérülésének valódi okát, mely tehát

nem épen a politika, az államügyek és a püspökség kierőszo-
kolása, hanem egy vetélytársnő. A naplójegyzetekben ugyan
nincs nyoma semmiféle házi viharinak, mert 1713 júniusában
Swift hazamegy Irlandba s talán el is mult volna minden szépen
és az újdonsült dublini esperes megvalósíthatja pénzügyi terveit
legjövedelmezőbb irlandi esperességből nyerendő jövedelmeit
illetőleg, ha a következő évben özv. Vanhomrighné meg nem
hal és Vanessának azon gondolata nem támad, hogy ő is Dub-
linbe költözik, Swift közelébe. Annyival is inkább czélszerűnek
látszott, mert a két Vanhomrigh-lánynak ott volt birtoka s atyai-
anyai öröksége átvételét ott kellett szorgalmaznia. Elképzelhető
azonban Swift rémülete, midőn Vanessa megírta neki szándékát.
Stella bizonyára most is kínoztta már féltékenységgel és a házas-
ságtól vonakodásának okát Vanessában kereste. — micsoda élet
lesz ezentúl a féltékeny Stella és a lángoló szenvedélyű Vanessa
között az esperesnek, kinek káptalanjával úgy is elég torzsal-
kodása van!

Az új esperesnek az első években keserves küzdelmei
voltak szülőházájában. Ő a kormány legádázabb hívei közé tar-
tozott s Anna tory-kormányra ép úgy nyomta és zsarolta Irlan-
dot, mint Vilmos whig-ministeriuma. A szerencsétlen Irlandnak
nem volt javulás, ha a toryk kerültek felül, nem volt könnyebb-
ség, ha megbuktak. Swift befolyásának csúcsponjtján egyéb jót
nem tett Irlanddal, mint hogy a papokat az eddig érzékenyen
érintő adózás (az első év teljes jövedelmének az államkincstár
javára befizetése) elengedését kieszközölte s néhány ír úrnak
zsiros hivatalokat vagy sinecurákat kijárt. Az országment és a
népért semmit sem tett, pedig tehetett volna; ellenkezőleg a
gyűlölt kormányt megvédte minden támadás ellen. Az ír nép
gyűlölete tehát teljes mértékben érte őt s ez csak akkor szűnt
meg, midőn 1726-ban a „*Posztókereskedő levelei*“-ben oly vak-
merően támadja meg a whig-kormányt az ír köznép érdekében.

Midőn Swift Dublinbe bevonul, a népség (mint lord Orrery
és Deane Swift, az író unokaöcsese és életirója állítják), ködo-
básokkal, sárral, szitkokkal és átkozódásokkal fogadta őt. Másik
életirója dr. Delany azt írja, hogy ott nagy tisztelettel és szere-
tettel találkozott, minden rendű és rangú egyének részéről. A két
állítás összeegyeztethető olyanformán, hogy őt ugyan a köznép
gyűlölte és tetteleg bántalmazta, az úri osztály azonban, tekin-

tettel arra, hogy a tory-kormány még teljes hatalmában volt, Swift pedig ennek főtámasza, nagy tisztelettel fogadta őt, kitől igen sokat remélt. Társaságát egyébként pontosan tudjuk az életírók adataiból és saját levelezéséből; ott volt a hét Gratton-testvér, dr. Gratton, felvilágosult, szellemes papi személy fiai; a legidősebb békebíró, a második orvos, a harmadik kereskedő, más három pap, a legfiatalabb pedig a dublini collegium tanára. Mind a hét közbecsülésben állott Irlandban. Ott volt a két Jackson, jómódú, kellemes modorú családapák; Rochford György és Ludlow Péter, elmés vagyonos úri emberek; Lord Máté, ki kora legtanultabb emberei egyikének hírében állott, Walmesley, Helsham, Delany, Stopford (a későbbi püspök) és Sheridan (a nagy vigjátékiró atyja), csupa doctor és a collegium tanára; míg Stella társaságát ezentúl lady Eustace, Lady Betty Rochford, Moorené és Ludlowné alkották Dingleynén kívül. Volt Swiftnek még ezeken kívül egy igen kedves embere, kit ő Melchisedeknek szokott nevezni, azért, mert a bibliában e nevet viselő férfinak sem voltak szülői. Worrall, kit Swift e néven tisztelt, paptársa volt az esperesnek, a St. Paprick egyház egyik káplánja és énekevezére, kinek azon megbecsülhetetlen jó tulajdonsága volt, a mit benne Swift igen szeretett, hogy nagyon jól tudott gyalogolni s így főnökével órák hosszant képes volt járkalni. Swift igen szerette a testmozgásokat, különösen a lovaglást és a gyalogolást s Worrall ebben hű társa volt. De az volt az egyház ügyei körül is, melyeket Swift a maga ízlése szerint rendezett el. Az egyházi szónoklattól ugyan elszokott s prédikációi nem voltak egyebek, mint elmondott pamphletok, azonban egyházában rendet létesített, felújítá a vasárnapi úrvacsora-osztogatásokat (melyeket elődje, dr. Sterne, kinek ő szerezte meg a dromorei püspökséget, hogy ő meg helyére juthasson, teljesen elhanyagolt), e szertartást mindig maga végezte, minden reggel benézett templomába; szónokolt, mikor a sor rákerült s bár nem volt zeneértő, a chorus énekére kiváló gondot fordított.

Vanessa átköltözése Dublinbe annyit változtatott Swift családi viszonyain, hogy Swift végre ki nem térhetvén Stella feltékeny sürgetései és folytonos zaklatásai elől, régi barátja s egykori tanára dr. Ashe, clogheri püspök által 1716-ban titokban összeeskettette magát Johnson Eszterrel. E lépésre azonban csak azon feltétellel határozta rá magát, hogy nejének

mindenki előtt titokban kell tartania házasságukat s életmódjuk külsőleg nem változik meg. Swiftné tehát külön lakott férjétől, csak nappal láthatta őt és este mindig hazajárt saját külön lakásába. Úgy látszik Swift ezt azért tette, mert Vanessával még mindig fentartotta viszonyát s a kellemes, szép fiatal lányt, kinek társasága rá nézve életszükséglet lehetett, nem akarta eltaszítani.

Stella megnyugodott. Swift pedig eljárt Vanessához, kinek előkelő társasága volt Dublinben, így a cloynei püspök, Lindsay a legfőbb bíróság tagja, Maxley, az igazságügy lord-főnöke, Conollyné, kinek férjét, mint fönnebb említettem az alkirály egy hivattalal oly csúful megcsalta, stb. Vanessának több kérője volt akkor, így Winter esperes, kinek kérését még Swift is támogatta, dr. Price, kiből később érsek lett, ő azonban a kérőket állhatatosan elutasítja, mert határozottan számitott Swiftre, ki elég lelketlen volt arra, hogy a szegény leányt nem világosította föl házas volta felől.

Midőn 1717-ben Vanessa nővére is meghal, ő egyedül maradván, Selbridgebe, Dublintól 12 angol mérföldre levő kis birtokára huzódik vissza és ott él jövedelméből. Swifttel élénk levelezést folytat, melyből azonban nem maradt ránk semmi. Annyit tudunk azonban róla, hogy e levelekben Vanessa részéről lángoló szenvedély nyilatkozik meg, az esperes azonban igen tartózkodólag válaszol barátnőjének, míg az egyszer igen határozottan felszólítja őt, írja meg, nőül akarja-e őt venni, vagy pedig, ha nem, utasítsa el határozottan.

E levél 1723-ban kelt, midőn Vanessa már harminczhárom éves volt; azon korban tehát, midőn a nő legszenvedélyesebb, mert ezentúl hajlik a kor és a hervadás következik a kielégítetlen vágyak nyomán. Swift válaszolt ugyan neki, de ez aligha volt a kívánt válasz, mert Vanessa fölvilágosításért egy szenvedélyes levélben Stellához fordul s azt vádolja keserű kifejezésekben barátja elrablásával. Stella a levelet átadja férjének, ki e felett leírhatatlan dühre gerjed. Haladéktalanul átmegy Selbridgebe, belép Vanessa szobájába, képéből kikelve, de lángoló dühvel és szótlanul ledobja Vanessa asztalára a Stellához intézett levelet és elrohan. Arczkifejezése azonban oly rémítő volt, hogy Vanessa megdermedett és szívét a halál keze simítja meg. A boldogtalan lány inlázba esett s rövid időn belehalt e

csapásba. Halála előtt végrendeletét, melyben addig Swift volt általános örököse (s talán e körülmény, ha Swift ismert fukarságával egybevetjük megmagyarázza az író magaviseletét Vanessával szemben), megváltoztatta s összes vagyonát jótékony czélra hagyta. Végrendeleti végrehajtói egyikének, dr. Berkeleynek, a nagy bölcsésznek, meghagyta, hogy Swifttel folytatott levelezését adja ki nyomtatásban, — Berkeley azonban, bár mindenkit biztosított a felől, hogy e levelekben semmi sincs olyan, a mi Vanessa erényére árnyat vetne, jobbnak találta megsemmisíteni e levelezést az irodalom örök kárára.

Bármi lett legyen is e levelekben s bármennyire bizonyíthatja Orrery, hogy Vanessa és Swift között a viszony nem lépte át a testvériség határát, biztosra vehetjük, ösmerve Vanessa szenvedélyes természetét, hogy a tizenhárom évig folytatott viszony alatt Vanessa a bukott nők sorába került és ebben csakis Swift volt a hibás, ki a két nővel évekig folytatta kétszínű játékát. Stellával szemben való eljárása érthető: e nő hírnevét, becsületét áldozta fel, midőn minden tartózkodás nélkül hozzácsatlakozott, tehát nőül kellett vennie, bár elég későn szánta rá magát erre is, de hogy házasságát Vanessa előtt titokban tartá, annak más oka nem lehetett, mint az, hogy még mindig számított Vanessa tekintélyes vagyonára, melynek ő volt általános örököse a végrendelet szerint. Vanessával szemben ép oly erkölcsi kötelessége volt, mint Stellával, a szép leány kedvese volt Swiftnek s nem lehetett neijévé. A lány halálát valószínűleg azon erkölcsi undor okozta, melyet Swift iránt érzett, midőn biztosan megtudta, hogy Stella hitese felesége s hogy előtte ezt teljes hét évig titkolván, őt mindig hitegeti és vagyonára spekulál. Egyszerűen a hibás Vanessa halálában tisztán csak a költő volt, ki aztán nejét is a sirba juttatja szeszélyes és szívtelen eljárásával.

Ha Swift és Stella viszonyát vizsgáljuk házasságkötésük után, mindent hamarabb találunk abban, csak a benső, valódi közösségben élő hitvesek egymás iránti vonzalmát nem. Egymás mellett élvén, idegenek egymás iránt: a két házastárs között hideg barátság áll fenn, melyet Swift némi gúnyolódással, Stella pedig képmutató alázattal párosít. Az esperes neijének minden második születésnapját egy-egy költeménynyel ünnepli, melyből a legelső, izelítől, hü fordításban itt adom:

Stella születésnapjára.

(1718.)

Harmincznegyedik éved, Stellám,
 (Több egy-kettővel? — mit se tesz tán)
 Zavartalan örömben teljék!
 A kor évid s a természet teljét
 Megduplázá, mióta én e
 Bájt ismerem, tizenhat éve,
 De bár oda a szép alak,
 Elméd is százszor gazdagabb.

Az istenek ha megfeleznék
 Báját, korát, eszét s a testét,
 Oly böles és bájos két szép hölgyet
 Egész világ se látna többet, —
 Mint milyet adna szép szemed,
 Elméd, korod s — a termeted.
 S nekem, a míg késő nem lenne,
 Adná az istenek kegyelme,
 Hogy mindkettőjük élete-hosszan
 Imádatom köztük megoszszam.

Azt hiszem, e költeményt senki se fogja a szerető férj őszinte vonzalma megnyilatkozásának tartani. Legfeljebb oly nőhöz lehet így írni, kivel tréfás alapon álló jó barátságban vagyunk, de férj és nő között illetlen hang ez, különösen, ha tekintetbe vesszük az író egyházi állását. Azonban ne feledjük itt, hogy ekkor Swiftnek még viszonya van Vanessával s e költemény bár Stellának van címezve, világosan Vanessának szól. Hiszen a lány ekkor alig huszonnyolcz éves, valódi szépség, sugárnövész, szellemes, tüzes, szeretetreméltó, kinek előkelő emberek kérék kezét, — az ő kedvéért gúnyolja saját neje elhízottságát, melyet ha megfelelhetne, épen két Vanessa telnék belőle.

Második köszöntője két év múlva ugyan e hangon szól: dicséri Stella egykori szépségét, jelenlegi szellemét, emlégeti elhízottságát és boldog aggkort kíván neki. Az 1722-kinél, midőn már Vanessa alakja oly fenyegetőleg tolakodik közéjük, maga Swift is érzi, hogy itt más hangot kell megütnie, hogy a hazugság ne legyen túlságosan égbekiáltó. Nagy társaságot gyűjt tehát

össze márczius 13-ára és zajosan ünnepli meg Stella születésnapját. „Egy régóta eltemetett nagy palaczk bor kiásása“ alcímmel ünnepli Stelláját, mintegy mámort színelve, egyenként köszönti a vendégeket, a cselédséget, felsorakoztatva a mythologiai ismert alakokat, Apollót (külön Phoebus néven is), Plutot is és magasztalja, szokásos hideg szólamaival, Stellát. Az 1724-iki köszöntő, midőn Vanessa frissen ásott sirja áll a házastársak között, egészen elegiai hangot üt meg. Prózában akarta ünnepelni barátnőjét, mert hiszen már sánták az ő verslábai, az ötvenhat éves költő nem méltó arra, hogy a negyvenhárom éves nőt megénekelje (itt már 43 évet vall be, e szerint Stella 1681-ben született volna), barátai kedvéért azonban még egyszer megnyergeli a szárnyas paripát és énekel. Lehetséges az, kérdezután, hogy Stella haja félig megőszült volna már (a fennebbiek-ből tudjuk, hogy nagyon is lehetséges volt!) bizonyára az ő látása gyöngült meg, de röstell szemüveget használni s a míg ő saját szemével, pápaszem nélkül nézi Stella fürteit, mindenkinek, ki Stella megőszüléséről beszél, szemébe vágja, hogy hazudik. Az idő azonban soha meg nem rongálhatja Stella becsületét, erényét, izlését és szellemét s ezért Stella ő hozzá képest mindig ifjú marad; viszont azonban a sorstól nem kívánja, hogy valaha megjavítsa az ő látását (mert akkor Stella őszülését észrevenné) s őt cserébe elbutítsa. A ki Swift nagy szellemét ismeri, szinte szánakozik ez erőlködésen, miként mondjon valami kedves dolgot Stellának, hogy azért el ne árulja házasságuk titkát a születésnap ünnepélyre egybegyült jó barátok előtt, viszont azonban a közelmúlt emléke annyira nyomja, hogy a színlelés nehezére esik.

Két olyan költeménye esik még ez utóbbi évekre Swiftnek, melyek Stellával foglalkoznak. A Vanessa tragédiája után Stella elhagyta férjét s pár hétre a Dublintól nyolcz mérföldre fekvő Wood-parkba költözött, Swiftnek Ford Károly nevű barátja családjához. Talán, hogy a botrány kissé csillapuljon, lehet, hogy a közingerültség támadt föl ellenük a szerencsétlen fiatal nő gyászos sorsa miatt, de tény, hogy Stella is elhagyta Dublint és Swift is pár hétre Irland déli részébe menekült, hol (mint mondák) eszelősként csavargott. Swift aztán, hogy Stella távollétét indokolja, egy minden sorában hazug költeményt írt, melyet úgylátszik, közzé is tett.

Don Carlos egykor, vig szeszélyben
 Meghívta Stellát, jöjjön s éljen
 Félévig nála s ő — mint mondja —
 Füröshti tejbe-vajba, borba.

Nosza Stella hamarosan összepakolja magát és elvonul Wood-parkba. Don Carlos, t. i. Ford Károly alig találja helyét kedves vendégének. mindig az asztalfőre ülteti. a legjobb falatokkal tömi, a legjobb borokat hozza neki pinczéjéből és Stella igen jól érzi magát nála. Azonban eljő az idő, hogy vissza kell térnie Dublinbe, a Liffy bűzös partjára, az Ormond-rakpartra, hol Mrs. Dingley kormányozza a rozzant butorzatú háztartást s a wood-parki fényelgés után megjő ismét:

„— mit régen nyújtott minden est:
 Hig sör, hering s — az esperest.“

Fanyarul teszi hozzá a költő azt az igazságot, hogy bármily keservesen essék is Stellának a wood-parki kényeztetés után, most újból be kell érnie a régi állapottal s igényeit a szerény lakáshoz szabni.

A másik költemény 1724 végéről való s „Recept Stella ifjúságának helyreállítására“ czímet visel. Jelentéktelenebb, hogy sem szólni érdemes volna róla. Ép ilyen Stellának azon költeménye, melyről Swift biztosítja az olvasót, hogy azt Stella minden idegen korrektura nélkül maga írta s mely 1721 november 30-án az esperes születésnapjára szóló szerencsekívánatot és Stella hálaszavait „gyámja“ iránt foglalja magában. Annyit látunk főleg Swift „Recept“-jéből, hogy Stella egészsége hanyatlott s csakugyan az 1726-iki születésnapjára köszöntő az utolsó költemény, mely Stelláról szól: 1728-ban Stellát már nem lehet felköszönteni, — halott.

Vanessa tragikái sorsa annyira megrendíté Stellát, hogy ez időtől kezdve egészsége hanyatlásnak indult s ő maga ijeszteleg kezd apadni. A győzelmes vetélytársnő érzi, hogy diadala drága volt, az előre ment Vanessa hívja őt maga után. Folyton betegeskedik s baja 1726-ban oly veszélyessé válik, hogy végét érzi s Londonból sürgősen hivatja haza férjét, ki ott újból irodalmi harcrai és politikai szereplése ügyében időzik. Swift haza jő és Stella fölépül orvosai jóslata daczára. Egészsége azonban

nem tartós s alig megy Swift az év végén újra Londonba, hogy I. György halála után politikai szerepléshez jusson a II. György-gyé lett trónörökös udvarában (ki őt „Gulliver“-je miatt kedvelte), jön újból a posta, hogy Stella a végét járja. Swift otthagyja az udvart, hol különben is látja, hogy hiába kereskedik, mert halálos ellensége Walpole Róbert minister hatalmasabb, mint valaha, hazamegy neje halálos ágyához, két megható, bensőségteljes imát ír a súlyos beteg számára s 1727 január 28-án befogja a sokat szenvedett szerencsétlen nő szemeit.

Vanessa halála óta Eszter folyton kérte férjét, hogy tegye közhírré házasságukat, hogy a nép és ismerősök előtt igazolva legyenek s a boldogtalan Vanessa halála miatt ne érzék vádak őt, Swift azonban makacsul és érthetetlenül vonakodott még ekkor is nyilvánosságra hozni házasságuk titkát. Csak Stella utolsó betegségében egyezett bele, hogy most már közzé teszi házasságuk hírét. Stella szomorúan mosolygott: „Most már késő!” Nem engedte meg, hogy férje közhírré tegye házasságukat, maradt külön lakásában s nem mondotta meg senkinek, hogy ő Swift neje. Szeplőtlen lelke irtózott bár a gondolattól, hogy eddig őt mindenki erkölcselen, könnyelmű nőnek tartotta, de tudta azt, hogy az utókor, mely számára férje útján megszerezte a halhatatlanságot, tisztázza nemes emlékét. S valóban úgy is áll előttünk, mint az önfeláldozó nőiség mintaképe, kinek összes szerencsétlensége az volt, hogy sorsa őt oly lángeszű, de sokféle jellemhibával befoltozott férfihoz fűzte, a milyen Swift volt.

Fennebb említettem azon föltevést, melylyel Swift későbbi életírói a költő eljárását nejével szemben igazolni próbálják. Dr. Delany, Swift egyik életírója és jó barátja egy ízben King dublini érseknél járt, közvetlenül Swift és Stella házasságkötése után s a mint az érsek előszobájában várakozott, rendkívül dült arccal jött ki a könyvtárból Swift. Delany bement az érsekhez, kit könyben úszva talál, okát kérdezvén Swift zavartságának s az érsek könyveinek, Kingtől e választ nyerte:

— Ön most a világ legboldogtalanabb emberével találkozott, de szerencsétlensége okát sohase kérdezze tőlem.

A titkot King érsek és Swift a sirba vitték, Delany pedig azt következtette, midőn a házasság megkötéséről értesült, hogy Swift házasságkötése után tudta meg, hogy úgy ő, mint Stella

Temple Vilmos törvénytelen gyermekei s így testvérek. Boldogtalanságának oka tehát ez volna. Azonban Temple életének bőven adott vázlatából látható e föltevés képtelensége, tehát más okot kellene ott keresnünk. ha 1716 után Swift még mindig oly boldogtalannak érezte volna magát. Ez azonban később teljesen megszűnt és csak Vanessa tragédiája idézte újra elő az önmagával meghasonlást.

Swift Vanessa halála után a megfeszített munkában keresett menedéket s ennek volt köszönhető, hogy hatalmas szelleme még egyszer oly csodás fényben ragyogott föl, mint addig még soha, hogy aztán végleg elhomályosuljon. Megírja „*Gulliver utazásait*“ s megkezdí harezát Irland érdekében. Hatvan éves, midőn Stellát elveszti, ezentúl elsötétedik kedélye, embergyűlölő lesz, ártani akar embertársainak, mint egy harapós dühös eb, hogy végre élőhalottá váljék.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Gulliver utazásai.

A huszas évekkel elértünk Swift nagy szellemének delelő pontjára, hol a lángelme elérte zenithjét. A napi politika negyedszázados szolgálata után a legfényesebb költői alkotás következik, mely nevét örökéletűvé tette: Gulliver s ezzel egyidejűleg a „posztókereskedő“ harezá érdekében. Egyidejűleg két monumentális emléke a legteljesebb fényében tündöklő szellemnek, mely a napi politika örökös hazugságai után elér a tiszta igazság magaslataira, hogy onnan menthetetlenül csapjon át az embergyűlölet s aztán az elmezavar ösvényére. S e csodálatos jóstehetség ezt előre látja, megjósolván végét, midőn az igazság szolgálatába szegődik. Egy villámsujtotta fa kiszáradt koronájára mutatva, így szólott ez időtájt:

--- En is olyan leszek, mint ez a fa: először fejem fog kihalni.

Oly emberismerő, mint Swift, nem csalódhatott. A ki az igazság szolgálatába szegődik, annak sorsa megpecsételtetett: vagy megfeszítik, bitóra húzzák, lassú halállal ölik meg, vagy (ha a kor kicsinyesebb, gyávább) ki kell huzódnia minden társadalmi körből, mert közmegevetés lesz osztályrésze. Lelke ön-

magával hasonlik meg, mert látja, mily közgyűlésben részesül az igazság. Az olyannak, ki egész életén át e gyűlöltséget szolgálván, a martyriumhoz hozzászokott s folytonosan az üldöztetés tárgya volt, megmaradhat még lelki egyensúlya, ha sötét életnézetei lesznek is s tudja, hogy sirba dőlésével az emberiség megkönnyebbül, — de jaj annak, ki a hazugság cultusában közönnepeltetés tárgya volt s egyszerre látja a nagy gyűlöletet, mely ellene támad, mihelyt az igazság szolgálatába szegődik! A világtörténelem nem mutat fel olyan nagy lelket, ki életben maradva, az egyszerre rátámadó közgyűlöletet egyenletes lélekkel bírta volna el. Swift se bírta el, mert e pontot elérve, lelke a sötét embergyűlöletbe téved, majd hatalmas szelleme feloszlásnak indul, de úgy az erős test, mint az edzett szellem majdnem egy évtizedig folytatja a szívós harcot a megsemmisülés ellen. mely végre is az aggkor segítségével győzedelmeskedik rajta.

Midőn Anna királyné hirtelen halálával a tory-párt megbukik s a whigek kerülnek a kormányra, Swift visszavonul dublini esperességébe s egyelőre figyelő állást foglal el. Még mindig nem hiszi, hogy az ő vezető szerepe örökre lejárt. Oly magas polcra, melyen eddig állott, egyszerre egy jelentéktelen körbe süllyedni, távol a vezető egyénektől, egy egyházmegye papságával torzsalkodni s Melchisedekkel végezni a napi sétát, havonként egyszer prédikálni (teljesen hitetlen lélekkel) és Stellával ebédelgetni csendesen a mindennapi politikai ebédek zajos társasága helyett, tűrni a gyűlöletes pillantásokat, melyeket az írek vetnek e rájuk tukmált angol papra, kinek jelenlegi politikai nyomorúságuk egy részét köszönhetik — hihetetlen volt Swift előtt, hogy ez most már örökre így tartand! Mindig várt tehát London felől egy újabb, hatalmas lökést, mely felborítja az új rendet s a régit állítja vissza. Idegen volt saját szülővárosában és hazavágyódott oda, a hol pedig nem volt otthona. Az ő felfogása szerint az otthont nem a házi tűzhely kényelmei, a szerető feleség s esetleg a gyermekek alkották, hanem az a hely, hol a szellem saját hatáskörében él s hol legjobban érzi magát. Swift számára ez London politikai élete volt s innen dobátik ki ő idegenbe, — házi körébe.

Az 1714-től 1724-ig terjedő időszakról nem számolnak be Swift életrőiről. Irodalmi munkássága ezalatt jórészt szünetel: nagyobb szabású politikai művét „*Anna királynő négy utolsó*

évének története“ címűt, melynek egy részét kéziratban át is adta eltávozása előtt az egyik miniszternek, a megváltozott viszonyok időszerütlenné tették, tehát e mű abbamaradt. Annyit tudunk még levelezéseiből, hogy valami egyháztörténelmi mű írását is tervezte s e czélból tanulmányokat is tett, de ezt megkezdése előtt abbahagyta. Nem neki való tárgy volt ez, melyben se politikai tudását, se költői képzeletét, se gazdag satiráját nem érvényesítheté. Az évtized vége felé azonban utazási műveket kezd olvasni. néhány nevezetes idegen író műveivel ösmerkedik meg, melyek phantastikus leírásokat, képzeleti országok ismertetését tartalmazzák s lelkében megszületik „Gulliver utazásai“-nak eszméje.

Csodálatos dolog, hogy e nevezetes műnek nincs irodalom-története. Millió és millió léleknek adott édes enyhülést a költészet e gazdag tárháza, ezer utánzatban terjedt el a világirodalom minden nemzete irodalmában e mű és még sincs irodalom-története. Még csak arra sem lehet adatokat kapnunk, mely évben keletkezett. Bizonyos csak annyi felőle, hogy 1723-ban már első két része készen volt, sőt a negyedik részre vonatkozó czélfázásokat is találunk Swift és Sheridan levelezésében, miből az világlik ki, hogy Sheridan 1724-ben *Gullivert* olvasta kéziratban, tehát mielőtt Swift nagy harezát az ir kormányzat ellen megkezdte, már teljesen elkészült Gulliver I., II. és IV. részével. Miután azonban a Wood-féle pénzek védelmében Newton részt vett s Gulliver III. része jórészt Newton és vele az angol Akadémia ellen irányul, azt kell hinnem, hogy Swift legutoljára t. i. a Wood elleni nagy hadjárata alatt írta meg a III. részt s csak beleékelte a II. és IV. közé, melyek már előbb elkészültek. Biztos művészi érzéke megmondotta neki, hogy Gullivernek a yahook után nem lehetséges többé utaznia, ez eljutott azon végpontra, hol be kell fejeznie utazásait, tehát a később megírt résznek feltétlenül meg kell előznie e végpontot. Történetileg azonban tudjuk Newton felleptét a rossz váltópénz érdekében a whig-kormány felszólítására s ebből világos a Laputa-szigeti tudós társaságról szóló rész megírásának ideje is.

„Gulliver utazásai“-ban némi nyomait találjuk annak, hogy Swift e műve compositiójánál idegen írókat is használt. A két első részben (különösen a másodikban) felismerhető Rabelais némi hatása, Laputába és a lebegő szigetre utazásnál Cyrano

de Bergerac francia költő (1619—1655.) phantastikus „Voyage de la Lune“-jének fölhasználása, a többi részben is Morus János „Utopiá“-jának olvasása, Lucian és Alletz hatása, de mindezek oly minimális adagokban találhatók Swift művében, hogy „Gulliver utazásai“-t minden ízében önálló és eredeti műnek kell itélnünk a leggondosabb összehasonlítás után is. Különösen teljesen eredeti benne mind az, a mi értékes s ezek igazi swifti ötletek s az ő szellemének hamisítatlan termékei.

Sokkal erősebb hatását tapasztalhatjuk „Gulliver“-en a Swifttel kortárs angol írók műveinek, első sorban *Mandeville* „*Méhkas*“-ának, mely mint mese első kiadásban 1706-ban, később pedig megbővítve és átdolgozva, új cím alatt 1714-ben jelent meg. E francia eredetű angol író, Mandeville Bernát 1670-ben Hollandiában született, az orvosi tudományt tanulván ki, Londonban telepedett le s ott élt 1733-ban bekövetkezett haláláig. A szó teljes értelmében tehát kortársa volt Swiftnek; „The fable of the bees“ (A méhek meséje) című verses kis államregénykéje eltagadhatlanul Fischartnak, a XVI. század nagy német satirikusnak „*Bienenkorb*“-ja után készült, azon különbséggel, hogy a reformatio nagy satirikusának a római egyházra vonatkozó csipős megjegyzéseit Mandeville rövidebbre összefoglalva, általánosítja. Egy pontosan szervezett méh-társadalmat mutat be itt a szerző, szoros törvények és korlátolt hatalmú királyok alatt élő államot, melynek megvan a maga ipara, kereskedelme, művészete, tudománya, melyben ép úgy gépekkel dolgoznak a méhek, mint a korabeli angolok, ép úgy használnak hajókat, várakat, katonaságot és napszámosokat, mint az emberek s az állami élet ép úgy ármánykodásokból, köz- és magánéletük ép úgy a szenvedélyek és számítás harcából áll, mint az embereknél. Milliányi méh szolgál egyesek kényelmére, elnyomók és elnyomottak állanak egymással szemben. Némelyik méh csekély fáradsággal nagy vagyont szerez, mások lerogyásig dolgoznak nyomorult megélhetésükért. Közöttük ép úgy megteremnek az iparlovagok, elősdiék, tolvajok, csalók, hamispénz-verők, bűbájosok, mint az emberek közt; a jogászok ép úgy egymás ellen uszítják a feleket, hogy hasznót húzzanak a perekből; az orvosok nem törődnek betegeikkel, csak a jövedelemmel; a papok lomhák, önzők, kicsapongók, haszonlesők, habár e tulajdonságaikat nagy fáradsággal titkolják el a tömeg előtt. A gyáván megfutó katonákat

kitüntetéssel halmozzák el: a hősileg küzdöket, miután a harezban tagjaikat elveszték, félzsolddal hazaküldik nyomorogni; a kik azonban bölcsen elkerülték a harezveszélyt, dupla-zsolddal, bő elismerés közt boldogan élnek. A királyoknak rossz dolguk van, mert a ministerek őket mindenben megesalják, kifosztják a közkinctárat, melyet préseles által töltenek meg előzetesen. A gazdagok és hatalmasok minden gazságuk daczára megkiméltetnek, a szegényeket mindig nyúzzák.

E kivonatos rajzból látható Mandeville hatása Swiftre: az ő méhei a liliputiak, a méh-társadalom rajza ugyanaz, melyet Gulliver ír le saját hazája viszonyai gyanánt Brobdingnag királya előtt, mire a nagy király elszörnyedve jelenti ki Gullivernek, hogy e leírás szerint Gulliver honfitársai a legaljasabb, kártékony férgek lehetnek a nap alatt. Bármennyire érezhette is Swift honfitársai nyomorult voltát, Mandeville összefoglalása nélkül aligha adta volna ilyen összpontosított leírásban hazája állapotainak rajzát.

A másik kortárs-író, kinek hatása Gulliveren érzik, Defoe Dániel s különösen „*Robinson*“-ja. E nagy író, kinek egész élete az igazság ügyéért való szakadatlan szenvedés s kit késő agykorában tör meg fia galád hálátlansága, holott az egész ország elleni hosszú harezában mindig törhetetlen lélekkel viselte ezernyi szenvedését, a világ legmeghatóbb könyvét írta meg Selkirk matróz naplójegyzetei alapján. Csak Shakspere és Defoe mutatták meg igazán a világnak, mi az íróknál a feldolgozás művészete. Shakspere régi angol balladából, gyarló novellákból dolgozza ki a világ legnagyobb remekeit, saját szomorú- és vigjátékait: kivétel nélkül csupa idegen anyagot dolgoz fel, mely mindenki előtt ott hevert, de melyből előtte senki se tudott alkotni. Defoe az 1711-ben megjelent Selkirk-féle naplójegyzetéből, melyek teljes hatástalanul hangzottak el a világirodalomban, alkotja azon gyönyörűséggel telt könyvet, melyhez hasonló nincs a világirodalomban.

Mit tanult Swift e nagy kortársától, kit talán személyesen nem is ismert? Hogyan is törődhetett volna a hatalmas, a kegyosztó nagy Swift azzal a szegény, mindegyre a pelengérre kiállított, kikötött, bebörtönzött íróval, ki egymaga akarta megváltoztatni a világ rendjét és egy hazug országban az igazság uralmát sürgette. Ő akkor is kimarad a jutalmazásból, midőn az általa hathatósan és ezer üldözés daczára is támogatott párt

kerül uralomra: mindenkinek jut jutalom, csak a legkiválóbb harcosnak nem. Hiszen az igazságért küzdött, tehát nem szabad jutalomban részesülnie.

Swift az 1719-ben megjelent „Robinson“-ból azon művészi fogást tanulta el, mint kell elbeszélését apró részletek elmondásával valószínűvé tenni. Defoe minden egyes esetet úgy részletez, hogy annak valóságában kételkednünk nem lehet. Robinson Crusoe 1632-ben Yorkban született, atyja bremai születésű volt, ki Hullban telepedett le s onnan került később Yorkba. Crusoe két bátyja közül az egyik, mint alezredes szolgált azon angol gyalogezredben, melynek a híres Lockart ezredes volt parancsnoka . . . stb. stb. Hasonló teljes hitelességének látszó adatok bizonyítják Crusoe utazását, rabszolgaságát, menekülését, hajótörését, stb., északi és keleti meridiánusok pontos megjelölésével. Nincs az egész Robinson-könyvben egyetlen sor, mely ne lehetne a legtisztább valóság, minden oly természetes, olyan mindennapi emberekre és eseményekre valló elbeszélés, a milyen bármely angol matrózzal megtörténhetett akkor.

Ezt leste el Swift az 1719-ben megjelent „Robinson“-tól s a maga csodás képzeletének világát a Defoetól tanult művészi fogásokkal oly valószínűvé tette, hogy a fennebb említett francia főpap együgyű megjegyzésén nem csodálkozhatunk. Hiszen ez elbeszélésben minden oly természetes, mintha a valóságban megtörtént volna. Az olvasó észrevétlenül csúszik át az igazságból a mesébe és nem tudja rajta kapni az író, honnan számítsa rászédetését voltaképen.

Gulliver Lemuel Nottinghamshireben született; atyja öt fia közül ő volt a harmadik. A cambridgei egyetemen tanult, majd szegénysége miatt elhagyni kényszerülván az egyetemet, Londonban Bates Jakab kitűnő seborvoshoz került segédnek, majd egy kis pénzt összekuporgatva, Leydában folytató tanulmányait s a „Fecske“ című hajóra került, melynek Panuel Ábrahám parancsnok volt a kapitánya. Ezen utazgatott keleten, majd hazatérván, megtelepedett s elvette a Newgate-utcai harisnyatakács, Burton Ödön leányát, Marit, kivel 60 font sterling hozományt kapott.

S ez elbeszélés így tart mindvégig, oly természetes egyszerű hangon, mintha csak „Robinson“-t olvasnók s mintha e könyvet csakugyan nem is a lángszellemű tory-politikus Swift,

hanem valósággal Gulliver Lemuel nevű egyén írta. Egyetlen fenköltebb szellemű megjegyzés sem árulja el, hogy itt más emberrel van dolgunk, mint a jámbor seborvossal, az író álarcza oly következetes és felvett gondolkozásmódja oly hibátlan. S mindössze ez az, a mit Swift Defoe-tól tanult, legnagyobb író-kortársától, a többi már teljesen sajátja. Tehát itt csakis külsőség eltanulásában tanítványa Defoenak, egyebekben teljesen önálló. Ennek előreboesásával megállapíthatjuk Swift teljes eredetiségét s a művön Swift egyéniségének sajátos bélyegét.

Kiválóan érdekes e mű megírása alatt az író jellemfejlődése, mely főalakjában tükröződik vissza. Élettörténetének fennebbi vázlatából érthető lesz e pár év alatti óriási fejlődése és pedig azon félelmesen megdőbbentő irányba, mely szelleme halál-útját jelenti. Gulliver, midőn első útjára kiindul, emberszerető, jámbor, becsületes férfiú, ki még az apró liliputiban is kiméli az eszmélő, gondolkozó lényt, — az embert. Midőn azonban utolsó utazásában a yahook közé jut, elméje az egész emberiség kiirtásának kérdésén hánykolódik s Swift későbbi műveiből, különösen a szegény néposztály gyermekeinek levágatás céljából való hizlalásáról írt vérfagyasztó komolyságú értekezéséből látjuk, ez embergyűlölete a lehető legkomolyabb alapú. E lélekfejlődésből ítélve, azt kell hinnünk, hogy a liliputi utazás még a Vanessa halála előtti, derűs korra esik, a brodingnagi utazás Vanessa halála évére, a más két rész megírása pedig 1724. és 1725-re tehető. Alig három év leforgása alatt Swift annyi lelki rázkódáson megy át, mi más ember életében egy évtizedre alig esik, de e hatvanadik évéhez közeledő férfi szellemét ez nem töri meg, csak lelke sötétedik el s ez elsötétedést nem enyhíti hazájában, a köznép előtt szerzett népszerűsége, melyet nagy harcra a fennálló rendszer ellen a „posztókereskedő levelei”-vel szerez meg neki. S e lélek-átváltozás közben az író művészete sohasem tagadja meg magát: Gulliverje, az egyszerű angol sebész s később egy kereskedelmi hajó kissé korlátolt észjárású kapitánya egy pillanatra sem esik ki szerepéből, álarcza alatt csak a Swift életrajzával ismerősök látják meg magának az írónak óriási átalakulását.

Swift e művét is úgy adta ki, mint az azelőttieket: névtelenül, sőt sok tekintetben a titokzatosság keresésével. Kiadója, kinek nyomtatás végett átadja, fél az akkor igen világos célzá-

soktól s megezenzurázza a kéziratot. E megesonkítás ellen Swift az ő utazójának maszkja alatt emel óvást, de a már akkor országos hírvé vált műnek még oly éles megjegyzéseit is szívesen elnézte volna közönsége, a szerzett gyönyörűség kedvéért. Egy évtized alatt ily gazdagodása az angol irodalomnak: Defoe Dániel „Robinson“-ja (1719.) és Swift „Gulliver“-je (1726.) valóban korszakot alkotó volt; nem csoda, ha ezek után az angol irodalom a lángszellemek egész tömegét termelvén, a világgöltészetben a legelső helyet vívja ki magának s vezérszerepét mind e mai napig megtartá.

„Gulliver“ első és második részének tartalmát minden művelt ember, sőt minden tiz éven felüli intelligens gyermek ismeri. E bájos, feledhetlen mesét halálos ágyáig sem felejtetheti el senki. Számos átdolgozásban és fordításban forog közkézen Swift könyve, barbár megesonkításokkal, értelem-elferdítésekkel s itt-ott beletoldott otrombaságokkal tarkázva, pedig a mese kidolgozása a maga kedves naivitásában oly ártatlan, még az úgynevezett illetlen helyeket is oly természetes egyszerűségű elbeszélésben kapjuk, hogy a broddingnagi óriás-hölgyek toilette-jelenetét leszámítva, a többi bátran oda lehet adni bármely gyermek, vagy serdülő szűz kezébe. A könyv harmadik és negyedik része jóformán teljesen ismeretlen, pedig érdekességében nem csekélyebb a két első résznél, erejét és igazságát illetőleg pedig határozottan felülmúlja azokat.

Gulliver Lemuel seb orvos 1699 május 4-én kezdi meg azon nevezetes útját, melyen Liliputba eljut. Prichard Vilmos kapitány szerződteti őt „Antilope“ nevű hajójára, mely aztán, midőn a Van Diemen-földet elhagyja, a déli szélesség 30° 2' november 5-én törést szenved s Gulliver maga úszással menti meg életét. A nagy erőfeszítéstől kimerülten, a parton elalszik s mire fölébred, az apró emberkék hatalmában van. Alázatossága és szolgálatai által, melyeket Liliput hatalmas császárnak tesz, megnyeri nemcsak szabadságát, de magas rangot is nyer a hüvelyknyi emberkék országában, az ország nádora lesz, azonban ellenségei oly hatalmasok, hogy szökéssel kénytelen menekülni az országból és végre szerencsésen hazajut 1702. évi április 2-án.

Swift élettörténetének és eddigi irodalmi működésének ismerete után szinte hihetetlen volna, hogy e bájos történetet ugyan-

azon ember írhatta légyen, a ki Anglia politikai történetében oly nevezetes szerepet játszott s kinek eddigi művei (még a „Hordó meséje“ is) inkább a józan értelemhez, mint a képzelő tehetséghez szólnak. Ha azonban ez egységes mű csodás erejű satiráját minden lapon látjuk, megbizonyosodunk a felől, hogy ezt más nem írhatta, mint Swift s lángeszét annál inkább bámulhatjuk, ha tudjuk, mily körülmények között teremti meg e művét, mely halhatatlanná tette nevét.

Az államtudományok történetében számos államregényt sorolnak fel az írók: nem emlékszem azonban, hogy „Gulliver“ első és második részét csak egyetlen ilyen tudományos munka is az államregények között említené. Pedig úgy Liliput, mint Brobdingnag egész államrendszert képez, melynek szerkezete különös figyelmet érdemel. A liliputi kormányzat általánosságban a jutalmazás és büntetés két sarkpontja körül forog. Törvénytudósokat és államférfiakat úgy képeznek ki, hogy a ki 73 havi törvénytudományi tanulmányt mutat ki, kiváltságokat és jutalmat nyer. Kitüntető czíme azonban nem száll át utódaira, miután senkit mások érdemeiért jutalmazni nem szabad. A liliputiak csodálkoznak Gulliver hazájának azon intézményén, hogy ott a törvények tiszteletét csupán büntetésekkel erőszakolják ki, ellenben jutalmazásról szó nincs, holott náluk az igazság hatszemű istenasszonya oldalt is lát s a jó cselekedeteket is meglátja és pénzzel, javakkal jutalmazza. A hivatalok betöltésénél a liliputiak inkább a tiszta erkölcsű emberre néznek, mint a különös képességekre. Szerintök a hivatal oly foglalkozás, melyre némi kis gyakorlattal akárki alkalmassá válik, ellenben tisztességesse nem lehet mindenkit megtenni. Teljesen alkalmatlan azonban a hivatalra náluk minden olyan egyén, ki az isteni gondviselésben nem hisz. Igaz, hogy a hivatali állások betöltésénél is fordulnak elő visszaélések, de ezeket csak a most uralkodó császár nagyapja honosította meg, az elv azonban fönnáll.

A mi a családi viszonyokat illeti: a liliputiak a házasságot mint a nemi szerelem kielégítését tekintik s nem komédiáznak azzal, hogy ennek egyéb rendeltetése is van. A gyermekek ennél fogva életükért nem tartoznak szülőiknek hálával, miután az élet úgysí inkább keserv, mint öröm. Az összes gyermekek államilag neveltetnek, kivéve a napszámosok és közönséges munkások gyermekeit; a többi a szülők állása, rangja és vagyona

szerinti nevelésben részesül húsz hónapon keresztül. A nevelés főtárgyai a becsület, igazságosság, testi és lelki bátorság, szüzieség, vallás és hazaszeretet. Leszámítva naponként két órát, folytonosan foglalkoznak a gyermekek az iskolában szellemileg, a két óra a test gyakorlására fordítatik. A szülők évenként csak kétszer láthatják gyermekeiket, ekkor is csak a tanár jelenlétében, ki nem tűri meg, hogy a gyermekek játékot, vagy nyalánkságokat kapjanak szülőiktől. A szerényebb állásúak gyermekeit tizenegy éves korukban (angol korszámítás szerint tizenhat éves korukban) inasoknak adják, az előkelőbbek gyermekei a 21-ik életévig nyernek magasabb kiképzést. A lányokat is férfiak nevelik, mert a nő nem alkalmas a nevelésre. Semmiféle hőbortos és babonás történeteket nem szabad hallaniok s az oly szobalányt, ki ilyet mesél a leánygyermekeknek, háromszor végig korbácsolják az utczákon, majd egy évre elzárják. A lányokat ép oly képzettké nevelik, mint a fiúkat, mert a liliputiak tudják, hogy a nő nem tartja meg szépségét örökké, tehát férjének legalább kellemes társalgója legyen egész élete folyamán és okos élettársa. Az angol évszámítás szerinti 16-ik életévben aztán férjhez adják őket, — a szegényebb sorsúak már hét éves (12 éves) korukban hazabocsáttatnak, hogy szülőik segítségére legyenek. A szülők azonban minden gyermekük születésekor vagyonuk egy részét kénytelenek a gyermek számára kiszolgáltatni, mert a közvagyon terhére nem szabad gyermekeket nemzeni. Ezért a családos emberek költekezését a törvény korlátozza.

Azonban Liliput sem oly tökéletes állam, hogy a visszaélések fel ne burjánzanának talaján. Ilyen roppant visszaélések tapasztalhatók a hivatalok betöltése körül, melyre fönnebb igen szép elveket olvastunk, de újabban a gyakorlatban a hivatalok a szerint töltetnek be, a milyen tehetsége valakinek a kötél-tánczolásra, a páleczán átugrásra vagy alatta átmászásra van. Flimnap (kiben a magyarázók Walpole Robertet óhajtták felismerni), azért nyerte el a miniszerelnökséget, mert a császárt igen mulattatja ügyes kötél-tánczával. Mihelyt valamely előkelő állás megürül. öt-hat kiváló férfiú folyamodik a császárhoz engedélyért, hogy pályázhassék. A melyik a legszebb bukfenczetek veti a kötélre, vagy legmagasabbat ugrik a nélkül, hogy egyensúlyát elvesztené, elnyeri a magas hivaltalt. Koronként a már

hivatalban levőknek is be kell bizonyítaniok, hogy ügyességüket még nem veszítették el s e részben Flimnap egy ízben rosszul járt pár év előtt, mert lezuhant s ha véletlenül a császár egyik derékálja nem lett volna a földön, melyre esett, életét veszti el. (E történet czélzás Walpole egyik bukására, melyet I. György király egyik maitresse, Kendall herezegő gátolt meg.) Az érdemejelek elnyerésének módja a következő: egy pálczát tartanak a földdel párhuzamosan a trónteremben, ezen kell a jelölteknek átugrálniok, előre és hátra, helyből és neki szaladva, majd át-bujniok a pálcza alatt, mely akkor jó alacsonyan tartatik. A ki e műveleteket legszebben hajtja végre s csúszni legjobban tud, kék szalagot nyer (a térdszalag-rend satirája), a második rend-jel a piros s végül a zöld szalag, a harmadosztályú rend-jel; azonban alig van udvaronez, ki valamelyikkel ne lenne diszítve.

E pontról áttérhetek Swift felséges satirikus ötleteire, melyekkel e bájos meséjét is tarkázza. Ilyen például az európai uralkodók sok nevének és nevetséges czímeinek kifigurázása, midőn a hathüvely magasságú liliputi császár következő czimeit adja elő: „Golbasso Momaren Eulamé Gurdilo Shefin Mulli Uly Gué, Liliput leghatalmasabb császára, a világ öröme és gyönyörűsége, kinek birodalma 5000 mérföldre terjed (angol mérték szerint hat órai út) a föld legszélső határáig; minden királyok királya, növéseire nagyobb, mint bármely halandó: kinek lába a föld központját nyomja, míg feje a napig nyúlik; kinek egy intésére a föld fejedelmeinek térde megremeg; ki édes, mint a tavasz, kellemes, mint a nyár, gyümölestermő, mint az ős és rettenetes, mint a tél“ stb. Íme a „semper augustus“, az „immer Mehrer des Reiches“ stb. nevetségessé tétele s oly kifejezések használásához ragaszkodás, melyek Gulliver odaérkezével világos hazugságokká válnak, mert hiszen a „bármely halandónál nagyobb“ császár térdéig sem ér Gullivernek, azonban a császár czímzése ez levén, ezt holmi „emberhegy“ kedvéért meg nem változtathatják.

Az okmány, mely a Gulliverrel kötött szerződést tartalmazza, hasonlólag mulatságos satirája az európai diplomatiái okmányok szövegeinek. Még mulatságosabb az udvarnál versengő politikai pártok és vallásfelekezetek jellemzése, melyben Swift saját politikai elvtelenségét és vallástalanságát humoros mezbe

bujtatja. A két liliputi politikai párt tudniillik abban különbözik egymástól, hogy az egyik párt magassarkú, a másik alacsonyarkú cipőt visel. A magassarkúak halálosan gyűlölik az alacsonyarkúakat és viszont. Könnyű ebben a whigek és toryk elveit felismernünk, ha emlékezünk a fennebb elmondottakra, hogy a whig és a tory elnevezés voltaképen nem politikai pártkülönbséget, hanem érdekszövetségeket jelent. — A trónörökös (II. György egyik politikai párttal sem törődött, mert nem érdeklődött irántuk s félig whig, félig tory volt) két lábán egy alacsonyarkú s egy magassarkú cipőt hord, így egyenlítve ki az ellentéteket. Vallási nézeteiket illetőleg, két felekezet küzd egymással életre-halálra. Az egyik a főtt tojást a vastagabb végén üti be, midőn meg akarja enni, ez a vastagvégűek hitfelekezete, a másik a vékonyon, ez a vékonyvégűek felekezete (a „big-endians“ és a „small-endians“ felekezetei). Könnyű e két felekezet leírásából az angol államvallás és a disszenteriek közötti harczra ráismernünk, különösen, ha olvassuk, hogy jelenleg a vastagvégűek minden közhivatalból kizárják, de a csatornán túli Blefuscú királya által támogattnak s a háborúnak is ez az oka. (III. Jakab trónkövetelő Franciaországban.) Szerzőnk azonban igazságot szolgáltat mindkét felekezetnek, a mennyiben pártatlanul idézi a liliputi biblia idevágó kifejezését, mely szerint: „valamennyi igaz hívő a tojást megfelelő végén nyitja fel“. Melyik azonban a megfelelő vég, ez mindenki lelkiismereti szabadságára bízatik a szentírás által. A vastagvégűek azonban Blefuscú királyát beleugratták a nagy háborúba, mely immár harminczhat hónapja folyik s melyet aztán Gulliver saját óriási erejével dönt el, elfoglalván Blefuscú teljes hajóhadát. E nagy szolgálatért ugyan nádorrá neveztetik ki, de közbejő egy esemény, melylyel elveszti a császári pár kegyét s ellenségei életétől is meg akarják fosztani.

Egy éjjel ugyanis tűz üt ki a császárné lakosztályában. Gulliver az oltásra szükséges eszközök felett nem rendelkezvén, az építészet remekének megmentésére saját testének legbelsőbb eszközét használja föl, természetes lecsapolás útján s így az épületet megmenti, de beleütközik azon fontos házi törvénybe, mely a császári palotán belül halálbüntetés alatt tiltja meg a vizelet lecsapolását. E büntényre ugyan a császár külön kegyelmi okmányt állittat ki igazságügyministere által (tekintettel a hely-

zet parancsoló szükségességére) azonban a későbbi eljárásban a fővád mégis csak ez lesz s a kegyelmi okmány feledésbe merül, midőn Gulliver ellenségei, élükön a császárné és az udvari hölgyek, felülkerekednek. (A magyarázók szerint ez a „Hordó mesé“-jére vonatkozik, tudniillik Swift e művével a vallás ügyének tett szolgálatot, saját felfogása szerint; azonban ezt Anna királynő és udvarhölgyei sohase bocsátották meg neki s ezért üldözték őt, a meddig csak lehetett.)

Liliput voltaképen Angolország mikrokosmusa, az udvari és politikai élet kitünő satírája. Az apró emberkék szívében ép oly lángoló gyűlölet lobog, mint az angolokéban és szerzőnk meggyőzőleg mutatja meg, milyen tehetetlenné válik a legnagyobb ember is a nyomorúságos viszonyok között. Íme Gulliver talán megsemmisíthetné az egész országot óriási erejével (kérdés, hogy megtehetné-e valóban?) e helyett inkább elmenekül, mert ottmaradása a kicsinyes alávalóság miatt lehetetlenné válik. Szolgálati, melyeket az országnak minden lépten-nyomon tesz, őszinte jóindulata, melylyel Liliput ügyeihez csatlakozik, mind feledve lesznek, mihelyt az ellenséges áramlat felülkerekedik. Az államtanácsban elhatározzák, hogy elteszik láb alól s csak azért nem mérgezik meg, mert a rengeteg nagy test feloszlása dögvéset idézhetne elő az országban és tömérdek alattvalót pusztítana el. Ebből az angol politikusok haszon-elméletét könnyen felismerhetjük. Hála, becsület, tartozás és efféle más érzelmek tekintetbe nem jönnek Liliputban, — vezérelv a célszerűség és hasznosság. Az államtanács tehát elejtve a megölés eszközét, bölesebb gondolatra jut: Sámsonként megvakítani akarja Gullivert, hogy nagy erejének ugyan hasznát vegye, de kárt ne okozhasson az óriás. Gulliver azonban idejében értesülve egyik minister barátjától a tervezett hivatalos merényletről, megszökik Blefuscuba, honnan végre hazakerül. (A magyarázók ezt Bolingbroke Franciaországba menekülésére célzásnak mondják, — ép annyi joggal lehet ezt Swiftnek Irlandba menekülésére magyarázni, mert Gulliver alakja ő reá illik a szellemóriásra a törpék között.)

Liliput a homorú tükör, melyben mindent kicsinyítve látunk; ellentéte Brobdingnag, a domború tükör, mely minden tárgyat nagyít. Nyugtalan vérű utazónk hazaérkezte után két hónapra már ismét elutazik, mert Nicholas János kapitány „A kalandor“ hajó parancsnoka szerződteti őt Kelet-Indiába készülő hajójára.

1703 június 17-én Délafrika környékén csónakon partra száll utazónk néhány matrózzal s így egymaga hatalmába esik egy toronymagasságú óriásnak, Brobdingnag ország egyik lakójának. Mint természeti csodát mutogatják őt ott a kíváncsi lakosságnak, végre a királyi udvarba kerül, hol jó dolga lesz ugyan, de folyton érzi lealázó helyzetét. Parányisága és tehetetlensége keserűséget kelt lelkében, a sok elháríthatatlan véletlen, részint bosszantó, részint veszélyes, részint pedig nevetséges helyzetekbe sodorja, melyekből végre a véletlen menti meg az által, hogy egy sas őt kaliczkájával együtt elragadja s a tengerbe ejti, honnan egy hajó húzza ki és adja vissza embertársainak és családjának.

Brobdingnag érdekes kiegészítője Liliputnak s bizonyítéka annak, hogy az ember, e két világ közötti közvetítő, mily gyarló mind a két országban. Ha gyarló volt az ő óriási testi ereje birtokában, mily gyöngye itt, hol legfeljebb szelleme imponálhatna az óriásoknak. Azonban Swift itt épen azt mutatja be, hogy az emberi civilisatio mennyire hitvány a barbár, nyers-erejű óriásországban, hol a józan egyszerű ész uralma honol s az európai társadalom és gondolkozásmód körmönfonsága és gonosz volta teljes silányságában tűnik ki. A mi tehát neki az óriások között előnyt biztosíthatna, semmivé lesz az egyszerű becsületesség és igazságérzet egy lehellete előtt. Gulliver tehát mindenképen nevetséges, sőt aljas színben tűnik fel még önmaga előtt is ott, a hol szellemi fölényét érvényesíteni óhajtaná s akkor látja be, mily ferde úton jár hazája és az egész emberiség, civilizációnak és műveltségnek gondolván e gonosztságot és jellemtelenséget. A szerző satírája tehát itt éri el a legmagasabb fokot, az öngúnyolás igazi művészetét, midőn önmaga személyében egész faja ferdeségét ostorozza. S e tekintetben „Gulliver“ az egyetlen mű a világirodalomban és második és negyedik része ép e jellemző vonásai folytán páratlannak mondható.

A második részben ez Brobdingnag királyával folytatott párbeszéde alatt lép előtérbe. A király felszólítására Gulliver előadja hazája politikai intézményeit, mint a legtükéletesebbeket e nemben, vázolja a főrendiház szervezetét, a népképviselő választását, a legfőbb bíróságokat, a társadalom kedvteléseit, az állandó hadsereg intézményét, végül előadja hazája történetét, a legnagyobb lelkesedéssel, mint valami igen dicső dolgot. Erre a király

ítéletét a következőleg foglalja össze: Angolország története egy esomó összeesküvésből, lázadásból, gyilkosságból, forradalomból, száműzetésből s oly tényekből áll, melyeket fukarság, pártoskodás, képmutatás, hűtlenség, kegyetlenség, állati dühösség, örűlt-ség, gyűlölködés, irigység, kéjvágy, gonoszság és becsvágy idéz-tek elő. A mi az intézményeket illeti, Gulliver lelkes beszédéből azt látja, hogy hazájában a tudatlanság, lustaság és bűn a leg-alkalmasabb tulajdonságok arra, hogy az illetőből törvényhozót csináljanak; a törvényeket olyanok magyarázzák és alkalmazzák, kik összes érdeke és törekvése azok elcsavarására, összekuszá-lására és kijátszására irányul; hogy az előkelő állások elnyeré-sére nem a tökéletesség szükséges; az emberek nemesi rangra nem erényeik folytán emelkednek; a papok nem jámborságuk, a katonák nem vitézségük, a senatorok nem bölcsességük, a bírák nem igazságszeretetük útján jutnak állásukba vagy abban előbbre. S így, a többire is következtetve, az emberi faj a parányi férgeknek legaljasabb fajtája lehet, melynek a természet kegyes-sége indokolatlanul engedett helyet e földtekén. S ha az angol nemzet történelmét végig tekintjük s Swift korának intézményeit közelebbről veszszük szemügyre, Brobdingnag királyának feltét-lenül igazat kell adnunk.

Még erősebb lesz ez önsatira a II. rész VII. fejezetében, melyben Gulliver a királyt igen le akarja kötelezni s azt ajánlja neki, hogy az európai fejedelmek mintájára a lőpor erejével biztosítsa hatalmát alattvalói felett s öntessen ágyúkat, melyek-vel összelövdöztetheti az ellene zajongókat. E tanácsával azon-ban szörnyen megjárja. A király nemcsak eliszonyodik az európai eszközöktől, melyek közül a lánczos és robbanó golyókat írja le Gulliver kiváló lelkesültséggel, de mély megvetésének ad ki-fejezést úgy az ilyen eszközöket használó fejedelmek, mint a rossz tanácsot adó kis emberke iránt. Miként juthat egy ily nyo-morult kis csúszó-mászó féreg, mint Gulliver, ilyen embertelen gondolatokra, melyek annyi vérontással járnak s melyeket csak egy gonosztevő vagy valami rossz szellem sugallhatott azoknak, kik eléggé alávalók az ily eszközök használatára! Fejvesztés terhe alatt tiltja meg Gullivernek, hogy erről bárki előtt is mer-jen beszélni, mert ő maga részéről inkább királyságát veszítené el, hogysem ily eszközökhöz nyuljon. S Gulliver erre felsóhajt: „Mily csodálatos következménye ez a szüklátkörü elveknek és

nézeteknek, midőn egy fejedelem, ki minden tulajdonsággal meg van áldva, mely tiszteletet, szeretetet és becsülést szerezhet neki, ki nagy tudományú, mély ismeretekkel és hatalmas elmével megáldott férfiú az ország kormányzását illetőleg, kit alattvalói csaknem bálványoznak, holmi kicsinyes, gyarló lelkiismereti kétségek miatt, melyekről Európában az embereknek fogalmuk sincs, elszalasztja a legkedvezőbb alkalmat arra, hogy népe életének, szabadságának és vagyonának korlátlan ura lehessen! Egyébként ezt nem azért említem meg, hogy e számos erénnyel tündöklő fejedelmet kicsinyítsem, bár ennek jelleméről az angol olvasó aligha bírhat magas véleménynyel: e hátramaradottságot csak azon tudatlanságnak tulajdoníthatom, melyben ők a politikát illetőleg leledzenek, a mivel pedig Európában a legkiválóbb elmék szoktak foglalkozni. Igen jól emlékszem arra, hogy egykor említettem a királynak, hogy nálunk több ezer könyv szól a kormányzás művészetéről s ez benne (szándékom ellenére) nagyon kicsinylő véleményt keltett a mi értelmünkre vonatkozólag. Bevallotta, hogy a titkolózást, ravaszkodást és ármányokat egyaránt utálja fejedelmeknél és ministereknél. Nem képes elképzelni, mit érthetünk mi államtitkok alatt, ha csak azokat nem külelenség vagy versengő nemzettel szemben alkalmazzuk. A kormányzás tudományát ő igen szűk határok közé szorította: a józan emberész, az értelem, igazságosság és szelidség s a polgári és büntető ügyek gyors elintézése szerinte az egész tudomány, néhány régi elkoptatott elvvel kapcsolatban, melyeket főlemlítenem nem érdemes. S hozzátette még, hogy az olyan ember, ki előidézi azt, hogy két kalászszal vagy két fűszállal több nőjjön valamely területen, mint azelőtt, nagyobb szolgálatot tesz hazájának, mint a politikusok egész faja együttvéve“.

Swift csodálatos satírája itt éri el csúcspontját, midőn az együgyű Gulliver az ő európai romlottsága magaslatáról szána-kozva néz le a nemeslelkű és nagy jellemű királyra, ki nem képes felfogni az embergyilkolás áldásait s belátni azt, hogy a politikának célja a titkolózás, csalás és álnokság, hanem a király feladatának a nép jólétét tekinti. S ez önvallomással Swift egész eddigi pályáját és politikai működését üti agyon, mely mind ellenkezője volt annak, a mit itt célul tűz ki az állami kormányzat elé! Élete hatvanadik évében jut el tehát oda, hogy az ötvenkilencz év vanitatum vanitasát belássa s e vallomása

lesz kulcsa ezentúl folytatott politikai életének, mely az ír nemzet és Swift voltaképeni hazája jóllétére irányul. Az önmeg-hasonlás azonban itt magában hordja a későbbi lelki feloszlás csiráját; „Gulliver“ és a „Posztókereskedő levelei“ jelentik Swift szellemének zenithjét, mely után a meghasonlott s a logika szigorú vezérfonalát elvesztett lélek a sötétségbe süllyed.

Nem foglalkozhatom „Gulliver“-rel oly részletesen, mint ezt e lángeszű mű megérdemelné s azért Brobdingnagtól bucsút kell vennünk, hogy Laputába térhessünk. Átmenetül azonban föl-emplitem azt a kitünő satirikus vágást a szaktudósok ellen, mely Brobdingnagot áthidalja Laputával. A mint ugyanis Gulliver már első tulajdonosa, a bérlő és lánya Glumdalclitch által az ország nyelvében annyi oktatást nyer, hogy meg tudja magát értetni, a királyi udvarban is bemutatattatik. A király csodálkozik e parányi ember felett és kiléte és természeti alkata felől három nagy tudós véleményét kéri ki. Ezek alaposan megvizsgálják Gullivert és mindhárman eltérő véleményben vannak föléle. Egyetlen pontban egyeznek meg s ez az, hogy nem rendes természeti törvények szerint keletkezhetett e parányi lény, mert élete fentartására, sem a fák megmászására, sem a földbe befurakodásra nincsenek kellő szervei. Fogazatának megvizsgálása után megállapítják, hogy hűsevő állat, miután azonban ereje csak az egerekének felel meg, gyorsasága pedig valamennyienél csekélyebb, legfeljebb férgekből és csigákból taplálkozhatik, — ennek lehetetlenségét azonban bebizonyítják. Végre az egyik tudós azt állítja, hogy Gulliver voltaképen embryo, illetve koraszülött, ezen nézetet azonban a másik kettő elveti, mert embryoknak nincs szakálla, bajusza s az embryo nem lehet néhány évtizedre valló életkorú. Törpe sem lehet, mert a királyné törpéje, mely legkisebb e nemben, legalább is hatszor akkora, mint Gulliver, végre tehát azon szakvéleményt terjesztik a király elé, hogy e lény nem más, mint egy lusus naturae, a természet játéka s ezzel azon eljárást követik, melylyel Aristoteles követői évezredek óta leplezik el Európában tudatlanságukat. Gulliver azon állítására, hogy sok millió ilyen természet játéka van Európában, a szaktudósok megvető mosolylyal válaszolnak s ezzel a szakértői vélemény véget ér.

A szakértők vélemény-adását először Swift tette nevetségessé az irodalomban „Gulliver“ e részében, némileg emlékez-

tetve Molière „A szerelem mint orvos“ című vigjátékára, melyből e satirikus részhez az alapeszmét meríthette. A szaktudósok iránt mindenha megvetéssel és gyűlölettel viseltetett, mióta Burgersdicius, Keckermannus és társainak logikai és dialectikai műveit oly szomorú eredménnyel kellett tanulmányoznia. Bentley elleni kis hadjáratában is szokatlan gyűlölet nyilatkozik meg a szaktudomány ellen, de sehol sem oly kifejezett és éles ez ellenszenv, mint „Gulliver“ harmadik részében. Miután a mű két utolsó része meglehetősen ismeretlen, ezzel valamivel részletesebben kell foglalkoznom.

Dr. Kacziány Géza.

(Folyt. köv.)

AZ AKARAT PROBLÉMÁJA A GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN.

— Befejező közlemény. —

Haladó államban a közügyekkel foglalkozni minden ember kötelessége, egyúttal feladata a közjót gátló akadályokkal szembe szállni. A vad kiklopsok (Odyss. IX. 112. stb.) „mindent készen várnak az istenektől és nem ültetnek semmiféle ültetvényt . . . Nincsenek ezeknek sem tanácskozó gyűléseik, sem törvényeik, hanem magas hegyeknek csúcsain boltozatos barlangokban lagnak s törvényt ki-ki maga lát gyermekei és felesége fölött; egymással mit se törődnek.“ Mennyivel különb helyzetben vannak a görög államok. Az ithakai Aigiptios (Odyss. II. 26 stb.) derék embernek tartja Telemachost s Zeustól minden jót kíván neki azért, hogy a kölcsönös érdekek megbeszélése végett összehívta a közgyűlést. Sokrates nem szünik meg hirdetni a kötelességet (Kriton XII. 93. l.),¹ hogy „a hazát, melynek sokat köszönünk, tisztelnünk és becsülnünk kell.“ A hazának való egyéni áldozatok az egyesek közelebbi üdvéért is szükségesek, mert Perikles figyelmeztető szavai szerint (Thukyd. II. 60. 3): azt a polgárt ugyanis, a kinek dolgai egyénileg jól folynak, ha a hazája pusztul, ez szintén a vesztébe sodorja: míg egy szerencsétlen ember kedvező körülmények közt levő hazában sokkal hamarabb menekedik bajaiból“. ² S Demosthenes, midőn nemzetének léte kockán forgott, méltán kiált fel (A kosz. ügy. 220.) . . . „de úgy gondolkodtam

¹ Ford. Gyomlay Gyula.

² Demosthenes (A hűtl. köv. ügy. 227.) az athéniek közömbössége ellen panaszskodik: „Ti pedig egyenkint mindjárt már arról sem vagytok meggyőződve, hogy a ki a várossal tesz jót, veletek egyen-

akkora volt a hazámat fenyegető veszély, hogy nem volt szabad akkor az embernek saját biztonságával törődnie, hanem ki-ki örülhet, ha hiba nélkül megtette kötelességét.”

Aristoteles (*Ethika Nikom.* I. 2.), az államtudományt, mint a mely meghatározza, hogy micsoda tudományok szükségesek az államokban, minőket kell minden egyes polgárnak tanulmányozni s mely fokozatig, továbbá mivel a legnagyobb tiszteletben álló ügyességek és képzettségek ez alá vannak rendelve, pl. a hadvezéri, háztartási, szónoki képesség, a legkiválóbbnak s a legirányadóbbnak tartja.¹

Azonban az a közügyek szolgálatára oly fokban szükséges buzgalmat, hogy ez úgy az egyénnek, mint az államnak tisztességet s ünnepest dicsőséget szerzett, a nép elismerése, ennek becse fejlesztette ki. A mint egy nép történetében sem fordul elő az egyénnek gyakoribb és súlyosabb bűnhődtetése a hazára nézve, akár önkénytesen, akár önkénytelenül elkövetett káros tetteiért, úgy viszont a nép sem tudta az érdem iránt oly gyorsan hálára változtatni bosszús érzelmeit, mint a görög. Miltiades,

kint is jót tesz s viszont, a ki rosszat, veletek egyenkint is rosszat “
Sophokles *Antigonéjában* (178. l.) Kreon így szól:

S ki a hazának ellensége, az nekem
Sem lesz barátom, mert tudom jól, hogy a hon
Legbiztosabb hajó vészben, és ha azt
Megóvjuk, úgy barátunk mindig lesz elég.

(V. ö. Demosth. A hűtl. köv. ügy. 247, 248, 249.)

A közös kötelességeknek, habár csak egyesek által való megsértéséből az erkölcsi felelősség a többiekre hárul. „Ha azonban — úgy mond Demosthenes (A hűtl. köv. ügy. 32.) — voltak közöttünk olyanok is, a kik igaz úton jártak, ők ezek ellenére működtek, világos akkor, hogy a gonoszok miatt ezeknek a derekaknak is osztoznok kellett abban a szegyenben.”

¹ Az államférfiúnak fenköltebb gondolkodás mellett állhatatoságra is van szüksége. Demosthenes szellemi és erkölcsi felsőbbiségében (A kosz. ügy. 219) kemény bírálatot mond: „az athénaieeknek már sok híres és nagy államférfia — Kallistratos, Aristophon, Kephalos, Thrasybulos és száz meg száz más — volt, de ezek közül még sem szentelte magát egyik sem teljesen a hazának valamely ügy egész lebonyolítására, hanem . . . mindegyikük gondoskodott a maga számára egyrészt pihenőről, másrészt arra az esetre, ha valami közbejönne, kibuvóról”.

Aristides, Themistokles, Perikles, Alkibiades stb. példái bizonyítják, hogy a nép saját bizalmát, jóhiszeműségét nagy és sikeresen végbe viendő közérdekű szolgáltatokkal viszonzandó jutalomnak, erkölcsi bizonyítványnak tekintette. Perikles a polgárokat, hogy őket csüggeteg hangulatukból kiragadja, a jövőbe vetendő nagyobb bizalommal eltöltse s a további háborús vállalatokra serkentse, — az ősi nagylelkűséget felkeltendő bennök — (Thukyd. II. 64. 3.) figyelmezteti, „hogy ez a város a világ minden népe előtt épen a miatt jutott legnagyobb hírnévre, hogy a szerencsétlenségtől nem engedi magát leveretni, hogy legtöbb életet áldoz s a legnagyobb erőfeszítéseket fordítja a had műveire s hogy végül oly nagy hatalomra tett szert, a minőre eddig egy más állam sem. a melynek az emlékezete az utókor előtt a beláthatatlan jövő messzeségeig fenmarad.“ Megemlékezik a hősökről (Thukyd. II. 42. 3.), a kik „a hadi szerencse pillanatnyi közrehatása mellett, nem félelemmel, hanem a kiküzdendő dicsőség gondolatával a legnagyobb mértékben eltelve, az életből eltávoztak.“ „Mert (U. o. II. 43. 3.) kiváló férfiaknak temetője az egész világ; dicsőségük nem korlátozódik a hazai földön levő síroszlopok magasztaló felirataira, hanem túl még a haza határain is, a nélkül, hogy lelketlen kő vagy érzé hirdetné siriratra nem szoruló emlékeztetőket, mindenkinek szívében lelkesítő hatással él.“ Hesiodos szerint (Erga kai Hém. 761.):

Hír soha nyomtalanul el nem vész. hogy ha sok ember
Ajkán száll szanaszét, bizonyára, hisz isteni fajta! ¹

Az így kifejlesztett dicsvágy, melylyel az egyes nem anyagi hasznát, hanem saját képességeibe vetett hitének igazolását s önértetének kielégítését kereste, a közügyért való lelkesedésnek legjelentékenyebb fokozója volt. Azért nem csoda, ha Tigranes (Herodot. VIII. 26.), midőn a szőkevény görögöktől megtudta, hogy az olympiai versenyeken a versenydíj olajfa-koszorú, így kiáltott fel: „Oh jaj Mardonios, minő emberek ellen vezetsz te bennünket harcza. mikor azok nem pénzért, hanem a derékség jutalmáért harcolnak“.

Ám ennek, a polgároktól jövő kitüntetésnek oly akarat-hajtó ereje akkor volt. midőn a görög nép a perzsa háborúk

¹ V. ö. Demosth.: A hütl. köv. ügy. 243, 244.

idejében, a vallási eszmék közös aegise alatt fölelvekben egyesült, midőn tehát az egyetemesebb s szilárdabb köztudatú nép részéről jövő elismerés egy közszolgálati cselekmény igazi megjutalmazásának volt tekintendő. Később azonban a meg nem állapodott tudás által megingatott s a sophistika izgató és megbízhatatlan tanai által a főbb czélok követésében is könnyelműen több pártra megoszlott nép, miután nézeteinek tévességét, szenvedélyességének kárhozatos tulkapásait, a peloponnesosi háború eseményeinek tanulságai kimutatták, az egyes polgárokbán az önfeláldozás kellő mértékű és tartós megbecsülhetésének lehetősége iránt a reményt kétséssé tette, kedvét a közszolgálatokra lelohasztotta s épen ezáltal indirekte az ekképen megtakarított akarat erőt, az egyéni tudás és ügyesség specializálódott útjain önmaga szerezte szellemi és erkölcsi élvezeteinek önző használására készítette. Ezeknek előmozdítására az egyrészt a közrészről nem eléggé méltathatott, másrészt az általában ideges és heterogén törekvések által küzdelemre szólított erők annál nagyobb munkához s — az összeség nézeteinek és cselekedeteinek szövevényessége miatt — az analízis eljárás szigorú föltételeihez kötött logika Ariadne fonalát vették igénybe, és a jutalmazó eredményt a gyakorlati élettől függetlenedő gondolkodás féltett eszméiben, igazságaiban, nem különben a barátságban találták meg. Csakhogy ezen eszmények is, mivel nem a közszükség teremtette meg őket s a nemzeti dícsőség azon időhöz fűződött, melyben a vallás, jóslatok és vallási szertartások az összeség szíveit dobogtatták, jöllehet nagyrészt az eltűnt eszményeket pótló hivatásuknál fogva, elfogadtatásuk esetén, a morálra jótékonyan hathattak volna, a mennyiben nem pozitív, hanem negatív indokokból eredtek s a mindennapi élet szenvedélyei alapján természetessé vált ephemer követelményektől távol állottak, csak keveseket elégitettek ki. De így is nagy jelentőségük maradt ezeknek, mert minél nagyobb volt a hézag a hanyatló közélet vágyai és az egyéni gondolkodás absztrakt szükségletei közt, ez utóbbi, leginkább önmaga ápolta intenzitásában megnövekedve annál hevesebben, képzeletével kárpótlás végett az annál magasabbra nyúló plátóni ideák területét, ethikai elveivel a nemzeti kizárólagosságtól idegenkedő stoikus világ polgár szerepét kívánta magának. E célból a fenköltebb bölcselkedés a léleknek összes indulatait, melyeknek megszorítását tanította, nem a gyakorlati

cselekvésre, de a képzelet utaztatására, a szellemi munkában való felosztására s ennek hajtására fordította. A lélekről mondja Platon (Phaidros 246. B.): *πάσα ἡ ψυχὴ παντὸς ἐπιμαλῆσται τοῦ ἀφύχου πάντα δὲ, οὐρανὸν περιπολεῖ, ἅλλοι' ἐν ἅλλοις εἴδεται γιγνομένη τελευτᾷ μὲν οὖν οὔσα καὶ ἐπτερωμένη μεταωροποιεῖ τε καὶ πάντα τὸν κόσμον διοικεῖ.*

Phaidrosában (248—250) szárnyakon repülő lelkekről is van szó, melyek az igazság birodalmát keresik. Némelyik közülök a földre esik s philosophus, törvényes király, államférfiú, költő, stb. testébe száll. Ez sok ezer évig tart. Ítélet után az egyik a föld alá, másik az ég valamely helyére megy.

Ez azonban csak a tiszta észnek fárasztó gondterhes útja és birodalma,¹ a hol a különböző működések és szabályrendeletek szálai a bölcsesség középpontjában futnak össze s arra valók, hogy azt a nagy területet igazságosan osszák fel, az erőket egyensúlyban tartsák s a normákat az akaratnak, az összhang konservatív megtartásával, a mértékletesség erénye szerint szolgál tassák. Ezért az ész, hogy ezen munkáját pontosan elvégezhesse, tudománnyal s — lévén az erény tudás — minél több erénnyel kell fölfegyverezni s így az alsóbb ösztönök fékezésére és az erkölcsi akarat kormányzására képessé tenni.²

Minél elvontabb, a konkrét világtól minél távolabb eső s minél több ismereten alapuló ezen észműködés, feladatát annál több támponton annál könnyebben oldja meg. Ellenben a kevesebb eszméhez, ismerethez tapadó tudat saját tartalmával jobban összeolvad, indulatokat fejleszt — az egyensúlyt tartó belátás tisztaságának hátrányára. Az észműködésnek az a haszna van, hogy az akarat számára egyetemes igazságokat, normatív elveket állapít meg, melyekre az állami életben nagy szükség van. Ezért indokolt a figyelmeztetés erkölcsi tartozásainkra. S midőn J. Stuart Mill, Herbert Spencer, Comte, Carlyle, Wundt,³ a normatív elvek jelentőségét kiemelik, azt fejezik ki, hogy ilyenek nélkül nem lehet el az ember.

Lykurgos és Solon alkotmányai az észnek szintén norma-

¹ V. ö. Emerson: Az emberi szellem képviselői (Ford. Szász Károly) 56. l.

² V. ö. Platon Phaidros 246 a. b. 253. c. 254. e, a hol a lelket egy fogathoz hasonlítja.

³ V. ö. Érték. a böles. tud. kör. 1889. 30. s köv. l.

tiv szabályai. Hipparchos¹ az összes hermákat az attikai utcákon erkölcsi tartalmú feliratokkal látta el. Sokrates (Xenoph. Comm. III. 5. 20.) a közérkölcösiségre igen nagy befolyással bíró Areopagusról így szól Perikles fiának: „Ismersz-e tehát más embereket, kik szebben, vagy törvényszerűbben, vagy komolyabban, vagy méltányosabban ítélik meg az ügyeket, vagy tesznek egyéb dolgokat?“ . . . A soloni alkotmányt, az Areopagost és más intézményeket a haladással együtt termett érzelmek hullámai kisebb, nagyobb mértékben többször is megváltoztatták. E változtatások szüksége a mily természetes, ép oly jogos is volt; mert különben az ész hatalmával türehtetlenül zsarnokoskodik a — sokszor — nemesebb indulatok felett, melyek a görög népben a nemzeti hagyományok kedveltebb részeinek ösztönszerű követése által annyival inkább megerősödtek, minél jobban távolodott el annak gondolkodása a vallás eszméitől s új tudáskészlettel fordult a tapasztalati életigények kielégítése felé. Platon, bár hosszabb tapasztalatai után az élet szükségletei iránt később több érzéket mutat, a törvényhozóról mégis (Nomon 630. C.) az észelviség szempontjából ítél s azt mondja, hogy: „ὁ νομοθέτης οἷα ἄλλοις, ἢ πρὸς τὴν μερίστην ἀρετὴν μάλοισι βλέπων ἂν ἐθίζει τοὺς νόμους. Platon etikája racionális, Aristoteles inkább pszichológiai. Ez „Államban“² azt állítja, hogy minden alkotmány helyes, ha a hatalmat a közjó végett gyakorolják, legyen az bár egynek uralkodása, monarchia, királyság vagy többnek uralkodása, arisztokraczia, akár pedig soknak uralkodása, mit leginkább alkotmánynak, politeiának nevezünk. Etikájában (Ethik. Nikom. II. 1—5) azt tanítja, hogy az erkölcsi erény gyakorlás, szokás, tehát érzelmi motívum által szerzett tartós minőség s az ész által meghatározott középérték. Továbbá (u. o. II. 4.): . . . „a többi mesterségek birásánál . . . elég a tudás; az erénynél ellenben a tudás keveset, vagy éppen semmit sem nyom, mi alatt a többi kellékek nem hogy keveset érnének, de mindent tehetnek; ezen kellékek pedig az igazságos és higgadt cselekvények gyakori és folytonos ismétlése által szerzettetnek meg.“

A középértéket nehéz eltalálni³ s még nehezebb követni

¹ L. Leopold Schmidt: Die Ethik der alten Griechen (Berlin. 1882.) I. 9. l.

² L. Hunfalvy P.: Tanulmányok, Budapest. 1873. 395. l.

³ V. ö. Paul Janet i. m. I. 245. 246. l.

és pedig a külső helyzetek és belső állapotaink változásai, ezeknek kiismerhetetlensége következtében, a szellemnél nagyobb hatófelületű érzékiség miatt, mely a tudat felsőbb eszméit homályosakká teszi s az akaratot a társadalmi és állam. helyzetek nyomásához képest idomítja.

Platon „Állam“-ában ¹ (VIII. könyv) fejtegeti, hogy a helyes nevelés (t. i. zene és testgyakorlatok) s a szükségeseekben való gyakorlás által az államnak jó igazgatói (t. i. az aristokracziában) vannak. De a zenészetből s testgyakorlásból valamit engedvén, mindjárt réz és vas vegyül az arany és ezüst közé. A lélekben ennek következtében meghasonlás jön létre, mert réz és vas a föld felé, az arany és ezüst pedig az erény és a régi alkotmány felé vonzzák azt. Ebből lesz timokraczia (birtokországlás). Ez inkább háborúra termett férfiakban bizik s mindig háborút visel. Benne az értelem és bölcsesség el van hanyagolva s inkább a testgyakorlás mint a zenészet részesül pártolásban. Az ezen alkotmány szerinti ember magáratartó, kissé nyers, tanulmányt szerető, de nem szónok, némely szolgák iránt kemény . . ., szabadok iránt szelid, igazgatók iránt engedelmes; továbbá diicsvágyó, a ki hadi jelesség által akar kitűnni; míg fiatal, megveti a pénzt, de utóbb megszereti, mert benne van a pénzszomj s nem egyenest tart az erényre. Az ilyennek fia is diicsvágyó lesz. A timokracziából kifejlődik az oligarchia. Ebben a régi erkölcsöket megvetik, sokan pénzkeresetre adják magukat. De minél inkább tisztelik a pénzt, annál inkább megvetik az erényt. Itt tehát csak a gazdagot becsülik meg, a szegényt lenézik. Ez olyasmi, mintha a hajó kormányzását nem a legügyesebb kormányosnak, hanem a pénzesnek adnák által. Legnagyobb hibája e kormányformának, hogy megengedi a jószágeladást, miáltal a gazdagok okvetlen elszegényednek, a kik már azután sem nem vitézek, sem nem kézművesek, hanem pór-szegények. A vagyonát-elköltötte ilyen ember tehát nem egyéb, mint emésztő, vagyis here, a méhrajnak betegsége. A fent említett diicsvágyó embernek fia van, a ki dolgozik, zsugorgat, hogy pénzhez juthasson. A pénzkedvelést becsüli legtöbbször; ellenben az értelmet és szívet földön heveretvén itt-ott amaszt csak arra használja, hogy nézze, miből lehet sokat csinálni; a szívnek pedig meghagyja, hogy egyebet se

¹ Hunfalvy: Tanulmányok 296—309. l.

csodáljon, mint gazdagságot. Így lesz dicsvágyból fősvény. A demokracziában a szegények felülkerekedvén a kevesek ország-lásából népországlás lesz. Itt szabad a lakosság, szabadsággal teli az alkotmány: kiki úgy rendezi életét, a mint kedve tartja. Nincs kényszerűség hivatalt viselni, ha valaki nem akar, vagy szót fogadni, ha nem tetszik, vagy háborúba menni, avagy békében lenni másokkal, hanem ezt is, azt is kiki akkor teszi, a mikor tetszik. Az alkotmány egyenlőnek egyenlőtlennek egyenlőséget oszt. Az atyának a fia a minden gyönyörnek hódolókkal társalog. Rossz kívánságok foglalják el lelkét, melyet szép igyekezetektől és igaz tudománytól üresnek találnak. E helyet hazugság, hizelgés, álvélemény támadnak benne. A népuralomban az emberek megkoszorúzzák a fejetlenséget, elvetemülést, nagy szemtelenséget és tékozlást, ezt nagyszerűségnek, a szemtelenséget férfiaságnak, az elvetemülést műveltségnek, a fejetlenséget szabadságnak nevezvén. Az ifjú dorbézol, kurjongat, máskor meg vizet iszik, koplal. Az atya egyenlő fiával, mert fél tőle, a fiú egyenlő atyjával, mert megveti. Szóval az ifjak mindenben hasonlóak az öregekhez. A tulság azonban mindig romlásra viszen időben, fűben, növényben, állati testben és államban: így a felette nagy szabadság is a legnehezebb szolgáltságba megyen át. A zsarnokságban a zsarnok eleinte minden ember iránt nyájas, sokat ígér egyeseeknek . . ., földeket oszt. A szabadon gondolkozóknak ellensége. A népuralmi atyának fia vigadoz, vendégeskedik, mert a benne lakó szerelem kormányoz . . . előbb a maga vagyonát tékozolja, aztán kölesönöket szed . . . majd lopni kezd . . . majd szülei vagyonát és életét sem kiméli, . . . hazája ellen is törekszik . . . egyházakba tör, embereket lop . . . Az ilyen a legnyomorultabb ember, mert kívánságainak szolgája; s mert azokat ki nem eléghitheti, tehát szegény is, tele van rettegéssel.

Az ilyképen mind jobban elaljasodott vágyak az embert magasabb erkölcsi hivatásának s kötelességének színvonalán nem engedik megmaradni, mert Aischylos (Agamemnon 675.) szerint:

A gonoszoknak bűne hozza
Bűnök ezrét e világra.

„Már pedig (Demosth. A hűtl. köv. ügy. 228) egyes esetekben elkövetett hibák lassanként egy mederben összefolyva, bajba juttathatják végtére az egész várost.“

Platon elismeri, hogy a különböző kormányformák alatt az eszméknek, viszonyoknak, cselekvényeknek, szóval az erkölcsi magatartásnak különbsége és más másfélesége állván elő az egyéni lelkület, a karakter s ekként az egyén erkölcsi értéke is változik. A viszonyok átalakulásával tehát, nemkülönben saját életkorának haladtával az embernek nézetei, fogalmai is változnak. „De azon idő alatt is, — úgymond Sokrates (Platon Symposion 207 b.—E és 208. A.) — a melyben mindenik állat él s ugyanazon egynek látszik lenni . . . csak úgy, mint az ember is gyermekkorától fogva öregségig egynek mondatik; pedig az soha nem ugyanaz magában, hanem mindig újul s mindig veszít hajában, húsában, esontjaiban, véreben, szóval egész testében. S az nemcsak testére nézve áll, hanem lelkére, szokásaira, erkölcsére, véleményeire, kívánságaira, gyönyöreire, fájdalmaira, félelmére nézve sem marad azonos az ember, mert benne folyvást újak keletkeznek s mások szűnnek; a mi pedig még különösebb, az, hogy ismeretei sem maradnak ugyanazok, hanem mások támadnak s mások enyésznek, tehát ismereteinkre nézve sem vagyunk mindig egyek, minthogy azok mindig változnak, mert a mit elmélkedésnek nevezünk, az az enyésző ismeret végett való gond; a felejtés ugyanis a tudásnak veszítése. Az elmélkedés már a vesző tudás helyébe ismét újat szerezvén, megtartja a tudást, mely azután ugyanegynek látszik.“

S minél elütőbb a kormányzandó népnek a fogalom köre és hajlamai, annál kevésbbé vehető rá közös elhatározásra. „A szónok hatalma (Demosthenes: A kosz. ügy. 277.) legnagyobb részt hallgatóságától függ: a mint ti fogadjátok, a mekkora jó indulatot ti mutattok iránta, olyan színben tűnik fel minden egyes beszélő tehetsége.“ Demosthenes, annak hangsúlyozásával, hogy a nép hangulatainak állhatatlansága Fülöp terveinek kedvez, elmondja, hogy mit jelentettek a követek a macedon királynak (A hűtl. köv. ügy. 136.): „nincs állhatatlanabb valami az egész világon, mint a nép. Valamint a soha el nem ülő fuvalom a tengeren, mozog az is, a merre a véletlen viszi; egyik jő a másik megy, de a közügyekkel egyik sem törődik s nem tartja emlékében. Csak arra van szükség, hogy néhány barátja legyen neki köztetek, olyanok, mint például a beszélő, a kik ti nálatok minden egyes alkalommal az ő érdekében működnének és intézkednének; ha ezt az eszközt megszerezheti, könnyen keresztül vihet akkor nálatok mindent, a mit csak akar.“

Azért „a szónokok (Platon Theaitet. 201.) és a jogtudósok képesek akármire rávenni az embert az ő mesterségükkel, de korántsem úgy, hogy felvilágosítanak, hanem mivel olyan véleményeket tudnak az emberben ébreszteni, a milyeneket csak akarnak.“ Az akarat, az inkább mellérendelt, önállóan kezelhető egyéni ismeretek miatt nagyban a kicsinyt s kicsinyben a nagyot tartalmazó gondolatok kapcsolatának s ekképen a sovány köztudat, valamint a tapasztalatok sokfélesége s így többféle választást engedő viszonyaik következtében gyengébb, egyezőtlenebb, az áthajolásra és megalkuvásra annál hajlandóbb lett. Kleon, rossz néven vevén, hogy a nép mytilenebeliek legyilkoltatására hozott határozata mellett nem tud szilárdul kitartani, elmondja, hogy az oly állam, mely gyarlóbb törvényeit tántoríthatatlanul megtartja, többre megy, mint az, melynek legjobb törvényei vannak ugyan, de nincsenek érvényben; hogy a képzettség és a tapasztalat hiánya, ha józan önmérsékléssel van összekötve, általában több sikert képes felmutatni, mint a féltelenséggel járó ügyesség. Majd így folytatja (Thukyd. III. 38. 1. 2.): „Azt szeretném tudni, ki fog a határozat ellen beszélni s ki lesz bátor annak bizonyítására, hogy mytilenebeliek vétkei nekünk hasznunkra válnak, a mi szerencsétlenségeink pedig szövetségeseinkre nézve károsak. Világos, hogy a ki ezt elköveti, vagy szónoki talentumában bizakodik s ennél fogva a mellett kardoskodik majd, hogy az, a mi általános el van fogadva, elhatározva nincs, vagy pénzzel van megszédítve s e miatt csinos, körmönfont beszéddel, a ti félrevezetésekre fog próbát tenni. A haza az ilyes versenyek pályabérét másoknak adja, maga pedig a veszedelmeket veszi magára. Ennek az okai ti vagytok, kik e versenyekben fonákul kezelitek a pályabírák tisztét . . . különösen jók vagytok arra, hogy az előadás feltűnő és különös voltával rászedjenek s egy jónak tapasztalt javaslatához ne ragaszkodjatok, mivel minden rendkívülinek rabjai, a megszokottnak megvetői vagytok . . . Hogy kereken kimondjam, a fülek gyönyörködtetésére való törekvés vett rajtatok erőt s inkább a sophisták henyén üldögélő közönségének, mint a haza ügyében tanácskozó polgároknak látszotok.“¹

¹ Fülöp jól tudván, mily nagy hatalom az élőszó — különösen az állhatatlan nép irányítására — a fegyverszünetet kérő athénaieknek azt

„Azonban a bölcs ember és a jó szónokok keresztül vizsik azt is, hogy becstelen dolgok helyett a becsületesek tűnjenek fel az államukban igazságosaknak és szerepelnek ilyenekül. (Platon Theaitet. 167. B.) „Mert a kik lelkőknek rossz tulajdonságainál fogva lelkőkkel rokon érzékekkel bírnak, ezeket csak a jó lélek szokta úgy átalakítani, hogy más, még pedig olyan érzékeket szerezzenek, melyeket némelyek járatlanságukban igaz jelenségeknek hívnak.“

„A szónok (Platon Gorgias 52. 1.) sem igazságtalanul vissza nem élhet a szónoklattal, sem akarattal igazságtalanságot el nem követhet.“ S Demosthenes (A kosz. ügy. 246.) önmagáról önértékesen bevallja, hogy az athénaiak késedelmezését, határozatlanságát . . . vetélkedését mentül kisebb mértékre szorította s . . . egyetértésre, békeségre, a kötelességek teljesítésében való buzgalomra serkentette polgártársait. Ezért a szónok az erős indulat gerjesztésre és rábeszélésre való törekvéseben pathoszszal beszélhet. Demosthenes kérdi (A kosz. ügy. 278.) . . . „Sohasem kell hát államférfiúnak, vagy szónoknak szenvedelemmel szólni? De igenis kell akkor, ha a haza főérdekei forognak veszedelemben, vagy akkor, mikor nemzete ellenségeiről van szó: ilyenkor válik meg, ki a nemes gondolkodású jó hazafi.“¹ Ha mégis az ember legjobb szándékai nagy erőmegfeszítéssel járó törekvései daczára a sok akadályozó körülmény miatt nem érhet el czélt,

izeni (Demosth. A kosz. ügy. 116.), hogy rossz tanácsadóikra ezentúl ne hallgassanak. Ezen föltétel mellett ad helyet követeléseiknek. — A törvényszéki szónokok, mivel a pillanat hatása alatt beszélnek s szavukkal uroknak hizelegni, tettekkel kedvére lenni kénytelenek, nem független lelkűek. „Lelkők (Platon Theaitet. 173.) kicsinyes és nem halad egyenes úton. A kora ifjúságuktól tartó rabszolgáskodás megfosztá őket a fejlődéstől, nyíltszívűségtől és a szabad gondolkodástól . . . csakhamar csalfaságra és jogtalanságra szoktak egymással szemben . . . és semminemű egészséges gondolat nincs bennök.“

¹ Igen érdekes, hogy a tüzes beszédű Demosthenes (A hűtl. köv. ügy. 251—253.), midőn Aischines czélzással Timarchos szabaddabb magatartására (a ki „köpenyét is ledobta magáról a népgyűlésen s félíg mezitelenül is hadonászott, mintha csak birkózott volna“) — arra figyelmeztette a bírakat, Solon szobra milyen példáját adhatta az akkori népgyűlési szónokok komoly méltóságának az által, hogy kezét ruhája alatt, rejtve tartja, — bizonyítgatja, a több száz évvel később élt művész szobra a szenvedélyes államférfiút nem ábrázolhatta hiven.

arról ő nem tehet. S a legkiválóbb görög szónok Aischines ellenében a maga, Fülöp iránt tanusított eljárását igazolva (A kosz. ügy. 274.) mondja: „Minden más embernél ezt a nagyon határozott fölfogást találom e tekintetben: „Szántszándékkal vétkezett, valaki? Harag és büntetés sujtsa érte! Akaratlan tévedett? Bocsánatot neki, nem büntetést! S nem vétkezett, se nem tévedett, hanem életét teszi olyasmire, a mit mindenki hasznosnak tartott, de a többiekkel együtt ő nem érhet célzt: nem ócsárolni és szidalmazni kell az ilyen embert, hanem vele együtt busulni. (U. o. 285.) Bebizonyul mind ez nemcsak a törvényekből, hanem maga a természet is szentesítette írásba nem foglalt törvényeivel s az emberek közt divó hagyományos szokással . . .“

Dr. Janicsek József.

MORUS TAMÁS ÉS BACON FERENCZ.

— Első közlemény. —

I.

Az újkor kezdetét a XVI. század elejére teszik ma a történetírók.

Amerika fölfedezésével, illetőleg a reformatióval kezdődik az emberiség férfikorának élete, midőn a társadalmi befolyások építő és romboló munkássága egészen nyilvánvaló lesz.

Az újkor szellemi életének első fázisait azonban már a korábbi századokban is megtaláljuk.

A középkor századaiban két nagyhatalom kormányozza az embereket: a katonai hatalom, melynek birtokosa és legfőbb személyesítője a római császár, — és az egyházi hatalom, melynek szálai a római pápa kezeiben összpontosulnak.

Egész Európának kulturális élete is összefügg a két hatalom működésével; még a nevelés követelményeiben is döntőleg érvényesülnek.

Az egyházi hatalom, mint szellemi hatalom, a császári hatalom fölé emelkedik hamarosan; a középkor emberi inkább biznak a szelidség és békesség tanait, elveit hirdető, a szeretet hatalmával uralkodó egyházban, mint a világi, közelebbről katonai hatalomban, melynek hatását a népvándorlás idejében és a későbbi csatározások idejében is megismerhették.

A folytonos harczban kifáradtak az emberek. A szelíd, a békés foglalkozás, a közszabadságnak, a közbékeségnek óhaja mindig nagyobb és határozottabb lesz; az emberek összekötő kapcsolatokat, nemesítő eszményeket keresnek, melyeknek segítségével a sokféle ágazó társadalmi életben egymáshoz közelebb juthatnának.

A kereszténység, a keresztény vallás, magasztos tanaival összekötötte ugyan az embereket, — a hit jótékony hatása a nyári nap melegének erejével lelkesítette az emberek szívét. De az emberek, a gondolkodó és tenni akaró férfiak, nem voltak ezzel megelégedve, a vallás eszményi szeretete és tisztelete mellé oda vették a tudomány; a művészet kultuszát is és így akarták az emberiség szellemi életét regenerálni, megújítani.

Pár évvel ezelőtt, midőn Németország nagy physikusának, Helmholtznak, jubileumát ünnepelték, az európai hírű tudós a tudomány egybegyült képviselői előtt egy nagyfontosságú nyilatkozatot tett. A tudomány és művészet — ezek voltak Helmholtz szavai — az egyedüli kapocs, mely az embereket manapság egymáshoz fűzheti.

Egy szó kizárásával aláírom a nagy tudós állítását. Beismerem, tanítom is mindenkor a tudomány nagy hatalmát, de egyúttal a történelem tanulmányozása alapján állítom, hogy a vallás is összekötő kapocs volt minden időben és lesz is minden időben. A tudomány, közelebbről a bölcelet, szintén üdvös hatást gyakorolt minden időben az emberiség fejlődésére.

Az újkor szelleme, mihelyt tért hódít az emberek között, érvényesülni akar a nevelés és tanítás terén. A philosophiai fel fogás, a renaissance szelleme, habár csak szórványosan is kezdetben, behatol az iskolák termeibe, az emberi ész kutatásainak eredménye meglátszik a tanügy terén is. A bölceletet elválasztják a theológiától és összekötik az ókori classikusokban megnyilatkozó humánus eszmékkal.

Ez feltűnő, sőt érthetetlen is sok tekintetben; a visszaesés jelenségei látszanak rajta. Annál egészségesebb azoknak törekvése, kik a bölcelettudományt a reális étellel, a természettudományok művelésével, illetőleg az emberi társadalom és a nagy természet tanulmányozásával akarják összekötni, kik eszményi alapon akarják az emberi ész vívmányait az emberiség javára fordítani.

A középkornak egy nagy gondolkodója : Bacon Roger igazi tudós őszinteséggel így ír Opus majus című munkájának egyik lapján : *Pauca . . . sunt et vilia respectu eorum quae non itteligit, sed credit* — (A mit az ember tud, kevés és értéktelen ahhoz képest, a mit hisz, a nélkül, hogy tudná) — *et longe pauciora respectu eorum quae ignorat. Et quoniam respectu eorum quae*

scit homo, restant infinita, quae ignorat; insanus est, qui de sapientia se extollit et maxime insanit, qui ostentat et tanquam portentum suam scientiam nititur divulgare. Az emberi ész, az emberi tudomány sok kérdésre adós marad a válaszszal. A „hogyan“ megfejtése nem sikerül többször, a „miért“ kérdés még inkább eldönthetlen marad.

Bár ezt beismerjük, másrésről belátjuk, hogy a társadalmi kérdések, a politikai statusquok feltüntetésénél és megállapításánál, javításánál, az ipar és kereskedelem, szóval a realis élet követelményeinek tisztázásánál, valamint a világ, a természet tanulmányozásánál döntő szerep jut az emberi észnek és tudománynak.

Ez a fölfogás már a XIII. század végén, illetőleg a XIV. század elején jobban és jobban előtérbe lép. Epen azért a magam részéről az újkort nem a XVI. századtól, hanem a XIV. századból, a renaissance kezdetétől számítom.

A renaissance tudósainak munkássága sokoldalú; legkevésbé sem szorítkozik, mint sokan tán hajlandók elfogadni, kizárólag az ó-kori classikusok tanulmányozásának felújítására. — Egy nagy forradalmat idéz elő a humanisták fellépése, az emberi ész tevékenysége egyaránt érvényesülni akar a tudomány, a társadalmi élet terén és a természet vizsgálásában.

A reformmozgalom megindult még a XIV. század előtt, a XI. században. A tudományos kutatás szabadsága, az emberi ész ereje nyilatkozik meg Abelard munkásságában; a hit és az ész összeegyeztetése legközvetlenebb törekvése Anselmnek és az utána induló scholastikusoknak; az egyházi, politikai és társadalmi élet békéjének megteremtése, az önálló, független hatalom jogkörének elismerése, tiszteletben tartása, az egyén jogainak védelme csillámlanak ki a százados harcokból, melyeket pápa és császár, városok és fejedelmek, püspökök és tudósok folytatnak egymással.

Az egyén jogainak védelme, vele együtt a társadalmi, az állami élet regenerálása, a bölcsélet elveinek, az emberi ész erejének a társadalom javítására célzó törekvései tűnnek elő a nagy angol lordkancellárnak, Morus Tamásnak Utopia című művéből.

A tudósok állam-regénynek nevezik, én inkább társadalmi regénynek tartom. A kérdéseket, az elveket ugyanis nem az

állam, inkább a társadalom szempontjából magyarázza, fejtegeti, a társadalmi élet javításával óhajtja az állami élet biztonságát, hatalmát megállapítani.

A phantasiának nagy szerepe van Morus művében, de nem működik az emberi ész rovására. A humanista tudós, Morus Tamás ideális államának, társadalmának rajzával nemcsak képzeletben, hanem tényleg valósággal az emberiség megjavításának, a köz- és magánjó védelmezésének eszményét szolgálja. Jogokat teremt az embernek, melyeket respectáljon a társadalom és az állam egyaránt.

Morusnál a bölcsellettudomány nem a classikusoknak, hanem az emberi társadalomnak szolgálatában áll, — a másik lordkancellárnál, Bacon Ferencznél pedig a természet kutatásába mélyed a bölcselő emberi ész. Mind a kettő reformátor, mind a kettő paedagogus is. Az egyik az emberi társadalmat, a másik pedig az emberi gondolkozást akarja megjavítani.

A paedagogusnak mindig az egyes tudósok műveiben, egyes századok szellemi életében feltűnő eszméket, elvi álláspontokat, tantételeket kell kutatni, vizsgálni és fejtegetni.

A két lordkancellárnak eszközökben eltérő, sőt még a kitűzött célban sem megegyező munkásságát azért választottam fejtegetéseim tárgyává, hogy bevitassam azt, hogy a neveléstudomány, a nevelés kérdései egyformán fontosak társadalmi és egyéni szempontból és a neveléstudomány a társadalmi tudomány (sociologia) keretébe tartozik, miért is a nevelés a tanítás érdekeit, valamint kifejtendő elveit mind a két szempontból, egyéni és társadalmi szempontból kell vizsgálni.

Az egyén ugyanis öncélú és szabad; de szabadsága és így egyénisége is nem absolut, nem mindentől független. Az *ens sociale*, mint Aristoteles az embert nevezte, nemcsak önmagáért, hanem másokért is él a földön; egyéni jogain és kötelességein kívül vannak társadalmi, állami jogai és kötelességei, melyekre csak úgy nevelni, csak úgy tanítani kell, mint végső céljára. Ebben a pontban találkozik egymással a vallás, tudomány és művészet, melyek az emberi, társadalmi, nemzeti célok elérésében gyámolítják a gondolkodó és cselekvő embert, melyek nélkül sem az egyén, sem a társadalmi lény, sem egyes nemzetnek polgára nem képes kötelességét öntudatosan, ideális lelkesültséggel teljesíteni.

II.

Morus Tamás legjobb életrajza szerint 1478 év február 7-én született Londonban. Atyja, János, magasabb bírói hivatalt viselt és egyike volt Angolország legkitünőbb jogászainak. Fiának nevelésére nagy gondot fordított, fegyelem alatt tartotta. Tamás nem egyszer vallotta meg, hogy a törvények iránti tiszteletet szülőinek házában tanulta meg, innét vitte magával az életbe. Csakhamar belátta, hogy a házi fegyelem megtartása családi szempontból csak oly szükséges, mint az egyház, az állam törvényeinek respectálása társadalmi, vallási és állami szempontból.

A Cityben (London belvárosa) lévő Szent-Antal-iskolában nyerte kiképeztetését az elemi tantárgyakban és 13 éves korában Anglia primásának a canterburi bíboros-érseknek, ki egyúttal VII. Henrik király kancellárja volt, Morton Jánosnak házába került.

A tanulni akaró fiatal gyermekre ez nagyon jó iskola volt. A bíboros-érsek házában, kit, mint tudóst és embert egyaránt nagyra becsültek, Angolország világi és egyházi nagyjai megfordulnak, és a kis Tamásnak bő alkalmja lesz nemcsak személyesen megismerni Angolország nagy embereit, hanem megfigyelni őket beszédeikben csak úgy, mint cselekedeteikben, és a tanult, művelt embereket jellemző beszédmodort elsajátítani. A bíboros ez alatt figyelemmel kíséri Tamásnak fejlődő talentumát és napról-napra meggyőződik kiváló tehetségéről. Atyjával egyetértőleg az oxfordi egyetemre küldi, a hol 1492-ben kezdi meg egyetemi tanulmányait, mint az egyetem jogi karának hallgatója.

Az a mozgalom, mely a XV. század vége felé a Continenen oly nagy hullámokat vet, nem hagyja érintetlenül a szigetországot sem, Angliát. A renaissancenak Angolország tudományos köreiben, különösen az egyetemeken nagynevű művelői vannak, kik a megindult mozgalomnak propagandát csinálnak az egyetemi tanuló ifjúság között.

Az oxfordi egyetemen is szépen virágzik a XV. század végén a humanismus. Grocyn, ki akkoriban tért vissza Olaszországból, midőn Tamás az egyetemre került és magával hozta Olaszország földjéről a görög irodalmi lelkesült szeretetét, Linaere

és William Lily a tanuló ifjúság nagy érdeklődése mellett adják elő az egyetemen a görög nyelvet és irodalmat.

Tamás hamarosan felkeresi a három tanárt és szorgalmasan látogatja előadásukat. Atyja különben is folytonosan lelkére köti, hogy egyetemi éveit lelkiismeretesen használja fel; az önművelés nemesítő foglalkozásában és ne az egyetemi ifjúság sorai-ban elharapózott mulatozásokban találja örömét. Biboros jötevője pedig egyik collegiumban szerzett számára helyet, hol az önfentartás gondjaitól megszabadulva nyugodtan foglalkozhatott a tudományokkal.

A classikus remekírók műveiben a gondolatok szabatosága és világossága, a kifejezések egyszerűsége és biztossága bilincselik le figyelmét. A gyermek-ifjú összehasonlítja korának gondolkodását a görög írók, különösen a görög bölcselek műveiben híven megőrzött gondolkozással és arra a meggyőződésre jut, hogy a görög bölcselek az értelmi nevelés terén a legkiválóbb nevelői úgy az egyes embereknek, mint az emberi társadalomnak.

Morus Tamásnál különösen hangsúlyozni kell azt, hogy ő nem a képzelőtehetség művelése kedvéért tanulmányozza a classikusokat, hanem mint Erasmus és Melancthon, értelmi czélból. Plato és Aristoteles legkedvesebb auctorai, kiknek tanulmányozására Grocyn tanár hívja fel figyelmét, a ki, az egykoriak tanubizonyysága szerint, kiválóan jártas volt a két nagy görög bölcselelő bölcséleti műveiben. A gondolkodás tisztaságát és éles-ségét, szabatoságát és mélységét, melylyel a legnehezebb kérdéseket is megfejt, a legkétségesebb helyzetben biztosan tudja helyét betölteni, tiszta vallásosságán kívül a görög bölcselek műveinek köszönte Morus. A dolgokat és az eseményeket sohasem vizsgálta egyoldalúlag, hanem magas műveltségének megfelelőleg több oldalról akarta azokat megvilágítani. Dialectikus elme-éllel analizált mindent, és alapos tudásával karöltve járt az, hogy gondolatainak, ismereteinek közlésére nem kellett a szavakat keresni; szépen s egyúttal helyesen tudott mindig beszélni.

Ha oly helyzetbe jutott, melyben a komoly beszéd nem látszott alkalmasnak, jó kedvű tréfával, humoros szavakkal kemény igazságokat tudott környezetének tudomására hozni. Erasmus, kivel jóbarátságban volt, második Democritosnak nevezte, és jóízű tréfáiból, humoros ötleteiből sokat megőrzött a hagyomány.

Egyik tanárával, Lilyvel együtt görög epigrammokat fordít

le és közöl nyomtatásban. (*Epigrammata clarissimi disertissimique viri Thomae Mori Britanni pleraque e Graecis versa.* Basel 1518. 1520. *Progymnasmata Thomae mori et Guilielmi Lily sodalium.* Basel, 1520.) Erasmus említ szindarabokat, vígjátékokat is, melyeket Morus Tamás írt és előadott.

A hazai nyelv műveléséről sem feledkezik meg, kisebb költeményekben, melyek részint humoros versek, részint tanköltemények, áldoz a hazai műzsának.

Életére és egész jövő kialakulására, különösen tudományos munkásságára nagy befolyása lesz Erasmus Dezsőnek.

Az ünnepelt németalföldi humanista 1499-ben jön először Angliába, egyik tanítványának, Montjoy lordnak meghívására. Megjelenése felvillanyozza Angolország tudósait; sietve sietnek üdvözlésére mindazok, kik a tudomány művelői vagy barátai, maecenásai voltak. Montjoy lord bemutatja Erasmusnak Morus Tamást, ki ekkor már Angolország ünnepelt humanistái közé tartozott. Tamásra, ki csak az imént kezdte meg életének huszas éveit és a szellemi, a lelki fejlődésnek és haladásnak azon pontján állott, mikor tehetségei megizmosodva nagy munkásságra, bámulatot keltő működésre érez magában erőt az ember, melylyel nevét megörökítheti és által adhatja ivadékaiknak, — rendkívüli hatást gyakorolt Erasmus Dezső.¹

Erasmus Dezső, mint fönmaradt iratai bizonyítják, szintén megszerette a nyílteszű és lángelelkű ifjút és benső barátság keletkezik az évekkel idősebb (1467-ben született Erasmus) roterdami tudós és a fiatal angol humanista között. Erasmus szabadabb gondolkozása nem hagyta érintetlenül a huszonkét éves ifjút; a szabad eszmék — a legnagyobb valószínűség szerint — megnyerik tetszését.

De kevés idő múlva egy nem várt esemény képezi közbeszéd tárgyát Angolország társadalmi és tudományos kitünőségeinek összefüggésekor.

Coletus János, theologiai doctor és tanár, kivel Erasmus is jó viszonyban áll és több levelet intézett hozzá, melyek a nagy tudós munkái között az utókor számára is fönmaradtak, Erasmus

¹ Tudnunk kell azt, hogy a halhatatlanság tudata, a hírnév után való vágyakozás, a humanistáknak egyik jellemző tulajdonságuk volt. Morus is humanista volt, az általános jellemző vonás benne is megvolt.

távoztása után kihallgatta Morus Tamást, ki a gyónásban előadja kétélyeit és nyugtalan lélekkel kérdezősködik azokról a dolgokról, melyeket Erasmustól hallott. A vallást és tudományt egyaránt szerető Coletus a tiszta igazság földerítésén fáradozik az őszinte és tudományos ifjúnál. Az eredmény az, hogy Tamás azzal a gondolattal kezd foglalkozni, hogy lelke nyugalmanak helyreállítására szerzetessé lesz. Környezete, rokonai és a tudományos körök elbámulva hallják ezt a hírt. Pedig nem volt okuk csodálkozni.

Életrajza elején említettem, hogy Tamás a családi-ház szentélyében tanulta meg a törvénytiszteletet. A vallási, a társadalmi és az állami törvények iránt egyforma tiszteletet ápol mindig lelkében. Így történik, hogy Erasmus távoztása után, ki megszokott merészséggel nyilatkozott ezekről a törvényekről, az engedelmes és szelíd lelkű tudós, teljes nyugodtsággal kezd gondolkodni Erasmusnak beszédeiről. Nyugtalanság, majd a lélek békéjének óhaja támad erre keblében s ezeknek hatása alatt keresi fel a vallás szolgáját és kér tőle vigasztalást.

Ily állapotban akarja elhatározni magát arra, hogy szerzetes legyen.

De mihelyt lelkének nyugalmit és békéjét visszanyeri, más-képen kezd gondolkodni. Jobban és egyúttal egész higgadsággal magába pillant, önmagát vizsgálja. Vizsgálódásának eredménye az lesz, hogy nem neki való a szerzetesi élet.

Olyan kötelességeket vennék magamra, mondotta higgadt vizsgálat után, melyeknek nem tudok megfelelni. Elejtette tehát említett szándékát.

A vallásos szellemet azonban ezután is féltékenyen ápolja önmagában, sőt másokban is. Részt vesz a karthausiak vallási gyakorlatain; — az exertitiumok alatt mindig ciliciumot viselt — szent Ágostonnak de civitate Dei legszebb munkájáról felolvastást tart.

Önmagán uralkodott, vágyait, kívánságait, zabolázni akarta, de — pedig akadtak, kik későbbi viselt dolgai miatt ezt akarták reá fogni — sohasem volt fanatikus, a vallási kérdésekben türelmetlen. Magáról az apostollal így szólt: „scio, cui credidi, et certus sum“, — de másokat fanatikus türelmetlenséggel nem háborgatott.

Az oxfordi egyetemen töltött idejéből egyet őrizett meg

mindig, a görög bölcselek szereteté. Plato és Aristoteles műveit egyformán tanulmányozta; de kedves auctora mégis Plato, különösen azon művei, melyekben a nagy tudós államtani elveit fejtegeti.

Platonak πολιτεία czimű művében és a νομοι-ban véli megtalálhatni az állami élet ideálját. Egy egyszerű axiómában fejezi ki az állami életnek tökéletes formáját, sőt lényegét: az egyesek akarata legyen mindig alárendelve az összeség akaratának. De siet mindjárt kijelenteni, hogy ez eredményeket csak ott mutathat föl, a hol a Plato-féle δικαιοσύνη, a tiszta igazságosság, melyet a szeretet kormányoz, van urolomban. Az egyes alárendeli akaratát az összeségnek, az összeséget jelentő kormányzó hatalomnak; de nem azért, hogy lemondjon jogairól, hanem azért, hogy a kormányzó hatalom megvédje jogait. A kormányhatalomra a jogok gyakorlásában súlyos kötelesség nehezedik, melyeknek nem felelhet meg másképen, csak úgy, ha a szeretet és igazságosság erényeinek erejével uralkodik.

Gondolkodásában mindjárt ez a kiinduló pont mutatja, hogy az állam jólétét társadalmi alapon akarja megteremteni. A társas lény szempontjából vizsgálja az uralkodó és alattvaló közötti viszonyt; a társadalom két erényét, a szeretetet és igazságosságot iparkodik az emberi cselekedetek rugóivá tenni.

Egyik epigrammjában, Seneca után, ki is fejt, hogy a kormányzói hatalom a közjó végett van és nem magán-érdekek kielégítésére. A kormányzói hatalom biztos úton halad, ha ez a gondolat vezérli cselekedeteiben.

Az említett epigramm így hangzik:

Non timor invisus, non alta palatia regem,
Non compilata plebe tueatur opes,
Non rigidus vili mercabilis aere satelles,
Qui sic alterius fiet, ut hujus erat.
Tutus erit, populum qui sic redit utiliore
Ut populus nullum censeat esse sibi.

(Epigrammata. Basel 1518. 217.)

Politikai meggyőződésének tisztességétől és helyességétől csak úgy át van hatva egész valójában, mint vallásos meggyőződésének bizonyosságától. A pénzvágó VII. Henrik ellen épen olyan szívós kitartással védelmezi az angol parlamentben politikai meggyőződését, mint vallásos meggyőződését a magáról megfede-

kező, az élvezetek bódító mámorába temetkező VIII. Henrik ellen. Politikai meggyőződéseért martir lett volna már 1504-ben, mint a hogy vallási meggyőződéseért vértanúságot szenvedett 1535-ben.

Az egyéni meggyőződésnek védelmezője, barátja volt. Az igaz, hogy ebben nem ment el végletekig. Az egyéni meggyőződést nem respectálta ott, a hol az egyházi vagy állami léte érdekét veszélyeztetett. Liberális volt, hogy ezt a mai felkapott szót használjam, a szó igaz értelmében. Mindennek és mindenkinek megadta a magáét, sőt jogaiban védelmezte. De megtudta különböztetni a szabadságot a féktelenségtől. A protestantismussal — ez igaz — nem rokonszenvezett.¹ Ez is egyéni jelleméből következett. A törvénytisztelő, conservativ gondolkozású Morus Tamás forradalmi törekvéseket látott a protestantismusban, ezért perhorrescálta. Álláspontjának — szerintem — ez helyes magyarázata.

1494-ben már nyilvánosan működik, mint joggyakornok New-Innben; — 1496-ban Lincoln-Innbe veszik fel és nem sokára Furnival-Innben docens lesz. 1509-ben Lincoln-Innben bíró és 1511-ben majd másod ízben 1516-ban ugyanott docens lesz. 1505-ben külön háztartást rendez be magának és meg is nőül, Colt Jankát — Janette — veszi el feleségül.² Kivel hat évig élt boldog házasságban, melyből négy leány származott. Első feleségét 1511-ben elveszítvén, másodszer is megnősült, feleségül vevén Middleton Alizt.

Erasmus, kinek valószínűleg tudomása volt Tamás azon szándékáról, hogy az szerzetes akart lenni, melyet Erasmus, bár ő maga pap volt, nem helyeselt, örömmel értesült arról, hogy Morus megnősült és mindjárt 1505-ben siet Angolországba, barátjának látogatására.

Tamás szíves vendégszeretettel fogadja és a két barát mohó vágygyal kezdi tanulmányozni Lukianos műveit, melyekből többet latinra fordítanak.³ 1508-ban Erasmus rábeszélésére Tamás

¹ Többen, köztük Hume és Voltaire e miatt keményen meg-támadták.

² Veje, Roper azt állítja, hogy Tamás a Colt leányok közül a középső iránt érzett voltaképen szerelmet, de mint jószívű ember az öregebb leánynak kezét kéri meg.

³ Tamás lefordítja a „Cynicus” — „Necromantia” — és a „Philopseudes”-t latinra. A „Tirannicida” nemcsak a fordítás szempontjából, hanem jogi vonatkozásai miatt is érdekelte az ügyvéd

is kimozdul a szigetországból és a Continens főhelyeit meglátogatja; Párisban és Löwenben hosszú ideig tartózkodik; visszatérte után, tán vele együtt utazott, újra vendégül fogadja Erasmus barátját, kit az „*Encomium moriae*“ című nagy hírre vergődött munkájának megírására ösztönöz.¹

Morus maga visszatérése után angolul kezdett írni; több classikus munkát angolra fordít, 1510-ben megírja a középkor bámulatos portentumának „*Pieus Mirandula*“² grófnak életrajzát³; — 1513-ban pedig III. Richard életrajzát,⁴ melynek latin eredetijére Morton hívta fel figyelmét.

E közben mindig jobban és jobban halad előre. 1510-ben „*Underscheriff*“ (polgári ügyek bírása) lesz és nagy hírnévre emelkedik bírói székében. Négy évvel később, hogy hivatalát elfoglalta, egy fontos polgári pör elintézése kerül kezei közé, mely egyszerre az ország első embereinek figyelmét rátereli. A londoni kereskedők és az idegen, különösen a flandriai kereskedők közt üzleti dologban nagy pör támad, melyben Tamásnak kellett a bírói ítéletet meghozni. Ebben az ügyben oly éles észszel, akkora szorgalommal működik, hogy magára vonja Anglia nagy kancellárjának, Warham bíborosnak figyelmét. Egy küldöttség megy Flandriába 1515 május 12-én Tunstall Cuthbert vezetése alatt, hogy az angol és flandriai kereskedők követeléseit eligazítsa. Ennek a küldöttségnek Tamás is tagja volt.

Flandriában való időzését arra használja föl, hogy az Antwerpenben lakó Aegidius Péter humanistának üdvözlésére siessen,

Morust. A lefordított művek nyomtatásban is megjelentek ily czimen: „*Luciani Dialogi . . . compluria opuscula longe festivissima ab Erasmo Roterdamo et Thoma Moro interpretibus optimis in latinorum linguam traducta*, Paris 1506. fol.—1514. 4° Venetiis (Ald.) 1516. 8° Basel (Trb.) 1521.

¹ A moria szót Erasmus szójáték kedvéért választja és Tamás nevére vonatkoztatja. Morio, görögül *μορος*, országos bolondot jelent.

² A középkor leggenialisabb tudósa, ki az akkori tudományok mindegyikében bámulatos jártasságot tanusított. 1494-ben halt meg; még harmincz éves sem volt.

³ Here is coteyned the life of I. Picus, Erle ot Myrandula. With divers epystles and other workes of yesaïd. I. Picus o. J. Neudruch von Rigg in Nutts Tudor Library. 1890.

⁴ Die History of Richard III. erschien zuerst 1543 in Hardings Chronicles, dann 1557 in den Works Neudruch 1883 von Lumby, Pitt Press series.

kit Erasmus beszédeiből jól ismert. Benső barátság támad egyszerre a gondolkodásban és törekvésekben megegyező két humanista közt; valószínűleg akkor beszélük meg együttesen az Utopiának tervezetét, melybe Tamás visszatérte után mindjárt belefog. Az Utopia szerkesztésében Aegidiusnak nagy része van, sőt Erasmus szerint a második könyvet ő írta.

Visszatérte után szédítően emelkedik az ünnevelt humanista tekintélyben és méltóságban egyaránt. Mikor VIII. Henrik a trónt 18 éves korában — 1509-ben elfoglalja, Tamás nagy reményekkel néz uralkodása elé, kit mint a tudomány és művészet barátját Erasmus barátjával együtt melegen üdvözlől trónra léptekor.

A király is hálás hű alattvalója iránt, nagyfontosságú küldetésekre használja föl, hogy mint humanista szónoki tehetségét bemutassa.¹ 1518-ban a titkos tanács tagja lesz, 1521-ben a király kegyelme lovagrendbe emeli föl a polgári származású tudóst. 1523-ban, szintén Wolsey közvetítésével, az alsóház szónoka lesz. Királyával együtt védelmére kel a catholicismusnak Luther Márton ellenében. Részt vesz, mint író a VIII. Henrik neve alatt megjelenő: „Defensio septem sacramentorum“ szerkesztésében, és a tudósok azt tartják, hogy Luther Márton gyalázó iratára, melyben a legkiméletlenebb szavakban támadja meg a reformátor Angolország királyát, kit csak az imént tisztelt meg a római pápa a „defensor fidei“ szép czímmel, mondom erre a gyalázó iratra írt röpiratot, mely 1523-ban Rosseus Vilmos² név alatt jelent meg, maga Morus írta. Annál könnyebb ezt állítani, mivel ebben az időben theologiai kérdésekkel foglalkozik irodalmilag is.³

¹ 1517-ben Calaisba küldi Wolsey tanácsára a király, 1520-ban a királylyal együtt szintén ide jön, a Budeust ismeri meg Erasmus közvetítésével, — 1527-ben Wolseyvel együtt Amiensbe megy, — 1558-ban Tunstallal Cambreyba, mely útjának az a czélja, hogy Angolország és Franciaország közt a barátságos szövetséget megkösse, illetőleg megerősitse.

² Eruditissimi viri G. Rossei opus . . . quo refellit Lutheri calumniam, quibus Angliae regem Henricum octavum scurræ turpissimus insectatus: excusum denuo adiunctis indicibus opere I. Carcellii. London 1523. 4.

³ A négy utolsó dologokról. Ugyanekkor 1526-ban Pomeranus ellen egy levelet ír, melyet 1568-ban publicáltak. Doctissimi D. T. Mori Epistola, in qua non minus facete, quam pie respondet Litteris Joannis Pomerani. Löwen 1568.

A legbensőbb viszony támadt ennek folytán Tamás és a király között. A fejedelem azt gondolja, hogy minden körülmények között számíthat Tamás alattvalójának ragaszkodására, sőt védelmére is; azért egy fontos lépésre határozta el magát.

Ebben az időben VIII. Henrik megkezdte az actiót, hogy első feleségétől az arragoniai Katalintól ¹ elválaszszák és a ragyogó szépségű Boleyn Anna udvarhölgygyel házasságra léphessen. Wolsey kardinális lordkancellár azonban útjában állott; ² elhatározta tehát, hogy állásától elmozdítja. Annál könnyebb volt ezt megtennie, mivel a lordkancellárnak a diplomácia terén nem voltak szerencsés tettei, ellenkezőleg balsikerei.

Morus Tamás lesz a kardinális utódja a lordkancellári méltóságban. A nagyszabású diplomatát, mert Wolsey szerencsétlen keze daczára nagy diplomata volt, egy nagytudományú, előkelő műveltségű tudós, egy lelkiismeretes férfiú váltja föl, ki ebben a méltóságban az első világi ember.

Egygyel nem számolt VIII. Henrik király; azzal, hogy Tamás a törvényeknek legnagyobb tisztelője és mint ilyen az egyház ügyeért, törvényeinek integer megtartásáért jobban lelkesedett, mint Wolsey bíboros, az egyházfejedelem.

Csak olyan ember maradhatott meg akkor a lordkancel-

¹ 1509-ben II. Gyula dispensatiójával vette el Katalint, testvérbátyjának a 14 éves korában elhunyt Arthurnak özvegyét. „Quam sic initio regni amavit, ut nemo vir erga charissimam conjugem majorem ostenderit amorem“ — írja Reginaldus Polus canterburyi érsek és bíboros, a királyi család rokona. Később azonban ráún a jámbor és szellemes, de nálánál nyolcz évvel idősebb nejére, kivel tizenkét évi házasság alatt, három fiút és két leányt nemzett, kik közül azonban csak Mária hercegnő volt életben.

² Ebben az ügyben ugyan nagyon is ingatag, kétszínű politikát folytat Wolsey kancellár. Azt mondják, hogy a király az ő tanácsára kezdte vitatni első házasságának, mint vérfertőző házasságnak érvénytelenségét; de Wolsey azt akarta, hogy a király első házasságának érvénytelenítése után vegye feleségül az alanconi hercegnőt, Margitot, Ferencz francia király nővérét. A ravasz diplomata azért akarta ezt, hogy bosszút álljon V. Károly császáron, ki őt egyszer megsértette. Katalin ugyanis V. Károlynak nagynénje, a francia király pedig tudvalevőleg Károlynak ellensége volt.

Mind ezek daczára, mint a római egyház bíborosa, mégis feszélyezett helyzete van a yorki érseknek, Wolseynek ebben az ügyben. Henrik elhatározását így érthetjük meg.

lári méltóságban, a ki kész volt mindennel megalkudni. Lelkiismeretes ember, a ki jogot, törvényeket, társadalmi erőnyeket, egyéni becsületet nagyra becsül, bárki lett is ez, okvetetlenül conflictusba keveredik az autokrata VIII. Henrikkel, kit a leg-erősebb szenvedélyek egyike teljesen rabjává tett, ki önuralmát elveszítvén, másokon uralkodni, másokon kormányozni nem tudott.

A pápával mindig feszültebb és feszültebb a viszony. Az egyház törvényeinek legfőbb öre respectálja elődjének dispensatióját, melylyel Henrik első házasságát testvére özvegyével megkötötte; kötelességszerűleg nem teszi magát túl a hitelvi, dogmatikai állásponton, nem jelenti ki bírói ítélettel érvénytelennek Henrik és Arragonia hercegnőjének házasságát. Henrik, a „defensor fidei“, napról-napra izgatottabb és ily lelki állapotban intézi támadásait a katolikus egyház feje ellen.

III. Incze ideje óta Angolország, szentesített törvény értelmében, adófizetője a római Szentszékeknek.¹ A törvényes kötelezettség alól Henrik sem vonta ki magát mindedig, az obulusokat pontosan elküldötte Rómába. Most arra határozta el magát, szenvedélyes lelkének parancsoló szavát követvén, hogy az adót Rómának többé nem fizeti meg. Bizott az új lordkancellárban, hogy szándékában támogatja. Emlékezett még, mily lelkesen üdvözölte trónraléptekor Erasmussal együtt Tamás is őt, mint a tudományért. művészetért lelkesülni tudó fejedelmet.

A következő események beigazolják, hogy Henrik nagyon rossz emberismerő volt.

1532-ben május hó 13-án egy eddig hallatlan dolog történik Londonban. A lordkancellár, a törvényeknek a király után első öre, megtámadja a titkos tanácsban a király kezdeményezésére alkotott azon törvényt, melyben az ország kijelenti, hogy az Incze korától szokásos adót a jövőben nem fizeti meg Ő Szentségének. A király a bámulatból egyszerre féktelen dühbe jön, melynek eredménye az, hogy rögtön május 16-án megkapja Morus Tamás fölmentését a lordkancellári méltóság alól.

A király ezt sohasem tudja megbocsátani Tamásnak. Az oppositio váratlan volt. Henrik nem mert erre gondolni soha. Pedig ha jobban ismerte volna a törvényeket tisztelő Tamásnak lelki világát, ha a szenvedély nyugodtságban hagyta volna csak

¹ Angol- és Irország 1000 font sterlinget fizettek.

rövid időre is lelkét, a józan ítélet szava nem lett volna annyira elítélő Morus Tamás eljárásáról. De ez nem történt meg. Ellenkezőleg mint magán embert is üldözte, teljesen megsemmisíteni törekedett. Az elvakult király ellenségének tekintette, kitől, mint nagyeszű, nagytudományú embertől, a kinek erkölcsi jelleme, élete, egész Angolország osztatlan szeretetét biztosította, félt is. Elvakultságában mindent bűnnek rótt fel Morus Tamásnál.

A tragédia befejezését mindnyájan tudjuk a történelemből. A pápai dispensatiót meg nem nyerhetvén, önkényűleg elvált első nejétől és Crammer tanácsára, kit cantenbury-i érseknek nevez ki, egybekelt Annával,¹ miután néhány egyetem² elválását jogosnak nyilvánította. VII. Kelemen pápa e miatt egyházi átokkal sújtotta, mire ő válaszkép országát elszakította a római szentszéktől és magát Anglia világi és egyházi fejének jelentette ki.

Királyi rendeleteket meneszt ezután országában széjjel, melyekben fejvesztés büntetése alatt kötelezi minden alattvalóját arra, hogy őt az Angolország egyházi fejének elismerjék, Annával kötött házasságát törvényesnek és érvényesnek tekintsék és az ebből a házasságból származható gyermekeinek örökösödési jogát senki kétségbe vonni ne merészelje.

A parlament és az alsó papság egy része igazi bisantinissussal, szolgálalkú és képmutató módon hajol meg a magáról, jogairól és kötelességeiről megfélelkezett királynak rendeletei előtt; — kijelentik, hogy a fölséges királyi rendeleteket oly kötelező erővel bíró törvényeknek ismerik, mintha mind a két ház vitatása és elfogadása mellett alkották volna. A felsőbbeségi esküt lelkiismeretfurdalás nélkül tették le mindezek. A király nevében Tamást is felszólították, hogy az esküt tegye le. Az egész ország, első sorban a király, kíváncsian várják, mi lesz Morus válasza. A törvénytisztelő Morus Tamás önmagához következőes marad, nem tagadja meg multját, kijelenti, hogy a felsőbbeségi esküt nem teszi le.

A lélekűvára nézve hálás thema lett volna vizsgálni Henrik királyt. Mily gondolatok dúlhattak lelkében, mikor 1534 áprilisában egykori kedvelt hívét, lordkancellárját a Towerbe záratta; — az állhatatosan megmaradó, az esküt megtagadó ellen

¹ 1533 január havában.

² A cambridgei, oxfordi és még egy-két francia, olasz egyetem.

1535 júliusában a pört megindítja és a halálos ítéletet pár nappal később kimondja. 1535 július hó 6-ának reggelén sujtja a végső csapást a bakó. A törvénytisztelő, még javakorában levő férfiúnak utolsó szavai voltak: „úgy halok meg, mint a király hűséges alattvalója és szentegyházamnak engedelmes gyermeke“. A halálhoz vezető órában az egyház tette erőssé lelkét. Mint Boëtius a bölcséletben, Tamás a vallásban keresett és talált vigasztalást.¹ A porba omlott testben egy nemesen érző szív szünt meg dobogni, egy nagy lélek gondolkodni és cselekedni.²

III.

Erasmus 1519 július 23-án (Ep. 447.) Huttenhez írt levelében Morus főművének, az Utopiának³ czélját a következőkben foglalja össze: *Utopiam hoc consilio edidit, ut indicaret, quibus rebus fiat, ut minus commode habeant respublicae: sed Britannicam potissimum effinxit, quam habet penitus perspectam cognitamque.*⁴

¹ Felesége és leánya, Roper Margit, hosszú ideig tartó fogságában többször meglátogatják és rábeszélni akarják, hogy tegye le a felsőbbbségi esküt (*iuramentum supremae et successionis*). Hiába volt minden fáradozásuk. Azért a hűsz esztendőért, — felelte övéinek — mely életemből legfőlebb hátra van, az örökkévalóságot nem akarom elveszíteni.

² Királya 12 évvel éli túl, Henrik 1547-ben hal meg. Cobbet szerint a legigazságtalanabb, legkeményebb szívű, legaljasabb és legvérszopóbb zsarnok, kit a világ keresztények és pogányok közt valaha látott.

³ Nagy elfoglaltsága közt írja munkáját: *Dum causas forentes assidue alias ago, alias audio, alias arbiter finis. alias index dirimo . . . mihi hoc solum temporis adquiro, quod somno cibogne suffuror, etc.*

⁴ Morus „*plena et perspecta cognitio*“-ja nem hízélgő Angliára. Az Utopiában ezeket olvassuk: *Quicumque regibus a consilio sunt, eorum nemo est, qui non aut vere tantum sapit, ut non egeat, aut tantum sibi sapere videatur, ut non libeat alterius probare consilium, nisi quod absurdissimis quibusque dictis adsentiantur et supparasitantur eorum, quos ut maximae apud principem gratiae student adsentatione demereri sibi. Quod si quis in illo coetu vel alienis invidentium vel praeferentium sua aliquid adferat, quod aut aliis temporibus factum legit aut aliis fieri locis vidit, ibi qui audiunt perinde agunt ac si tota*

A tudós humanista jogász, ki gondolkodásában és cselekedeteiben a jogi alapot mindig egyesíteni törekedett az erkölcsi alappal, sem a társadalmi helyzettel, sem az állami renddel nem volt megelégedve. Művében tehát oly társadalmi és állami állapotnak létrejöttén fáradozik, mely első sorban őt, azután pedig mindenkit kielégíthetne, kik a fölvetett kérdésekben vele egy nézetet vannak. Erre a célra fölhasznál minden eszközt, a komolyakat csak úgy, mint a tréfákat, a kaczagató dolgokat, sőt az iróniát is, melylyel a meglevő társadalmi és állami állapotokat nevetségessé tenni törekszik. Munkájának ezen részében a fantasziának nagy a szerepe, a tréfákban sokszor komoly igazság, viszont a komoly igazságokban gúny, humor, ironia lappang.¹

Ha valaki az Utopia megbírlásában erre fekteti a fösúlyt, akkor értem kedvezőtlen ítéletét; bár nem vonhatja kétségbe senki, hogy még ezen soraiban is kitűnik reformáló törekvése.² Hisz nevetve nagy igazságokat lehet mondani. Bár munkája említett helyein a fantasziának nagy szerepe van, az Utopia nem oly fantastikus mű, mint Bellamy „Looking backward“-ja vagy Verne Gyula regényei.³

Tamás korának uralkodó szellemi fölfogásához ragaszkodott, midőn az Utopiát megírta, sőt abból indult ki. 1507-ben jelen meg egy munka: „Quatuor Americi Vespucci Navigationes“ czím alatt, melyet Tamás az Utopiához mellékel is. Ebben

sapientiae suae periclitaretur opinio, et post illa pro stultis plane sunt habendi, nisi aliquid sufficient invenire, quod in aliorum eventis ver-
tant vitio . . . Tanquam magnum sit periculum, si quis ulla in re de-
prehendatur maioribus suis sapientior, a quibus tamen ut quidque
optime consultum est, ita aequissimo animo valere sinimus: at si qua
de re potuit consuli prudentius, eam protinus ansam cupide adreptam
mordicus retinemus. Itaque in haec superba, — folytatja Hythlodeus,
absurda ac morosa iudicia cum saepe alibi tum saepe in Anglia quo-
que incidi.

¹ Malim bonus esse quam prudens. volt jelszava, az Utopia irásában.

² Ezek a sorok azt mutatják, hogy néha nem tudja eléggé érthetően kifejezni a kitűzött főcél: az állami életnek társadalmi alapon szervezendő megújítását.

³ Bellamy Eduard, északamerikai író, született 1850-ben; 1871-től kezdve hírlapíró, 1876-tól a világirodalomnak él. „Looking backward“ czimű regényében, mely magyar fordításban is megjelent, a jövő socialista társadalmat fejtegeti (Visszapillantás 200-ról 1887-re).

beszéli el Vesputius, hogy negyedik amerikai útja alkalmával egy szigetre vetődik, melynek kikötőjében horgonyt vet. A dolog neki tetszik, azért ott hagy 24 embert, azok részére hús-ágvyút egyéb fegyverekkel együtt, ellátja őket élelmiszerekkel, melyek hat hétre az összes személyzet eltartására szükségesek és ő maga, 1504. év aprilis havában, a szigetről tovább hajóközlik.¹ Hythlodeus, az Utopia főszereplője, az itt hagyott 24 férfiú egyike volt, ki bátor hajós létére a most fölfedezett szigetről kirándulásokat tesz, mely kirándulásainak eredménye az Utopia sziget felfedezése.²

Morus Tamás jól tudja, hogy korában mily szívesen olvasnak az emberek földrajzi könyveket.³ Az új világrész, az új szigetek felfedezése, lázas izgatottságba hozza az embereket; a kik nem szállhatnak hajóra, legalább így akarnak gyönyörködni: az új földek leírása képzeletükben oda szállítja az olvasókat az Oczeánon túl fekvő világrészbe, és mohó vágygyal szívják magukba az utazók leírásainak értesítését, akár a termő földről, az erőben duzzadó őserdőkről, akár pedig a nyers természet színpompájában gyönyörködni tudó, a természethez vad fanatismussal ragaszkodó bennszülöttekről írnak az utazók.⁴

¹ Relictis igitur in castello praefato christicolis 24 et cum illis 20 machinis atque aliis plurimis armis una cum provisione pro sex mensibus sufficiente.

² Némelyek szerint a földrajzi dolgok leírásában Morus Tamás Mandeville János angol utazónak és írónak (szül. 1300-ban St.-Albans-ban; Egyiptomban a szultán, később Chatäiban a nagy kán orvosa: évekig utazott Ázsiában, Afrikában és Európában. 1372-ben halt meg Lüttichben. Könyveit latin nyelven írta), földrajzi munkái után indul. Hythlodeust Morusnak Antwerpenben mutatja be Aegidius. Keresetlen egyszerűséggel beszéli el ezt az Utopiában.

³ Mindjárt bele kezd Hythlodeus tengerentúli tapasztalatainak leírásába (10. és köv.).

⁴ Utopia régiségéről Hythlodeus így nyilatkozik: Prius apud eos erant urbes quam homines apud nos . . . Olim annis abhinc ducentis supra mille navis quaedam apud insulam Utopiam naufragio periit, quam tempestas eo detulerat: eieci sunt in litus Romani quidam atque Egyptii, qui postea nunquam inde discessere. Hanc unam occasionem vide quam commodam illis sua fecit industria! — Nihil artis erat intra Romanum imperium, unde possit aliuique esse usus, quod non illi aut ab expositis hostibus didicerint, aut acceptis quaerendi seminibus adinvenerint.

A ki ilyen művek írására vállalkozik, annak tudnia kell azt, hogy az olvasók legszívesebben veszik, ha képzelő tehetségükre törekszenek az írók hatni. Verne Gyula regényeinek elterjedése mutatja, hogy még napjainkban is így van a dolog; fokozottabb mértékben állott az abban az időben, mikor a földfedezések idejében élt az emberiség.

Morus Tamás nem tett egyebet, mint kora embereinek lelkivilágához alkalmazkodott. De azért az Utopia, a humanista tudásnak műve, a renaissance legkiválóbb irodalmi munkái közé tartozik, melynek helyes megbirálásánál erre az alapra kell helyezkedni minden kritikusnak.

A bevezetésben említettem a renaissance törekvését, mely oda irányul, hogy az emberi ész érvényesüljön, úgy az emberismeret, mint a tudományos vizsgálódás és a társadalmi élet terén.¹ Ebben a mozgalomban az első megoldandó kérdések közé tartozik az, hogy az egyén miért él a világon? Az egyén jogainak elismerésénél önkénytelenül lép előtérbe az a kérdés, melynek feltevésével egyúttal igazoljuk, hogy ez erkölcsi momentumokat nem lehet mellőzni, ha az ember megismerésére törekszünk. Az ókori bölcselek közül erre a kérdésre Plato és Aristoteles egyaránt megfelelni akarnak, kik szerint az emberi boldogság csak az ész uralma alatt valósítható meg.

A boldogság ugyanis nem lehet más, mint az emberi természetnek megfelelő. Erényesen élni annyit jelent, mint aze emberi természetnek megfelelően élni. Csakhogy ennél az életnél tökéletesen érvényesülni kell annak az erkölcsi elvnek: vires inferiores superioribus subjiçantur; az emberi akaratnak, az emberi törekvéseknek, vágyaknak irányítója nem lehet más, mint maga az emberi ész.² Az emberi ész uralma arra vezérli az embert, hogy

¹ A beszélő Hythlodeus t, mikor tapasztalatait előadja, arra kéri Morus, hogy világosítaná fel arról: qualia sunt imprimis ea, qua apud populos usquam civiliter convenientes animadvertit recte prudenterque provisum. *Sane ac sapienter institutos cives haud reperias ubilibet.*

² A humanisták magasztaltak is minden embert, kinél az emberi ész hatalmát és erejét látták. Aegidius is mikor az éles eszt látja a megfigyeléseit elbeszélő Raphaelnál, így szól: Miror profecto, mi Raphael, cur te regi cuiuspiam non adiunges, quorum neminem esse satis scio, cui tu non sis futurus vehementer gratus, utpote quum hac doctrina

boldogságát igazi dolgokba helyezze, hogy ez irányú törekvésében úgy a durva önzés ki legyen zárva, mint a nem igazi javaknak szeretete.

Nemesség, az emberek részéről nyert tisztelet, társadalmi rang, pénz és gazdagság úgy szerepelnek az embernek szemeiben, mint a boldogságnak eszközei, többnél, mint igazi javai az embereknek. Hibás álláspont.¹ Az emberek valódi javai kétfélék: lelkiek, melyek fensőbbek és előbbre valók; ide tartozik mindenekelőtt, az értelem s ennek segítségével az igazság kutatása és birtokolása, továbbá egy boldogan eltöltött életnek lelünkben élő, fölemelő és nemesítő tudata, melyek folytonosan arra ösztönzik az embert, hogy ne elégedjék meg az elért eredménnyel, hanem úgy az igazság kutatásában, mint önmagának tökéletesítésében mindig előbbre haladni törekedjék.² A testi javak közül egy van, a mi az emberre nézve kizárólag fontos és szükséges, az emberi test egészségének föntartása. Utopiában azt az emberek oly fontosnak tartják, hogy az egészség megszűntével, ha az embernek nincs többé reménye arra, hogy elvesztett egészségét visszanyerje, a további életet haszontalannak, az öngyilkosságot indokoltnak mondják. Ebben az epicureus és stoabölcselek álláspontjára ismerünk.

Morus Tamás tanulmányozói közül többen, azt akarják bebizonyítani, hogy mikor az emberi boldogságnál azt hangsúlyozza: minden embernek joga van arra törekedni, hogy örömben muljanak el napjai, mely abban áll, hogy az ember, emberi természetének megfelelő életet biztosítson a maga számára, az epicureusok bölcséleti álláspontjára helyezkedik. Én nem írom ezt alá. Nem azt sürgeti ezzel, hogy az epicureusok morálja

atque hac locorum hominumque peritia non oblectare solum, sed exemplis quoque instruere atque adiuvare consilio sis idoneus.

Hythlodus azt feleli, hogy ő szívesebben marad független állásban, mint a fejedelem szolgálatában. *Primum enim principes ipsi plerique omnes militaribus studiis, quorum ego neque peritiam habeo, neque desidero, libentius occupantur, quam bonis pacis artibus, majusque multo studium est, quibus modis per fas ac ne fas sibi regna pariant quam uti parta bene administrent.*

¹ Utopia embere: neque opum, neque potentiae cupidus.

² Non in omni volupta felicitatem sed in bona atque honesta sitam putant: ad eam enim velut ad summum bonum naturam nostram ab ipsa virtute pertrahi . . .

értvényesüljön már abban az értelemben, a mely értelemben az emberek általánosságban szokták venni az epicureusok morális felfogását, hanem azt hangsúlyozza, hogy az emberek boldogságára irányított törekvéseiben egész valójában értvényesüljön maga az embertermészet az ész uralmának biztosításával.¹

Az életre, az igaz, föl akarja hívni az emberek figyelmét. A középkori társadalmi felfogással szemben, mely akár a zárdai nevelést, akár a várkastélyt tekintjük, nem törekedett az emberi élet olyan kialakítására, melyben az ember életét és munkásságát, mint egyén, mint társadalmi lény, teljesen az élet realis viszonyai szerint rendezze be, mert egyik kizárólag az ember szellemi életére, a másik pedig a testi életre volt tekintettel, olyan emberi és társadalmi életet sürget, melyben a testi élet követelményei a lelki élet uralma alatt a megengedett határok közt értvényesülnek.² Életkedvet akar egyszóval az emberbe önteni, hogy öröme teljék mindenben akár saját céljának megvalósítására, akár társadalmi rendeltetésének elérésére, akár állampolgári kötelességének teljesítésére törekszik; ne kelljen kényszeríteni, hanem úgy tekintse ezeket, mint könnyen, sőt örömmel megvalósítható dolgokat.³ Valódi realis vonások, realis

¹ Virtutem definiunt secundum naturam vivere, . . . cum vero naturae ductum sequi, quisquis in appetentis fugiendisque rebus obtemperat rationi. Rationem porro mortales primum omnium in amorem ac venerationem divinae maiestatis incendere, cui debemus et quod sumus et quod compotes esse felicitatis possumus; secundum id commonet atque excitat nos, ut vitam quam licet minime anxiam ac maxime laetam ducamus ipsi, ceterisque omnibus ad idem ob ineudum adiutores nos pro naturae societate praebeamus . . . Homo homini salutis ac solatio sit.

² Cum natura motrales invitet ad hilarioris vitae mutuum subsidium . . . eadem te jubet etiam atque etiam observare ne sic commodis suis obscundes, ut aliorum procures incommoda. - Servanda igitur non inita solum inter privatos pacta, sed publicas etiam leges, quae aut bonus princeps iuste promulgavit aut populus nec tyranide nec dolo circumspectus de partiendis vitae commodis, hoc est materia voluptatis communi consensu sanxit . . .

Beneficiorum vicissitudine pensatur, et ipsa benefacti conscientia ac recordatio caritatis eorum et benevolentiae, quibus benefecerit, plus voluptatis adfert animo, quam fuisset illa corporis, qua abstinuisti.

³ Voluptatem appellant omnem corporis animive motum statumque, in quo versari natura duce delectat. Appetitionem naturae non

törekvések, melyek még egyrésről egyénileg boldoggá tehetik az embert, társadalmi tekintetben az egész társadalom jólétének megteremtésére, illetőleg az állam polgárainak azon boldogságára vezetnek, melyre büszke öntudattal tekinthet vissza mindenki, mivel az ő munkájának, szorgalmának, fáradozásának is van része az eredményben.¹ Önmunkássága vezeti egyúttal arra, hogy a földhöz, melyen él, ragaszkodjék, a földet sajátjának, igazán szülőföldjének tekintse, azzal a benső ragaszkodással csüngjön azon, melylyel szoktak az emberek csüngni saját munkájukon. Az emberek necsak az égfelé tekintsenek, a földre is szegez-zék szemeiket; az ég szeretetével kössék össze hazájuk szeretetét.

Ez ugyan nem a humanisták találmánya; a kereszténység isteni Alapítója tanította erre a hazának szeretetére már évszázadokkal előbb az embereket; de az bizonyos, hogy általánosításán és széleskörű érvényre emelésén nagy szorgalommal fáradoztak a renaissance emberei, kik az emberi jogok vindicálásában az anyaföld szeretetének nemes erényét, az emberek féltett kincsének egyúttal nagy tettekre képesítő erényének tekintik. A hazaszeretettel együtt, az emberszeretet is jellemző vonása Utopia embereinek. Az emberszeretet, realisan szintén, az egyén önszeretetéből indul ki, ki önmagának okos, erkölcsileg megengedett és helyes szeretetében nem az iskolai tudósok okoskodását követi, hanem az embernek közvetlen vizsgálásából fest meg mindent.²

temere addunt . . . Sunt enim per quam multa, quae, cum suapte natura nihil contineant suavitatis, imo bona pars amaritudinis etiam plurimum.

¹ Nulla est usquam otiandi licentia, nullus inertiae praetectus. Nulla taberna vinaria, nulla cervisiaria, nusquam lupanar, nulla corruptelae occasio, nullae latebrae, conciliabulum nullum: sed omnium praesentes oculi necessitatem aut consueti laboris aut otii non inhonesti faciunt

Omnibus curant modis, uti apud se aurum argentum in ignominia sint. Catenas et crassos compedes, quibus coercent servos, iidem ex metallis operantur, quoscunque aliquod crimen infames facit, ab horum auribus annuli dependent aurei, digitus aurum cingit, aurea torques ambit collum et caput . . . auro vincitur . . . Apud Utopienses, si semel omnia res postularet efferri, nemo sibi iacturam unius fecisse videretur.

² Si hominum est maxime aliorum mitigare molestiam et sublata tristitia vitam iucunditati, hoc est voluptati reddere, quid natura, si non quemque inducit, ut sibimet idem praestet? Neque . . . cum te natura

Azok a subtilis dialectikus okoskodások, a szorosan vett realis élet szempontjából csekély, sőt majdnem semmi fontosságot nem követelhetnek, mivel ritkán tudnak valóban realis kérdéseket úgy megfejtetni, hogy az adott magyarázat mindenkinek általános megnyugtatósára szolgáljon.¹

Az ismeretek megszerzésére, a tudományos műveltség el-sajátítására törekedni kell minden embernek.² Utopiában kezdetben nem tanulnak idegen nyelveket; de később figyelmesek lesznek a görög irodalom és nyelv szépségeire; maga Hythlodeus vállalkozik arra, hogy görögül tanítsa Utopia lakosait, kik a görög auctorok olvasása közben arról győződnek meg, hogy az ő nyelvük és a görög nyelv között nagy a hasonlatosság. Az ügyes Hythlodeus meg is ragadja ezt az alkalmat, lelkesen törekszik bebizonyítani, hogy Utopiának lakosai a görögök ivadékai. A görög nyelv tehát nem idegen nyelv, tanulhatja azt bárki.

A nevelés és tanítás terén ez azonban csak az első újítás Utopiában, melyet a humanista Morus kétségkívül fontosnak tart. Ő teljesen át volt hatva a görög irodalomnak és nyelvnek, mint

moneat, uti in alios bonus sit, eadem te rursus iubet in temet saevum atque inclementem esse?

¹ Hi, in quibus a pueritia egregiam indolem, eximium ingenium atque animum ad bonas artes pròpensum deprehendere, soli disciplinae deputantur. Omnes pueri litteris imbuuntur, et populi bona pars, viri feminaeque, per totam vitam horas illas, quas ab operibus liberas diximus, in litteris collocant.

² A bölcsesetre ugyan szükség van az állami élet helyes vezetésében csak úgy, mint az öntudatos társadalmi élet érdekében. Csak-hogy nem a scholastikus bölcsesetre, mely „quidvis putet ubivis convenire; sed alia est philosophia civilior, quae suam novit scaenam eique sit accomodans, in ea fabula, quae in manibus est, suas partes concinne et cum decoro tutatur: hac utendum est tibi . . . si radicitus evelli non possint opiniones pravae, neque receptis usu vitii mederi queas examini tui sententia, non ideo tamen deserenda respublica est et in tempestate navis destituenda, — at neque insuetus et insolens sermo inculcandus, quem scias apud diversa persuasos pondus non habiturum, sed obliquo ductu conandum est atque adnitendum tibi, uti pro tua virili omnia tractes commode et quod in bonum nequis vertere efficias saltem ut sit quam minime malum. Nam ut omnia bona sint, fieri non potest, nisi omnes boni sint . . . In musica dialecticaque ac numerandi et metiendi scientia eadem fere quae nostri illi ceteri invenere . . . nuperorum inventis dialecticorum longe sunt impares.

paedagogiai eszköznek, fontosságától; a renaissance paedagogusait is jól ismerte. De ennél fontosabb az az újítás, melyet a nevelés és tanítás terén a természet tanulmányozása és a társadalom rationalis szellemének megteremtése által iparkodik kifejezni.

A sziget lakóinak helyzete hozza magával, hogy kutassák a természetet, csillagok és égitestek járását.¹ Az életfentartásának szükségyszerűsége arra is ösztönzi őket, hogy a célravezető eszközök feltalálásán fáradozzanak. Mikor ezek az eszközök megvannak, akkor nemcsak a társadalomban használják föl azokat a mindennapi élet igényeinek lehető kielégítésére, hanem az iskolában is. A szigetország lakosai gyermekeiket hamar bevezetik a természet törvényeinek ismeretébe; a csillagok járását, az égitestek mozgását már a gyermekkorban megtanulják. Nem könyvből tanulják azt, hanem a természetnek közvetlen megfigyeléséből.

A természet kutatása annyira lefoglalja az emberi értelem munkásságát, hogy nincs idejük dialectikus okoskodásokba mélyedni. A scholastikusok speculativ okoskodásainál többre becsülik a természet tünényeinek inductiv megfigyelését; a csillagászat tanulmányozásában is elkerülik a középkori astrologiát; az emberi okoskodásokban az exaltált helyzeteket semmire se becsülik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Tamás az ő korában írhatott így. Copernicus kanonoknak, ki szintén a renaissance gyermeke. csillagászati kutatásai nem ismeretlenek Morus előtt, ki a nagy tudósnak kortársa volt. (Copernicus született 1473-ban, meghalt 1543-ban.) Helyesen használja tehát föl az előnyös helyzetet és könnyű modorban megírt irodalmi munkájával az a célja, hogy a természet megfigyelésére és tanítására felhívja a világ figyelmét. Ebben Bacon előzje Morus.

Még fontosabb a társadalom rationalis szellemének megteremtésére irányzott törekvése. Régi kérdése a bölcseknek az, miként lehet és kell helyesen beosztani az emberi társadalmat, hogy ebben minden ember elérje azt, a mire joga van törekedni.

¹ In astrorum cursu et caelestium orbium motu peritissimi sunt. Instrumenta quoque excogitarunt, quibus solis ac lunae et ceterorum astrorum motiones ac situs exactissime comprehensos habent. Imbres, ventos ac ceteras tempestatum vicissitudines signis quibusdam longo prospectis usu praesentiunt.

az egyéni boldogságot. Komoly, tudományos művekben csak úgy fejtegették évszázadokon át ezt a kérdést, mint társadalmi, államregényekben.

Utopia társadalmi és állami életében, a rend nyilatkozik meg mindig. Városaik külső és belső berendezése egyforma; ha egyet láttál, valamennyit láttad.¹ A városok négyzet területen fekszenek, házaikat egyforma stílusban építik, kertjeik mindenütt egyforma területen vannak,² utcáik harmincz lábnyi szélesek.³ A népesség száma is szigorúan meg van határozva, állapítva. Minden városban van hatszáz család,⁴ a családtagok száma is meg van állapítva; minden családban legkevesebb tíz felnőtt családtagnak kell lenni, a családtagok legmagasabb száma. tizenhat. Kint a pusztákon lakó földműves családok tagjainak száma jóval több, legkevesebb negyven tagból áll ilyen földműves család; harmincz család összetartozó testületet alkot a phylarchosnak felügyelete és kormányzósága alatt.⁵ Morus mintája Aristoteles városépítője, Hyppodamus, ki a városok meglévő

¹ A szigeten van összesen 54 nagy város. Domos ipsas uno quoque decennio sorte commutant.

² Hos hortos magni faciunt, in his vineas, fructus, herbas. flores habent tanto nitore cultuque, ut nihil fructuosius usquam viderim etc.

³ Aedes initio humiles ac veluti casas et tu securia fuisse, at nunc omnis domus visenda forma tabulatorum trium, parietum facies aut silice, aut lapide duro aut denique coctili constructae, in alveum introrsus congesto rudere, tecta inplanum subducta etc. Ventos e fenestris vitro (nam eius ibi creberrimususus est) expullunt, interim etiam lino tenui, quod perlucido oleo aut sucino perlinunt.

⁴ Utopus sancte ac severe vetuit, ne quis usque adeo ab humanae naturae dignitate degeneret, ut animas quoque interire cum corpore aut mundum temere fieri sublata providentia putet. Atque ideo post hanc vitam supplicia vitiiis decreta, virtuti praemia constituta credunt. contra sentientem ne in hominum quidem ducunt numero

⁵ A syphograntus, a phylarchus fölött áll a tranihorus, kit újabban protophylarchusnak neveznek. A kétszáz phylarchus titkos szavazattal választja a fejedelmet a négy jelölt közül, kiket a nép ajánlatba hoz. A fejedelem mellé van rendelve a fejedelmi tanács (Principis magistratus perpetuus in omnem illius vitam, nisi tyrranidis affectatae suspicio impediatur.) A phylarchusokat minden évben választják, bár többnyire megmaradnak, mivel nem szeretik elhamarkodva fölcserélni.

alakjának, még pedig nemcsak a külső, hanem egyúttal a belső alakjának megváltoztatásán fáradozott.

A társadalmi élet benső mivolta teljesen összefügg a vallási étellel. A vallási élet alapja az egyéni boldogságnak csak úgy, mint a társadalmi élet boldogságának, így hát az egész erkölcsi életnek.¹ Hogy mit higyjünk a transcedentalis dolgokra nézve, meg kell azt határozottan állapítani, mert az emberi lélek különben tévelygéseknek lesz martaléka, kóborol és kalandoz ide is, oda is; ebben a kóborlásban féktelenség váltja fel a szabadságot, melynek káros következménye különösen az erkölcsi életben látszik meg.² Az állam a vallásokkal szemben szabadelvű álláspontra helyezkedjék, így tanítják Utopiában, hagyjon mindenkit a maga vallása szerint üdvözölni,³ sőt hatalmi jogkörét, megint társas lény szempontjából, arra fordítsa, hogy a különböző vallásfelekezetek saját hitelveik szerint élhessenek és cselekedhessenek; legyen gondja egyúttal arra, hogy a békés testvéries szeretetet, vallási türeelmet ápolja a különféle vallásfelekezetek tagjai között.⁴

¹ Neque de felicitate disceptant unquam, quin principia quaedam ex religione deprompta cum philosophia, quae rationibus utitur, conjungant, sine quibus ad verae felicitatis investigationem mancam, atque imbecilem per se rationem putant.

² Femina non autem animi duodevicesimum nubit, mas non nisi expletis quatuor etiam amplius. Ante conjugium mas aut femina si convineatur fursivae libidinis, graviter in eum eamne animadvertitur, conjugioque illis in totum interdicatur, nisi venia principis namax remiserit.

Ceterum accidit interdum, ut cum non satis inter se coniungunt convenient mores, repertis utrique aliis, quibus cum sperent se suavius victuros esse, amorum sponte separati nova matrimonia contrahunt, hand absque senatus auctoritate tamen, qui nisi causa per se atque uxores suas diligenter cognita divortia non admittit. Temeratores coniugii gravissima servitute plectuntur et si neuter erat coelebs iniuriam pati, velint modo, repudiatis adulteris coniugio inter se ipsi iunguntur. Ad scelus relapso nex infligitur.

³ Credendum liberum cuique reliquit. (Utopus.)

⁴ Morbum lamentantur omnium, mortem vero nullius nisi quem vident anxie e vita invitumque divelli. Mortuos versari inter viventes credunt, dictorum factorumque spectatores . . . ab inhonesto secreto deterret eos credita maiorum praesentia. Sunt haud sane pauci, qui religione ducti litteras neglegunt, nulli rerum cognitioni student neque otio prorsus ulli vacant . . . negotiis tantum bonisque in ceteros offi-

A vallásbőlelet szempontjából csak úgy, mint a művelődés történelem tekintetéből érdekel bennünket, milyen volt Utopia lakosai zömének vallásos hite. Van egy Isten, az emberi lélek, tanítják Utopiában, halhatatlan, és Isten boldogságra teremtetfe. Ez a kiinduló pont, melyre építik a többi tant. Van túlvilági élet, melyen mindenki elveszi jutalmát. A ki jól cselekedett, erénygyakorlatokban találta örömét, arra a túlvilágon boldogság. a ki rosszul élt és a bűn fertőjében fetrengett, az méltó lün-tetésben fog részesülni.¹

Az itt leírt hitelveket a történelemben jártasok jól ismerik. Herbert de Cherbury öt tétele, melyet a gróf 1624-ben publikált² a száz évvel előbb megjelent Utopiában szóról-szóra benn van már. A deismust tehát nem az alapítója, kinek nevével van az összefüggésben,³ a deismus tételei jóval előbb megvannak Morus Tamás könyveiben. A kérdés jelen esetben az, ki írta, ki szövegezte ezeket a tanokat? a buzgó katolikus Morus Tamás-e, vagy más. A kérdés tisztázása érdekes lesz mindenesetre és hálásan veheti a tudományos világ eldöntését. Addig is, míg bizonyítékokkal rendelkezhetünk a kérdés eldöntésére nézve, annak a szerény véleménynek adok kifejezést, hogy a kérdéses tanok

ciis statuunt futuram post fata felicitatem promoveri. Alii aegrotis inseruiunt, alii vias reficiunt, purgant fossas, pontes reparant, caespites barenam, lapides effodiunt etc.

Hi quo magis sese servos exhibent, eo maiori apud omnes in honore sunt. Coelibatum anteferunt matrimonio asperamque vitam placidae. Si rationibus niterentur, irrideret, nunc vero cum se fateantur religione duci, reverentur.

Sacerdotes habent eximia sanctitate eosque admodum paucos. Eliguntur a populo idque ceterorum ritu magistratuum occultis ad studia vitanda suffragiis; electi a suo collegio consecrantur. Pueritia iuventusque ab illis eruditur, nec prior litterarum cura quam morum ac virtutis habetur; namque summam adhibent industriam, ut bonas protinus opiniones et conservandae ipsorum reipublicae utiles teneris ad huc et sequacibus puerorum animis instillent; quae ubi pueris penitus insiderint, viros per totam vitam comitantur magnamque ad tuendam publicae rei statum, qui non nisi vitiis dilabatur, quae ex perversis nascuntur opinionibus, adferunt utilitatem.

¹ Haec tametsi religionis sunt, ratione tamen censent ad ea credenda et concedenda perducí.

² De veritate czimű munkájában.

³ Herbert ed Cherbury.

nem Tamástól valók. Aegidius vagy más humanista, első sorban Erasmus lehetett az, kitől az származik és Tamás fölvette könyvébe. De hogy történt ez? Tamás, a buzgó katolikus, ki szívvel és lélekkel vallja és védelmezi vallási meggyőződését, megtehetette-e azt, hogy oly tanok jelenjenek meg neve alatt, melyek a rationalismus melegágyai lettek. A gondolkodó és tudós Morusról, kinél az értelmi műveltség gyönyörűen egyesül az erkölcsi nemességgel, nem szabad, nem lehet föltételezni sem tudatlanságot, sem gyöngeséget vagy kétszínűséget. Az én véleményem az, hogy Tamás e hermeneutica szabályához alkalmazkodott, mely így szól: Verba juxta sensum naturalem et communem accipienda sunt. Már pedig az itt említett tanok, a deismus későbbi elvei, első látszatra úgy tűnnek fel, mint a kinyilatkoztatás alapján álló katolikus egyház tanításai. Az emberi ész később veszi észre, hogy a rationalismus ügyét szolgáló vallásrendszerbe nagyon is beleillenek azok és a deismus siet is maga számára lefoglalni.

A vallási türelem, mint fentebb említettem, a teljes vallás-szabadság uralma alatt egyik legnagyobb és legfontosabb jellemző tulajdonsága Utopia társadalmának. Békésen élnek ott egymással nap-, hold-imádók, úgynevezett eumeristák, theisták, a legújabb időkől kezdve még keresztények is.¹ Másrésről érzik azt Utopiában is, hogy mily fontos kötelék az emberek között az ugyanazon vallás köteléke, a közös isteni tisztelet összekötő kapcsa. A kormányzó hatalom tehát arra törekszik, hogy azt az összetartást nevelje és ápolja. A legfőbb lénynek, kit Mythrának neveznek, tiszteletében akarják a különböző vallások követőit egyesíteni, de úgy, hogy vallásos meggyőződésében senkit ne háborgassanak.² A philantropin bölcselek ezt a vallásos fölfogást

¹ Postequam acceperunt a nobis Christi nomen, doctrinam, mores, miracula nec minus mirandam tot martyrum constantiam non credas, quam pronis in eam adfectibus etiam ipsi concesserint, haud pauci nostram in religionem coierunt lymphaque sacra sunt abluti.

² Religiones sunt non per insulam modo, verum etiam singulas urbes variae, aliis solem, lunam aliis, aliis aliud errantium siderum Dei vice venerantibus. Sunt quibus homo quispiam, cuius olim aut virtus aut gloria enituit, non pro deo tantum, sed pro summo etiam Deo suspicitur. At multo maxima pars eademque longe prudentior nihil horum, sed unum quoddam numen putant incognitum, aeternum,

hozzák be, midőn olyan közösen végzendő imádságról gondolkodnak, melyet azokban az iskolákban imádkoznak, a hol különböző vallású tanulók vannak.

A vallási türelmetlenséget és erre való törekvést, szigorúan büntetik: számkivetés, rabszolgává degradálás büntetése az ilyen embereknek.¹

A boldogságra adandó válaszban kiváló szerepe van, mint látjuk, a vallásnak.² Ennek uralmát akarja biztosítani és ezután reméli csak, hogy megvalósíthatja az emberi élet többi függő kérdéseit, melyek a tulajdonjog körül forognak. A magántulajdon okoskodásának kiinduló pontja. Itt nem annyira magát a jogot vitatja, mint inkább avval foglalkozik: előnyös-e úgy az egyénre, mint a társadalomra nézve a magántulajdon szentségének respectálása. Művének ezek a sorok kétségkívül legszebb részei, bár a XVI. század tudósa a társadalmi bölcsélet pozitív elveit a bizonytalanság bizonyos formájában képes csak fejtegetni. Fejtegetéseiben csak egy bizonyos, t. i.: hogy egész valójában barátja a keresztény socialismusnak, és a társadalom függő kérdésének javítását, az állami élet tökéletes kialakulását, kizárólag a keresztény socialismustól várja és reméli. Álláspontjának bevitatása czéljából nem okoskodik ebben a kérdésben elméletileg, hanem a realis viszonyokból indul ki, Angolország azon kori társadalmi és gazdasági életéből.

Ti, mondja művének idevonatkozó helyén, a tolvajokat megbüntetik. Az állam jogára, hatalmára, — a társadalom pedig az erkölcsi általános felfogásra hivatkozik, melyek az eljárást a jog és erkölcs nevében helyesnek, megengedhetőnek véleményezik. A humanista jogász, az emberi jogok védelmezője ennek hallatára azt mondja: nincs igaza sem az egyiknek, sem a másiknak.

Az államhatalomnak nemcsak támaszkodni kell a jogra,

immensum, inexplicabile, quod supra mentis humanae captum sit per hunc mundum universum virtute non mole diffusum: hunc parentem vocant.

¹ Quam cuque religionem libeat sequi licet, ut vero alios quoque in suam traducat, hactenus niti possit, uti placide ac modeste suam rationibus astruat, non ut acerbe ceteras destruat: *petulantius huc de re contententem exilio aut servitute multant.*

² Érdekes Morus azon helye, a hol a szerzetesi életet érinti.

hanem egyúttal védelmezni is azt. Saját jogának védelmezése nem kisebb kötelessége, mint alattvalói jogának respectálása, melylyel együtt jár az is, hogy az államhatalom gondoskodjék alattvalóiról, gyámolítsa a boldogság eszközeinek megszerzésében.

Általánosan elterjedt szokás Angliában, hogy az állami törvények értelmében a tolvajt felkötik.¹ Fölveti a kérdést az Utopia szerzője: szabad-e az államhatalomnak ezt megtenni?

Az angolországi állapotok Tamás idejében egy idealis humanistát igazán gondolkodóba ejthettek. A földbirtok nagy részben a latifundium, melyek mellett a föld népének, a paraszt-ságnak élete szánalmas, siralmas, a pauperismus elterjedt.

A szegény néppel senki se gondol, munka, kereset — így hát kenyér nélkül tengeti az életét. Pedig az élet annak a szegény embernek csak olyan java (*bonum*), mint a gazdag emberé. Az élet fentartása pedig nem csak jog, hanem kötelesség is. De hiába minden fáradsága az egyénnek, ha az állam és társadalom nem istápolják, nem gondoskodnak róla. A társadalom, az állam hibás, ha az életföntartás ösztönétől vezetett ember a lopáshoz folyamodik, mivel ha ezt nem teszi, éhen hal. Az állam ítélete így hát a szeretet és igazságosság erényével, melyek minden országnak támasza, talpköve, homlokegyenest ellenkezik. Az állam és társadalom teszi ugyanis tolvajjá az embert, és azután mikor az ő hibája folytán lop, felköteti.²

¹ *Haec punitio furum et supra justum est et non ex usu publico. Est enim ad vindicanda furta nimis atrox nec tamen ad refrenanda sufficiens. Quippe neque furtum simplex tam ingens factum est. ut capite debeat plecti, neque ulla poena est tanta ut ab latrociniiis cohibeat eos, qui nullam aliam artem quaerendi victus habent. Itaque hac in re non vos modo, sed bona pars huius orbis imitari videtur malos praeceptores, qui discipulos verberant libentius quam docent. Decernuntur enim furanti gravia atque horrenda supplicia, cum potius multo fuerit providendum, uti aliquis esset proventus vitae ne cuiquam tam dira sit furandi primum, dehinc pereundi necessitas.*

² *Statuite, ut villas atque oppida rustica aut hi restituant, qui diruere, aut ea cedant reposituris atque aedificare volentibus. Refrenate coemptiones istas divitum ac velut monopolii exercendi licentiam. Pauciores alantur otio, reddatur agricolatio, lanificium instauretur, ut sit honestum negotium, quo se utiliter exerceat otiosa ista turba, vel quos hactenus inopia fures fecit, vel qui nunc erronei aut otiosi sunt ministri, fures nimirum utrique futuri. Certe nisi his malis medemini frustra iactetis exercitum in vindicanda furta justitiam, nempe spe-*

Ez ellen nines más eszköz és mód, mint a javak közöségét állapítani meg,¹ még pedig a nemzetgazdászati communismusban. *Ennek a communismusnak nem a vagyonfelosztás képezi alapját vele együtt lényegét, hanem a munkafelosztás. Morus azt sürgeti, hogy a munkából mindenki kivegye részét, az egyenlőség első sorban erre vonatkozzék.* Nem Plato aristokratikus idealis-

ciosam magis quam aut justam aut utilem Si quidem cum pessime sinitis educari et mores paulatim ab teneris annis corrumpi, puniendos videlicet tum demum, cum ea flagitia viri designent, quorum spem de se perpetuam a pueritia usque praebuerant: quid aliud, quaeso, quam facitis fures et iidem plectitis.

¹ Cur enim dubitemus eam viam utilem esse castigandis sceleribus, quam scimus olim tam diu placuisse Romanis administrandae reipublicae peritissimis. Nempe hi magnorum facinorum convictos in lapidicinas atque fodienda metalla damnabant perpetuis vinculis adservandos. Quamquam ego, quod ad hanc rem pertinet, nullius institutum gentis magis probo quam id, quod in Perside observatum apud vulgo dictos Polyleritas adnotavi. . . . Apud hos furti qui peraguntur, quod sustulerunt domino reddunt, non, quod alibi fieri solet, principi, utpote cui tantum iuris esse censent in rem furtivam quantum ipsi furi. . . . ac nisi atrociter commissum furtum est, neque clauduntur ergastulo neque gestant compedes, sed liberi ac soluti in publicis occupantur operibus. Detrectantes ac languidius gerentes sese non tam vinculis coercent, quam excitant verberibus, strenuam navantes operam absunt a contumeliis: noctu tamen nominatim censiti cubiculis includuntur.

Vitia perimit servatis hominibus atque ita tractatis, ut bonos esse necesse sit, et quantum ante damni dederunt, tantum reliqua vita resarciant.

Mihi videtur, ubicunque privatae sunt possessiones, ubi omnes omnia pecuniis metiuntur, ibi vix unquam fieri posse, ut cum republica aut juste agatur aut prospere, nisi vel ibi sentias agi iuste, ubi optima quaeque perveniunt ad pessimos, vel ibi feliciter, ubi omnia dividuntur in paucissimos nec illos habitos undecumque commode, ceteris vero plane miseris. Quam ob rem cum apud animum meum reputo prudentissima atque sanctissima instituta Utopiensium, apud quos tam paucis legibus tam commode res administrantur, ut et virtuti praetium sit et tamen aequatis rebus omnia abundant omnibus, tum, uti his eorum moribus ex adverso comparo tot nationes alias semper ordinantes nec ullam satis ordinatam unquam earum omnium, in quibus, quod quisque nactus fuerit, suum vocat privatum, quorum tam multae in dies conditae leges non sufficiunt, vel ut consequatur quisquam vel ut tueatur vel ut satis internoseat ab alieno illud, quod suum invicem quisque privatum nominat, id quod facile indicant infinita illa tam assidue nascentia, quam nunquam finienda litigia: haec,

állama ez, mely az ő szemei előtt lebeg. Plato állama személyes rabszolgaság alapján állott, hol csak a bölcseknek és a katonáknak vannak jogai és javai,¹ a munkás népnek csak dolga, terhe és fáradsága. A munkáról Plato azt tanítja, hogy az, különösen a földművelés bölcse és szabad emberhez nem illő foglalkozás; rabszolgák műveljék a földet.

Dr. Acsay Antal.

(Vége köv.)

inquam, dum apud me considero, aequior Platoni fio minusque demiror dedignatum illis leges ferre ullas, qui recusabant eas, quibus ex aequo omnes omnia partirentur commoda.

Ezek az elbeszélő Hythlodeus szavai. Tamás kifogásolja és nem reményli megvalósítását. Si in Utopia fuisses mecum, — válaszol Hythlodeus, moresque eorum aequae instituta vidisses praesens, . . . tum faterere populum recte institutum nusquam alibi te vidisse, quam illic.

¹ Cum tuus censeat Plato respublicas ita demum futuras esse felices, si aut regnent philosophi aut reges philosophenter: quam procul aberit felicitas si philosophi regibus nec dignentur saltem suum inpartiri consilium.

A királyi méltóság pragmaticáját szépen fejtegeti az Utopia. Rex - írja — in duorum curam regnorum distractus minus in utrumvis animum posset intendere: . . . non honor modo, sed securitas quoque in populi magis opibus sita est, quam suis . . . *magis ad principem ea pertinet cura, ut populo suo bene sit, quam ut sibi*, non aliter ac pastoris est officium oves potius quam semet pascere . . .

A társadalom békéje érdekében fontos, hogy a fejedelem alattvalóinak anyagi jólétét, gazdagságát is iparkodjék előmozdítani.

Nagyon tévednek azok, mondja az Utopia szerzője, a kik úgy vélekednek, hogy a nép gyámoltalan szegénysége a fejedelmi trónt szilárddá teszi.

Ubi plus rixarum comperias, — érvel, — quam inter mendicos? quis intentius mutationi rerum studet, quam cui nimine placet praesens vitae status, aut cui denique audacior impetus ad conturbanda omnia spe alicunde lucrandi, quam cui jam nihil est, quod possit perdere . . . neque . . . regiae dignitatis est imperium in mendicos exercere, sed in opulentos potius atque felices.

GONDOLATOK GREGUSS MIHÁLY MUNKÁIBÓL.

A magyar irodalom történetének általában, a magyar bölcsészet történetének különösen meg kell emlékeznie Greguss Mihályról, e század első harmadának lelkes irodalmi munkásáról, a kit a halál 1793—1838. oly nagyon korán szőlított ki ernyedetlen munkássága köréből.

Greguss Mihály, a magyar aesthetikus és bölcselő s nemzeti törekvéseink egyik bajnoka, a ki 1817-től kezdve mint az eperjesi collegiumnak, 1833 óta pedig, mint a pozsonyi lyceumnak tanára működött és a kinek számos kézikönyve és bölcséleti munkája maradt kéziratban, volt az első lyceumi tanár az országban, ki a bölcséletet magyarul tanította.

Greguss Ágost, Mihálynak fia, a magyar tudós és költő s 1863 óta az aesthetika tanára a budapesti egyetemen, az ötvenes évek elején atyja hátrahagyott iratainak egy részét sajtó alá rendezte s ezen szemelvényből egy kötet, mint „Greguss Mihály válogatott kisebb munkái” csakugyan nyomtatás alá is került. Sajnos azonban, hogy ezen kötetet, még mielőtt a közönség kezébe kerülhetett volna, az akkori, a kákán is csomót kereső rendőrség lefoglalta és elkobozta.

E sorok írója, a ki ez időben a bécsi műegyetemen tanult és barátjával, Greguss Gyulával — Ágost öccsével, a ki szintén ezen műegyetem hallgatója volt — lakott, az említett kötetnek egyik kefelevonati példányát szintén kezéhez kapván, abból a könyv elején állott aphorismákat lemásolta; ezen másolatot pedig, mint becses emléket, itt most közkinccsé tenni óhajtna.

Azon körülménynél fogva ugyanis, hogy ezen gyűjtemény eddigelé tudtommal — még sehol sem látott napvilágot és

csekélyisége mellett is becses adalékul szolgál a magyar bölcsészet történetéhez ; s továbbá mivel a fenkölt szellemű szerzőnek nagytehetségű, jeles fiai már mind elhaláloztak ; csak kötelességet teljesítek, mikor ezt a következőkben közrebocsátani és az élet komolyabb kérdései, az igazság bátor kutatása iránt érdeklődő magyar olvasó közönségnek szives figyelmébe a legmelegebben ajánlani bátorkodom.

Gondolatok Greguss Mihálytól.

Az ember két lelket visel magában. Az egyik majdnem egészen a külső körülmények hatalmában van ; a másik a legtöbb embernél valami rémképhez hasonlít, mely minket néha magunk állapotja felett megborzaszt s csak művelt és gondolkodó embernél mutatkozik, mint egy szelíd, intő genius. Ha tökéletesen szabadok volnánk, az első köd gyanánt széjjel foszolna s a más jobbik egyenesen vezérelne bennünket az emberiség céljaihoz.

*

Az énnék oly sok hüvelye és héja van, hogy épen ezek miatt alig lehet azt megtalálni.

*

Kár, hogy a legmagasabb eszmék ugyan felvilágosítanak, de nem melegítenek.

*

Ez a három kérdés legfőbb : mit ismerhetek meg ? mit kell cselekednem ? mit reméljek ?

*

A ki nem hisz, az nem is tudhat.

*

A test bántása — a lélek bántása.

*

A gyermek semmit sem keres inkább, mint hibát azokban, kik őt nevelik.

*

A föld, mely műveletlenül hever és még nem gyümölcsözött, gyakran fogékonyabb a jó mag iránt, mint a mely buján van elborítva gyommal : hasonlóképen az egészen nyers és neve-

letlen emberek fogékonyabbak az újabb igazságok iránt, mint azok, kik már néminemű műveltségre fejlődtek, e mellett pedig mindenféle balvélemények tengerébe vannak merülve. Amazoknál semmi sem akadályoztatja az új tanítás fölvételét; ezeknek azonban az újnak megtanulásán kívül még a régit is el kell felejtetniök.

*

Legnagyobb öröm a legyőzött nehézségek után támad.

*

Olvasható írás nemcsak szépség, de kötelesség is mások iránt.

*

Hogy magadat megismerd, másokra figyelmezz.

*

Ha valakinek ártani akarunk, csak nagy várakozást költ-sünk felőle másokban.

*

Több jófejjü ember van, mint jó szívü.

*

A mit épen nem ismerünk, azt épen nem is kívánjuk; de a mit egészen ismerünk, azt kevésbé kívánjuk, mint a mit félig ismerünk.

*

Szenvedelmek az önzésnek különféle módosulásai.

*

Mennél gyöngébb valaki, annál többet óhajt.

*

A gyöngeséggel egyenes viszonyban áll a kegyetlenség.

*

Azt mondják, hogy mióta írunk feledékenyebbek vagyunk. De nem volnánk azok, ha mindent, a mit papírosra teszünk, előre jól átgondolnánk, kiválasztanánk és meghatároznánk.

*

Semmiből semmi lesz, vagy mindennek van oka — egyet jelentenek.

*

A sympathia velünk született, az antypathia nem.

*

Jó és nagy jellem csak a férfikor gyümölcse, de alapját az ifjúságban kell megvetni.

*

A képzelő erő összetesz, az okoskodó erő összeköt. Összetételben a részek nem szükségképen, összeköttetésben szükségesképen együvé valók.

*

A ki semmit sem tart igaznak, annak nem szabad itélni.

*

A hasznos — jövőben tetsző.

*

A kénytelenség oly lehetséges, melynek ellenkezője lehetetlen.

*

Minden változik, semmi sem vész.

*

Böles, ki jó czélokhoz jó eszközöket választ.

*

Philosophiát tanulni lehetetlen, mert az nem csupán felfogó és másokat majmoló gondolkodás, hanem szabad és önnön lebegő szárnyain szemlélődés.

*

A formalis logika a psychológiába való.

*

Hiányos az emberi ismeret, mert nem teljes; de mert hiányos, még nem hamis egyszersmind.

*

Esztelenkedni is csak észszel lehet.

*

Minden tárgy változásának oka a tárgyon kívül van.

*

Eszme a feltételezettlennek gondolatja.

*

Tökéletes az, a mi czéljának megfelel.

*

A művelődés akkor kezdődik, midőn eszünkkel bánni tudunk.

*

A pusztá olvasottság: $a + b + c$ sat. A valódi alapos-
ság: $a + a^2 + a^3 \dots + ab + b^2 + b^3 \dots + abc$ sat.

*

A mi van, ok; a mi lesz, okozat.

*

A polytheismus az okokat imádta, a papismus az okozatokat.

*

Mindenek csak rávitelesen léteznek és mégis absolut lételiiek.

*

A történetben úgy van, mintha folyvást a második felvonásban játszanánk, az elsőnek és harmadiknak ismerése nélkül.

*

Egész lelki életünk az eszmélet módosulásaiban áll.

*

Az eszmélet körhöz hasonló, melynek középpontja az én. környéke pedig a rávitt tárgyak. Az én és a tárgyak egyszerre vannak adva, valamint a körben is a középpontnak és a környéknek egyszerre kell meglenni.

*

A létel, mely eszméletem körén belül esik, kétség nélkül bizonyos: mert önnön eszméletemről kételkedni szintén csak eszmélve lehetne, a mi ellenmondás.

*

Legbiztosabb és legszerényebb a synthetikus vagy skeptiko-realistikus gondolkodásmód, mert ez a közvetlen eszméleten alapszik s elismervén az emberi ismeret hiányosságát, még sem tagadja végzetetlen előhaladását.

*

A közvetetlen eszmélet, melynek alapján tudunk, factum, de megfejtethetlen factum, mert factorai minden erőlködésünk daczára — titokban maradnak.

*

Ha csak gondolunk, semmit sem gondolunk.

*

Önmagának ellenmondó gondolat nem gondolat, mert nem képzetelek, hanem csak szavak összefüggése.

*

Egyetlen ítélet sem közvetetlenül bizonyos, mert mindig valami ismeretlenből származik hasonlóképen egyetlen egy gondolat sem lehet az első, mert mindegyike más gondolat által van már eszközölve.

*

Bizonyosság és igazság úgy különböznek egymástól, mint subjectivum és objectivum.

*

Valami ismeret megegyezése tárgyával — igazság.

*

Minekutána valamely gondolat nem azon megegyezés által igaz, mely ő közötté és más gondolatok között van, de az által, mely ő közötté és a gondolt tárgy között van; világos, hogy az igazságnak nem lehet általános criteriuma.

*

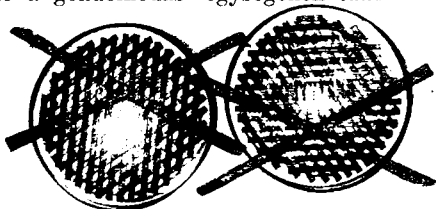
A szükségesség csalhatatlan jele volna az igazságnak, csak hogy a szükségesség maga rendszerint subjectiv, — tehát nem szükségesség.

*

Valamely tudomány tartalmát annak célja határozza meg.

*

A logika csak arra tanítván, hogy egy gondolatot a másiktól kihúzzunk, — már fölteszi az igazságot; következésképen maga nem vezér az igazságban, még kevésbé annak feltalálója. A logika nem az igaznak, de a gondolkodás egységének tudománya.

Az egyenes ítélet férjben és feleségben van kifejezve: jogaikban tökéletes ugyanazonosság. A feltételes ítélet megvan a szülőkben és szülöttekben. Az elválasztót képezik a gyermekek, melyek vagy fiúk vagy leányok. Ez a családi élet logikája.

*

Nem természetes, hogy az, a mi az ép embert az ép állattól megkülönbözteti, valami beteges legyen; következésképpen a supranaturalisták, mystikusok s ki tudja mi másoknak azon állítása, hogy az emberi ész gyöngé és romlott, még valószínűséggel sem bír.

*

A supranaturalismus az észet betegnek vallja, — természetesen beteg észszel: észszerű alapja tehát nincs.

*

Szégyenkezhetnénk már valahára, az észet és észszerűséget kedvező phrasissal túlságnak nevezni. Az észszerűség csak az észelleniség és esztelenség irányában túlság; hanem észelleniség és esztelenség túlesnek az emberi nem körén. Nemünkben az észszerűség (akár gondolkodásmódnak, akár rendszernek vegyük) sohasem túlság, sohasem mintegy végső pontja valamely egyenes vonalnak; — inkább a minden emberit, mint emberit, összefoglaló középpont az, mely az állattól megkülönböztetett emberi szellemnek állandó gyújtópontul rendeltetett. Ennek varázsköréből ki nem léphetünk; ha ellene támadunk, saját fegyvereivel küzdünk, — akaratunk szerint ő ellene, de valóságban önmagunk ellen.

*

Az érzéseket csak akkor lehet szóval kifejezni, ha már világos képzeletekbe mentek által. A beszéd csak nyilvánosított gondolkodás.

*

A beszéd inkább nem, a nyelv inkább faj; azért amaz egyféle, ez többféle.

*

Az egyest nehéz, az általánost lehetetlen megismerni fogalom és beszéd nélkül.

*

A szóban a hang mintegy szellemesítve van, valamint viszont a lélek általa mintegy testet kap.

*

A beszédben legtökéletesebben vannak kinyomva az emberi természet minden tulajdonságai, nevezetesen a tökéletesedés.

*

Az ember sohasem az, a mi lehetne és a minek lennie kellene: mindig ellenmondásban van önmagával és a világgal és törekvése mindig az, hogy ezen ellenmondásból kiszabadulva magával és a világgal egységbe jöjjön. Előmenetelünk az ellenmondásokból ezen egységhez — a tökéletesedés.

*

Kérdezd meg a bölcsőt, elérte-e a tökéletes összehangzást vagy az összehangzó tökéletességet s ő ezt fogja felelni: „Kerestem az igazat, és mindig idő előtt diadalmaskodtam; iparkodtam jól cselekedni és mindig jobb lettem, — de jó soha“.

*

A világ vagy öröktől fogva létez, vagy semmiből eredett. Ha semmiből eredett, ismét semmivé leend; mert a minek kezdete van, annak vége is van; és a milyen a kezdet, olyan a vég.

*

A világ inkább intellectus, mint intelligibilis.

*

A hézag a mindenség lehetősége, semmis valami.

*

A nyugodt létel képe a véghetetlen hézag vagy űr, a mozgó létel, azaz levés képe az idő.

*

Az Isten nem lehet a világban, sem a világon kívül, — tehát mind a két módon egyszerre kell léteznie.

*

Meggyőzés az Isten létéről nemcsak vallás által, de tudományosan is szerezhető. Csakhogy nem szükséges, sőt nem is szabad annak létezését bizonyítani.

*

Mindennek van oka, tehát eszméletünknek is. De ha eszméletünknek oka valami nem eszmélő lenne, nem volna-e akkor egy semmi egy valaminek oka?

*

Semmi sem változóbb a szellemnél. Kantban halhatatlannak vallja magát; Kolbachnál kineveti magát; Spinoza lelkében nem akar gondolkodni. — de Isten lenni.

*

Kant philosophiájának korszaka után annyira jött a dolog, hogy böseség és badarság között alig lett különbség. Hegelnél tökéletes kétségbeesés látszik: ő positive semmit sem ismer meg, hanem az egész tudást tagadás eszközlése által szerkeszti össze.

*

Kant Deidalus, ki eljut a kikötőbe; de az Ikaridák (Hegel és követői) elmerülnek a semmiben.

*

Fichténél az én önmagát teszi; Schellingnél az értelem segítségével nézi: Hegelnél a tökéletes eszméig mozgatja.

*

Hegel philosophiájában kezdettől végig ugyan egy gondolat fonódik, mely szükségesképen nem nyughatik, hanem hármastánczban keringvén s a legkeményebb változásokon keresztül menvén, örökké magánál marad és magán kívül semmit sem ismer.

*

Miután egy fogalom sem bír csak egyetlen egy jeggyel, a fogalmakat (különféle jegyeik után) különféleképen fűzhetjük egymáshoz. És így a fogalmak egymást hajtása Hegel szerint, mint egyetlen mód egy fogalmat más fogalomból következtetni, nem lehet általános becsü.

*

Hegelnek a fogalmak lényekké transsubstantiálódnak: ő tehát a böleselkedők katolikusa.

*

Először támadt a realismus; hanem hogy az elégtelen láthatni abból, hogy meg nem akadályozhatta az idealismus

támadását. De az idealismusnak szintűgy elégtelennek kell lenni; mivel a realismust meg nem buktatta.

*

Az a legjobb philosophia, melyben dogmatismus és scepticismus, azaz állítás és tagadás úgy vannak egyesítve, hogy a megengedett határok között bírálgatva halad határ nélkül előre, az ember tökéletesedését az emberi természethez képest előmozdítva.

*

Nem azon állítás: „gondolkodom, tehát vagyok“ (melyben Descartes után Fichte és Hegel vetekednek), sem pedig az: „vagyok, tehát gondolkodom“ (a mint azt p. o. Leibnitz, a monadológ, megfordíthatná), de inkább ez; „gondolkodom és vagyok“ lehetne az archimedesi pont, melyből a bölcselkedőnek kiindulnia kell.

*

Két eszme képezi a józan philosophia alapját: a tökéletes lény és az erkölcsi jóság eszméje.

*

A philosophia a feltételezett létel feltételezetlen és utolsó okainak tudománya, — legrövidebben kifejezve tehát: lételtan.

*

A lénytudomány vagy különös metaphysika örökké csak vélemények tára marad: mert ha mindent szorosan felvesszünk, alig marad benne több egyetlen egy sarkalatos igazságnál s ez nem más, mint, hogy van világ, mint okozat, és van Isten, mint ok.

*

Jóllehet praxis kevésbé lehetséges theoria nélkül, mint theoria praxis nélkül; mégis a theoretikus philosophia sohasem lehet tökéletes, de a praktikus lehet.

*

A praktikus philosophia tárgya az erkölcsi jó, a szabadság eszméje.

*

A jó kellemetes állapot, a rossz kellemetlen állapot. Amazt kívánjuk, ettől visszataszítódunk. Jó akarat az, mely a jót kívánja. Eredetben tehát minden ember jó: mert a rosszat, mint rosszat senki sem kívánja.

*

Az ember annál szabadabb, mennél nagyobb hatása van cselekedeteire az emberi jónak és mennél kisebb az állati jónak.

*

Az állati és az emberi jó között áll a hasznos.

*

Az ember csak úgy ember, ha egyrésről állati ösztöneit összhangzásba hozza. másrésről pedig ezeknek hatalma alól felszabadulva cselekedetei fölött mindenkor uralkodik. Ha állati ösztöneit nem hozza összhangzásba, akkor nem tökéletes, mert egyoldalú; ha cselekedetei fölött nem uralkodik, akkor nem tökéletes, mert életének semmi méltósága nincs és homályosságba tenyészik, mint a föld némái.

*

Hogy az ember uralkodhatik cselekedetei fölött, bizonyítja folytonos művelődése: hogy kell azok felett uralkodnia, követeli az emberiség.

*

Emberi szabadságunkat már az is bebizonyíthatja, hogy emberek is néha képesek a legnemesebb elhatározásokra.

*

Az erkölcsi jó az emberi erők tökéletes összhangzása lévén, a legfőbb erkölcsi törvény az, hogy erőinket mindenkor mennél tökéletesebb összhangzásban alkalmazzassuk cselekedeteinkre. Így lesz egész életünk tökéletes összhangzás.

*

Ezen törvények: élj illően emberi méltóságodhoz! — élj illően az emberi természethez! — igyekezzél tökéletesedni! — igyekezzél az Istenhez hasonlítani! — ugyanazt a törvényt fejezik ki.

*

Kant formalismusa így fejezi ki magát: cselekedjél úgy, hogy cselekvésmódod valamennyi észszel bíró lényeknek törvénye lehessen! A mi azt jelenti, hogy mindig összhangzásban legyünk magunkkal és másokkal.

*

Az ember elrendeltetése az, a mi más emberé. Azért mondják: mozdítsad elő a közjót! — szeresd felebarátodat, mint tenmagadat! — a mit magadnak akarsz, tedd másoknak is, és a mit magadnak nem akarsz, ne tedd másnak se!

*

Legrövidebben így lehet kifejezni az erkölcsi főtörvényt: légy magadnak törvény!

*

Az erkölcsi jóból származnak az erény, a kötelesség és a jog.

*

Nem a kötelességek gyakorlásából származik az erény, de a kötelességek gyakorlása folyik önkénytelenül az erényből; — jöllehet fejlődésünk szerint a kötelesség tiszteléséből emelkedünk az erény szeretéséhez.

*

A kit a kinevetés nem zavar meg erényes cselekedeteiben, nagyobb bátorságot árul el, mint, a ki az ellenség tüzét félelem nélkül kiállja.

*

Rendszerint az igen élénk sympathiával bíró embereket, nem pedig az erényeseket szokták nevezni jóknak. E szerint az erkölcsi jóság valami velünkszületett volna, a mi ellenmondás.

*

Valódi becsületet csak az erkölcsi jó érdemelvén, a régiek helyesen nevezték azt honestumnak, becsületnek.

*

Az erkölcsi rossz ered vagy a kötelességek nem ismeréséből, vagy az akarat gyöngeségéből, vagy a jó akarat hiányából: tudatlanság, gyarlóság, gonoszság.

*

Az erény mindig erő, a véték mindig erőtlenség.

*

Vétkesnek nincs joga szerencsére.

*

Boldogságunk műveltségünkhöz van mérve, és műveltség nem lehet erkölcsiiség nélkül.

*

A mit kell tenni, az mindig erkölcsi jó; a mit nem szabad tenni, az mindig erkölcsi rossz. A parancsolt és tiltott között van az engedett, mely vagy erkölcsi jó, vagy legalább nem rossz. Az engedettnek fogalma tehát nem tartozik az etikába.

*

Jogunk van mindenre, mit az erkölcsi törvény parancsol vagy enged. A mit tilt, arra sohasem lehet jogunk.

*

A jog követelés, hogy a jót tehessük.

*

A jog sohasem mehet tovább, mint a szükség.

*

A háború erőszakos jogper.

*

Törvényesség az erkölcsiességtől nem különbözik eredményeiben, csak indító okaiban; — törvényes kötelességben külső — erkölcsiösből belső lévén a kényszerítés.

*

Miután minden cselekedetünk véges és korlátozott, sem véghetetlen jutalom, sem véghetetlen büntetés nem illet.

*

Az igazság kiszolgáltatásában csak büntetéseket látunk, jutalmakat nem. Pedig, ha a törvény büntetést szab ki, kell jutalmat is kiszabnia. Rendezzük a poklot és a mennyországról elfelejtkezünk.

*

A mi egy embernek legfontosabb, az egész emberi nemnek is legfontosabb; és egy ember etikája egész nemzeteknek is etikája.

*

Az emberi társaság célja közjó: következésképen: *salus reipublicae suprema lex esto!*

*

A társasági főhatalomnak egyedül az valóban erkölesi és philosophiai eredete, mely által szabad társaság támadhat, tehát megegyezés.

*

A főhatalom határa az erkölesi jónak eszméje.

*

Bajainknak főoka a tekintély, melynél fogva milliók élete van egyesek szenvedelmeinek alája vetve.

*

A kormány nem cél magában, de eszköz, tehát szolgálnia kell.

*

Még inkább eszköz, nem pedig cél, a fegyveres erő: ez is tehát szolgáló legyen, ne parancsoló.

*

Minden ország alkatrészei: családok és föld.

*

Az ország jóllétét legnagyobb veszedelemmel fenyegeti a lelki és testi szegénység: nevelés tehát és az inség eltörlése a legfőbb óvó eszközök.

*

A neveléstudománynak két kérdést kell megfejtenie: mire nevelendő az ember? és miképen?

*

Az ember nevelését nem szabad alája vetni a polgár nevelésének, az ország csak elősegítője legyen a szabad emberi fejlődésnek.

*

A kik az újabb nevelési rendszert azzal vádolják, hogy inkább embereket, mint polgárokat formál, azok a polgárt csak a hatalom eszközének tekintik. És éppen azért az ő vádjok — dicséret.

*

Azon állapot, melyben a polgárok mint közbirtokosok testvéri társaságban művelik a földeket, a termést szükségéhez képest egymás között felosztván, leginkább egyez mind az észszel, mind a közjó iránti lelkesedéssel.

*

Fényűzés vagy kényelemnek szolgál, vagy hivazkodásnak, vagy érzéki gyönyöröknek. Csak az első menthető.

*

A nemzeti jóllét nevedezésére leghasznosabb, ha a nyert tiszta jövedelem nagyobb része nem a birtokosnak, de a munkásnak jut. Ez az igazsággal is összhangzik: *Dii omnia laboribus vendunt.*

*

A munkásoknak fogyasztása is újonnan természetű: csak a birtokos, ki dologtalanul emésztí jövedelmét, merő fogyasztó; mint a gyermekek, míg munka által nem kereshetnek valamit.

*

Csak a szolga rest, szabad ember szívesen dolgozik.

*

Hol lakozik valósággal veszedelmes erő és akarat? Szerfelett gazdagokban, bizonyos testületekben, fényes és kiváltságos családokban. De az absolutismusnak legrettenetesebb rémei a személyes érdek, a kitünő tehetségek, hazafiúi erények, felvilágosodás, erős erkölcsi jellem, politikai meglettkorúság és ennek szülői, úgy mint: szabad gondolkodás, szabad közlekedés, szabad sajtó és nyilvánosság.

*

Talán legjobban karakterisálja időnket eme három szócska: has, vas, kas.

*

A középkorbeli hierarchiának és fendalismsznak, szóval, az egyházi és polgári despotismusnak jelszava : mindenben vissza !

*

Az európai korszellem mindenben reformot követel, — de a jó nem győz könnyen.

*

Nem hívöket és hívteleneket kell megkülönböztetni, de győző és legyőzött harczolókat.

*

A hon a nemtelené és szegényé, mert csak ezek szeretetik azt önző érdek nélkül.

*

Erkölcseben én, vallásban Isten, statusban mind a kettő törvényhozó.

*

A végrehajtó hatalomra nézve, a mi értelmesség theoriában, az praxisban egyszerűség.

*

Az egyház, mint vallásos társaság, független legyen ; de mint privát társaság, alávetve a köztársaságnak.

*

A tolerancia a lelkiismeret szabadságának megbecsülése.

*

Hogyan parancsolhatna rám a status valami meggyőződést, midőn én magam sem vagyok ura meggyőződéseimnek ?

*

Meg kell vallani, hogy a nemesség csakugyan kétféle : születési és szerzett. De a születési nemesség nem egyéb, mint genie ; a szerzett nem egyéb, mint erény. Erdemmel csak a második bír.

Közli : *Id. Pekár Károly.*

IRODALOM.

P. Volkmann. Einführung in das Studium der theoretischen Physik, insbesondere in das der analytischen Mechanik. Mit einer Einleitung in die Theorie der physikalischen Erkenntniss. B. G. Teubner, Leipzig. 1900.

Az elméleti physika, mint a szervetlen természetre vonatkozó ismereteinknek rendszere a természetphilosophiának, a mechanika meg, mint a legegyszerűbb és legáltalánosabb jelenségek tana, az elméleti physikának alapvető tudománya.

Hogy ennek daczára e tudományok irodalmának aránylag oly kevés hatása volt a philosophiára, annak egyik oka kétségtelenül abban keresendő, hogy az elméleti physika a legutóbbi időkig nem egységes, ellenmondás nélküli ismeretkört jelölt, hanem pusztán gyűjtő neve volt több egymással semmi szerves összeköttetésben nem álló, sőt nem egyszer egymásnak ellenmondó szaktudománynak, a mi ezeknek egy egységes világnézet kiképzésére felhasználását s a természetphilosophiának e tudományokra alapítását lehetetlenné tette. De az elméleti physika egyébként megállható eredményeinek értékesítését is szerfelett megnehezítette a matematikának mértéken túl való alkalmazása s épen az alapvető tételeknek a nem matematikus előtt teljesen érthetetlen formulákba burkolása. Ehhez járult még a tisztán matematikai érdekű problémák iránti előszeretet, a mely az elméleti physika egyes ágainak terjedelmét rendkívül megnövelte, a nélkül, hogy azok megfelelő arányban a természetphilosophia szempontjából értékes tartalommal is gazdagodtak volna. Annál kevesebb figyelmet fordítottak e tudományágak művelői az alapfogalmak éselvek szabatos formulázására s ezeknek egymással és a többi tudo-

mányok alapelveivel való összeegyeztetésére, a minek hiányát beláthatatlan matematikai deductiók is bonyolódottnál-bonyolódottabb formulák leplezték.

Az ekként mellékútra tévedt és az „elméleti“ jelzöt a „matematikai“-val felcserélt physika legtöbb művelője azután teljesen megfedkezett tudományuk igaz céljáról, megfedkezett arról, hogy a Newton által megalapított s „*philosophia naturalis*“-nak nevezett ismeretág feladatát a szervesetlen természet meghatározott jelenséghörének tudományos vizsgálata s ennek eredményeként az ide vonatkozó ismereteknek rendszerezése, ellenmondás nélküli egységbe foglalása képezi.

Dicséretes kivételt képeznek e tekintetben általában a Newtoni felfogást mindig respectáló angol írók, az utóbbi évtizedekben különösen *Thomson, Tait, Maxwell* munkái s a német tudósok közül *Helmholtz, Hertz, Mach, Boltzmann, Ostwald* újabb művei, a melyek szakszerűségök mellett is kellően kifejezésre juttatják az elméleti physikának s ezzel együtt a mechanikának a philosophiához való tartozását. S hogy a felsorolt írók példája nem marad követők nélkül, azt annyi-val inkább remélhetjük, mert az elméleti physika újabb fejlődése egyenesen megköveteli az egyes eddig elszigetelt problémáknak s külön kultivált tudományágaknak közös alapra hozatalát s a természet-*philosophia* egyéb részeihez való viszonyuknak és jelentőségüknek precizizozását.

Az ily értelemben vett elméleti physika művelői közé tartozik *Volkman* is, a kinek alább ismertetendő műve nemcsak azért érdemel figyelmet, hogy benne a mechanika egészen helyesen a természet-*philosophia* alapvető tudománya gyanánt van tárgyalva, hanem a természettudományi ismeretelméletért is, melyet szerző több évi ismerettani kutatásainak eredményeként a munka bevezető részében rendszeres alakban közöl s a tárgyalás folyamán érdekesen és figyelmet érdemlően alkalmaz. *Volkman* ugyanis már több mint egy évtizede foglalkozik ismerettani kérdésekkel s 1892-től kezdve több értekezése, 1896-ban pedig egy önálló munkája is jelent meg: „*Erkenntnisstheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften und ihre Beziehungen zum Geistesleben der Gegenwart*“ czimmel. E műben jó részt megtaláljuk *Volkman* ismeretelméleti tanait, bár álláspontja 1896 óta nem egy kérdésben változott, a mint ezt már 1897- és 1898-ban megjelent értekezései is mutatják, a melyek közül különösen figyelemre méltók az „*Ueber die Frage nach dem Verhältniss von Denken und Sein und ihre*

Beantwortung durch die von Naturwissenschaft nahegelegte Erkenntnisstheorie“¹ és „Ueber das Verhältniss von Denken und Sein in der naturwissenschaftlichen Erkenntnis“.²

Az ezen értekezésekben s legújabb művében körvonalozott ismeretelmélet nem szorítkozik ugyan kizárólag a physikai ismeretekre, de első sorban mégis természettudományi ismeretelmélet akar lenni, megfelelőleg azon ismeretkörnek, a melyben Volkmann, mint előadó tanár és szaktudós teljesen otthonos. Általában Volkmann iratait előnyösen jellemzi azok aktualitása, a mennyiben a természettudományi ismeretnek különösen azon elemeivel, módszereivel és feltételeivel foglalkozik, a melyek a tudomány mai álláspontján a leglényegesebbek s a melyektől várhatjuk ezutánra is az ismeret tovább fejlesztését. Az ismeretelméletnek az élő tudmánynyal ilyen szoros kapcsolatba hozatala a legalkalmasabb mód arra, hogy az ismerettannak a pozitív tudományokra és azok művelőire fontos voltát minden kétséget kizárólag demonstráljuk, a minek gyümölcse remélhetőleg a modern, tudományos alapon kiképzett természetphilosophia leendő, a melynek létrejövetele viszont a szellem philosophiájának új alapon megteremtését teszi lehetővé.

Ezek a philosophia és természettudomány egységes fejlődése tekintetéből fontos szempontok azok, a melyek Volkmann munkáját érdemessé teszik arra, hogy vele e helyen részletesebben foglalkozzam. A 370 lapra terjedő munka, a mely bevezetés akar lenni úgy a természetismeret rendszerébe, mint a megismerés elméletébe, összesen hét részből áll. Az I. rész tisztán ismerettani kérdésekkel foglalkozik; a II.—III. rész a mechanika általános jellegű és érvényű fogalmait, tételeit s azok math. formulázását, illetve levezetését, a IV—VI. részek pedig a fontosabb alkalmazásokat tartalmazzák, míg a VII. rész a mechanika formai elveit és a kapcsolatos kérdéseket ismerteti és tárgyalja. Bennünket legjobban és legközvetlenebbül az I—III. és VII. részek tartalma érdekel, bár a IV—VI. részek is megérdemlik a tüzetes átolvasást s jelentékenyen elősegítik a többi részek egyes abstract jellegű fejtegetéseinek a megértését.

Mint a mű beosztásából is látható az egésznek alapvető része

¹ Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Math. naturw. Classe, Bd. 106, Abth. IIa 1897.

² Schriften der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg. 1898.

az ismeretelmélet, mely lényegében empirismus, sőt a mennyiben, a physikai ismeretek első anyagának szolgáltatói az érzékszervek: sensualismus. Volkmann határozottan és többször hangsúlyozza, hogy minden természettudomány szükségképen tapasztalati ismeretek rendszere, hogy az elméleti physika forrását és tartalmát is a szervesen természetre vonatkozó tapasztalat alkotja. Azonban e tapasztalatnak, hogy annak alapján systematikus ismeretet építhessünk fel, mindenekelőtt lehető sokoldalúnak és gazdagnak kell lenni. Egy — bármilyen kiváló — egyén tapasztalatai tehát korántsem felelnek meg az ez irányban támasztható követelménynek, hanem a mellett figyelembe kell vennünk úgy a múlt, mint a jelen összes hozzáférhető tapasztalati tényeit. A második követelmény, a melyet a tudomány a tapasztalat iránt támaszt, a megbízhatóság. Nem mindenkinek és nem mindenféle tapasztalata fogadható el a természetismeret anyaga gyanánt. Ilyenekül csak azokat a tapasztalati tényeket fogadhatjuk el, a melyeket érzékszerveinknek és azok segédeszközeinek helyes használata útján nyertünk, és — a mi nem kevésbé fontos — a melyeknek feltételei és összes körülményei pontosan meg voltak állapítva, úgy, hogy azok megbízhatóságát szükség esetén és alkalomadtán igazolhatjuk. A legtöbb csalódásnak és tévedésnek oka éppen abban rejlik, hogy egyes tapasztalatoknál figyelmen kívül hagyjuk előállásuknak feltételeit s azokat feltétleneknek, egyetemes érvényűeknek vagyunk hajlandók tartani és deklarálni. A természettudományok forrását tehát az ú. n. tudományos tapasztalat képezi, a mely a múltban és jelenben és pedig első sorban a természetvizsgálók által szerzett olyan tapasztalati tényeknek az összesége, a melyek az érzékszerveknek és azok segédeszközeinek helyes használata útján állottak elő s a melyeknek feltételei és körülményei pontosan meg vannak állapítva. Azok a tapasztalatok, melyek e követelményeknek nem felelnek meg, a tudományos tapasztalat fogalma alá nem sorozhatók. Ezek közé tartoznak a Volkmann által „a priori“ névvel jelölt képzetek, vagyis azok az észrevételek és emlékezeti képek, a melyeket hiányos megfigyelés, olvasás, tanulás, hallomás, stb. útján sajátítottunk el s a melyek legnagyobb részének birtokunkba jutásáról számot sem tudunk adni. Látható, hogy az „a priori“ jelző itt, eltérőleg a philosophiai nyelvhasználattól, tisztán idői értelemben van használva s a tudományos tapasztalat *előtt* szerzett, nem tudományos értékű képzeteket s illetve tapasztalatainkat jelöli.

A tudományos tapasztalatok az adott meghatározás szerint

állandó jellegűek, sőt változatlanok, a mennyiben adott feltételek és körülmények között mindig ugyanazok; az a priori képzetek ellenben nem megbízhatók s csak úgy és addig állhatnak meg, a míg a tudományos tapasztalattal ellentétbe nem jönnek a mi — különösen a természetvizsgálat kezdetén — igen gyakran megtörténik. Az állandó és az a priori, változó tapasztalatok között levő ezen különbség amazoknak objectív, ezeknek subjectív jellege által nyer kifejezést, vagyis az által, hogy a tudományos vagy általában változatlan tapasztalatokat tárgyas, az a prioriakat pedig alanyi természetűeknek tekintjük.

A természettudomány feladatát ehhez képest az képezi, hogy a mennyire ez lehetséges, a tapasztalat subjectív elemeit objectivekkel helyettesítse. Teljesen kiküszöbölni a subjectív elemet, érzéklésünk természeté miatt sohasem lehet s az olyan tudomány, a mely a subjectív tapasztalatot egészen figyelmen kívül hagyja s azzal nem számol: a természettudomány névre igényt nem tarthat. De igenis vannak a subjectív tapasztalatok között nagy számmal olyanok, a melyek megismerő képességünk járulékaik ugyan s a melyek a természetismeret tökélyesbülésére egy ideig jelentékeny és jótékony hatással voltak, de a melyeknek mint nem lényeges, sőt a tisztultabb ismeret álláspontján zavaró elemeknek kiküszöbölése a tudomány érdekében feltétlenül szükséges és lehető is. Ide tartozik a saját benső tapasztalatainknak, a lelki élet tényeinek a szervetlen természetre átvitele, az ok és okozat, az erő, a cél fogalmainak a tudat nélküli tárgyak viszonyaira és változásaira való alkalmazása s általában mindaz, a mi az ú. n. természettudományi anthropomorphismus fogalma alá esik.

A míg a tudomány célját az e nemű subjectív elemeknek teljes kiküszöbölése képezi, addig a ki nem küszöbölhető subjectív elemekkel, az érzéki észrevételekkel szemben a természettudomány munkássága azok helyes értelmezésére, kiegészítésére s a tárgyi tapasztalatokhoz való viszonyuknak szabatos megállapítására irányul, a mi ha sikerül, a subjectív tapasztalat is az objectív körébe lesz sorozható. Ily értelemben mondja Volkmann, hogy a tapasztalat objectív felfogása a cél, a melyre subjectív tapasztalatainknál törekszünk s a mely felé állandóan közeledünk, a nélkül, hogy azt teljesen elérhetnők. A subjectív tapasztalat több-kevesebb valószínűség; az objectív tapasztalat igazság. A subjectív tapasztalat kép; az objectív tapasztalat tárgy.

Mivel azonban az objectív tapasztalat — mint láttuk — sohasem lehet minden subjectív jelleg és vonatkozás nélkül s megfor-

ditva, a subjectiv tapasztalat a tudományos módszerek alkalmazása útján mindig objectivebb lesz: a két tapasztalat között egyáltalán nincs akkora különbség vagy éppen ellentét, mint azt első tekintetre gondolnánk. Sőt az ismeretnek magasabb fokán a subjectiv és objectiv, az a priori és a posteriori, a realis és idealis közötti ellentétek azonosságokká válnak, a mely magaslattól azonban csak az ismeret anyagának többszörös, a subjectiv és objectiv álláspontra egyaránt figyelemmel levő feldolgozása által érhetünk el. Ha e munka közben a realénak, illetve az objectiv tapasztalatnak jelentőségét kevésre becsüljük: a Hegel-féle philosophia veszélye fenyeget bennünket. Ha meg az idealénak tulajdonitunk kellőnél kevesebb vagy éppen semmi fontosságot: a materialismus hajóján evezünk, vagy legjobb esetben közönséges empiristák maradunk.

Mindkét szélsőséget elkerüljük, ha a tapasztalati anyag feldolgozásánál és kiegészítésénél azt az utat követjük s azokat a módszereket alkalmazzuk, a melyeket a természettudományok eddigi fejlődése sikereseknek és célra vezetőeknek bizonyított. Éppen ezért a természettudományi ismerettan egyik fontos feladatát azon módszertani alapelvek és szabályok felkeresése képezi, a melyek az eddigi physikai kutatások folyamán kiképződtek s a melyeknek alkalmazásától, vagy tökéletesbitésétől várható a természettudományok tovább fejlődése.

E módszertani segédeszközök és eljárások vagy specialisak, tisztán a physikai tapasztalatok precizizálására és rendszerezésére alkalmasok; vagy pedig általánosak, a természetismeret minden területén alkalmazhatók. Az előbbieket Volkmann methodikai alapoknak, az utóbbiakat methodikai szabályoknak nevezi s a methodikai alapok közé a physikai postulatumokat vagy axiomákat, a physikai hypothesiseket és a physikai törvényeket sorozza s egyúttal itt foglalkozik a terminologia és a definitio kérdésével. A methodikai szabályokhoz tartoznak az inductio és deductio —, az analysis és synthesis, az isolatio és superpositio —, az analogia és oscillatio s végül az oeconomia elve.

A mi először is a methodika alapjait illeti, ezek felállítására és formulázására szoros összefüggésben van érzékszerveinknek és az észlelés segédeszközeinek természetével és pontosságával. Az elméleti physika célja ugyanis a vonatkozó tapasztalat realis tárgyának, a szervetlen természetnek rendszeres megismerése, Ámde érzékszerveink és segédeszközeik sajátos funkciójuknál és korlátolt voltuknál fogva képtelenek arra, hogy ez ismerethez a szükséges objectiv s

illetve subjectiv tapasztalatokat szolgáltatassák. Hogy tehát természetismeretünket rendszeres alakba önthessük, szükségünk van a hiányos vagy éppen hibás tapasztalatok kiegészítésére s illetve kiigazítására. De még egy más szempontból is utalva vagyunk arra, hogy túl menjünk a tapasztalat határain s hogy a pusztá tapasztalati physika helyébe az okszerű metaphysikát tegyük. A természetre vonatkozó ismeretünk ugyanis teljes és szabatos csak az esetben lehet, ha a jelenségek között levő összefüggést nemcsak qualitative, hanem quantitative is meg tudjuk állapítani. Ez pedig csak a matematika igénybe vételével történhetik, vagyis úgy, hogy a physikai tételeket, problémákat matematikailag formulázzuk. E célra azonban az érzékszervek által közvetlenül szolgáltatott tapasztalatok nem alkalmasok, nem eléggé határozottak, úgy hogy azok kiegészítése vagy precizizálása a matematika alkalmazhatásának *conditio sine qua non*ja. E követelményeknek teszünk eleget, a midőn a physika körében postulatumokat, hypothesiseket és természeti törvényeket állítunk fel, a melyek egymástól a szükséges kiegészítések vagy kiigazítások természete és általánossági foka tekintetében különböznek.

Ha az érzékszervek által szolgáltatott tapasztalatokat megbízhatóknak tartjuk ugyan, de ilyen tapasztalatokat érzékszerveinknek és segédeszközeiknek korlátoltsága miatt nem kellő számmal, vagy nem a kívánt pontossággal nyerhetünk: a hiányos tapasztalatokat kiegészítjük s az ezt eszközölő tételt vagy fogalmat postulatumnak nevezzük. Így a tömeg változatlanságára vonatkozólag vannak elég pontos, különösen a chemiai mérleg segélyével nyert tapasztalataink, de teljesen pontosak egyáltalán nincsenek, sőt nagyon számos tapasztalat éppen az ellenkezőről *látszik* tanuskodni. Mivel azonban az elméleti physika s általában a természettudományok egyik cardinális fogalma az összeségében változatlan mennyiségű anyag s e fogalom egyáltalán nincs ellentétben a *helyesen értelmezett* tapasztalattal, sem egyéb a természetre vonatkozó alapfogalmainkkal: ezt, mint postulatumot, mint egyetemes érvényű tételt s illetve fogalmat állítjuk természetismeretünk élére. Hasonlóan postulatum az idő és tér, mint egy és három kiterjedésű nagyság fogalma, a tehetetlenség tétele és az energia megmaradásának elve, vagy a változatlan mennyiségű energia fogalma. E postulatumok mind a tapasztalatban gyökereznek, de a tapasztalat által teljes pontossággal soha nem igazolhatók. Egyébiránt annak oka, hogy ilyen teljesen általános érvényű tételeket a tapasztalat maga nem szolgáltatathat, nemcsak érzéklésünknek és

észlelésünk eszközeinek korlátoltságában rejlik, hanem abban is, hogy képtelenek vagyunk azokat a feltételeket a valóságban létesíteni, a melyek mellett a felállított postulatum exacte igazolható volna. Így p. o. képtelenek vagyunk az anyagot teljesen elzárni, a testek mozgását minden hatás alól (vonzás, taszítás, levegő ellenállása, surlódás) elvonni, az egyik fajta energia-mennyiséget a másikba, vagy akár több fajta energiába úgy alakítani át, hogy az összes fellépő energia-mennyiségeknek a mérési idő tartama alatt változatlanul megtartása s minden alakú energia nagyságának pontos megmérése lehető legyen. E postulatumok tehát tényleg a tapasztalatot meghaladó, de annak kiegészítésére és formulázására feltétlenül szükséges fogalmak és tételek s mint ilyenek a physika rendszerében teljes jogosultsággal bírnak.

A postulatumok mellett az elméleti physikában nélkülözhetetlenek még a hypothesisek is. A hypothesisek tágabb értelemben vett postulatumok vagy axiomák, a melyek az érzékek által szolgáltatott tapasztalatokat természetismeretünk egyéb, megbízható eredményeinek megfelelőleg értelmezik. Ezek felállításának tehát akkor van helye, ha érzékeink a természetben végbe menő elemi folyamatok észrevételére nem képesek s azok együttes hatását az elemi változásoknak nem megfelelő módon érzéklük, a mely esetben a hypothesisek az elemi folyamatok természetére vonatkozó felvételek, illetve postulatumok. Így hypothesis a hangnak, a fénynek hullámelmélete, az atomelmélet, a fény, hő, elektromosság közegéül a világéther felvétele. A hypothesisek felállításával megszüntetni törekszünk érzéki észrevételünk korlátoltságát s az érzéki szemléletet elhagyva, az érzékefeletti szemlélet alapján helyezkedünk s ekként, — ha eljárásunk nem önkényszerű, hanem a tudományos követelményeknek megfelelő — a tapasztalati physika által megengedett, sőt postulált metaphysikát üzünk.

A postulatumok és hypothesisek általános s különösen a postulatumok az egész szervesen természetire vonatkozó alapfogalmak és tételek. Ezek mellett szükség van különös, az egyes ismeretkörök alapjául szolgáló tételekre, a melyek az egyes jelenségekörökben uralkodó törvényszerűséget fejezik ki. Ezeket a tételeket, a melyek a hypothesisek és postulatumok szükséges kiegészítői s melyek fogalmilag a postulatumok alá rendelvek, Volkmann természeti törvényeknek nevezi. A természeti törvényeknek — a melyekhez tartoznak p. o. a Newton-féle gravitatio-törvény, Coulomb mágneses és elektromos vonzási és taszítási törvényei — feladata a postulatumok által nem precizizozott quantitativ viszonyokat az egyes ismeretkörökre

megállapítani. A postulatum és természeti törvény definitiója nyilvánvalóvá teszi, hogy a kettő között lényeges különbség nincs s hogy a természeti törvények a különböző tudományos álláspont szerint a postulatumokhoz s megfordítva a postulatumok a természeti törvényekhez sorozhatók. Így Volkmann a postulatumok közé sorozza az energia megmaradásának elvét s a természeti törvények közé a gravitatio-törvényt, holott az utóbbi szintén az összes anyagi részeket uraló törvény s vannak physikusok, a kik annak érvényét az étherre is kiterjesztik. Ellenben az energia megmaradásának elve sem áll minden kétségen felül, sőt ha az anyag elemi részeit, a végső (absolut) atomokat a tért teljesen betöltő anyagi részecskékné tekintjük: az energia elv, mint általános természeti törvény egyenesen tarthatatlanná válik.

E módszertani alapok mindegyikénél nagy figyelmet fordít Volkmann azok subjectiv és objectiv oldalának feltüntetésére s a postulatum név helyett, a mennyiben nem az illető tétel objectiv érvényét, hanem érzéklésünkhöz való viszonyát akarjuk jelezni, axioma elnevezést alkalmaz. Általában, mint ezt már 1897-iki értekezésében is hangsúlyozza, minden módszertani alapfogalomnál és tételnél szorosan meg kell különböztetni azok subjectiv és objectiv oldalát, ha a az e megkülönböztetés figyelembe nem vételéből eredő tévedéseket el akarjuk kerülni. Subjective: „a postulatumok, hypothesisek és természeti törvények a mi természettudományilag érett eszméink a bennünket környező természet jelenséglágáról; azoknak, mint feltevéseknek feladata a jelenségeknek és tapasztalati tényeknek összességét felölelni, megfoghatóvá tenni és mindenesetre megvilágosítani“. Objective véve pedig: „a postulatumok, hypothesisek és természeti törvények alaptények, a melyek a bennünket környező természet jelenséglágának azt a teljes, systematikus jelleget adják, a melynek feltüntetése képezi épen a tudomány feladatát s ebből a szempontból a methodikai elvek a realis létezőnek hű kifejezői“.

Míg az imént ismertetett methodikai alapok a szorosabb értelemben physikai ismeretek rendszerének az alapjai, addig a methodikai szabályok általában minden tapasztalati tudomány körében érvényes és alkalmazható eljárási módok. E szabályok a tapasztalat talajából nőttek ki s létjogosultságukat az alkalmazásuk útján elért tudományos eredményektől nyerték. De bármennyire sikereseknek bizonyultak is e szabályok a természetismeret eddigi kiképzésénél és rendszerezésénél s bármennyire fel legyünk is jogosítva arra, hogy helyes alkalmazásuk-

tól a jövőben is sokat várjunk: mégsem tekinthetjük azokat sem teljeseknek, sem a megismerés és gondolkodás kivételt nem tűrő törvényeinek, a mely esetben azok alkalmazása mindig pozitív eredményre vezetne, holott a jelenleg használt methodikai szabályok iránt ilyen követelményt hiába támasztanánk.

A legáltalánosabb methodikai szabályok az inductio és deductio, a melyeknél a subjectiv és objectiv oldal ép úgy megkülönböztethető és megkülönböztetendő, mint a methodikai alapoknál. Az inductio ugyanis a természetvizsgálat subjectiv oldalát képviseli, a mennyiben az inductiv eljárásnál tetszésünk, illetve belátásunk szerint választjuk ki azokat a tapasztalatokat, a melyeket alkalmosoknak tartunk arra, hogy szűkebb vagy tágabb körben a rendszeres ismeret alapjainak szolgáljanak, s illetve mint olyan jellemző tények állíttassanak előtérbe, a melyek a tudomány alapelveinek megállapítására, elvonására a legalkalmasabbak. A deductiv módszer ellenben a természettudományi ismeret objectiv oldalát képviseli, a midőn a subjective kiválasztott tények alapján felállított tételeket és definiált fogalmakat objectiv jellegűeknek, alaptényeknek veszi, belőlük lehető számos következtetést von le s ezeket a megfelelő tapasztalatokkal egybevetvén, a feltételek helyes, vagy helytelen voltát ez úton demonstrálja. Az inductio és deductio a tudományos eljárásban alig választhatók külön s mindegyiknek alkalmazása egyaránt fontos és szükséges, avagy bármelyiknek az elhanyagolása csak a tudományos ismeret megbízhatóságának és rendszerességének rovására történhetik.

A természetismeret ideálja mindenesetre az a tudományos rendszer, a mely néhány abszolút igazságú alaptételből deductive vezet le minden tényt, esakhogy ez ideáltól ma még nagyon messze állunk s kétségtelen, hogy azt teljesen nem is fogjuk soha elérni. Az inductiót épen ezért a tudomány sohasem fogja teljesen nélkülözhetni, bár annak a functiója a tudomány fejlettebb álláspontján nem az alapelveknek új meg új fogalmazása s illetve felállítása különbözően összeválasztott tényekből, hanem az egészben, lényegökben helyeseknek bizonyult alapelvek megkorrigálása, azokból a nem lényegesnek és nem teljesen helyesnek fokozatos kiküszöbölése. Az inductio e jelentős functiójára a tudomány feladatának megállapításánál is tekintettel kell lennünk s tényleg ezt tesszük, ha a természet-tudományokat nem mint az *összes*, hanem mint a *lényeges* ismereteknek rendszerét definiáljuk s eléjük elerendő czélul a lényegesnek

felkeresését és rendszerbe foglalását tűzzük ki. Általában az inductiót a deductiv eljárás mellett sohasem szabad teljesen elhanyagolni s e részben igen figyelemre méltó Volkmannak az a megjegyzése, hogy az alapfelvételek megválasztásánál a matematikai szempontoknak nem szabad tulságos befolyást engednünk. A matematikai fogalmazás kedvéért a legtöbbször túl kell ugyan mennünk a tapasztalaton, mint ezt fentebb láttuk, de az alapul veendő és általánosítandó tapasztalatok megválasztásánál sohasem a matematikai, hanem a physikai szempontnak kell döntőnek lenni. Vagyis nem a természeti történést kell a mi matematikai tudásunk Prokrustes ágyába szorítani, hanem megfordítva a tapasztalat systematikus feldolgozásához szükséges módon és mérvben kell fogyatékos matematikai eszközeinket kiképezni, a minthogy tényleg a matematikai módszerek közül nem egy és nem is a legkevésbé értékes a tapasztalat által felvetett problémák megoldása céljából vagy megoldása közben képeztetett ki, a mely részben elég a lineáris differentialis! egyenletek elméletére hivatkoznom.

Az inductio és deductio a legáltalánosabb methodikai szabályok, a többiek mind e két eljárás egyike vagy másika alá tartoznak, vagy e kettő combinációjaként tekinthetők s az inductiónak és deductiónak egyes specialis ismeretkörökre alkalmazása vagy korlátozása útján állottak elő.

Ilyenek első sorban az analysis és synthesis, az első lényegében inductiv, a másik deductiv művelet. Az elméleti physikára nézve e meg lehetőszen általános módszertani eljárásoknak különösen két specialis alakja vált nagyjelentőségüvé és gyümölcsözővé: az isolatio és superpositio. Az isolatio az az analytikai művelet, mely által valamely összetett folyamatnak egymástól független elemeit elkülönítjük; a superpositio pedig a megfelelő synthetikai művelet, t. i. az egymástól független elemeknek a tapasztalat által adott eredővé egyesítése s illetve összetétele.

Volkmann különös gonddal tárgyalja e módszereket úgy újabb művében, mint az „Erkenntnisstheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften“-ban. És méltán, mert az elméleti physika története minden lapján tanuskodik e methodikai szabályok rendkívüli fontos és eredményes voltáról. Sőt alig túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a modern tudományos világnézet e methodikai szabályok sikeres alkalmazása útján állott és állhatott csak elő. Erre nézve elég az astronomia történetére hivatkoznunk, a melynek a modern világnézet kialakulá-

sában a legfontosabb szerep jutott. Hogy az astronomia tudomány és pedig a legexaktabb természettudomány lehessen, ennek nélkülözhetetlen feltétele volt a tehetetlenségi tétel értelmében egyenletes tangentialis sebességnek és a centripetalis acceleratiónak, mint a mozgás független elemeinek felismerése és különválasztása, izolálása. E nélkül Kepler bámulatos munkaereje és csodálatos zsenije sem volt képes az égi testekre vonatkozó megfigyeléseket egy törvény alá rendelni; míg a mozgás független elemeinek felismerése az astronomiát egyszerre egyetlen törvény alá rendelhető tudománynyá tette, a melyben az azelőtti zűrzavart a Kepler által egy életen át hiába keresett teljes harmonia váltotta fel. Az isolatio és superpositio alá tartoznak az erők, a mozgások szétbontására és összetételére vonatkozó műveletek, s általában e módszerek mindazon folyamatokra alkalmazhatók, a melyeket linearis differentialis egyenletek szabályoznak, a mivel nem keveset mondottunk, ha meggondoljuk, hogy az elméleti physika alaptételeit linearis differentialis egyenletek fejezik ki s hogy nincs kizárva, miszerint ismereteink tökélyesbülésével a természetismeret minden ágát hasonló alapra sikerülend fektetni.

A természetismeret körében nagy szerepe van még az összehasonlításnak, a mely belső vagy külső lehet.

Belső összehasonlításnak a természetre vonatkozó alanyi és tárgyi kép között van helye. Ez összehasonlítás lényege szerint oscilláló művelet a mennyiben nem egyszerre és nem egy alkalommal, hanem újra meg újra, folytonosan történik ép úgy, mint az inga lengése, miért is e műveletet Volkmann oscillatióknak nevezi. Az oscillatio természetes következése az alanyi és tárgyi felfogás közötti különbségnek s szükséges feltétele a kettő teljes megegyezésének vagy helyesebben összeegyeztetésének, a mi a természetismeret végső, de épen azért csak asymptotice elérhető célját képezi.

A külső hasonlat vagy a szorosabb értelemben vett analogia nem a természetre vonatkozó alanyi és tárgyi képeinket, hanem két különböző területre vonatkozó s különböző mérvben kiképzett ismeretünket állítja egymás mellé. Az analogia által ez esetben azt az előnyt akarjuk biztosítani, a melyet a jobban ismert tárgyakra vonatkozó tudásunknak a kevésbbé ismertekre átvitele vagy alkalmazása nyújt. Így a hangjelenségek hullámmélete lényegesen elősegítette a fény hullámméletének kiképzését, ez megint az electromagnetikus hullámméletét, mely utóbbi jelenleg az optikai hullámméletet is felvette magába. Mint az imént említett esetek mutatják, az analogia

alkalmazása akárhányszor annak a felismerésére vezethet, hogy a feltételezett hasonlóság vagy részleges megegyezés valósággal azonosság. Ily esetekben tehát az analogia alkalmazása nemcsak a még kevésbé ismert természeti tárgyak és folyamatok pontosabb megismerésére vezet, hanem lényegesen új és értékes szempontokkal gazdagítja ismeretünket.

De jó szolgálatot tesznek az ilyen analogiák mellett az utóbbi években Maxwell és Helmholtz példájára különös előszeretettel alkalmazott ú. n. mechanikai analogiák, a melyek a Hertz-féle mechanikában is előkelő szerepet játszanak. Ez analogiákat még találókban matematikaiaknak nevezhetnénk, a mennyiben azok alapját az elméleti physika és a mechanika egyenletei között levő alaki megegyezés képezi. Hogy ez analogiák természetével és jelentésével tisztába jöjjünk, írjuk fel a mechanika egyenleteit a Lagrange-féle alakban, általános coordinátákra vonatkoztatva. Ezen ú. n. második fajta Lagrange-féle egyenleteknek alakja ez: ¹

$$P_h = - \frac{\partial H}{\partial q_h} + \frac{d}{dt} \left[\frac{\partial H}{\partial q'_h} \right]$$

a hol q_h a h -adik általános coordinata; $q'_h = \frac{dq_h}{dt}$ ennek sebessége, vagyis az idő szerint vett első differentiálhányadosa; $H = V + T$ az ú. n. kinetikai potential (Helmholtz) s ebben T a rendszer eleven ereje, V a potenciálja; P_h az erő általánosított fogalma szerint a q_h változó irányában *kivülre* ható erőcomponens.

Ezek az egyenletek azok, a melyekből bizonyos, megközelítőleg realizálható feltételek mellett az elméleti physika egyéb ágainak alapegyenleteivel egyező alakú egyenleteket vezethetünk le. Ha ugyanis a rendszer kinetikai potenciálja a q_h coordinátától nem, csak ennek sebességétől függ, az erő értékét adó kifejezésnek első tagja eltűnik és az erő $\frac{\partial H}{\partial q'_h}$ -nak az idő szerinti differentiálhányadosával lesz egyenlő. Ha ellenben a kinetikai potential a coordinata sebességétől független és csak magától a coordinátától függ: a második tag esik el és az erő értékét a kinetikai potenciálnak az illető coordinata szerint vett negatív jelű partialis differentiálhányadosa fogja

¹ H. Helmholtz, Studien zur Statik monocyclischer Systeme I. Wissenschaftliche Abhandlungen III. p. 128.

adni. Az előbbi esetben a koordinátát cyclikusnak, az utóbbi esetben lassú változónak nevezzük. Az egy cyclikus koordinátájú rendszer monocyclikus, a két cyclikus koordinátával bíró rendszer bicyclikus, a több ilyen koordinátától függő rendszer polycyclikus, ha a többi koordináták, a melyeket paramétereknek is szoktak nevezni, lassú változók. Monocyclikus rendszer p. o. egy szilárd tengelyágban surlódás nélkül gyorsan forgó pörgettyű vagy valamely köresatornában ugyancsak surlódás nélkül mozgó folyadék s általában minden olyan rendszer, a melyben a mozgó részek helyét azonnal homológ részek foglalják el.

A monocyclikus rendszerek elmélete különösen a mechanikai hőelmélettel való analógiája folytán vált nagyjelentőségűvé.¹ E rendszereknél az egyetlen cyclikus változót q -val, a lassú változókat q_a -val jelölván, a kívülre ható erőket meghatározó egyenletek a fentebbiek szerint:

$$P_a = - \frac{\partial H}{\partial q_a} \text{ és } P = \frac{d}{dt} \left[\frac{\partial H}{\partial q'} \right]$$

lesznek, a melyekben H a q -aknak és q' -nak a függvénye és pedig — a mennyiben a rendszer conservatív — V csak a q_a -knak függvénye. Ez esetben T tisztán a cyclikus sebesség négyzetétől függ, tehát:

$$2T = 2aq'^2 = q' \frac{\partial T}{\partial q'}$$

s a rendszer összes energiája t. i. $T + V$, a melyet U -val jelölünk:

$$U = H - q' \frac{\partial H}{\partial q'} (= V - T - q' \frac{\partial (V - T)}{\partial q'} = V + T).$$

Ha most már az egyes erőknek a megfelelő változók differentiáléjainval képezett szorzatait: $P_a \cdot dq_a \dots Pdq$ -t az illető erők munkájának nevezzük s a cyclikus koordinata munkáját $Pdq = Pq'dt - dQ$ -val, — $\frac{\partial H}{\partial q'}$ -t s -sel jelöljük, lesz mindenekelőtt $dQ = q'ds$ s az összes külső erők ellenében végzett munka az energia-elvnek teljesen megfelelően:

¹ H. *Helmholtz*, Studien zur Statik monocyclischer Systeme I. Id. mű 120. l.

$$-q'ds + \sum P_a dq_a = q'd \frac{\partial H}{\partial q'} - \sum \frac{\partial H}{\partial q_a} dq_a \\ = d \left[H - q' \frac{\partial H}{\partial q'} \right] = dU$$

amiből $dQ = q'ds$ értékéül:

$$dQ = dU + \sum P_a dq_a$$

származik. Ha még s helyébe az $s = A e^{\frac{\alpha S}{2}}$ által definiált függvényt vezetjük be, a hol A és α állandók s e a természetes logaritmusok alapszáma s tekintetbe veszszük, hogy

$$ds = \frac{2}{\alpha} s dS \text{ és } q's = 2T \left(q' \frac{\partial H}{\partial q'} - q' \frac{\partial T}{\partial q'} \right),$$

a monocyclikus rendszer alapegyenletei:

$$dQ = \alpha T \cdot dS \\ dQ = dU + \sum P_a dq_a$$

a mechanikai hőelmélet alapegyenleteivel teljesen egyező alakot nyernek. De nemcsak alakra, hanem a bennök előforduló nagyságok jellegére is megegyezést constatálhatunk a két jelenségkör alapegyenletei között dQ ugyanis az egyik egyenletrendszerben munkaérték, a másikban hőmennyiség; dU az elsőben az összes rendszerbeli energia változása, a másikban szintén az összes, de nem tisztán mechanikai energia növekedése; a hőtanban entropiának nevezett S függvény differenciáléja mellett álló tényező az egyik egyenletrendszerben a kinetikai energiával arányos nagyság, a másikban pedig temperatura, a mely a kinetikai gázelméletben szintén mint a molekulák mozgási energiájával arányos mennyiség van definiálva; végül $\sum P_a dq_a$ mindkét rendszerben munkaérték.

Ha a cyclikus rendszer nem hat kifelé s a cyclikus változótól csak a rendszer eleven ereje független, azonkívül a benső erők conservatívek: a Lagrange-féle egyenletek a következő alakot nyerik:

$$-\frac{\partial V}{\partial q_b} = \frac{d}{dt} \left[\frac{\partial T}{\partial q'_b} \right] \\ -\frac{\partial V}{\partial q_x} = -\frac{\partial T}{\partial q_x}$$

q_n a cyclikus, q_k pedig a lassú változókat jelölve. A cyclikus mozgás következtében fellépő benső erőket: a potenciálnak az illető változók szerinti negatív differenciálhányadosait ez egyenletek, mint látható, nagyon egyszerű alakban adják, a melyekhez analog egyenleteket az elektrodinamikában találunk.

Így p. o. a bicyclikus rendszerekben az eleven erő (T) a két cyclikus coordinata sebességének másodrendű homogén függvénye, azaz:

$$T = \frac{1}{2} A q_1'^2 + \frac{1}{2} B q_2'^2 + C q_1' q_2'.$$

Ha tehát a lassú változót k -val jelöljük, a fellépő erők értékeiül:

$$\begin{aligned} -\frac{\partial V}{\partial q_1} &\equiv P_1 = \frac{d}{dt} [A q_1' + C q_2'] \\ -\frac{\partial V}{\partial q_2} &\equiv P_2 = \frac{d}{dt} [B q_2' + C q_1'] \\ -\frac{\partial V}{\partial k} &\equiv K = \frac{1}{2} \frac{\partial A}{\partial k} q_1'^2 + \frac{1}{2} \frac{\partial B}{\partial k} q_2'^2 + \frac{\partial C}{\partial k} q_1' q_2' \end{aligned}$$

nyerünk. Teljesen egyező alakú egyenletek határozzák meg az elektrodinamikában két zárt áramkör elektromotorikus és ponderomotorikus erőit, csak hogy ez esetben P_1 , P_2 elektromotorikus, K ponderomotorikus erőt, q_1' , q_2' az első, illetve második áramkörhöz tartozó áramerősségeket jelölnék.

Ez analogiák természetphilosophiai értékét nem lehet kétségbe vonni, mert ha az egyenletek egyező alakjából nem következik is a megfelelő folyamatok azonossága, de igenis következik annyi, hogy a nem mechanikai folyamatokkal analog jellegű folyamatok a mechanika körében is lehetők s hogy így a szervetlen változások mechanikai természetére vonatkozó feltevés nem tartalmaz ellenmondást. Azonkívül, a mennyiben az illető egyenletek alapját képező feltételeknek megfelelő mechanikai modelleket lehet szerkeszteni — a mint hogy tényleg több jellemző esetben igenis lehet — ezeken az analog egyenletek által szabályozott nem mechanikai folyamatok tulajdonságait szemlélhetően és eredményesen tanulmányozhatjuk, úgy hogy a mechanikai analógiáknak a természettudományokban gyakorlati jelentőségük is van.

A methodikai szabályok sorát az oeconomia elve zárja be, a melynek értelmében a természetismeretnél arra kell törekedünk, hogy annak rendszere minél könnyebben áttekinthető, minél egyszerűbb és.

minél jobban elsajátítható és megtartható alakot nyerjen. Az elméleti physikának e részben hatalmas segédeszköze a matematika, a mely csekélyszámú alapfogalomból és tételből nagyszámú, exact következtetésekhez vezet s a mely maga is egy az oeconomia elvei szerint felépített tudománynak a mintaképe. Csakhogy az oeconomia szabályának a physika körében még nagyobb jelentősége van, mint a matematikában, a mennyiben az utóbbinak alapjait kizárólag postulatok és definitiók képezik, holott a physika kénytelen hypothesisokkal és természeti törvényekkel is operálni, a melyeknek helyes megválasztása által nyerhet csak e tudomány oeconomikus jelleget. E részben az oeconomia elve feltétlenül megköveteli, hogy a hypothesisok és természeti törvények számát szükség nélkül ne szaporítsuk hogy ne állítsunk fel minden új jelenséghez vagy folyamathoz külön „ad hoc“ hypothesisokat és törvényeket. Ugyelnünk kell arra is, hogy az analogia alkalmazásánál — a mely a legtöbb esetben természetéből folyólag a lényegre nem tartozó elemeket tartalmaz — a melléképzetek közül azokat, a melyek a tárgy kellő felfogására akadályozólag hatnak s illetve azt megnehezítik, lehetőleg kiküszöböljük. Óvakodnunk kell továbbá a hamis analogiák alkalmazásától, a melyek sokszor megkönnyíteni látszanak ugyan ismeretünk rendszerét s magasabb nézpontokhoz jutásunkat: tényleg azonban idegen s a valódi összefüggést és egységet felismerhetlenné tevő elemet visznek be ismeretünkbe.

Az előzőekben ismertetett methodikai alapok és szabályok, mint ez már említve volt, a tényleges tudomány alapjai és szabályai s így teljességre ép oly kevésbé tarthatnak igényt, mint mai természetismeretünk a befejezettségre. De nem látszik ez elvek és szabályok felsorolása teljesnek azért sem, mert hiányoznak közülök egyes általános elvek és fogalmak, a melyek közfelfogás szerint éppen a természettudományoknál elsődrendű szerepet játszanak. Ezek közé tartoznak a Volkmann által ú. n. hittételek az ok okozati viszonyra, a természeti erőkre vonatkozólag. Azonban ezeknek Volkmann és az újabb természettudomány képviselőinek igen jelentékeny része szerint az elméleti physika körében semmi helyük nincs (természettudományi positivizmus vagy phaenomenologia). A cél képzetét, a mely tisztán mechanikai természetű tételek formulázásánál is irányító befolyást gyakorolt még egy Eulerra is, a mai tudomány már csaknem teljesen kiküszöbölte a maga rendszeréből. Ugyanez fog történni, vagy történik már is az ok, az erő szintén anthropomorphikus képzeeteivel. A causa-

lítás elve ugyanis Volkmann szerint nemcsak hogy nem a legobjectívebb oldala a természetvizsgálatnak — a mint ezt nagyon soká hitték és sokan még ma is vallják — hanem még csak nem is oly értelemben subjectiv eleme természetismeretünknek, a mily értelemben annak helyet engedhetnénk, hogy t. i. az érzéklésünk természetével állana összefüggésben. Az ok és erő képzetének gyökere nem érzékszerveinkben, hanem az emberi cselekvésmódban s az erre vonatkozó észrevételeinkben van. Az ilyen természetű és eredetű analógiát pedig Volkmann, mint ép az imént láttuk, kizárja a természetismeret előbbre vitelét munkáló methodikai szabályok köréből. A szervetlen természetben úgy, a hogy azt mi tapasztalataink és az azokat kiegészítő szükséges felvételek alapján ismerjük, nincsenek sem okok, sem czélok. A szervetlen természet, specifice a physikai természet, egyszerűen mechanismus, a melylyel szemben a tudomány feladata a megfigyelés és a rendszeres leírás. A természettudományi vizsgálat által ezen kívülöttünk levő realis, természeti kényszerűséggel működő mechanizmust a bennünk levő gondolati, szintén törvényszerű mechanizmussal, a logikával állítjuk párhuzamba s mindig jobban győződünk meg arról, hogy ismeretünk többéyesbülésével a kívülöttünk levő természeti s a bennünk levő logikai törvényszerűség folyton növekedő összhangba hozhatók. Ez összhang tagadhatatlan tényét Volkmann, úgy látszik, a természeti törvényszerűségnek gondolatvilágunkra gyakorolt alakító hatásából s gondolkodásunknak alkalmazkodó képességéből magyarázza meg.

Kérdésbe tehetjük most már, hogy vajjon a physikai mechanizmus, mint realis létező, az universumot teljesen betölti-e, vagy más szavakkal, hogy minden történés kizárólag e mechanizmusban megy-e végbe? E kérdésre Volkmann „nem“-mel felel s utal arra, hogy a mechanizmus szót Lotze nyomán éppen annak a jelzésére választotta, hogy az, a mi itt mechanizmus nevet nyert, az universumot nem tölti be teljesen; hogy ez a mechanizmus causalis és teleologiai folyamatok hordozója, a mely folyamatok önmagukban külön ideális birodalomhoz tartoznak . . . a culturához. Ennek daczára azonban nem szabad a természeti történés ezen mechanizmusának Lotzeval alárendelt jelenséget tulajdonítani, nem különösen az esetben, ha a bennünk levő gondolati törvényszerűség kifejlődése e mechanizmus hatása alatt történik.

A természeti mechanizmusra vonatkozó ismeretek nagy kiterjedésénél és sokszerűségénél fogva természetszerűleg lép előtérbe az

a kérdés, hogy az elméleti physika ágai közül melyik a legalkalmasabb arra, miszerint összes idevonatkozó ismereteinknek alapjául és bevezető részéül szolgáljon. E kérdést illetőleg Volkmann előtt egyik döntő momentum a történeti fejlődés, a mely alapvető tudományként a mechanikát állítja előtérbe. De a történeti szempont mellett lényeges s azzal összeegyeztethető a logikai, systematikus szempont is, a mely megköveteli, hogy az alaptudomány általános — a specialis ismeretágak mindegyikére alkalmazható — fogalmak és tanok rendszere legyen. Az ily értelemben vett s a Newtonéval lényegében egyező mechanika az, a melyet Volkmann az elméleti physika alaptudományául elfogad s a melyet az előttünk levő mű főbb vonásaiban kifejt. E mechanika tehát, eltérőleg annak szokott feldolgozásától, nem a tapasztalat meghatározott körét, a ponderabilis anyag mozgására és nyugvására vonatkozó ismereteinket akarja rendszerezni. hanem az egész szervesetlen természetnek ismeretére lényeges tételeket formulázni és kifejteni. Épen ezért, a mennyire lehet, eltekint a hypothesisek és természeti törvények segédeszközeinek használatától s azt az egyes specialis tudományoknak engedi át. Így — a mi sokak előtt felöltőnek tetszhetik — nem érinti az anyag atomos szerkezetét, bár nem is jő azzal ellenmondásba; nem érinti pedig azért, mert az a természettudomány egyes ágaiban, a chemiában, a kinetikai gázelméletben alapvető jelentőségű ugyan, de a physika több ágában, gy a ponderabilis anyag legtöbb jelenségének tárgyalásánál egyáltalán nem bír jelentőséggel. A mechanika tehát az által, hogy az egész természetismeret szempontjából lényeges ismeretek felölésére szorítkozik, megszűnik materialis szaktudomány lenni, a milyen p. o. Kirchoff mechanikája, a mely a mozgási jelenségeknek teljes és lehető egyszerű leírását akarja adni s lesz a matematikához hasonlóan formális tudomány, a mely épen e formális jellegénél fogva az ismeretek logikai rendszerében annál nagyobb jelentőséget nyer s a „teljesség és lehető egyszerűség“ követelményeinek előtérbe állításával nem is tűz elérhetlen czélt maga elé.

Az ismerettani részt követi a mechanika alapfogalmainak és tételeinek kifejtése és formulázása a Galilei- s Newton-féle dinamika alapján. A Galilei-féle dinamika postulatumai a tér, idő, anyagi pont fogalmai s a tehetetlenségre, a sebesedésre, a vektorok összetételére és szétbontására vonatkozó tételek. Newton mechanikája a tömegfogalom bevezetésében culminál, a mely fogalomnak alkalmazása által nyerhetett csak a még nagyon abstract Galilei-féle dinamika

concret jelleget. A tömeggel való szorzás útján a sebesség helyébe a mozgásmennyiség, a sebesedés helyébe a mozgásmennyiség változása: az actio vagyis erő lép s ez új fogalmak a tehetetlenség elvétől és a (mozgási állapottól független) sebesedés fogalmától közvetlenül a két első Newtoni tételhez vezetnek bennünket, t. i. az inertia és az actio elvéhez. Ép oly lényeges, vagy a történeti fejlődés szempontjából még lényegesebb szerepe van a tömegfogalomnak a harmadik Newtoni alaptételnél, a reactio és actio egyenlőségének elvénél, a mennyiben e szerint épen a tömegek azok a szorzók, a melyek a postulált egyenlőségnek megfelelően választandók, t. i. úgy, hogy az illető acceleratiókkal fordított arányban legyenek.

A három Newtoni tétel, helyesebben postulatum közül a két első elemi, vagy matematikai kifejezéssel élve, differentialis elv, míg a harmadikra nézve Volkmann az eddig csaknem általános felfogással szemben azt igyekszik kimutatni, hogy az nem differentialis, hanem lényegében integral-elv s hogy azt már Newton is ilyen gyanánt alkalmazta. A Newtoni tételek- és fogalmakra vonatkozó discussiót a mechanika egyenleteinek azok alapján felállítása követi, a mely egyenletek első sorban az ú. n. szabad mozgást szabályozzák, de a reactio-elv alkalmazásával kiterjeszthetők a feltételes mozgás leírására is. A mechanika további fogalmai és tételei ez egyenletek átalakítása és integrálása s a belőlük levezetett új egyenletek physikai interpretálása útján nyerjük. Az alapegyenletek ugyanis az actio (= tömeg \times sebesedés = $m \times \frac{d^2s}{dt^2}$) fogalmából folyólag másodrendű linearis differentialis egyenletek, a melyekből és a kezdő állapot adataiból (kezdetbeli sebesség és helyzet), valamint a feltételi egyenletekből kell az összes coordinátákat az idő egyértékű függvényei gyanánt kifejezni, a mi ez egyenletek integrálása útján történik. Minden olyan eljárás vagy tétel, a mely által az alapegyenletek integrálása könnyebbé vagy épen lehetővé válik, épen ezért különös jelentőséget nyer, kivált ha az illető tételek physikailag is értelmezhetők. Ilyen tételek a súlypont, a felületek, az eleven erő tételei, a melyek közül a két első általában a szabad, az utóbbi a feltételes mozgásra is vonatkozik.

Legnagyobb jelentőséget ezek közül a modern természettudományban az eleven erő tétele nyert, bár nem eredeti — nagyon korlátozott érvényű — alakjában. E tétel szerint az eleven erőnek és potentiális energiának összege, vagyis a rendszer összes energiája

állandó. Más szavakkal: ha a rendszer potentialis energiája két különböző időben ugyanaz, az eleven erő vagy kinetikai energia is azonos értéket vesz fel, tehát megmarad. Az eleven erőnek megtartása azonban, ha tisztán a mechanika körében maradunk, egyáltalán nem tekinthető a mozgás általános törvényének, mert nagyon ritka eset az, p. o. a bolygók napkörüli mozgása, a melyben feltétlenül érvényes. Ellenben a potentialis energia azonossága esetén sem vesz fel az eleven erő azonos értéket, ha surlódással, légellenállás mellett történik a mozgás stb., a melyek nélkül mechanikai folyamatok tulajdonképen végbe sem mehettek. És az eleven erő tételének éppen ez a korlátozott érvénye szolgáltatott okot arra, hogy a mechanika körén túl menve, az eleven erő fogyásával kapcsolatos physikai jelenségek s ezeknek az eleven erő változásával összefüggése beható vizsgálat tárgyává tétessenek. Ezen vizsgálat folyamán — a melyben a legkiválóbb természettudósok: Mayer, Joule, Helmholtz vettek részt — kitiint, hogy mindazoknál a mozgásoknál, a melyek nem conservatív természetűeknek bizonyultak, másnemű és pedig legnagyobb részben hőváltozások következtek be. Az ide vonatkozó megfigyelések szükségképen vezettek arra a kérdésre, hogy a nem mechanikai változások a mechanikaiakkal állandó viszonyban vannak-e s az ezen kérdésre a tudomány által a legjellemzőbb esetekben adott igenlő felelet az energia-fogalomnak s ezzel együtt az energia tételének általánosítását vonta maga után, a mi az újabb természettudomány legértékesebb vívmányának tekinthető. Az energia-fogalom alá most már nemcsak a kinetikai és potentialis, hanem a hő-, fény-, villamos- stb. energia is odasoroltatnak s az eleven erőre vonatkozó tétel az energia megmaradásának egyetemes érvényűi postulatumává általánosított. E postulatum szerint az energia teljes értékét állandónak kell feltételeznünk még az esetben is, ha az energia mérésére szolgáló eszközeink bizonyos változások bekövetkeztével nem képesek az energia előbbi mennyiségét teljesen kimutatni: az energia értékének változását vagy méréseink pontatlanságának vagy a fellépő energianemekre vonatkozó hiányos ismeretünknek tulajdonítván.

Az energia megmaradásának tétele egyértelmű azzal a feltétellel, hogy a természet összes erői conservatívak, ez pedig azzal, hogy a természetben úgy a munkát produkáló, mint fogyasztó perpetuum mobile lehetetlen. A közönséges értelemben vett, t. i. munkát szolgáltató perpetuum mobile lehetetlensége nem zárja ki az összes, hanem csak a munkát szolgáltató nem conservatív erők lételetét. — Az

energia-tétel lényegében integrál elv, a mennyiben az nem elemi folyamatokra, hanem azok eredményére vonatkozik s nem ad részletes képet arról, hogy mimódon történik a mechanikai és nem mechanikai energia-nemeknek egymásba átalakulása.

Az előzőekben ismertetett alapfogalmak és postulatumok s illetve az ezek segítségével felállított egyenletek képessé tesznek bennünket számos mechanikai jelenség szabatos és teljes tárgyalására. Azonban vannak complicált esetek, a melyekben a Newton-féle tételek magokban nem elegendők az illető problémák szabatos formulázására és lehető rövid úton való megfejtésére. Ily esetekben jó szolgálatot tesznek a mechanika formai alapelvei, a melyek a tetszőleges erők hatása alatt álló s tetszőleges felvételeknek alávetett rendszerek mozgására egyetemes érvényű tételeket szolgáltatnak, s a melyekből a mozgás teljes leírására szükséges egyenlőségeket a legmegfelelőbb alakban nyerhetjük.

Ez alapelvek között első helyen áll a d'Alambert-féle tétel, a mely szerint az elveszett erők kizárólagos hatása alatt a testek egyensúlyban vannak s a Lagrange-féle ú. n. virtualis sebességek (elmozdulások) elve, a mely szerint a statikai erők virtualis munkája 0-val egyenlő. E két tétel egyesítése a közönségesen d'Alambert-félének nevezett alapelvet adja, vagyis azt a tételt, hogy az elveszett erők virtuális munkája eltűnik. Az esetben, ha a rendszer mozgását meghatározó egyenletek közvetlenül is képezhetők, a d'Alambert-féle elv ezekből igen könnyen levezethető s így nem szolgáltat semmi újat; de igenis túl megyünk a Newtoni egyenletek s illetve tételek körén, ha postuláljuk, hogy az elveszett erők virtuális munkája *minden* esetben 0 legyen. E postulatum teszi a d'Alambert-féle elv tartalmát, a melyet a Newtoni reactio tétel általánosításának tekinthetünk, a mennyiben az elveszett erők a feltételek, vagyis az összeköttetések folytán fellépő s ezekkel egyenlő hatású erők ellentettjei s így d'Alambert tétele tulajdonképen a feltételi, vagyis reactiók erőkre vonatkozik s úgy is formulázható, hogy a feltételek következtében fellépő erők virtuális munkája eltűnik.

A d'Alambert-féle elvvel helyes értelmezés mellett azonos tartalmúak a sok discussióra alkalmat adott Maupertuis, Hamilton és Gauss-Hertz-féle elvek, a melyeknek különös előnye abban rejlik, hogy matematikai alakjuk független a helymeghatározás módjától s az ú. n. általános koordináták alkalmazása útján sokkal könnyebben és közvetlenebbül alkalmazhatók a mechanikai problémák megoldására.

A Maupertuis és Hamiltonról nevezett tételek szerint egy-egy integrál variatiojának meghatározott feltételek mellett eltünése jellemzi a végbenő mechanikai változásokat, a mi egyúttal szükséges (de nem mindig kielégítő) feltétele annak, hogy az illető integrálok minimalis vagy maximalis értéket vegyenek fel. És épen ez a körülmény adott alkalmat arra a teleologiai magyarázatra, a melyet a fentebbi elvek közül különösen a Maupertuis-féle egyenlet nyert. Maupertuis ugyanis a

$\int_{t_0}^t T dt$ integrált „actio“-nak, működésnek nevezte, a mely integrál varia-

tiójának eltünését postulálja a legkisebb actio elve. Mivel ez integrál bizonyos feltételek mellett s illetve határok között tényleg minimum,

Maupertuis a $\int_{t_0}^t T dt = 0$ egyenlőséget mint teleologiai alapelvet formu-

lázta oly módon, hogy a természet a legkisebb erő kifejtéssel ér minden változásban czélt s hogy így a szervetlen természet összes folyamatai is észszerűek. Hasonló teleologiai színezetet nyert a harmadik általános, az előbbiekkal egyenlő tartalmú tétel is: a Gauss által felállított legkisebb négyzetek elve. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy ez elvek helyes értelmezéssel azonosak a d’Alambert—Lagrange-féle alapelvvel s így sem többet, sem kevesebbet nem tartalmazhatnak mint az, a mely pedig eredeti alakjában semmiféle teleologiai értelmezést nem enged meg: az e tételekkel összekötött mellékképzetek teljesen jogosulatlanoknak és így kiküszöbölendőeknek bizonyulnak. E felfogás teljesen megfelel a Volkmann-féle mechanika álláspontjának, a mely szerint a szervetlen természet mechanismus, a mely nem cselekszik sem czélok, sem okok szerint, hanem a mely egyszerűen időbeli és térbeli változásokat mutat fel, a melyekkel szemben a természetvizsgálónak nem a czélok és okok fürkészése, hanem a folyamatok részletes tanulmányozása és azoknak a lényege-ekben pontos leírása a feladata. A mi különösen a legkisebb actio elvének teleologiai jelentését illeti, Volkmann kiemeli azt a Hölder által világlatba helyezett körülményt, hogy az actio variálása nincs korlátozva a lehető (vagyis a feltételekkel nem ellenkező) esetekre s így az elv nem is formulázható akként, hogy a tényleg bekövetkező változás minden lehető mozgás között a legkisebb actióval jár, a mi teszi épen a Maupertuis-féle teleologiai értelmezés lényeges tartalmát. A tetszőleges rendszer mozgását szabályozó egyenlethez eljutunk

akkor is, ha a variálást nem vesszük a feltételek által megszorított-nak, a mely esetben nem a lehető és tényleges, hanem a lehetetlen és a valóban bekövetkező változások állanak szemközt s megszűnik az a látszat, mintha a tényleg beálló változás az összes lehető között a legegyszerűbbnek megválasztása útján jött volna létre. Mert a lehetetlen, a feltételek által akadályozott mozgások semmiképen sem eshetnek választás alá s azokkal szemben a tényleges változás bekövetkezése nem megfontolásnak, hanem kényszerűségnek a következménye.

Egyébiránt a physika újabb fejlődésében ez alapelvnek, különösen a Hamiltontól származó alakjában, igen lényeges szerep jutott s különösen Helmholtz vont abból a mechanika körét messze túlszárnyaló következtetéseket. Ellenben a Gauss-féle elv a jelen évtized közepéig alig részesült figyelemben. Lényegesen megváltozott a helyzet e tekintetben 1894 óta, a mikor jelent meg Helmholtz legkiválóbb tanítványának, Hertznek: *Die Prinzipien der Mechanik* című munkája. Hertz ugyanis egy integrál-elvet sem tart alkalmasnak arra, hogy reájok logikailag kifogástalan épületet emelhessünk s különösen a Hamilton-féle elv ellen azt a kifogást emeli, hogy nem holonom rendszerekre nem alkalmazható s illetve ilyenekre alkalmazva helytelen eredményre vezet. Holonom rendszereknek Hertz azokat nevezi, a melyeknek feltételi egyenletei véges alakúak, vagy pedig ha nem ilyenek, integrálhatók; nem holonom rendszerek azok, a melyeknek feltételi egyenletei között van nem integrálható differentiális egyenlet is. Ilyen nem holonom rendszer p. o. egy siklás nélkül gördülő golyó, a melyre alkalmazván a Hamilton-féle elvet, határozottan helytelen eredményhez jutunk. Ez indította Hertzet arra, hogy a Hamilton-féle elv helyett a Gauss-félét válaszsza; az erő fogalma ellen a logika s a modern természettudomány szempontjából emelhető kifogások pedig arra, hogy az erők mechanikájával szemben az erő nélküli, csupán az anyag folytonosságát supponáló mechanika rendszerét képezi ki. A míg tehát a Hertz előtti mechanika a feltételeket is ott, a hol alkalmasnak mutatkozott, erőkké helyettesíti: addig Hertz az ú. n. szabad erőket is a feltételes mozgás következményeinek tekinti, a melyeknek kizárólagos forrása az anyag tehetetlensége és folytonossága. S a mennyiben az érzékelhető anyag mozgásai és folytonossága a rendesen erők hatásaként felfogott változásokat meg nem magyarázzák: titkos, nem érzékelhető anyagot és annak csak hatásaiban jelentkező mozgását kell felvennünk, a mely anyag és mozgás azon-

ban az érzékelhetőség kivételével a ponderabilis anyagtól miben sem különbözik és arra is a mechanikának Gauss-Hertz-féle alapelve érvényes.

A Hertz-féle mechanikával szemben Boltzmann teljesen a centrális erők, tehát az atomelmélet álláspontjára helyezkedik. Szerinte a Hertz által az erőmechanika ellen felhozott érvek e tudománynak azon fogalmai és tételei ellen irányulnak, a melyekben a centrális erők elmélete következetlen lesz magához s így az ellenérvek ereje azonnal megszűnik, illetve a czáfolat tárgyalanná lesz, ha a mechanikát az atomelmélet alapján, teljes következetességgel fejti ki. Boltzmann ezt a „Vorlesungen ueber die Prinzipie der Mechanik“ című műben igéri megtenni, a melyből azonban eddig még csak az első rész jelent meg 1897-ben.

Volkman elismeri mindkét irány tudományos jelentőségét, de nem ismeri el azoknak kizárólagos jogosultságát. Nem ismeri el ezt az újabb energetikai és phaenomenologikus irányok egyikével szemben sem, a melyek közül az első az energia fogalmat és elvet helyezi az összes természetismeret élére s minden mást abból akar dedukálni, az utóbbi pedig kizárólag a természeti jelenségek leírását és pedig az egyes területekre felállított egyenletek alapján való leírását tekinti az elméleti physika feladatának. Volkman szerint mindez irányok túlságosan monistikusak, holott a physikai monismus sem a tudomány történeti fejlődésének, sem az ismeretani követelményeknek nem felel meg. A mi különösen a Hertz- és az azzal ellentétes Boltzmann-féle mechanikát illeti, az elsőre nézve megjegyzi, hogy kiinduló pontja, a Hamilton-féle elv tarthatatlansága Hölder vizsgálatai szerint határozottan téves (?). Hamilton elve, ha a virtuális elmozdulást és variálást helyesen értelmezzük s illetve alkalmazzuk, ugyanolyan érvényű és tartalmú, mint a Gauss-Hertz-féle elv. Boltzmann mechanikájára nézve pedig határozottan kétségbe vonja, hogy az anyag molekuláris szerkezetének előtérbe állítása és a centrális erők kizárólagossága a klaszikus mechanika jellemző sajátosságának volna tekinthető. A classikus mechanikát e felfogással ellenkezőleg éppen az jellemzi, hogy az az atomhypothesisből függetlenül fejlődött ki s egyaránt operált erőkkel és feltételekkel, a mit egyáltalán nem tekint Volkman e mechanika hátrányos, sőt éppen előnyös tulajdonságának. De különösen jellemzi a klaszikus mechanikát — melynek képviselője akar Volkman műve is lenni — megalapítóiknál: Galilei és Newtonnál az euklideszi szabatosságra és világosságra törekvés. Ezt pedig nem a jelzett egyoldalú irányok egyikéhez vagy másikához szegődés útján, hanem csak az által érhet-

jük el, ha természetismeretünk alapfogalmainak és postulatumainak igaz jelentésével tisztába jövünk, azokat e végből újra meg újra átvizsgáljuk s az inductiv kutatás eredményeinek megfelelően módosítjuk vagy bővítjük. Ha figyelemmel vagyunk az ismeret objectív és subjectív elemeire s a subjectív ismeret hiányait és hibáit az objectív ismeret segélyével mind teljesebb mértékben kiküszöbölni igyekszünk.

Ez a lényeges tartalma a Volkmann-féle mechanika bennünket közelebbről érdeklő részeinek. Hogy ismertetésem teljes legyen, ki kellene még terjeszkednem a IV—VI. részekben foglaltakra, a melyekben a Newtoni mechanika alkalmazásait találjuk jellemző és a physika szempontjából fontos esetekre, ha az e részekben tárgyalt kérdések természete megengedné a rövid, áttekinthető ismertetést. Azonban e nélkül is teljesen célzt értem, ha sikerült Volkmann művének az ismerettan és természetphilosophia szempontjából egyaránt érdekes tartalmát a lényegesebben bemutatnom; ha sikerült az olvasót meggyőzőn arról, hogy Volkmann műve megérdemli az elolvasást, meg a komoly tanulmányozást. meg különösen azt, hogy a philosophiai és szaktudományi szempontoknak egyaránt figyelembe vételében és méltatásában úgy a philosophusok, mint a természettudósok körében minél több követőre találjon.

Dr. Horváth József.

*

Vierkandt, Naturvölker und Kulturvölker. Ein Beitrag zur Socialpsychologie. Leipzig, (Duncker & Humblot) 1899. 497 lap. Ára 14.40 márka.

A régebbi és újabb népek és nemzetek kulturhistóriai életének socialpsychologiai megfigyeléséről és osztályozásáról van szó e kiváló műben. Mint az előszó mondja „prolegomenák az ő fejtegetései egy socialpsychológiának további rendszeres fölépítéséhez“, ép úgy, mint napjainkban Stein L. „századunk alkonyán“ becses „adalékokat“ nyújtott egy „jövendő kulturphilosophiához“. Szerzőnk a philosophusnak élesen megfigyelő és kritikailag bonczolható módszere szemüvegén nézi a néprajzi tényeket, a melyeket aztán összefüggő alakban psychologiailag feldolgozva s általános fogalmak és típusok alá foglalva gyakorlatilag is alkalmaz a modern európai kultúra jelenségeire. Éles fogalomszerű gondolkodás s az emberi életjelenségeket, mint termé-

szetieket megfigyelő képesség szükséges szerző művének megértéséhez. Előszavában említi, hogy műve megírásánál *Ratzel*, *Wundt* és *Andree* művei voltak reá legnagyobb befolyással.

A mű a bevezetésen kívül hét nagyobb fejezetben tárgyalja a maga anyagát.

A *bevezetés*-ben (1—15. l.) mindenekelőtt „magával a problémával” foglalkozik. A különböző kulturfokozatokat pszichológiai alapon „a természeti s a kulturnépek” kategóriája alá foglalja, mely megkülönböztetésnek alapja szerzőnk szerint „der Unterschied zwischen den willkürlichen und unwillkürlichen Bewusstseinsvorgängen und Willensakten”. Előbbiek alá foglalja a kulturnépeket s utóbbiak alá a természetieket. Történeti pszichológiai alapon e megkülönböztetésnek irányát már *Peschel*, *Ratzel*, *Wundt* és *Spencer* jelölte meg a maga műveiben. — A népek pszichológiai osztályozására áttérve, a kulturnépeket „a szabad személység”, a természetieket ellenben „a megkötöttség” érzete és tudata jellemzi. Előbbiekhez a régiek közül csak a görögök, újabban pedig a nyugoteurópai népek sorozhatók, míg a középkori s a római kultúra csak a „Halbkultur” alá foglalható. E két kulturfokozat nem egymás *alá*, hanem egymás *mellé* rendelt fejlődési viszonyban van egymással. Sajátos helyzetben van napjainkban Japánnak haladó kultúrája. A régebbi és újabbi népek kultúréletének e kettős elvi pszichológiai osztályozása álláspontján szerzőnk ellene van a népek fejlődésének idői: ős-, közép- és újkori felosztása ellen, a mint az a nemzetgazdászoknál és történetíróknál (p. o. *Lamprecht* „Deutsche Geschichte” cz. művében) maig is otthonos. Szerzőnk elméleti és gyakorlati előnyöket tulajdonít a maga socialpszichológiai felosztásának, mint a melytől különösen a jelenkori kultúra benső lényegébe való mélyebb betekintést várja.

Ez alapvető fejtegetések után magára a tárgyra tér át s itt mindenekelőtt egy históriailag áttekintő fejezetben „a *socialpszichológiai képzetek fejlődésének történetével*” (18—57. l.) ismertet meg bennünket. Így mindjárt az ókort társadalmi, művészeti és tudományos tekintetben egyaránt a megkötöttség jellemzi, a mely alól még Platon és Aristoteles államelmélete sem tesz kivételt. A középkort az individualistikus és socialistikus álláspontnak sajátos dualismusa jellemzi s esakis a renaissance és a fölvilágosodás, főleg azonban Kant töri meg a korlátokat. A Kant előtti gondolkodást az „intellectualistikus vagy rationalistikus” felfogásmód jellemzi, a melynek nyilvánulásai a teleológiai világnézet a causalissal szemben, további az emberi társa-

dalomnak atomistikus felfogása, a Rouseaunál jellegzetessé vált pessimistikus kultúrkép s általában a naturalistikus-subsztanciális világfelfogás. Kant bölcelete képezi a fordulópontot az egész szellemi élet s különösen a socialis képzetek terén. Jelentősége abban van, hogy az eddigi naturalismust az idealistikus világfelfogással, a teleologiai gondolkodásmódot a leiró vagy causalissal, az egyoldalú intellectualismust az ethelismussal s a substantialis gondolkodásmódot a pszichikai élet beható megvizsgálására irányuló actualissal helyettesítette, mi mellett már a Leibniz bölcelete által is hangsúlyozott fejlődés fogalmát is érvényre emelte az egész vonalon. Követői voltak (természetesen különböző árnyalatokban): Fichte, Hegel, Comte, Spencer, Mill, Herbart, Lazarus, Steinthal, Bastian, Gumplovicz, Ratzenhofer és főleg Wundt, ki méltán tett különbséget az emberi egyéniségnek kettős természete között, a melynek egyike eredeti önállósági, másik pedig socialis alapjellegének mondható. Ma az ember socialis természetének felismerése és megvizsgálása jellemzi a természettudományokat s a szorosabb értelemben vett szellemi tudományokat egyaránt, sőt a művészetet és a szépirodalmat is a mélyebb socialpszichológiai felfogás jellemzi a maga termékeiben. Végül igen találó vonásokkal rajzolja meg a tudós szerző a fejezet végén a mai „philosophiai világképet“ a maga összes vonatkozásaiban és alkotó elemeivel, a melyek szerint „a causalitas és a törvényszerűség fogalma a népek szellemélete tudományos felfogásának állandó központja“.

A 2-ik fejezet „a szellemi összelet általános tulajdonságairól“ szól (72—99. l.). E fejezet tehát rendszeres jellegű s tárgyalja a szellemi életközösségnek alapjait s feltételeit, s közelebről annak legfontosabb sajátosságát, a maradandóságot („Stetigkeit“: positiv és negativ oldaláról egyaránt. Positive véve ez alapsajátság a különböző népek és korok összes kulturműveinek benső hasonlóságában, negative pedig a valódi alkotások ritkaságában nyilvánul. A társasélet keletkezése két pszichológiai feltételtől függ: az egyik az öntudat hasonlósága, s a másik az ember társulási ösztöne, a melyet a szerző „Herdennatur“ névvel is megjelöl. Ezt követi az embernek az a képessége, a melynél fogva benső állapotait másokkal is közölni képes, azt a szerző „a pszichikai Ansteckung formájának“ definiálja. Végről az öntudat szűk és szegényes jellege („Enge und Armuth des Bewusstseins“) képezi a tartalmas fejezet pszichológiai fejtegetéseinek záró-gondolatát. E fejezetben a szerző különösen *Ratzel*: „Anthropogeographie“ cz. művének II. kötetét követi mélyen járó fejtegetéseiben.

A két első inkább bevezető jellegű fejezetet a tárgyat közelebbről felölélő harmadik követi, mely is „az önkénytelen és önkényes akarattypus“ álláspontján „a természeti és a kulturnépek különbségeiről“ szól (106—239. l.). A lelki élet alapkülönbsége a két kulturfokozaton a mechanizmus és organismus ellentétére vezethető vissza, mely az akarat kisebb vagy nagyobb állandóságára és belső tartalmára való vonatkozásában a szenvedély s a nyugodt mérsékelttség, illetve az akarat tényeinél „a játszó és organizált energia“ ellentétében nyilvánul. Közelebbről a socialis öntudatot tekintve a természeti és kulturnépek alapkülönbsége az „aktivitás és passivitás“ ellentétével jelölhető, mely ellentét a vallásra való alkalmazásában előbbieknél a fatalismusban, a pessimismusban, az askesisben és a ceremonialiszmusban, utóbbiaknál ellenben a szellemi és morális jellegű monotheistikus vallásalakokban nyilvánul. Ennek az ellentétnek különböző árnyalatait keresi aztán a szerző az újabb s jelenkori bölcséleti rendszerekben is. Az egyéniségre áttérve a két kulturfokozat alapkülönbsége a kötött és szabad egyéniség fogalma alá foglalható, a melyet aztán általánosabb vonatkozásában a kronologia és a történet alapkülönbsége jellemez. De különös részletességgel tárgyalja a szerző e fejezetben az affektusok, a hangulat s az intellectualis és művészeti élet alapkülönbségeit a két kulturfokozaton. Az affektusok a kulturnépeknél állandó és intenzív, a természeti népeknél változó és extenzív jellegűek, a mi különösen a nemi és vallásos élet terén észlelhető. Viszont a hangulatnál a kulturnépeket bizonyos komolyság, a természeti népeket pedig állandó vidámság jellemzi. Ez magyarázza meg utóbbiaknál a tartósabb munkától való iszonyt, a gondtalanságot s a kényelemszeretetet, míg a kulturnépek életét a resignationnak és a tetterőnek bizonyos változata jellemzi. Végről az intellectualis életet tekintve az associatio és apperceptio, illetve a receptivitás és a produktivitás különbsége jellemzi a természeti és kulturnépeket. Előbbiek inkább az emlékezés erejével, utóbbiak ellenben a fantázia s az összefoglaló gondolkodás élességével tűnnek ki. A fejezet végén magyarázza a szerző „a természeti és kulturnépek“ kifejezéseinek valódi értelmét, mely is abban áll, hogy előbbieket a természettől való túlságos függőség s az értékmeghatározásokban való hiány jellemzi physikai és pszichikai téren egyaránt. E fejezet tárgyilag véve egyike a legnehezebbeknek és legtanulságosabbaknak, s csak az a kár, hogy fejtegetései helyenként nagyon elvontak és nehézkesek.

A negyedik fejezet kizárólag „a természeti népek“ kulturéleté-

nek néhány jellemző sajátságát ismerteti közelebbről (252—283. l.), míg az ötödik és hatodik fejezet *magát a kulturát* mutatja be a magae egész teljességében“ (287—379 + 388—435. l.). A természeti népeket az ellentmondásokban bővelkedő ú. n. „mythologiai gondolkozásmód“ jellemzi, a melynél fogva túlságos hajlamuk van a megszemélyesítés iránt, a szellemit érzékinek gondolják, az okot a jelenségeken kívül keresik, a continuitás fogalmát nem ismerik s a jelenségek szerves összefüggésének fölismerésére vagy megértésére képtelenek. Az akaratcselekvőségek terére áttérve jellemzi a természeti népek kultúráját a restség, a gondtalanság, az eszközök és a célok közötti dualismus, a könnyedtség az eszközök megválasztásában és alkalmazásában, a szokás hatalma, az óvóeszközök és intézkedések hiányossága s a büntetéstől való félelem. Majd az erkölcsi, egyéni és socialis életjelenségeknek ismertetésére tér át a szerző a természeti népeknél. Egyéni erkölcsi életük tisztán impulsiv-momentán és sohasem imperatív jellegű. Ezt követi az önuralomban s az alapelvekben való hiány, mely aztán gyakorlatilag a személyes önérzet s az öszinteség erőnyének hiányában nyilvánul. Erkölcsi életfejlődésük tehát csak látszólagos és nem activ paedagogiai jellegű. A socialis élet terén jellemzi kultúrájukat a külső kényszer, az askezis hatalma, a mechanismus hatása s általában a szokásoknak és erkölcsöknek külső merev jellege és könyörtelen alkalmazása. A természeti népek merev conservatív jellege nem egy ponton zárja el a kultura (p. o. a gyarmatosítás és külmissio) ajtaját. Végül figyelemreméltó dolgokat mond el a szerző a természeti népek „öngyilkosságáról“, mely „epidemia“ az ő szellemi életük általánosan ismért változásában találja magyarázati alapját s mindkét nemnél a kultura népeitől eltérőleg sajátos módon nyilvánul.

Az 5. fejezet „*Das Wesen der Vollkultur*“ címet viseli. Lényege „az önkényes akaratcselekvőségek fölényében van az önkénytelenek fölött azokban az esetekben, a hol fontos és döntő ügyekről van szó az egyéni s a socialis élet terén“ egyaránt. Ez állásponton a mythologiai gondolkozásmód helyére a tudományos lép s az associatív képzettársításokat az apperceptiviek követik. Jellemzi közelebbről annak életfejlődését az értelemnek az akarathoz való viszonya, vagyis a modern kultura „ethelistikus és intellectualistikus typusa“ az egyéni, társadalmi és állami élet felfogásában és berendezésében. Majd a kultura részletezésére áttérve ismerteti a rendek különbségeit, a falusi és városi lakosságot s a fajoknak (különösen az árja és semita faj-

nak) képességeit e kultura szolgálatában. E „Vollkultur“ rangja csakis a görög világot és az újabb kort illeti meg, míg a zsidóságot, Rómát és a középkori mohamedán műveltséget s a középkori kereszténységet tudata passivitásánál fogva szerző csakis a „Halbkultur“ rovatába sorozza. Földrajzi terjedelme „a szláv, magyar és izlám világ kizárásával“ Nyugateurópára, az Egyesült-Államokra, Kanada és Afrika déli részeire, Ausztráliára és Új-Zeelandra terjed, míg Chile kivételével az egész Dél-Amerikát a benszülöttekkel való s kulturniveauját gyengítő keveredésénél fogva csak a félkulturához számítja. E kultura terén viszont normális és pathologiai jelenségek észlelhetők és pedig az egyéni és a socialis élet terén egyaránt, mely jelenségeknek egyengetését szerző „a racionalizálás és mechanizálás processusának“ nevezi. Az egyén és az összesség viszonyának kérdésénél szerző behatóbban ismerteti az individualismus és a socialismus életfelfogásának a lényegét s egymáshoz való viszonyát. Előbbinek classikus typusa Carlyle, utóbbinak Comte és követői. Alapkülönbsége főleg a historia felfogásában tűnik ki. A vallásos és tudományos élet közelebbi jellemzése képezi a „Vollkultur“ lényegéről szóló terjedelmes fejezetnek záró fejtegetéseit. Így jellemzőleg ismerteti a prot. és a kath. egyház egymáshoz való viszonyát a kultura szempontjából a 377. l. ekképen: „Sokkal nagyobb hatását és működését köszönheti a kath. egyház részben annak a körülménynek, hogy az emberi természetnek fogyatékosságaival és mélyebb szükségleteivel sokkal inkább számol, mint a prot. egyház. Kultusza gazdagabb érzéki formákban; ápolja a tradíciót a szentek és ereklyék tiszteletében; nagyobb mértékben nyomja el az egyéni szabadságot a gyülekezetre s a papságra vonatkozó merev egyházfegyelmével; szűkebbre szabja az egyéni vallásos szabadságot a bibliaolvasás tilalmával s az index-el; felbátorítja az emberi gyengeséget a jócselekedetek tanával s nem riad vissza a bőjt és a coelibátus alakjában a félkultura: az askesis alapelemétől sem. Sokkal jobban számol az emberi természet gyengeségével, mint a prot. egyház, a melynek élete inkább az emberi természet ideális oldalain épül fel s így a kulturális eredmény csak nála kereshető.“ Igen sikerülten ismerteti végül a szerző a modern kultura „tudományosságát“ is, a melynek elméleti és gyakorlati feltételeihez az összefoglalás ereje, a szabad elméleti érdeklődés, az actualis gondolkozásmód, a logikai erő, a socialis tudat, a nyilvánosság hatalma s a történeti felfogás tartoznak.

A 6-ik fejezet a „Vollkultur jellemző sajátságait“ ismerteti, a

mint azok a technika, a konkrét erkölcsiség s az ideális érzület kifejlődésében s az életnek minden önkénytelen akaratselekvést kizáró folytonos és fokozatos racionalizálásában nyilvánulnak. Az akarat kifejlődése mindenekelőtt a technika terére vezet, a melynek gyakorlati és nemzetgazdasági vívmányai az eszközök és czélok helyes alkalmazásától, a jövőről való gondolkodás érzetétől, a természeti erőknél gépekkel való legyőzésétől s az időnek helyes és okszerű felhasználásától függenek. Az akarat kifejlődésének további tere a konkrét erkölcsiség a maga önuralmával s a Schiller által oly szépen megénekelt ideális érzület a maga tárgyilagosságával és tiszteletet parancsoló karakterével. A természeti és kulturnépek egyik legjellegzetesebb alapkülönbségét az érzület tiszta idealismusa képezi. Nem az értelem, hanem az akarat és karakter ma a döntő factor a kultúrélet világában. Egyik kiváló typusa Kant, torzképe Nietzsche. A politikai szenvedély, a kitartásban való hiány s a fanatizmus (p. o. az oroszoknál s szerzőnk szerint részben a Pató Pálra emlékeztető magyaroknál) mindig az ideális érzület fogyatékosságának és a félműveltségnek a jele és bizonyítéka. E konkrét erkölcsiség eredménye az életnek minden önkénytelen akaratselekvést kizáró folytonos és fokozatos racionalizálása s mondjuk Martenssennel, a nagy dán etikussal: okos és bölcs ethizálása. Jellemző sajátága a „Vollkultur“ állapotának annak „dualismusa“ és „komoly rezignáló hangulata“. E dualizmus körnnyében az ideális czéltartalom s a rideg való ellentétében, a tudományos s a mindennapi élet logikájának fogyatékosságában, a lépten-nyomon felmerülő külső és belső akadályokban, a lelki élet mélyeinek hiányos ismeretében, az erkölcsi tudat sarkalatos követelményeivel való alku-dozásban, a hivatásszerű élet nehézségeiben, a socialis élet bajaiban s gazdasági élet mizériáiban nyilvánul a maga egész teljességében. De a „Vollkultur“ tipikus hangulata a resignatio, a melynek szoros következménye a természet utáni vágyódás az életben, a tudományban, az irodalomban és a művészetben. Úgy hordozza szerzőnk szerint a modern ember a maga életkeresztjét, mint Krisztus a tőviskoronát és Spinoza az egyedülletet, teljes tudatában annak, hogy nagy úr vagy az objectiv értékek s a subjectiv elégedetlenség, az objectiv javak fensége s az egyéni hordozók fogyatékossága között. E ponton élénk megfigyelő érzékkel deríti föl a tudós szerző modern kultúréletünk összes bajait és félszégeit, a melyeknek elméleti beigazolása az élet sivárságát tanító pesszimizmus az életben és az irodalomban. Classikus typusai Schopenhauer és Hartmann a bölselet, Tolstoj

a vallás és Leopardi, Byron s nálunk Reviczky és Lenau az irodalom s közelebbről a költészet terén.

Ez vezet bennünket az utolsó fejezetre, mely közelebbről „a *Vollkultur törekénységével*“ foglalkozik (444., 492. l.). Igaza van *Kühnemannnak*, hogy az emberi szellem története egy tragédiához hasonlítható. A legnagyobbaknál is iszonyú az űr a nagy törekvések s a gyenge eredmény, a törvény és a cselekvés között. S jellemzőleg mondja *Goltz*, hogy a tragédia, mely az élet tragédiáinak alapul szolgál a civilizatio és a természet, az iskola és a természet s a természet és a szellem közötti ferde viszony. Ennek a ferdeségnek vagy viszásásgnak alapja a kultúra egyenetlensége vagy törekénysége, a mint azt a költők közül Shakespeare fejezte ki a maga egész valójában. Symptomatikus tényei a kultúra objectív és subjectív tartalmának éles különbsége s az érzület lassankénti kifejlődése. Eredményei a kultúra feleslegének („Überkultur“) elszomorító jelenségei s a szerzőnk által ú. n. „antagonismák és reductiók“. Ez antagonizmus tere az aesthetikai-mythologiai és technikai-spiritualistikus s a causalis és teleologiai gondolkozásmód, a melyhez aztán még az önkénytelen és önkényes akaratcselekvőség ellentéte is járul. Egy Platon Spinoza ritka kivételt képez, a kikben a mystika és dialektika s a hit és értelem sajátos harmoniában voltak egymással. Ezekhez járulnak még a lépten-nyomon észlelhető akadályok a gazdaság s a physikai mechanizmus részéről, a melyeket szerző viszont belső és külső akadályoknak nevezett. Szóval a kulturát determináló tényezők száma egész legio, a melyek között haladnia kell a kultúra világában élő mai embernek s a melyek e kultúra teljes kifejlődését akadályozzák.

Egy philos. zárószóban foglalja össze a szerző a maga fejtegetéseinek eredményét. Korunk világfelfogása a formai és a tárgyi, az elméleti és a gyakorlati vizsgálódások között mozog. Előbbiek a monistikus, utóbbiak a dualistikus világnézeteknek felelnek meg. Utóbbiak között első helyet foglalnak el *Roscher* „vallásos vallomásai“ és *Ranke* „bölcseleti értekezései“. A dualismus ismét hol inkább transcendens, hol pedig immanens jellegű, de mindkettejük ellen hangozva szóval tiltakozik a logikai egység tudata. Ép azért kielégítő eredménynyel sem a monistikus, sem pedig a dualistikus világnézetek nem kecségtetnek bennünket, mivel kiengesztelhetlen ellentét áll fenn a logika egység szükségérzete s a világ ethikai dualismusa között. Igaza van tehát a szerzőnek abban, hogy a kultúra teljes kifejlődése egy virágzásban lévő növényhez hasonlítható, mely csakis kedvező

talajon és kiváló klimatikus viszonyok között fejlődik ki a maga egész teljességében, míg különben a viszonyok kedvezőtlen volta a maga kifejlődésében minduntalan megakadályozza. Korunk bölcseleti gondolkodása eddigelé kevésbbé számolt az érzület ideáljai s a rideg való közötti úrnek áthidalásával. A kultura teljességének külső akadályaihoz szerzőnk az orosz-ázsiai és kínai elemnek fenyegető veszedelemait is számítja.

Íme ezekben ismertettük Vierkandt braunsveigi technikai főiskolai tanár socialpsychológiáját. Elvont, nehézkes s olykor mesterkélte fejtegetéseiből is sokat tanulhatunk. Kiváló érzéket mutat a kultura jelenségeinek fölismerésében és socialphilos. osztályzásában és csoportosításában. Tartalma gazdagságát, fejtegetései élesértelműségét, óriási philos. és irodalmi jártasságát s fogalomszerű gondolkozása kiváló képességét tekintve e kulturbölcseleti mű méltán csatlakozik Stein Lajos socialphilosophiájához. A legnagyobb örömmel hívjuk föl reá a mélyebb socialbölcseleti problémák iránt érdeklődők szíves figyelmét.

Dr. Szlávik Máttyás.

*

Száz év a magyar művészet történetéből. Írta Szana Tamás, kiadja az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat.

Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat jelentékeny szolgáltatást tett a magyar közművelődés ügyének, midőn rendkívül fényes kiadásban közreadta azt a díszmunkát, melyet Szana Tamás írt meg „Száz év a magyar művészet történetéből“ cím alatt. Nemcsak theoretikus előadása ez a mű művészeti viszonyaink százados fejlődésének, de vonzó és élvezetes monografiája a magyar képzőművészet — festészet és szobrászat — legkiválóbb alkotásainak, melegen felfogva és élesen elemző tollal jellemezve. Kétségtől sokat fog tenni e rég hiányzó munka a magyar közönség még csak csirájában élő érdeklődése felkeltésére a művészeti dolgok iránt, s nemesebb érzékei fejlesztésére.

De Szana érdemei irodalmi szempontból sem kisebbek. Tárgyát kitünően ismerve, évtizedeken át a legkitünőbb példákön csiszolt ízléssel, műkritikusi tanulmányainak mintegy leülepedett esszenciáját

nyújtja abban a sorozatban, mely Hessz János, Donát, Anzenhofer és Dunajevszkyn kezdődve, nagy kortársainkon: Munkácsyn, Zichyn át a legifjabb nemzedékig vezet. Közbe széles keretben festi első művészeti mozgalmainkat, a mostoha viszonyok sok viszontagságait, midőn csak néhány lelkes mecenás lángoló hazafisága hitt még a magyar művészet jövőjében, felkutatja a főrangú családjaink gyűjteményeiben lappangó emlékeket, az egykorú forrásokat s így építi ki teljes képét képzőművészetünk multjának száz évvel ezelőtt.

Mindezekhez vegyük hozzá a társadalmi és politikai viszonyok állandó szemmeltartását, melyek döntően folytak be a magyar művészeti törekvések megalakulására. A szerző helyes kritikai érzékkel ragadja meg ezeket a külső momentumait is a magyar művészi génusz fokozatos megizmosodásának, s élénk és megkapó korrajz keretében mutatja be azokat. Nemcsak néhány száz magyar művész egyéniségét, élete pályáját, műveit ismerteti meg, de a kort és embereket is, melyek tehetségök fejlődésére elősegítőleg vagy gátlóan hatottak.

Valóban csak így, az activ élet hullámzó mozgása közé állítva domborodik ki a maga igazában képzőművészeti állapotaink teljes képe. A nemzeti élet nagy némasága után ébredezni kezdő öntudat, mely történelmi dicsőségünk kialvó lángjánál gyújtja meg virrasztó mécsét, egyszersmind magyarázatául szolgál azoknak az eszményeknek, melyek az újjászülető hazai művészet szemei előtt lebegtek. Ily értelemben nyer művészettörténetünk studiuma sociálpolitikai szempontokat, s hogy azokat Szana kellő mértékben ki is aknázza, az felfogásának dicséretére válik.

Talán könnyebb lett volna különben sok közepes talentumon átsuhannia, vagy a mű-kritikus pedáns fölényével tekinteni le reájok. De célját, a magyar művészet nemzeti tartalmának, nemzeti aspirációinak domináló előtérbe állítását, ezzel csak eltevéstette volna. Így igen helyesen nem egy abstract művészeti tökély kétes becse szerint méri le szemlélődései és ítélete eredményét, de organikus összefüggésben, kölcsönös és benső egymáshatásukban tekinti hazánk művészeti életének jelenségeit, s ez adja meg a könyv egységét és folytonosságát is.

A festőművészek és szobrászok alkotásaiban való gyönyörködés — mondja Szana — a század elején még csakis a főrangú osztály és a főpapság előjoga volt. Három évtizednek kellett lefolynia, hogy a festészet és szobrászat nálunk némi fejlődésnek induljon, s a közönség érdeklődésében olyan a milyen talajra is találjon.

Hogy ez így történt és nem másképen: annak okát igen egyszerűnek találja szerzőnk.

Magyarország politikai helyzeténél s alkotmányánál fogva századok óta sajátosságos posítiót foglalt el Európa népei között. Nemzeti fejedelmek s önálló magyar udvartartás hiányában sokszor nélkülözni volt kénytelen azokat a tényezőket, melyek a nemzeti művelődés, a tudományosság, irodalom és művészetek meghonosítására és felvirágoztatására befolyással lehetnek. Az osztrák császár s egyúttal Magyarország királya, fényes udvarát Bécsben tartotta, s csak nagy ritkán, kivételes alkalmakkor mutatta magát hű magyarjai között. Annál inkább vágyakoztak ezek, kiváltképen pedig a gazdagabbak, a birodalmi fővárosba, mely régi idők óta gazdag tárháza volt a fényűzéshez szükséges mindennemű cikkeknek. A magyar aristocrata már a XVIII. század végén csak Bécsben érezte magát otthoniasan, s ezt a vonzalmát szükségyszerűen követte a rohamos elnémetesedés. Keresztiesi ezért naplójegyzeteiben méltán panaszkodott, hogy „maguk az urak magyarul szólni szégyenlettek, sokan pedig nem is tudtak, kivált a nagyobb familiák, magyarul“.

Az aristocrata példaadása a jobbmodú nemesi családokra sem maradhatott hatás nélkül. Lassankint azok is az udvar körébe vágyakoztak s később már csak az örizte meg a nemzeti jelleget és nyelvet, a ki az idegen műveltséggel egyáltalában nem érintkezett. Ezzel az előnnyel pedig rendesen a nyersség és műveletlenség járt karolfogva. A köznemesség életmódja nálunk száz év előtt még nagyon egyszerű, mondhatni prózai volt. A szegényebb nemes rendesen birtokán ült, mely, ha biztosította is számára a gondnélkül való megélhetést, annyi jövedelmet nem adott, hogy abból a költségesebb kedvtelésekre is áldozhatott volna. Nem ismerte a művészet élvezetét, a műveltséggel járó fényűzést; falujában csaknem kivétel nélkül vályogból épített, szegényes házikóban lakott, melynek alig volt néhány szobája, s egyedüli szórakozását, örömét az képezte, ha földjének, szőlőinek termését koronként megoszthatta vendégeivel. A magyar háztartás nagyon kevésbe került. Étél, bor bőven volt minden házban, s a készpénz hiányát nem érezték, mert gazdasági beruházásra, munkások fizetésére, adóra nem kellett. A házi bútortzat, a ruházat nem volt alávétve divatnak, s a falusi úr csak ritkán, égető szükség esetén mozdult ki a saját fészkéből. Midőn egy másik megyébe, vagy épen Pozsonyba, az országgyűlésre ment, ha végrendeletet nem csinált is, érzékeny bucsút vett övétől, annyira hosszadalmas, nehéz és veszélyes

volt akkor még az utazás. Az ekként háza falai közé zárt ember aztán nem talált kört, a hol csiszolódhatott volna, s nem ismervén az élet szokásait, boldog tétlenségben élte le napjait, nem is sejtve nagy elmaradottságát, látkörének végtelen korlátozottságát. A magyar nemes még e század elején is csak ritka kivételképen állt a közérdek szolgálatába; a munkát nem tartotta hivatásának, sőt egyenesen összeegyeztethetetlennek tekintette azt a nemesség méltóságával. Ha koronként egyik-másik a tudomány művelésére vagy a művészet gyakorlására adta magát: azt nem rendes, állandó foglalkozásképen, hanem csakis szórakozásból, műkedvelésből cselekedte. Kazinczy Ferenczet tüneményszerű kivitelnek tekinthetjük társai között, s még ő sem kerülhette ki a rokonok és barátok éles kritikáját.

Így jellemzi Szana a száz év előtti magyar középosztályt. A nemesség nálunk csak akkor kezdett magasabb műveltségre emelkedni, midőn a városokba vonult, ott állandó otthont alkotott magának s a modern élet fényűzésével lassankint megismerkedett. A városokban látott először díszesebb épületeket, itt látta a festészet és szobrászat szórványos alkotásait s kapott kedvet megszerzésükre, vagy ha a tehetség szikrája szunnyadott benne; olyanok készítésére.

Ezek a városok azonban ekkor még egészen németek valának. Budán, az ország fővárosában is ritka volt a magyar szó, s az oda-telepedett fiatal magyar kézműves néhány évtized múlva annyira elfelejtette anyanyelvét, mintha csak Németországba költözött volna. Magyarország számára Bécsben szerkesztettek hírlapokat (úgy a *Magyar Hirmondó*-t, mint a *Magyar Kurir*-t itt nyomtatták), s ezek a hírlapok bőven szólottak a különböző nemzetek állapotáról s a „hadi környülállásokról“, de arra vajmi ritkán találtak alkalmat, hogy a magyar szellemi élet liktetéséről is megemlékezzenek. Legfeljebb a megyei tisztújításokról s egy-egy kiválóbb ember haláláról értesítették nagy elkésve az olvasót. A „könyvrostálgatás“, a hazafias érzés mód nélküli dédelgetésével, csak később jön divatba, s még ekkor is nagyon szerény helyet foglal el a „theatromi társaság“ működésének ismertetése mellett. — Képzőművészeti dolog felett 1806-ban keletkezik az első vita, midőn a minden szép és nemes iránt érdeklődő Kazinczy Ferencz több ízben fölszólal Csokonay siremléke érdekében s éles polémiába kénytelen bocsátkozni az ellenmondást nem tűrő debreczeniekkel. A nagy közönséget azonban az egész ügy hidegen hagyja; legalább erre mutat az a körülmény, hogy Kazinczyn kívül senki sem vesz részt a hosszú ideig elhúzódó vitatkozásban. A magyar

intelligentia nagyon keveset törődik a hazai kulturális kérdésekkel: a nemzeti jellem külsőségeit, mint a ruházatot, kihasználja ugyan a tüntetés eszközeül, de az irodalom tengődik részvétlensége miatt, a művészet pedig még kevésbbé tud zöld ágra vergődni.

És ez annál feltűnőbb, mert a művészet meghonosodásának egyik alapföltétele: a fényüzési hajlam, ekkor már ébredezni kezdett a magyar nemzetben. Csak a század elejéről való magyar lapokat kell elővennünk, s látni fogjuk, mily fényes és költséges ünnepélyeket rendeztek úgy a nemzet, mint egyes főurak, ha az uralkodó vagy az uralkodó-ház valamelyik tagja koronként látogatásával szerencséseltette az országot, vagy abban éppen hosszasabban is időzött. Midőn József nádor és neje: Alexandra Pawlowna hercegnő 1800 elején Budára jönnek, egymást érik a „tánczos társalkodások“, melyeken a főnemes úrfiak és kisasszonyok a régi nemes vitézek (Ritterek) módjára öltözködve vesznek részt; a fogadtatásra versek készülnek deák nyelven „még felesebb számmal“, s a laptudósító gyönyörűt találja „a pompa legfőbb környülállásának oly pásztori együgyűségű s könnyen érthető versek által lett előadásában“, a minőket például Grigely készített.

Jellemző vonásokban mutatja be aztán Szana a magyar szalon-életet e század elején, a mely szükségkép nagy mértékben hozzájárult a magasabb műizlés meghonosításához, s aristokratiánkhoz és a főpapságnak e téren tett nagy szolgálatait. Csak átalok, az ő áldozatkészségöktől kapta az itt-ott szórványosan jelentkező művészi becsvágy első istápolását, mely megengedte aztán, hogy komolyabb alkotások kössék le művészeink próbálkozásait. Tanú rá az első magyar szobrász, Ferenczy István példája.

Társadalmi téren is nyomon követi Szana tolla azokat az első kísérleteket, melyek a közös célra tömörült erőknek a művészet eszményei szolgálatába állításától várták a kedvező eredményeket. Ilyen volt a század elején élt Hessz János merész vállalkozása egy képzőművészeti akadémia létesítésére, mely azonban nem érthette el az óhajtott pártolást, nem küzdhetett meg sikerrel a nemzet közönyvével, melynek erőteljesebb löktetéseit inkább a nagy politikai reformok kötötték még akkor le. Csak a negyvenes években pezsdült fel jobban és szélesebb körökben az intenzívebb nemzeti munka, csak akkor kezdetek a művészetpártolás jelszavai nagyobb rétegeket is megéríteni. Sok szerény és félbetört életpálya mellett néhány izmos tehetség nyomta rá bélyegét e korra, de nagyobbbrészt az is elkallódott az éltető levegő híján, mely vágyaiknak impulsust, munkásságuknak anyagi

megjutalmazást adott volna. Mégis érdekes és nemzeti szempontból kegyelettel méltánylandó momentumokat nyújt e néhány lapja is művészettörténelmünknek, mert azoknak elfeledett hősei nélkül nem tekinthetnénk ma büszkén és jövőnkbe vetett erős bizalommal az eddig kivívott eredményekre.

235 szöveggépben és 30 önálló mellékletben vezet végig a könyv a föllendült művészeti élet nevezetesebb alkotásain, kezdve attól, hogy Trefort megpendítette a műgyesület eszméjét, mely aztán 1859-ben megalakulva, 1840 június havában tartja első kiállítását. Egymást követik aztán: a szoboresarnok-egylet, Marastoni festészeti akadémiaja, a Pyrker-féle képtár felállítása, mindmegannyi öröndes jelei az újjáébredésnek. A nemzet érezte, hogy évtizedek mulasztásait kell helyrehoznia, s a tetterkész hazafias érzület oly erővel lobogott fel a nemzet minden rétegében, a minőről néhány év előtt még álmodni sem mertek volna. Marastoni, Tikos, Barabás Miklós, a szobrászok közül Züllich néhány darabja kitünően sikerült reprodukciókban köti le figyelmünket. Az újabbak közül Lotz, Than, Ligeti, Brocky Károly, Székely és Madarász találnak meleg és méltányoló elismerésre; mindenik legjobb és legjellemzőbb műveiben bemutatva. Majd Wagner, Liezenmayer, Böhm Pál, Benezur, Valentiny, Munkácsy, Zichy stb. java alkotásai következnek sorra, kiknek művészi egyéniségébe előszeretettel mélyed el Szana, hogy felszínre hozza inspirációjuk dús kincseit. Objectiv ítélete azonban azért nem csinál titkot belőle, hogy míg p. o. a genrefestészet már a figyelemreméltó alkotások egész hosszú sorával köti le figyelmünket, addig a nagy művészet, a „grand'art“ ezer akadálylyal és nehézséggel küzdve, csak nehezen tud gyökeret verni magyar földön. Viszont a hetvenes és nyolczvanas évek tárlatain is alig jelenik meg olyan történeti festmény, mely a multakhoz képest előrelépést mutatna. Még a milleniumi kiállításon szerepelt újabb generáció sem nyújthatott a történeti festészet mai színvonalán álló alkotásokat. Mindebben igazat kell adni Szananak, csak azt feledi ő, hogy a történelmi festés nagy stílja nem egyedül művészeink rátermettségtől függ. A módszeres történelmi kutatás egész tereinek gyümölcsözővé tétele kell hogy azt megelőzze, csak az adhat igaz színeket és árnyalatokat a művész inspirációjának, midőn a multak fenekére száll.

Néhány velős, rövid jellemzéssel fejezi be Szana művészettörténetünk száz évének szemléjét. Ezeknek tárgyai az ifjabb generáció számos derekas tehetségének compositiói; a népléleket kitünően

simerő Révész Imre, a szabatos rajz mestereként ismert Vágó, a miniatür-festő Kardos és Kéméndy, kiknek bájos apróságai különösen az amerikai nábobok közt leltek otthonra. Azután a genre-festésben kiváló Csók István, a szimbolisztikus Márk Lajos, a kisvárosok iparos-életét előszeretettel festő Skuteczky stb. Örömmel konstatálja Szana is, hogy míg az ötvenes-hatvanas években arcképfestőink csak a külső, fotografiai hűséget tartották szem előtt, addig ma már azon igyekeznek, hogy az egyént megjelenése által is jellemezzék. E tekintetben tagadhatatlan nagy befolyással volt képíróinkra Horovicz példaadása, kinek Sapieka hercegnőről festett gyönyörű arcképét, sajnos, kevésbé sikerült reprodukcióban mutatja be a könyv.

Plasztikai művészetünkben is elvitázhatatlan most már a fejlődés. Egymásután támadnak újabbnál-újabb tehetségek s a legtöbb közülök a technikai készletségen kívül a felfogás eredetiségével és jellemzőképességével, szóval magasabbrendű tulajdonságokkal is rendelkezik. Így Fadrusz, Róna József, Kallós, Senyei, Tóth István stb.

A mi a legifjabb generációt illeti, azokról Szana néhány igaz és tanulságos sorban elmélkedik könyve befejezésekép. A végéhez közeledő XIX. század — úgymond — a képző-művészetben is egész sorát szülte meg az új irányoknak és iskoláknak. Az utolsó két évtizeden csaknem rohamosnak mondható gyorsasággal új formák tüntek fel, a felfogásnak addig ismeretlen módjai igyekeztek testet öltetni. A naturalizmusnak ugyan még folyvást feltünően sok követője akadt a művészek között, az *igaz* ürügye alatt azonban már olyan közel járt a torzhoz, az elcsúfitotthoz, hogy csakis Coubert és Bastien Lepage lángelméje tudta elfogadhatóvá tenni, míg az utánczók nagy seregénél csak arra szolgált, hogy felkeltse a közönség tiltakozását s vágyat ébresszen új irányok felszínre jutása, új iskolák alakulása után. A visszahatásnak okvetlen be kellett következnie s ez a visszahatás már az ideális felé való közeledést is jelentette.

A naturalismus, a verismus sokak előtt úgy tűnt föl, mint az igaz művészettel összeférhetetlen valami s megszületett az *impresszionista* iskola, mely került a természet élesen hangsúlyozott, részletező másolását s minden természeti tüneményt összhangzatos, szemünknek jóleső színfoltokkal igyekezett kifejezni. Ez az irány azonban még csak az ábrázolás módjában jelentett visszatérést az idealishoz, s nem elégítette ki azokat, a kik azt kívánták, hogy a művész a saját életét élje, és a saját egyéniségének adjon kifejezést alkotásaiiban. Az ilyen raffinált lelkek a művészetben minden megállapodást

minden szünetelést veszedelemnek találnak; nem követik, nem utánozzák a régi mestereket, s törekvésük oda irányul, hogy a nyilvános gyűjteményekben látható művektől elütő, az egyéniség bélyegét élesen magukon viselő alkotásokkal szerepeljenek. Teljesen mentek a naturalistikus hajlamoktól, styl után törekednek, s a stylt az egyszerűsített igazságban keresik, melyet minden jelentéktelen részlettől megtisztítva, a maga természetes lényében, tipikus megjelenésében igyekszenek visszatükröztetni. Szerintök a féaynek, a vonalak irányának, a színek valenrjének meghatározható lényege, *lelke* van s ennek megszólaltatásával buzgólkodnak az eszme plasztikus ábrázolásán, annak valamely műben való symbolizálásán. Ezek a művészek, Balzac-hoz hasonlólag, az alak intimitását hangsúlyozzák, s tárgyaikhoz még talán több áhítattal nyulnak, mint nyultak egykor a primitívek. Alakjaikat csaknem immaterialisokká teszik, úgy azonban, hogy azok mégis emberek maradjanak s a modernség lehellete fúson végig koncepczióikon. Törekvésük, hogy a művészetet, a modern vívmányok tekintetbe vételével, visszatereljék a szép kultuszához, s egy új festészeti technikát teremtsenek meg, mely szakítva az akadémikus paletták komorságával, a színek egymásra hatását megfigyelje, s olyan festményt állítson elő, melyen az alkotó színfoltok teljesen összhangzásban álljanak. A neo-impressionisták vagy symbolisták nem másolják szolgailag a természetet, hanem tolmácsolni symbolizálni igyekeznek annak jelenségeit, mindenik az után a benyomás után, melyet a természet látása a művész kedélyére gyakorol. Nem a realismust keresik, a mi szerintük üres szó, hanem *új művészet* létesítésén törekszenek, új gondolatot új módon tolmácsolva.

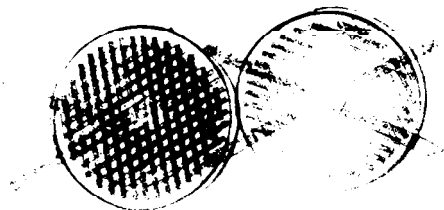
Mindezek az irányok nem nálunk ütötték föl először fejüket, de kisebb és nagyobb gyorsasággal a mi művészetünkbe is utat törtek, megteremtven az utánczók hadát is, mint az rendesen történni szokott. A naturalisták, különösen Bastien Lepage, erős nyomokat hagytak képirásunkban, s a nyolczvanas évek francia impressionismusa a tehetséges és tehetségtelen fiatal művészek egész csoportját csábította a hatásos színfoltok keresésére s ezzel egyidejűleg a rajz teljes elhanyagolására. A nagy angol symbolisták nem jutottak el hozzánk; de ezek német és osztrák követői nálunk is találtak utánczókra, a kik azonban eddig még csak annyit birtak elérni, hogy a közönséget ítéletében megzavarják. A laikus csodálkozva áll meg vásznaik előtt, szemét tágra mereszti, nagy kíváncsisággal keresi a magyarázatot, de úgy látszik, megbarátkozni még nem tud velök.

Ha mégis elejt egy-két dicsérő szót, azért történik, hogy elmaradottsággal ne vádolják a szakértők.

A közönség nagy részének megütközése és habozása, Szana szerint, könnyen érthető. Az újtók bármely téren csak akkor hódíthatnak, ha erős egyéniség, tudás és meggyőződés sugárzik felénk alkotásaikról. Az ilyenek megtalálják a módját annak, hogyan lehet érzéseiknek, gondolataiknak művészi alakot adni, hogyan lehet a kifejező eszközök rendszerét megállapítani. Ezek igazi mesterek, a kik érthetőkké tudják tenni magukat, még akkor is, ha első pillanatra különczödködnék vagy homályosaknak látszanak. Az utánczók azonban ilyen hatások elérésére épenséggel nem képesek. Az a modor, melyet a mester lángelméjével reánk erőszakol, az utánczónál konvenczióvá válik, elkopottá, unalmassá és bosszantóvá lesz. Nem tudjuk megérteni és megszeretni őket, mert nem magukból, hanem más műveiből meritettek, s az eredetiséget sokszor abban keresik, hogy oktan és bántó túlzásba esnek.

Tévedés volna azonban, teszi hozzá Szana, ha valaki ezekből az észrevételekből azt a következtetést akarná levonni, hogy a művészetben a forradalmárok veszedelmesek, s a fiatal művész-nemzedék jobbat sem tehet, mint ha az általános hitelnek örvendő régi iskolák ismert chablonait minden okoskodás nélkül elfogadja. Nem, sőt ellenkezőleg, a művészetekben mindig kóros állapot következik be, valahányszor az iskolák abszolút tekintélyekké emelkednek s ellenmondást nem tűrő törvényeket diktálnak a növendékek elé. A tanítvány így megszokja azt, hogy a mester szavára esküdjék s az igazság önálló kutatását feleslegesnek tekintse. Ragaszkodik az iskola minden receptjéhez: előre megállapított szabályok szerint tervez, komponál, alkalmazva a világítás törvényeit, keveri a színeket, s e közben észre sem veszi, hogy a pontosan előírt munka végzésében a saját egyéniségét teljesen elvesztette s a legjobb esetben is csak ügyesen másoló mesterember vált belőle.

V. S.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F-1922/23-140.

KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1900.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. EMLÉKBESZÉD SZÁSZ BÉLA FELETT. <i>Hegedüs Istvántól</i> . . .	1
II. UNIVERSITY EXTENSION. (V.) <i>Dr. Schneller Istvántól</i> . . .	26
III. SWIFT JONATHAN, A BÖLCSESZ ÉS POLITIKUS. (II.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	44
IV. A BÉKE-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁNAK EGYIK MÓDJA. (V.) <i>Kemény Ferencztől</i>	62
V. A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	81
VI. JOHN RUSKIN. — <i>Várnai Sándortól</i>	89
VII. AZ APHRODITE ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDETÉN ÉS FÉNYKORÁBAN. — <i>Malonyay Dezsőtől</i>	105
VIII. IRODALOM: <i>Agrár-tanulmányok.</i> — <i>A katolikus irodalmi renaissance.</i> — <i>A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal</i>	119

— • —

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladataul.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 fünyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főtktár. Tizenegyedik kötet. 1900. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait. Kiszemlél belőlük azokat, amelyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 3 frt. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű tagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—IX. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 3 frt; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 2 frt 25 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi czikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bólti ára 6 forint, egyes füzetek ára 1 frt 20 kr.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Kilenczedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évegyedenként évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 5 frt.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából boesáttatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ár egész évre 5 frt, egyes füzet ára 1 frt 50 kr.

**Mathematikai és Természettudományi
Értesítő.** XVIII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának
folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé. Főltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irdodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 5 frt.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczadik
kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudomány bizottságnak
megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású áltáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földerítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 3 frt.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága.

Megjelenik minden negyedévben 12 íves füzetben, félig feldolgozott forrástanulmányokat, magyar történelmi levelezéseket, kisebb naplókat és forrásmunkákat, művelődéstörténeti adatokat stb. tartalmaz. Egyes füzet ára 1 frt 30 kr.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23 - 140.

KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	145
II. AZ APHRODITE ÁBRÁZOLÁS A GÖRÜG MŰVÉSZET KEZDE-TÉN ÉS FÉNYKORÁBAN. (II.) — <i>Malonyay Dezsőtől</i>	162
III. SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉS SZ ÉS POLITIKUS. (III.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	181
IV. JELLEM ÉS TUDOMÁNY. — <i>Dr. Sárffy Aladártól</i>	201
V. AZ AKARAT PROBLÉMÁJA A GÖRÜG GONDOLKOZÁSBAN. (I.) <i>Dr. Janicsek Józseftől</i>	217
VI. A VÁLASZTÓI JOG REFORMJA. (I.) — * * *	229
VII. IRODALOM: <i>Bevezetés a bölcsészetbe.</i> Dr. Gál Kelemen. — <i>Az átöröklés és nemi különbség biochemiai elmélete.</i> Dr. Pekár Károly. — Stein: <i>An der Wende des Jahrhunderts.</i> Dr. Szilávik Mátyás. — <i>Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása.</i> V. S. — <i>Auf Deutschlands hohen Schulen.</i> V. S.	255

————— •

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—25 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főtktár. Tizenegyedik kötet. 1900. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizemelve belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—X. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Kilencedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

**Mathematikai és Természettudományi
Ertesítő.** XVIII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának
folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkálatokat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczadik
kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságnak
megbízásából szerkeszti Szinnyi József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földterítésére vagyis tudományos megfigyeltetésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam.
1900. I. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságnak hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. Komáromy András.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemesak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból értizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a «Történelmi Tár» rendelkezésére bocsátotta s ezzel valódi kincsesházat nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kéziratárában. Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

**Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában**

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

Hornyánszky V. cs. és kir. udv. könyvnyomdája Budapest.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23-140.

KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

HARMADIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE. (III.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	321
II. AZ APHRODITE ÁBRÁZOLÁS A GÖRÖG MŰVÉSZET KEZDE-TÉN ÉS FÉNYKORÁBAN. (III.) — <i>Malonyay Dezsőtől</i>	351
III. SWIFT JONATHAN, A BÖLCSÉS SZ ÉS POLITIKUS. (IV.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	376
IV. AZ AKARAT PROBLÉMÁJA A GÖRÖG GONDOLKOZÁSBAN. (II.) <i>Dr Janicsék Józseftől</i>	414
V. RUSKIN. — <i>Dr. Lázár Bélától</i>	437
VI. A VÁLASZTÓI JOG REFORMJA. (II.) * * *	455
VII. IRODALOM: M. von Brandt: <i>Die chinesische Philosophie und der Staatsconfucianismus. A serdülés társadalmi szerepe Marro szेरint.</i> <i>Dr. Pekár Károly</i>	479

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főtktár. Tizenegyedik kötet. 1900. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékebeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkék során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kizsemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű beltágjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—X. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Kilenczedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából boesáttatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

**Mathematikai és Természettudományi
Ertesítő.** XVIII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának
folyóirata. Szerkeszti König Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harmineczadik
kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságnak
megbízásából szerkeszti Szinnyei József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földértésére vagyis tudományos megfjtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ivből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam.
1900. I. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságnak hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. Komáromy András.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból értizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a «Történelmi Tár» rendelkezésére bocsátotta s ezzel valódi kincsesházat nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kéziratárában. Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában
Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

ATHENAEUM

PHILOSÓPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

F 1922/23-140.

TARTALOM.

	Lapsz.
I. A KÜLÜGYEK INTÉZÉSE ÉS MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI EGYÉNISÉGE. (IV.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	497
II. SWIFT JONATHAN, A BÖLCSESZ ÉS POLITIKUS. (V.) — <i>Dr. Kacziány Gézától</i>	516
III. AZ AKARAT PROBLÉMÁJA A GÖRÖG GONDOLKOZÁSBAN. (II.) <i>Dr. Janicsek Józseftől</i>	551
IV. MORUS TAMÁS ÉS BACON FERENCZ (I.) <i>Dr. Acsay Antalól</i> .	563
V. GONDOLATOK GREGUSS MIHÁLY MUNKÁIBÓL. Közli: <i>Id. Pekár Károly</i>	595
VI. IRODALOM: P. Volkmann: <i>Einführung in das Studium der theore- rischen Physik</i> . Dr. Horváth József. — Vierkandt: <i>Naturvölker und Kulturvölker</i> . Dr. Szilávik Mátyás. — <i>Száz év a magyar művészet történetéből</i> V. S.	611

—————

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladataul.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában
megjelenő

folyóiratok:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Szily Kálmán főtítkár. Tizenegyedik kötet. 1900. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatát (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiszemelvén belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű tagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—X. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 kr.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XX. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s. embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti Hampel József.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokat a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeit közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel. február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 kor., egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Pauer Imre osztálytitkár. Kilenczedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti közlemények. Tizedik évfolyam. Szerkeszti Szilády Áron, a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából boesáttatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor, egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő. XVIII. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti Königl. Gyula osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, feltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények, Harminczadik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságnak megbízásából szerkeszti Szinnyei József.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladata: a magyarral hason alkotású altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földterítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotású nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam. 1900. I. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságnak hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. Komáromy András.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból évtizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a «Történelmi Tár» rendelkezésére bocsátotta s ezzel valódi kincsesházat nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kéziratтарыában. Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők
a Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapecsten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.